

ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ

Περιοδική έκδοση ιστορικών σπουδών

Γ. ΤΟΛΙΑΣ, *Ἡ Χάρτα τοῦ Ρήγα καὶ τὰ ὅρια τοῦ «ἐλληνισμοῦ»* □ Γ. ΚΟΥΜ-ΠΟΥΡΛΗΣ, Κ. Παπαρρηγόπουλος: ἐννοιολογικές πολυσημίες - πολιτικό πρόταγμα □ ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Ἀρχαία κληρονομιά καὶ βενετοκρατούμενος ἐλληνισμός □ Δ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Νομικά βοηθήματα μετὰ τὴν Ἕλωση □ ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΒΛΑΜΗ, Ἕλληνες ἔμποροι στό Λιβόρνο □ ΑΝΝΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ, Τὰ ἐλληνικά βιβλία μαγειρικῆς τοῦ 19ου αἰῶνα □ ΡΕΝΑ ΜΟΛΧΟ, Τὰ ισπανοεβραϊκά στὴν καθημερινή ζωὴ τῆς Θεσσαλονίκης □ Α. ΓΛΥΤΖΟΥΡΗΣ, Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ χοροῦ στίς Δελφικές Πορτές □ ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ, Οἱ ἐκθέσεις τῶν Ἐπιθεωρητῶν Ἑργασίας □ Σ. ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ, Τό «μέγα Ἐθνικόν Σχολεῖον Μακρονήσου» □ Α. ΡΙΖΟΣ, Ἀρβανίτες καὶ Γκαραγκούνηδες □ ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΟΥ, Σχόλια γιὰ τὴν κοζανίτικη ιστοριογραφία □ Α. ΛΙΑΚΟΣ, Ὁ Τρότσκι καὶ ὁ Κάλας □ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ: Α. Ἀζέλης - Ι. Καραχρήστος □ ΧΡΟΝΙΚΟ: Ἡ Βιβλιογραφία τοῦ Φ. Ἡλιοῦ, Διεθνές Συμπόσιο στοὺς Δελφούς □ ΜΝΗΜΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΟΝΔΥΛΗ: Γ. Καλλιόρης, Φ. Ἡλιοῦ, Σ. Ἀσδραχάς □ ΒΙΒΛΙΟ-ΚΡΙΣΙΕΣ: Κ. Πιτσάκης, Κ. Κόμης, Γ. Κουρῆς, Μ. Κοκολάκης, Λίζυ Τσιριμώκου

28

29

**ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
ΜΕΛΙΣΣΑ**ΝΑΥΑΡΙΝΟΥ 10, 10680 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ. 3611692, FAX. 3600865
ΓΡΑΦΕΙΑ: ΣΚΟΥΦΑ 77, 10680 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ. 3611692, 3638921

ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ HISTORICA

Κυκλοφοροῦν δύο φορές τό χρόνο

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

ΣΠΥΡΟΣ ΑΣΔΡΑΧΑΣ - ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ - ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ «ΜΕΛΙΣΣΑ». ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ ΡΑΓΙΑΣ

Περιεχόμενα

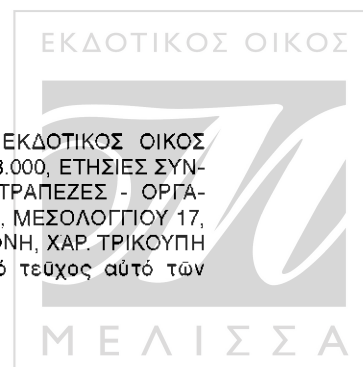
Γιώργος Τόλιας	«τῆς εὐρυχώρου ἐλλάδος»: ἡ Χάρτα τοῦ Ρήγα καί τὰ ὅρια τοῦ «ἐλληνισμοῦ»	3
Γιάννης Κουμπουρλής	Ἐννοιολογικές πολυσημίες καί πολιτικό πρόταγμα: ἓνα παράδειγμα ἀπό τόν Κ. Παπαρρηγόπουλο	31
Χρύσα Α. Μαλτέζου	Ἡ ἀρχαία κληρονομιά στήν ἰδεολογία τοῦ βενετοκρατούμενου ἐλληνισμοῦ	59
Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπουλος	Νομικά βοηθήματα στό Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως τόν πρῶτο αἰῶνα μετά τήν Ἀλωση καί ἡ χειρόγραφη νομική συναγωγή τοῦ 1564	67
Δέσποινα Βλάμη	Κοινωνικότητα - πολιτικές ἐπιδιώξεις - οικονομικές ἐπενδύσεις: ἡ ἀναρρέχηση τῶν Ἑλλήνων Ἐμπόρων στήν κοινωνική ἱεραρχία τοῦ Λιβόρνου τόν 19ο αἰῶνα	81
Ἄννα Ματθαίου	Ὁ Βριλιά Σαβαρίν καί τό ψάρι τοῦ ἀρχιναυάρχου Κανάρη: τὰ ἐλληνικά βιβλία μαγειρικής τοῦ 19ου αἰῶνα	109
Ρένα Μόλχο	Τά ἰσπανοεβραϊκά: μιά μεσογειακή γλώσσα στήν καθημερινή ζωή τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ 20οῦ αἰ.	123



Ἀντώνης Γλυτζουρής	Δελφικές Πορτές (1927, 1930): ἡ ἀναβίωση τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ χοροῦ στὸν <i>Προμηθεὺς Δεσμώτη</i> καὶ στίς <i>Ἰκέτιδες</i> τοῦ Αἰσχύλου	147
Ἐφη Ἀβδελά	Ἀμφισβητούμενα νοήματα: προστασία καὶ ἀντίσταση στίς Ἐκθέσεις τῶν Ἐπιθεωρητῶν Ἑργασίας, 1914-1936	171
Στρατῆς Μπουρνάζος	Τὸ «μέγα Ἑθνικὸν Σχολεῖον Μακρονήσου», 1947-1950	203
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ		
Ἀντώνης Ρίζος	Ἀρβανίτες καὶ Γκαραγκούνηδες τὸν 14ο αἰώνα	231
Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου	Οἱ τοπικὲς συνιστώσες μιᾶς ἐθνικῆς ιστοριογραφίας: σχόλια γιὰ τὴν κοζανίτικη ιστοριογραφία	240
ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ		
Ἀντώνης Λιάκος	Ὁ Τρότσκι καὶ ὁ Κάλας	253
ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ		
Ἀγαθοκλῆς Ἀζέλης-Ἰωάννης Καραχρήστος	Ἡ γένεση τῆς μοντέρνας πολιτισμικῆς ὁρολογίας στίς χώρες τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης: ἡ ἐλληνικὴ περίπτωση	259
ΧΡΟΝΙΚΟ		
Σπ. Ἰ. Ἀσδραχάς	Ἡ Βιβλιογραφία τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ	268
Ἀλεξάνδρα Σφοίνη	Ἀπὸ τὸν Διαφωτισμὸ στίς ἐπαναστάσεις: ὁ Ρήγας καὶ ὁ κόσμος του. Διεθνὲς Συμπόσιο στοὺς Δελφούς	280
ΜΝΗΜΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΟΝΔΥΛΗ		
Γιάννης Καλλιόρης	Παναγιώτης Κονδύλης, «ὁ παλαιὸς καὶ ἐκλεκτός μας φίλος»	283
Φίλιππος Ἡλιοῦ	Οἱ πνευματικοὶ θηματισμοὶ τοῦ Παναγιώτη Κονδύλη	286
Σπ. Ἰ. Ἀσδραχάς	Ὁ Παναγιώτης Κονδύλης καὶ ὁ ἐλληνικὸς Διαφωτισμός	290
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ		
Κων. Γ. Πιτσάκης	Ἀφορισμοί	293
Κώστας Κόμης	Ἀπογραφές πληθυσμοῦ Κυθέρων	300
Γιάννης Κουρῆς	Ἐμφύλιες διαμάχες καὶ ἐθνικὸ κράτος στὴν ἐπαναστατημένη Πελοπόννησο	302
Μιχάλης Κοκολάκης	Ἡ Ἑλλάδα τοῦ Γεωργίου Α΄	305
Λίζυ Τσιριμώκου	Ἀσκήσεις μνήμης	308
	Βιβλία ποὺ ἔλαβαν <i>Τὰ Ἱστορικά</i>	313

Τὸ τεῦχος αὐτὸ τυπώθηκε
μέ χορηγία τοῦ
Ἰδρύματος Ἰ. Φ. Κωστόπουλου

ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ: *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ «ΜΕΛΙΣΣΑ», ΝΑΥΑΡΙΝΟΥ 10, 10680 ΑΘΗΝΑ - ΤΙΜΗ ΤΕΥΧΟΥΣ: ΔΡΧ. 3.000, ΕΤΗΣΙΕΣ ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ: ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ ΔΡΧ. 6.000, ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ ΔΟΛΑΡΙΑ 25, ΤΡΑΠΕΖΕΣ - ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΙ ΔΡΧ. 10.000 - ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ «ΦΑΣΜΑ» Π. ΚΑΠΕΝΗΣ, ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ 17, ΤΗΛ. 3301607 - ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΙΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΘΑΝΑΣΗ ΓΚΟΝΗ, ΧΑΡ. ΤΡΙΚΟΥΠΗ 18, ΤΗΛ. 3620383 - ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ: ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ - Τὸ τεῦχος αὐτὸ τῶν Ἱστορικῶν κυκλοφόρησε τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1998.



«τῆς εὐρυχώρου ἐλλάδος»: ἡ «Χάρτα» τοῦ Ρήγα καὶ τὰ ὅρια τοῦ «ἐλληνισμοῦ»

Ἡ Χάρτα τῆς Ἑλλάδος τοῦ Ρήγα¹, εἶναι ὁ παλαιότερος γνωστός, ἂν ὅχι ὁ πρῶτος ἔντυπος ἐλληνικός χάρτης τῆς Ἑλλάδας². Τό γεγονός αὐτό σέ συνδυασμό μέ τίς ἐπιβλητικές της διαστάσεις, τόν φαναριώτικο πρῶμο μεγαλοϊδεατισμό της καί τόν πληθωρικό γιά χάρτη εἰκονογραφικό της πλοῦτο, ἔχει σάν πρῶτο, ἄμεσο ἀποτέλεσμα, τήν ἐκπληξη καί τήν ἀμηχανία. Πολλά εἶναι σίγουρα τά στοιχεῖα τῆς Χάρτας πού θά μπορούσε νά μελετήσῃ κανεῖς. Μέ αὐτό τό κείμενο θά περιοριστοῦμε στήν διερεύνηση ἐνός ἀπό τά στοιχεῖα τοῦ χάρτη: τῆς εἰδικῆς εἰκόνας τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου, εἰκόνας ἡ ὁποία ἐγγράφεται σέ μία παράδοση καί ταυτόχρονα ἀνανεώνει κατὰ πολύ τήν συνήθη εἰκόνα τῆς Ἑλλάδας στήν ἱστορία τῆς χαρτογραφίας.

Σύμφωνα μέ τόν τίτλο της, ἡ Χάρτα ὀφείλε νά εἶναι ἕνας συγκριτικός, ἱστορικός χάρτης τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας καί τῶν ἀποικιῶν της: *Χάρτα τῆς Ἑλλάδος, ἐν ἣ Περιέχονται αἱ νῆσοι αὐτῆς καί μέρος τῶν εἰς τήν Εὐρώπην καί Μικράν Ἀσίαν πολυαριθμῶν ἀποικιῶν αὐτῆς περιοριζομένων, ἀπ' ἀνα-*

1. Τό κείμενο πού ἀκολουθεῖ ἀποτελεῖ προδημοσίευση ἀνακοίνωσης στό Διεθνές Συμπόσιο «Ἀπό τόν Διαφωτισμό στίς Ἐπαναστάσεις: Ὁ Ρήγας καί ὁ κόσμος του», πού διεξήχθη στό Εὐρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφῶν, στίς 25-29 Ἰουνίου 1998. Θά ἐπιθυμοῦσα νά εὐχαριστήσω καί ἀπό τήν θέση αὐτή τόν Φίλιππο Ἡλιού καί τόν Σπύρο Ἀσδραχά, οἱ ὁποῖοι μέ προσκάλεσαν νά πραγματευθῶ τό θέμα. Ὁ τίτλος τοῦ ἀρθροῦ ἀπό τούς στίχους τοῦ Στέφανου Κομμητᾶ ἐμπνευσμένους ἀπό τήν Χάρτα (*Ἐφημερίς*, τ. 15, 20 Φεβρουαρίου 1797, σ. 162).

2. Ἡ πληρέστερη παρουσίαση τοῦ χαρτογραφικοῦ ἔργου τοῦ Ρήγα στό Γ. Λάιος, «Οἱ Χάρτες τοῦ Ρήγα», *Δελτίον τῆς Ἱστορικής καί Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, τ. XIV, 1960, σ. 231-312, ὅπου καί ἡ ἕως τότε σχετική βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης Apostolos Dascalakis, *Rhigas Velestinlis*, Παρίσι 1937, σ. 52-56· Λεάνδρος Βρανούσης, *Ρήγας*, Ἀθήνα 1954, σέ διάφορα σημεία· τοῦ ἴδιου, *Ἐφημερίς... ἔτος ἑβδόμον*, «Προλεγόμενα», 1995, σ. 211, 278-279, 343, 406, 431, 434, 817, 847-851 καί σέ ἄλλα σημεία· Ἄννα Ἀβραμέα, «Ἡ Νέα Χάρτα τῆς Βλαχίας τοῦ Ρήγα καί ἡ αὐτόγραφος ἐπεξεργασία της», *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 35, 1978, σ. 395-407· τῆς ἴδιας, «Τά τοπωνύμια τῆς Βλαχίας στόν χειρόγραφο χάρτη τοῦ Ρήγα», π. Ὁ Ἐρανιστής, τ. ΙΘ', 1981, σ. 100-119· Βίκτωρ Μελάς, *Ἡ Χάρτα τοῦ Ρήγα*, Ἀθήνα 1997.

Γιώργος Τόλιας

τολών διά τῶν Μύρων τῆς Λυκίας, μέχρι τοῦ Ἀργαθονίου ὅρους τῆς Βιθυνίας, ἀπ' ἄρκτου διά τοῦ Ἀκ Κερμανίου, τῶν Καρπαθίων ὁρῶν, καί Δουνάβεως καί Σάββα τῶν ποταμῶν, ἀπό δυσμῶν διά τοῦ Οὔννα, καί τοῦ Ἰωνίου πελάγους, ἀπό δέ μεσημβρίας, διά τοῦ Λιβυκοῦ. τά πλείω μέ τάς παλαιάς καί νέας ὀνομασίας. πρὸςδὲ 9 ἐπιπεδογραφίαι τινῶν περιφήμων πόλεων καί τόπων αὐτῆς συντείνουσαι εἰς τὴν κατάληψιν τοῦ Νέου Ἀναχάρσιδος. μία Χρονολογία τῶν βασιλέων, καί μεγάλων ἀνθρώπων αὐτῆς. 161 τύποι ἑλληνικῶν νομισμάτων, ἐρανισθέντων ἐκ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ταμείου τῆς Ἀουστρίας πρὸς ἀμυδράν ἰδέαν τῆς ἀρχαιολογίας. ἐν σῶμα, εἰς 12 τμήματα. νῦν πρῶτον ἐκδοθεῖσα, παρὰ τοῦ Ρήγα Βελεστινλὴ Θετταλοῦ, χάριν τῶν Ἑλλήνων, καί φιλελλήλων. 1797. Ἐχαράχθη παρὰ τοῦ Φρανσουᾶ Μήλλερ ἐν Βιέν.

Στὸ γεωγραφικὸ αὐτὸ πλαίσιο τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ ἀποικισμού ἐντάσσεται ἡ θεαματικὴ σέ ποικιλία ὀνοματολογία τῶν περιφερειῶν τῆς Βαλκανικῆς καί τῆς Δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ποὺ ἀπαρτίζουν τὴν διοικητικὴ σύσταση τῆς «Ἑλλάδας»³. Αὐτές, ὅπως καί τὰ ὑπόλοιπα τοπωνύμια τῆς Χάρτας, ἐκφέρονται μέ ἄτακτη τυπογραφικὴ τυπολογία καί εἶναι ἐρανισμένα ἄλλοτε ἀπὸ τὴν ὀνοματολογία τῆς ἀρχαιότητος, ἄλλοτε εἶναι ὀθωμανικά κι ἄλλοτε νεοελληνικά ἢ σλαβικά. Ἐνας τέτοιος ταυτόχρονος χειρισμὸς τοῦ σύγχρονου καί τοῦ ἱστορικοῦ γεωγραφικοῦ ὕλικου δύσκολα δικαιολογεῖται. Ἐνδεχομένως, τὸ γεγονὸς αὐτὸ νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα κατάχρησης ἢ παρεξήγησης τῶν μεθόδων τῆς συγκριτικῆς γεωγραφίας, στὴν ὁποία ἐντάσσει ὁ Ρήγας τὸ ἔργο του δηλώνοντας στὸν τίτλο *τά πλείω μέ τάς παλαιάς καί νέας ὀνομασίας*⁴. Ἡ συγκριτικὴ γεωγραφία, ἐνδιαφέρουσα μετάλλαξη τῆς ἱστορικῆς γεωγραφίας στὴν Γαλλία ἰδίως, κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα, στάθηκε πράγματι μία τάση λίαν διαδεδομένη στοὺς ἀκαδημαϊκοὺς γεωγραφικοὺς κύκλους τῆς ἐποχῆς, ἀποτελῶντας ἓνα εἶδος μικτὸ ἀνάμεσα στὴν ἱστορικὴ καί τὴν σύγχρονη γεωγραφία. Ἡ τάση αὕτη, μέ κύριους ἐκπροσώπους τὸν d'Anville καί τὸν Barbié du Bocage, ἀντιμετώπιζε τὸν χῶρο στὴν ἱστορικὴ του δυναμικὴ, ὁδηγούμενη ἀπὸ τίς πλέον πρόσφατες περιόδους πρὸς τὴν ἀνίχνευση τῶν

3. Ἡ Χάρτα περιλαμβάνει συνολικά 26 περιφέρειες ἐκ τῶν ὁποίων οἱ 16 εἶναι τῆς Βαλκανικῆς καί τοῦ Αἰγαίου καί οἱ 10 τῆς δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἀναλυτικότερα (χωρὶς ἀρίθμηση): 1. Κάτω Οὐγγαρία 2. Σκλαβονία 3. Ἰλλυρία 4. Δαλματία 5. Σερβία 6. Βόσνα 7. Μαυροβούνι 8. Ἄνω Μοισία 9. Βλαχία 10. Βουλγαρία-Κάτω Μοισία 11. Θράκη-Ρούμελη 12. Μακεδονία 13. Ἡπειρος 14. Θεσσαλία 15. Πελοπόννησος 16. Κρήτη – (Στὴ Μικρὰ Ἀσία, ἀπὸ Β. πρὸς Ν.): 1. Βιθυνία 2. Μυσία Ἄνω 3. Κάρος 4. Φρυγία 5. Χοδαβεντιγιάρ 6. Μαιονία 7. Ἰωνία 8. Σαρουχάν 9. Καρία-Ἀηδίν 10. Δωρίς.

4. Ἡ Χάρτα ἐγίνε ἀμέσως ἀντιληπτὴ ὡς συγκριτικὸς χάρτης τῆς ἀρχαίας καί τῆς νεώτερης Ἑλλάδας. Στὸν Παρισινὸ *Moniteur* (primidi messidor an VI [= 1799]) σημειώνεται: «Sa plus agréable occupation était la géographie comparée. Il fit une carte de toute la Grèce, et il y désigna non seulement par les noms actuels, mais encore par les noms antiques, tous les lieux célèbres dans les annales de l'ancienne Grèce».

Ἡ Χάρτα τοῦ Ρήγα καὶ τὰ ὄρια τοῦ «ἐλληνισμοῦ»

παλαιότερων, χωρίς βέβαια νά συγγέει τίς διαδοχικές ἱστορικές φάσεις μεταξὺ τους⁵.

Ἡ ἱστορική χαρτογραφία εἶναι ἀπὸ τὴν ἴδια τῆς τῆ φύση ἓνα εἶδος ὑβριδικό, ὅπως καὶ ἡ θεωρητική τῆς ἀφετηρία, ἡ ἱστορική γεωγραφία. Ἀνάμεσα στὴν ἱστορία καὶ τὴν γεωγραφία, ἄλλοτε γεωγραφία τοῦ παρελθόντος καὶ ἄλλοτε ἱστορία ἐφαρμοσμένη σέ γεωγραφικό μεθοδικό ὑπόβαθρο, ἡ ἱστορική γεωγραφία καὶ χαρτογραφία ἔχει ἤδη τὸν καιρὸ τοῦ Ρήγα μιά παράδοση 150 χρόνων. Ἡ τεχνική αὐτὴ ἀποσκοπεῖ στὴν συνδυαστική ἀπεικόνιση τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου, ἐμφορεῖται πρῶτιστα ἀπὸ τὴν τάση νά ἐλεγχθοῦν νοητικά οἱ ποικίλες ἐδαφικές ἐκφράσεις τῶν κοινωνιῶν τοῦ παρελθόντος.

Ἡ ἱστορική γεωγραφία καὶ συνεπῶς ἡ ἱστορική χαρτογραφία, ἰδίως ἐκείνη τῶν ἐλληνικῶν περιοχῶν, ἔχει δώσει ἀξιοπρόσεχτους καρπούς: ἐξυπηρέτησε τὴν ἱστορική γνώση καὶ μάθηση, προώθησε τὴν ἀρχαιολογία, ἡ ἐπὶ τοῦ πεδίου ἐφαρμογὴ τῆς ἔθεσε τὰ θεμέλια τῆς ἀρχαιολογίας καὶ, τέλος, ἐνεπλάκη στὴν στήριξη τῆς νεοελληνικῆς ἐθνικῆς αὐτογνωσίας. Ἡ Χάρτα ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητα μιά κατεξοχήν ἐκφραση αὐτῆς τῆς τελευταίας «ἐμπλοκῆς» τῆς ἱστορικής χαρτογραφίας.

Τὰ κίνητρα ποὺ ἐνέπνευσαν τὴν σύνθεση τῆς Χάρτας συνδέονται ἀναμφισβήτητα μὲ τὸ ὅλο συνωμοτικό, δημοκρατικό κίνημα τοῦ 1797, ποὺ κόστισε τὴν ζωὴ στὸν Ρήγα. Ὡστόσο, ὀφείλουμε νά ἐπισημάνουμε ὅτι, ὅπως ἀναφέρεται καὶ στὸν τίτλο τῆς, ἡ ἔκδοση συνδεόταν μὲ τὴν ἐλληνική μετάφραση τοῦ *Ταξιδιοῦ τοῦ νέου Ἀναχάρσιδος*, ἐκδοτικὴ περιπέτεια στὴν ὁποία εἶχε ἀναμιχθεῖ καὶ ὁ Ρήγας. Ἀλλά, ἐνῶ θά περίμενε κανεὶς νά βρῖσκει στὴν Χάρτα τὴν εἰκόνα τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου κατὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα, μὲ μία διακριτέα καὶ διακριτικὴ παράθεση τῶν συγχρόνων ἀντιστοιχιῶν τῶν ἀρχαίων τοπωνυμίων (τὰ πλείω μὲ τὰς παλαιὰς καὶ νέας ὀνομασίας), ἀντ' αὐτῆς βρίσκεται ἀντιμέτωπος μὲ ἓναν συνολικὸ ἱστορικὸ χάρτη τοῦ βαλκανικοῦ καὶ μέρους τοῦ μικρασιατικοῦ χώρου. Τὸ περίγραμμα καὶ τὸ χαρτογραφικὸ ὑπόβαθρο τῆς Χάρτας ἀκολουθεῖ τὸ πρότυπο τῶν χαρτῶν τῆς Ἑλλάδας τοῦ Guillaume Delisle (1675-1726), καὶ εἰδικότερα τῶν χαρτῶν τῆς Βυζαν-

5. Γιά τὴν Συγκριτικὴ Γεωγραφία στὴν Γαλλία ἰδίως κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα, πολὺτιμες παραμένουν οἱ νεκρολογίες τοῦ d'Anville καὶ τοῦ Barbié du Bocage ἀπὸ τὸν Dacier, Διάρκη Γραμματέα τῆς Ἀκαδημίας τῶν Inscriptions et Belles Lettres (*Éloge à d'Anville*, Παρίσι 1782 καὶ «Notice historique sur la vie et les ouvrages de M. Barbié du Bocage», ἐφ. *Le Moniteur*, 18 Αὐγούστου 1826). Γιά τὴν συγκριτικὴ γεωγραφία τῆς Ἑλλάδας κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα βλέπε Γ. Τόλιας, *Στὴ Σκιά τῶν Περιηγητῶν, τὸ Ἑλληνικὸ Χαρτογραφικὸ καὶ Γεωγραφικὸ ἔργο τοῦ J. D. Barbié du Bocage (1760-1824)*, Ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ *Τετράδια Ἑργασίας 17*, Ἀθήνα, Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν/Ἐθνικὸ Ἰνστιτούτο Ἑρευνῶν, 1993, σ. 317-425.

Ι Σ Τ Ο Ρ Ι Α ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ,

Ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν νεωτέρων,
χάριν τῶν πολλῶν ἐπιγνησίων

ὁ αὐτὸς

Κ. ΠΑΡΑΡΗΤΟΝΟΥΔΟΥ.



Ὁ λαὸς ὁ μελλόντων καὶ γινώσκων τῆς ἱστορίας
ἐνός, κρημνισθὲν μέντοι ἀπολλύμενον καὶ
ἐφάρκων ἐπὶ τοὺς παρόντων αἰσῶν ἀπαιτήτων,
καὶ ἐπὶ τῶν ἑσθλῶν τῆς παροῦσης, καὶ ἐπὶ τῆς μελλού-
μενης αἰσῶν τῶνδε.

ΚΑΙΣΕΡΙΟΝ.

Ἡ ἱστορία αὕτη, ὡς καὶ ἀπὸ τῆς ἐπιγραφῆς ὁριζοῦται, διὰ
συνεχῆς διὰ τοὺς σοφοὺς, οὗτοι ἔχει ἐπιστημονικὴν τιμὴν
ἀξιόσυναν ἀλλ' ἐπιδοκίμησεν ἐπὶ τῶ ἀκοσῶ τοῦ γὰ μακροχρόνιο
ὅσον ἐνδέχεται ἀγαθῶς καὶ εὐκρινῶς, γνωστὰ εἰς τοὺς πολλοὺς
τὰ κυριώτερα γεγονότα τῆς πατρῴου ἡμῶν ἱστορίας, ἀπὸ τῶν
ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν νεωτέρων, καὶ τὰ ἐκτελέσασθαι
ἀπὸ τῶν γεγονότων τούτων πραγματικὰ ὁμιλήματα, ἡθικά τε καὶ
πολιτικά.

Διηρόθην δὲ ἡ ὁλὴ αὕτη ἱστορία εἰς δεκαπέντε βιβλία, τὰ ἀκό-
λουθα.

Βιβλίον Πρῶτον.—	Σχολαὶ πολιτικαί.
» Δεύτερον.—	Πρώτοι ἱστορικοὶ χρόνοι.
» Τρίτον.—	Μετὰ τὴν πύλιναν καὶ ἀθηναίων ἡγεμονίαν.
» Ἰστέον.—	Μεταπολεμικαὶ πόλεμοι καὶ ἑσθλῆς ἡγεμονίας.
» Πέμπτον.—	Θρησκείων ἐγερσις καὶ παρρησία τοῦ πρώτου ἑλληνισμοῦ.
» Ἑκτὸν.—	Μακεδονικὸς ἑλληνισμός. Φυλῆται καὶ ἡ ἀντιστοιχία.
» Ἑβδομὸν.—	Μακεδονικὸς ἑλληνισμός. Οἱ βασιλεῖς.
» Ὀγδοὺν.—	Ρωμαϊκὴ Κυριαρχία.
» Ἐνατον.—	Ἑξάδικοντος τοῦ Ἀλεξάνδρου Ῥωμαϊκὸν κράτος.
» Δέκατον.—	Βασιλεῖς ἑλληνισμοῦ. Εὐκρατὴς καὶ Βασιλεῖς.
» Ἑξάδικον.—	Βασιλεῖς ἑλληνισμοῦ. Μακεδονικὴ δυναστεία.
» Δεκαπέντεον.—	Βασιλεῖς ἑλληνισμοῦ. Κοιμήτοι.
» Δεκαπέντεον.—	Φαρακκὴ Κυριαρχία. Παλαιόπολις.
» Δεκαπέντεον.—	Τοιαύτη Κυριαρχία.
» Δεκαπέντεον.—	Ὁ αὐτὸς ἑμὲν ἑλληνισμός. ἑλληνισμὸς ἑσθλῶν.

Τὰ δεκάπεντε ταῦτα βιβλία θέλουν ἀπερὶ τῶν ἐσθλῶν
ὧν ἕκαστος περιλαμβάνων 45—50 τυπογραφικὰ σελίδα, ἥτοι
συνολ. 700—800, τιμῆται δραχμῶν 10. Ἐκαστον βιβλίον θέλει
ἐκδοῦνται, ὅμοια ἐκτυπούμενοι, οἱ δὲ ἀνέδοτοι θέλουν προκο-
πῆς ἴσως. ἡμεῖς μὲν τὸ πρώτον βιβλίον τῆς τιμῆς τοῦ πρώ-
του.





ΧΑΡΤΗΣ 2

Guillaume Delisle, *Graecia, Pars meridionalis*. Published 12 May 1794 by Laurie and Whittle, 660×490 χιλ.
(Μουσείο Μπενάκη, αρ. κατ. 26744) [πρώτη έκδοση: Παρίσι 1708]

Ἡ Χάρτα τοῦ Ρηγίου καὶ τὰ ὄρια τοῦ «ἐλληνισμοῦ»

Γιώργος Τόλιας

τινής Αυτοκρατορίας (1700 κ.έξ.) αλλά και του χάρτη της αρχαίας Ελλάδας σέ δύο τμήματα (π. 1707/8 κ.έξ.)⁶ (χάρτες 1-2).

Οι χάρτες του Delisle, από τα πρώτα αποτελέσματα της «Χαρτογραφικής Μεταρρύθμισης», έπηρεασαν την χαρτογραφία του 18ου αιώνα και γνώρισαν πολλές επανεκδόσεις και θεμιτές ή άθεμιτες αντιγραφές⁷. Η ανανέωση που επέβαλε τελικώς ο Delisle συνίστατο έν πολλοίς στην επαναχάραξη του συνόλου των χαρτών μέ βάση τις νέες αστρονομικές μετρήσεις και την κριτική αξιοποίηση των νέων δρομολογίων. Για τον χάρτη της Ελλάδας ειδικότερα, ο Delisle στηρίχθηκε στις πρόσφατες, τότε, περιηγήσεις των Wheeler και Tournefort καθώς και στις αστρονομικές παρατηρήσεις του Vernon du P. Feuillée⁸.

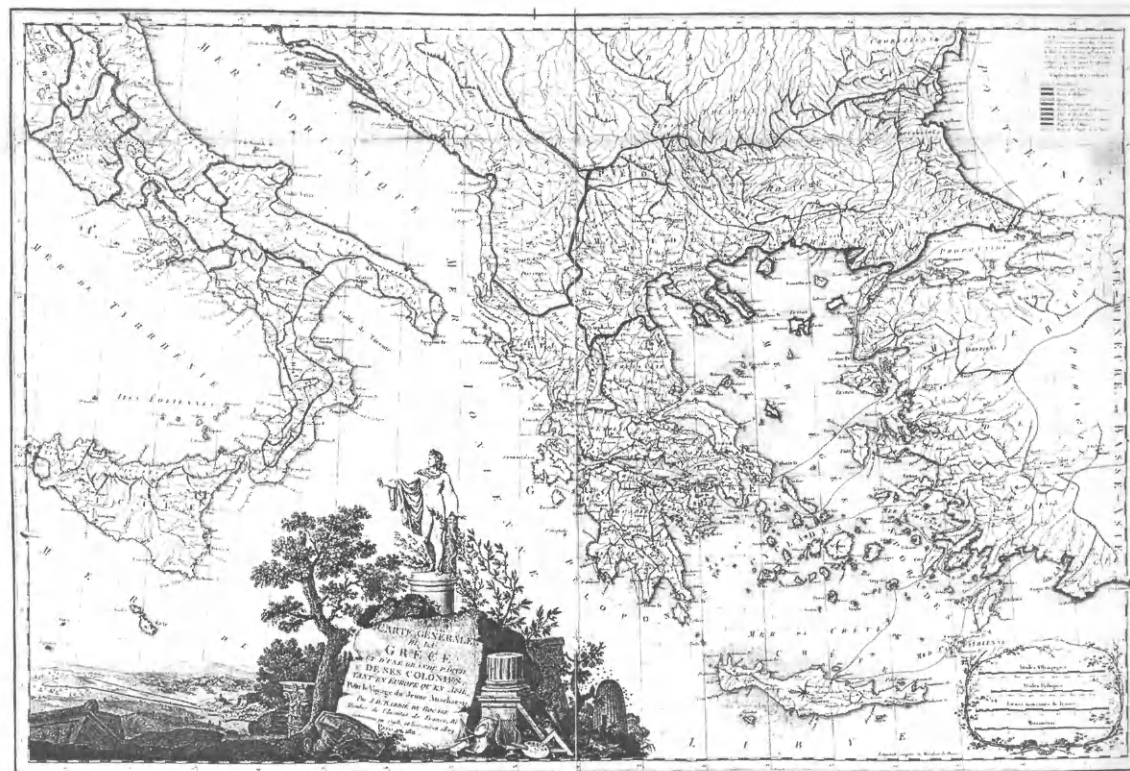
Η πρωτοτυπία της Χάρτας δέν έγκειται στην εύρεία γεωγραφική έκταση της Ελλάδας. Η Χάρτα περιγράφει, όπως είπαμε, την γεωγραφική εξάπλωση της αρχαίας ελληνικής διασποράς. Από τον Σοφιανό και μετά, όλοι οι χαρτογράφοι των αρχαίων ελληνικών άποικισμών δίνουν στην ελληνική αρχαιότητα αυτά περίπου τά γεωγραφικά όρια. Άς θυμηθούμε μόνον έδω τον συναφή και σχεδόν σύγχρονο χάρτη της Ελλάδας⁹ που σχεδίασε ο Barbié du

6. Μιά πρώτη μνεία των πηγών της Χάρτας δίνει ο Barbié du Bocage στά 1801. Πρόκειται για την παρουσίαση της δεύτερης, άπλοποιημένης και σέ μισή κλίμακα έκδοσης της Χάρτας από τον Α. Γαζή: «En l'année 1800, le même Anth. Gazis a fait graver à Vienne une grande carte de la Grèce ou de Turquie d'Europe, en douze petites feuilles dressées par lui et où l'on voit exprimé tout ce que fournit la Géographie de Meletius, et d'autres details plus circonstanciés; malheureusement le plan de cette carte est devenu un peu ancien; c'est celui de la carte de Delisle, auquel on a ajouté les parties septentrionales de la Turquie»: «Notice abrégée des derniers travaux des Grecs modernes sur la géographie», *Magasin Encyclopédique*, τ. IV, 1801, σ. 247. (Βλέπε και Georges Toliaς, *La Médaille et la Rouille, l'image de la Grèce moderne dans la presse littéraire parisienne (1794-1815)*, Παρίσι-Αθήνα, Hatier, 1997, σ. 123). Για τό χαρτογραφικό πρότυπο της Χάρτας, βλ. Γ. Τόλιας, «Οι Χάρτες του Ρήγα, τά Βαλκάνια, ή εύρύχωρη Ελλάδα των Φαναριωτών», έφ. *Η Καθημερινή*, *Έπτά Ημέρες*, 22 Μαρτίου 1998, σ. 21' του ίδιου, «Ίερός κοσμικός και έθνικός χώρος στην ελληνική γεωγραφική φιλολογία κατά τον 18ο αιώνα», Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου 'Ιστορίας των Έπιστημών (ΚΝΕ/ΕΙΕ, 19-21 'Ιουνίου 1997), *Έπιστημονική Σκέψη και Φιλοσοφικός Στοχασμός στον ελληνικό πνευματικό χώρο, 18ος-19ος αί. Προσλήψεις, ρήξεις, ένσωματώσεις*, Αθήνα 1998, ύποσημείωση 49.

7. Για τον G. Delisle και τό έργο του βλ. Vincent du Touret, *Examen de toutes les cartes de M. Delisle*, Παρίσι 1728· Numa Broc, *La Géographie des Philosophes, Géographes et Voyageurs Français au XVIIIe siècle*, [1975], σ. 26-31.

8. Για τούς ελληνικούς χάρτες του Delisle βλ. Christos Zacharakis, *A Catalogue of Printed Maps of Greece 1477-1800*, Αθήνα²1992, σ. 908-933.

9. *Carte générale de la Grèce et d'une grande partie de ses colonies, tant en Europe qu'en Asie. Pour le Voyage du jeune Anacharsis, par J. D. Barbié du Bocage, membre de l'Institut de France, & c., commencée en 1789, et terminée en 1809*, Παρίσι 1811. Τόν



ΧΑΡΤΗΣ 3

Barbié du Bocage, *Carte générale de la Grèce et d'une grande partie de ses colonies, tant en Europe qu'en Asie. Pour le Voyage du jeune Anacharsis...*, Παρίσι 1811, 820×580 χιλ. (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη - Άμερικανική Σχολή Κλασσικών Σπουδών)

«Ἡ Χάρτα τοῦ Ρήγα καὶ τὰ ὄρια τοῦ «ἐλληνοῖμου»»

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ



ΜΕΛΙΣΣΑ

Γιώργος Τόλιας

Bocage για τό *Ταξίδι του Νέου Αναχάρσιδος* και ό όποιος δίνει στην Έλλάδα άκόμη μεγαλύτερα όρια (χάρτης 3). Τό σύνολο του βαλκανικού χώρου δέν μπορεί νά άπαλειφθεϊ από τούς χαρτογράφους του άρχαίου έλληνικού άποικισμού λόγω του ότι όφείλουν νά συμπεριλάβουν τίς άποικίες στίς άκτές τής Άδριατικής και του Εύξεινου Πόντου. Η προσθήκη πού έπιχειρεϊ ό Ρήγας δέν εϊναι έδαφική αλλά χρονική. Προσθέτει, στους άρχαίους άποικισμούς και σέ εκείνους τής έλληνιστικής περιόδου, τήν Βυζαντινή Έλλάδα. Στο σχήμα αυτό έντάσσει έπιπλέον νύξεις, σχετικές μέ τόν νεώτερο έλληνικό «άποικισμό»: τήν ήγεμονική φαναριώτικη παρουσία στα Βαλκάνια.

Η στάση αυτή δέν εϊναι μεμονωμένη στους φαναριώτικους κύκλους. Όπως θά δοϋμε στην συνέχεια, ή *Χάρτα* εικονογραφεί μιά συγκεκριμένη γεωγραφική και ιστορική αντίληψη, ή όποία λίγα χρόνια ένωρίτερα εϊχε ήδη βρεί και τήν γραπτή διατύπωση της, από τό χέρι ενός μεγάλου έξελληνισμένου Βαλκάνιου, του Μοισιόδακα. Στο «Προοίμιον» τής *Ηθικής Φιλοσοφίας*, όταν γίνεται λόγος για τήν διχόνοια πού στέρησε στην Έλλάδα τά προνόμια όσα τής εϊχαν άρχικά παραχωρήσει οι Όθωμανοί, ό Μοισιόδαξ θεωρεϊ άπαραίτητο νά διασαφηνίσει τόν όρο «Έλλάς», όποτε σημειώνει σέ μιά παρένθεση: «όταν λέγω Έλλάδα, έννωΰ όλας τάς διασποράς των Έλλήνων»¹⁰.

Καιρός όμως νά έπιστρέψουμε στον Ρήγα και τήν *Χάρτα* του. Τό κυριότερο ένδιαφέρον σέ αυτό τό μνημειώδες και πράγματι χαώδες συνονθύλευμα, συγκεντρώνεται στην άπόπειρα άποδόσεως ενός «έθνικού» χώρου, ιστορικού και, κάτω από όρισμένες προϋποθέσεις, πολυπολιτισμικού, ιδωμένου

«εύρύτερο» αυτό χάρτη τής Έλλάδας και των άποικιών της ένδέχεται νά έμπνεύσθηκε ό Barbé από τήν *Χάρτα*. Ό Barbé du Bocage, ως γνωστό, εϊχε συντάξει ήδη στά 1788 έναν άτλαντα για τό *Ταξίδι του νέου Αναχάρσιδος*, ό όποιος περιλάμβανε 26 χάρτες και τοπογραφικά σχεδιαγράμματα των έλληνικών περιοχών πού έπισκέφθηκε ό νεαρός Σκύθης τόν 4ο αϊώνα π.Χ., σύμφωνα μέ τό άφήγημα του Abbé Barthélemy. Στόν άτλαντα αυτόν περιλαμβάνεται και ένας χάρτης τής άρχαίας Έλλάδας (*La Grèce et ses isles pour le Voyage du jeune Anacharsis*), μέ τήν συνήθη (περιορισμένη) της έκταση. Στην άναθεώρηση του άτλαντα του 1799, ό Barbé προβλέπει στον πίνακα των περιεχομένων, έναν εύρύτερο χάρτη τής Έλλάδας και των άποικιών της στην Εύρώπη και τήν Άσία, ώστόσο τό έργο δέν ολοκληρώθηκε παρά τό 1811. Όπως δηλώνεται στον τίτλο του χάρτη, ό σχεδιασμός του ξεκίνησε στά 1798. Η μικρή χρονική άπόσταση πού χωρίζει τά δύο έργα, ή άναγγελία τής *Χάρτας* στον γερμανικό λόγιο Τύπο στά 1797 από τόν Alter, ως άτλαντα σέ 24 φύλλα για τό *Ταξίδι του νέου Αναχάρσιδος* αλλά και στον παρισινό *Moniteur* στίς άρχές του 1798, τά ένθετα δάνεια από τόν άτλαντα του Barbé στην *Χάρτα*, και ή φραστική συνάφεια των τίτλων τους, έπιτρέπει νά υποθέσουμε σχέσεις άνάμεσά τους, οι όποιες έντούτοις δέν τεκμηριώνονται από τίς διαθέσιμες πηγές.

10. *Ηθική Φιλοσοφία Μεταφρασθεϊσα έκ του Ιταλικού Ιδιώματος παρά Ίωσήπου ιεροδιακόνου του Μοισιόδακος*, τ. Ι, Βενετία, 1761, σ. ιδ'. Βλ. και τήν επανέκδοση του «Προοιμίου» στο Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Ι. Μοισιόδαξ*, Άθήνα 1985, σ. 325.

Ἡ Χάρτα τοῦ Ρήγα καὶ τὰ ὅρια τοῦ «ἐλληνισμοῦ»

ἀπὸ μιά ἰδιότυπη ἰδεολογική σκοπιά. Ἡ Χάρτα τῆς Ἑλλάδος τοῦ Ρήγα, μέ τήν ἀρχαία διοικητική διαίρεση ἐνταγμένη στό γεωγραφικό πλαίσιο τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας καί τῆς δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας, μέ τὰ τοπωνύμια ἐρανισμένα ἀπὸ ὅλα τὰ διαδοχικά στρώματα τῆς ἱστορίας τῆς περιοχῆς καί τή διαδοχή τῶν Βυζαντινῶν καί Ὀθωμανῶν αὐτοκρατόρων, ἀποτελεῖ ἕνα εἰδικό ἰδεολογικό κατασκεῦασμα, ἀπόρροια τῆς χαρακτηριστικῆς ἐδαφικότητος τοῦ μικροκόσμου τῶν Φαναριωτῶν. Πρόκειται γιά τήν ἐδαφικότητα τοῦ ἰδιαίτερου κοινωνικοῦ, πολιτικοῦ καί οἰκονομικοῦ μορφώματος πού κατόρθωσαν νά συντηρήσουν οἱ Φαναριῶτες: ἡ ἐθνική ἰδέα δέν ἔχει ἀποδεδειχθεῖ ἀπὸ τήν σύνθετη αὐτοκρατορική ἰδέα τοῦ Βυζαντίου, ταυτίζεται σέ μεγάλο βαθμό μέ τήν ὀθωμανική, ἐνῶ ταυτόχρονα ἔλκεται ἀπὸ τήν δημοκρατική ἐλληνική ἀρχαιότητα, ὅπως τήν κατανοεῖ ἡ εὐρωπαϊκή Δύση μετά τήν Γαλλική Ἐπανάσταση. Μέσα ἀπὸ αὐτό τό ἰδιόρρυθμο σχῆμα, ὅπως ἔχει ἤδη σημειωθεῖ¹¹, ταυτίζεται μέ κάποια ἀσαφῆ ἀρχαία Ἑλλάδα ὁ βαλκανικός χώρος ἐνῶ, ταυτοχρόνως, γίνεται ἀποδεκτή, γιά νά μὴν ποῦμε ὅτι δικαιολογεῖται ἱστορικά, ἡ ὀθωμανική κυριαρχία ὡς διάδοχη τῆς βυζαντινῆς.

Ὡς πρὸς τήν ἔκταση ἀλλά καί τήν σύνθεση, τήν φυσιογνωμία, τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου, παρατηροῦμε ἐντονες ἀντιστοιχίες ἀνάμεσα στή Χάρτα τοῦ Ρήγα καί στήν *Νεωτερικὴ Γεωγραφία* τῶν Δημητριάδων. Συνάφειες παρατηροῦνται ἐπίσης καί ὡς πρὸς τόν χειρισμό τοῦ ὕλικου. Οἱ πληροφορίες, οἱ σχετικές μέ τήν ἀρχαία ἱστορική γεωγραφία, ἐμπλέκονται στό ζωντανό παρόν καί ἀναπληρώνουν τίς ἐνδεχόμενες ἐλλείψεις στήν ἀναλυτική γνώση του. Ὁ ἐλληνικός χώρος τῆς *Νεωτερικῆς Γεωγραφίας* ἐμφανίζεται ὡς ἕνα σύνολο ἀπὸ ἀσύνδετες τοπικότητες, οἱ ὁποῖες ἀναδύονται ἀπὸ ἕνα κοινὸ ἱστορικὸ παρελθόν. Κάτι ἀντίστοιχο συμβαίνει καί στήν Χάρτα. Ὁμοιογενεῖς ὁμάδες σύγχρονων τοπωνυμίων ἐμφανίζονται σποραδικά, στή Μάνη, τὴ Θεσσαλία, τὴ Χαλκιδική ἢ ἄλλου, ἐνῶ ὁ μόνος ἀναγνωρίσιμος καί συνεχῆς συνεκτικός ἵστος εἶναι ἐκεῖνος τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ κληρονομία τῆς *Γεωγραφίας* τοῦ Μελέτιου μοιάζει, στό σημεῖο αὐτό, κοινὴ καί καθοριστική.

Ἀλλὰ καί ὡς πρὸς τόν ἰδιάζοντα γεωγραφικὸ προσδιορισμὸ τῆς Ἑλλάδας, ἡ *Νεωτερικὴ Γεωγραφία* ταυτίζει πρώτη τὸ εὐρωπαϊκὸ τμῆμα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰῶνα μέ τήν «Ἑλλάδα». Ἡ *Νεωτερικὴ Γεωγραφία* εἶναι θεθαίως ἕνα σύνθετο κείμενο, πού ἐμπεριέχει πλῆθος διαφορετικῶν ὁρισμῶν τῆς Ἑλλάδας, συνήθως ἔμμεσων, οἱ ὁποῖοι ἐξαρτῶνται ἄλλοτε ἀπὸ ἱστορικὰ κριτήρια, ἄλλοτε ἀπὸ ἐθνολογικά κι ἄλλοτε ἀπὸ γλωσσικά ἢ ἄλλα, ὅποτε κατὰ περίσταση ποικίλλει καί ἡ ἀντίστοιχη γεωγραφική τῆς ἔκταση. Ὡστόσο, τό περιγραφικὸ μέρος τῆς *Νεωτερικῆς Γεωγραφίας* περιλαμβάνει πέντε μεγάλες, ἐθνικὲς ὀντότητες, τήν Ἑλλάδα, τήν Ἰταλία, τήν Ἰσπανία, τήν Πορτογαλία καί τήν Γαλλία. Καί εἶναι στήν Ἑλλάδα

11. Γ. Τόλιας, *Ἱερός, κοσμικὸς καί ἐθνικὸς χώρος*, ὁ.π.

Γιώργος Τόλιας

άκριβως όπου οι συγγραφείς «χρεώνουν» τις διάφορες επαρχίες και ήμιαυτόνομες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην Εύρωπη. Αξίζει να σημειωθεί, στο σημείο αυτό, μία συχνή, αναπόφευκτη θά λέγαμε, παραδρομή των Δημητρίων: στην περιγραφή της Ελλάδας αποκαλούν συχνά την περιοχή Τουρκία.

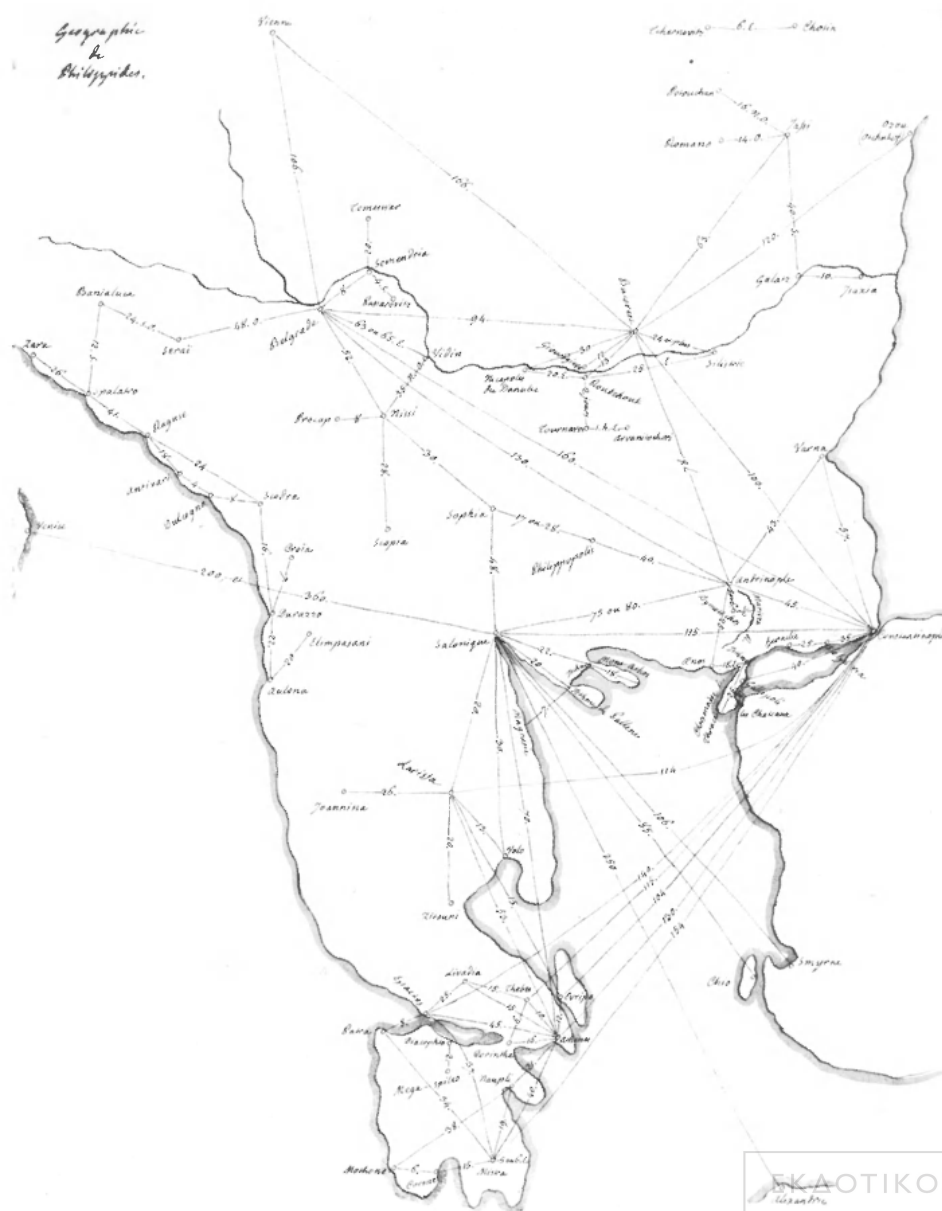
Ο Barbié du Bocage γνώρισε τον Φιλίππιδη στο Παρίσι στα 1792, κουβέντισε μαζί του για τα ταξίδια του και διάβασε την *Νεωτερική Γεωγραφία*. Σέ ένα σκαρίφημα του γάλλου γεωγράφου που σώζεται σήμερα στις συλλογές της Γενναδείου Βιβλιοθήκης¹², αποτυπώνεται ο ελληνικός χώρος της *Νεωτερικής Γεωγραφίας* (χάρτης 4). Τό σκαρίφημα, τό οποίο παραπέμπει άμέσως στην αντίληψη που είχε για τον ελληνικό χώρο ο Ρήγας, είναι άχρονολόγητο, έντοúτοις μπορούμε νά τό χρονολογήσουμε στα 1792, την χρονιά δηλαδή της γνωριμίας του Φιλίππιδη μέ τον Barbié.

Στά 1800, στή Βιέννη, καί στον ίδιο χαράκτη (τόν Fr. Müller), ό "Ανθίμος Γαζής έπανεξέδωσε, διορθωμένη, την *Χάρτα*¹³, χωρίς νά αναφερθεί στον Ρή-

12. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη - Άμερικανική Σχολή Κλασσικών Σπουδών, MSS 145,11. Ο φάκελος άποτελεί μέρος του άρχείου του Barbié du Bocage. Ο ύποφάκελος 11 άποτελείται, έκτός από τό έν λόγω σκαρίφημα, από 4 φύλλα μέ χειρόγραφες σημειώσεις του Barbié που τιτλοφορούνται: *Connaissances tirées d'un Grec nommé Philippi[kijdes* (οί διορθώσεις, έδω σέ άγκύλες, από άλλο χέρι), *natif du Bourg de Miliaís au dessous du Mont Pelion dans le Thessalie, dans une conversation tenue le 2 avril 1792*. Στο σημείωμα ο Barbié δίνει πληροφορίες για τον Φιλίππιδη, την *Νεωτερική Γεωγραφία* καί τον τόπο συγγραφής της. Παραθέτω τό τμήμα των σημειώσεων τό σχετικό μέ τις άúτοψίες του Φιλίππιδη: «Philippides a peu voyagé dans son pays la Grèce. Il m'a dit qu'après avoir bien visité la Magnésie, il avait été á Salonique [en passant par Larisse et la vallée de Tempé] par mer. De Salonique, il s'est rendu également par terre au Mont Athos qu'il a bien visité. Delà il s'est embarqué pour Smyrne et de Smyrne il est également venu á Aeno en Thrace. Là il s'est mis sur un bateau pour remonter la Mariza jusqu'à Andrinople, et d'Andrinople il s'est rendu á Bukarest en Valachie en passant par Tornovo et Routshouk. Entre Tornovo et Routshouk, il a trouvé des ruines très étendues qu'il croit être celles de Nicopolis. De Bukarest, il s'est rendu á Jassi en Moldavie en passant par Sockzani. Ensuite, lorsque la guerre s'est déclarée entre les Turcs et les Russes, lui et une grande partie des Grecs, se retirèrent sous la protection des Russes á Saroka sur le Dniester». Οί ύπόλοιπες σημειώσεις άφορούν στην όργάνωση καί την άμυνα των χωριών του Πηλίου καί του Σουλίου. Τόν ύποφάκελο συμπληρώνει ένα μικρό σημείωμα σέ ένα κομμάτι χαρτί, μέ ήμερομηνία *De Constantinople le 28 Jan.*, που έννημερώνει για τους πολέμους του Άλή Πασά κατά των Σουλιωτών.

13. *Πίναξ Γεωγραφικός της Ελλάδος Μετά Παλαιά & Νέα Όνόματα Έπιδ[ιορθωθείς]* ύπό Ά. Α. Γαζή Μηλιώτου, & Έκδοθείς Παρά Φρανσοά Μύλλερ. Άφιερωθείς τῷ Γένει των Έλλήνων, αώ. 1810. Έν Βιέννη. Ο τίτλος μεταφέρεται έδω από την άναστατική έκδοση του αντίτυπου της συλλογής της Δημόσιας Έπιχείρησης Ηλεκτρισμού. Η χρονολογία μέ την ελληνική άρίθμηση είναι ή όρθή ένῶ μέ την άραβική άρίθμηση είναι λανθασμένη άφού ό χάρτης παρουσιάσθηκε πρό του 1810, στον Γαλλικό καί τον Γερμανικό Τύπο στα 1801 καί 1808 αντίστοιχα. Η σύγκριση περισσότερων αντίτυπων θά

Ἡ Χάρτα τοῦ Ρήγα καὶ τὰ ὅρια τοῦ «ελληνισμοῦ»



ΧΑΡΤΗΣ 4

Barbie du Bocage, [Carte de la Grece extraite de la] *Geographie de Philippides*, [1792], 190×250 χιλ. (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη - Ἀμερικανική Σχολή Κλασικῶν Σπουδῶν, MSS 145, f. 10a)

Γιώργος Τόλιος



ΧΑΡΤΗΣ 5

Τό περίγραμμα της Ελλάδας κατά τό: "Ανθιμος Γαζής, *Πίναξ Γεωγραφικός της Ελλάδος...*, Βιέννη 1810, 1140x1060 χιλ.

γα (χάρτης 5). Ό λόγος τόσο της επανέκδοσης του έργου, όσο και της παράληψης του ονόματος του πρώτου εκδότη, πρέπει να οφείλονται στη σχετικά πρόσφατη σύλληψη του Ρήγα από τις αυστριακές αρχές και την κατάσχεση της *Χάρτας*. Μία διακριτική συντομογραφία (*Επιδ.*[διορθωθείς]) πρίν από τό όνομά του νέου εκδότη συνδέει τόν *Γεωγραφικό Πίνακα* του Γαζή μέ τήν *Χάρτα* του Ρήγα.

Ό χάρτης έχει άπλοποιηθεϊ. Οί διαστάσεις του είναι μικρότερες, ή άσφυκτική εικονογράφηση έχει άφαιρεθεϊ όπως και τά σχόλια του Ρήγα, τά νομίματα και οί καταστάσεις των ήγεμόνων. Ό Γαζής διατηρεϊ τό περίγραμμα, τήν άρχαία γεωγραφική διαίρεση του Delisle και, μέ βοήθημα τόν Μελέτιο, πλουτίζει ή διορθώνει τά τοπωνύμια του Ρήγα. Άντιθέτως διευρύνει τήν γεωγραφική έκταση του έλληνικού χώρου, προσθέτοντας σέ δύο ένθετα πλαί-

δειξει εάν τό σφάλμα επαναλαμβάνεται παντού ή εάν πραγματοποιήθηκε δεύτερη έκδοση στά 1810, στην όποία από παραδρομή διατηρήθηκε ή έλληνική χρονολογία της πρώτης έκδοσης.

Ἡ Χάρτα τοῦ Ρήγα καὶ τὰ ὅρια τοῦ «ἐλληνισμοῦ»

σια, τὴν Σικελία καὶ τὴν Κύπρο. Καὶ μία ἄλλη σημαντικὴ διαφοροποίηση: ἡ «ἐπιδιορθωμένη» Χάρτα δὲν ἀπευθύνεται πλέον στοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς Φιλέλληνες ἀλλὰ στοὺς Γένους τῶν Ἑλλήνων. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ τὸ γεγονός ὅτι στίς ἄλλες χαρτογραφικὲς ἐκδοτικὲς ἐπιχειρήσεις τοῦ Γαζή, ὁ ἐλληνικὸς χώρος καταλαμβάνει τὴν συνήθη γιὰ τὴν ἐποχὴ καὶ πιὸ περιορισμένη ἔκταση.

Ἡ κριτικὴ ποὺ ἀσκήθηκε σχεδὸν ἀμέσως στὸν Ρήγα, δὲν ἀναφέρθηκε στὴν εὐρεία γεωγραφικὴ ἔκταση τῆς Ἑλλάδας, ἀλλὰ στὴν ταυτόχρονη καὶ ἰσοπεδωτικὰ ὁμοιόμορφη παράθεση τῶν τοπωνυμίων τῶν διαφορετικῶν ἱστορικῶν περιόδων. Ὁ Christian Reichard¹⁴ δικαίως ὑπενθυμίζει, στὰ 1808, ὅτι ἓνας χάρτης, ἰδίως ἓνας ἱστορικὸς χάρτης, ὀφείλει νὰ εἶναι σὰν ἓναν ζωγραφικὸ πῖνακα καὶ νὰ ἀναπαριστᾷ ἓναν συγκεκριμένο χώρο σὲ μία σαφῶς καθορισμένη ἱστορικὴ στιγμή. Στὴν περίπτωση ποὺ ὁ χαρτογράφος ἐπιθυμεῖ νὰ δώσει μιά συγκριτικὴ εἰκόνα τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου, νὰ δώσει μὲ ἄλλα λόγια δύο διαφορετικοὺς χάρτες ταυτόχρονα, ὀφείλει νὰ χρησιμοποιήσῃ διαφορετικὰ διακριτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν κάθε ξεχωριστὴ περίοδο, πράγμα ποὺ ἐνδεχομένως νὰ ὑπερέβαινε καὶ τίς γνώσεις τοῦ Ρήγα ἀλλὰ καὶ τὴν τυπογραφικὴ δεξιότητα τοῦ χαρακτή Fr. Müller. Ὁ τελευταῖος, στὴν περίπτωση τῆς Χάρτας θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπινοήσῃ διαφορετικὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ χαρακτηρίσῃ τὰ τοπωνύμια τῆς ἀρχαιότητος, διαφορετικὰ γιὰ τὴν ἐλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ περίοδο, ἀλλὰ γιὰ τὴν βυζαντινὴ, ἀλλὰ γιὰ τὴν φράγκικη καὶ ἀλλὰ γιὰ τὴν ὀθωμανικὴ. Κι ἂς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι οἱ χαρακτερες χαρτῶν συναντοῦσαν ἤδη ἀρκετὲς δυσκολίες προκειμένου νὰ σημάνουν διαφορετικὰ τὰ τοπωνύμια ποὺ ἀφοροῦσαν στοὺς φυσικοὺς περιβάλλοντες, τὸν οἰκισμένο χώρο, τίς διοικητικὲς διαιρέσεις κ.ο.κ. Οἱ δυσκολίες ποὺ παρουσίαζε ἓνα τέτοιο ἐγγέγραμμα εἶναι σχεδὸν ἀνυπερέβλητες. Ἐναργὲς παράδειγμα τῶν δυσκολιῶν αὐτῶν ἀποτελοῦν οἱ χάρτες τοῦ Rouquerville καὶ τοῦ Leake, τῆς περιόδου 1820-1830, οἱ ὁποῖοι στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀποδώσουν ταυτόχρονα, στὸν ἴδιο χάρτη, ὅλη τὴν ἱστορικὴ διαστρωμάτωση τῆς Ἑλλάδας, καταλήγουν σὲ χαώδη καὶ δυσανάγνωστα ἀποτελέσματα.

Ὁ Reichard καὶ οἱ καθαρολόγοι τῆς συγκριτικῆς χαρτογραφίας, ἀνέχονταν χωρὶς ἀντιρρήσεις τὴν συνύπαρξη στὸν ἴδιο χάρτη, τοπωνυμίων ποὺ τὰ χωρίζε μιά χρονικὴ ἀπόσταση πέραν τῆς χιλιετίας. Ὁ μυθικὸς Λαθύρινθος τῆς Κρήτης ἢ ἡ Τροίαμποροῦσαν θαυμάσια νὰ συνυπάρξουν μὲ τὴν Ἀδριανούπολη, κρίνοντας ὅτι ἀνήκουν σὲ μίαν ἐνιαίαν καὶ ὁμοιογενὴ ἱστορικὴ περίοδο καὶ ὅχι ἐπειδὴ ἐγγράφονται στοὺς αὐτὸ γεωγραφικὸ ὑπόβαθρο. Τὸ Διδυμό-

14. Ἡ κριτικὴ ἀφορᾷ τόσο στὴ Χάρτα τοῦ Ρήγα ὅσο καὶ στὴν διορθωμένη ἐκδόσή της ἀπὸ τὸν Γαζή. Δημοσιεύθηκε στὸ *Allgemeine Geographische Ephemeriden*, τ. XXV, 1808, καὶ ἀναδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Λάιο μὲ τὴν μετάφρασή της στὰ ἑλληνικά, *Οἱ Χάρτες τοῦ Ρήγα*, ὅ.π., σ. 306-312.

Γιώργος Τόλιας

τειχο ή η Τριπολιτσά, που απέχουν χρονικά από την Άδριανούπολη κατά τό αυτό ή και πολύ μικρότερο διάστημα, δέν είχαν, δέν μπορούσαν νά έχουν, τήν ίδια θέση.

Έάν στόν καιρό της ή πρόσληψη του έλληνικού χώρου στήν εύρύτερη διαστολή του άποτελούσε βιωμένη πραγματικότητα, έστω στήν αντίληψη ένός περιορισμένου κύκλου φαναριωτών λογίων, μένει νά έξετάσουμε τήν δυναμική της στό χρόνο. Θά άναφερθοϋμε σέ δύο άλλες συγγενείς περιπτώσεις: στόν χάρτη τής Έλλάδας του Νικόλαου Σοφιανού καί τούς χάρτες του Συλλόγου πρós Διάδοσιν τών Έλληνικών Γραμμάτων τής περιόδου 1880-1890.

Η έπιλογή τών έργων αύτών δέν είναι αύθαίρετη. Ο χάρτης του Σοφιανού είναι ό πρώτος έντυπος χάρτης τής Έλλάδας, που σχεδιάστηκε από Έλληνα, καί από όσο γνωρίζω, ή Χάρτα του Ρήγα, 250 χρόνια άργότερα, είναι ό δεύτερος. Όσο γιά τούς χάρτες του Συλλόγου πρós Διάδοσιν τών Έλληνικών Γραμμάτων, αύτοί συμπεριλαμβάνονται αύτομάτως στήν συλλογιστική μας ως ή επόμενη καί τελική έκφραση τών τάσεων που έκδηλώνονται στά δύο πρώτα έργα. Άποτελοϋν έτσι διαδοχικές εκφράσεις ένός φαινομένου μακράς, σχετικώς, διαρκείας, τό όποιο έπιχειροϋμε νά έρμηνεύσουμε έδω.

Ο χάρτης τής Έλλάδας του Σοφιανού¹⁵, σχεδιάστηκε κατά πάσα πιθανότητα πρós του 1543¹⁶ καί τό παλαιότερο σωζόμενο αντίτυπό του προέρχεται από τήν έκδοση τής Ρώμης του 1552 (χάρτης 6). Ο χάρτης περιλάμβανε τίς περιοχές στίς όποιες άπλώνεται καί ή Χάρτα του Ρήγα¹⁷, καί τά τοπωνύμιά του καλύπτουν τήν ιστορική περίοδο που διαρκεί από τούς μινωικούς χρόνους έως τούς πρώτους βυζαντινούς. Τόν χάρτη συνόδευε μία έκδοση 90 περι-

15. *Totius Graeciae descriptio. N. Sophianus studiosis S. Tabella ipsa ostendere poterit, si longe impensiori cura, atque exactiori diligentia quam hactenus, eam pro chorographia et geographia, ratione et ordine, conati sumus describere: ut opera quoque nostra studiosis ipsis (quibus mirifice gratificari cupimus) non nihil utilitatis afferentur... Romae in templo Boni Eventus. M.D.LII.*

16. Ο άρχαιοφιλος Johannes Metellus, σέ έπιστολή του τής 8ης Φεβρουαρίου 1543 πρós τόν ισπανό φιλόλογο Antonio Augustin, πληροφορεί ότι ό Philaenus Lunardus είχε πρόσφατα παραγγείλει τόν χάρτη τής Έλλάδας του Σοφιανού. Βλ. Ém. Legrand, *Bibliographie Hellénique... XV^e of XVI^e siècles*, τ. 1, Παρίσι 1885, σ. cxc-cxciii καί Robert W. Karrow, Jr., *Mapmakers of the Sixteenth Century and their Maps, Bio-Bibliographies of the Cartographers of Abraham Ortelius, 1570*, Σικάγο 1993, σ. 495.

17. Ο Σοφιανός στόν τίτλο του δίνει τήν ακόλουθη περιφερειακή σύνθεση τής «Έλλάδας»: «Europae quidem Achaïam, que et Graecia dicitur, Peloponnesum, Euboeam, Cretam, Macedoniam, Thraciam, Epirum, Illyriae vero, Dalmatiam et Liburniae partem, Mysiam que superiorem, plurimum inferioris, Daciae iustam partem, et Italiae non nihil. Asiae vero eam que proprie Asia dicta est, Pontum et Bithyniam, Lyciam, Galatiae que et Pampyliae plurimum».

Ἡ Χάρτα τοῦ Ρήγα καὶ τὰ ὅρια τοῦ «ἐλληνισμοῦ»



ΧΑΡΤΗΣ 6

Τό περίγραμμα τῆς Ἑλλάδας κατὰ τό: Νικόλαος Σοφιανός, *Totius Graeciae descriptio... Romae in templo Boni Eventus MDLII*

που σελίδων, μέ ὁδηγίες γιά τόν χρωματισμό του, μία κατάσταση τοπωνυμίων μέ τίς γεωγραφικές τους συντεταγμένες καθώς καί 21 ξυλογραφίες μέ φανταστικές ἀναπαραστάσεις ἐλληνικῶν πόλεων¹⁸. Ὁ χάρτης αὐτός, ἄρτιο καί σοφό κομψοτέχνημα τῆς λόγιας ἀναγεννησιακῆς χαρτογραφίας, ἀπέτελεσε μιά ριζικά ἀνανεωτική πρόταση γιά τήν χαρτογραφία τῆς Ἑλλάδας, καθώς ἀποδέσμευε τόν χάρτη τῆς Ἑλλάδας ἀπό τήν αὐθεντία τοῦ Πτολεμαίου καί συνόψιζε κριτικά τό σύνολο τῆς ἀρχαίας γεωγραφικῆς γνώσης. Ἡ δυτική χαρτογραφία τοῦ ἐπιφύλαξε, πράγματι, θερμή ὑποδοχή. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ἐδῶ τό γεγονός ὅτι ὁ χάρτης τοῦ Σοφιανοῦ ἐγινε ἀντιληπτός ἀπό τούς συγ-

18. Nicolai Gerbelij in descriptionem Graeciae Sophiani, praefatio. In qua docetur, quem fructum, quamque voluptaten allatura sit haec pictura studiosis, si diligenter eam cum Historicorum, Poetarum, Geographorum'que scriptis contulerint. Ejusdem de situ, nominibus et regionibus Graeciae perbrevis in picturam Sophiani introductio... Basileae, ex officina Ioannis Oporini, Anno salutis humanae M.D.XLV. Mense Septembri. Δεύτερη ἐπαυξημένη ἐκδοσι, χωρίς ἀπεικονίσεις πόλεων, Ἰούνιος 1550.

Γιώργος Τόλιας

χρόνους ως χάρτης της αρχαίας και της νεώτερης Ελλάδας¹⁹, πράγμα που επέδρασε καταλυτικά στην αλλοίωση της εικόνας της νεώτερης Ελλάδας στην χαρτογραφία κατά τον 16ο και 17ο αιώνα.

Τήν θερμή υποδοχή του χάρτη²⁰ άκολούθησε ένα είδος έμμεσης υιοθέτησης της εύρειας γεωγραφικής έκτασης της νεώτερης Ελλάδας. Ο Sebastian Münster, ο «πατριάρχης της σύγχρονης γεωγραφίας», ένέταξε στην πρώτη έκδοση της *Κοσμογραφίας* του (1544), κοντά στον δισέλιδο πτολεμαϊκό χάρτη της αρχαίας Ελλάδας, κι έναν δισέλιδο χάρτη της Νέας Ελλάδας (χάρτης 7). Ο χάρτης αυτός παρουσιάζει την «νεώτερη Ελλάδα» νά καλύπτει μιά έκταση ανάλογη μέ εκείνην που προσέδιδε στην Ελλάδα του ό Σοφιανός. Τόν ίδιο χάρτη θά συμπεριλάβει και στην 10η έκδοσή του της *Γεωγραφίας* του Πτολεμαίου που κυκλοφόρησε την ίδια χρονιά και θά συνεχίσει νά τόν παραθέτει στις εκδόσεις της *Γεωγραφίας* και της *Κοσμογραφίας* έως τά 1628²¹.

Η χάραξη διαφορετικών χαρτών, μέ διαφορετικές εκτάσεις γιά τήν αρχαία και τήν νεώτερη Ελλάδα αντίστοιχα, θά υιοθετηθεί από μιά σειρά χαρτογράφων του 16ου και του 17ου αιώνα. Αναμφισβήτητα τό φαινόμενο δέν γενικεύθηκε. Η Ιταλική σχολή και ό Μερκάτορας (χάρτης 8) επέβαλαν στην χαρτογραφική απόδοση της νεώτερης Ελλάδας πιό συντηρητικές έδαφικά απόψεις, τίς όποιες, άς σημειωθεί, ένστερνίζεται και ό Delisle.

Παράλληλα, ή «Ελλάδα του Σοφιανού», όπως και ή Ελλάδα του Πτολεμαίου θά «παγώσει», άποτελώντας ένα είδος στερεότυπου χάρτη στούς

19. Τό ζήτημα αυτό είναι άρκετά δύσκολο νά διασαφηνισθεί, έπειδή ή πρώτη (1536:), ένδεχομένως και μιά δεύτερη έκδοση του χάρτη (1544:), έχει χαθεί. Ένα άχρονολόγητο μονόφυλλο μέ έναν πίνακα άντιστοιχιών άρχαίων και νέων τοπωνυμίων της Ελλάδας σέ πέντε στήλες, συνόδευε κατά πάσα πιθανότητα κάποια από τίς παλαιότερες εκδόσεις ή και τήν σωζόμενη του 1552: *Nomina antiqua et recentia urbium Graeciae descriptionis a N. Sophiano iam aeditae. Hanc quoq[ue] paginam, quae Graeciae Urbium, ac locorum nomina, quibus olim apud antiquos nuncupabantur...* Τό μοναδικό έως τώρα γνωστό άντίτυπο φυλάσσεται στην Bibliothèque Nationale (Manuscripts, collection Dupuy, τ. 728, σ. 138). Ο Gesner άνέφερε (1545, 523) ότι «ό Σοφιανός είχε σχεδιάσει έναν κομψό χάρτη της Ελλάδας μέ τά άρχαία και τά σύγχρονα τοπωνύμια, ό όποιος τυπώθηκε στη Ρώμη τόν περασμένο χρόνο (=1544:). Τό παράθεμα από τόν Karrow, *Mapmakers of the Sixteenth Century*, ό.π., σ. 495.

20. Ο R. W. Karrow, Jr., στο ίδιο, σ. 495-499, έπισημαίνει 13 έπανεκδόσεις και άντιγραφές του χάρτη οι όποιες πραγματοποιήθηκαν έως τά τέλη του 17ου αιώνα.

21. Βλ. Harold L. Ruland, «A Survey of the Double-page Maps in Thirty-Five Editions of the *Cosmographia Universalis* 1544-1628 of Sebastian Münster and his Editions of Ptolemy's *Geographia* 1540-1552», π. *Imago Mundi*, τ. XVI, 1962, συγκεντρωτικός πίνακας άνάμεσα στις σελίδες 96 & 97, λήμμα R17 γιά τόν χάρτη της αρχαίας Ελλάδας και R49 γιά τόν χάρτη της νεώτερης.



ΧΑΡΤΗΣ 7

Sebastian Münster, «Nova Graecia secundum omnes eius regiones et provincias citra ultra et Hellespontum», 340×250 χιλ.,
Cosmographia, Βασιλεία 1544-1628 (Μουσείο Μπενάκη, αρ. κατ. 26821)

Ἡ Χάρτις τοῦ Ρήγα καὶ τὰ ὅρια τοῦ «ἐλληνικοῦ»



ΧΑΡΤΗΣ 8

Gerhard Marcatos, «Graecia», 470×365 χιλ., πρώτη έκδοση: *Atlas sive cosmographicae meditationes...*, Άμστερνταμ 1590 (Μουσείο Μπενάκη αρ. κατ. 26751)



ΧΑΡΤΗΣ 9

Abraham Ortelius, «Ελλάς. Graecia, Sophiani», 500×350 χιλ., *Theatrum Orbis Terrarum, Parergon*, Ἀμβέρσα 1579 κ.ἐξ.
(Μουσείο Μπενάκη, ἀρ. κατ. 26774)

Ἡ Χάρτις τοῦ Ρήγα καὶ τὰ ὅρια τοῦ «ἐλληνικοῦ»

Γιώργος Τόλιας

ἄτλαντες. Ἀπό τόν πρῶτο ἄτλαντα, ἐκείνον τοῦ Ortelius²² καί μετά, ἕως τά τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, ἡ Ἑλλάς-*Graecia Sophiani* (χάρτης 9) θά ἀποτελέσει ἓνα συχνό λήμμα στούς ἄτλαντες, ἓνα εἶδος εἰσαγωγῆς σέ ρεαλιστικότερες χαρτογραφήσεις τῆς νεώτερης Ἑλλάδας.

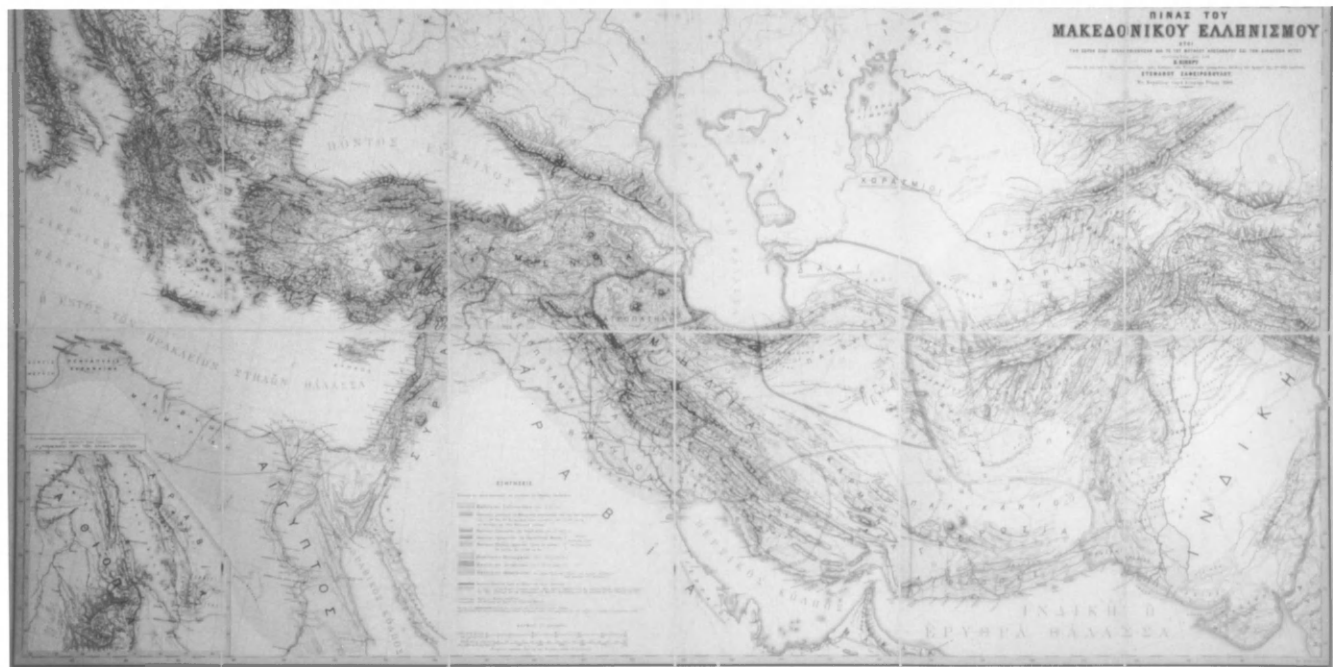
Ἐντούτοις, ἡ χάραξη δύο διαφορετικῶν χαρτῶν, οἱ ὅποιοι παρουσιάζουν διαφορετικές ἐδαφικές ἐκδοχές τῆς ἀρχαίας καί τῆς νεώτερης Ἑλλάδας, ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητα ἓνα ξεχωριστό φαινόμενο στήν ἱστορία τῆς χαρτογραφίας. Καί ἐάν ἀπό τήν πλευρά ἑνός Ἑλληνα ἀναγεννησιακοῦ λόγιου, τῆς πρώτης, σχεδόν, μετά τήν Ἀλωση γενιάς, ἡ πεποίθηση μιᾶς εὐρύτερης ἀρχαίας καί νεώτερης Ἑλλάδας μπορεῖ νά ἐρμηνευθεῖ, ἡ ἀποδοχή ἀπό μιᾶ σειρά χαρτογράφων τῆς Δύσης μιᾶς διαφορετικῆς καί εὐρύτερης ἔκτασης τῆς νεώτερης Ἑλλάδας δέν ἐρμηνεύεται τόσο ἀπλά.

Τό ἐνοποιητικό κριτήριο τοῦ εὐρύτερου ἐλληνικοῦ χώρου δέν εἶναι σίγουρα ἱστορικό, ἀφ' ἧς στιγμῆς ἡ ἐλληνική ἀρχαιότητα καλύπτει στή συνείδηση τῶν δυτικῶν χαρτογράφων λιγότερα ἐδάφη. Ἐκ πρώτης ὀψεως τό κριτήριο δέν εἶναι ἐθνολογικό οὔτε μορφωτικό (γλωσσικό). Τό κυρίαρχο κοινό θρησκευτικό δόγμα καί ἡ ἐπιβολή τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου ἐνδέχεται νά ἐπηρεάζουν καί νά στηρίζουν τήν ἐπιλογή. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι στίς περιγραφές τῶν δυτικῶν ἐπισκεπτῶν κατά τόν 16ο καί 17ο αἰώνα συχνά μέ τόν ὄρο «Ἕλληνες» ὑποδηλώνεται τό σύνολο τοῦ ἐλληνορθόδοξου ποιμνίου τῆς Ἀνατολῆς, ἀνεξαρτήτως ἐθνικότητας. Τέλος ἡ πολιτική ἐνοποίηση τοῦ χώρου πού ἐπέβαλε ἡ ὀθωμανική κυριαρχία καί ἡ συνακόλουθη ὀριοθέτηση τῆς ὀθωμανικῆς ἐπέκτασης, στά δυτικά σύνορα τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου, ἐνδέχεται νά ἐνίσχυσαν τήν ἐπιλογή: οἱ σχισματικοί «Ἕλληνες» κατοικοῦσαν στήν πρώτη ἐπαρχία πού συναντοῦσε κανεῖς στήν αὐτοκρατορία τοῦ Σουλτάνου.

Οἱ χάρτες τοῦ Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων ἀποτελοῦν τήν τελευταία εἰκόνα στό πολύπτυχο, στό ὁποῖο ἐντάσσεται ἡ Χάρτα τοῦ Ρήγα. Οἱ χάρτες αὐτοί καλύπτουν τήν περίοδο ἀπό τά 1875 ἕως τά 1915 καί ἀποτελοῦν μέρος τῆς σημαντικῆς καί πολύπλευρης προπαγανδιστικῆς ἐκστρατείας, στήν ὁποία ἀναμίχθηκε καί τῆς ὁποίας ἡγήθηκε ἀρχικά ὁ ἐθνικός ἱστοριογράφος, Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος²³. Ἡ πλούσια χαρτο-

22. Ὁ πρῶτος στήν ἱστορία ἄτλας, τό *Theatrum Orbis Terrarum* τοῦ Ortelius, κυκλοφορεῖ σέ δεκάδες προσαυξημένες ἐκδόσεις ἀπό τά 1570 ἕως τά 1612. Ὁ χάρτης πού μᾶς ἀπασχολεῖ πρωτοδημοσιεύεται στό *Parergon*, ἓνα εἶδος παραρτήματος στό κυρίως ἔργο, πού περιλαμβάνει ἱστορικούς ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον χάρτες, ἀπό τό 2ο *Additamentum* καί μετά.

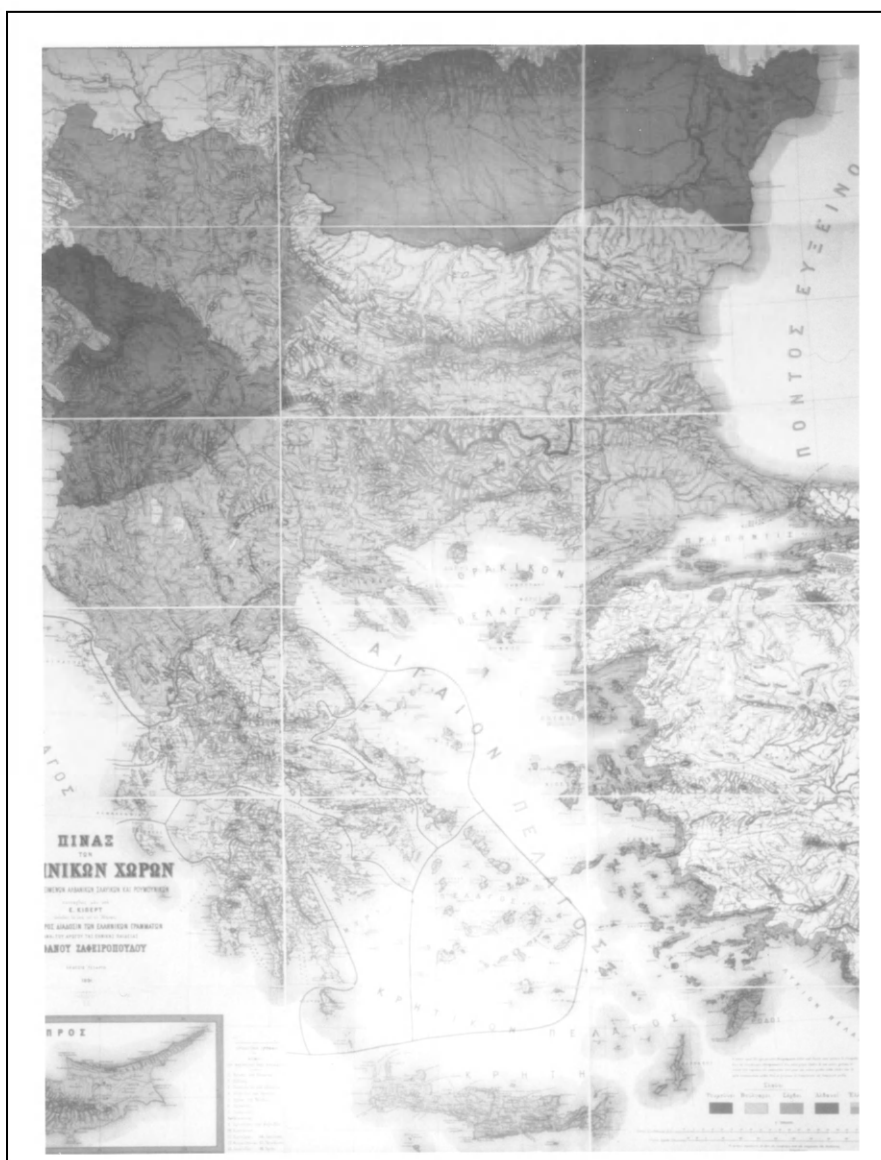
23. Γιά τό ζήτημα τῶν συλλόγων βλ. πρόχειρα Κ. Θ. Δημαράς, *Ὁ Ἑλληνικός Ρωμαντισμός*, Ἀθήνα 1982, σ. 399-402. Γιά τίς σχέσεις Κ. Δ. Παπαρρηγόπουλου - Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων μέ τόν Kiepert καί τήν ὅλη προπαγανδιστική χαρτογραφική ἐκστρατεία, βλ. τοῦ ἴδιου, *Κ. Παπαρρηγόπουλος*, Ἀθήνα 1986, εἰδικότερα στίς σ. 327-359. Γιά τήν ἐπίσημη δραστηριότητα τοῦ Συλλόγου, βλ. *Ὁ ἐν Ἀθή-*



Ἡ Χάρτα τοῦ Ρήγα καὶ τὰ ὅρια τοῦ «ἐλληνισμοῦ»

ΧΑΡΤΗΣ 10

Ε. Κίπερτ, *Πίναξ τοῦ Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ...*, 1800×960 χιλ., Βερολίνο ,Ράιμερ, 1880 (συλλογή ΕΛΙΑ)



ΧΑΡΤΗΣ 11

Ε. Κίπερτ, Πίναξ τῶν Ἑλληνικῶν Χωρῶν μετὰ τῶν παρακειμένων Ἀλβανικῶν,
Σλαυικῶν καὶ Ρουμανικῶν, 1500×1855 χιλ., 3η ἐκδοσις,
Λειψία, Ε. Δ. Νεράντζης, 1891 (συλλογὴ ΕΛΙΑ)

Ἡ Χάρτα τοῦ Ρήγα καὶ τὰ ὅρια τοῦ «ἐλληνισμοῦ»

γραφικὴ παραγωγή τοῦ Συλλόγου, προσπάθεια ἐνίσχυσης τῶν ἐλληνικῶν θέσεων στὰ Βαλκάνια, δὲν ἔχει ἀπογραφεῖ καὶ μελετηθεῖ. Οἱ χάρτες ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν περισσότερο ἐδῶ, εἶναι τῆς περιόδου 1875-1885 καὶ ἀποτελοῦν μιά σειρά κολοσσιαίων ἔργων, σχεδιασμένων ἀπὸ τὸν ἐγκυρότερο χαρτογράφο τῆς ἐποχῆς, τὸν Heinrich Kiepert (1819-1899). Πρόκειται μεταξύ ἄλλων γιὰ τὸν Πίνακα τοῦ Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου (χάρτης 10), τὸν Πίνακα τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς ἐποχῆς τῶν Μακεδόνων Αὐτοκρατόρων, καὶ ἰδίως τὸν λεγόμενο «Ἐθνοκρατικό» χάρτη τῆς Βαλκανικῆς²⁴ (χάρτης 11), ὁ ὁποῖος κυκλοφόρησε σὲ αὐτόνομη ἔκδοση ἀλλὰ καὶ ὡς μέρος τῆς ἀπεικόνισης τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἡπείρου. Ὁ Χάρτης αὐτός ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς δύσκολης, ἄκρως προβληματικῆς συνεργασίας μεταξύ τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου καὶ τοῦ Heinrich Kiepert²⁵, συνεργασία κατὰ τὴν ὁποία ὁ Ἕλληνας ἱστορικός προσπάθησε νὰ πείσει τὸν πρῶσο χαρτογράφο ὅτι οἱ θεωρούμενες ὡς ἐνιαῖες πολιτισμικὲς ὁμάδες δὲν ἔχουν ἀπαραίτητα κοινὰ ἐθνολογικά χαρακτηριστικά, ὅποτε ἦταν θεμιτὴ ἡ ἐπιλογή τοῦ ἐπικρατέστερου.

Πρόκειται ἐποὶ τῇ φορά γιὰ μία ὕστατη προσπάθεια ἐκ μέρους τῆς ἐλληνικῆς λογιόσύνης νὰ «οἰκιοποιηθεῖ» τὸν κεντρικὸ βαλκανικὸ χώρο καὶ νὰ τὸν παρουσιάσει ὡς ἐλληνικὸ ἢ ἐξελληνισμένο. Πράγματι, ἀπὸ τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα, ἡ εὐρωπαϊκὴ Δύση «ἀνακαλύπτει» τοὺς μὴ ἐλληνικοὺς πληθυσμοὺς τῆς Βαλκανικῆς καὶ σταδιακὰ οἱ Δάκες, οἱ Ἰλλυριοί, οἱ Μοισοί καὶ οἱ Θράκες, ποὺ κατοικοῦσαν στοὺς ἐθνογραφικοὺς χάρτες τῆς περιοχῆς, παραχωροῦν τὴ θέση τους στοὺς Ρουμάνους, τοὺς Βούλγαρους, τοὺς Σέρβους, τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς Ἀλβανούς²⁶. Δὲν εἶναι ἐδῶ ἡ κατάλληλη θέση γιὰ νὰ παρουσιαστοῦν οἱ ποικίλες ἐμπλοκὲς τοῦ φαινομένου, ποὺ δικαιολογημένα χαρακτηρίσθηκε ὡς *morbus ethnographicus* τῶν Βαλκανίων²⁷. Θὰ περιοριστοῦμε στὴ διαπίστωση ὅτι ὁ «ἐθνοκρατικός» χάρτης τῶν «ἐλληνικῶν χωρῶν» εἶναι ἀπὸ τοὺς τελευταίους «ἡμιεπίσημους» ἐλληνικοὺς χάρτες ποὺ παρουσιάζουν τὸ ἐλληνικὸ στοιχεῖο νὰ ἀγγίζει τίς πεδιάδες τοῦ Δούναβη. Στὸ ἀνώνυμο ὑπόμνημα ποὺ συνόδευε τὴν γαλλικὴ καὶ σέ σμί-

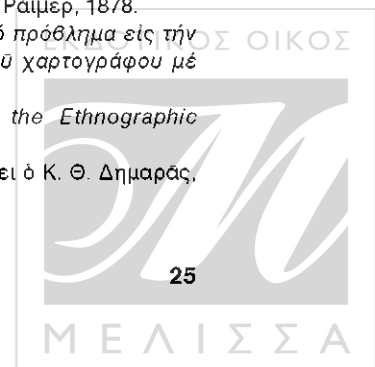
ναις Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, *Ἡ δρᾶσις τοῦ Συλλόγου κατὰ τὴν Ἑκατονταετίαν 1869-1969*, Ἀθήνα 1974.

24. Πίναξ τῶν Ἑλληνικῶν Χωρῶν μετὰ τῶν παρακειμένων Ἀλβανικῶν, Σλαυϊκῶν καὶ Ρουμουνικῶν. Ἐχω ὑπόψη μου ἀντίτυπο τῆς 3ης ἔκδοσης, Λειψία, Ε. Δ. Νεράντζης, 1891 (συλλογὴ ΕΛΙΑ). Ἡ πρώτη ἔκδοση εἶναι ἐκείνη τοῦ Βερολίνου, Ράμπερ, 1878.

25. Βλ. Κ. Σβολόπουλος, *Ὁ Heinrich Kiepert καὶ τὸ ἐθνογραφικὸ πρόβλημα εἰς τὴν Χερσόνησον τοῦ Αἴμου. Ἡ ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία τοῦ Γερμανοῦ χαρτογράφου μετὰ τὸν Κωνσταντῖνο Παπαρρηγόπουλο (1877-1878)*, χ.τ., 1974.

26. Βλ. H. R. Wilkinson, *Maps and Politics. A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, Λίβερπουλ 1951.

27. René Miller, *Souvenirs des Balkans*, 1891, σ. 127. Τό παραθέτει ὁ Κ. Θ. Δημαράς, Κ. Παπαρρηγόπουλος, ὁ.π., σ. 335.



Γιώργος Τόλιας

κρυψη έκδοση του χάρτη και πού κυκλοφόρησε την ίδια χρονιά (και τό όποιο, τεχνηέντως, αποδίδεται στον Kiepert²⁸), ό Κ. Δ. Παπαρρηγόπουλος, άφου έκθέσει τίς έγγενείς άδυναμίες τών δημογραφικών μετρήσεων στά όθωμανικά Βαλκάνια, τήν πολυγλωσσία τών πληθυσμών, τήν άστάθεια τών θρησκευτικών κριτηρίων καθώς και τό άναξιόπιστο άκόμη και τής κυρίαρχης γνώμης (opinion) τών πληθυσμών, προτείνει τήν αντικατάσταση τής «έθνο-γραφικής» λογικής άπό μιά «έθνοκρατική»²⁹; αυτό πού τόν ένδιαφέρει είναι ό προσδιορισμός στον χάρτη τής «κυρίαρχης φυλής»³⁰, λαμβάνοντας ύπόψη κατά τό δυνατόν, τά φυσικά σύνορα, τίς ιστορικές άπαιτήσεις, τούς παραδο-σιακούς δεσμούς.

Τά καθοριστικά στοιχεία πού καθιστούν «κυρίαρχη φυλή» τήν έλληνική στίς περιοχές τής νότιας Βαλκανικής, καταλήγει ό Παπαρρηγόπουλος, είναι σαφή: τά φυσικά όρια, οί όγκώδεις όροσειρές στό κέντρο τών Βαλκανίων, πού άνέκοψαν τό «ξεχείλισμα» τών είσβολών και ή άφομοιωτική δύναμη του έλληνισμού, πού άπορρόφησε και έξελλήνισε τά βουλγαρικά, άλβανικά και θλάχικα στοιχεία, όσα κατάφεραν νά παρειαφρήσουν.

Στήν ούσία πρόκειται γιά τό ίδιο έπιχείρημα. Καί στίς τρεις περιπτώσεις (του Σοφιανού, του Ρήγα και του Παπαρρηγόπουλου), έκπονήθηκαν κατόπιν έλληνικής πρωτοβουλίας ιδιόρρυθμοι χάρτες τής Έλλάδας, οί όποιοι όλως παραδόξως παρουσιάζουν άρκετές συγγένειες μεταξύ τους. Ένα πρώτο κοινό σημείο είναι τό ότι οί τρεις αύτοί χάρτες, ό άναγεννησιακός, ό χάρτης του φαναρώτικου διαφωτισμού και οί προπαγανδιστικοί χάρτες τών χρόνων του έθνικισμού, περιγράφουν όλοι ώς χώρο έλληνικό μιά εύρύτατη περιοχή, ή όποία περιλαμβάνει τό σύνολο σχεδόν τής Βαλκανικής Χερσονήσου και ένα σημαντικό μέρος τής Μικράς Άσίας, ένίοτε τήν Κύπρο και τήν νότιο Ιταλία.

Ένα δεύτερο κοινό σημείο έγκειται στο γεγονός ότι και τά τρία έργα άνα-τρέχουν, τό καθένα μέ διαφορετικό τρόπο, στίς μεθόδους τής ιστορικής χαρτογραφίας. Ό Σοφιανός έγκαινιάζει τήν ιστορική χαρτογραφία τής Έλλά-δας, ό Ρήγας έντάσσεται στή συλλογιστική τής κριτικής και συγκριτικής χαρ-τογραφίας τής Έλλάδας, πού χαρακτηρίζει τίς έλληνικές σπουδές τήν έποχή του. Οί χάρτες του Συλλόγου, άποτυπώνουν μέ τή σειρά τους, τόν χώρο σέ συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές, αλλά και σέ μιά σύγχρονη άποκρυστάλλω-ση τής μακράς ιστορικής έμπειρίας.

Τά έργα αύτά παρουσιάζουν έπιπλέον μιά κοινή μεθοδολογική ιδιορρυθ-

28. *Notice Explicative sur la Carte Ethnocratique des Pays Helléniques, Slaves, Albanais et Roumains, dessinée par M. Henri Kiepert, Berlin, Imprimerie de Kerkes & Hohmann, 1878.*

29. στο ίδιο, σ. 5.

30. στο ίδιο, «race dominante».

Ἡ Χάρτα τοῦ Ρήγα καὶ τὰ ὅρια τοῦ «ἐλληνισμοῦ»

μία, πράγμα πού τὰ καθιστά κατὰ κάποιο τρόπο ἐξαιρετικά, στήν πορεία τῆς ἱστορικής χαρτογραφίας. Καί στίς τρεῖς φάσεις βρισκόμαστε μπροστά σέ μία συστηματική ὑπέρβαση ἐνός στοιχειώδους κανόνα τῆς ἱστορικής χαρτογραφίας ὁ ὁποῖος ἐπιβάλλει τήν συγχρονία, ἢ τουλάχιστον τήν σαφῶς διακριτή παράθεση τῶν ἐν χρήσει τεκμηρίων ἢ τῶν παρατιθέμενων πληροφοριῶν.

Πράγματι καί στίς τρεῖς περιπτώσεις ὁ χαρτογραφούμενος χρόνος παρουσιάζει σημαντικές διάρκειες. Ἀπό τήν Ἑλλάδα τοῦ Ὀμήρου ἕως ἐκείνη τῶν γεωγράφων καί χρονογράφων τῆς πρώιμης βυζαντινῆς περιόδου γιά τόν Σοφιανό, τό σύνολο τῆς ἐλληνικῆς ἐμπειρίας γιά τόν Ρήγα καί τό σύγχρονο συνειδησιακό της ἀντίκρισμα γιά τόν Παπαρρηγόπουλο.

Ἐνα πρῶτο ζήτημα πού τίθεται ἐδῶ, εἶναι σχετικό μέ τὰ κριτήρια πρόσληψης τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου καί τήν σχετική ἀντικειμενικότητά τους. Σέ ὅλες τίς περιπτώσεις τὰ κριτήρια ὀρισμοῦ τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου εἶναι πρωτίστως ἱστορικά. Τό ζητούμενο εἶναι ἡ διερεῦνηση τῶν ἀναγκῶν πού κάλυψε διαδοχικά τό ἱστορικό ἐπιχείρημα, τό ἐάν καί σέ ποιό βαθμό τὰ ἴδια ἱστορικά κριτήρια κάλυπταν τίς σύγχρονες πεποιθήσεις τῆς ἐποχῆς πού ἐπιχειρήθηκε ἡ κάθε χαρτογράφηση.

Τό ζήτημα τῶν χρήσεων τῆς ἱστορίας εἶναι ἀρκετά πολύπλοκο καθώς ὅσα ὀρίζονται πλεόν ὡς παρελθόν ἀποτελέσαν καί ἀποτελοῦν μιά δεξαμενὴ ποικίλων καί ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον κοινά παραδεκτῶν καταφάσεων, ἀπό τίς ὁποῖες ἐπιλέγονται καί ἀντλοῦνται διαρκῶς ἀντιφατικά ἐπιχειρήματα. Ἐντούτοις, καί ἀρκετά σχηματικά, θά μπορούσαμε νά συνοψίσουμε: Στήν πρώτη περίπτωση, ἡ ἐλληνική Ἀνατολή τῶν ρωμαϊκῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων ἀποτελοῦσε ἀπαράκαμπτη ἀναφορά γιά ἕναν ἀναγεννησιακό λόγο, ὅπως ὁ Σοφιανός, ἐνῶ ἡ ὑπόμνηση τοῦ κοινῶν ἐλληνο-ρωμαϊκοῦ παρελθόντος ἐξυπηρετοῦσε ἰδεολογικά τίς τελευταῖες «σταυροφορίες» τῆς Δύσης. Στόν φθίνοντα 18ο αἰῶνα, τὰ ἐξελληνισμένα ὀρθόδοξα Βαλκάνια ἔκαναν περήφανο ἕναν φαναριώτη πολιτικό καί διανοούμενο ὅπως ὁ Ρήγας καί ταυτόχρονα πρότειναν μιά ἐνδεχόμενη ἐναλλακτική πολιτική λύση στήν περίπτωση πού τὰ δημοκρατικά γαλλικά στρατεύματα ἔφταναν ἕως ἐκεῖ. Ἀντίστοιχα, ἡ ἐξελληνισμένη ἢ ἐλληνική συνείδηση τῶν κατοίκων τῆς νοτίου Βαλκανικῆς ἀποτελοῦσε πεποίθηση γιά ἕναν ρομαντικό, μεγαλοϊδεάτη θεωρητικό καί προπαγανδιστή ὅπως ὁ Παπαρρηγόπουλος καί δικαιολογοῦσε τήν «ἀπελευθέρωση» τῶν ἀντιστοίχων ἐδαφῶν καί τήν προσάρτησή τους στήν Ἑλλάδα.

Ἐπιπλέον, σέ ὅλες τίς περιπτώσεις, ὁ χώρος πού ἀπογράφεται δέν ταυτίζεται μέ ἕναν ἐθνολογικό κι ἀργότερα ἐθνικό ἐλληνικό χώρο. Ὁ χώρος εἶναι πάντοτε μέρος σύνθετων αὐτοκρατορικῶν σχημάτων, ἀπό τήν αὐτοκρατορία τοῦ Ἀλέξανδρου, ἕως τήν Ὄθωμανική Αὐτοκρατορία, ὅταν δέν ἀποτελεῖ ἴδιο αὐτοκρατορικό ἢ ἀποικιοκρατικό μῶρφωμα. Ἡ διαπίστωση αὕτη ἀποτελεῖ μιά ἰδιομορφία τῆς πρόσληψης τοῦ ἐθνικοῦ χώρου στήν Ἑλλάδα κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους καί ἐπιβάλλει τήν ἀναψηλάφηση τῆς κοινῆς ἕως τώρα παραδοχῆς ὅτι ἡ ἐλληνική ἐθνική ἰδέα ἀποδεδεσμεύεται, κατὰ τὴν διάρ-

Γιώργος Τόλιας

κεια του 18ου αιώνα και σταδιακά, από την αυτοκρατορική ιδέα³¹. Αυτό που χαρτογραφείται πάντοτε είναι περισσότερο μία οντότητα πολιτισμική, σε στιγμές έντονης γεωγραφικής διαστολής. *Totius Graecia* θά πει ο Σοφριανός, υποδηλώνοντας με τον όρο αυτό μία άλλη μερικότερη και οίκεία 'Ελλάδα, ένδεχομένως εκείνη του Στράβωνα ή του Πτολεμαίου. 'Η 'Ελλάδα του Ρήγα από την πλευρά της περιλαμβάνει και μέρος των εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ Μικράν Ἀσίαν πολυαρίθμων ἀποικίων αὐτῆς, ἐνῶ οἱ χάρτες τοῦ Συλλόγου ἀναφέρονται πλέον σαφῶς στίς 'Ελληνικές Χώρες, τόν Μεσαιωνικό 'Ελληνισμό ἢ τόν Μακεδονικό 'Ελληνισμό ἥτοι τὰς χώρας ὅσαι ἐξελληνίσθησαν διὰ Τε τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ.

Θά μπορούσαμε νά παρατηρήσουμε ἐδῶ ὅτι, σέ ὅλες τίς προαναφερθεῖσες περιπτώσεις, ἡ διάθεση τῆς μεγίστης κάλυψης τοῦ χώρου ἀπὸ τὴν «'Ελλάδα» ὀδηγεῖ στὴν ἐπιλογή τῆς πλέον ἀσαφούς ἀπὸ τὴν ποικιλία τῶν παραμέτρων τῆς ἱστορικής γεωγραφίας τῆς 'Ελλάδας, ἐκείνης τῆς διαδοχικῆς καὶ κάθε φορά διαφορετικῆς ποιοτικῆς διασποράς τῶν 'Ελλήνων στὸν χώρο. Ἀπὸ τὸν πρῶτο καὶ τὸν δεύτερο ἀρχαῖο ἐλληνικό ἀποικισμό, στὴν αὐτοκρατορία τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τὴν βυζαντινὴ κυριαρχία ἢ τὴν ἡγεμονία τῶν Φαναριωτῶν καὶ τῶν 'Ελλήνων κεφαλαιούχων στὰ ὀρθόδοξα Βαλκάνια. 'Η διασπορά αὐτὴ διαμόρφωνε ἐκάστοτε ἰδιόρρυθμα καὶ σχετικῶς ἀνομοιογενῆ σύνολα, ἢ ἐρμηνεῖα τῶν ὁποίων καὶ ἡ ἐνταξή τους στὸν συνεχῆ ἱστορικό ἴστό ἦταν ἀνοικτὴ καὶ εὐάλωτη ἀπὸ τίς ἐκάστοτε ἰδεολογίες. Ἐντούτοις τὸ στοιχείο τῆς διαρκούς, συνολικῆς ἐλληνικῆς παρουσίας στὸν χώρο, ὁ «ἐλληνισμός»³², ἐγκαθίσταται στίς περιπτώσεις πού διερευνήσαμε ὡς τὸ κατεξοχήν, ἂν ὅχι ἀποκλειστικό, κριτήριο πρόσληψης τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου.

Τὸν καιρὸ τοῦ Σοφριανοῦ ὁ ὅρος «ἐλληνισμός» ἔχει τὴν παλαιὰ γλωσσολογικὴ ἔννοια, ἀλλὰ καὶ μία πολιτισμικὴ ἀπόχρωση, καθὼς διαχωρίζει τὴν εὐαγγελικὴ καὶ χριστιανικὴ παιδεία ἀπὸ τὴν θύραθεν παιδεία, τὴν παιδεία τῶν ἐθνικῶν³³. Ὁ ἀντίστοιχος ὅρος, ὁ ὁποῖος ἀπέδιδε περιληπτικὰ τὸ σύνολο τῶν 'Ελλήνων, ἦταν ὁ ὅρος «τὸ ἐλληνικόν»³⁴, ὅρος σέ χρῆση κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Θά πρέπει νά περιμένουμε τὰ χρόνια τῶν ἐπιγόνων τοῦ Ρήγα γιὰ νά

31. Νίκος Γ. Σβορώνος, *Ἐπισκόπηση τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας*, Ἀθήνα 1981, σ. 58.

32. Ὁ Κ. Θ. Δημαρὰς συνόψισε περισσότερες ἔννοιες τοῦ ὅρου ὡς ἀκολούθως: «L' hellénisme» ... «est l'idée de l'existence d'une entité particulière qui réunit à travers le temps et à travers l'espace la totalité des éléments de toutes sortes qui ont émané du peuple hellène»: *Ambivalence de l'Hellénisme*, Ἀνάτυπο ἀπὸ *Actes du VIe Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée*, χ.τ., χ.χ., σ. 557.

33. Du Cange, *Glossarium ad scriptores Mediae et infimae graecitatis*, Ἀνατύπωση 1958: «Ἐλληνισμός, Paganismus, Paganitas». Ὁ βυζαντινὸς ὅρος *πανρῶμαιον*, ἀντιστοιχεῖ περισσότερο μὲ τὸν νεώτερο ὅρο *πανελλήνιον*. Καὶ οἱ δύο ἀναφέρονται στὸ σύνολο τῶν 'Ελλήνων στὴ συγχρονία του.

34. Liddell - Scott, *Greek - English Lexicon*, Ἀνατύπωση 1958: «Τὸ 'Ελληνικόν, the Greeks collectively; Greek soldiery; Greek culture; τὰ Ε., Greek literature».

Ἡ Χάρτα τοῦ Ρήγα καὶ τὰ ὅρια τοῦ «ἐλληνισμοῦ»

δοῦμε τὸν ἀρχαῖο ὅρο νὰ συνδέεται μέ τὰ νέα αἰτήματα. Στό λεξικό τοῦ Γαζή, τοῦ δευτέρου ἐκδότη τῆς Χάρτας, ὁ ὅρος «τό ἐλληνικόν» γίνεται συνώνυμο τοῦ ὅρου «Ἔθνος»³⁵. Ἡ ταύτιση τῶν ὅρων «ἐλληνικόν» καί «ἐλληνισμός» δέν θά ἀργήσει³⁶. Θά ἐπιβληθεῖ κατὰ κάποιο τρόπο ἀπό τήν ἱδρυση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, πού περιλάμβανε στά σύνορά του ἓνα μικρό μόνο μέρος τῶν Ἑλλήνων. Ἄν δώσουμε πίστη στόν Παπαρρηγόπουλο, στίς ἀρχές ἤδη τῆς δεκαετίας τοῦ 1830 ὁ ὅρος «ἐλληνισμός»³⁷ κάλυπτε ἤδη ὡς «ἴδιος ὅρος, μὴ διφορούμενος, τήν ἠθικήν καί πνευματικήν ἐνότητα τοῦ πολιτικῶς δεδιχοτομημένου ἔθνους»³⁸.

Δέν εἶναι ἐδῶ ἡ κατάλληλη στιγμή, οὔτε ἐγώ ὁ πλέον ἀρμόδιος γιά νὰ σχολιασθοῦν μέ ἐπάρκεια οἱ ἰδεολογικές καί πολιτικές ἐμπλοκές αὐτοῦ τοῦ σχήματος. Θά περιοριστῶ σέ δύο ἐπισημάνσεις: ἡ πρώτη ἀφορᾶ στήν σχέση μεταξύ τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ ἰδεολογικοῦ σχήματος τοῦ ἐλληνισμοῦ καί τήν διαμόρφωση τῆς νεοελληνικῆς ἐθνικῆς ἐδαφικότητας. Οἱ σύνθετοι τρόποι, τρόποι κυρίως θεσμικοῦ καί οἰκονομικοῦ χαρακτήρα, μέ τοὺς ὁποίους ἡ νεοελληνική κοινωνία προσοικειώνεται καί τελικά ταυτίζεται μέ τό γεωγραφικό της ὑπόβαθρο, διωλίζονται, ἐκφράζονται καί ἐν τέλει γίνονται κατανοητοί μέσα ἀπό ἓνα ἰδεολογικό σχῆμα πού ἐπιλέγεται ἀπό τήν ἱστορική γεωγραφία.

Ἡ δεύτερη ἐπισημάνση ἀφορᾶ στό γεγονός ὅτι ἡ Χάρτα τοῦ Ρήγα δέν ἀποτελεῖ μεμονωμένο φαινόμενο· ὅτι βρίσκει ἀνταποκρίσεις καί ὡς πρὸς τήν μεθοδολογία καί ὡς πρὸς τό περιεχόμενο καί τήν ὅλη σύλληψη, τόσο στόν καιρὸ της ὅσο καί στό παρελθόν ἢ τό μέλλον. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ μᾶς ὁδηγεῖ σέ μιά δεύτερη: ἡ λειτουργία τοῦ ἰδεολογικοῦ πλέον σχήματος τοῦ «ἐλληνι-

35. Ἀνθίμος Γαζής, *Λεξικόν Ἑλληνικόν* (ἐπιμ. Σπ. Βλαντῆς), τ. Ι, Βενετία 1809, σ. 1358: *Ἑλληνισμός: Τό νά μιμῆται τινάς τοὺς Ἑλληνας κατὰ τήν γλῶσσαν, ἥθη καί χαρακτηριστήρα. Ἑλληνικός: ὁ ἀνήκων εἰς τοὺς Ἑλληνας ὡς, ἐλληνική παιδεία, ἐλληνικά γράμματα, δόρυ, κ.τ.τ. τό «ἐλληνικόν», ὑπονοοῦμ. Ἔθνος, οἱ Ἑλληνες.*

36. Μιχαήλ Κούμας, *Λεξικόν*, Βιέννη 1826: *Ἑλληνισμός: μίμησις Ἑλλήνων, λαλεῖν καί γράφειν γνησίως ἐλληνικά. Ἑλληνικός καί Ἑλλήνιος: ἴδιος τῶν Ἑλλήνων. Ἀντιθ. Βαρβαρικός, ἔπειτα, πολιτισμένος, ἀνθρωπισμένος, πεπαιδευμένος, εὐαίσθητος, φιλόκαλος.*

37. Κ. Δ. Παπαρρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, Πρόλογος στήν ἐκδοση τοῦ 1881. Τίς παρατηρήσεις τοῦ Παπαρρηγόπουλου γιά τήν ἐννοιολογική ὁλίσθηση τοῦ ὅρου *ἐλληνισμός*, ἐντοπίζει καί παραθέτει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς (*Ὁ Ἑλληνικός Ρωμαντισμός*, ὅ.π., σ. 402-403): «ὁ Παπαρρηγόπουλος βεβαιώνει ὅτι ἡ λέξη (*ἐλληνισμός*), πού εἶχε ἀνακτηθεῖ τό πάλαι ἀξίωμα ἐν τῷ ἐπιστημονικῷ κόσμῳ» στά χρόνια 1833 μέ 1843, «εἰς τήν γλῶσσαν τῶν πολλῶν δέν εἰσεχώρησεν εἰμὴ βραδύτερον, διότι ἀπό τῆς ἐν ἔτει 1853 πολιτικῆς κρίσεως καί ἐφεξῆς ἀντήχησεν ἀπ' ἄκρου ἕως ἄκρου τῆς Ἀνατολῆς ὡσεὶ διαμαρτυρομένη ὅτι τό ἐλληνικόν ἔθνος δέν περιορίζεται ἐντός τοῦ στενοῦ περιθώλου τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος».

38. στό ἴδιο, σ. 403.

Γιώργος Τόλιας

σμού» ως ένοποιητικού παράγοντα του χώρου όφείλει νά είναι διαρκής. Έπιπλέον: τό σχήμα αυτό όφείλει νά είναι κυρίαρχο, όταν δέν είναι κοινά αποδεκτό άρα οίκουμενικό, ικανό πάντως νά διαμορφώσει καί έν πολλοίς νά καθορίσει τήν φυσιογνωμία του χώρου, νά τόν καταστήσει φυσικό ύποδοχέα μίας κυρίαρχης ή ένωτικής πολιτισμικής («ήθικής καί πνευματικής») όντότητας.

Αύτήν τήν όντότητα χαρτογραφεί ό Σοφιανός. Αύτήν τήν ένότητα ύπονοεί ό Ρήγας όταν άπευθύνεται μέ τόν χάρτη του στους «Έλληνες» καί τούς «Φιλέλληνες», κατηγορία πού πρέπει νά έρμηνευθεί ως εκείνη τών μετεχόντων τής έλληνικής παιδείας Βαλκανίων, τούς όποιους θεωρεί αυτόχρονα πολίτες τής Έλληνικής του Δημοκρατίας. Όσο γιά τόν Παπαρρηγόπουλο, αύτός έπιχειρεί τήν μετατροπή τής ιστορικής χαρτογραφίας του έλληνισμού σέ πολεμική μηχανή, πράξη πρωτίστως πολιτική καί προπαγανδιστική, ή όποία έντάσσεται σέ ένα σύνολο άντιστοιχών συμπεριφορών έκ μέρους όλων τών Βαλκανίων συμβαλλομένων.

Γιώργος Τόλιας

Έννοιολογικές πολυσημίες καί πολιτικό πρόταγμα: ένα παράδειγμα από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο

«Ἑλληνικὸν ἔθνος ὀνομάζονται ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, ὅσοι ὁμιλοῦσι τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ὡς ἰδίαν αὐτῶν γλῶσσαν»:
Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, [Ἡ πρώτη μορφή: 1853], Ἐπιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1970, σ. 33.

«Αἱ συστηματικαὶ δοξασαὶ ἐξοκέλλουσιν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς τοὺς σκοπέλους τῶν ἀντιφάσεων»¹, ὑποστήριζε στὰ 1855 ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος, προκειμένου νὰ ἐπικρίνει ὀρισμένες ἐσφαλμένες, κατὰ τὸν ἴδιο, θέσεις τῶν ἀντιπάλων του, ἐλλήνων καὶ ξένων. Στὸ σημείωμα ποὺ ἀκολουθεῖ, μακριὰ ἀπὸ τὸ νὰ στρέψουμε τὸ ἐπιχείρημα ἐνάντια στὸν παραγωγὸ του, θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ τὸ ἐκμεταλλευθοῦμε, κατὰ κάποιον τρόπο, ἀντίστροφα: στὴ βάση τῆς ἀντίφασης (ἢ τῶν ἀντιφάσεων), θὰ ἀναζητήσουμε τὴν ἐξομάλυνσή της, τὴ συστηματοποίησή της. Κι αὐτὸ μὲ ἀφετηρία τὴ δική μας (ἀσυστηματοποιημένη) δοξασία ὅτι οἱ ἀντινομίες ἐνὸς συγγραφέα ἀποτελοῦν ἓνα ἰδιαίτερα χρήσιμο ἀναλυτικὸ ἐργαλεῖο στὰ χέρια τοῦ ἱστορικοῦ τῶν ἰδεῶν, ποὺ δύναται μέσα ἀπὸ αὐτές νὰ ἀναδείξει τίς ἐντάσεις καὶ τοὺς προβληματισμοὺς στοὺς ὁποίους ὁ πρῶτος δίνει μιὰ φαινομενικὰ ἀντιφατικὴ ἀπάντηση.

Ὁ ὀρισμὸς τοῦ «ἐλληνικοῦ ἔθνους» τὸν ὁποῖο ὁ Παπαρρηγόπουλος προτάσσει στὶς πρῶτες γραμμές τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τῆς *Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους* –τῆς (μικρῆς) *Ἱστορίας* τοῦ 1853– ἀντιμετωπίζεται ἐδῶ ὡς ἱστορικὴ μαρτυρία. Διασταυρώνουμε λοιπὸν αὐτὴν τὴ μαρτυρία μὲ τρεῖς τρόπους. Ἀρχικά, μὲ ὀρισμένες παραλλαγές της, διάσπαρτες στὸ χρονικὸ ὀρίζοντα τοῦ ἔργου του, προκειμένου νὰ ἀντιληφθοῦμε τὸ οὐσιαστικὸ εὖρος τῶν ἀσυνεπειῶν τίς ὁποῖες ἐντοπίζουμε καὶ νὰ δοκιμάσουμε τὴν ἀντοχὴ κάποιων πρῶτων ὑποθέσεων ἔρευνας. Στὴ συνέχεια, τὴν παραβάλλουμε μὲ μιὰ ἄλλη

1. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ τῆς διαμορφώσεως τῶν φυλῶν τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ ἔθνους*, Ἀθήνα 1855, σ. 10, παρατίθεται στὸ Κ. Θ. Δημαράς, Κ. Παπαρρηγόπουλος, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1986, σ. 104.

Γιάννης Κουμπουρλής

μαρτυρία, πολύ μεταγενέστερη, προερχόμενη από ένα άλλο κείμενο του ίδιου συγγραφέα, ή όποια και μᾶς βοηθᾷ νά προβληματισθοῦμε πάνω στή συνειδητότητα πού ἐνέχουν οἱ φαινομενικές ἀσυνέπειες τοῦ προγενέστερου κειμένου. Τέλος, παραθέτουμε ένα χωρίο ἀπό τό ἔργο ἐνός πολύ συγγενοῦς πρὸς τόν Παπαρρηγόπουλο συγγραφέα, τοῦ Σπ. Ζαμπέλιου, ἔτσι ὥστε νά λάβουμε μιὰ πρώτη ἰδέα τῆς ἐμβέλειας πού ἔχουν οἱ σχετικοί προβληματισμοί τοῦ συγγραφέα στό πλαίσιο τοῦ διανοητικοῦ περικειμένου τῆς ἐποχῆς.

Ἐνῶ, λοιπόν, ὁ συγγραφέας ὀρίζει τό «ἐλληνικό ἔθνος» ὡς τό «σύνολο τῶν ὁμιλούντων τήν ἐλληνική γλῶσσα», χρησιμοποιεῖ στό ἴδιο κείμενο, καί συγκεκριμένα στήν ἐνότητα πού ἀφορᾷ στήν ἀρχαία ἐλληνική ἱστορία, διατυπώσεις ὅπως: «τά ἄλλα ἐλληνικά ἔθνη δέν εἶναι εἰς τοὺς χρόνους τούτους τοσοῦτου λόγου ἄξια ὅσον οἱ Σπαρτιάται καί οἱ Ἀθηναῖοι» (σ. 58), «ἄλλα ἔθνη τῆς στερεᾶς Ἑλλάδος» (σ. 71), «ἡ Ἀμφικτυονία αὐτῇ συνέκειται ἀπό δώδεκα Ἑλληνικά ἔθνη, τοὺς Θεσσαλοὺς, τοὺς Βοιωτοὺς...» (σ. 73), «οἱ Αἰτωλοὶ ἦσαν ἔθνος ἀνδρείον» (σ. 83), κλπ. Ἐλάχιστα φειδωλός, λοιπόν, μέ τή χρήση τοῦ ὅρου ἔθνος, ὁ συγγραφέας δέν ἀποφεύγει νά παραβάλλει σέ μιὰ γενική σημασία του, πού ἀφορᾷ στοὺς «Ἕλληνες» («ἐλληνικό ἔθνος»), μιὰ ἄλλη, μερικότερη, σημασία, πού ἀντιστοιχεῖ στοὺς ἐπιμέρους πρωταγωνιστές τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἱστορίας, ὅπως εἶναι οἱ «Ἀθηναῖοι» καί οἱ «Σπαρτιάτες» (τό ἀθηναϊκό καί τό σπαρτιατικό ἔθνος). Τά «ἔθνη» γιά τά ὅποια κάνει λόγο στή δεύτερη περίπτωση δέν ἀφοροῦν σέ γλωσσικές κοινότητες, ἀλλά σέ ὀντότητες πολιτικές, καί συγκεκριμένα, ὅπως βλέπουμε, τόσο σέ πόλεις-κράτη ὅσο καί σέ εὐρύτερες ἐνότητες (Συμπολιτεῖες, κλπ.). Σέ κάθε περίπτωση πάντως, τά ὅρια ἐνός ἔθνους ἔχουν ἐδῶ τήν τάση νά ταυτίζονται, νά συμπίπτουν, μέ αὐτά ἐνός κράτους. Παράλληλα, πάντοτε στό ἴδιο κείμενο, συναντοῦμε παραλλαγές μιᾶς ἄλλης διατύπωσης, «τῆς εἰσβολῆς [πολλῶν] βαρβάρων ἐθνῶν» (π.χ. σ. 95), ἢ ὁποία καί ἀφορᾷ σέ μιὰ σημασία πού προσιδιάζει στὸν ὅρο (ἱστορικό) φύλο.

Στὴν προσπάθειά μας νά ἀκτινογραφήσουμε τὴν πολυσημία τοῦ ὅρου ἔθνος στό πλαίσιο τοῦ ὑπὸ ἐξέταση κειμένου, ἐπιχειρήσαμε τὴν κατασκευὴ ἐνός πίνακα ὅπου καταγράφεται ἡ συχνότητα τῆς ἐμφάνιστης τῶν διαφορετικῶν χρήσεων, καί μάλιστα σέ συνάρτηση μέ τὴ μελετώμενη ἀπὸ τό συγγραφέα ἱστορική περίοδο. Τά ἀποτελέσματα εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ ἐνδεικτικά. Αὐτό πού, σέ ὅλο τό πλάτος τοῦ ἔργου του, ἀπασχολοῦσε τόν Παπαρρηγόπουλο ὅταν ἔκανε τὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας ἦταν ἓνα καί μόνο εὐλόγο, γιά τόν ἴδιο, ἐρώτημα: γιατί αὐτὴ ἡ ἱστορία κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴ διαίρεση καί τὴν ἀντιπαλότητα τῶν ἐλληνικῶν πόλεων, γιατί τὰ φαινόμενα ἐκείνου πού χαρακτηρίζει ὡς «ἐμφύλια σύγκρουση» εἶναι ἐξίσου (ἂν ὄχι περισσότερο) συχνὰ μέ ἐκεῖνα τῶν ἀγώνων ἐναντίον ξένων². Αὐτό τό ζήτημα δο-

2. Βλ. χαρακτηριστικά τὸν «Πρόλογο» τοῦ συγγραφέα στὸν Α' τόμο τῆς δεύτερης

Κ. Παπαρρηγόπουλος: έννοιολογικές πολυσημίες - πολιτικό πρόταγμα

Ιστορική Περίοδος	Τό έθνος ως πολιτισμική όντότητα (γλωσσική κοινότητα)	Τό έθνος ως πολιτική όντότητα (κράτος)	Τό έθνος ως (ιστορικό) φύλο
Μέχρι τούς μηδικούς πολέμους	7	1	
Πελοποννησιακός Πόλεμος	0	0	
Μέχρι τή ρωμαϊκή κατάκτηση	1	10	
Ρωμαϊκή περίοδος καί μή έλληνική βυζαντινή περίοδος (Μέχρι καί βασιλεία του Ίουλιανού)	12 (οί περισσότερες φορές σέ αύτήν πού σήμερα καλούμε βυζαντινή περίοδο)	5	
Σύνολα	20	16	(7)

Σημ.: Οί αριθμοί άφορούν στό κυρίως κείμενο, καί όχι στόύς τίτλους καί υπότιτλους ή στην είσαγωγή - όχι στά χωρία, δηλαδή, πού συνήθως γράφονται τελευταία, καί όπου ή άμεσότητα καί τό αὐθόρμητο τής σκέψης μειώνονται κατακόρυφα. Πάντως, άν καί ή άναλογία θά μεταβαλλόταν πολύ μέ τή συμμετοχή καί των τελευταίων στην καταμέτρηση, ή δεύτερη έκδοχή του όρου έθνος δέν εξαφανίζεται εκεί: θλ., γιά παράδειγμα, «Τά λοιπά Έλληνικά έθνη» (σ. 58).

μεί την προβληματική του, μέσα από αυτό τό πρίσμα όργανώνει την άφήγησή του. Καί οί έννοιολογήσεις του δέν θά μπορούσαν πιθανότατα νά ξεφεύγουν από αυτόν τόν κανόνα.

έκδοσης τής *Ίστορίας του Έλληνικού Έθνους* (8 Νοεμβρίου 1885), πού άναδημοσιεύεται στό Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Προλεγόμενα*, Έπιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Άθήνα, Έρμης, 1970, σ. 97-115. Έκεί, ό (γιά την έλληνική ίστορία των ίδων) ρομαντικότερος των έλλήνων ρομαντικών στοχαστών δέν θά άσχοληθεί καθόλου, όπως θά περίμενε κανείς, μέ τό νά πραγματοποιήσει ένα (ρομαντικό) διθύραμβο του «άρχαιου έλληνικού θαύματος», δέν θά έπικεντρώσει την προσοχή του ούτε στον Περικλή ούτε στον Φειδία ούτε στον Άριστοτέλη, αλλά θά προχωρήσει σέ μία διόλου κολακευτική γιά την άρχαία Ελλάδα σύγκριση μέ την άρχαία Ρώμη: ή δεύτερη πέτυχε εκεί πού ή πρώτη απέτυχε, στην έπιβολή τής «έθνικής ένότητας», γι' αυτό καί κυριάρχησε γιά πολύ περισσότερους αιώνες... Καί βέβαια, όσα κι άν έπένδυσε ό συγγραφέας, στό πλαίσιο τής άποδεικτικής στρατηγικής του, στή δεδομένη γιά τόν ίδιο «ήθική καί πνευματική» (πολιτισμική) ένότητα του «άρχαιου έλληνισμού», αυτό πού, ούσιαστικά, τόν άπασχολούσε ήταν ή πολιτική διάσταση του ζητήματος.

Γιάννης Κουμπουρλής

Έτσι, στο χωρίο που είναι αφιερωμένο στον «κοινό αγώνα των Ελλήνων ενάντια στους Πέρσες» κάνει εύκολα λόγο για «έλληνικό έθνος», έννοια που, σέ αυτή την περίπτωση, υποδηλώνει αν μή τί άλλο κοινότητα (πολιτικο-στρατιωτικών) συμφερόντων. Αντίθετα, ή «έμφύλια» σύγκρουση του Πελοποννησιακού Πολέμου θέτει τό πρόβλημα των σχέσεων αντιπαλότητας ανάμεσα στίς πόλεις-κράτη· ό συγγραφέας αποφεύγει λοιπόν χαρακτηριστικά τή χρήση τής λέξης έθνος, πιθανότατα διότι ή περιγραφή τής σύγκρουσης μέ τούς όρους ενός αγώνα ανάμεσα σέ ένα αθηναϊκό καί σέ ένα σπαρτιατικό έθνος θά προκαλούσε στούς αναγνώστες του έντονη σύγχυση. Δέν λειτουργεί όμως μέ τόν ίδιο τρόπο στό χωρίο που είναι αφιερωμένο στή «μακεδονική κυριαρχία», όπως τήν αποκαλεί, ή σέ εκείνες τής «Αχαϊκής» καί τής «Αιτωλικής Συμπολιτείας». Η νοηματική φόρτιση αποδεικνύεται μικρότερη σέ αυτές τίς περιπτώσεις· θρискόμαστε άλλωστε ακόμη στά 1853, όπου ή ένταξη αύτων των περιόδων στή γενική «Ιστορία του Έλληνικού Έθνους» έχει ελάχιστο παρελθόν³. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει καί μέ τήν ιστορική περίοδο που ακολουθεί, τή «ρωμαϊκή», ή όποία καί περιλαμβάνει ακόμη καί τίς «βασίλειες» του Μ. Κωνσταντίνου καί του Ιουλιανού. Η αναλογία, ώστόσο, που έμφανίζεται στήν προτελευταία γραμμή του πίνακα άπαιτεί μιά διευκρίνιση: όσο παγώνεται ό συγκεντρωτικός (που άποτελεί «προϋπόθεση τής έθνικής ένότητας», κατά τό συγγραφέα), από τή μία, καί ό χριστιανικός (βλ. «έλληνικός», πάντα κατά τόν ίδιο), από τήν άλλη, χαρακτήρας τής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, τόσο περισσότερο έξαφανίζεται ή πολιτική έκδοχή του όρου έθνος, τόσο μέ άλλα λόγια πιά συχνή γίνεται ή παρουσία τής διατύπωσης «Έλληνικό Έθνος».

Αξίζει επίσης νά καταγραφούν καί όρισμένα άλλα συναφή δεδομένα. Οι μόνες φορές που ή έννοια «πατρίδα» άφορά στήν «Ελλάδα» είναι συνοδευόμενη μέ προσδιορισμούς: είτε «κοινής πατρίδος» (π.χ. σ. 69) είτε (στό πλαίσιο του κατ' έξοχήν άναχρονιστικού) «πατρίδος ήμών» (των σύγχρονων Ελλήνων, π.χ. σ. 93). Διαφορετικά, αναφέρεται άυστηρά στήν πόλη-κράτος, ακόμη κι όταν οι Αθηναίοι διεξάγουν έναν αγώνα μέ «πανελλήνια σημασία»

3. Δέν είναι εύκολο νά έντοπίσουμε μέ ακρίβεια τή χρονική στιγμή κατά τήν όποία ό Παπαρρηγόπουλος διαμορφώνει τό ιστορικό του σχήμα, έντάσσοντας σέ αυτό όλες τίς περιόδους που κείνται ανάμεσα στήν κλασική άρχαία Ελλάδα καί τή νεότερη, δηλαδή σέ γενικές γραμμές τά πρίν καί τά μετά τής «μακεδονικής κυριαρχίας» καί τό Βυζάντιο. Σίγουρα πάντως, ή στιγμή αύτή δέν είναι πρίν τό 1846. Όπως, σίγουρα, ή μεταβολή έχει συντελεσθεί στό πλαίσιο του πρώτου αύτου μείζονος έργου του στά 1853 αλλά καί ένα χρόνο πρίν, μέσα από τό δεύτερο τόμο του *Εγχειριδίου τής Γενικής Ιστορίας*, τή *Μέσην Ιστορίαν*. Βλ. ένδεικτικά, Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 122-125 (για τό 1846) καί 171-172 (για τό 1852-1853), καί Α. Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ίδεολογίες καί νοοτροπίες στήν Ελλάδα του 1830-1880*, Αθήνα, ΕΜΝΕ-Μνήμων, 1993, σ. 43-44.

Κ. Παπαρρηγόπουλος: έννοιολογικές πολυσημίες - πολιτικό πρόταγμα

έναντια στους Πέρσες (σ. 60). Ἡ έννοια τοῦ «ἐμφύλιου πολέμου» ἀναφέρεται τόσο στοὺς «Ἕλληνες» γενικά, (σ. 65) ὅσο καί στοὺς «Μακεδόνες» (σ. 82) εἰδικά. Ἡ λέξη «προδότης» χρησιμοποιεῖται τόσο σέ σχέση πρὸς τὸν ἀγῶνα ἐναντίον «ξένων εἰσβολέων» (π.χ. σ. 61) ὅσο καί στο πλαίσιο «ἐμφύλιων» πολέμων (π.χ. σ. 71). Ἡ διατύπωση «κυρίως Ἑλλάς» δέν περιλαμβάνει τὴν «Ἡπειρο» καί τὴν «Μακεδονία» τουλάχιστον (π.χ. σ. 83), οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν ὅμως «ἐλληνικές χώρες» (σ. 87 καί 76, ἀντίστοιχα). Ὑφίστανται τέλος (ἐπιμέρους) «ἐλληνικές φυλές» (π.χ. σ. 59=4: Δωριεῖς, κλπ.: σ. 83=περισσότερες: Αἰτωλοί, κλπ.) ἀλλὰ καί «ἐλληνική φυλή» γενικά (σ. 98).

Ἡ καταγραφή τῶν έννοιολογικῶν πολυσημιῶν (γιατί θά ἦταν ἐξαιρετικά πρόωρο νά κάνουμε λόγο γιά ἀντινομίες, ἀσυνέπειες, ἢ ἀκόμη καί γιά συγχύσεις – τοῦτες προϋποθέτουν λογικά τὴν ὑπαρξη, ἱστορικά, ἐνός σαφοῦς περιεχομένου γιά αὐτοὺς τοὺς ὅρους, κι αὐτό εἶναι τουλάχιστον ἀμφισβητήσιμο) συνοδεύεται ἀπὸ μιὰ πρώτη ὑπόθεση σύμφωνα μέ τὴν ὁποία ἡ ὀρολογία πού χρησιμοποιεῖ ὁ Παπαρρηγόπουλος στὰ 1853, γιά νά ἀφηγηθεῖ ὁ,τιδήποτε ἄπτεται τοῦ ἐθνικοῦ/φυλετικοῦ, κλπ. φαινομένου, ταλαντεύεται ἀνάμεσα σέ τρεῖς νοηματικές ὀρίζουσες:

α) τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο χρησιμοποιοῦνται οἱ σχετικές λέξεις-έννοιες στίς ἴδιες τίς ἱστορικές πηγές – τίς σημασίες τους, δηλαδή, στό πλαίσιο τῶν ἐλληνόγλωσσων κειμένων ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀντλεῖ τὸ ὕλικό του·

β) τὴ γαλλική παιδεία του καί τίς πολιτικές σημασίες τοῦ ὅρου ἔθνος στό πλαίσιο τοῦ νεότευκτου γαλλικοῦ πολιτικοῦ πολιτισμοῦ·

γ) τὴν ὑπὸ διαμόρφωση ἐθνικιστική ἰδεολογία τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα.

Ἡ πρώτη ἀφορὰ λοιπόν στίς σημασίες τῆς λέξης ἔθνος καθ' ὅλη τὴν πορεία ἐξέλιξης τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἐλληνικά μέχρι αὐτὰ τῶν ἡμερῶν τοῦ ἑλλήνα ἱστορικοῦ. Εἶναι γνωστό ὅτι τουλάχιστον στό πλαίσιο τῶν κειμένων τῶν ἀρχαίων ἐλλήνων κλασικῶν –πού εἶναι κι αὐτό πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἄμεσα ὅταν ἀναφερόμαστε σέ ἓνα «ἀρχαῖο ἐλληνικό ἔθνος»–, ἡ λέξη αὐτή μπορεῖ πρακτικά νά δηλώνει ὁποιοδήποτε σύνολο ἔμβιων ὄντων, ἀπὸ «ἀνθρώπους» καί «ζῶα» μέχρι εὐρύτερες ὁμάδες ὅπως εἶναι οἱ «ἄνδρες» ἢ οἱ «γυναῖκες» ἀλλὰ καί οἱ «φυλές» ἢ τὰ «γένη» μιᾶς πόλης, κλπ.⁴. Ἐνα τόσο ρευστό σημαῖνον μπορεῖ ὅμως νά δώσει λαβή σέ μιὰ

4. Βλ. H. G. Liddell - R. Scott, *Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσας*, Ἀθήνα, I. Σιδέρης, χ.χ., τ. II, σ. 22. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι τὸ λεξικό αὐτό πρωτοδημοσιεύθηκε στὰ 1843 καί, ἄρα, ἦταν πιθανότατα γνωστό στὸν Παπαρρηγόπουλο. Γιά τὸ σχολιασμό αὐτῶν τῶν σημασιῶν ἀναφορικά μέ τὴν προβληματική πού ἔχει ἀναπτυχθεῖ γύρω ἀπὸ τὸν ὀρισμὸ τοῦ ἔθνους, βλ. Π. Ε. Λέκκας, *Ἡ ἐθνικιστική ἰδεολογία, Πέντε ὑποθέσεις ἐργασίας σπὴν ἱστορική κοινωνιολογία*, Ἀθήνα, ΕΜΝΕ-Μνήμων, 1992, σ. 76-77 (καί γενικά τό κεφ. «Ἡ ἱστορικότητα ἔθνους καί ἐθνικισμοῦ», σ. 64-84). Πβ. Δ. Κυρτάτας, «Ἀρχαῖα Ἑθνη (1). Ἡ μαρτυρία τοῦ Ἡροδότου», ἐφ. *Κυριακάτικη Αὐγή*, 24 Νοεμβρίου 1996, σ. 23. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ ἰδεολογικός καί ἐπιστημονικός ἀντίπαλος τοῦ Παπαρρηγό-

Γιάννης Κουμπουρλής

σειρά από σημαινόμενα, καί στην προκειμένη περίπτωση νά χρησιμοποιηθεῖ γιὰ νά δηλώσει τόσο τό σύνολο τῶν πολιτῶν μιᾶς πόλης-κράτους ἢ μιᾶς Συμπολιτείας ὅσο καί αὐτό ὅλων μαζί τῶν ἐλληνικῶν πόλεων-κρατῶν (καί ἔτσι ἐνός «ἀρχαιοελληνικοῦ ἔθνους»). Διαπιστώνεται ἄλλωστε ὅτι ὁ Παπαρρηγόπουλος εἶχε συναίσθηση ὀρισμένων νοηματικῶν προβλημάτων αὐτοῦ τοῦ εἴδους, τά ὁποῖα δέν προσπάθησε μάλιστα νά ἀποφύγει⁵.

Ἡ δευτέρα ὀρίζουσα ἀναφέρεται σέ μία πολιτική παράδοση πού ἔχει, πρόσφατα γιὰ τήν ἐποχή, ὀρίσει τό ἔθνος ὡς ἔννοια, ἂν ὄχι πολιτική, τουλάχιστον πολιτειακή, μέ ρητές ἢ ἄρρητες ἀναφορές στίς κατακτήσεις τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καί, πιό συγκεκριμένα, στήν τοποθέτηση τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν στό ἐπίκεντρο τῆς διαδικασίας νομιμοποίησης τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας (ἐξουσία [πού πηγάζει] ἀπό τό ἔθνος-λαό, γιὰ [νά ἐξυπηρετήσει] τό ἔθνος-λαό). Γιὰ αὐτήν τήν παράδοση, ἔθνος εἶναι τό σύνολο τῶν πολιτῶν ἐνός ἀνεξάρτητου καί κυρίαρχου κράτους, οἱ ὁποῖοι ἔχουν βέβαια ἴσα πολιτικά δικαιώματα.

Ἡ τρίτη σχετίζεται μέ τό ρόλο τοῦ Κων. Παπαρρηγόπουλου ὡς ὀργανικοῦ διανοομένου, ὡς ἐκπροσώπου, καί ταυτοχρόνως δημιουργοῦ, τῆς ἐλληνικῆς κυρίαρχης (κρατικῆς) ἰδεολογίας πού ἐστιάζει τίς προτεραιότητές της στόν ἀλυσωτισμό, στή Μεγάλη Ἰδέα, στήν ἐθνική ὁλοκλήρωση, πού διακατέχεται –τήν ἴδια ἀκριβῶς στιγμή πού τά δημιουργεῖ– ἀπό τά ἐθνικιστικά αὐτονόητα. Θά δοῦμε ἀργότερα τήν προβληματική ἀλλά καί τά λογικά παιγνίδια στά ὁποῖα ὑποβάλλει τό συγγραφέα αὐτή του ἡ ἰδεολογική τοποθέτηση. Ἀρκούμεστε ἐδῶ νά ποῦμε πῶς στό πλαίσιο τῆς ἐλληνικῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, «Ἕλληνες» δέν εἶναι μόνο αὐτοί πού ζοῦν στό ἐσωτερικό τοῦ (μικροῦ) «ἐλληνικοῦ βασιλείου», ἀλλά καί οἱ «ἀλύτρωτοι ὁμογενεῖς»· κατὰ λογική συνέπεια, τό «ἐλληνικό ἔθνος», τουλάχιστον, δέν ταυτίζεται μέ τούς πολίτες τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, ἀλλά περιλαμβάνει καί τούς προηγούμενους⁶.

πουλου Γ. Κορδάτος, ἀφορίζοντας τήν ἐθνική ἱστορική σχολή πού ἱδρυσε ὁ πρῶτος, χρησιμοποιεῖ τήν παρακάτω διατύπωση: «Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, Ρωμαῖοι κλπ., δέν ἤξεραν κάν τήν ἔννοια ἔθνος. Μέ τή λέξη αὐτή ἐννοοῦσαν μάζεμα, σωρός, μπουλούκια κλπ.». Γ. Κορδάτος, *Μεγάλη Ἱστορία τῆς Ἑλλάδας*, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις 20ός Αἰώνας, [1956], τ. ΙΧ, σ. 17.

5. «Διαπιστώνει ἐλαφρές γλωσσικές ἀνομοιομορφίες του, τίς ὁποῖες δικαιολογεῖ μέ τήν μακρά διαχρονία τῆς ἱστορίας τήν ὁποία ἀφηγεῖται· τίς μοιραίες ἀλλοιώσεις μέσα στόν χρόνο, οὔτε μποροῦσε, γράφει, οὔτε θέλησε πάντοτε νά τίς ἀποφύγει, πιστεύοντας ὅτι μέ αὐτόν τόν τρόπο κατόρθωνε σταδιακά νά “παραστήσῃ τόν ἰδιάζοντα ἐκάστης ἐποχῆς χαρακτήρα”»: Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρρηγόπουλος*, ὁ.π., σ. 103-104.

6. Ἐξαιρετικά συναφές μέ αὐτό τό ζήτημα εἶναι καί ἐκεῖνο πού ἀφορᾷ στή σχέση τῶν ἐννοιῶν ἔθνος καί γένος. Μιά σύντομη ἱστορία αὐτῆς τῆς σχέσης μᾶς δίνεται ἀπό τόν Κ. Θ. Δημαρά: «Ἑλληνικά» (ἡ λέξη *nazione, nation*) «θά ἀποδοθεῖ μέ τόν ὅρο γένος»... «Τό ἔθνος παρουσιάζει, γιὰ τούς χρόνους τούς ὁποῖους σπουδάζουμε» (πρίν

Κ. Παπαρρηγόπουλος: έννοιολογικές πολυσημίες - πολιτικό πρόταγμα

Σέ κάθε περίπτωση πάντως, αν, στο πλαίσιο του συνολικού του έργου, ο όρισμός του «έλληνικού έθνους» από τον Παπαρρηγόπουλο στά 1853 συνιστά μοναδικό φαινόμενο, ή έπιμονή του στην έλληνική περίπτωση δέν τόν αφήνει πουθενά νά όρίσει συστηματικά τό περιεχόμενο τής έννοιας έθνους ανεξάρτητα από χρόνο καί τόπο. Βρίσκουμε ώστόσο –ιδιαίτερα σέ κείμενα πού είναι προγενέστερα τής πεντάτομης *Ίστορίας* του– κάποιες, διάσπαρτες στό έργο του, νύξεις πού θά μπορούσαν νά αποτελέσουν τήν πρώτη ύλη γιά μιά, στό μέτρο του δυνατού, ανασύσταση τής αντίληψής του γιά τήν έννοια έθνους. "Έτσι, σέ ένα κείμενό του (πιό γνωστό ως «Μάθημα του 1846») πού δημοσιεύθηκε στην *Πανδώρα* τό 1850 διαβάζουμε τόν παρακάτω άφορισμό: «Τά έθνη δέν είναι μάζα άψυχος τήν όποιαν έκαστος δύναται νά πλάσσει κα-τά τό δοκούν» ... «άλλά όντα ήθικά αναπτύξαντα θαμνηδόν καί μορφώσαντα διά του χρόνου ανάγκας, συμφέροντα, αίσθήματα, έξεις, ιδέας»⁷.

Η ιδεαλιστική του αντίληψη («τά έθνη είναι ήθικές όντότητες») συνυφαίνεται άδω μέ έναν ιδιότυπο άντικειμενισμό: άφενός, τά «έθνη» συμπεριφέρονται ως κοινωνικές ομάδες, έχουν δηλαδή «ανάγκες καί συμφέροντα» (ύλική διάσταση) αλλά καί «αίσθήματα, έξεις, ιδέες» (ψυχοπνευματική διάσταση): άφετέρου, δέν αποτελούν μιά εύπλαστη ύλη πού θά υπέκειτο σέ έξωτερικές (συνειδητές) έπεμβάσεις πού θά μετέβαλλαν τά χαρακτηριστικά τους. Η άπόφανση αύτή δέν θά πρέπει ώστόσο νά αναχθεί άθίαστα σέ ένα βιολογικό μοντέλο γιά τό έθνος. Διότι ό Παπαρρηγόπουλος μπορεί νά δίνει στό έθνος μιά προσωπικότητα, αύτή δέν είναι όμως βιολογική, αλλά πολιτισμική⁸. Καί ή ύλική πλευρά του τελευταίου άνάγεται ίσως σέ μιά πολιτική του διάσταση.

τό 1821) «σπανίως έναλλαγή μέ τό γένος» ... «Υστερα, όσο έκτείνεται ό αρχαϊσμός στό λεξιλόγιο, τό έθνος σιγά σιγά κατακτά όλοένα καί εύρύτερη θέση εις θάρος του γένους: αύτά χωρίς άκόμη καμία διάκριση των δύο όρων ως προς τό νόημα» ... «Ωστόσο, μετά τήν σύσταση τής έλληνικής έπικρατείας, αρχίζει νά γίνεται όλο καί σαφέστερο ένα ξεχώρισμα ανάμεσα στό έθνος πού είναι ή έλεύθερη μερίδα του Έλληνισμού, καί τό γένος, πού ένώνει τούς άπόδημους, τούς ραγιάδες καί τούς υπηκόους του έλληνικού Βασιλείου: άλλά τά όρια ανάμεσα στά δύο εξακολουθούν νά παρουσιάζουν έπικαλύψεις» ... «Όμως, ένα μεγάλο σχετικό άνοιγμα έχει κιόλας προκληθεί από τήν» ... «σκέψη του Σπ. Ζαμπέλιου: τό έθνος» ... «έχει κάτι πιό πνευματικό, πιό υπερβατικό, από τό γένος» ... «γράφει ό τι [τό 1453] "τό γένος αιχμαλωτίζεται, τό έθνος μένει όρθιον" (1852)»: στό ίδιο, σ. 78-79.

7. Αναδημοσιεύεται όλόκληρο, στό ίδιο, σ. 145-169, σ. 158.

8. Τό κείμενο αύτό, άλλωστε, συνιστά ούσιαστικά άπάντηση στον Fallmerayer καί στή θεωρία του γιά τή φυλετική αλλοίωση των Νεοελλήνων: «Τό ζήτημα άρα δέν είναι ν' άποδείξωμεν ό τι τό νεώτερον Έλληνικόν έθνος κατάγεται κατ' εύθειαν γραμμήν από Περικλέους καί Φιλοποίμενος: ό άγών, καθώς βλέπετε, ήθελεν είσθαι ού μόνον αδύνατος, άλλά καί μάταιος. Ό,τι πρόκειται, ό,τι πρέπει νά άποδείξωμεν ιστορικώς, είναι ό τι έκ τής γενομένης καί έτι γινομένης έν τή Έλλάδι έπιμίσχας διαφόρων φύλων προέκυψαν όχι, ως λέγουσι, συρφετός θάναυσος, άδρανής, εύήθης, άλλά έθνος πε-

Πρόκειται όμως, στην περίπτωση της ταλάντευσης πού έντοπίσαμε ανάμεσα στο πολιτικό και στο πολιτισμικό έθνος, για ένα χαρακτηριστικό της σκέψης ενός πρώιμου Παπαρρηγόπουλου; Λίγα χρόνια αργότερα, ο συγγραφέας αρχίζει τη δημοσίευση της πεντάτομης *Ίστορίας του Έλληνικού Έθνους*. Αύτη τη φορά δέν προτάσσεται κανένας όρισμός περί του τί συνιστά τό «έλληνικό έθνος». Ίσως όλοι γνωρίζουν πλέον σέ ποιό κριτήριο όφείλουν νά ανατρέξουν. Έτσι οί σελίδες γυρίζουν χωρίς πουθενά νά όρίζεται άμεσα τό αντίκειμένο (ή, καλύτερα, τό ύποκείμενο) αύτης της ίστορίας⁹. Τό περιεχόμενο της έννοιας έθνος δείχνει νά κατασταλάζει στην κυρίαρχη έκδοχή του· ή αναλογία των δύο σημασιών έχει μεταβληθεί δραματικά (σέ βαθμό πού ένας αντίστοιχος πίνακας νά καθίσταται άχρηστος). Παρόλα αυτά, ή δεύτερη έκδοχή είναι κι εκεί παρούσα: «Τό έλληνικόν έθνος, τό όποιον επί των ίστορικών της άρχαιότητος χρόνων, ως και επί των μυθικών, ήτο διηρημένον εις πολυαρίθμους αύτοτελείς και αύθυπάρκτους πολιτείας, συνησθάνετο την ανάγκην νά συνδέηται διά δεσμών τινων, οΐτινες, άν και είχαν θρησκευτικόν μάλλον ή πολιτικόν χαρακτήρα, περιεποιούν ούδέν ήττον ένότητά τινα εις τά διακεχωρισμένα άπ' άλλήλων και πολλάκις πολέμια εκείνα τμήματα. Οί δεσμοί ούτοι έκαλούντο άμφικτυονίαι»... «Είς τό άμφικτυονικόν τοϋτο συνέδριον» (των Δελφών) «οϋτως έχον τότε, παρεκάθηντο, ίσην πρός τούς Θεσσαλούς έχοντες ψήφον, και τά ύποτελή αύτων έθνη, οί Περαιοί, οί Μάγνητες»... «έξ οϋ πρόδηλον ότι ή κυριαρχία των Θεσσαλών συνεδυάζετο μετά τινος αύτονομίας των έθνών εκείνων. Έν γένει δέ οί Θεσσαλοί»... «άνεφάνησαν εις την Ελλάδα όλιγώτερον λόγου άξιοι ή άλλα τινα έθνη, μικρότερα και όλιγώτερον πλούσια, οί Άθηναίοι, οί Σπαρτιάται, οί Βοιωτοί, και, κατά τούς ύστάτους χρόνους, οί Άχαιοί της Πελοποννήσου, οί Αίτωλοί και άλλοι»¹⁰.

Ή πολυσημία, μάλιστα, έπιτείνεται κατά κάποιον τρόπο· ανάμεσα στίς δύο

ριέχον έν έαυτῷ τά στοιχεία μεγάλης πολιτικής ύπάρξεως, και ότι ιδίως τό πνεϋμα του Έλληνισμού»... «ζωοποιεί διηλεκώς τό νέον τοϋτο προϊόν της άλληλουχίας των αίωνων»: στό *Ίδιο*, σ. 152-153.

9. Ίσως γιατί οί άνάγκες πού θά έξυπηρετούσε ένας όρισμός καλύπτονται έξίσου άποτελεσματικά μέσα από συλλογισμούς όπως αύτός πού ακολουθεί: «Όλοι αύτων» (των έλληνικών περιοχών) «οί κάτοικοι δέν ήσαν, πολλοϋ γε και δεί, της αύτης καταγωγής, πλειστοι όμως έλάλουν την έλληνικήν γλώσσαν»... «ώστε συνέβη μέν μείωσις πολλή του πληθυσμοϋ της άρχαίας έλληνικής φυλής, άλλ' ως έκ της διαδόσεως του ελληνισμού εις πολλές έτέρας φυλάς, τό έλληνικόν στοιχείον ήδύνατο έτι νά λογισθι τούλάχιστον όσον και τό πάλαι πολυάριθμον»: Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ίστορία του Έλληνικού Έθνους*, Έπιμέλεια-σχολιασμός Π. Καρολίδης, τ. Γ', μέρ. Α', 1963 (1886), σ. 4 (στό έξής σέ παρένθεση τό έτος όπου δημοσιεύθηκε ό συγκεκριμένος τόμος στη δεύτερη, όριστική, έκδοσή του). Θά δοϋμε αργότερα πόσο σημαντικό ρόλο παίξει ή έννοια «έλληνισμός» στην άποδεικτική στρατηγική του συγγραφέα.

10. στό *Ίδιο*, τ. Α', μέρ. Α', (1885), σ. 124 και 126, αντίστοιχα.

Κ. Παπαρρηγόπουλος: έννοιολογικές πολυσημίες - πολιτικό πρόταγμα

αυτές παραγράφους, τά περί ὧν ὁ λόγος «τμήματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους» γίνονται «φύλα»: «Μετείχον δέ αὐτῆς» (τῆς δελφικῆς Ἀμφικτυονίας) «δῶδεκα ἑλληνικά φύλα· Θεσσαλοί, Βοιωτοί, Δωριεῖς, Ἴωνες, Περραιβοί, Μάγνητες»...¹¹. «Ἔθνος» λοιπόν οἱ Θεσσαλοί, «ἔθνος» καί οἱ Ἀθηναῖοι· «φύλο» οἱ Θεσσαλοί, «φύλο» (ἀλλά καί «ἔθνος», οὐσιαστικά) καί οἱ Ἴωνες στούς ὁποίους θεωροῦσαν ὅτι ἀνήκουν φυλετικά οἱ Ἀθηναῖοι.

Ἡ πολυσημία πού ἐντοπίσαμε θά μπορούσε ἐντούτοις νά παραμείνει χωρίς ἀντίκτυπο στήν προβληματική τοῦ συγγραφέα· πολλές φορές, ἄλλωστε, μιά λέξη μπορεῖ νά δηλώνει δύο ἢ περισσότερα διαφορετικά πράγματα. Πιστεύουμε ὅμως ὅτι, στήν περίπτωση αὐτή, ἡ νοηματική πολλαπλότητα ἀντανακλᾷ γενικότερους καί σημαντικότερους προβληματισμούς. Κάτι τέτοιο καθίσταται πρόδηλο ἂν παρατηρήσουμε τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἀντιλαμβάνεται ὁ Παπαρρηγόπουλος τόν ὅρο ἔθνος στήν ἐπιθετική του μορφή (ἐθνικός) ὅταν ἐξετάζει τό ζήτημα τῆς «ἐθνικῆς ἐνότητας» στήν ἀρχαία Ἑλλάδα. Ἀπό τή μία πλευρά, ἡ προσοχή μας ἔλκεται ἀπό συλλογισμούς πού, χωρίς ὑπερβολή, ἔχουν καταστεῖ κλασικοί στό πλαίσιο τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας: «Οὐ μόνον δέ αἱ πολιτεῖαι αὗται δέν συνδέονται διὰ κοινοῦ τινος πολιτικοῦ δεσμοῦ, ἀλλά καί ὅπου, κατά χώρας, ὑπάρχουσι τοπικά διαφόρων πόλεων ὁμοσπονδίαί, αἱ τοιαῦται ἐνώσεις εἶναι μᾶλλον θρησκευτικά ἢ πολιτικά» ... «Ἄλλ' αἱ πόλεις αὗται, εἰ καί πολιτικῶς ἀπ' ἀλλήλων διακεχωρισμέναι, συνεδέοντο ἅπασαι διὰ ποικίλων καί οὐχί ἀνισχύρων ἠθικῶν καί κοινωνικῶν δεσμών. Ὁ Ἡρόδοτος συγκεφαλαιοῖ τούς δεσμούς τούτους εἰς τέσσαρας· τό ὄμαιμον, τό ὁμόγλωσσον, τά κοινά τῶν θεῶν ἱδρύματα καί τās κοινὰς θυσίας, τά ὁμότροπα ἦθη»...

«Ἀνάγκη νά ὁμολογήσωμεν ὅτι, ἂν τότε ἔλειπεν ἀπό τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους μία τις κοινή πολιτική κυβέρνησις, οἱ ἠθικοὶ ὅμως καί κοινωνικοὶ δεσμοὶ δι' ὧν συνεδέετο ἦσαν τοσοῦτοι καί τοιοῦτοι ὥστε, ἐκ τῶν νεωτέρων ἐπικρατειῶν, μόνῃ ἡ Γαλλία ἴσως δύναται νά λογισθῇ ὅτι ἔχει τήν ἐθνικήν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ἐνότητα. Δέν ἐστερεῖτο δέ τό ἑλληνικόν ἔθνος ἐκτοτε καί πολιτικῶν ἐρεισμάτων. Δύο αὐτοῦ πόλεις, ἡ Σπάρτη καί αἱ Ἀθῆναι» ... «εἶχον ἤδη ἀποθῇ πολύ τῶν λοιπῶν ἰσχυρότεραι καί εἶχον συγκροτήσῃ κράτη»¹². κράτη ὀνομάζει τόσο τίς «συμμαχίες» ὅσο καί τίς «ἡγεμονίες» πού συγκρότησαν οἱ δύο πόλεις-κράτη.

Σέ αὐτό, λοιπόν, τό ἀπόσπασμα ὁ Παπαρρηγόπουλος ἀποφαίνεται ὅτι ἡ «ἠθική-κοινωνική» ἐνότητα πού διέπει τό «ἀρχαιοελληνικό ἔθνος» συνιστᾷ ἱκανή συνθήκη ὥστε νά γίνῃ λόγος γιά «ἐθνική» ἐνότητα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου ἐκείνη τήν ἐποχή· κι αὐτό, βέβαια, παρά τήν ἀπουσία «πολιτικῆς» (ἢ

11. στό ἴδιο, σ. 125.

12. στό ἴδιο, σ. 311 καί 314, ἀντίστοιχα. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐνότητα στήν ὁποία συμπεριλαμβάνεται αὐτό το χωρίο τιτλοφορεῖται «Ἑλλησις κυβερνητικῆς ἐνότητος, ἀλλ' ἀξία λόγου ἠθική ἐνότης».

Γιάννης Κουμπουρλής

«κυβερνητικής», όπως επίσης την αποκαλεί ένότητα. Ός απόδειξη του ισχυρισμού του προβάλλει στίς άμέσως επόμενες σειρές όχι μονάχα μία σειρά από φαινόμενα πολιτισμικής ύψης, όπως είναι οί άρχαίοι Όλυμπιακοί Άγώνες καί οί θρησκευτικοί θεσμοί, αλλά, πάνω από όλα, ένα γεγονός πολιτικο-στρατιωτικής σημασίας, τόν «κοινό άγώνα» τών ελληνικών πόλεων έναντίον τών Περσών. Μέ άλλα λόγια, ό συγγραφέας ταυτίζει έδω τόν «έθνικό δεσμό» μέ τόν «ήθικό-κοινωνικό». Τό κριτήριο γιά τόν όρισμό του «άρχαιου ελληνικού έθνους» δέν είναι άλλο από τά κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά (γλώσσα, θρησκεία, ήθη, έθιμα) όλων τών πολιτών τών ελληνικών πόλεων. Τό έθνος συνιστά έδω πάνω από όλα μία πολιτισμική κοινότητα, ή όποια σέ συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές είχε την τάση νά ένωθεί καί «πολιτικά», είτε στό πλαίσιο ενός «έθνικού άγώνα» είτε μέσα από «συμμαχίες» μεταξύ τών πόλεων-κρατών.

Ό Παπαρρηγόπουλος μάς έχει ώστόσο εισαγάγει στον τόμο πού είναι αφιερωμένος στην άρχαία ελληνική ιστορία μέ έναν «Πρόλογο» πού έστιάζει άκριβώς –καί μέ σκληρές εκφράσεις μάλιστα– στην άποτυχία τών ελληνικών πόλεων άναφορικά μέ τόν «καταρτισμό» της ένότητας πού τόσο «ανάγκη» είχε τό «ελληνικό έθνος» κατά την άρχαιότητα. Κι εκεί τά δεδομένα είναι μάλλον διαφορετικά: «Τό ναυάγιον της πολιτικής του άρχαιου ελληνικού έθνους ένότητος άπεδόθη πολλάκις ή εις τόν φυσικόν της χώρας κατακερματισμόν, ή εις ίδιοφυϊαν τινά του έθνους»...

«Η αλήθεια είναι ότι ή άρχαία Έλλάς έπεζήτησε την έθνικήν ένότητα διά τρόπων οϊτινες κατέστησαν αύτην άνέφικτον. Η Σπάρτη καί αί Άθήναι»... «ήδυνήθησαν νά συγκροτήσωσιν ένότητα πλήρη καί συμπαγή, αλλά μόνον συμμαχίας» (= ήγεμονίες ή κυριαρχίες) «άτόνους, αϊτινες θάσσον ή θράδιον άπέβαινον τυραννίδες, ίνα επί τέλους διαλυθώσιν εις τά έξ ών συνετέθησαν»¹³.

Πρέπει πάντως νά σημειωθεί ότι ό «τρόπος» της «ήγεμονίας-κυριαρχίας» δέν είναι, γιά τόν Παπαρρηγόπουλο, άκατάλληλος καθ' έαυτός· κι οί Ρωμαίοι, άλλωστε, οί όποιοι λειτουργούν ως πρότυπο, υπέταξαν τίς άλλες πόλεις (τά «άλλα έθνη», όπως επίσης λέει) της Ιταλίας. Στόν άρχαίο κόσμο, ή έθνική ένοποίηση-όλοκλήρωση άρχίζει, κατά τόν ίδιο, νομοτελειακά, μέ την

13. «Πρόλογος» στον τ. Α', *Προλεγόμενα*, ό.π., σ. 97 καί 99, αντίστοιχα. Οί δύο πρώτες προτάσεις επαναλαμβάνονται αύτολεξεί καί στό έργο του *Επίτομος Ιστορία του Έλληνικού Έθνους. Περιλαμβάνουσα τά διδακτικώτερα πορίσματα της πεντατόμου ιστορίας του*, Άθήνα 1952 ('1899), σ. 32, όπου καί άναρωτιέται: «Είναι άράγε ανάγκη νά διηγηθώμεν έν έκτάσει τά όλέθρια άποτελέσματα, τά όποια επέφερεν ή άδεξιότης του άρχαιου ελληνισμού γύρω από τό ζήτημα του καταρτισμού έθνικής ένότητος» (σ. 37). Καί ούτε λίγο ούτε πολύ φέρνει ως παράδειγμα τά «κακώς κείμενα» τών μηδικών πολέμων καί κυρίως τό γεγονός ότι ό κορμός του περσικού στόλου άπετελείτο από ναυτικούς τών Ιωνικών πόλεων της Μ. Άσίας!

Κ. Παπαρρηγόπουλος: έννοιολογικές πολυσημίες - πολιτικό πρόταγμα

κυριαρχία μιᾶς πόλης-κράτους καί τήν καθυποταγή τῶν υπόλοιπων πόλεων τῆς εὐρύτερης περιοχῆς σέ αὐτή¹⁴. Ἡ διαφορά ἔγκειται στό ὅτι ἡ Ρώμη ἀπέδιδε τό «τοῦ ρωμαίου πολίτη δικαίωμα» στούς κατακτημένους Ἰταλοῦς, καλλιεργώντας ἔτσι μιᾶ (εὐρύτερη) ρωμαϊκή ἐθνική συνείδηση¹⁵ στούς πρώην ἀντιπάλους τῆς, κάτι πού σέ καμία περίπτωση δέν ἔκαναν ἡ Σπάρτη καί ἡ Ἀθήνα¹⁶.

Ἡ θέση αὐτή ἐμφανίζεται συνεκτικότερη· δέν ἐνέχει ἀντιφάσεις, οὔτε ἐσωτερικές οὔτε ὡς πρὸς τή γενικότερη προβληματική. Ἄν κάτι μοιάζει ἀντιφατικό, αὐτό εἶναι βέβαια τό γεγονός ὅτι ἡ «ἠθική» (πολιτισμική) ἐνότητα ἄλλοτε ἀρκεῖ καί ἄλλοτε ὄχι προκειμένου νά μιλήσουμε γιά «ἐθνική» ἐνότητα στό πλαίσιο τοῦ «ἀρχαίου ἐλληνικοῦ ἔθνους». Ἄλλοτε, δηλαδή, τό συμπέρασμα τό ὁποῖο προκύπτει εἶναι ὅτι χωρίς «πολιτική ἐνότητα» δέν ὑφίσταται καί «ἐθνική ἐνότητα» γενικά (ὁπότε ἡ ἐξίσωση ἔχει ἐθνικός=πολιτικός), κι ἄλλοτε ὅτι ἡ δεύτερη ὑφίσταται παρά τήν «ἐλλειψη» τῆς πρώτης, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἡ «ἠθική ἐνότητα» συνιστᾷ ἱκανή συνθήκη (κι ἡ ἐξίσωση γίνεταί ἐθνικός=ἠθικός-πολιτισμικός). Ἄλλοτε, μέ ἄλλα λόγια, ἡ ἐθνική ὁλοκλήρωση τείνει νά θεωρεῖται δεδομένη, ἀφορώντας σέ πολιτισμικές διαδικασίες, κι ἄλλοτε ἀπέχει τά μέγιστα ἀπό τό νά ἔχει καταστεῖ πραγματικότητα, προϋποθέτοντας ἀπαρέγκλιτα δύο στάδια πολιτικῆς ὑφῆς: τή χρήση πολιτικο-στρατιωτικῆς βίας πού θά καταφέρει νά ἐπιβάλλει τήν «κοινή [δια]κυβέρνηση» καί, ἀμέσως μετά, τήν ἐθνικοποίηση τῶν ὑποταγμένων πόλεων-κρατῶν, τήν πλήρη καί ἰσότιμη ἔνταξή τους στό ἐθνικό σῶμα. Καί, κατὰ τόν ἑλληνα ἱστορικό, τό πρῶτο ἀπό τά δύο δέν ἐπιτεύχθηκε παρά μόνο προσωρινά στήν ἀρχαία Ἑλλάδα, ἐνῶ τό δεύτερο δέν ἐπιχειρήθηκε καθόλου!

Ἄν θεωρήσουμε πάντως τό ἔργο τοῦ Παπαρρηγόπουλου συνολικά, βρίσκουμε καί διατυπώσεις οἱ ὁποῖες προωθοῦν τήν ἄποψη περὶ «ἀπουσίας πολιτικῆς ἐνότητας στήν ἀρχαία Ἑλλάδα» –ἀλλά καί τήν ἀντίληψη γιά τό ἔθνος ὡς πολιτική ὄντοτητα– στά λογικά τῆς ἄκρας, ἀκυρώνοντας, ὡς ἓνα βαθμό, τά βασικά (καί κλασικά) ἐπιχειρήματα τοῦ συγγραφέα γιά τήν ὑπαρξη ἐνός «ἀρχαίου ἐλληνικοῦ ἔθνους». Ἔτσι στή γαλλική μετάφραση πού ἐπιμελήθηκε ὁ ἴδιος τῆς συνοπτικῆς ἐκδόσεως τῆς *Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους* (πού εἶναι πιό γνωστή ὡς *Ἐπίλογος*) βρίσκουμε ἀναφορικά μέ τόν Πελοποννησιακό Πόλεμο τά ἑξῆς: «Δέν θά μπορούσε κανεῖς, κυριολεκτικά μιλώντας, νά χαρακτηρίσει αὐτή τή διαμάχη ὡς ἐμφύλιο πόλεμο. Ὁ Θουκυδίδης δέν

14. «Πρόλογος» στόν τ. Α', *Προλεγόμενα*, ὁ.π., σ. 97 κ. ἐξ.: «Ὅλων ἐθνῶν ἡ ἱστορία ἄρχεται ἀπό μικρῶν αὐτοκεφάλων πολιτειῶν, αἵτινες δέν πείθονται εὐκόλως νά ὑποβληθῶσιν εἰς τοὺς περιορισμούς τῆς αὐτονομίας οὓς καθίστησιν ἀπαραιτήτους ὁ νόμος τῆς ἐνότητος» (σ. 98).

15. «Τό σύνολον τῶν Ρωμαίων πολιτῶν ἀπετέλεσαν οὕτω οὐχί πλεόν πόλιν, ἀλλά ἔθνος ὅλον»: στό ἴδιο, σ. 104.

16. στό ἴδιο, σ. 103-106.

Γιάννης Κουμπουρλής

λέει πώς οί Λακεδαιμόνιοι αποκαλούσαν τούς Ἀθηναίους ξένους (ἀλλόφυλους); Ὁ ἀγώνας ξέσπασε λοιπόν μεταξύ δύο φυλῶν. Αὐτές εἶχαν πιθανότατα μιά κοινή καταγωγή· ἀλλά εἶχαν μιά πολιτική, ἕνα καθεστώς πού ἦταν διαμετρικά ἀντίθετα» ... «οἱ ἠθικοὶ δεσμοὶ πού ἔνωσαν τίς διαφορετικές πόλεις ἦταν πολλαπλοὶ καὶ ποικίλοι· εἶχαν ἴδια καταγωγή, ἴδια γλώσσα, ἴδιους ναοὺς, ἴδιες θυσίες, ἴδιες ἐορτές· ἀλλὰ αὐτὰ τὰ κοινὰ δέν ἐπέβαλλαν τὴν ἐξαφάνιση τῆς πολιτικῆς διάσπασης»... Ἔστειλαν πρεσβευτές «σάν νά ἐπρόκειτο γιὰ ξένα ἔθνη καὶ κράτη»¹⁷.

Ἐδῶ λοιπόν ἡ «ἐμφύλια σύγκρουση» Ἀθηναίων καὶ Σπαρτιατῶν δέν θεωρεῖται ἐμφύλια, ἀλλὰ «ἀγώνας» μεταξύ δύο πόλεων ὅπου ἡ κάθε μία ὄχι μόνο ἀντιμετώπιζε τὴν ἀντίπαλό της ὡς «ἀλλόφυλη» ἀλλὰ καὶ λειτουργοῦσε πρὸς αὐτὴ «σάν νά ἐπρόκειτο γιὰ ξένο ἔθνος». Ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸ σημεῖο ἰσορροπίας τῆς θεωρίας του, πού συνίσταται βέβαια στὴν ὑπαρξη ἐνός «ἀρχαίου ἐλληνικοῦ ἔθνους», εἶναι σέ αὐτὴ τὴν περίπτωση αἰσθητή.

Ὅπως εἶδαμε λοιπόν παραπάνω, ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ ἱστορία δεῖχνει νά χαρακτηρίζεται, γιὰ τὸν Παπαρρηγόπουλο, ἀπὸ ἕνα εἶδος διάστασης μεταξύ «ἠθικῆς» (πολιτισμικῆς) καὶ «πολιτικῆς» ἐνότητας, ἡ ὁποία συνάδει μέ μιά ἄλλη διάσταση πού εἶναι ἐκείνη ἀνάμεσα στό ἔθνος ὡς πολιτισμικὴ κοινότητα καὶ στό ἔθνος ὡς πολιτικὴ ὄντοτητα. Ὑστατὴ συνέπεια αὐτῆς τῆς διττῆς διάστασης ἀποτελεῖ τὸ ἀσύμπτωτο τῶν ὁρίων τοῦ ἔθνους μέ αὐτὰ ἐνός (ἐθνικοῦ) κράτους –ἐπειδὴ ἀκριβῶς ὑφίστανται διαφορετικὰ καὶ «πολέμια» (ὅπως ἀναφέρει) μεταξύ τους «ἐλληνικὰ κράτη»–, κάτι πού, πιθανότατα, ἔχει τίς ἀντανακλάσεις του καὶ στό πλαίσιο τοῦ λεξιλογίου πού χρησιμοποιεῖ ὁ συγγραφέας. Τὸ ἀσύμπτωτο, ὅμως, ἐθνικῶν καὶ κρατικῶν ὁρίων δέν ἀποτελεῖ, πάντα κατὰ τὸ συγγραφέα, ἴδιον τοῦ ἀρχαίου ἐλληνισμοῦ, καθὼς τὸ «πρόβλημα» ἔχει τὸ σύγχρονο ἀντίστοιχο ἢ ἀνάλογό του.

17. «On ne saurait, à proprement parler, qualifier cette querelle de guerre civile. Thucydide ne dit-il pas que les Lacédémoniens traitaient les Athéniens d'étrangers (*allophylois*)?» ... «La lutte éclata donc entre deux races. Elles avaient sans doute une même origine; mais elles avaient une politique, un régime diamétralement opposés» ... «Les liens moraux qui unissaient ces différentes villes étaient multiples et variés; elles avaient même origine, même langue, mêmes temples, mêmes sacrifices, mêmes fêtes; mais cette communauté ne faisait pas disparaître le fractionnement politique»... Elles envoyaient des ambassadeurs «comme s'il se fût agi de nations et d'États étrangers»: *Histoire de la civilisation hellénique (depuis ses origines jusqu'à nos jours)*, par M. C. Paparrigopoulos, Professeur d'Histoire à l'université d'Athènes, Παρίσι, Librairie Hachette, 1878, σ. 22-24· πβ. τὸ πρωτότυπο κείμενο ὅπως ἀποδόθηκε στὴ δημοτική: «Ἡ ρήξη αὐτὴ δέν μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ἐμφύλια» ... «Ἡ ρήξη λοιπόν ἐγίνε ἀνάμεσα σέ δύο φυλές, οἱ ὁποῖες, ἂν καὶ ἀνήκαν σ' ἕνα καὶ τὸ αὐτὸ ἔθνος, εἶχαν ἐντελῶς ἀντίθετο χαρακτήρα, πολίτευμα»...: Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ἡ διαδρομὴ τοῦ ἐλληνισμοῦ, ἀπὸ τὴν Ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, Βιβλίο 17ο, Ἀθήνα 1993, σ. 30. Αὐτὸ λοιπόν πού ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴ γαλλικὴ ἐκδοσὴ εἶναι ἡ «λογικὴ ἐνταση» (ἢ τὸ λογικὸ ἄλμα): «δύο φυλές πού ἀνήκαν σ' ἕνα καὶ τὸ αὐτὸ ἔθνος».

Κ. Παπαρρηγόπουλος: έννοιολογικές πολυσημίες - πολιτικό πρόταγμα

Ἀναφορικά, λοιπόν, μέ τό παρόν του, ὁ Παπαρρηγόπουλος μᾶς δίνει πολύ ἀργότερα, τό 1881¹⁸, κάποια ἐνδειξη πού, ἀφενός, ἐνισχύει μιᾶ δεύτερη ὑπόθεση σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὅλες αὐτές οἱ ἀμφιταλαντεύσεις δέν γίνονται ἐντελῶς ἀσύνειδα καί, ἀφετέρου, καθιστᾷ δυνατή τήν ἄρση τῆς πολυσημίας: «Ὁ νεώτερος ἑλληνισμός διαφέρει ἐν πολλοῖς τοῦ ἀρχαίου. Ἐν πρώτοις τά διακριτικά αὐτοῦ στοιχεῖα δέν εἶναι ἀπαράλλακτα οἷα τό πάλαι. Τό ἑλληνικόν ἔθνος δέν χωρίζεται τήν σήμερον ἀφ' ὧν τῶν λοιπῶν ἔθνων οὔτε κατὰ τό θρήσκευμα, οὔτε κατὰ τοὺς θεσμούς, οὔτε κατὰ τόν βίον. Κοινόν ἔχει τό θρήσκευμα πρός τοὺς πλείστους τῆς Ἀνατολῆς λαούς, κοινούς τοὺς θεσμούς πρός τοὺς πλείστους ἐσπερίους· καί αὐτόν τόν βίον ἀρμόζει ὁσημέραι πλείοτερον πρός τόν βίον τῆς μᾶλλον πεπολιτισμένης μοίρας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Ἐκ τῶν πάλαι προσόντων τό ἔθνος δέν σώζει εἰμὴ τήν γλῶσσαν καί τήν συνείδησιν τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος· προσεκλήσατο ὁμως ἥδη ἑτερόν τι, τό ὁποῖον δέν εἶχεν ἐν τῇ ἀρχαιότητι, τόν πόθον τῆς πολιτικῆς ἐνότητος. Ἐννοεῖται ἐπὶ πᾶσιν ὅτι ὁ καθ' ἡμᾶς ἑλληνισμός δέν ἔχει τήν ἀξιωσιν νά ἰδιοποιηθῇ ἁλλοτρίας φυλᾶς καί ἁλλοτρίας χώρας¹⁹. Ἀρκεῖται νά διασώσῃ τοὺς ὑπὸ ἐπιδραμόντων ἁλλοφύλων ἀπειλουμένους ὁμογενεῖς ἐν χώραις αἵτινες ἀνήκουσιν αὐτῷ ἀπ' αἰῶνος. Οὕτω ὁμως τεθέντος ὅτι τό ἑλληνικόν ἔθνος δέν ὀρέγεται ἁλλοτρίων, πρός τί ἡ λέξις ἑλληνισμός, ἀφοῦ, ὡς πολλάκις εἶπομεν, δέν εἶναι ἀναγκαῖα εἰμὴ ἐπὶ τῆς μεταδόσεως αὐτοῦ εἰς ἑτεροφύλους²⁰; Διότι οἱ Ἕλληνες εἶναι ἔτι διηρημένοι εἰς ἐλευθέρους καί μὴ

18. Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Ἱστορία τῶν ὀνομάτων Ἕλληνες, Ἑλληνικόν ἔθνος, Ἑλληνισμός» [εἰσιτήριο μάθημα στό Πανεπιστήμιο στίς 22 Ὀκτωβρίου 1881], *Προλεγόμενα*, ὁ.π., σ. 67-93.

19. Ὁ καχύποπτος ἀναγνώστης θά ἀντιπαραβάλλει βέβαια αὐτὴ τὴ διαβεβαίωση πρός κάποιες θέσεις τοῦ συγγραφέα πού παρατίθενται στὴν ἀμέσως προηγούμενη παράγραφο τοῦ κειμένου του: «Ἐάν τό βασίλειον τῆς Ἑλλάδος, ἐξ αὐτῆς τῆς πρώτης αὐτοῦ θεμελιώσεως, ἐπολιτεύετο πρός τὰ νῦν ἀνταγωνιζόμενα φύλα μετὰ τῆς προσήκουσας προνοίας καί δεξιότητος, τά πράγματα ἤθελον εἶναι πολύ ὀλιγώτερον δύσκολα ἢ σήμερον. Κατ' ἐκεῖνον τόν χρόνον Βούλγαροι καί Ἀλβανοὶ οὐδ' ὠνειρεῦντο ἔτι αὐτονομίαν, διέσωζον δὲ πρός τό ἑλληνικόν ἔθνος συμπαθείας καί σχέσεις, ἐξ ὧν τοῦτο ὠφελοῦμενον ἠδύνατο εὐχερῶς νά προσοικειωθῇ τοὺς ἐξ αὐτῶν ἐν Ἠπείρῳ, ἐν Μακεδονίᾳ καί ἐν Θράκῃ παροικοῦντας»: στό *ἴδιο*, σ. 90. Ὡς πρός τό ζήτημα αὐτό δέ, ὁ Παπαρρηγόπουλος ἀποδεικνύεται ἐξαιρετικά συνεπής στίς πολιτικές θέσεις πού ἐξέφραζε τό 1853 (*Ἡ πρώτη μορφή: 1853*, ὁ.π.) γιὰ τίς σχέσεις τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους-κράτους μέ τοὺς «Σλαῦους» (σ. 104), τοὺς «Βλάχους» (σ. 107) καί τοὺς «Ἀλβανούς» (σ. 111-112): οἱ «φυλές» (= φύλα ἢ ἐθνότητες) αὐτές, ὑποστήριζε τότε, δέν διαθέτουν «ἐθνικὴ συνείδηση» καί, κατὰ συνέπεια, μποροῦν νά ἀπορροφηθοῦν ἀπὸ τό ἑλληνικὸ ἐθνικὸ σῶμα.

20. «Ἡ δὲ λέξις ἑλληνισμός δέν προέκυψεν εἰς μέσον εἰμὴ ἐπὶ τῶν μακεδονικῶν χρόνων, ἵνα δηλώσῃ τὰ στοιχεῖα δι' ὧν τό ἑλληνικόν ἔθνος διακρίνεται ἐν συνόλῳ ἀπὸ τῶν ἄλλων ἔθνων, ἥτοι τό ἑλληνιστὶ λαλεῖν καί τό ἑλληνικῶς ζῆν. Μέχρις ἐσχάτων εἰς οὐδεμίαν ἄλλην γλῶσσαν ὑπῆρχε λέξις ἑχούσα τοιαύτην ἐκδοχήν. Μόνον πρό τινῶν

Γιάννης Κουμπουρλής

έλευθέρους· έντεϋθεν δέ ἐν τῇ πολιτικῇ αὐτοῦ ἐκδοχῇ τό ὄνομα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἡδύνατο νά περιορισθῇ εἰς μόνους τοὺς κατοίκους τοῦ ἐλευθέρου κράτους. Τούτου λοιπόν ἔνεκα ἐλογίσθη ἀπαραίτητον νά ἐκδηλωθῇ δι' ἰδίου ὅρου, μὴ διφορούμενου, ἡ ἠθική καί πνευματική ἐνότης τοῦ πολιτικῶς δεδιχοτομημένου ἔθνους»²¹.

Τά ζητήματα πού τίγονται σέ αὐτό τό ἄκρως διαφωτιστικό ἀπόσπασμα χρήζουν ὀρισμένων σχολίων ἀπό τήν πλευρά μας:

α) Ὁ Παπαρρηγόπουλος διακρίνει σέ «πολιτική» καί –μέ βάση τά κριτήρια πού χρησιμοποιεῖ, γλώσσα, θρησκεία, ἥθη, κλπ.– πολιτισμική (ἢ «ἠθική-πνευματική», ὅπως θά ἔλεγε ὁ ἴδιος) «ἐκδοχή τοῦ ὀνόματος τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους». Ἀσφαλῶς, δέν θά μπορούσαμε, οὔτε αὐτή τή φορά, νά μιλήσουμε ἅμεσα γιά τόν τρόπο πού ἀντιλαμβάνεται τό περιεχόμενο τῆς ἔννοιας ἔθνους γενικά, καί ἐνδεχομένως νά διακρίνει σέ μιά «πολιτική» καί μιά μὴ πολιτική ἐκδοχή τοῦ ὅρου ἔθνος γενικά.

β) Θεωρεῖ ὅτι ἡ «πολιτική ἐκδοχή τοῦ ὅρου ἑλληνικό ἔθνος» ἔχει τήν τάση νά ἀγνοεῖ τό «ὁμόγλωσσο» καθῶς καί τήν «ἠθική καί πνευματική» ἐνότητα πού χαρακτηρίζουν μιά ἄλλη, μὴ πολιτική, ἐκδοχή του (τήν ὁποία θά κατοχυρώσει στή συνέχεια μέ τόν ὅρο «ἑλληνισμός»). Παρά τήν ἀποχή τοῦ συγγραφέα ἀπό γενικούς ὀρισμούς, εἶναι φανερό ὅτι αὐτό πού ἀποκαλεῖ «πολιτική ἐκδοχή» τοῦ ὅρου «ἔθνος» δείχνει ἐδῶ νά ἀντιστοιχεῖ πρὸς αὐτό πού σήμερα καλεῖται, στό πλαίσιο ὀρισμένων ἐπιστημονικῶν πειθαρχιῶν (δίκαιο, γεωπολιτική, διπλωματική ἱστορία, κλπ.), λαός, μέ τή σημασία δηλαδή τοῦ συνόλου τῶν πολιτῶν ἐνός κυρίαρχου κράτους. Συνάγεται μάλιστα ὅτι ἡ σημασία αὐτή μπορεῖ νά ἀποτελεῖ πόλο ἑλξης γιά κάποιους²², ἀφοῦ ὁ ἑλληνας ἱστορι-

ἐνιαυτῶν ἠκούσθησαν» ... «ὁ γερμανισμός καί ὁ σλαυϊσμός ἐν τοιαύτῃ τινί ἐννοίᾳ: αἱ δέ ὁμοίотυποι τῶν δυτικωτέρων ἔθνων λέξεις δέν σημαίνουσιν ἄχρι τοῦδε εἰμὴ τοὺς ἰδιωματισμούς ἐκάστης τῶν γλωσσῶν τούτων»... Πρίν τῇ μακεδονικῇ κυριαρχίᾳ «ἡ ἔννοια λοιπόν τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐμπεριείχετο τότε ἐν αὐτῷ τῶ τῶν Ἑλλήνων ὀνόματι Ἑλληνες καί ἑλληνικός θίος ἦτο ἐν καί τό αὐτό πρᾶγμα. Διὰ δέ τό ἐπικρατήσαν γεγονός τῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ εἰς ἀλλοφύλους διαδόσεως, τό ρῆμα ἑλληνίζω» ... «προσέλαβε μετὰ ταῦτα καί ἐνεργητικὴν δύναμιν» ... «ὁ Στράβων» ... «ἐπιφέρει ὅτι σημαίνει “τοὺς ἐπιχειροῦντας ἑλληνικῶς ζῆν καί μαθαίνειν τὴν ἡμετέραν διάλεκτον”»: *Ἱστορία τῶν ὀνομάτων*, ὁ.π., σ. 71 καί 73.

21. σὺν ἴδιο, σ. 90-91.

22. Καθὼς τό κείμενο δέν εἶναι ἀπὸ τά πολεμικά κείμενα τοῦ συγγραφέα, ἀλλὰ ἔχει περισσότερο ἀπολογητικό χαρακτήρα, δέν στρέφεται ἐναντία σέ συγκεκριμένα πρόσωπα ἢ ἰδεολογικά καί ἐπιστημονικά ρεύματα. Σταθεροί, ὡστόσο, ἀντίπαλοι τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι, πάνω ἀπὸ ὅλα, ὅλοι ὅσοι δέν ἀντιλαμβάνονται τὴν «συνέχεια τοῦ ἑλληνισμοῦ» ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι τὴν νεότερη ἐποχή. Εὐρωπαῖοι καί Ἕλληνες. Δέν εἶναι ἄλλωστε τυχαῖο ὅτι ἕνας ἀπὸ τοὺς ἑλληνες ἀντιπάλους του, ὁ Δ. Θερειανός, θά ἀπαντήσῃ λίγο ἀργότερα μέ ἕνα πολὺ σημαντικό κείμενο: «Ὁ ἑλληνισμός κατὰ λεκτικὴν καί πραγματικὴν ἔννοιαν», *Φιλολογικαὶ Ὑποτυπώσεις*, Τεργέστη 1885, σ. 18-110.

Κ. Παπαρρηγόπουλος: έννοιολογικές πολυσημίες - πολιτικό πρόταγμα

κός αναγκάζεται να επιχειρηματολογήσει έναντίον της, επισημαίνοντας την ιδιοτυπία της ελληνικής περίπτωσης, που συνίσταται στο ασύμπτωτο κρατικών και εθνικών ορίων. Ο ίδιος τείνει βέβαια να αντιμετωπίσει προνομιακά την πολιτισμική έκδοχή, ή οποία, σε αντίθεση με την πρώτη, του επιτρέπει να αποφύγει την ταύτιση ελληνικού κράτους και ελληνικού έθνους, ή οποία και θα απέκλειε από το εθνικό σώμα τους «όμογενείς έκτός των συνόρων», άκυρώνοντας έτσι τις εθνικές-έδαφικές διεκδικήσεις του ελληνικού θασιλείου.

γ) Προσπαθεί να άμβλύνει αυτή τη νοηματική αντίθεση, προκρίνοντας έναν άλλο όρο ό οποίος θα γεφυρώνει τό χάσμα. Ο όρος αυτός θα πρέπει να έχει πολιτισμικό περιεχόμενο (να συνάδει δηλαδή με την πολιτισμική έκδοχή), αλλά και να μπορεί δυνάμει να φορτισθεί ιστορικά ώστε να μπορεί να στηρίξει γεωπολιτικές διεκδικήσεις. Αυτός είναι πιθανότατα ό λόγος για τον όποιο διακινδυνεύει τη χρήση του όρου «ελληνισμός», ίσως γιατί γνωρίζει πως μονάχα κάποιοι ειδικοί έπιστήμονες θα μπορούσαν να αντιδράσουν, θασιζόμενοι στην έτυμολογική του προέλευση.

δ) Δεδομένου ότι οι λέξεις *ελληνίζω*²³ και *ελληνισμός* θα μπορούσαν να έχουν την τάση να επενδύονται με τη σημασία του καθιστώ κάτι ελληνικό –για αυτό και αντιμετωπίζονται στο παραπάνω απόσπασμα, αν και χωρίς συστηματική δικαιόλογηση, ως δυνάμει συνώνυμες των *έξελληνίζω* και *έξελληνισμός*, αντίστοιχα–, ό Παπαρρηγόπουλος αισθάνεται την ανάγκη να τονίσει ότι αυτό τό σημασιολογικό παιγνίδι δέν προσπαθεί να συγκαλύψει «μή νόμιμες» επεκτατικές τάσεις. Ο «[έ]ξελληνισμός» της «καθ' ήμάς Άνατολής» δέν συνίσταται στο να καταστεί ελληνική μιά περιοχή (που δέν είναι ελληνική), αλλά στο «να συμπεριληφθούν στην ελληνική επικράτεια οι πλη-

Είναι πάντως άπαραίτητο να τονίσουμε έδώ ότι δέν ενδιαφέρει τόσο τό αν ό όρισμός αυτός συνιστά κοινό τόπο για όρισμένους διανοούμενους της έποχής ούτε τό αν ό Παπαρρηγόπουλος κάνει σωστά την ιστορία της έννοιας ελληνισμός. Με άλλα λόγια, δέν ενδιαφέρει ή έπιβεβαίωση ή ή διάψευση των θέσεων του συγγραφέα, αλλά ή λειτουργία τους στο πλαίσιο μιάς συνολικής ιστορικής αντίληψης και μιάς ιδεολογίας.

23. Στο λεξικό των Η. G. Liddell - R. Scott (*Μέγα Λεξικόν της Έλληνικής Γλώσσης*, ό.π., τ. II, σ. 97) καταγράφονται δύο βασικές άρχαιοελληνικές σημασίες της λέξης «ελληνισμός» οι όποίες, φυσικά, δέν έχουν καμία σχέση με την κοινή (τουλάχιστον στους Έλληνες) σημερινή σημασία της, που όφείλει βέβαια πολλά στο ιδεολογικό και έπιστημονικό έργο του Παπαρρηγόπουλου: «μίμησις των Έλλήνων (Β. Μακκ. Δ', 13)» και «χρήσις καθαροῦ, γνησίου Έλληνικοῦ ὕφους και ιδιωμάτων (Σέξτ. Έμπ. π. Μ. 1. 176, κτλ.)»· πθ., στο ίδιο, τις σημασίες της λέξης «ελληνίζω»: α) «όμιλῶ ελληνιστί» και «όμιλῶ ή γράφω όρθῶς τήν Έλληνικήν»· β) «εύνοῶ τούς Έλληνας, φρονῶ τά των Έλλήνων, εἶμαι έθνικός» (εἰδωλολάτρης)· γ) «κάμνω τινά Έλληνα, έξελληνίζω»· δ) «μεταφράζω εἰς τήν Έλληνικήν»· ε) «έκμαθεῖν τήν ελληνικήν γλώσσαν παρά τινος»· στ) «έλαβον ελληνικήν μορφήν». Η ταύτιση των όρων *ελληνισμός* και *έξελληνισμός* που ύπονοείται από τό συγγραφέα παράγεται βέβαια από την τρίτη σημασία.

Γιάννης Κουμπουρλής

θυσμοί που ανήκουν στο ελληνικό έθνος» (στή μή πολιτική έκδοχή του ὄρου) καθώς και τὰ ἐδάφη τὰ ὁποῖα κατοικοῦνται ἀπὸ αὐτούς· ἔτσι, «ἐλληνίζω» δέν σημαίνει πλέον καθίσταμαι Ἑλληνας (μέσα ἀπὸ μιά –πρώτη– νοηματική μετὰθεση τοῦ μιμοῦμαι τὸν Ἑλληνα, τὴ γλῶσσα του καὶ τὸν τρόπο ζωῆς του), ἀλλὰ, μέσα ἀπὸ μιά δεύτερη νοηματική μετακύληση, «ἐντάσσομαι στὸ ελληνικό έθνος» (στήν πολιτική έκδοχή τοῦ ὄρου) «ἐπειδὴ ἀκριβῶς εἶμαι Ἑλληνας»²⁴.

Στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς συλλογιστικῆς, ὁ Παπαρρηγόπουλος ἐπισυνάπτει λοιπὸν στίς ἀρχαῖες σημασίες τοῦ ὄρου ἐλληνισμός τὴν ἔννοια τῆς «ἐνταξῆς στὸ ελληνικό έθνος» (στήν πολιτική έκδοχή του, τὸ ελληνικό κράτος), ἀλλὰ καὶ τὴ σημασία τοῦ ἴδιου τοῦ «ἐλληνικοῦ έθνους» (στή μή πολιτική έκδοχή του). Στὸ ἴδιο κείμενο, ἔχει ὥστόσο προηγηθεῖ ἓνα χωρίο πού ἀναφέρεται σέ δύο ἀκόμη σημασίες: «Ἐν τῷ μέσῳ»... «τῆς ἀβουλίας ἀνεφάνη ἡ “Μεγάλη Ἰδέα” τοῦ Ἰωάννου Κωλέττη, ἀντὶ τῆς ὁποίας ἔμελλε μετ’ οὐ πολὺ νὰ ἐπικρατήσῃ ὁ “ἐλληνισμός”. Ἡ λέξις αὕτη εἶχεν ἀνακτήσει τὸ πάλαι ἀξίωμα, ἐν τῷ ἐπιστημονικῷ κόσμῳ, ἀπὸ τοῦ 1833»... «διὰ τῆς περιωνύμου συγγραφῆς τοῦ Δρόιζεν· *Geschichte Alexanders des Grossen, Geschichte des Hellenismus*»²⁵.

Ἀπὸ τὴ μία πλευρά λοιπὸν, ὁ «ἐλληνισμός» δηλώνει καὶ τὴ «Μεγάλη Ἰδέα» (ὅχι ἀσφαλῶς ὡς συνώνυμό της, ἀλλὰ ὡς ἐναλλακτικό ἰδεολογικό σημεῖο ἀναφορᾶς, μέ δυνατότητες ἀνάλογης, ἂν ὅχι μεγαλύτερης, φόρτισης γιὰ τοὺς Ἑλληνες)· ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἔχει καὶ τὴ σημασία πού τοῦ ἔχει προσδώσει ὁ πρῶτος ἱστορικός J. G. Droysen, τὸ ἔργο τοῦ ὁποίου ἀποθεώνει ὁ Ἕλληνας ὁμολόγός του. Ὅπως ὁμως εἶναι γνωστὸ, ὁ Droysen χρησιμοποιοῖ τὸν ὄρο ἐλληνισμός (*hellenismus*) γιὰ νὰ ὀνοματίσῃ τὴν ἱστορική περίοδο πού σήμε-ρα καλοῦμε συνήθως ἐλληνιστική – τὴν περίοδο, δηλαδή, πού σηματοδοτεῖται ἀπὸ τὴν ἀκμὴ καὶ τὴν παρακμὴ τῶν ἐλληνιστικῶν κρατῶν τῶν διαδόχων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου²⁶. Καὶ αὕτη εἶναι ἡ σημασία τοῦ ὄρου πού ἀποτελεῖ

24. Τὸ ὁποῖο θέβαια δέν ἀποκλείει τὸ νὰ ἐλληνίζα στὸ μακρινὸ ἱστορικό παρελθόν, νὰ ἔχω προσπαθήσῃ νὰ μιμηθῶ τὸν Ἑλληνα, τὴ γλῶσσα του καὶ τὸν τρόπο ζωῆς του, ὅπως ἀκριβῶς εἶναι, κατὰ τὸν Παπαρρηγόπουλο, ἡ περίπτωση πολλῶν («ἐλληνικῶν» στήν ἐποχή του) πληθυσμῶν τῆς Ἀνατολῆς. Στὸ πλαίσιο τῆς προσπάθειας ἀνασκευῆς τοῦ Fallmerayer, ἦταν ἀδύνατο γιὰ τοὺς Ἕλληνες στοχαστές τῆς ἐποχῆς νὰ παραγάγουν ἓνα φυλετικό ἐθνικισμό, ὅπως πολὺ σωστά κατέδειξε ὁ Γ. Βελουδῆς, στὸ *Ὁ Jacob Philipp Fallmerayer καὶ ἡ γένεση τοῦ ἐλληνικοῦ ἱστορισμοῦ*, Ἀθήνα, ΕΜΝΕ-Μνήμων, 1982· πβ. ἐδῶ, σημ. 8.

25. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ἱστορία τῶν ὀνομάτων*, ὁ.π., σ. 90.

26. Βλ. Α. Momigliano, «J. G. Droysen entre les Grecs et les Juifs», *Problèmes d' historiographie ancienne et moderne*, Παρίσι 1983, σ. 383-401, καὶ ἰδιαίτερα τίς πρῶτες παραγράφους πού ἀσχολοῦνται μέ τίς περιπέτειες τῆς ἔννοιας ἐλληνισμός ἀλλὰ καὶ τῶν χρονολογικῶν ὁρίων τῆς σχετικῆς ἱστορικῆς περιόδου. Εἶναι ἐπίσης ἐνδεικτικό ὅτι ὁ διάδοχος τοῦ Παπαρρηγόπουλου στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, ὁ Π. Καρολίδης,

Κ. Παπαρρηγόπουλος: έννοιολογικές πολυσημίες - πολιτικό πρόταγμα

κοινό τόπο για τούς εύρωπαίους επιστήμονες της εποχής (πιθανότατα και για τό κοινό τους). "Άγνοια λοιπόν ή παραδρομή; Τίποτα από τά δύο πιστεύουμε. Διότι είναι εξαιρετικά πιθανό ότι ό Παπαρρηγόπουλος θρήκε στο πλαίσιο του έργου του συναδέλφου του μία πολύ καλή ιδέα: τή χρήση του όρου «έλληνισμός» για τόν όνοματισμό (όλων) των περιόδων τής «ίστορίας του έλληνικού έθνους».

Πράγματι, ή χρήση του όρου «έλληνισμός» δέν περιορίζεται από τόν Παπαρρηγόπουλο στο παρόν του «έλληνικού έθνους» – όπως δέν περιορίζεται θέβαια στο παρελθόν του. Γιατί ό μεγάλος έλληνας ιστορικός, ούσιαστικά, «Ιστορία του Έλληνισμού» κάνει. Γύρω από αύτήν τήν έννοια δομεί τήν ιστορική του περιοδολόγηση. 'Η *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους* διαιρείται στις αντίστοιχες Ιστορίες του Αρχαίου, του Μεσαιωνικού και του Νεότερου «Έλληνισμού». Όχι, όμως, μονάχα σέ αυτές. Διότι ό συγγραφέας ύπερβαίνει συχνά τήν κλασική περιοδολόγηση τής Ιστορίας σέ τρεις φάσεις (άρχαία, μέση, νεότερη). Έτσι, ανάμεσα στους δύο πρώτους έλληνισμούς παρεμβάλλονται όρισμένοι (έπιμέρους) έλληνισμοί, πού, άν παραταχθούν σύμφωνα μέ τή χρονολογική σειρά «ανάδυσής» τους, παράγουν μία ιστορική περιοδολόγηση τής όποιας τό βασικό χαρακτηριστικό είναι ή άπουσία ενός κοινού και ένιαίου κριτηρίου στην έπιλογή του προσδιορισμού των φάσεων. Έτσι έχουμε: τόν «άρχαϊο [κλασικό] έλληνισμό» διαδέχεται ό «μακεδονικός έλληνισμός» (γεωπολιτικό κριτήριο), από τίς κατακτήσεις του όποιου προκύπτει ό «άνατολικός έλληνισμός» (γεωγραφικό), πού θά μετεξελιχθεί στο «χριστιανικό έλληνισμό» (θρησκευτικό), ό όποιος, μέ τή σειρά του, θά άποτελέσει τήν ψυχή του «μεσαιωνικού [βυζαντινού] έλληνισμού»²⁷.

«σχολιάζει» πολύ άργότερα –χωρίς θέβαια νά είναι πολύ άκριθής– στο περιθώριο του κειμένου του πρώτου: «Ό λεγόμενος ένταύθα "μακεδονικός έλληνισμός" είναι ή περίοδος ή καλουμένη ιδίως "έλληνισμός" έν τή άρχαία χρήσει του όνόματος, ήτοι ή επέκτασις του έλληνικού πνευματικού βίου και πολιτισμού επί ξένους, μή έλληνικούς» ... «λαούς και ή έκ τής προσλήψεως στοιχείων τινών του πνευματικού βίου των ξένων τούτων λαών προελθούσα νέα φάσις του όλου έλληνικού βίου έξ ής φάσεως προήλθε και ό χριστιανικός έλληνισμός»: *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τ. Γ', μέρ. Α', ό.π., σ. στ'-ζ'.

27. Άλλοτε, μάλιστα, όλοι αύτοί οί έλληνισμοί (έκτός θέβαια του άρχαίου) συνιστούν ύποδιαιρέσεις του «άνατολικού έλληνισμού» (μέ μία εύρύτερη σημασία του όρου). 'Η χρήση, άλλωστε, του επιθέτου «άνατολικός» θά λάβει μία ιδιαίτερη φόρτιση. Δέν είναι λίγες οί φορές πού αντί για «βυζαντινό» ή «μεσαιωνικό έλληνικό κράτος», ό Παπαρρηγόπουλος κάνει λόγο για «άνατολικό κράτος», τό όποιο «άπό του Ιουστίνου Β'»... «ήρχισε νά περιορίζεται εις τά φυσικά αύτου όρια» (*Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τ. Γ', μέρ. Α', ό.π., σ. 143). Ποιά είναι αύτά; Κατά κύριο λόγο, ή θαλκανική χερσόνησος και ή Μικρά Άσία. Οί περιοχές πού άποτελούν και τούς στόχους του έλληνικού έθνικισμού τής εποχής άποκαλούνται λοιπόν «φυσικά όρια του μεσαιωνικού έλληνισμού»! Ό όποιος, όπως και ό νεότερος διάδοχός του πού παραμένει στην πλειοψηφία του έκτός των συνόρων του έλληνικού βασιλείου, ζούσε «έν χώραις αίτινες άνήκουσιν αύτώ άπ' αιώνας»!

Γιάννης Κουμπουρλής

Στήν εποχή πού προηγείται τοῦ ἔργου τοῦ Droysen καί τοῦ Παπαρρηγόπουλου, κοινό χαρακτηριστικό αὐτῶν τῶν ἱστορικῶν περιόδων ἀποτελεῖ τό γεγονός τῆς ἀμφισβήτησης τῆς ἐλληνικότητος τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς πολιτικῆς τους ἱστορίας. Εἶναι εὐρέως γνωστό ὅτι τόσο γιά τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ ὅσο καί γιά τοὺς Ἕλληνες (σύγχρονους καί ὀψιμους) ὁπαδούς τους, θαυμαστές ἀμφότεροι τοῦ κλασικοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ, οἱ περίοδοι αὐτές χαρακτηρίζονται ἀπό τήν «ὑποδούλωση» τοῦ «ἀρχαιοελληνικοῦ ἔθνους» σέ ξένους εἰσβολεῖς: τοὺς «Μακεδόνες» ἀρχικά, τοὺς «Ρωμαίους» στή συνέχεια. Στό πλαίσιο αὐτῆς τῆς ἀντίληψης, ὁ Μ. Ἀλέξανδρος ὑπῆρξε «κατακτητής τῶν ἐλληνικῶν πόλεων» καί οἱ θυζαντινοὶ αὐτοκράτορες δέν ἦταν παρά «Ρωμαῖοι»²⁸.

Ἀντίθετα, στό (ἀλλόκοτο μεθοδολογικὰ) σχῆμα τοῦ Παπαρρηγόπουλου, πρωταγωνιστής εἶναι οὐσιαστικά, ὁ «ἐλληνισμός», ὁ ὁποῖος καί κρύβεται πίσω ἀπὸ τοὺς ἐπιφανειακοὺς πρωταγωνιστές τῆς πολιτικῆς ἱστορίας. Ὁ «ἐλληνισμός» εἶναι αὐτός πού δίνει στοὺς «Μακεδόνες» τίς ὑλικές (= ἀνθρώπινο δυναμικό) καί ἠθικές (= «πολιτισμός») δυνάμεις γιά νά κατακτήσουν καί νά «κυβερνήσουν» τήν Ἀνατολή²⁹. ὁ «ἐλληνισμός» εἶναι αὐτός πού «κατακτᾷ ἠθικά τοὺς ρωμαίους κατακτητές» (κατά τή ρήση καί τοῦ Ὁράτιου)³⁰, γιά νά καταλάβει τελικά τό «ρωμαϊκό» θυζαντινὸ θρόνο³¹. Ἔτσι, τό

28. Βλ. ἐνδεικτικά, Κ. Θ. Δημαράς, «Ἡ ἀνάσχεση τοῦ Διαφωτισμοῦ καί ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος», *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1993 (1977), σ. 391-410· τοῦ Ἰδίου, «Ἡ ἰδεολογικὴ ὑπόδομή τοῦ νέου ἐλληνικοῦ κράτους», *Ἑλληνικός Ρωμαντισμός*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1994 (1982), σ. 325-404· Α. Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια*, ὁ.π., σ. 36-47.

29. Βλ. μεταξὺ ἄλλων, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τ. Β', μέρ. Α', (1886), ὁ.π., σ. 118-120.

30. Βλ. μεταξὺ ἄλλων, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τ. Β', μέρ. Β', ὁ.π., σ. 58-64, ἰδίως σ. 63-64.

31. Ἡ οὐσιαστικότερη, συνολικότερη καί συνεκτικότερη διαπραγμάτευση αὐτοῦ τοῦ ζητήματος περιέχεται στήν ἐνότητα πού τιτλοφορεῖται «Γενικά σκέψεις περὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ἐλληνισμοῦ» καί ἀφορᾷ στό τρίπτυχο Ἀλέξανδρος-χριστιανισμός-Βυζάντιο (*Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τ. Β', μέρ. Α', ὁ.π., σ. 314-316). Κι ἐκεῖ θέβαια, ὁ Παπαρρηγόπουλος ἐπιστρατεύει καί τό ρόλο τῆς Θεῆς Πρόνοιας (κάτι σπάνιο στήν πεντάτομη *Ἱστορία* του): «Ἐχρειάσθησαν 3 ἑκατονταετηρίδας ἵνα παραχθῶσιν οἱ καρποί τῆς ἐγκεντρίσεως τῆς ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου καί τῶν διαδόχων γενομένης» ... «Τό ἐλληνικόν ἔθνος δέν διεσώθη, τοῦλάχιστον δέν διέσωσε τήν ἱστορικὴν αὐτοῦ ἀξίαν, εἰμὴ διὰ τῆς μετὰ τοῦ χριστιανισμοῦ συμμαχίας. Ἀλλά, ἂν ὑπηρετήσε τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, πολλαπλασίονα ἀπήλαυσε παρ' αὐτοῦ» ... «τὴν ἀνταμοιβὴν· διότι δι' αὐτοῦ ἐπρωταγωνίστησεν ἐν τῷ μέσῳ αἰῶνι καί δι' αὐτοῦ ἰδίως ἀνεκαινίσθη ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις» (1821, πιθανότατα). «Μέγα λοιπόν καί ὑπὸ τῆς Πρόνοιας αὐτῆς θαυματουργηθέν μάλλον ἢ ὑπὸ ἀνθρώπων διαπραχθέν γεγονός ἐστὶν ἡ τοῦ ἐλληνισμοῦ κατὰ τὴν Ἀνατολὴν διάδοσις· μέγα διὰ τὴν ὅλην τῆς ἀνθρωπότητος ἱστορίαν· μέγα διὰ τὴν ὅλην τῆς ἐλληνικῆς ἐθνότητος τύχην» (σ. 316).

Κ. Παπαρρηγόπουλος: έννοιολογικές πολυσημίες - πολιτικό πρόταγμα

σχήμα αυτό συνοψίζει στην ουσία, αναλύοντας τά στάδια από τά όποια πέρασε ή υπόγεια αναβίωση «του αρχαιοελληνικού θαύματος», τήν πραγματοποιημένη από τόν ίδιο τό συγγραφέα ένταξη τών «Μακεδόνων» καί τών «Βυζαντινών» στό πλαίσιο τής «Ιστορίας του Έλληνικού Έθνους»³² – ένταξη ή όποια χρωσάει θέβαια τά μέγιστα καί στό έργο του Droysen όπως καί σέ αυτό του Σπ. Ζαμπέλιου.

Η χρήση του όρου «έλληνισμός» παίρνει, όπως είδαμε, έμφαση ούσιαστικά στίς περιπτώσεις εκείνες όπου ή ένταξη μιās περιόδου, ενός πληθυσμού, μιās κρατικής μορφής, άκόμη καί μιās ιστορικής προσωπικότητας (π.χ. Μ. Άλέξανδρος), στην «Ιστορία του Έλληνικού Έθνους» είναι προβληματική³³. Καί είναι προβληματική γιατί κάποιοι άμφιβάλλουν γιά τήν έλληνικότητά τους. Δέν πρέπει νά ξεχνάμε ποτέ πώς οί θέσεις τών έλλήνων έθνικιστών συγγραφέων παράγονται στό πλαίσιο ενός ζωντανού διαλόγου μέ τήν Εύρώπη τής έποχής. Στό πλαίσιο ενός τέτοιου διαλόγου οί θέσεις του Παπαρρηγόπουλου δέν είναι καί τόσο άντιφατικές. Διότι οί έπιμέρους προτάσεις συ-

32. «Ελλαδικός καί άνατολικός κόσμος, Μακεδόνες, άναίρεση ξένων γνωμών επάνω σέ σχετικά ζητήματα» στην συνέχεια, εξαιρείται ή ένωση του έλληνικού καί του χριστιανικού στοιχείου στον χριστιανικό Έλληνισμό. Έτσι, περνάμε στό Βυζάντιο: πρώτος Έλληνισμός, μακεδονικός, χριστιανικός, καί τέλος μεσαιωνικός, ό «δισέγγονος του πρώτου»: Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 375.

33. Βλ. γιά παράδειγμα: «Ότι [ό μακεδονικός έλληνισμός] δέν είναι ό άρχαίος έλληνισμός, τό ώμολογήσαμεν» ... «ότι όμως δέν είναι παντάπασιν έλληνισμός, τό άρνούμεθα πάση δυνάμει» ... «Τί έστι τώντι γνήσιος έλληνισμός καί τί νόθος; Τά έθνη δύνανται κατά διαφόρους έποχάς νά έπιτελώσιν έντολές διαφόρους καί διά διαφόρων τρόπων νά έπιδιώκωσι διαφόρους σκοπούς, έπίσης γενναίους, έπίσης λόγου άξιους» ... «Ένόσω λοιπόν θλέπομεν τήν αύτήν γλώσσαν καί τήν αύτήν μέχρι τινός ιδιότητα τής ήθικής καί διανοητικής δυνάμεως δέν έπιτρέπεται νά άμφισβητώμεν τήν ύπαρξιν καί τήν ένέργειαν τής αύτής έθνότητος, άν καί ή ένέργεια αύτής έτροπολογήθη διά του χρόνου καί τών περιστάσεων»: *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τ. Β', μέρ. Α', ό.π., σ. 120. Πράγματι ό Παπαρρηγόπουλος δέν άρνήθηκε ποτέ ότι, γιά παράδειγμα, ό «μακεδονικός» ή ό «μεσαιωνικός [βυζαντινός] έλληνισμός» χαρακτηρίζονται από «διαφορετική ιστορική άποστολή» σέ σχέση προς τόν «πρώτο», όπως έπίσης άποκαλεί τόν άρχαίο, «έλληνισμό». Ό «έλληνισμός» δέν έπιτέλεσε λοιπόν μία, αλλά πολλές «άποστολές» κατά τήν ιστορική του πορεία. Αυτό τό «γεγονός» συνιστά άλλωστε μία από τίς σημαντικότερες διαστάσεις του «μεγαλείου» του. Ό ίδιος ό συγγραφέας, άλλωστε, είχε ήδη στά 1853 έπισημάνει τρεις διαφορετικές «ιστορικές έντολές» γιά τίς τρεις μείζονες φάσεις του «έλληνισμού»: «έν μέν τή άρχαιότητα έβαλε τάς θάσεις του διανοητικού καί πολιτικού βίου, δι' ού ή άνθρωπότης έκτοτε μάλιστα έπρόκοψε» ... «έν τω μέσφ αιώνι, ύπήρξεν ό κύριος άπόστολος καί πρόμαχος του θείου λόγου» ... «έν τοίς νεωτέροις χρόνοις τρίτην τινά ούδέν ήττον μεγάλην ιστορικήν έντολήν, ότι έν άλλαις λέξεσι προώριται νά προεδρεύση είς τήν αναβίωσιν τής Άνατολής. Ίδού τό μέλλον»: Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Η όρθόδοξος Άνατολική Έκκλησία καί τά δύο άλλα χριστιανικά θρησκεύματα», π. *Πανδώρα*, τ. Δ', 1853/54, σ. 173-174, παρατίθεται στό Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 183.

Γιάννης Κουμπουρλής

νιστούν συγκεκριμένες απαντήσεις σέ συγκεκριμένα (ιστορικά) ζητήματα, πού αντιμετώπιζονται παράλληλα ως πολιτικώς σημαντικά. Έτσι όταν τό ζήτημα εἶναι, καθ' ἑαυτό, ἄν ὑπῆρχε «ἐθνική ἐνότητα» στήν ἀρχαία Ἑλλάδα, τότε ἡ ἀπάντηση τοῦ συγγραφέα δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι καταφατική· ἀλλιῶς ὑπάρχει ὁ κίνδυνος νά ἀμφισβητηθεῖ ὁλόκληρη ἡ ὑπαρξη τοῦ «ἀρχαίου ἐλληνικοῦ ἔθνους». Ὅταν ὅμως πρέπει νά ἀποφανθεῖ κριτικά γιά τόν ἱστορικό ρόλο τοῦ Βυζαντίου, τότε ἡ ἀπάντηση ἀλλάζει: οἱ Βυζαντινοί προσέδωσαν στό «ἔθνος» τήν «πολιτική (ἐθνική) ἐνότητα» πού τοῦ ἔλειπε³⁴. Στήν ἴδια ἀπάντηση θά καταλήξει καί ἄν τό ζητούμενο εἶναι ὁ κατάλληλος τρόπος διακυβέρνησης: ὄχι θέβαια ἡ ἔλλειψη πολιτικοῦ συγκεντρωτισμοῦ· ἀπόδειξη τὰ ὁλέθρια ἀποτελέσματά της γιά τήν ἐνότητα στήν ἀρχαία Ἑλλάδα· καταλήγει πάντοτε στήν ἀκυβερνησία³⁵. «Ἑλληνας» δέν εἶναι πάντως μονάχα αὐτός πού ζεῖ στό πλαίσιο τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους· καί οἱ ἀρχαῖοι Ἴωνες ζοῦσαν μακριά ἀπό τήν «κυρίως» Ἑλλάδα, πολέμησαν μέ τό στόλο τῶν Περσῶν, ἀλλά ἦταν τελικά «Ἑλληνες», γι' αὐτό ἄλλωστε συμμετεῖχαν σέ ὅλες τίς κοινές ἐκδηλώσεις τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου, ἀποδεικνύοντας τοῦ λόγου τό ἀληθές γιά τήν ὑπαρξη «ἐθνικῆς ἐνότητας» μεταξύ τῶν ἐλληνικῶν πόλεων.

Ἀντί λοιπόν ὁ ἐρευνητής νά ἀναλώνεται στήν ἐπισήμανση τῶν ἀντιφάσεων, θά ἦταν ἴσως πιό γόνιμο νά ἀναζητήσει τίς διαδικασίες μέσα ἀπό τίς ὁποῖες πραγματοποιεῖται ἡ ἐξομάλυνσή τους. Διότι ἡ «ἐθνική» ἐνότητα δέν εἶναι γιά τόν Παπαρρηγόπουλο ἡ μηχανική ἄθροιση δύο συνθετικῶν: τῆς «ἠθικῆς» καί τῆς «πολιτικῆς» ἐνότητας. Δέν ἀναλύεται στά συνθετικά της, γιατί δέν νοεῖται χωρίς κάποιο ἀπό τά δύο. Ὅσο κι ἄν φαίνεται παράδοξο καί

34. «Τό ἀνατολικόν λοιπόν κράτος» (= Βυζάντιο) «εἶχεν ἐκ τῆς πρώτης ἀφετηρίας πᾶν ὅ,τι ἀπητεῖτο ἵνα διαρκέσῃ καί μεγαλουργήσῃ ἐθνικήν τινα ἐνότητα, ἄν ὄχι πλήρη, τοῦλάχιστον περιέχουσιν τά δύο συστατικά, τῆς ταυτότητος τῆς γλώσσης καί τῆς ταυτότητος τοῦ θρησκευματος, τά ὁποῖα ἡδύναντο προϊόντος τοῦ χρόνου νά ἐπαγάγῃσιν ὁλοσχερῇ τῶν κατοίκων συγχώνευσιν· πρωτεύουσα ἀσφαλῆ· εὐπορίαν μεγάλην καί κυβέρνησιν ἐπιτηδεῖαν»: *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τ. Γ', μέρ. Α', ὁ.π., σ. 7.

35. «Τό δέ [ἀρχαῖο] ἐλληνικόν ἔθνος, εἰς ὃ ἡ φύσις ἐπεψαλίδευσεν ὅλας τάς εὐφυΐας καί ὅλας τάς χάριτας τοῦ κόσμου τούτου, δέν ἠθέλησε ποτέ νά κυβερνηθῇ» ... «δυσκόλως θέλομεν ἀρνηθῇ ὅτι ὁ νεώτερος Ἑλληνισμός μίαν μάλιστα τῶν προγονικῶν ἰδιοτήτων ἐκληρονόμησεν ἀπαραιμείων» ... «Διότι ἐπὶ τῆς ἐπαναστάσεως οὐδόλως οὐδαμῶς ἐκυβερνήθημεν [ὅπως καί] ἐπὶ τῆς ἐπελθούσης πενητηκονταετοῦς εἰρήνης» ... «Οὐδέν ἔθνος ὑποχρεοῦται νά εἶναι μεγαλοφυές· ἀλλ' οὐδέν ἔθνος δύναται νά ὑπάρξῃ ἄνευ κοινοῦ νοός. Κοινός δέ νοῦς τῶν ἐθνῶν εἶναι ἡ Κυβέρνησις»: «Πρόλογος» στόν τ. Α', *Προλεγόμενα*, ὁ.π., σ. 115. Κι ὅλα αὐτά διότι: «τό κατ' ἐμέ ἀπεναντίας πρεσβεύω ὅτι ἡ ἱστορία αὕτη» (ἡ ἀρχαία ἐλληνική) «περιέχει μαθήματα πολιτικά τά ὁποῖα καί νῦν δύνανται νά λογισθῶσι χρησιμώτατα» (σ. 97: δεύτερη πρόταση αὐτοῦ τοῦ προλόγου!).

Κ. Παπαρρηγόπουλος: έννοιολογικές πολυσημίες - πολιτικό πρόταγμα

σοφιστικό, έπειδή άκριβώς δέν αναλύεται σέ αύτά, ή άπουσία έθνικής ένότητας δέν είναι νοητή καθ' έαυτή· νοείται καί σχολιάζεται μονάχα όταν, ιστορικά, έπεται μία περίοδος (π.χ. «μακεδονική κυριαρχία» ή Βυζάντιο) πού χαρακτηρίζεται, κατά τόν ίδιο, από άκόμη μεγαλύτερη «έθνική ένότητα» (καί άρα συνιστά άρτιότερο ιστορικό πρότυπο) ή όταν γίνεται άναφορά στά «κακώς κείμενα» μιās άλλης. Διότι ή «έθνική ένότητα» είναι, τελικά, δεδομένα, έπειδή άκριβώς ύφίσταται στην ιστορία «έλληνικό έθνος». Κι έπειδή είναι δεδομένα, μπορεί άλλοτε νά ταυτίζεται μέ ένα από τά δύο συνθετικά της, καί νά άρκει ως τέτοια, κι άλλοτε νά άπουσιάζει παντελώς όταν λείπει τό ένα από τά δύο. Διότι, γιά τόν Παπαρρηγόπουλο, έχει τελικά θριαμβεύσει ιστορικά. Διότι, τό «έλληνικό έθνος» ύπάρχει ιστορικά· καί δέν μπορεί νά ύπάρχει παρά διότι διατηρήθηκε ένωμένο (άλλοτε γλωσσικά, άλλοτε πολιτικά, άλλοτε θρησκευτικά)³⁶. Έκείνο, δηλαδή, πού μεταβαλλόταν ιστορικά δέν ήταν ή ίδια ή «ένότητα του έλληνικού έθνους», αλλά ή ύφή της. Στίς παρυφές αύτής της κυκλικής καί κλειστής έπιχειρηματολογίας, τό παρακάτω άπόσπασμα θά μπορούσε νά άποτελέσει καί πρόλογο καί επίλογο: «Η μακρά σταδιοδρομία πού συμπλήρωσε αύτή ή φυλή άποτελεί ήδη ένα μοναδικό γεγονός στην ιστορία· οί μεταβολές από τίς όποιες πέρασε δέν είναι λιγότερο άσυνήθιστες· μετέφερε τό κέντρο δράσης της από την Εύρώπη στην Άσία καί από την Άσία στην Εύρώπη, από τό νότο στό βορρά καί από τό βορρά στό νότο, έχασε καί ξαναπήρε τό όνομά της, χωρίς ποτέ νά πάψει νά είναι μία καί ξεχωριστή»³⁷.

Στό πλαίσιο μιās τέτοιας προβληματικής, ζητούμενο, γιά τό συγγραφέα, δέν είναι βέβαια ή άκρίβεια της όρολογίας ή ή συνέπεια στή χρήση των έννοιων. Αύτές, τελικά, υποβάλλονται σέ ένα άλλου είδους έλεγχο πού κατοχυρώνει την έλαστικότητα του περιεχομένου τους κάνοντάς την έργαλείο στά χέρια «έθνικού ιστορικού». Δέν ύφίσταται καλύτερο παράδειγμα από τή μετάφραση από τό συγγραφέα (του *Επιλόγου*) της *Ιστορίας του Έλληνικού Έθνους* στα γαλλικά³⁸. Όχι «Histoire de la nation hellénique», όπως θά ήταν

36. Βλ. ένδεικτικά την ένότητα «Η δύναμις της θρησκείας ως έθνικού έλατηρίου», στην *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τ. Γ', μέρ. Α', ό.π., σ. 205-208, όπου τονίζει μέ έμφαση τό ρόλο της χριστιανικής θρησκείας στην παγίωση της «έθνικής ένότητας» στό Βυζάντιο.

37. «La longue carrière que cette race a fournie est déjà un fait unique dans l'histoire; les vicissitudes par lesquelles elle a passé ne sont pas moins extraordinaires: elle a transporté son centre d'action d'Europe en Asie et d'Asie en Europe, du midi au nord et du nord au midi, elle a perdu et repris son nom, sans jamais cesser d'être une et originale»: *Histoire de la civilisation hellénique*, ό.π., σ. 1-2.

38. Η πολιτική σημασία της έκδοσης του *Επιλόγου* στα γαλλικά τονίζεται από τό σπουδαιότερο μελετητή του Παπαρρηγόπουλου, τόν Κ. Θ. Δημαρά: «τήν γαλλική άπόδοσή του, ή όποία χρονολογείται από τό 1878, τό έτος του Συνεδρίου του Βερολίνου: μπορούμε νά την έντάξουμε μέσα στίς πολιτικές μέριμνες του Κ. Δ. Π. εκείνα τά χρό-

ή λέξη πρὸς λέξη ἐκδοχή· παρὰ τὴν ἐξίσου προβληματική καταγωγή του³⁹, τὸ γαλλικὸ *nation* παραπέμπει, μετὰ τῇ Γαλλικῇ Ἐπανάστασι, σὲ αὐτὸ πού ὁ Παπαρρηγόπουλος ἀποκαλεῖ «πολιτικὴ ἐκδοχή» τοῦ ὅρου ἔθνος⁴⁰. Οὐτε «Histoire de l'Heiienisme», ὅπως θὰ μπορούσε νὰ τιτλοφορηθεῖ μιά *Ἱστορία* στὶς σελίδες τῆς ὁποίας κυριαρχεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἡ ἔννοια «ἐλληνισμός»· σὲ ἐπίπεδο τίτλου, οἱ γαλλόφωνοι ἀναγνώστες θὰ περίμεναν νὰ διαβάσουν τὴν «Ἱστορία τῶν ἐλληνιστικῶν κρατῶν». Ἀλλὰ *Histoire de la civilisation hellénique*. Μιά *Ἱστορία* πού, θέβαια, μόνο πολιτισμικὴ δέν εἶναι. Καὶ ὁ ἀναγνώστης της, ἀφοῦ διαβάσει μιά (ἄς ποῦμε, μερικὴ) ἐκδοχὴ τοῦ ὅρου ἐλληνισμός, ἀνακαλύπτει ἀπὸ τίς πρῶτες σελίδες τὸ (γενικὸ) ἀντικείμενο-ὑποκείμενό⁴¹ της: «Ἡ ἀκαταμάχητη δύναμις ἐπίδρασης καὶ ἀφομοίωσης πού ἀσκεῖτο ἀνέκαθεν ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ φυλὴ πάνω στὶς ἄλλες φυλὲς ἔλαβε ἐκείνη τὴ

νια»: Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρρηγόπουλος*, ὁ.π., σ. 329. Δέν εἶναι ἀσφαλῶς τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐκδοχὴ πραγματοποιήθηκε μὲ χρήματα, τὴν παροχὴ τῶν ὁποίων εἶχε ψηφίσει ἡ Ἑλληνικὴ Βουλὴ (στό *ἴδιο*, σ. 231). Καὶ εἶναι σίγουρο πὼς ὁ ἴδιος ὁ Παπαρρηγόπουλος συνέδεε στενὰ αὐτὴ τὴν προσπάθεια μὲ μιά ἄλλη, ἀκραιφνῶς πολιτικὴ αὐτὴ τῇ φορᾷ: τὴν πρόθεσι (καὶ τὴν ἐπιτυχία) του νὰ ἐπηρεάσει τὸ γερμανὸν χαρτογράφο Kiepert ὥστε ἡ χαρτογράφηση, ἐνόψει τοῦ Συνεδρίου τοῦ Βερολίνου, τῶν διεκδικουμένων ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ κράτος περιοχῶν τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας νὰ ἐξυπηρετεῖ τὰ ἐλληνικὰ «ἐθνικὰ» συμφέροντα (γιά αὐτὸ τὸ ζήτημα, βλ. στό *ἴδιο*, σ. 327-351 καὶ 474-477): «Εἰς ἐμέ ἀρκεῖ ἡ συνείδησίς μου ὅτι διὰ τῆς *Histoire de la civilisation hellénique* καὶ διὰ τοῦ [χαρτογραφικοῦ] πίνακος ἐξεπλήρωσα κατὰ τὸ ἐνόν, ἐν τῇ μικρᾷ μου σφαίρᾳ τὸ πρὸς τὴν πατρίδα καθήκον»: παρατίθεται στό *ἴδιο*, σ. 349. Ἐνδιαφέρον ἔχει ἐπίσης τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἕλληνας ἱστορικός εἶχε εἰσηγηθεῖ τὴ χρῆσι τοῦ νεολογισμοῦ «ἐθνοκρατικός» γιά νὰ χαρακτηρίσει «τὴν κυριαρχία τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου» σὲ αὐτές τίς περιοχές (βλ. στό *ἴδιο*, σ. 346).

39. Βλ. Π. Ε. Λέκκας, *Ἡ ἐθνικιστικὴ ἰδεολογία*, ὁ.π., σ. 77-78.

40. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ παρακολουθήσουμε ἄλλο ἓνα σχόλιο τοῦ Καρολίδη ὅπου ὁ τελευταῖος, ἔχοντας γνώση τῶν νοηματικῶν ἐντάσεων, ἐπιχειρεῖ νὰ δώσει κάποιες διευκρινίσεις, χωρὶς τὸ ἀποτέλεσμα νὰ διακρίνεται γιά τὴ σαφήνειά του: «Ἀλλὰ παρὰ τὰ δύο ταῦτα ἀντίθετα πρὸς ἄλληλα ὀνόματα» (Ἑλλήν καὶ Χριστιανός)... «ὑπῆρχε καὶ τὸ ἀκραιφνῶς ἐθνικόν κατὰ τὴν νῦν ἐκδοχὴν τοῦ ὀνόματος (national) ὄνομα *Ρωμᾶιος*, ὅπερ ἀπὸ ἐννοίας πολιτικῆς μετέπεσε κατὰ μικρόν εἰς ἔννοιαν ἀκραιφνῶς ἐθνικὴν, σημαίνον ἀκριβῶς ἐκεῖνο ὅπερ κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας καὶ νῦν σημαίνει παρ' ἡμῖν τὸ ὄνομα *Ἑλλήν* (καὶ *Ρωμῆος* ἐν τῇ γλώσσῃ τοῦ λαοῦ) καὶ κατὰ τοῦτο ἀντιτιθέμενον πρὸς τὸ *Λατῖνος*... «καὶ *Φράγκος*»: *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. Γ', μέρ. Α', ὁ.π., σ. 15.

41. Ἄς δοῦμε πὼς σχολιάζουν κατὰ σειρά ὁ ἴδιος ὁ Παπαρρηγόπουλος ἀλλὰ καὶ ὁ Κ. Θ. Δημαράς τὴν ἐλληνικὴ ἐκδοχὴ τοῦ *Ἐπιλόγου*: «"Ἐνόμισα χρήσιμον νὰ ἀφαιρέσω τὸ πρόσωπον τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐκ τῆς πεντατόμου Ἱστορίας μου καὶ νὰ μονογραφήσω αὐτὸ καὶ μεγαλογραφήσω μέχρι τινός, ἵνα προκύψῃ οὕτω ζωηρότερα ἡ φυσιογνωμία αὐτοῦ". Ἡ Ἱστορία, δηλαδὴ, γυμνωμένη ἀπὸ τὰ περιστατικά της, δίνει ἐδῶ, μόνο τὸ κεντρικὸ πρόσωπό της, πού εἶναι ὁ Ἑλληνισμός»: Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρρηγόπουλος*, ὁ.π., σ. 235.

Κ. Παπαρρηγόπουλος: έννοιολογικές πολυσημίες - πολιτικό πρόταγμα

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΟΥ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ,
Από τών αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τών νεωτέρων,
χάριν τών πολλών έξιργασθεισα

υπό
Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ.

Ο λαός ο μελετών και γινώσκων τήν Ιστορίαν
αυτοῦ, κρίνει σχεδόν πάντοτε ασφαλέστερον καὶ
δρῶντερον περί τε τών παρόντων αὐτοῦ πραγμάτων,
καὶ περί τών ὅρων τῆς προόδου, καὶ περί τῆς μελ-
λούσης αὐτοῦ τύχης. ΓΚΙΖΩΤΟΣ.

Ἡ ἱστορία αὕτη, ὡς καὶ ἀπὸ τῆς ἐπιγραφῆς δηλοῦται, δέν
ἐννετάθη διὰ τοὺς σοφοὺς, οὔτε ἔχει ἐπιστημονικὴν τινὰ
ἀξίωσιν· ἀλλ' ἐργολοπομένη ἐπὶ τῷ σκοπῷ τοῦ νὰ καταστήσῃ,
ὅσον ἐνδέχεται ἀσφαλῶς καὶ εὐκρινῶς, γνωστὰ εἰς τοὺς πολλοὺς
τὰ κυριώτερα γεγονότα τῆς πατρῆς ἡμῶν ἱστορίας, ἀπὸ τών
ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τών νεωτέρων, καὶ τὰ ἐξαγόμενα
ἀπὸ τών γεγονότων τούτων πρακτικὰ διδάγματα, ἠθικά τε καὶ
πολιτικά.

Διηρθεῖ δὲ ἡ ὅλη αὕτη ἱστορία εἰς δεκαπέντε βιβλία, τὰ ἀκό-
λουθα·

- | | |
|---------------------|---|
| Βιβλίον Πρῶτον.— | Χρόνοι μυθικοί. |
| » Δεύτερον.— | Πρώτοι ἱστορικοί χρόνοι. |
| » Τρίτον.— | Μυθικοί πόλεμοι καὶ Ἀθηναίων ἡγεμονία. |
| » Τέταρτον.— | Πελοποννησιακὸς πόλεμος καὶ Σπάρτης ἡγεμονία. |
| » Πέμπτον.— | Θηβαίων ἡγεμονία καὶ παρακμὴ τοῦ πρώτου Ἑλληνισμοῦ. |
| » Ἑκτον.— | Μακεδονικὸς Ἑλληνισμός. Φίλιππος καὶ Ἀλέξανδρος. |
| » Ἑβδομον.— | Μακεδονικὸς Ἑλληνισμός. Οἱ διάδοχοι. |
| » Ὀγδοον.— | Ῥωμαϊκὴ Κυριαρχία. |
| » Ἐννατον.— | Ἑλληνισμὸς τοῦ Ἀνατολικοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους. |
| » Δέκατον.— | Βυζαντινὸς Ἑλληνισμός. Εἰκονομάχοι βασιλεῖς. |
| » Ἐνδέκατον.— | Βυζαντινὸς Ἑλληνισμός. Μακεδονικὴ δυναστεία. |
| » Δωδέκατον.— | Βυζαντινὸς Ἑλληνισμός. Κομνηνοί. |
| » Δεκατοντρίτον.— | Φραγκικὴ Κυριαρχία. Παλαιολόγοι. |
| » Δεκατοντέταρτον.— | Τουρκικὴ Κυριαρχία. |
| » Δεκατονπέμπτον.— | Ὁ καθ' ἑμῆς Ἑλληνισμός. Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις. |

Τὰ δεκαπέντε ταῦτα βιβλία θέλουσιν ἀπαρτίσει 3 τόμους,
ὧν ἕκαστος περιλαμβάνων 45—50 τυπογραφικὰ σελίδια, ἤτοι
σελ. 700—800, τιμᾶται δραχμῶν 10. Ἐκαστον βιβλίον θέλει
ἐκδίδεσθαι, ἅμα ἐκτυπούμενον, οἱ δὲ συνδρομηταὶ θέλουσι προκα-
ταβάλλει, λαβόντες μὲν τὸ πρῶτον βιβλίον τὴν τιμὴν τοῦ πρῶ-
του τόμου· λαβόντες δὲ τὸ ἕκτον, τὴν τοῦ δευτέρου τόμου· λα-
βόντες δὲ τὸ ἐνδέκατον, τὴν τιμὴν τοῦ τρίτου τόμου.

Ἀγγελία γιὰ τὴν Ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους

Γιάννης Κουμπουρλής

στιγμή» (στήν έλληνιστική έποχή) «μιά τέτοια ένταση, πού δημιουργήθηκε μιά ιδιαίτερη έκφραση γιά νά τήν έκφράσει: αποκλήθηκε *έλληνισμός*». (Ό όποιος, άμέσως μετά, καθίσταται ύποκείμενο, σημαίνοντας *έλληνικό έθνος*). «Αλλά ό *έλληνισμός* ύποβλήθηκε μέ τή σειρά του»... «δέν κατάφερε»... «έσωσε τήν Εύρώπη»... «έγκαταστάθηκε»...⁴².

Τά σημασιολογικά παιγνίδια μοιάζουν, μάλιστα, άτελείωτα στό πλαίσιο αύτου τοϋ έργου. Ό συγγραφέας αναφέρεται άρχικά στήν «έλληνική φυλή» (*race grecque*, σ. 1) καί στόν «έλληνικό λαό» (*peuple grec*, σ. 2) –μέ όρους, δηλαδή, πού είναι γνωστοί στους γάλλους άναγνώστες-, καί, άφού μιλήσει γιά «έλληνισμό» (*hellenisme*, σ. 2), κάνει, πολύ άργότερα, λόγο γιά «έλληνικό έθνος» αλλάζοντας όμως τήν έτυμολογική ρίζα τοϋ έπιθέτου στά γαλλικά: *nation hellénique* (π.χ. σ. 38) αλλά καί *nation hellène* (π.χ. σ. 65).

Τό δίλημμα, λυμένο ή άλυτο, στό όποιο φαίνεται νά βρίσκεται «ό έθνικός μας ιστοριογράφος», κατά τή γνωστή έκφραση τοϋ Κ. Θ. Δημαρά, αναφορικά μέ τόν όρισμό τοϋ περιεχομένου τής έννοιας έθνος φαντάζει λοιπόν συνειδητό από τήν πλευρά του. Άν αυτό πράγματι ισχύει, τότε πιθανότατα ή διάκριση σέ πολιτική (βλ. καί γαλλική) καί πολιτισμική (βλ. καί γερμανική) παράδοση στήν αντίληψη περί έθνους δέν πρέπει νά συνιστά άποκύημα τής έρμηνευτικής φαντασίας όρισμένων σύγχρονων μελετητών τοϋ έθνικού φαινομένου, όπως έχουν, ίσως, τήν τάση νά πιστεύουν άκόμη καί οί ίδιοι οί όπαδοί τών θεωριών τής έθνογένεσης, αλλά πραγματικό όσο καί ούσιαστικό πολιτικό διακύβευμα γιά τούς στοχαστές τοϋ αιώνα τών έθνικισμών.

Πράγματι, ό Παπαρρηγόπουλος δέν είναι ό μόνος έθνικός στοχαστής τής έποχής πού έχει συνείδηση τοϋ διλήμματος. Άς δοϋμε ένα χαρακτηριστικό άπόσπασμα από τίς πρώτες κιόλας σελίδες τής «είσαγωγής» («Προθεωρίας») τών *Βυζαντινών Μελετών* τοϋ Σπ. Ζαμπέλιου: «Τοιαύτα τινά σπουδάζων άμα καί γελών έλεγέ μοι πρό τινων μηνών έν Παρισίοις είς τών κορυφαίων τής Γαλλίας ιστορικών, φιλέλλην άλλως τε διακεκριμένος καί θιασώτης τών άγώνων μας»... «οί πλειονέκται οϋτοι φίλοι μας» (οί Έλληνες) «πρός μηδέν άλλο βλέποντες, ή προς τό ίδιο συμφέρον, τό μέν πρωϊ *καλούνται κατά λόγον ιστορικών Έλληνες*, έν δέ μεσημβρία λέγονται κατά λόγον πολιτικών *Ρωμαίοι*, τό δέ έσπέρας άμφοτέρα συμβιθάζοντες γίνονται Γραικωμαίοι. Πώς δ' έξηγοϋσι τήν άλλόκοτον πολυμορφία; Διά τής Βυζαντινής ιστορίας. Καί όμως, άνάθεμά με, άν είς τούς *χρονογράφους τής Κατωτέρας*»

42. «La force irrésistible d'influence et d'assimilation exercée de tout temps par la race grecque sur les races étrangères prit à ce moment une telle intensité, qu'une expression particulière fut créée pour l'exprimer: on l'appela hellénisme. Mais l'hellénisme subit à son tour»... «il ne réussit»... «il sauva l'Europe»... «il s'établit»... *Histoire de la civilisation hellénique*, δ.π., σ. 2-3.

Κ. Παπαρρηγόπουλος: έννοιολογικές πολυσημίες - πολιτικό πρόταγμα

(= Βυζαντινής) «Αυτοκρατορίας εύρον ποτέ τόν Ῥωμαῖσμόν συντεταυτισμένον τῷ Ἑλληνισμῷ. Ἄδικον, οὕτω πως διαλεγόμενος καί οὕτω κρίνων, δέν εἶχεν ὁ εἰλικρινής μας φίλος»⁴³.

Φυσικά, ὁ Ζαμπέλιος θά ἀφιερῶσει τίς ὑπόλοιπες σελίδες τῆς μακροσκελοῦς «εἰσαγωγῆς» του (63 σ.) στήν ἀνασκευή τῆς συλλογιστικῆς στήν ὁποία ἐρεῖδεται ἡ ἄποψη τοῦ «φιλέλληνα ἱστορικοῦ». Σέ ἓνα ζωντανό καί συνεχῆ διάλογο μέ τούς ξένους, ὅπως δηλαδή καί ὁ Παπαρρηγόπουλος τρεῖς δεκαετίες ἀργότερα, ὁ πρῶτος διδάξας τή συνέχεια τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους θά ἐπιχειρήσει νά καταδείξει τό ἐσφαλμένο τοῦ νά «διαλέγεται καί νά κρίνει κανεῖς ἔτσι», ἀναγνωρίζοντας ὅμως (εἰρωνικά, ρητορικά, εἰλικρινά; – δέν μπορούμε νά εἴμαστε ἀπόλυτα σίγουροι) πῶς οἱ «Εὐρωπαῖοι» ἔχουν, κατ' ἀρχάς καί κατ' ἀρχήν, κάθε λόγο νά φτάνουν σέ τέτοιες «καταδικαστικές» γιά τούς Ἕλληνες θέσεις.

Ἄν ὅμως ὁ Ζαμπέλιος προσπαθεῖ νά καταρρίψει τέτοια ἐπιχειρήματα, εἶναι γιατί προκύπτουν ὡς εὐλογα. Ὅπως εὐλογη μοιάζει νά εἶναι καί ἡ διάκριση «ἱστορικοῦ» καί «πολιτικοῦ λόγου» πού ἐπικαλεῖται (ὁ «γάλλος φιλέλληνας»;) στό κείμενό του. Αὐτή ἡ διάκριση δέν κάνει ὅμως τίποτα ἄλλο ἀπό τό νά διατυπώνει μέ λίγο διαφορετικό –ἀλλά πολύ παραπλήσιο– τρόπο («ἱστορικός»/«ἠθικός-κοινωνικός») τήν ἴδια διάκριση πού ἀναδεικνύει ὁ ἐπιφανῆς διάδοχος τοῦ πρώτου⁴⁴, μέ τόν ἓνα μάλιστα πόλο νά παραμένει ὁ ἴδιος («πολιτικός»);

Ἄς προεκτείνουμε ὥστόσο τή διερώτησή μας. Σημεῖο ἀναφορᾶς τοῦ «ἱστορικοῦ λόγου» ἀποτελεῖ γιά τόν Ζαμπέλιο ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα· ἐκείνη παράγει σέ αὐτήν τήν περίπτωση τήν ἐθνική ταυτότητα τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων. Σημεῖο ἀναφορᾶς τοῦ «πολιτικοῦ λόγου» εἶναι ἀντίθετα τό Βυζάντιο· ἡ «ρωμαϊκή» Κωνσταντινούπολη δίνει αὐτή τή φορά ὑπόσταση στό «ἐλληνικό ἔθνος». Τί ἰσχύει, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, γιά τόν Παπαρρηγόπουλο; Τό «ἀρχαῖο ἑλληνικό ἔθνος» διαθέτει «ἠθική [πολιτισμική] ἐνότητα» (καθώς καί «ὅλα τά χαρίσματα τοῦ κόσμου»)· ἡ συγκεντρωτική βυζαντινὴ πολιτικὴ ἐξουσία θά τοῦ προσδώσει ἐπιπλέον «πολιτικὴ ἐνότητα» (καθώς καί «κοινό νοῦ», ἀποτελεσματικὴ διακυβέρνηση). Ἀλλά ἂς ἀφήσουμε πάλι νά μιλήσουν οἱ ἴδιοι οἱ συγγραφεῖς σχετικά μέ τό ποῖο ἀπό τά δύο σημεῖα ἀναφορᾶς εἶναι γιά τούς ἰδίους πιό ἐλκυστικό:

«Ἀπαιτεῖται ν' ἀνασκευάσωμεν πολλὰς ἐπικρατούσας προλήψεις» ... «ἀνάγκη νά ἀνατρέψωμεν συστήματα πεφημισμένα» ... «Πρέπει, ἐν ἄλλαις λέξεσιν, ἡ ἀρχαιότης νά χάσῃ εἰς τούς ὀφθαλμούς τῶν θεωρῶν μερίδα τινα τῆς λα-

43. Σπ. Ζαμπέλιος, *Βυζαντιναὶ Μελέται. Περί πηγῶν νεοελληνικῆς ἐθνότητος ἀπὸ Ἡ' ἄχρι ἰ' ἑκατονταετηρίδος μ.Χ.*, Ἀθήνα 1857, σ. 9-10. (Οἱ πλαγιογραφμίσεις εἶναι δικές μας).

44. Ἐνισχύοντας, ἴσως, τήν ἄποψη ὀρισμένων ὅτι ὅλες οἱ κεντρικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Παπαρρηγόπουλου ὑπάρχουν σέ σπέρματα στά κείμενα τοῦ Ζαμπέλιου.

Γιάννης Κουμπουρλής

μπηδόνας της, ή δέ μέση εποχή, έγχειρομένη εκ της τέφρας καί της σκοτίας, νά έπισταθῇ εἰς τήν προσήκουσαν εκείνην περίβλεπτον θέσιν, ὅπου τήν ἐγκατασταίνει ὁ Χριστιανισμός»⁴⁵.

«Ἀπό Βασιλείου τοῦ Μακεδόνας» ... «χρονολογεῖται ἡ Ἀναγέννησις, ἡ- γουν ἡ θραδεῖα μέν, ἀλλά θαυμαία καί ἀσφαλῆς προπαρασκευή τῆς ἀναγεν- νηθησομένης πολιτικῆς ἐθνικότητος» ... «Ἐπεται, κατὰ τήν τάξιν ἣν ἱστοριο- νομικῶς ἠκολούθησεν ἄχρι τοῦδε ἡ τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος δρᾶσις, ὅτι» ... «τῆς Ἑλλάδος ὁ προσεχῆς προορισμός ἔσεται κατὰ πάσαν πιθανότη- τα προορισμός πολιτικός» ... «Τά λείψανα τῆς Ἀσιατικῆς ἐτεροθρησκείας τα- χέως ἡ βραδέως θέλουσι συγκαταταχθῇ ὑπό τήν σκιάν τοῦ Σταυροῦ» ... «ἀπό τῆς ἐξελληνισθείσης Ἐπταλόφου τᾶ φῶτα» (τοῦ πολιτισμοῦ) «θέλουσι ῥιπι- σθῇ ἐφ' ὅλης τῆς Ἀνατολῆς» ... «ἴσως δέ καί νέος τις μέγας Ἀλέξανδρος ὁδηγήσῃ εἰς τās ὄχθας τοῦ Ἰνδοῦ καί τοῦ Γάγγου τῆς Ὁρθοδοξίας τὰ σύμ- βολα!»⁴⁶.

«Καί ὅμως ἵνα μή ὑπάρξῃ μωρία ἣν δέν ἐπράξαμεν κατὰ τόν τελευταῖον πεντηκονταετῇ ἡμῶν βίον, ὁμιλοῦμεν περί τῶν μεσαιωνικῶν ἐκείνων πατέ- ρων ἡμῶν ὡς περί ξένων καί δέν ἀναγνωρίζομεν ὡς γνησίους προγόνους εἰμή τούς Λεωνίδας καί τούς Θεμιστοκλεῖς. Δέν ἀρκεῖ ὅτι θέλομεν νά κυβερ- νήσωμεν τήν Ἀνατολήν, αὐτοί ἡμεῖς μηδαμῶς θέλοντες νά κυβερνηθῶμεν, ἀλλά ἀξιοῦντες νά ἄρξωμεν χωρῶν εὐρυτάτων, περιορίζομεν τὰ ἱστορικά ἡμῶν δίκαια ἐντός τοῦ Ὀλύμπου καί τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου. Ταῦτα δέ πάν- τα ἐνῶ οἱ Σέρβοι καί οἱ Βούλγαροι» ... «τās ἱστορικές αὐτῶν ἀξιώσεις ἐπι- μελῶς περιθάλπουσι καί προάγουσι»⁴⁷.

Πολιτικός λοιπόν ὁ προσανατολισμός τῶν δύο συγγραφέων. Πολιτικά τὰ κίνητρα γιά νά κάνουν ἱστορία, γιά νά τήν κάνουν ἔτσι, κι ὄχι ἄλλιῶς. Κι ἂν προτιμᾶται ἡ πολιτισμική ἐκδοχή τοῦ ὅρου ἔθνος, γιά πολιτικούς λόγους προτιμᾶται: «γιά νά κυβερνήσουμε τήν Ἀνατολή». Πολιτική εἶναι τελικά καί ἡ «ἱστορική» ἀποστολή τοῦ σύγχρονου «ἐλληνισμοῦ», πολιτικό περιεχόμενο ἔχουν καί τὰ «ἱστορικά δίκαια» τοῦ «ἐλληνισμοῦ». Ἔτσι δέν ἐκπλήσσει καθό- λου ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο κλείνει τό γαλλικό κείμενο τῆς *ἱστορίας* του ὁ Παπαρρηγόπουλος, ἐκφράζοντας ἕνα (μᾶλλον ἀδικαίωτο ἱστορικά) πολιτικό φόβο: «Φαίνεται πῶς ἡ δυτική Εὐρώπη θά ἀχθεῖ μοιραῖα στό νά δράσει στήν

45. Σπ. Ζαμπέλιος, *Ἄσματα Δημοτικά τῆς Ἑλλάδος. Ἐκδοθέντα μετά μελέτης ἱστο- ρικῆς περί μεσαιωνικοῦ ἐλληνισμοῦ*, Κέρκυρα 1852, σ. 16. Ὁ δέ χριστιανισμός εἶναι, μεταξύ ἄλλων θέβαια, κατὰ τόν Ζαμπέλιο, καί φορέας ἐθνικῆς ἐνότητος, ἐνοποιεῖ δη- λαδῇ τόν κατακερματισμένο ἐλληνικό χώρο, διαδεχόμενος τό «κατακερματιστικό» καί «ἀνθενωτικό» δωδεκάθεο.

46. στό ἴδιο, σ. 548-585.

47. Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Πρόλογος» στοὺς τ. Γ'-Δ' τῆς Β' Ἐκδόσεως τῆς *ἱστορίας* τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, 14 Αὐγούστου 1886, ἀναδημοσιεύεται στό *Προλεγόμενα*, ὁ.π., σ. 154-155.

Κ. Παπαρρηγόπουλος: έννοιολογικές πολυσημίες - πολιτικό πρόταγμα

ἀνατολή, σήμερα ὅπως ἄλλοτε, στὸν ἀντίποδα τῆς λογικῆς καὶ τῶν ἀληθινῶν συμφερόντων τῆς»... «Ὅταν θὰ ἔχει πραγματοποιήσει αὐτὴ τὴν πολιτικὴ συμβιβασμοῦ, θὰ ἔχει στὴν πραγματικότητα ἐργαστεῖ γιὰ τὸν τελικὸ θρίαμβο τοῦ πανσλαβισμοῦ»⁴⁸.

Ἡ ἐπιχειρηματολογικὴ στρατηγικὴ τῶν δύο ἱστορικῶν θὰ ἐπικεντρωθεῖ λοιπὸν στὴ λογικὴ («ἱστοριονομικὴ», θὰ μᾶς ἔλεγε ὁ Ζαμπέλιος) ὑπέρβαση τῶν διακρίσεων-διαστάσεων (τῶν ἀντιφάσεων-ἀσυνεπειῶν τίς ὁποῖες καταγράφει ὁ «γάλλος φιλέλληνας»). Ἀμφότεροι θὰ ἐπικαλεσθοῦν τίς μεταμορφώσεις τοῦ «ἐλληνισμοῦ»: ὁ Ζαμπέλιος μέσα ἀπὸ μία θεώρηση διαλεκτικῶν σταδίων, ὁ Παπαρρηγόπουλος μέσα ἀπὸ τίς γεωγραφικὲς καὶ ἄλλες μετατοπίσεις τῆς καρδιάς τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τίς «ἀλλαγές» πού αὐτές συνεπάγονται στὸ «χαρακτῆρα του». Καταληκτικὸ στάδιο τοῦ Ἑλληνισμοῦ θὰ εἶναι, καὶ γιὰ τοὺς δύο, ὁ συνδυασμὸς «ἠθικῆς» (πολιτισμικῆς) καὶ «πολιτικῆς» ἐνότητος τοῦ «Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», ἡ συνένωση τοῦ Ἑλληνα καὶ τοῦ Ρωμοῦ στὸ πρόσωπο τοῦ νεότερου Ἑλληνα, ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῶν συνόρων τοῦ «μικροῦ βασιλείου». Ἡ πονηρία τῆς ἱστορίας θὰ ἔχει ἐρμηνευθεῖ, οἱ ἀντιγινωμοῦντες στὸ ἐσωτερικὸ θὰ βρεθοῦν ὑποστηρικτές μιᾶς πολιτικῆς αὐτοκτονίας τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, οἱ ξένοι ἀμφισβητίες θὰ καταχωρηθοῦν ὡς ἀνίκανοι νὰ κατανοήσουν τὴν (ιδιότυπη λόγῳ τῆς μοναδικότητάς τῆς καὶ τοῦ μεγαλείου τῆς) «ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ».

Ἀποκαθιστώντας (ὅπως ἀρέσκειται νὰ ἀναφέρει ἡ ἐλληνικὴ ἱστορία τῶν ἰδεῶν) τὴν ἐνότητα τοῦ «ἐλληνικοῦ ἔθνους» πρὸς τὰ πίσω, στὸ ἱστορικὸ παρελθόν, ὁ ἐλληνικὸς ἐθνικισμὸς θὰ ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ κοιτάξει πρὸς τὰ ἐμπρός, στὴν πολιτικὴ ἔνταξη τῶν «ὁμογενῶν ἐκτὸς τῶν συνόρων», στὸ πολιτικὸ του μέλλον. Ἀλλὰ τίποτε δὲν μᾶς ἐπιβάλλει νὰ πιστεύσουμε ὅτι ἐπειδὴ ἔπρεπε νὰ ἔρθει ἡ σχολὴ τῶν *Annales* γιὰ νὰ προτρέψει μεθοδολογικά τὸν ἱστορικὸ νὰ διαβάσει τὴν ἱστορία ἀνάποδα, ἀπὸ τὸ παρόν πρὸς τὸ παρελθόν, οἱ παλαιότεροι ἱστορικοὶ δὲν τὸ ἔκαναν! Ἔστω ἀσύνειδα. Ἔστω κι ἂν στὴ θέση τοῦ παρόντος ἔβαζαν, ὀρισμένοι τους, τὸ μέλλον.

Ὁ ἐξαιρετικὰ ἔντονος πολιτικὸς ρεαλισμὸς πού ἐνέχουν ἱστορικὲς ἀντιλήψεις ὅπως αὐτές πού ἐξετάσθηκαν ἐδῶ μᾶς ἀναγκάζει ἴσως νὰ ξανασκεφθοῦμε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο προσεγγίζουμε συνήθως ἔννοιες ὅπως *ρομαντισμὸς* καὶ *ρομαντικὴ ἱστοριογραφία*. Διότι ἀκόμη κι ἂν συσχετίζουμε τὴν ἄποψη πὼς ἡ (πραγματικὴ, πολιτικὴ) ὀλοκλήρωση ἑνὸς ἔθνους περνᾷ μέσα ἀπὸ τὴν ἔνταξη τοῦ ἐθνικοῦ παρελθόντος σὲ μιὰ ἐθνικὴ ἱστορία μὲ τὴ ρομαντικὴ σκέψη, ἀκόμη κι ἂν ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐκφράσθηκε συχνὰ μέσα ἀπὸ

48. «Il semble que l'Europe occidentale soit fatalement portée à agir en orient, aujourd'hui comme autrefois, au rebours du bon sens et de ses véritables intérêts»... «Quand elle aura réalisé cette politique de compromis, elle aura par le fait travaillé au triomphe final du panslavisme»: *Histoire de la civilisation hellénique*, ὁ.π., σ. 466.

Γιάννης Κουμπουρλής

έθνικές καταστροφολογίες όπως εκείνη του τελευταίου χωρίου που παραθέσαμε από τον Παπαρρηγόπουλο, ή τελική ιστορική δικαίωση των φορέων της είναι τέτοια (ο διπλασιασμός της έκτασης του ελληνικού κράτους) ώστε η ματαιότητα με την οποία συνυφαινόταν μία έκδοχή τουλάχιστον του ρομαντικού ιδεώδους να μοιάζει έντελως άπουσα (κι ως παρέμεινε τό ελληνικό κράτος μικρότερο των προσδοκιών τους).

Χωρίς, από τη μία μεριά, να γενικεύουμε τις περιπτώσεις του Παπαρρηγόπουλου και του Ζαμπέλιου, με την ελκρινεία και την αυτοσυνειδησία που τους χαρακτήριζαν πάντοτε –γενίκευση την οποία θά είχε την τάση να κάνει όποιοςδήποτε δεν ξενῶ ότι πρόκειται για τους δύο κατά πολύ σπουδαιότερους εθνικούς στοχαστές της εποχής–, αλλά και σταματώντας επιτέλους, από την άλλη, να θεωρούμε τὰ υποκείμενά μας απλά ως ασύνειδους φορείς ευρύτερων (αντικειμενικών) διαδικασιών, θά οφείλαμε ίσως να ξαναπιάσουμε τό νῆμα που ὁδηγεῖ από τό διακύβευμα στό αυτόνομήτο της κυρίαρχης αντίληψης, από τη διαμάχη στη συναίνεση της κυρίαρχης αντίληψης. Καί τὰ διλήμματα, οἱ αντιφάσεις, οἱ συγχύσεις καί οἱ ἐξομολογήσεις τῶν φορέων της κυρίαρχης αντίληψης συνιστοῦν ὀρισμένες ἀπό τίς σιωπές-όπες της ἱστορίας, ἀπό ὅπου ἴσως μπορέσουμε νά ἀφουγκραστοῦμε τή φωνή ἄλλων ἀντιλήψεων που δέν εἶχαν τόσο εὐτυχές μέλλον.

Γιάννης Κουμπουρλής

Ἡ ἀρχαία κληρονομιά στήν ἰδεολογία τοῦ βενετοκρατούμενου ἑλληνισμοῦ

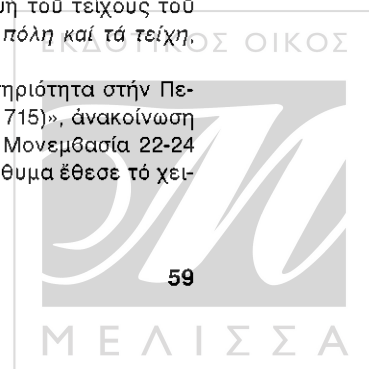
Τό ἐρώτημα στό ὁποῖο θά ἐπιχειρήσω νά ἀπαντήσω εἶναι τοῦτο: Ὁ Κρητικός πού κουβαλοῦσε τόν 15ο αἰώνα ἀπό τά ἐρείπια τῆς Κνωσσού κοτρώνες γιά νά χρησιμοποιηθοῦν στήν ὀχύρωση τοῦ βενετσιάνικου Χάνδακα¹ ἢ ὁ Μοραΐτης πού ἔσκαθε, δύο περίπου αἰῶνες ἀργότερα, γιά λογαριασμό τῶν Βενετῶν στήν Ἐπίδαυρο, φέρνοντας στήν ἐπιφάνεια ἀρχαῖα ἀγάλματα, τά ὁποῖα ἔπαιρναν φυσικά τόν θαλάσσιο δρόμο πρός τή Βενετία², εἶχε συνειδησιακή σχέση μέ τά κατάλοιπα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀρχαιότητος καί μέ τήν ἑλληνική γενικότερα παράδοση;

Θά ἐπιδιώξω νά προσεγγίσω τό ζητούμενο, προσπαθώντας νά ἀνιχνεύσω ἀπό τή μιά μεριά τή συμπεριφορά ἀπέναντι στήν ἀρχαιότητα τοῦ Ἑλλήνα πού ἔζησε σέ βενετοκρατούμενη περιοχή καί ἀπό τήν ἄλλη τήν ἀντίστοιχη συμπεριφορά τοῦ ἐγκατεστημένου στόν ἑλληνικό χώρο Εὐρωπαίου ἀποίκου. Ἀπό τήν παράλληλη αὐτή ἐξέταση θά καταδειχθεῖ, πιστεύω, ἐάν καί σέ ποῖο βαθμό ἡ συμπεριφορά τοῦ ἑνός ἐπηρέασε στή διαδρομή τοῦ χρόνου τή συμπεριφορά τοῦ ἄλλου. Διευκρινίζω ἀπό τήν ἀρχή ὅτι οἱ διαθέσιμες γιά τήν ἔρευνα πηγές εἶναι, στό σύνολό τους σχεδόν, δυτικές. Ἡ διαπίστωση κρίνεται ἀναγκαία, γιατί ἡ εἰκόνα πού ἔχομε γιά τή στάση καί νοοτροπία τοῦ Ἑλλήνα τῶν βενετοκρατούμενων ἐδαφῶν, καθώς τίς περισσότερες φορές προβάλλεται μόνο μέσα ἀπό τή σκοπιά τοῦ Εὐρωπαίου, κινδυνεύει σέ πολλά

¹ Ἀνακοίνωση στό Διεθνές Συμπόσιο «Τά ὅρια τῆς ἀρχαίας κληρονομιάς. Ἡ διαχείριση τῆς ἀρχαιότητος ἀπό τόν νεότερο ἑλληνισμό», Ρέθυμνο 31 Ὀκτωβρίου-3 Νοεμβρίου 1996.

1. Γιά τή χρήση δομικοῦ ὕλικου ἀπό τήν Κνωσσό στήν κατασκευή τοῦ τείχους τοῦ βενετσιάνικου Χάνδακα βλ. Χρυσούλα Τζομπανάκη, *Χάνδακας, Ἡ πόλη καί τά τείχη*, χ.τ., Ἑταιρία Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν, 1996, σ. 354.

2. Βλ. Α. Μ. Μάλλιαρης, «Ἀρχαιογνωσία καί ἀρχαιολογική δραστηριότητα στήν Πελοπόννησο κατά τήν περίοδο τῆς δεύτερης βενετοκρατίας (1685-1715)», ἀνακοίνωση στό Ζ' Συμπόσιο Ἱστορίας καί Τέχνης: *Πελοπόννησος καί Ἰταλία*, Μονεμβασία 22-24 Ἰουλίου 1994, ὑπό ἔκδοση. Εὐχαριστῶ τόν κύριο Μάλλιαρη πού πρόθυμα ἔθεσε τό χεῖρόγραφο στή διάθεσή μου.



Χρύσα Α. Μαλτέζου

σημεία της νά είναι παραμορφωμένη. Χρεία λοιπόν είναι όρισμένες κατηγορίες πηγαϊκών έργαλείων νά αντιμετωπίζονται μέ αύξημένη προσοχή.

Στόν έρευνητή πού καταπιάνεται μέ τή μελέτη του κόσμου τής έλληνολατινικής ανατολής είναι γνωστό ότι ή έγκαθίδρυση τής λατινικής κυριαρχίας στό διαμελισμένο από τούς σταυροφόρους βυζαντινό κράτος συνετέλεσε στην άφύπνιση τής εύρωπαϊκής σκέψης καί στή σύνδεσή της μέ τήν κλασική αρχαιότητα. Ένώ ό πάπας Ίννοκέντιος ό Γ΄ αναφέρεται στό «ένδοξον όνομα καί τό τέλειον κάλλος» τής Αθήνας³, οί δοῦκες, οί βαρώνοι, οί κόμητες καί οί άλλοι ξένοι ήγεμονίσκοι τών άλλοτε βυζαντινών έπαρχιών συγγέονται στην αντίληψη τών Εύρωπαίων μέ πρόσωπα τής έλληνικής μυθολογίας. Η ώραία Έλένη, σύμφωνα μέ τόν Καταλανό χρονογράφο Ramon Muntaner, ήταν γυναίκα του δούκα τής Αθήνας καί δούκας, σύμφωνα μέ τόν Δάντη, τόν Βοκκάκιο καί στή συνέχεια τόν Σαίξπηρ, τιτλοφορείται κι αυτός άκόμη ό Θησέας⁴. Όσο γιά τήν Ακρόπολη, θυμίζω άπλως τήν περίφημη περιγραφή της από τόν βασιλιά Πέτρο τής Αραγωνίας, επικυρίαρχο του καταλανικού κρατιδίου τής Αττικής καί Βοιωτίας, ό όποιος, παρόλο πού τήν άποκαλεί *castell* (όνομασία κοινή γιά κάθε σύγχρονη του όχυρωμένη μεσαιωνική πόλη), αναφέρεται παράλληλα στην αισθητική της άξία, χαρακτηρίζοντάς την ως «τό πολυτιμότερο κόσμημα του κόσμου»⁵.

Τό ενδιαφέρον τών Δυτικών γιά τήν αρχαιότητα δέν φαίνεται, από όσο τουλάχιστον δείχνουν οί πηγές, νά τό συμμερίζονταν οί Εύρωπαίοι πού είχαν κατά τήν πρώτη περίοδο τής λατινοκρατίας μεταφυτευτεί στόν ελληνικό χώρο. Φράγκοι καί Βενετοί, εκπρόσωποι οί πρώτοι τής μέσης δυτικής φεουδαρχικής τάξης, έκφραστές οί δεύτεροι τής πεζής νοοτροπίας μιās έμπορικής πολιτείας, μετέφρασαν μέ φεουδαρχικούς ή έμπορικούς όρους τήν ελληνική πραγματικότητα. Καταλαβαίνουμε έτσι, γιατί ή φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησος δέν ήταν γιά τόν μέσο Εύρωπαίο παρά μιá κατανεμημένη σέ πλούσια φέουδα «Νέα Γαλλία», κι άκόμη, γιατί ή βενετοκρατούμενη Κρήτη δέν ήταν στά μάτια του Βενετού παρά μιá «άλλη Βενετία στην Ανατολή»⁶. Η περίπτωση του Φλωρεντινού ήγεμόνα τής Αθήνας Νέριου Acciaiuoli, πού είχε διαλέξει ως κατοικία του τά ίδια τά Προπύλαια, άποτελεί λαμπρό παράδειγμα τής άδιαφορίας, μέ τήν όποία οί έγκατεστημένοι στή Ρωμανία Εύρωπαίοι αντιμετώπιζαν τό αρχαίο παρελθόν τών κτήσεών τους. Σύγχρονος του Πλήθωνα Γεμιστού πού δίδασκε στόν Μυστρά τήν αναβίωση τής

3. Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα. Βενετικές καί γενοατικές κτήσεις», *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τ. 9, Αθήνα, Έκδοτική Αθηνών, 1979, σ. 255 της ίδιας, «L'immagine della provincia Bizantina presso gli Occidentali dopo il 1204», *Rivista di Studi Bizantini e Slavi*, τ. 4, 1984, σ. 208, όπου σχετική βιβλιογραφία.

4. Χρ. Μαλτέζου, *L'immagine*, ό.π., σ. 210.

5. *Io dit castell sia la plus richa joya qui al mont sia*: στό ίδιο, σ. 210.

6. Γιά τούς χαρακτηρισμούς βλ. στό ίδιο, σ. 211.

Ἀρχαία κληρονομιά καί βενετοκρατούμενος ἑλληνισμός

ἀρχαίας Ἑλλάδας, συγγενῆς τοῦ μαθητῆ τοῦ Ἀργυρόπουλου, Donato Acciaiuoli, πού πρωτοστατοῦσε στήν πνευματική ζωή τῆς Φλωρεντίας, ὁ Νέριος διατηροῦσε πολλαπλούς δεσμούς μέ τήν πόλη τῶν Μεδίκων, ὅπου ἐξάλλου βρισκόταν τόν καιρό πού ὁ Βυζαντινός αὐτοκράτορας συζητοῦσε μέ τούς καθολικούς τήν ἔνωση τῶν ἐκκλησιῶν. Δέν ἦταν, συνεπῶς, δυνατό νά ἀγνοεῖ ὅτι ἡ Φλωρεντία εἶχε μετατραπῇ σέ πόλη καλλιέργειας τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων μέ κέντρο ἀναφορᾶς τήν ἀρχαία Ἀθήνα. Ὅμως, παρά τίς σχέσεις αὐτές, στήν ἀντίληψη τοῦ Νέριου, ὅπως μᾶς βεβαιώνει περὶ τῆς διαθήκης του, ἡ Ἀθήνα ἀποτελοῦσε ἀπλῶς ἕνα ἀπό τά οἰκογενειακά φέουδα πού διατηροῦσαν οἱ Acciaiuoli στήν ἀνατολή⁷.

Ἄν τώρα ἀπό τούς Δυτικούς περάσομε στοὺς ντόπιους, διαπιστώνομε ὅτι αὐτοὶ πού «Ἕλληνες εἶχαν τό ὄνομα, οὕτως τούς ὠνομάζαν», ὅπως λέει ὁ ἀνώνυμος στιχοπλόκος τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, καί πού «ἀπό τήν Ρώμη ἀπήρασαν τό ὄνομα τῶν Ρωμαίων»⁸, εἶχαν συνείδηση ὀρθόδοξων Ρωμίων. Ἐπιμένοντας στή διατήρηση τῆς θρησκείας, τῆς *ρωμαίικης* γλώσσας καί τῶν *συνηθειῶν* του, τῶν στοιχείων δηλαδή πού τόν διαφοροποιοῦσαν ἀπό τόν ξένο, καί προσπαθώντας νά ἐπιτύχει ἀπό τόν Λατίνο ἡγεμόνα τήν κατοχύρωση προνομίων πού ἴσχυαν πρὶν ἀπὸ τήν κατάκτηση, ὁ Ἕλληνας ἦταν ἀναγκασμένος νά ἀνάγεται συνεχῶς στό παρελθόν. Ὅμως ποιοὶ παρελθόν; Στά διάφορα *capitula*, στίς συμβάσεις δηλαδή μεταξύ κατοίκων καί Λατίνων κατὰ τήν παράδοση τῶν πόλεων στοὺς τελευταίους, πού χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 13ο ὡς τὸν 16ο αἰῶνα, ἡ ἀναφορά στό παρελθόν ἐκφράζεται εἴτε μέ τὴ ρητὴ μνηεῖα τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων εἴτε μέ τὴ χρῆση τοῦ γενικοῦ καί ἀόριστου προσδιοριστικοῦ *antiquus*, *antiquitus*. Παραθέτω ἐνδεικτικὰ ὀρισμένα παραδείγματα⁹: Οἱ ἄρχοντες τῆς Πελοποννήσου ζήτησαν ἀπὸ τοὺς Φράγκους ἔγγραφη βεβαίωση ὅτι «τό γένος τῶν Ρωμαίων» δέν θά ὑποχρεωνόταν νά ἀλλάξει οὔτε «τὴν πίστιν» οὔτε «τά συνήθεια, τὸν νόμον τῶν Ρωμαίων». Τό 1386, ἀλλὰ καί τό 1456, οἱ Κερκυραῖοι ἀπηύθυναν αἶτημα στοὺς Βενετούς ἢ «*nazon greca*» νά κυβερνᾶται, σύμφωνα μέ τίς συνήθειες πού εἶχε «*antiquitus*». Τό 1445, οἱ Ναυπλιῶτες ἐπέτυχαν νά τοὺς ἀναγνώρισει ἡ Βενετία τίς «*antique consuetudines*». Ἐξήντα, τέλος, χρόνια μετὰ τήν τουρκικὴν κατάκτηση τῆς Κωνσταντινούπολης, οἱ Μονεμβασιώτες ζήτησαν νά ἀπολαμβάνουν στή διάρκεια τῆς βενετικῆς περιόδου τῶν προνομίων πού ἴσχυαν «*al tempo de i Signori Greci*».

7. K. M. Setton, *Catalan Domination of Athens (1311-1388)*, Λονδίνο, Variorum, 1975, σ. 207-208· πβ. Χρ. Μαλτέζου, *L'immagine*, ὁ.π., σ. 211.

8. *Τό Χρονικόν τοῦ Μορέως*, Ἔκδ. Π. Καλονάρος, [Ἀθήνα] 1940, σσ. 795, 797.

9. Βλ. Chryssa A. Maltezos, «*Statuta et consuetudines della popolazione greca della Romania latina*», *Atti del III Seminario Internazionale di Studi Storici*, «*Da Roma alla Terza Roma*»: *Popoli e spazio romano tra diritto e profezia*, Νάπολη 1986, σ. 442-447, ὅπου διεξοδική διαπραγμάτευση τοῦ θέματος.

Χρύσα Α. Μαλτέζου

Βρισκόμαστε θεβαίως στην εποχή κατά την οποία η λατινοκρατούμενη Ρωμανία τείνει να μεταλλαγεί σε Ελλάδα. Πασχίζοντας να αντιτάξει στους Δυτικούς την έννομη έλληνορωμαϊκή παράδοση, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί στη διάρκεια ζωής της βυζαντινής αυτοκρατορίας, ο Έλληνας δέν ένδιαφέρεται σε τούτη τή φάση να προβάλει τό άρχαίο του παρελθόν. Τήν ιδεολογική του στάση τήν έρμηνεύει μέ λόγια άπλά ο Φλωρεντινός περιηγητής Χριστόφορος Buondelmonti στό βιβλίο του *Descriptio insule Crete*, όπου περιγράφει τό ταξίδι πού πραγματοποίησε στην Κρήτη τήν άνοιξη του 1415. Διηγείται, λοιπόν, ο Buondelmonti ότι στην έπαρχία Κισάμου είχε δει ένα πολύ παλιό ναό. 'Ο οδηγός πού τόν συνόδευε του είπε: «Κοίταξε τό δάπεδο. Θα άναγνωρίσεις έδώ ένα ψηφιδωτό, πού έπεται από τόσους αιώνες δέν καταστράφηκε ούτε από τίς βροχές ούτε από τούς σεισμούς ούτε από τήν ύγρασία. Βλέπεις αυτό τό άμπέλι; ύπάρχουν στό έδαφος έρείπια από πορφύριτη καί μάρμαρο. Άλλά, έκτός του ότι τέτοιες άρχαιότητες δέν μάς είναι άναγκαίες, ή καλή άπόδοση του άμπελώνα άπαγορεύει στόν ιδιοκτήτη να ξεριζώσει αυτά τά γόνιμα κλήματα»¹⁰.

“Αν στά μέσα του 15ου αιώνα για τόν προσκολλημένο άκόμη στη βυζαντινή νοοτροπία Κρητικό οι άρχαιότητες –για να χρησιμοποιήσω τήν έκφραση του Buondelmonti– δέν του ήταν άναγκαίες, στους αιώνες πού άκολουθούν ή σχέση του μέ τήν άρχαιότητα όχι μόνο προέχει στην ιστορική του μνήμη, αλλά όλοένα καί πιό συχνά προβάλλεται πλέον πρός τά έξω. Δέν νομίζω πώς άξιζει να πειραθώ έδώ να άναθεωρήσω ή να ύποστηρίξω τήν κοινότοπη άλλωστε άποψη, σύμφωνα μέ τήν όποία ή στροφή πρός τήν άρχαιότητα όφείλεται στην παρουσία των περιηγητών στόν έλληνικό χώρο καί στό ένδιαφέρον γενικότερα τής Δύσης πρός τόν άρχαίο κόσμο. Τό ζήτημα συνδέεται άμεσα, όπως ξέρομε, μέ τό μείζον θέμα τής συνάντησης των άναγεννητικών άναζητήσεων τής Δύσης μέ τόν στοχασμό του βυζαντινού άνθρωπισμού. Χρήσιμο, αντίθετα, πιστεύω πώς είναι να διασαφηνίσω τή στάση άφενός του Έλληνα πού μέ τήν κλίση πρός τήν άρχαιότητα συμπεριφέρεται σαν Εύρωπαίος, καί άφετέρου του Εύρωπαίου πού μέ επίκεντρο πάλι τήν άρχαιότητα άξιώνει μερίδιο κληρονομιάς. “Ας δοϋμε τά πράγματα από κοντά.

Στήν Κρήτη, τά Έπτάνησα καί τήν Κύπρο, όταν ή μακρόχρονη ειρηνική συμβίωση, ή άμβλυνση των διαφορών καί ή οίκονομική έξίσωση όδήγησαν τό ντόπιο καί τό ξένο στοιχείο σε γόνιμο πολιτιστικό διάλογο, σχηματίστηκε ένας κύκλος Έλλήνων άνθρωπιστών, άπόλυτα έξοικειωμένων μέ τό πολιτιστικό κλίμα πού επικρατούσε στίς άστικές κοινωνίες τής Δύσης. Τά σύνορα

10. “Ενας γύρος τής Κρήτης στά 1415. Χριστόφορου Μπουοντελμόντι *περιγραφή τής νήσου Κρήτης*, Μετάφρ. Μάρθα Άποσκήτη, Ήράκλειο 1983, σ. 47. Τό χωρίο στά λατινικά έχει ως έξης: «Sed quia non nobis talia necesse sunt» (Cristoforo Buondelmonti, *Descriptio insule Crete et liber insularum*, cap. XI: «Creta», Έκδ. Marie-Anne van Spitael, Ήράκλειο 1981, σ. 129).

Ἀρχαία κληρονομιά καὶ βενετοκρατούμενος ἑλληνισμός

τῆς παιδείας αὐτῶν τῶν Ἑλλήνων συμπίπτουν μέ τά σύνορα τῆς παιδείας τῶν Εὐρωπαίων. Ὁ λόγιος Κρητικός Θωμᾶς Τριβιζάνος, γιά παράδειγμα, ἔχει σχέσεις στά μέσα τοῦ 16ου αἰώνα μεταξύ ἄλλων μέ τόν Γερμανό νομομαθὴ Georg Tanner, τόν Βερονέζο *σοφώτατον ἱατρόν* Giovanni Battista da Monte καί τόν διάσημο Ἰταλὸ φιλόλογο Francesco Robortello. Ὁ Τριβιζάνος πού ὑπερηφανεύεται γιά τό *Μινώιον* γένος του ἀνταλλάσσει αἰνίγματα, γραμμένα στά ἀρχαῖα ἑλληνικά, μέ τόν Gaspare Viviani, μεταφράζει *εἰς τὴν ἑλλάδα* διὰ λεκτον Ὅβιδιο καί συντάσσει, πάντα στά ἑλληνικά, ἐπιγράμματα, στά ὅποια μνημονεύονται τά ὀνόματα τοῦ Ἀχιλλέα, τοῦ Ἑκτορα καί τῆς Ἀνδρομάχης, τῶν Ἀχαιῶν, καθὼς καί τοῦ Θουκυδίδη καί τοῦ Ἀριστοτέλη¹¹. Τὴν ἴδια ἐποχὴ, στό σπίτι *–μουσεῖον*, ὅπως ἀποκαλεῖται– ἐνός ἄλλου Κρητικοῦ, τοῦ Χανιώτη Ἰωάννη Φραγκίσκου Ζαγκαρόλου, συχνάζει μιά συντροφιά λογίων πού διαβάζουν ἔργα ποιητῶν ἢ ἱστορικῶν τῆς ἀρχαιότητος¹². Κι ἀκόμη ὁ Κύπριος ἀριστοτελιστὴς Ἰάσων Δενόρες συναναστρέφεται μέ γνωστούς ἀρχαιομαθεῖς Ἰταλοὺς τοῦ 16ου αἰώνα, τόν Τρύφωνα Gabriele καί τόν γιό τοῦ Ἄλδου Μανούτιου, Παῦλο¹³. Ὁ Δενόρες δὲν διστάζει μάλιστα νὰ ὀνομάσει «νέο Σόλωνα καί Λυκούργο» τόν θεῖο του, Ἰωάννη, πρόεδρο τῆς ἐπιτροπῆς πού εἶχε ἀναλάβει νὰ μεταφράσει στά ἰταλικά τίς Ἀσσίζες καί τοὺς νόμους τῆς Κύπρου¹⁴.

Τό γεγονός, ἐξάλλου, ὅτι Κρητικοὶ ποιητὲς ἔδιναν στοὺς ἥρωες τῶν ἔργων τους ἀρχαῖα ὀνόματα ἢ τοποθετοῦσαν τοὺς μύθους τους σέ ἀρχαῖες πόλεις δείχνει ὅχι μόνο τὴ δική τους ἀρχαιογνώσια, ἀλλὰ ὅτι καί οἱ ἀκροατές, οἱ ἀναγνώστες ἢ οἱ θεατὲς πού παρακολουθοῦσαν τίς θεατρικὲς παραστάσεις οὔτε ἀπληροφόρητοι οὔτε ἐντελῶς ξένοι πρὸς τὴν κλασικιστικὴ διάθεση τῆς ἐποχῆς τους ἦταν¹⁵. Ὁ ἄρχοντας, πάλι, Ἀνδρέας Κορνάρου πού εἶχε στίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα στή βιβλιοθήκη του βιβλία ἱστορίας, ρητορικῆς καί λογικῆς καί εἶχε στολίσει τό σπίτι του μέ ἀρχαῖα μαρμάρινα κεφάλαια¹⁶, ἀλλὰ καί ὁ Νικόλαος πού διάβαζε Δάντη καί εἶχε φτιάξει στὸν κήπο τῆς ἐπαυλῆς του, στό Λασιθί, πηγὴ μέ μαρμάρινα ἀρχαῖα γλυπτὰ¹⁷, δὲν πρέπει νὰ

11. Γιά τόν Βενετοκρητικὸ αὐτὸν λόγιο βλ. P. Canart, «Les epigrammes de Thomas Trivizanos», π. *Θησαυρίσματα*, τ. 8, 1971, σ. 205-248.

12. στό ἴδιο, σ. 220, ἀρ. 17-18, σ. 238. Ἐς σημειωθεῖ ἐντούτοις ὅτι δὲν διευκρινίζεται στό κείμενο, ἂν τό *μουσεῖον* βρισκόταν στὴν Κρήτη ἢ στὴν Πάντοβα.

13. Βλ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, *Ἰάσων Δενόρες: Κύπριος θεωρητικὸς τοῦ θεάτρου* (c. 1510-1590), Ρέθυμνο 1984, σ. 8.

14. στό ἴδιο, σ. 4-5.

15. Βλ., πρόχειρα, ἔργα τοῦ Γεωργίου Χορτάτζη καί Βιτσέντζου Κορνάρου: *Κρητικὴ ἀνθολογία* (ΙΕ' - ΙΖ' αἰώνας), Εἰσαγωγή, ἀνθολόγησι καί σημειώματα Στ. Ἀλεξίου, Ἡράκλειο 21969.

16. Σ. Γ. Σπανάκης, «Ἡ διαθήκη τοῦ Ἀντρέα Κορνάρου (1611)», π. *Κρητικὰ Χρονικά*, τ. 9, τχ. 2, 1955, σ. 427, 450-453.

17. Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Ἡ Κρήτη στὴ διάρκεια τῆς περιόδου τῆς βενετοκρατίας (1211-1669)», *Κρήτη: Ἱστορία καί πολιτισμός*, τ. 2, Κρήτη 1988, σ. 151.

Χρύσα Α. Μαλτέζου

ζούσαν σέ διαφορετικό πολιτισμικό κλίμα από αυτό πού κυριαρχούσε στήν πόλη του 'Αγίου Μάρκου, όπου εύγενείς αρχαιοφίλοι πλούτιζαν τὰ palazzi τους μέ θαυμαστές συλλογές έργων τέχνης. Σέ τελευταία ανάλυση, τὰ αρχαιογνωστικά ενδιαφέροντα αὐτῶν τῶν Κρητικῶν συνιστοῦσαν ἕνα ἔγκυρο διαβατήριο, μέ τό ὁποῖο γίνονταν πολῖτες τῆς Εὐρώπης, πολῖτες δηλαδή τοῦ πολιτισμένου κόσμου. Δέν μᾶς ξενίζει ἔτσι τό ἰταλικό παράθεμα πού εἶχε ἀντιγράψει, προφανῶς γιατί τοῦ εἶχε ἀρέσει, στό πρῶτο φύλλο τοῦ τρίτου καταστίχου του (1566-1568) ὁ νοτάριος τοῦ Χάνδακα, 'Αντώνιος Πανταλέος: «'Ο μορφωμένος καί καλλιεργημένος ἄνθρωπος δέν εἶναι ξένος, ὅταν βρεθεῖ σέ ξένες χώρες, οὔτε τοῦ ἀπολείπουν οἱ φίλοι, ὅταν χάσει τοὺς συγγενεῖς του καί, ἂν οἱ τρόποι του εἶναι τιμημένοι, εἶναι καλῶδεκτος ὡς πολῖτης σέ κάθε πόλη» (*in ogni città è cittadino*)¹⁸.

Ὅσο οἱ Ἕλληνες ἐγκατέλειπαν τήν ἰδέα τῆς ρωμαϊκότητος καί χρησιμοποιοῦσαν ὅλο καί περισσότερο τό ὄνομα «Ρωμαῖος», γιά νά χαρακτηρίσουν πιά τοὺς δυτικούς¹⁹, τόσο οἱ ἐγκατεστημένοι στόν ἑλληνικό χώρο Λατίνοι αὐτοονομάζονται Ἕλληνες καί συσχετίζουν ἑαυτοὺς μέ πρόσωπα τῆς ἀρχαιότητος. Στά Κύθηρα, ὁ Γεώργιος Ὁρσίνης Δουκατάριος σέ γράμμα πού ἀπευθύνει, τό 1588, σέ συγγενή του στήν Εὐρώπη, γιά νά τοῦ ζητήσει οἰκονομική βοήθεια, σημειώνει ὅτι εἶναι «άνήρ Ἕλλην»... «ἀλλ' ἐκ τῶν Οὐρσίνων ἀρχαιοτάτης κατάγων τό γένος σειρᾶς»²⁰. Τό ὄνομα τῶν Βενετῶν εύγενῶν Βενιέρηδων, στοὺς ὁποίους εἶχε περιέλθει ὡς φέουδο τό Τσιρίγο, συνδέεται, σύμφωνα μέ τὰ βενετικά χρονικά, μέ αὐτό τῆς Ἀφροδίτης (*L'isola di Venere ai Vener onvero Venier*)²¹. Ὁ Ρεθεμνιώτης μαθηματικός καί φιλόσοφος Francesco Barozzi ἐγκωμιάζεται, τό 1562, ἀπό τόν φίλο του Andrea Mainero, γιατί μεταξύ ἄλλων ἦταν ἀπόγονος τοῦ Andrea Barozzi, ἡγεμόνα τῆς Θήρας καί Θηρασίας, ἑνός «ἄλλου Μίνωα» (*esso un altro Minos*) πού εἶχε μέ χρηστό τρόπο κυβερνήσει τὰ νησιά²². Ἄξια παρατήρησης εἶναι ὅσα

18. Τό κείμενο ἔχει δημοσιευτεῖ καί μεταφραστεῖ ἀπό τὰ ἰταλικά στά ἑλληνικά ἀπό τόν Ν. Μ. Παναγιωτάκη, «Βιργίλιος καί ἑλληνική ἀνθολογία στά κατάστιχα δύο νοταρίων τοῦ Χάνδακα», *Ὁ ποιητής τοῦ «Ερωτόκριτου» καί ἄλλα βενετοκρητικά μελετήματα*, Ἡράκλειο 1989, σ. 249-250.

19. Ν. Σβορώνος, «Ἡ ἑλληνική ἰδέα στή βυζαντινὴ αὐτοκρατορία», *Ἐθνικόν καί Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Ἐπίσημοι λόγοι ἐκφωνηθέντες κατὰ τό ἔτος 1975-1976*, τ. 20, Ἀθήνα 1978, σ. 343-344.

20. Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Ἐπτάνησα», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τ. 10, Ἀθήνα, Ἐκδοτική Ἀθηνῶν, 1974, σ. 216.

21. F. Thiriet, «À propos de la seigneurie des Venier sur Cerigo», π. *Studi Veneziani*, τ. 12, 1970, σ. 201.

22. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, «Ὁ Francesco Barozzi καί ἡ Ἀκαδημία τῶν Νίνι τοῦ Ρεθύμνου», *Ὁ ποιητής τοῦ «Ερωτόκριτου»*, ὁ.π., σ. 155. Ὑπενθυμίζω ὅτι καί ὁ Γεώργιος Χορτάτσος στήν ἀφιέρωση πρὸς τόν Ἰωάννη Μούρμουρη, ἀποδέκτη τῆς Ἐρωφίλης, παραβάλλει τήν Κρήτη τῆς ἐποχῆς του μέ αὐτήν τοῦ καιροῦ «ἀπού'χε ἀφέντη τῇ τό

Ἀρχαία κληρονομιά καὶ βενετοκρατούμενος ἑλληνισμός

σημειώνει ὁ Francesco Barozzi γιὰ τὴν Ἑλλάδα, τὴν ὁποία θεωρεῖ καὶ δική του πατρίδα. Ἦταν –λέει– στὴν ἀρχαιότητα κέντρο τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν, ἀλλὰ εἶχε χάσει μὲ τὸν καιρὸ τὸ πνευματικὸ μεγαλεῖο της. Ὅμως, ὁ θεὸς δὲν τὴν εἶχε ξεχάσει. Οἱ Ἕλληνες, μὲ τὴ θεία ἔμπνευση, ἔστελναν τὰ παιδιά τους στὴν Ἰταλία, πού ἐνῶ ἦταν στὰ παλιὰ χρόνια ἄξεστη, εἶχε τώρα τὸ προβάδισμα. Σκοπὸς τους ἦταν νὰ ἀποκτήσουν ἐκεῖ σοφία καὶ ἔπειτα νὰ ἐπιστρέψουν, γιὰ νὰ φωτίσουν καὶ πάλι τὴν πατρίδα τους²³.

Τὸ γόητρο τῆς ἀρχαίας κληρονομιάς δὲν θὰ ἀργήσει νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τίς ἀνάγκες τῆς σύγχρονης πραγματικότητας. Στίς ἐκκλήσεις τους πρὸς τοὺς χριστιανοὺς ἡγεμόνες νὰ ἐπέμβουν ἐναντίον τῶν Τούρκων, οἱ Ἕλληνες διανοούμενοι ἀνατρέχουν στὴν ἀρχαιότητα, γιὰ νὰ πείσουν τοὺς Εὐρωπαίους νὰ ἀναλάβουν πρωτοβουλίες. Ὁ Κερκυραῖος οὐμανιστὴς τοῦ 16ου αἰῶνα Ἀντώνιος Ἐπαρχος, στὸ ποίημα πού ἀφιερώνει στὸν πάπα Παῦλο τὸν Γ', ἐπικαλεῖται τὴν ἀνέφικτη βοήθεια τῶν ἀρχαίων ἡρώων καὶ τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου²⁴. Ὁ Ἰάκωβος Διασσωρινός, πού εἶχε μετὰ ἀπὸ περιπλανήσεις στὴν Εὐρώπη καταλήξει στὴν Κύπρο ὡς σχολάρχης, ἀπευθύνεται στὸν μελλοντικὸ βασιλιά τῆς Ἰσπανίας Φίλιππο, γράφοντάς του ὅτι «ἅπασα ἡ μακεδονικὴ γῆ τοῦ Φιλίππου» τὸν καλοῦσε γιὰ βοήθεια²⁵. Ὁ Κρητικὸς φιλόσοφος, θεολόγος καὶ φιλόλογος Γεράσιμος Βλάχος παρακαλεῖ τὸν τσάρο τῆς Ρωσίας Ἀλέξιο Μιχαήλοβιτς νὰ πολεμήσει τοὺς Τούρκους πού πολιορκοῦσαν τὸν Χάνδακα, γιὰ νὰ δοξαστεῖ, ὅπως ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος²⁶.

Ἐκμετάλλευση τῆς ἀρχαιότητας γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἀναγκῶν τοῦ παρόντος παρατηρεῖται καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Βενετίας. Ἡ συνεχὴς ἀνα-

βασιλιό τὸ Μίνω» (*Ερῳφίλη, τραγωδία Γεωργίου Χορτάση*, Ἐπιμ. Στ. Ἀλεξίου, Μάρθα Ἀποσκίτη, Ἀθήνα 1996, σ. 90, στ. 26). Ἀναφορὰ στοὺς «ἀρχαίους ἥρωες τῆς Κρήτης» βλ. ἐπίσης στὸ κείμενο «Ὀλιμπράντος ὁ Τρομερός» (Α. Vincent, «Ὀλιμπράντος ὁ Τρομερός» καὶ οἱ γκιόστρες στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Ροδωνιά. Τιμὴ στὸν Μ. Ι. Μανούσκα*, τ. 2, Ρέθυμνο 1994, σ. 624, 625-627).

23. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, *Ὁ Francesco Barozzi*, ὁ.π., σ. 167-168.

24. Μ. Ι. Μανούσκακας, «Ἐκκλήσεις τῶν Ἑλλήνων λογίων πρὸς τοὺς ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος», *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 59, 1984, σ. 204· πβ. Chryssa Maltezu, «Les Grecs devant Moscou - ville Imperiale», *Studia Slavico-Byzantina et Mediaevalia Europensia, In memoriam Ivan Dujčev*, τ. 1, [Σόφια], Ivan Dujčev Centre for Slavo-Byzantine Studies, 1989, σ. 68-69.

25. Μ. Ι. Μανούσκακας, *Ἐκκλήσεις*, ὁ.π., σ. 207-209. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τοῦ Διασσωρινοῦ βλ. Θεόδωρος Παπαδόπουλος, «Ἰάκωβος Διασσωρινός», *Ἱστορία τῆς Κύπρου*, τ. 4,1: *Μεσαιωνικὸν Βασίλειον, Ἐνετοκρατία*, Λευκωσία, Ἰδρυμα Ἀρχιεπισκόπου Μακαρίου, 1995, σ. 537-542.

26. Μ. Ι. Μανούσκακας, *Ἐκκλήσεις*, ὁ.π., σ. 227-229· Chryssa Maltezu, *Les Grecs devant Moscou*, ὁ.π., σ. 73· Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Οἱ «ἄμπασαδόροι τῆς Μεγάλης Μοσχοβίας» στὴ Βενετία καὶ ὁ Κρητικὸς Πόλεμος», *Πρακτικά Διεθνoῦς Συμποσίου: Ἡ Κρήτη, ἡ Ἀνατολικὴ Μεσόγειος καὶ ἡ Ρωσία κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα*, Μόσχα 2-7 Ὀκτωβρίου 1995, ὑπὸ ἔκδοση.

Χρύσα Α. Μαλτέζου

φορά των Προνοητών της Πελοποννήσου, κατά τη δεύτερη περίοδο της βενετοκρατίας, στη θλιβερή κατάσταση στην οποία βρίσκονταν τα μνημεία του αρχαίου πολιτισμού, καί στην αμάθεια των ντόπιων που αγνοούσαν ή είχαν λησμονήσει το αρχαίο παρελθόν τους²⁷ δεν πρέπει να οφείλεται μόνο στην περιφρόνηση που έτρεφαν οι Βενετοί προς τους αγράμματους υπηκόους τους. Η άπαιδευσία των ντόπιων πρόσφερε στους Βενετούς ένα ιδεώδες κέλυφος για την ιδεολογική κάλυψη της κατάκτησης του Μοριά. Όσο πιο άμόρφωτοι παρουσιάζονταν οι ντόπιοι τόσο πιο σπουδαίο φάνταζε το έργο που όφειλαν να επιτελέσουν οι Βενετοί άξιωματούχοι: μετά την τυραννική κυριαρχία των «βάρβαρων» Τούρκων, υπεύθυνων για την κατάντια των κατοίκων, έπρεπε να οδηγήσουν και πάλι τον πληθυσμό στον δρόμο της ευημερίας και του πολιτισμού²⁸.

Έκείνος που θέλει να χαρίσει σε κάποιον ένα δώρο, ενδιαφέρεται πρωτίστως να ικανοποιήσει τον αποδέκτη της προσφοράς. Ο Γεώργιος Χαλκιάπουλος Μάντζαρος, Μέγας Πρωτοπαπάς της Κέρκυρας, όταν οι Γάλλοι του Ναπολέοντα αποβιβάστηκαν στο νησί, τους υποδέχθηκε, όπως είναι γνωστό, προσφέροντας στον Γάλλο στρατηγό την Όδύσσεια του Όμηρου. «Μή περιφρονήσετε», είπε στους Γάλλους, «αυτόν τον λαό, τον αντίδο στις έπιστημες και τις τέχνες, αλλά μάθετε να τον εκτιμάτε διαβάζοντας τουτό το βιβλίο»²⁹. Βρισκόμαστε όμως πιά στο κατώφλι του 19ου αιώνα.

Χρύσα Α. Μαλτέζου

27. Α. Μ. Μάλλιαρης, *Αρχαιογνωσία*, δ.π., σ. 7-8 (σελίδες χειρογράφου). Έξαιρεση αποτελεί η περίπτωση των Μανιατών και των κατοίκων του Μυστρά, που σύμφωνα με την έκθεση του Προνοητή υπερηφανεύονταν για την αρχαία καταγωγή τους και ισχυρίζονταν ότι ακολουθούσαν τους νόμους του Λυκούργου (στό ίδιο, 3-4 σελίδες χειρογράφου).

28. Για το θέμα αυτό βλ. Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Και πάλι για το Statuto di Morea», *Πρακτικά Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, υπό έκδοση.

29. Βλ. Ν. Μοσχονάς, «Τά Ιόνια νησιά κατά την περίοδο 1797-1821», *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τ. 11, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1975, σ. 383.



Νομικά βοηθήματα στό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως τόν πρώτο αιώνα μετά τήν "Αλωση καί ἡ χειρόγραφη νομική συναγωγή τοῦ 1564

I

«Τάς» ... «βίβλους ἀπάσας, ὑπέρ ἀριθμόν ὑπερβαινούσας, ταῖς ἀμάξαις φορτηγώσαντες, ἀπανταχοῦ ἐν τῇ ἀνατολῇ καί δύσει διέσπειραν»¹. Ἔτσι διεκτραγωδεῖ ὁ Δούκας τήν τύχη τῶν χειρογράφων βιβλίων μετά τήν "Αλωση καί ἀνάλογα μαρτυροῦν καί οἱ ἄλλοι χρονογράφοι.

Ἐκεῖνοι ὥστόσο πού ἀνέλαβαν, μετά τήν ἀνασύσταση τοῦ Πατριαρχείου στό κράτος τῶν Ὁθωμανῶν, στίς ἀρχές τοῦ 1454, τίς εὐθύνες τῆς διοίκησης τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ἔπρεπε νά φροντίσουν νά βροῦν «βίβλους» γιά νά δημιουργήσουν μιά στοιχειώδη ἔστω βιβλιοθήκη, ἀπό νομικά κυρίως βοηθήματα, ὥστε νά μπορέσουν νά ἀνταποκριθοῦν στούς ρόλους πού ἀνέλαβαν: νά διοικήσουν τήν Ἐκκλησία καί νά ἀσκήσουν τήν δικαιοδοτική ἀρμοδιότητα πού τῆς ἀναγνώριστηκε μέ βάση τό βυζαντινό, κατ' ἀρχήν, σύστημα δικαίου².

Γιά αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἀναγνώριση καί τή νομιμοποίηση τοῦ βυζαντινοῦ συστήματος δικαίου στό χώρο τῆς Ἐκκλησίας καί τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ ἔχουμε μιά μαρτυρία πρώτης σημασίας ἀπό τόν Γεννάδιο Σχολάριο. Σέ μιά ἀπό τίς πρώτες ἐγκυκλίους του πρὸς τοὺς χριστιανούς, τοὺς χριστια-

1. Δούκας, XLII, 1 (ἔκδ. Bonn, σ. 312· ἔκδ. Grecu, σ. 393). Βλ. καί τήν ἀνάλογη πληροφορία στόν Κριτόβουλο Α, 62, 3 (ἔκδ. Reinsch, σ. 73): «βίβλοι τε ἱεραὶ καί θεῖαι, ἀλλὰ δὴ καί τῶν ἔξω μαθημάτων καί φιλοσόφων αἱ πλείσται, αἱ μὲν πυρί παρεδίδοντο, αἱ δὲ ἀτίμως κατεπατοῦντο, αἱ πλείους δὲ αὐτῶν οὐ πρὸς ἀπόδοσιν μᾶλλον ἢ ὕβριν δύο ἢ τριῶν νομισμάτων, ἔστι δ' ὅτε καί ὀβολῶν ἀπεδίδοντο».

2. Βλ. πρόχειρα Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Ἡ Πολιτική καί τό Δίκαιο "μέσ' ἀπό τὰ ἐρείπια"», *Νεοελληνική παιδεία καί κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου ἀφιερωμένου στή μνήμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρά*, Ἀθήνα 1995, σ. 32 κ.ἑξ. ὅπου καί προγενέστερες βιβλιογραφικές παραπομπές.

νούς της ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ὁ πρῶτος μετὰ τὴν ᾠλωση πατριάρχης τοὺς συμβούλευε πῶς πρέπει νὰ ἀκολουθοῦν «τάς τῆς ἁγίας μητρὸς τῆς Ἐκκλησίας διατάξεις καὶ τοὺς κρατήσαντας νόμους ἐν τῇ τῶν χριστιανῶν εὐσεβεστάτῃ πολιτείᾳ»³. Ἀπὸ τῆ χρονικῆ στιγμῇ πού δίνονται καὶ τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο δημοσιοποιοῦνται οἱ νοθεσίαι αὐτές ἐξυπακούεται ὅτι κινοῦνται μέσα στὰ πλαίσια τῆς νομιμότητος πού εἶχε προσδιορίσει ἡ πολιτικὴ ἐξουσία τῶν Ὀθωμανῶν. Τὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς νομιμότητος τὰ ὀρίζει, μέ τὸν τρόπο του, καὶ τὸ ἀρχαιότερο ὡς τώρα γνωστὸ θεράτι πού δόθηκε ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ ἀρχὴ σὲ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Ἀναφέρομαι στοῦ θεράτι πού ἐκδόθηκε ὑπὲρ τοῦ Συμεῶν Α', τὸ 1483, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἀνόδου του γιὰ τρίτη φορὰ στὸν πατριαρχικὸ θρόνο καὶ τὸ ὁποῖο πρόσφατα ἐκδόθηκε⁴. Στὸ θεράτι, μετὰξὺ ἄλλων, ὀρίζεται: «ὁ παραπάνω πατριάρχης [ὁ Συμεῶν], ὥσπου νὰ πεθάνει, νὰ εἶναι ἐγκυρος πατριάρχης. Ἀλλὰ, ἂν ἐνεργεῖ ἀντίθετα πρὸς τίς δικές τους θερησκευτικὲς πρακτικές, ἢ συνάθροιση τῶν μητροπολιτῶν μέ σύμπνοια νὰ κάνει ἀνάκριση καί, ἂν εἶναι ἄξιος νὰ παυθεῖ, νὰ διορισθεῖ πατριάρχης κάποιος ἄλλος, τὸν ὁποῖον νὰ ἐκλέξουν». Εἶναι γνωστὸ ὅτι γιὰ τοὺς Ὀθωμανοὺς «θερησκευτικὲς πρακτικές» σήμαιναν ἓνα εὐρύ φάσμα θεμάτων, ἀπὸ ζητήματα κανονικοῦ δικαίου ὡς θέματα γάμου καὶ κληρονομικῆς διαδοχῆς· σημασία ὅμως ἐδῶ ἔχει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ἡ πολιτικὴ ἐξουσία ἀναγνωρίζει μιὰ αὐτονομία, στὰ πλαίσια τῆς ὁποίας τὸ ποῖο εἶναι σύμφωνο ἢ δὲν εἶναι μέ τίς «θερησκευτικὲς πρακτικές» τῶν χριστιανῶν τὸ καθόριζε, ἐκ τῶν πραγμάτων, ἓνα πλέγμα διατάξεων τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου. Ἡ ἀνάγκη, κατὰ συνέπεια, τῆς δημιουργίας μιᾶς βιβλιοθήκης εἶναι προφανής, καθὼς ἀποτελοῦσε ἀναγκαῖο ὄρο γιὰ νὰ μπορέσουν οἱ διοικούντες τὴν Ἐκκλησίαν νὰ ἀξιοποιήσουν ὅσα τοὺς παραχωρήθηκαν ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ περιβάλουν μέ τὸ ἔνδυμα τῆς νομιμότητος τίς πράξεις τους: ἔπρεπε νὰ γνωρίζουν καὶ νὰ συμβουλευόνται τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κανόνες καὶ τοὺς πολιτικοὺς νόμους πού εἶχαν θεσπιστεῖ στὸ πλαίσιο τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

Γιὰ τὴν δημιουργία μιᾶς τέτοιας βιβλιοθήκης στὸ Πατριαρχεῖο δὲν ἔχουμε συγκεκριμένους μαρτυρίες· ἀλλὰ τὴν δημιουργία της, ἢ τουλάχιστον τὴν συγκέντρωση κάποιων νομικῶν βοηθημάτων, τὴν τεκμηριώνουν –ἐπειδὴ τὴν προϋποθέτουν– κείμενα πράξεων τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως

3. Τὸ χωρίο ἀπὸ τὸ ἐγκύκλιο γράμμα τοῦ Γενναδίου τῆς 7ης Ὀκτωβρίου 1454 (ἐκδ. L. Petit, X. A. Sideridès, M. Jugie) *Γενναδίου Σχολαρίου*, ᾠπαντα τὰ εὐρισκόμενα, τ. 4, Παρίσι 1935, σ. 231-233· τὸ χωρίο: σ. 232, στ. 7-10.

4. Ἔχει σωθεῖ ἓνα κεκυρωμένο ἀντίγραφο τοῦ θεράτιου, κείμενο πού γνώρισε πρόσφατα δύο ἐκδόσεις: G. Salakides, *Sultansurkunden des Athos-Klosters Vatopedi aus der Zeit Bayezit II und Selim I. Kritische Edition und wissenschaftlicher Kommentar*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 31-38· Ἐλισάβετ Α. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικὰ ἔγγραφα γιὰ τὴν Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ (1483-1567)*, Ἀθήνα 1996, σ. 157-162. Χρησιμοποιοῦ ἐδῶ τὴν ἐκδοσὶ Ζαχαριάδου.

Νομικά βοηθήματα μετά την “Αλωση

πού χρονολογούνται από την πρώτη μεταβυζαντινή εποχή, κείμενα πού μάς υποδεικνύουν ότι εκείνοι πού τά εισηγήθηκαν, μέλη τής συνόδου ή όφφικιάλιοι του Πατριαρχείου, είχαν στά χέρια τους κάποια βοηθήματα.

Γιά παράδειγμα, στίς άρχές του 1475 ή σύνοδος κατέληξε στην απόφαση νά καθαιρέσει έναν μητροπολίτη καί δύο όφφικιαλίους του Πατριαρχείου, διότι, κατά τό κατηγορητήριο, έξύφαναν συνωμοσία κατά του πατριάρχη, συγκρότησαν φατρία καί έξύθρισαν τόν πατριάρχη καί τούς συνοδικούς. Η νομική θεμελίωση τής καταδίκης στηρίχθηκε στην παράβαση όσων όριζαν κανόνες οίκουμενικών καί τοπικών Συνόδων. Συγκεκριμένα, στό κείμενο τής απόφασης αναφέρονται αναλυτικά όσα όρίζουν οί κανόνες ιη' τής Δ' Οίκουμενικής Συνόδου, λδ' τής Ϛ' Οίκουμενικής Συνόδου, ια' τής Συνόδου τής Άντιοχείας, όπως καί ό ια' κανόνας τών Άγίων Άποστόλων πρίν ή σύνοδος καταλήξει στην καταδίκη πού αναφέραμε⁵. Όταν πάλι τό συνοδικό δικαστήριο, στίς άρχές του 1476, δέχθηκε την έγκληση του μητροπολίτη Ροιζαίου κατά του μητροπολίτη Τορνόβου καί αποφάσισε νά του ζητήσει νά καταβάλει στόν έγκαλούντα τό ποσό πού εκείνος, ως έγγυητής χρέους του, πλήρωσε στους δανειστές του –καθώς καί τούς τόκους μέ τούς όποιους επιβαρύνθηκε–, τό συνοδικό δικαστήριο έκανε, προφανώς, χρήση διατάξεως του βυζαντινού δικαίου, πού έχει άποτυπωθει καί στην *Εξάβιβλον* του Άρμενοπούλου, πώς ό έγγυητής έχει δικαίωμα νά στραφεί κατά του πρωτοφειλέτη⁶. Είμαι νομίζω φανερό πώς ούτε, στην πρώτη περίπτωση, από μνήμης έπικαλέστηκε τό κείμενο κανόνων, ούτε, στη δεύτερη περίπτωση, τή δικανική του συνείδηση τή σχημάτισε από διαίσθηση⁷.

II

Ό άρχικός πυρήνας αύτης τής βιβλιοθήκης θά έπρεπε, λογικά, νά συγκροτήθηκε από ό,τι απέμεινε από την βιβλιοθήκη τής Μεγάλης Έκκλησίας. Δέν γνωρίζουμε όμως αν σώθηκαν χειρόγραφα – καί κυρίως νομικά χειρόγραφα πού έδώ μάς ενδιαφέρουν ιδιαίτερα. Τρία χειρόγραφα προερχόμενα

5. Βλ. τό κείμενο τής απόφασης, Δ. Γ. Άποστολόπουλος, *Ό «Ιερός κώδιξ» του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στό 8' μισό του ΙΕ' αιώνα. Τά μόνα γνωστά σπαράγματα*, Άθήνα 1992, σ. 112-116· καί γιά τή χρονολόγησή του όσα αναφέρονται στή σ. 117.

6. Σώζεται τό παρασχέδιο τής αποφάσεως τής συνόδου· βλ. Μάχη Παΐζη-Άποστολόπουλου, *Άνεπίσημα από τό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Παρασχέδια καί μαρτυρίες του 1476*, Άθήνα 1988, σ. 94-98· τά σχετικά μέ την νομική θεμελίωση τής απόφασης στή σ. 56-61.

7. Παραδείγματα άντλώ από δημοσιευμένα κείμενα, ανάλογα όμως στοιχεία μπορούν νά άντληθούν καί από κείμενα πού δέν έχουν δει ακόμα τό φώς τής δημοσιότητας, όπως γιά παράδειγμα ή έγκύκλιος του Μαξίμου Γ' του 1477.

Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπουλος

ἀπό τήν βιβλιοθήκη αὐτή, ἀπό τὰ ὁποῖα τό ἕνα νομοκανονικοῦ περιεχομένου, καί τὰ ὁποῖα ἀγοράστηκαν στήν Κωνσταντινούπολη τό δεύτερο μισό τοῦ 16ου αἰ. ἀπό τόν Ἀντώνιο Ἐπαρχο, δέν μπορούμε νά εἰμαστε θέβαιοι ἄν ὡς ἐκείνη τή στιγμή βρίσκονταν στή βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου ἢ εἶχαν περάσει σέ χέρια ἰδιωτῶν μετά τήν Ἑλωση⁸.

Ὅταν πάντως τό Πατριαρχεῖο μεταφέρθηκε στή μονή τῆς Παμμακαρίστου –ὅπου καί θά παραμείνει γιά ἑκατόν τριάντα πέντε περίπου χρόνια–, φαίνεται ὅτι σχηματίστηκε –ἢ ἐνισχύθηκε– ὁ πρῶτος πυρήνας καί ἀπό κάποια χειρόγραφα πού ὑπῆρχαν ἤδη στή βιβλιοθήκη τοῦ μοναστηριοῦ⁹. Ἐχουμε κάποια ἔμμεσα τεκμήρια γιά τόν ἐμπλουτισμό τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Πατριαρχείου μέ χειρόγραφα ἀπό τήν Παμμακάριστο. Γιά παράδειγμα, στή βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου ἐνσωματώθηκε ἕνας Νομοκάνοντας τοῦ 13ου αἰ. ἀπό τή βιβλιοθήκη τῆς Παμμακαρίστου. Πρόκειται γιά ἕνα νομικό χειρόγραφο πού εἶχε συγκροτήσει στό 8^ο μισό τοῦ 13ου αἰῶνα ὁ Θεόδωρος Σκουταριώτης, χειρόγραφο στό ὁποῖο ὁ ὀφικιάλιος τοῦ Πατριαρχείου Θεόδωρος Ἀγαλλιανός θά γράψει, μετά τό 1463 καί πρίν τό 1468, στό περιθώριο κάποιου φύλλου δύο σχόλια¹⁰. Τό ἴδιο αὐτό χειρόγραφο, πού προφανῶς ἔμεινε στή βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου, ἀντιγράφηκε, μαζί μέ ἄλλη ὕλη, τόν 17ο αἰ. καί στό βιβλιογραφικό σημείωμα τοῦ γραφέα διαβάζουμε: ... «ἐγράφ<η> [ὁ νέος χειρόγραφος κώδικας] παρά τοῦ μεγάλου σακελλαρίου τῆς τοῦ Χ(ριστο)ῦ μεγάλης ἐκκλησίας κυροῦ Ἰωάννου πρεσβυτέρου, ὑπάρχοντος ἑτέρου νομίμου παλαιοτάτου τῆς Παμμακαρίστου»...¹¹ – τό παλαιότατο αὐτό «νόμιμον» ἦταν ὁ Νομοκάνοντας τοῦ 13ου αἰ. στόν ὁποῖο ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανός εἶχε γράψει τὰ δύο σχόλια πού ἀναφέραμε καί τὰ ὁποῖα ἀντιγράφηκαν καί ἐνσωματώθηκαν στόν νέο χειρόγραφο κώδικα.

Ἡ ὕπαρξη ὁμως βοηθημάτων στή βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου ἀποδει-

8. Ὁ Γ. Παπάζογλου, *Βιβλιοθήκες στήν Κωνσταντινούπολη τοῦ 13^{ου} αἰῶνα* (κωδ. *Vind. hist. gr.* 98), Θεσσαλονίκη 1983, σ. 217 καί 247-248 ἔχει συγκεντρώσει πληροφορίες γιά χειρόγραφα προερχόμενα ἀπό τή βιβλιοθήκη τῆς Ἀγίας Σοφίας καί γιά τήν τύχη τους.

9. Ἀπό τή βιβλιοθήκη τῆς Παμμακαρίστου προέρχεται καί τό χειρόγραφο, τοῦ 10ου αἰῶνα, μέ τίς Ὀμιλίες τοῦ Χρυσοστόμου πού θρίσκειται σήμερα στήν Βατικανή Βιβλιοθήκη μέ τόν ταξινομικό ἀρ. Vat. gr. 539 (*R. Devroesse, Codices Vaticani graeci*, τ. 2, Βατικανό 1937, σ. 403).

10. Ὁ Νομοκάνοντας αὐτός τοῦ Θεόδωρου Σκουταριώτη εἶναι ἀθησαύριστος· βλ. ὅσα ἀναφέρονται γιά αὐτόν κυρίως στό ὄγδοο κεφάλαιο τῆς μελέτης μου *Ἀνάγλυφα μιᾶς τέχνης νομικῆς. Βυζαντινό δίκαιο καί μεταβυζαντινὴ «νομοθεσία»*, (τυπώνεται).

11. Τό σημείωμα σώζεται στό χειρόγραφο 1 τῆς μονῆς Κοσινίτσας, χειρόγραφο πού, ὕστερα ἀπό πολλές περιπέτειες, ἀπόκειται στό Κέντρο Ivan Dujčev τῆς Σόφιας μέ τόν ταξινομικό ἀρ. gr. 211 (D. Getov - B. Katsaros - Xap. Papastathis, *Κατάλογος τῶν ἐλληνικῶν νομικῶν χειρογράφων τῶν ἀποκειμένων στό Κέντρο Σλαβο-Βυζαντινῶν Σπουδῶν «Ivan Dujčev» τοῦ Πανεπιστημίου «Sv. Kliment Ohridski» τῆς Σόφιας*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 73)· τό σημείωμα στό φ. 4^ο.

Νομικά βοηθήματα μετά την "Αλωση

κνύεται και από την ρητή μνεία τους και την ακριβή παραπομπή σε κεφάλαιά τους που κάποτε κάποτε συναντούμε στα ίδια τα κείμενα των πατριαρχικών πράξεων. Για παράδειγμα, σε πράξη του 16ου αιώνα αναφέρεται «εί γάρ τό άπλως ύβρίσαι έπίσκοπον ούτω παρά τοίς άποστόλοις άκριβώς κεκανόνισται, σχολή γ' άν τό συνοδική κατηγορήσαι και μή άποδείξει, πολύ γάρ τό διάφορον έχει' όπερ τρανώτερον διεξιών ό σοφώτατος Άρμενόπουλος έν τω βιβλίω γ', τίτλω α', κεφαλαίω β', αύταις λέξεσιν ούτως διορίζεται: ό συκοφαντήσας»...¹².

Στά πρώτα πάντως και αποφασιστικά χρόνια μετά την "Αλωση, φαίνεται πως τίς τρέχουσες ανάγκες τίς κάλυψαν και βοηθήματα που προέρχονταν από τίς προσωπικές βιβλιοθήκες συνοδικών και όφφικιαλίων του Πατριαρχείου. Γνωρίζουμε, για παράδειγμα, ότι τό νομικού περιεχομένου χειρόγραφο που σώζεται σήμερα, συσταχωμένο μέ άλλα τετράδια, στη βιβλιοθήκη του Γυμνασίου της Μυτιλήνης –μέ τον ταξινομικό αριθμό 7– ανήκε στον Νεόφυτο, μητροπολίτη Έφέσου από τό 1466 ως τό 1481¹³. Ο ίδιος αυτός άρχιερέας είχε φαίνεται καλή προσωπική βιβλιοθήκη, άφου, όταν τό 1466/1467 τέθηκε στη σύνοδο τό θέμα σε ποιόν ανήκει ή έπισκοπή Μαγνησίας, στον Έφέσου ή στον Σμύρνης, ό Νεόφυτος, σύμφωνα μέ τό σκεπτικό της άπόφασης, «βιβλία [χειρόγραφα] προεκόμισεν»... «λίαν παλαιγενή δύο, έκθέμενα και άμφω των τε μητροπόλεων και των έπισκοπών αύτων έν οίς εύρέθη [ότι] υπό την ένορίαν της μητροπόλεως Έφέσου»... «ύποκεισθαι»...¹⁴ – χειρόγραφα προφανώς που δέν βρίσκονταν στη βιβλιοθήκη του Πατριαρχείου αλλά στην προσωπική του βιβλιοθήκη. Γνωρίζουμε πάντως ότι ό ίδιος άρχιερέας τον Ιούλιο του 1481 δώρισε στο Πατριαρχείο δύο χειρόγραφα¹⁵. Χειρονομία που μάς οδηγεί και πάλι στη λογική της συγκρότησης ή της ένίσχυσης μιας βιβλιοθήκης στο Πατριαρχείο από προσκτήσεις και δωρεές.

Τό φάσμα ώστόσο των νομικών βοηθημάτων που ύπήρχαν, από τά πρώτα

12. Η άναφορά περιέχεται στο κείμενο μιας καθαιρέσεως που εκδόθηκε επί Ίερεμίου Β'· τό κείμενό της σώζεται στον λεγόμενο «Κώδικα του Ίέρακος» –τώρα στην ΕΒΕ μέ τον ταξινομικό άρ. 1474– και έχει δημοσιευτεί από τον Κων. Σάθα, *Βιογραφικόν σχεδιάσμα περί του πατριάρχου Ίερεμίου Β' (1572-1594)*, Αθήνα 1870, σ. 156-158.

13. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη*, Κωνσταντινούπολη 1884 [= 1888], σ. 136 και σ. 181. Για τον Νεόφυτο βλ. τό σχετικό λήμμα (άρ. 20155) στο *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, τ. 8, Βιέννη 1986.

14. Τό κείμενο της άπόφασης έχει δημοσιεύσει από τον παρισινό κώδικα Suppl. gr. 689 ό Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Μαγνησία ή υπό Σιπύλω και αι Μητροπόλεις Έφέσου και Σμύρνης», *Δελτίον της Ιστορικής και Έθνολογικής Έταιρίας της Ελλάδος*, τ. 2, 1885, σ. 652-654 και ό Ι. Oudot, *Patriarchatus Constantinopolitani Acta selecta*, τ. 1, Βατικανό 1941, σ. 186 και 188.

15. Πρόκειται για τά χειρόγραφα που βρίσκονται σήμερα τό ένα στην Βοδλείανή Βιβλιοθήκη μέ τον ταξινομικό άρ. Roε 29 και τό άλλο στην Μαρκιανή Βιβλιοθήκη μέ τον άρ. Gr. Z 546.

Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπουλος

κιόλας χρόνια μετά τήν ἄλωση, στό Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως μᾶς βοηθοῦν νά τό προσδιορίσουμε ὄχι μόνο οἱ ἀναφορές σέ νομικά κείμενα πού ὑπάρχουν σέ πράξεις τοῦ Πατριαρχείου ἀλλά καί ἀνάλογες μνεῖες πού συναντοῦμε σέ κείμενα πού συνέταξαν ἄνθρωποι πού ἔζησαν στούς κόλπους του. Γιά παράδειγμα, χρήσιμα εἶναι ὅσα στοιχεῖα προκύπτουν ἀπό τά κείμενα τῶν «Λόγων» πού συνέταξε ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανός, ἀνώτερος ὀφφικιάλιος τοῦ Πατριαρχείου, στίς ἀρχές τοῦ 1463, προκειμένου νά ἀντικρούσει τίς κατηγορίες πού τοῦ ἀποδίδονταν¹⁶.

Ἀπό τούς ἀπολογητικούς «Λόγους» τοῦ μεγάλου χαρτοφύλακος τοῦ Πατριαρχείου δέν λείπουν τά ρητορικά τεχνάσματα, ἀλλά, ἔμπειρος καθὼς ἦταν καί στά νομικά ζητήματα, θέλησε νά θεμελιώσῃ τήν υπεράσπισή του στό γεγονός ὅτι δέν παρέβη κάποιες ἀπό τίς διατάξεις πού διέπουν τήν Ἐκκλησία. Ἀπό τήν ἐπιχειρηματολογία του μπορούμε νά ἐντοπίσουμε τά νομικά βοηθήματα πού χρησιμοποίησε. Φαίνεται λοιπόν πῶς εἶχε στή διάθεσή του, ἐκτός βέβαια ἀπό τό corpus τῶν κανόνων καί τῶν κανονικῶν διατάξεων τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, τό «Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον» τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη¹⁷, τήν «Ἐξάβιβλον» τοῦ Ἀρμενόπουλου καί τήν «Μεγάλη Σύνοψιν τῶν Βασιλικῶν». Δέν εἶχε ὅμως καί δέν χρησιμοποίησε τά «Βασιλικά», ὅπως θά μπορούσε νά ὑποθέσει κανεῖς ἀπό δύο παραπομπές πού ἀναφέρονται στό Ὑπόμνημα πού συνοδεύει τήν πρόσφατη ἔκδοση τῶν «Λόγων» του¹⁸. Συγκεκριμένα.

Ὁ Ἀγαλλιανός στὸν δεῦτερο ἀπολογητικό του «Λόγον» γράφει: «Ἄκουε καί τοῦ νόμου λέγοντος: “ἐν πάσι τοῖς ἐγκλήμασι δεῖ ζητεῖν εἰ ἐκ προνοίας ἢ κατὰ τύχην ἤμαρτέ τις, καί οὕτως ἢ πρὸς τὸν νόμον ἢ πραοτέραν ἐπιφέρειν τιμωρίαν”»¹⁹. Πραγματικά ἡ διάταξη ἀνάγεται στό ξ' βιβλίο τῶν «Βασιλικῶν», τίτλος νᾶ', κεφ. ε'. Μὲ τήν διατύπωση ὅμως πού τήν παραθέτει ὁ Ἀγαλλιανός –μὲ τήν προσθήκη τοῦ ὑποθετικοῦ συνδέσμου εἰ– ἡ διάταξη σώζεται στή «Μεγάλη Σύνοψιν τῶν Βασιλικῶν»²⁰.

Στὴ δεῦτερη περίπτωση, ἡ φράση τοῦ Ἀγαλλιανοῦ πού προκάλεσε τήν ἐντύπωση ὅτι χρησιμοποίησε ἓνα Σχόλιο πού περιέχεται στό βιβλίο κη' τῶν

16. Τό γεγονός πῶς ὁ Ἀγαλλιανός δέν εἶχε ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τό Πατριαρχεῖο καί διατηροῦσε τό ὀφφίκιο τοῦ μεγάλου χαρτοφύλακος ὅταν συνέτασσε τούς ἀπολογητικούς Λόγους του, μᾶς ἐπιτρέπει νά ὑποθέσουμε πῶς ἂν ὄχι ὅλα, ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τά βοηθήματα πού ὅπως θά δοῦμε χρησιμοποίησε θρῖσκονταν στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου.

17. Βλ. τίς σχετικές παραπομπές στό κριτικό ὑπόμνημα πού ἔχει συντάξῃ ὁ Χ. Γ. Πατρινέλης (Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανός ταυτιζόμενος πρὸς τὸν Θεοφάνη Μηδεῖα καὶ οἱ ἀνέκδοτοι λόγοι του, Ἀθήνα 1966, σ. 153-155) ἐκδίδοντας γιὰ πρώτη φορά τοὺς Λόγους τοῦ Ἀγαλλιανοῦ.

18. στό ἴδιο, σ. 154.

19. στ. 1554-1556.

20. Π, 18, 4.



Νομικά βοηθήματα μετά την "Αλωση

«Βασιλικῶν», τίτλος ε', κεφ. α' ²¹, είναι ή ακόλουθη: «ἐν οἷς»... «τά τοῦ γένους συγγένωνται ὀνόματα, ἐν τούτοις ὁ γάμος ἀθέμιτος»²². Πρόκειται γιά φράση πού ἀνάγεται στόν Μ. Βασίλειο (κανὼν πζ') ἀλλά, σέ αὐτὴν ἀκριβῶς τῇ μορφῇ, παραδίδεται στόν λεγόμενο «Τόμον τοῦ Σισινίου» τοῦ 997²³. Ἐκεῖνο πού ὁδήγησε στὴν ἐσφαλμένη ἀπόδοση ὀφείλεται σέ μιά σειρά συμπτώσεων. Ὁ Ἰωάννης Δ. Ζέπος, δημοσιεύοντας τὸ κείμενο τῶν «Βασιλικῶν», τὸ ἐμπλούτισε μέ «νομολογιακὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ ὕλη»²⁴. Στόν τίτλο ε' τοῦ κη' βιβλίου τῶν «Βασιλικῶν», πού ἔχει τὴν ἐπιγραφή «Περὶ κεκωλυμένων γάμων», ὁ ἐκδότης θεώρησε σκόπιμο νά παραθέσει, μεταξύ ἄλλων, καὶ τὸν «Τόμον περὶ συνοικεσίων», πού ἐκδόθηκε ἐπὶ Γρηγορίου Ϛ' τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1839. Στὸ πατριαρχικὸ αὐτὸ κείμενο τοῦ 19ου αἰ. παρατίθεται ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ «Τόμου τοῦ Σισινίου», ἀπόσπασμα στὸ ὁποῖο ἐμπεριέχεται καὶ ἡ παραπάνω φράση²⁵.

Ἄν ὅμως ὅσα εἰπώθηκαν μποροῦν νά μᾶς βεβαιώσουν ὅτι ὁ Ἀγαλλιανὸς δὲν εἶχε –καὶ θά ἦταν ἄλλωστε παράξενο νά σώζεται– χειρόγραφο τῶν «Βασιλικῶν» τὸν 15ο αἰ. στὴν ἀλωμένη Κωνσταντινούπολη, μᾶς ὑποδεικνύουν ταυτόχρονα ὅτι εἶχε στὴ διάθεσή του ἕνα ἀκόμα νομικὸ χειρόγραφο πού περιεῖχε, μεταξύ ἄλλων, καὶ τὸν «Τόμον τοῦ Σισινίου».

Μέσα στὴν ἴδια λογικὴ ἐντάσσεται καὶ ἡ ἀναφορὰ πού κάνει ὁ μέγας ρήτωρ τοῦ Πατριαρχείου Μανουὴλ Κορίνθιος (†1530/1531) σέ ἔργο τοῦ Δημητρίου Χωματηνοῦ. Συγκεκριμένα, στὸ αὐτόγραφο χειρόγραφό του, πού ἀπόκειται στὴ Μονὴ Ἰθήρων μέ τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ 512²⁶, σώζεται τὸ σχεδίασμα ἐνός πατριαρχικοῦ γράμματος, συνταγμένο ἀπὸ τὸν Μανουὴλ Κορίνθιο, μέ συμβουλές καὶ ὁδηγίες γιὰ τὴν πιστὴ τήρηση τῶν διατάξεων περὶ γάμου. Στὸ σημαντικὸ αὐτὸ κείμενο, πού εἶναι ἀνέκδοτο καὶ ἀθησαύριστο²⁷, ὅταν γίνεται λόγος γιὰ τὸ θέμα τῆς τριγενείας, ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθη ἀναφορὰ πού ὑποδηλώνει γνώση τοῦ ἔργου τοῦ Χωματηνοῦ: «περὶ οὗ καὶ ὁ μέγας ἐπὶ σοφία παντοῖα καὶ ἀρετὴ καὶ τῶν θείων καὶ ἱερῶν νόμων θειότατός τε καὶ ἀκριβέστατος ἐξηγητής, ἀρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας ὁ Χωματινὸς διαλαμβάνει»²⁸. «Δια-

21. στὸ ἴδιο, σ. 155.

22. στ. 2010-2011. Προέρχεται, καὶ αὐτὴ, ἀπὸ τὸν δεῦτερο ἀπολογητικὸ τοῦ «Λόγον».

23. Βλ. πρόχειρα Γ. Α. Ράλλης-Μ. Ποτλῆς, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, τ. 5, Ἀθήνα 1855, σ. 14, στ. 31-32.

24. Βλ. ὅσα ὁ ἴδιος ἐκθέτει στόν Πρόλογο τῆς ἐκδόσής του, τ. 1, Ἀθήνα 1910, σ. 7 κ.ἐξ.

25. Ὁ τόμος τυπώθηκε καὶ κυκλοφόρησε τὸ 1839 (Γκίνης-Μέξας, ἀρ. 3191)· βλ. ὅμως πρόχειρα τὸ κείμενό του στὴν ἀναδημοσίευση τῶν Γ. Α. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ, *Σύνταγμα*, ὁ.π., τ. 5, σ. 164-176. Τό χωρίο πού μᾶς ἐνδιαφέρει στὴ σ. 173, στ. 8-9.

26. Γιά τὸ χειρόγραφο αὐτὸ καὶ βιογραφικά τοῦ Μανουὴλ Κορίνθιου βλ. πρόχειρα Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, *Ὁ «ἱερὸς κώδιξ»*, ὁ.π., σ. 61 κ.ἐξ.

27. Πρόκειται νά τὸ ἐκδώσουμε μέ τὸν Κ. Γ. Πιτσάκη.

28. Χφ. Ἰθήρων 512 φ. 304^ν.

Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπουλος

λαμβάνει»· προφανώς στο ἔργο του «Περὶ βαθμῶν συγγενείας». Πρόκειται γιὰ μιὰ πληροφορία πού δηλώνει τὴν ὑπαρξὴ κάποιου χειρογράφου πού ὑπῆρχε στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου ἢ στὴν ἰδιωτικὴ βιβλιοθήκη τοῦ Μανουὴλ Κορίνθιου καὶ παρέδιδε, μεταξύ ἄλλων, καὶ τὸ ἔργο τοῦ Χωματηνοῦ.

Τέλος, μετὰ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰ., γνωρίζουμε ὅτι ὁ ὀφφικιάλιος τοῦ Πατριαρχείου Θεοδόσιος Ζυγομαλὰς εἶχε στὴν κατοχὴ του ἓνα νομικὸ χειρόγραφο. Πρόκειται γιὰ χειρόγραφο τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἀφοῦ ἡ γραφὴ του ἀνάγεται στὸ ἀ' μισό τοῦ 15ου αἰ.²⁹, πού περιεῖχε τὴν «Ἐξάβιβλον» καὶ τὴν «Ἐπιτομὴν τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων» τοῦ Ἀρμενόπουλου, μαζί μέ κάποια νομικά καὶ ἄλλα κείμενα³⁰. Δέν γνωρίζουμε ἀπὸ ποῦ ὁ Ζυγομαλὰς, νοτάριος στὸ Πατριαρχεῖο ἀπὸ τὸ 1564 τουλάχιστον, προμηθεύτηκε τὸ νομικὸ αὐτὸ χειρόγραφο, μπορούμε ὅμως νὰ ὀρίσουμε ἓνα *terminus ante quem* γιὰ τὸ χρόνο πού θρῖσκόταν ὁπωσδήποτε στὰ χέρια του: σέ σημείωμα πού ἔγραψε σέ λευκὸ φύλλο τοῦ χειρογράφου³¹ δηλώνεται μέ τὸ ὀφφίκιο τοῦ πρωτονοταρίου, ἀξίωμα πού κατέλαβε τὸ 1583/1584 καὶ κατεῖχε ὡς τὸ 1591. Ἀντίθετα γνωρίζουμε ὡς πότε τὸ χειρόγραφο αὐτὸ θά μείνει στὴν κατοχὴ του: τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1600 θά τὸ δωρήσει στὸν «Ἰωάννη Βωρρετῆ»³².

III

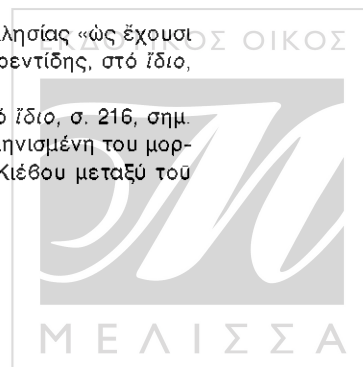
Ἀναφερθήκαμε ὡς τώρα σέ νομικά βοηθήματα τὰ ὁποῖα μέ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο θρέθηκαν στὴν βιβλιοθήκη πού συγκροτήθηκε στὸ Πατριαρχεῖο μετὰ τὴν Ἀλωση: πρόκειται γιὰ νομικά χειρόγραφα πού περιέχουν ἔργα πού συντάχθηκαν τὴν βυζαντινὴ ἐποχῇ. Μιλήσαμε ἀκόμα γιὰ νομικά χειρόγραφα

29. Τὸ χειρόγραφο βρίσκεται σήμερα στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καίμπριτζ μέ τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ Dd. 2. 51 (83). Ἀποδίδεται στὸν γραφέα πού ἔδρασε τὸ ἀ' μισό τοῦ 15ου αἰ. Στέφανο Μηδεῖας· βλ. E. Gamillscheg - D. Harlfinger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600, 1, Grossbritannien. A. Verzeichnis der Kopisten*, Βιέννη 1981, ἀρ. 366, σ. 184.

30. Βλ. πρὸχειρα στὴ μελέτη τοῦ Σταύρου Περεντίδη, «Un manuscrit de l' Hexabible d' Harménopoulos en la possession de Théodose Zygomalas», *Μνήμη Γεωργίου Α. Πετροπούλου*, τ. 2, Ἀθήνα 1984, σ. 212-217, μιὰ συνοπτικὴ παρουσίαση τῶν περιεχομένων ἔργων στὸ χειρόγραφο.

31. Πρόκειται γιὰ ἓναν κατάλογο τῶν ὀφφικίων τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας «ὡς ἔχουσι νῦν», κατάλογο τὸν ὁποῖο ἐντόπισε καὶ δημοσίευσε ὁ Σταῦρος Περεντίδης, στὸ *ἴδιο*, σ. 228.

32. Βλ. τὴν ὑπόθεση πού διατυπώνει ὁ Σταῦρος Περεντίδης, στὸ *ἴδιο*, σ. 216, σημ. 43 γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ δωρεοδόχου: ἴσως δηλώνεται, στὴν ἐξελληνισμένη του μορφῇ, τὸ ὄνομα τοῦ Ivan Boreckij, πού θά διατελέσει μητροπολίτης Κιέβου μετὰ τοῦ 1620 καὶ τοῦ 1631.



Νομικά βοηθήματα μετά την "Αλωση

της ίδιας εποχής που είχαν στην κατοχή τους όφφικιάλαιοι του Πατριαρχείου³³. Πρίν ωστόσο κλείσουμε τό θέμα αυτό καί μιλήσουμε γιά μία νομική συναγωγή που τό ίδιο τό Πατριαρχείο συγκρότησε τό 1564, είναι χρήσιμο νά θυμίσουμε πώς, τρία χρόνια πρίν, ὁ νοτάριος τῆς μητροπόλεως Θηβῶν Μανουήλ Μαλαξός εἶχε συγκροτήσει ἕνα «Νόμιμον»³⁴ πού, σύμφωνα μέ τήν ἐξαγγελία του, ἀπέδιδε τό ἰσχύον τότε δίκαιο. Ἰδοῦ πώς περιγράφει τό στόχο καί τήν μέθοδό του στόν Πρόλογο τοῦ ἔργου του: «Ἐξ ἐκάστου τῶν θεῶν νόμων βιβλίων τά χρειώδη καί ἀναγκαῖα καί συχνῶς ζητούμενα ἐκλέξαντες καί ταῦτα κεφαλαιωδῶς ἐν τῷδε τῷ βιβλίῳ τῶν νόμων ἐγράψαμεν καί μηδέν σχεδόν παραλείπεται, ὅσα ἔχουσι τήν σήμερον ἰσχύν εἰς τήν ἁγίαν τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν καί εἰς πάντας τοὺς πανιερωτάτους ἀρχιερεῖς»³⁵.

33. Ὑπάρχουν κάποιες ἐνδείξεις πού σώζονται στό λεγόμενο «Χειρόγραφο Γ», χειρόγραφο κώδικα τοῦ Νικολάου Καρατζά, οἱ ὁποῖες μᾶς ἐπιτρέπουν νά υποθέσουμε ὅτι ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανός δέν λησμόνησε τήν ιδιότητα τοῦ γραφέα χειρογράφων μετά τήν Ἀλωση. Δέν μπορούμε ὅμως μέ τά στοιχεῖα πού ἔχουμε ὥς τώρα στή διάθεσή μας νά διευκρινίσουμε, ἂν τό προϊόν τῆς ἀντιγραφικῆς του ἐργασίας, ἕνα χειρόγραφο μέ νομική ὕλη, ἐγινε γιά λογαριασμό τοῦ Πατριαρχείου ἢ πλούτισε τήν προσωπική του βιβλιοθήκη. Γιά τό χειρόγραφο πού σώζει αὐτές τίς ἐνδείξεις βλ. Δ. Γ. Ἀποστολοπούλου, Π. Δ. Μιχαηλάρης, Μάχη Παῖζη, «Ἐνα περιώνυμο νομικό χειρόγραφο πού ἐλάνθανε: τό "χειρόγραφο Γ, τοῦ Γερασίμου Ἀργολίδας". Ἐνας ἄγνωστος κώδικας τοῦ Νικολάου Καρατζά», π. Ἑλληνικά, τ. 45, 1995, σ. 85-109. Γιά τόν Ἀγαλλιανό ὡς γραφέα χειρογράφων βλ. πρόχειρα Χ. Γ. Πατρινέλης, «Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως», Ἐπετηρίς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου, τ. 8-9, 1958-1959, σ. 67 καί τήν ἐκεῖ σημειούμενη βιβλιογραφία. Γιά τόν Ἀγαλλιανό ὡς γραφέα ἐπίσημων πατριαρχικῶν γραμμάτων βλ. Μάχη Παῖζη-Ἀποστολοπούλου, «Γραφεῖς ἐπισήμων. Στοιχεῖα γιά τή λειτουργία τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας τήν περίοδο 1454-1500», Ἡ Ἑλληνική γραφή κατὰ τοὺς 15ο καί 16ο αἰῶνες. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου πού ὀργάνωσε στήν Ἀθήνα τό Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἑθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν (18-20 Ὀκτωβρίου 1996) (ὑπό ἐκδόση).

34. Ἔτσι ἐπιγράφει τό πόνημά του στόν αὐτόγραφο κώδικα πού σώζεται σήμερα στήν Βατικανή Βιβλιοθήκη μέ τόν ταξινομικό ἀριθμό Ottobonianus graecus 97· βλ. Paul Canart-Γεώργιος Σ. Μάρκου, «Ὁ αὐτόγραφος Νομοκάνων (Νόμιμον) τοῦ Μανουήλ Μαλαξοῦ», Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 55, 1980, σ. 296. Θυμίζω ὅτι στό διάστημα πού μᾶς ἐνδιαφέρει, μέσα στόν πρῶτο αἰῶνα μετά τήν Ἀλωση, ὁ Κουνάλης Κριτόπουλος ἐπεξεργάστηκε μιά παράφραση τοῦ «Συντάγματος κατὰ στοιχεῖον» τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη· βλ. Νικ. Π. Μάτσης, «Περί τῆν παράφρασιν τοῦ Συντάγματος τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη ἀπό τοῦ Κουνάλη Κριτοπούλου, Συμβολή εἰς τήν μελέτην τῶν μεταβυζαντινῶν νομοκανόνων», Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τ. 34, 1965, σ. 175-201 καί τήν βιβλιογραφία πού ἀναφέρει. Πόνημα πού δέν φαίνεται, ἀπό τά σωζόμενα στοιχεῖα, νά πλούτισε τήν βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου τόν πρῶτο αἰῶνα μετά τήν Ἀλωση.

35. Βλ. Κων. Ι. Δυοβουνιώτης, Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μανουήλ Μαλαξοῦ, Ἀθήνα 1916, σ. 19. Ὁ Δυοβουνιώτης χρησιμοποίησε τό «ὑπ. ἀριθμόν 8 χειρόγραφον τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Κολυβά», χειρόγραφο πού βρίσκεται σήμερα στήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπουλος

Εἶχε δηλαδή δημιουργηθεῖ ἕνα χρήσιμο ἐργαλεῖο γιὰ τὴν διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης. Μποροῦμε, ἄραγε, νὰ εἴμαστε βέβαιοι ὅτι ἕνα ἀντίγραφο ἀπὸ αὐτό τό χρήσιμο ἐργαλεῖο ἔφτασε στοῦ Πατριαρχεῖο;

Μποροῦμε θάσιμα νὰ τό πιθανολογήσουμε, ἀφοῦ ὁ μητροπολίτης Θηβῶν, πρόσωπο τιμημένο ἀπὸ τό Πατριαρχεῖο, βρισκόταν στὴν Κωνσταντινούπολη πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1565. Συγκεκριμένα, μητροπολίτης Θηβῶν ἦταν τότε ὁ Ἰωάσαφ Μακρῆς, τό πρόσωπο τό ὁποῖο ὁ νοτάριος τῆς μητροπόλεως τοῦ Μανουὴλ Μαλαξὸς τιμᾷ στὸν Πρόλογο τοῦ ἔργου του καὶ τοῦ προσφέρει ἕνα ἀντίτυπο τῆς ἐργασίας του³⁶, ἀλλὰ εἶναι καὶ ὁ ἀρχιερέας πού εἶχε ἰδιαίτερα τιμηθεῖ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ἀφοῦ τοῦ εἶχε δοθεῖ «ὁ τόπος» τοῦ Σίδης. Ὁ Ἰωάσαφ, ὅπως μαρτυρεῖ σωζόμενη πατριαρχικὴ πράξη πού ἐκδόθηκε μετὰ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1564 καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1565, βρισκόταν στὴν Κωνσταντινούπολη ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, ἀφοῦ εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς πού ὑπογράφουν τὴν πράξη³⁷. Καὶ εἶναι πολὺ πιθανό σὲ αὐτό ἢ σὲ προηγούμενο ταξίδι του, νὰ μετέφερε στοῦ Πατριαρχεῖο ἕνα ἀντίτυπο ἀπὸ τὸν Νομοκάνονα τοῦ νοταρίου τῆς μητροπόλεως του, τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ, ἀντίτυπο εἴτε τῆς λόγιας μορφῆς τοῦ Νομοκάνονα πού τὴν συνέταξε τό 1561 ἢ ἐκείνης σὲ ἀπλούστερη γλώσσα πού τὴν συνέταξε τό 1563. Εἶναι πάντως δύσκολο νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ Θηβῶν Ἰωάσαφ δὲν ἔκανε κανὸν λόγο στὴν πατριαρχικὴ σύνοδο γιὰ τό γεγονὸς ὅτι ἕνας λόγιος τῆς δικῆς του ἐπαρχίας συγκρό-

36. «Ταῦτα δὲ ἐτυπώθησαν» ... «ἐνταῦθα ἐν τῇ ἀγιωτάτῃ μητροπόλει τῶν Θηβῶν ἀρχιερατεύοντος ταύτης τοῦ πανιερωτάτου καὶ θεοτιμῆτου μητροπολίτου ὑπερτίμου καὶ ἐξάρχου πάσης Βοιωτίας καὶ τὸν τόπον ἐπέχοντος κυροῦ Ἰωάσαφ, οὐ κατὰ κόσμον ἐπίκλητον Μακρῆς εὐγενέστατος καὶ ἡ ἐπίγειος αὐτοῦ πατρίς ἡ θεοφρούρητος νῆσος Ζακύνθου, παρ' ἐμοῦ τοῦ εὐτελοῦς δούλου αὐτοῦ Μανουὴλ νοταρίου τοῦ Μαλαξοῦ τοῦ ἐκ Ναυπλίου τῆς Πελοποννήσου ἐν ἔτει ἐπτακισχίλιστῶ ἐξηκοστῶ ἰνδικτιῶνος τετάρτης ἀπὸ Ἀδάμ ἀπὸ δὲ τῆς κοσμοσωτηρίου κατὰ σάρκα γεννήσεως τοῦ κυρίου καὶ θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ νέου Ἀδάμ χιλιοστῶ πεντηκοσιοστῶ ἐξηκοστῶ πρώτῳ ἀπριλλίῳ τριακοστῇ».

37. Ἀναφέρομαι στὴ «συνοδικὴν ἀπόφασιν» τὴν σχετικὴν μὲ τὴν διένεξη μεταξὺ τῶν μονῶν Μετεώρου καὶ Βαρλαάμ γιὰ τό «ῥῥωρ ἐκ Λεπτοκαρύας» πού ἐκδόθηκε καὶ τοὺς «ἐπεδόθη κ(α)τ(ά) τό „ζογ“ ἔτος Ἰνδικτιῶνος κ^β | = η^{τς} |». Δεδομένου ὅτι ἡ ἀπόφαση ἐκδόθηκε ἐπὶ πατριαρχίας Ἰωάσαφ Β', ὁ ὁποῖος θά καθαιρεθεῖ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1565, ἡ ἔκδοση τῆς ἀπόφασης, τὴν ὁποία συνυπογράφει καὶ ὁ Θηβῶν Ἰωάσαφ, θά πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ μετὰ τὴν 1η Σεπτεμβρίου τοῦ 1564 καὶ πρὶν τὴν καθαίρεση τοῦ πατριάρχου. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Θηβῶν ἦταν στὴν Κωνσταντινούπολη ὡς καὶ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1565, ἀφοῦ συνυπογράφει καὶ τὴν καθαίρεση τοῦ Ἰωάσαφ Β'. Βλ. τὴν πρώτη ἀπόφαση στὴν ἔκδοση Διον. Ζακυθινός, «Ἀνέκδοτα πατριαρχικά καὶ ἐκκλησιαστικά γράμματα περὶ τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων», π. Ἑλληνικά, τ. 10, 1938, σ. 294-296: ἀπὸ ἀντίγραφο τοῦ γράμματος ἀποκείμενο στὰ Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους· τό κείμενο τῆς καθαιρέσεως τοῦ Ἰωάσαφ Β' ἔχει δημοσιεύσει ὁ Μ. Crusius, *Turcograeciae libri octo*, Βασιλεία 1584, σ. 170-174.



Νομικά βοηθήματα μετά την "Αλωση

τησε ένα χρηστικό, όπως παρουσιαζόταν, έργαλειο για την διοίκηση της Έκκλησίας και την άπονομή του δικαίου. "Αν λοιπόν δεχτούμε τουλάχιστον τό έλασσον, ότι είχε μιλήσει άπλως για τό «Νόμιμον» πού δημιούργησε ό νοτάριος της μητροπόλεως του, τότε γιατί τό Πατριαρχείο, πού είχε στην διάθεσή του, όπως είδαμε, νομικά βοηθήματα και ήταν εύκολο γι' αυτό νά ζητήσει νά προμηθευτεί –άν δέν τό είχε ήδη στη διάθεσή του– τό χρηστικό έργαλειο πού μόλις είχε δημιουργήσει ό Μανουήλ Μαλαξός, αποφάσισε την συγκρότηση μιās νομικής συναγωγής;

Είναι όμως καιρός νά δώσουμε κάποια στοιχεία για την άθησαύριστη αυτή πατριαρχική νομική συναγωγή πού έντελως πρόσφατα ήρθε στό φώς³⁸.

IV

Τό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως στά 1564, μέ έντολή του 'Ιωάσαφ Β' και μέ την ένεργή συμμετοχή του όφφικιαλίου του Πατριαρχείου 'Ιέρακα, θέλησε νά δημιουργήσει μιā νομική συναγωγή στην όποία συναίρεσε νομική ύλη από την βυζαντινή εποχή, πατριαρχικές αποφάσεις της πρώτης μεταβυζαντινής περιόδου και προσέθεσε λευκά φύλλα στά όποια άρχισε νά καταχωρίζει τμήματα πατριαρχικών αποφάσεων της εποχής πού έγινε ή συναγωγή, πρακτική πού θά τηρηθεί ως τό 1592 τουλάχιστον.

Από τη νομική αυτή συναγωγή σώζονται σήμερα εκατόν τριάντα όκτώ πρωτότυπα φύλλα της: εκατόν δέκα όκτώ στον χειρόγραφο κώδικα πού άπόκειται στη βιβλιοθήκη της μητροπόλεως Σάμου και 'Ικαρίας μέ τον ταξινομικό άριθμό 12 και είκοσι στον παρισινό κώδικα Suppl. gr. 1236³⁹.

Στό εύλογο έρώτημα πού ήδη διατυπώσαμε πιό πάνω, γιατί νά δημιουργηθεί αυτή ή πατριαρχική συναγωγή, άφου ύπήρχαν νομικά βοηθήματα στό Πατριαρχείο και ό Μανουήλ Μαλαξός, τρία χρόνια μόλις πριν, είχε συγκροτήσει τό χρηστικό «Νόμιμόν» του, στοιχεία για νά άπαντήσουμε μάς δίνουν οι ακόλουθες ένδείξεις.

"Ενα πρώτο άποκαλυπτικό στοιχείο είναι ό τρόπος μέ τον όποιο ό μέγας λογοθέτης του Πατριαρχείου 'Ιέρακας καταχωρίζει στη νομική συναγωγή κάποια προγενέστερη πατριαρχική άπόφαση: άφου καταχωρίσει, μέ τό χέρι του, μεγάλα τμήματα μιās άποφάσεως σχετικής μέ τό δίκαιο του γάμου πού έλαβε τό 1560 ό 'Ιωάσαφ Β', βεβαιώνει μέ την ύπογραφή του και μέ την αναφορά της έπίσημης ιδιότητάς του για τό γνήσιο του περιεχομένου της. Συγκεκριμένα, κλείνει τό κείμενό του μέ τον ακόλουθο πανηγυρικό τρόπο:

38. Βλ. Δ. Γ. Αποστολόπουλος, *Ανάγλυφα μιās τέχνης νομικής*, ό.π.

39. Στη μελέτη πού αναφέρω στην προηγούμενη σημείωση παρουσιάζονται αναλυτικά, στό τρίτο κεφάλαιο, οι προσπάθειες πού έγιναν για νά αποτιμηθούν όσα άλλα περιέχονταν στη νομική συναγωγή και σήμερα λανθάνουν ή έχουν χαθεί.

Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπουλος

*Ἰέραξ ὁ Μέγας Λογοθέτης τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας μαρτυρῶ εἶναι ἀληθῆ
τά ἀνωτέρω ὑπό τῆς συνόδου ἀποφανθέντα πάντα
καί γάρ παρήμην καί αὐτός σύν πᾶσι τοῖς παρατυχοῦσι τῶν κληρικῶν:—⁴⁰*

Εἶναι ἀδικοιολόγητη, ἴσως καί ἀδιανόητη, μία τέτοια ἐπισημότητα, ἂν δέν ἦ-
θελαν ἡ συναγωγή πού συγκρότησαν νά εἶναι κάτι παραπάνω ἀπό ἓνα ἀπλό
νομικό βοήθημα στή χρήση τῆς πατριαρχικῆς Γραμματείας.

Αὐτό «τό κάτι παραπάνω» πού θέλησαν νά προσδώσουν στή συναγωγή τό
ἀποκαλύπτει ὁ Μητροφάνης Γ' σέ γράμμα πού ἐκδόθηκε τήν ἴδια περίπου
ἐποχή, καθῶς σέ κάποιο σημεῖο τοῦ κειμένου πού ἀναφέρεται στήν τάξη
τῶν ἐκκλησιαστικῶν περιφερειῶν πού ὑπάγονται στό Πατριαρχεῖο Κωνσταν-
τινουπόλεως δηλώνει ὅτι ἀντλεῖ τά στοιχεῖα ἀπό μιά συλλογή πού τήν προσ-
διορίζει μέ ὀριστικό ἄρθρο, τό Νόμιμον τοῦ Πατριαρχείου: ... «ἡ μετριότης
ἡμῶν ἀνερειυνήσασα», ἀναφέρει ὁ Μητροφάνης, «εὗρεν ἐν τῷ *Νομίμῳ ταύ-
της τῆς καθ' ἡμᾶς τοῦ Θεοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας* ἐν τῷ καταλόγῳ εἴτε ἀπα-
ριθμήσει τῶν Ἀρχιεπισκοπῶν, ὅτι ἡ Σουγδαία λα' ὑπῆρξεν ἀρχιεπισκοπή, αἱ
δέ Φούλλαι λγ'· αἱ δὲ ἀμφότεραι ἀρχιεπισκοπαὶ συνθέτως Σουγδαίουφυλλα
ἐπωνομάσθησαν»⁴¹. Εἶναι φανερό πῶς στό γράμμα τοῦ Μητροφάνους γίνεται
ἀναφορά σέ κάποιο Τακτικό πού παρέδιδε τήν τάξη τῶν ὑποκειμένων στό
Πατριαρχεῖο θρόνων. Πρόκειται πιθανότατα γιά τήν *Notitia episcopatum* ἀρ.
12, στήν ὁποία οἱ ἀρχιεπισκοπές Σουγδαίας καί Φούλλων ἀναφέρονται ὡς
31η καί 32η ἀντίστοιχα⁴². Ἕνα, ἀπό τά πολλά, Τακτικά πού προφανῶς πε-
ριεῖχε ἡ νομική συναγωγή ἡ ὁποία εἶχε συγκροτηθεῖ στό Πατριαρχεῖο λίγο
πρὶν ὁ Μητροφάνης ἐκδώσει τό γράμμα του. Μιά νομική συναγωγή πού ὁ χα-
ρακτηρισμός της ὡς «τοῦ Νομίμου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας» δείχνει τήν

40. Τό πλήρες κείμενο τῆς καταχώρισης τοῦ Ἰέρακα ἔχει δημοσιεύσει, ἀπό τό σα-
μακό χειρόγραφο, ὁ Ἐπαμ. Σταματιάδης, *Ἐκκλησιαστικά σύλλεκτα*, Σάμος 1891, σ. 46-
47· βλ. νεότερη ἐκδοση, Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, *στό ἴδιο*.

41. Τό κείμενο τοῦ γράμματος παραδίδεται ἀπό τόν χειρόγραφο κώδικα ἀρ. 11 τοῦ
Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως καί τό ἔχει δημοσιεύσει ὁ Α. Παπαδό-
πουλος-Κεραμεύς (*Documents patriarchaux | Léontopolis en Pologne. Cafra en Crimée*),
Trudy VI Archeologičeskago Sjezda v Odesse 1884, τ. 2, Ὁδησός 1888, σ. 178-179).
Σύμφωνα μέ τόν ἐκδότη τό γράμμα ἀνάγεται στήν ἀρχή τῆς πρώτης πατριαρχίας τοῦ
Μητροφάνη Γ', δηλαδή στά 1565/1566. Γιά τό θέμα τῆς χρονολόγησης τοῦ γράμματος
βλ. καί Μάχη Παῖζη-Ἀποστολοπούλου, *Ὁ θεσμός τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας 14ος-
19ος αἰώνας*, Ἀθήνα 1995, σ. 229-231. Μέ τό πατριαρχικό αὐτό γράμμα ἐπιβεβαιώνεται
ὁ ἐξαρχικός χαρακτήρας δέκα πατριαρχικῶν χωριῶν πού θρίσκονταν στήν χερσόνησο
τῆς Κριμαίας καί παραχωροῦνται «ἐξαρχικῶς» στόν «παπᾶ κύρ Ἰωάννην καί σακελλά-
ριον Καφά».

42. Βλ. J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanæ*, Παρίσι
1981, σ. 352· σέ δύο μάλιστα κώδικες πού παραδίδουν αὐτό τό Τακτικό, τόν K [= *Laurentianus* LIX 35] καί τόν S [= *Sinaiticus* 1117], ὑπάρχει καί ἡ ὀνομασία τους ὡς
«Σουγδουφούλλων».

Νομικά βοηθήματα μετά την “Αλωση

διαφοροποίησή της από τα άλλα νομικά βοηθήματα που υπήρχαν στην πατριαρχική Γραμματεία και υποδηλώνει τόν επίσημο χαρακτήρα που ήθελαν να της προσδώσουν.

Τό τρίτο στοιχείο είναι πώς ή καταχώριση τμημάτων πατριαρχικών αποφάσεων συνεχίστηκε και μετά την εποχή της συγκρότησης του άρχικου σώματος της συναγωγής. Για παράδειγμα, στά σωζόμενα τμήματα της νομικής συναγωγής υπάρχει μία καταχώριση που έγινε μετά τό 1592. Πρόκειται για πράξη του ‘Ιερεμία Β’ που μέ χρονολογία Μάρτιος του 1592 εκδόθηκε στό Βουκουρέστι. ‘Ολόκληρο τό κείμενο της πράξεως μπορούμε νά υποθέσουμε βάσιμα ότι καταχωρίστηκε στόν «Ίερόν κώδικα» του Πατριαρχείου και τμήμα της κρίθηκε σκόπιμο νά καταχωριστεί, προφανώς μετά τή χρονολογία αυτή, στη νομική συναγωγή του⁴³.

‘Από αυτά τά τρία άλλα χαρακτηριστικά στοιχεία μπορούμε νά κατανοήσουμε τόν χαρακτήρα της νομικής συναγωγής που συγκροτήθηκε στό Πατριαρχείο στά 1564: θέλησαν νά είναι ένα «Σύνταγμα» βυζαντινών και μεταβυζαντινών νομικών διατάξεων και ένας άνοικτός κώδικας για τήν καταχώριση της νεότερης σχετικής νομοθεσίας.

V

“Όταν πρίν από είκοσι περίπου χρόνια οι έρευνές μου μέ έφεραν στόν έντοπισμό του «Μεγάλου Νομίμου», μίας νομικής συναγωγής που τόν 17ο αϊ. άποτελούσε για τό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως τήν επίσημη νομοκανονική του συλλογή, είχαμε θεωρήσει τό φαινόμενο αυτό μοναδικό στόν μεταβυζαντινό νομικό μας βίο⁴⁴. ‘Ιδού όμως που νεότερες έρευνες φέρνουν στό φώς ανάλογο φαινόμενο από τόν 16ο μάλιστα αϊ. Εύρήματα άλληλοσυμπληρούμενα, καθώς τό ένα βοηθά στην καλύτερη κατανόηση του άλλου, εύρήματα που, σέ συνδυασμό μέ όσα στοιχεία συγκεντρώσαμε για τά νομικά

43. Βλ. πρόχειρα τό κείμενο της καταχώρισης που έχει δημοσιεύσει από τό σαμιακό χειρόγραφο, μέ πολλές όμως παραγνώσεις, ό ‘Επαμ. Σταματιάδης, *‘Εκκλησιαστικά σύλλεκτα*, δ.π., σ. 47-48. Δυστυχώς δέν σώζονται οι αντίστοιχες ένότητες του «Ιεροϋ κώδικος» εκείνης της περιόδου.

44. Βλ. Δ. Γ. ‘Αποστολόπουλος, *Τό Μέγα Νόμιμον. Συμβολή στην έρευνα του μεταβυζαντινού δημοσίου δικαίου*, ‘Αθήνα 1978, όπου σημειώνονται και όποιες άλλες προγενέστερες αναφορές στό θέμα· Κ. Γ. Πισάκης, «Φιλίππου του Κυπρίου μία μαρτυρία για τό “Μέγα Νόμιμον”», *Πρακτικά Β’ διεθνούς Κυπριολογικού συνεδρίου*, τ. 2, Λευκωσία 1986, σ. 361-374· Δ. Γ. ‘Αποστολόπουλος, «“Ενα “Ίσον” “έκβληθέν από του Μεγάλου Νομίμου”», *Ροδωνιά. Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσακα*, τ. 1, Ρέθυμνο 1994, σ. 25-35 και του ίδιου, «Τό “Μέγα Νόμιμον” και ό Δοσίθεος ‘Ιεροσολύμων», π. *Μεσαιωνικά και Νέα Έλληνικά*, τ. 5, 1996, σ. 283-293.

Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπουλος

βοηθήματα πού είχε στή διάθεσή του τό Πατριαρχεῖο στήν πρώιμη Τουρκοκρατία, μᾶς ἐπιτρέπουν νά ἀποκαλύψουμε κάποιες ἄγνωστες ὡς τώρα πτυχές τοῦ, μέσα στό πλαίσιο τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, νομικοῦ μας βίου.

Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπουλος

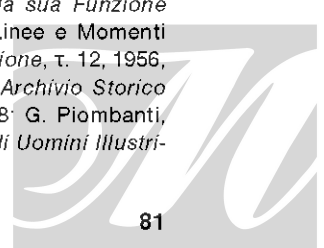
Κοινωνικότητα - πολιτικές επιδιώξεις - οικονομικές επενδύσεις: ή αναρρίχηση των Έλλήνων εμπόρων στην κοινωνική ιεραρχία του Λιβόρνο τόν 19ο αιώνα

Τό Λιβόρνο υπήρξε ένα από τά σημαντικά κέντρα του διεθνούς εμπορίου κυρίως από τόν 16ο αιώνα καί μετά. Πόλη-λιμάνι πού σχεδιάστηκε από τίς αρχές τής Τοσκάνης ως τό ίδανικό *porto franco* στό μέσον τών μεσογειακών θαλάσσιων δρόμων, έξασφάλισε γιά πολλά χρόνια στά μέλη τής πολυεθνικής κοινωνίας εμπόρων, πού συγκεντρώθηκαν καί έγκαταστάθηκαν σέ αυτό, συνθήκες ελεύθερης από δασμούς διακίνησης εμπορευμάτων, μία οργανωμένη διεθνή οίκονομία αγοράς καί δυνατότητες βραχυπρόθεσμης καί μακροπρόθεσμης αποθήκευσης προϊόντων στίς έκτεταμένες αποθηκευτικές εγκαταστάσεις του λιμανιού¹.

Τό άρθρο αποτελεί μέρος ένότητας πού φέρει τόν ίδιο τίτλο στην υπό έκδοση διατριβή μου, καί ανήκει στό κεφάλαιο «Έμποροι καί Έπιχειρήσεις στό Λιβόρνο τόν 18ο καί 19ο αιώνα», πού αναφέρεται στίς σχέσεις τών Έλλήνων του Λιβόρνο μέ τήν δημόσια διοίκηση καί πολιτική, στή συμμετοχή τους σέ φιλανθρωπικές καί φιλεκπαιδευτικές οργανώσεις, καί τέλος, στην επένδυση κεφαλαίων σέ ακίνητη περιουσία.

1. Σχετικά μέ τήν πρώιμη Ιστορία του Λιβόρνο βλ. μεταξύ άλλων *Atti del Convegno: Livorno e il Mediterraneo nell'Età Medicea*, Livorno: 23-24 Settembre, Λιβόρνο 1977· M. Baruchello, *Livorno e il suo Porto, Origini, Caratteristiche, Vicende dei Traffici Livornesi*, Λιβόρνο 1932· F. Braudel - R. Romano, *Navires et Marchandises à l'entrée du Port du Livourne (1547-1611)*, στό *École Pratique des Hautes Études, Section VI, Ports, Routes et Traffics*, τ. 1, Παρίσι 1951· επίσης J. P. Filippini, *Il Porto di Livorno e la Toscana (1676-1814)*, 3 τ., Νάπολη, [Nuove Ricerche di Storia 18], 1998, όπου καί συγκεντρώνονται όλα τά άρθρα του Filippini σχετικά μέ τό Λιβόρνο, από τά τέλη τής δεκαετίας του '60 μέχρι σήμερα· G. Guarnieri, *Il Porto di Livorno e la sua Funzione Economica dalle sue Origini ai Tempi Nostri*, Πίζα 1931· G. Mori, «Linee e Momenti dello Sviluppo della Città, del Porto e dei Traffici di Livorno», π. *La Regione*, τ. 12, 1956, σ. 3-44· G. Pardi, «Disegno della Storia Demografica di Livorno», π. *Archivio Storico Italiano*, τ. I, 1918, σ. 1-96· F. Pera, *Curiosità Livornesi*, Λιβόρνο 1888· G. Piombanti, *Compendio Storico Popolare della Città di Livorno con Appendice sugli Uomini Illustri-*

ΕΚΔΟΣΗ ΟΙΚΟΣ



ΜΕΛΙΣΣΑ

Δέσποινα Βλάμη

Από τὰ τέλη τοῦ 18ου μέχρι καὶ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα, τὸ Λιβόρνο ἀπετέλεσε μία στρατηγικῆς σημασίας θέση γιὰ τὰ ἑλληνικὰ ἐπιχειρηματικὰ συμφέροντα στὴν Μεσόγειο, στὴν Μαύρη Θάλασσα, καὶ στὸν θόρειο Ἀτλαντικό. Οἱ πρῶτοι Ἕλληνες ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴν πόλη ἔφθασαν ἐκεῖ, ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰώνα. Ἦταν, σύμφωνα μὲ διάφορες μαρτυρίες, ναυτικοὶ ποὺ προσελήφθησαν ὡς μισθοφόροι στὸν στόλο τοῦ Τάγματος τοῦ Ἁγίου Στέφανου, ποὺ ἱδρύσε ὁ Κόσιμο τῶν Μεδίκων γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τοὺς πειρατές ποὺ δροῦσαν στὸν εὐρύτερο χῶρο τῆς Μεσογείου². Στὰ ἐπόμενα χρόνια ἡ φιλελεύθερη οἰκονομικὴ πολιτικὴ ποὺ ἐφάρμοσαν οἱ Μεδικοὶ, μὲ στόχο τὴν ὑποστήριξη τῆς ἀνάπτυξης τοῦ Λιβόρνου, ἔφερε στὸ λιμάνι ἀρκετές ἑλληνικὲς οἰκογένειες. Ἕλληνες ἐργάστηκαν ὡς ναυτικοί, βιοτέχνες καὶ μικροῦς ἐμπόροι, καὶ ὀργάνωσαν μὲ ἕναν ὑποτυπώδη τρόπο τὴν κοινὴ θρησκευτικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ τους.

Στὸ δεῦτερο μιστὸ τοῦ 18ου αἰώνα οἱ πρῶτες προσπάθειες γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν ὁρθόδοξων Ἑλλήνων σὲ μία κοινότητα ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ἀφίξης στὸ λιμάνι ἐνὸς σημαντικοῦ ἀριθμοῦ ἐμπόρων, μὲ προέλευση κυρίως τὴν δυτικὴ Ἑλλάδα καὶ τὰ νησιά. Ἦταν ἡ ἐποχὴ ποὺ ἡ δραστηριότητα ὀρισμένων ἀπὸ αὐτοὺς, σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε στὶς ἐμπορικὲς ἀνταλλαγές μὲ τὸ Λεβάντε, ἄρχισε νὰ γίνεται ὅλο καὶ περισσότερο αἰσθητὴ. Ἐμπορικὰ πλοῖα, καὶ μετὰξὺ αὐτῶν ἀρκετὰ ἑλληνικῆς ἰδιοκτησίας, μετέφεραν στὸ Λιβόρνο ἀπὸ τὶς ἀγορές τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, τὰ λιμάνια τῆς δυτικῆς καὶ νοτιοδυτικῆς Ἑλλάδας καὶ τὰ Ἐπτάνησα φορτία μὲ ἐμπορεύματα ποὺ εἶχαν παραγγεῖλει Ἕλληνες ἔμποροι ἐγκατεστημένοι στὴν πόλη. Τὰ ἐμπορεύματα συχνὰ ἀποθηκεύονταν στὶς ἐγκαταστάσεις τοῦ λιμανιοῦ πρὶν ἀκολουθήσουν ἄλλους θαλάσσιους ἢ ἡπειρωτικούς δρόμους πρὸς τὴν βορειοδυτικὴ καὶ κεντρικὴ Εὐρώπη εἴτε διοχετεύονταν στὶς ἀγορές τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου³.

Livornesi, Λιβόρνο 1972· E. Repetti, *Dizionario Geografico Fisico Storico della Toscana...*, τ. II, Φλωρεντία 1835, σ. 717-794· C. Tesi, *Livorno dalla sua Origine ai Nostri Tempi*, 3 τ., Λιβόρνο 1865-1868.

2. Τὸ 1561 ἡ ἱδρυση τοῦ στρατιωτικο-θρησκευτικοῦ Τάγματος τοῦ Ἁγίου Στέφανου ἀπὸ τὸν Κόσιμο Α' τῶν Μεδίκων ἐξασφάλισε στὸν Μέγα Δούκα τῆς Τοσκάνης ἕνα ὄργανο γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς στρατιωτικῆς του πολιτικῆς, ἐνῶ ταυτόχρονα προσέλκυσε στὴν Τοσκάνη ξένους μισθοφόρους, μετὰξὺ τῶν ὁποίων καὶ Ἕλληνες ναυτικούς ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὸ Λιβόρνο. Γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Τάγματος τοῦ Ἁγίου Στέφανου τῆς Τοσκάνης βλ. μετὰξὺ ἄλλων: G. Guarnieri, *Santo Stefano dei Cavalieri nella storia e nella poesia*, χ.τ., 1974.

3. Γιὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς διακυβέρνησης τῶν Λορένα Ἀψβούργων στὴν Τοσκάνη (1737-1799) βλ. μετὰξὺ ἄλλων F. Diaz, L. Mascili Migliorini, C. Mangio, *Il Granducato di Toscana. I Lorena dalla Reggenza agli Anni Rivoluzionari*, στὸ *Storia d'Italia*, τ. XVIII, Τορίνο 1997.

Ἑλληνες ἔμποροι στό Λιβόρνο

Ἐν μέσω συνεχῶν ἀντιπαραθέσεων τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν –κυρίως τῆς Ἀγγλίας καί τῆς Γαλλίας– στήν ξηρά καί στήν θάλασσα, μέ ἀποκορύφωμα τήν περίοδο τῶν γαλλικῶν πολέμων καί τῶν ναπολεόντειων ἡπειρωτικῶν ἀποκλεισμῶν –συγκυρία πού σφράγισε τίς πολιτικές καί οἰκονομικές ἐξελίξεις τοῦ τέλους τοῦ αἰῶνα–, τό ἑλληνικό ἐμπόριο καί ἡ ναυτιλία ἀναπτύχθηκαν. Οἱ ἐξαιρετικά δύσκολες συνθήκες θαλάσσιας ἐπικοινωνίας καί ἡ παρεμπόδιση τῶν διεθνῶν συναλλαγῶν εὐνόησαν τούς ἐπιτήδειους καί ριψοκίνδυνους Ἑλληνες ἀλλά καί ὅλους ὅσους ἦταν ἱκανοί νά ἐμπορεύονται παρά τούς συνεχεῖς ἀποκλεισμούς λιμανιῶν ἀπό τίς ἐμπόλεμες δυνάμεις, τήν πειρατεία, τίς κατασχέσεις φορτίων: πειρατές, λαθρέμποροι καί ὑπῆκοοι οὐδέτερων πολιτικά κρατῶν.

Κατά τή διάρκεια αὐτῆς τῆς ταραγμένης περιόδου, ἡ ἑλληνική ἐμπορική-ἐπιχειρηματική δραστηριότητα μπῆκε σέ μία περίοδο ἀνάπτυξης ἀλλά καί ὠρίμανσης. Πολλές ἀπό τίς παλαιότερες ἐπιχειρήσεις συσσωρεύσαν κεφάλαια καί ἐπεκτάθηκαν γεωγραφικά, ἐνῶ πολλές νέες ἐμφανίστηκαν στή διεθνή ἀγορά προϊόντων καί χρήματος.

Μετά τό 1793 καί τήν εἴσοδο τοῦ Μεγάλου Δουκάτου τῆς Τοσκάνης στόν πόλεμο, τό Λιβόρνο βρέθηκε τρεῖς φορές ὑπό γαλλική κατοχή⁴. Οἱ Ἑλληνες ἔμποροι, οἱ περισσότεροι ἀπολαμβάνοντας τήν οὐδετερότητα πού τούς ἐξασφάλιζε ἡ ὀθωμανική ὑπηκοότητα, δέν ἐπηρεάστηκαν ἀρχικά ἀπό τό βαρύ καθεστῶς τῶν καταλήψεων. Ἡ κατάσταση ἄλλαξε μετά τό 1797 καί μέ τήν εἴσοδο τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας στόν πόλεμο. Μέχρι τό τέλος τῆς τρίτης καί τελευταίας κατάληψης τῶν Γάλλων, ἡ πόλη εἶχε πλεον ἀρχίσει νά ὑποφέρει ἀπό τίς συνέπειες μίας πολιτικῆς περιορισμῶν καί ἀπαγορεύσεων, πού καταστρατηγοῦσε τίς ἀρχές τοῦ ἐλεύθερου ἐμπορίου καί τῆς ναυτιλίας, ἀλλά καί λόγω τῆς ἐπιβολῆς φορολογίας πού ἐπιβάρυνε κατά προτεραιότητα τήν ἐμπορική καί ἐπιχειρηματική τάξη τῆς πόλης, καθιστώντας ἔτσι δυσχερῆ ὁποιαδήποτε ἀνάπτυξη τῆς δραστηριότητάς της. Ἦταν ἡ ἐποχή πού τό λιμάνι ἐγκαταλείφθηκε ἀπό πολλές ξένες ἐμπορικές ἐπιχειρήσεις, μεταξύ δέ αὐτῶν καί ἀρκετές ἑλληνικές.

Τό τέλος τῶν γαλλικῶν πολέμων στήν Εὐρώπη σημάδεψε καί τήν ἀρχή μίας καινούργιας ἐποχῆς γιά τήν διεθνή οἰκονομία καί τό ἐμπόριο. Μετά ἀπό μία μακρά περίοδο ἀδράνειας τοῦ βρετανικοῦ ἐμπορίου καί τῆς οἰκονομίας, ἐπιβεβλημένη ἀπό τά πολεμικά γεγονότα καί τήν πολιτική ἀστάθεια, ἡ ἀλματώδης ἀνάπτυξη τῆς βρετανικῆς μεταλλουργίας καί κλωστοῦφαντουργίας ἔδωσε τεράστια ὥθηση στίς βρετανικές ἐξαγωγές, ἐπαναπροσδιόρισε τά ἦθη καί τίς πρακτικές τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν, καί διαμόρφωσε ἕναν

4. Βλ. L. Lotti, «Napoleone e la Toscana», π. *Rassegna Storica Toscana*, Gen.-Giu. 1986, σ. 41-64. Βλ. ἐπίσης P. R. Coppini, *Il Granducato di Toscana. Dagli Anni Francesi all'Unità*, στό *Storia d' Italia*, τ. XIII, Τορίνο 1993, σ. 4-169.

Δέσποινα Βλάμη

νέο χάρτη έμπορικῶν σχέσεων. Στό Λιβόρνο, ἡ ἀναχώρηση τῶν μελῶν τῶν έμπορικῶν κοινοτήτων πού ἦταν ἐγκατεστημένες στήν πόλη ἀπό πολύ παλιά καί ἡ σημαντική ἀποδυνάμωση τῶν οἰκονομικῶν δεσμῶν τοῦ λιμανιοῦ μέ τήν Βρετανία, μαζί μέ τήν διαφοροποίηση τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου σέ ὅ,τι ἀφοροῦσε στήν τεχνική ὑποδομή καί ὀργάνωση, ἐρμηνεύθηκαν ἀπό τούς συγχρόνους ὡς σημάδια μίας μή ἀναστρέψιμης ὕφεσης τῆς οἰκονομίας τοῦ Μεγάλου Δουκάτου, σημάδια πού καθιστοῦσαν ἐπιτακτική τήν ἀνάγκη γιά λήψη δραστικῶν οἰκονομικῶν καί κοινωνικῶν μέτρων.

Μέ τήν παλινόρθωση τοῦ οἴκου τῶν Ἀψβούργων Λορένα στήν Τοσκάνη τό 1814, ἐγκαινιάσθηκε μία περίοδος πολιτικής σταθερότητας, πού συνοδεύτηκε ἀπό μία προσπάθεια κοινωνικῆς καί οἰκονομικῆς ἀναδιοργάνωσης τῆς χώρας. Κατά τήν διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου, ἡ οἰκονομία τοῦ Λιβόρνο μπήκε σέ μία ἀναπτυξιακή τροχιά πού τήν ὁδήγησε, μέσω τῆς ἐκμετάλλευσης τῶν οἰκονομικῶν καί παραγωγικῶν πόρων τῆς ἐνδοχώρας, στήν σύνδεσή της μέ τήν οἰκονομία τῆς Τοσκάνης. Ἡ ὁλοκλήρωση τῆς διαδικασίας αὐτῆς ἐπρόκειτο νά διαρκέσει ἀρκετές δεκαετίες, περίοδο κατά τήν διάρκεια τῆς ὁποίας τό λιμάνι συνέχισε νά ἀποτελεῖ σημαντική ἀγορά καί κέντρο διακίνησης ἐμπορευμάτων μεταξύ τῆς Ἀνατολῆς καί τῆς Δύσης⁵.

Τό Λιβόρνο τοῦ 19ου αἰῶνα, μπορεῖ νά μήν ἦταν ἡ πόλη-λιμάνι τοῦ 16ου καί τοῦ 17ου αἰῶνα, συνέχισε ὅμως νά ἀποτελεῖ μία πολύ σημαντική «σκάλα» τῆς Μεσογείου, δέροτ τῶν σιτηρῶν πού ἀπό τίς χώρες τῆς Μαύρης Θάλασσας κατευθύνονταν πρὸς τίς ἀγορές τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου καί τῆς Εὐρώπης, κέντρο διακίνησης προϊόντων καί χρήματος μεταξύ τῆς Ἀνατολῆς, τῆς δυτικῆς Εὐρώπης καί τῆς Ἀμερικῆς.

Ἡ μειωμένη παρουσία ξένων συμφερόντων στήν πόλη, σέ σύγκριση μέ τούς προγενέστερους αἰῶνες, εἶχε μία ἀναπάντεχη συνέπεια σέ ὅ,τι ἀφορᾷ στήν ἐλληνική ἐπιχειρηματική δραστηριότητα. Ἀπό τήν δεύτερη δεκαετία τοῦ 19ου αἰῶνα, τό ἐλληνικό στοιχεῖο ἐμφανίσθηκε ἰδιαίτερα δραστήριο καί ἀποφασιστικό καί, σταδιακά, κατέλαβε τήν θέση στήν ἀγορά καί στήν κοινωνία τῆς πόλης πού εἶχαν ἐγκαταλείψει Βρετανοί, Γάλλοι, καί Ὁλλανδοί ἔμποροι. Μέχρι τά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα ἐλληνικοί ἐμπορικοί οἴκοι –πολλοί ἀπό αὐτοῦς χιακῆς καταγωγῆς–, μέ διεθνεῖς διασυνδέσεις, χρησιμοποίησαν τό Λιβόρνο ὡς μία ἀπό τίς θάσεις τους στήν Μεσόγειο.

Ἐπρόκειτο κυρίως γιά παραδοσιακές ἐμπορικές ἐπιχειρήσεις, οἱ περισσότερες ἀπό τίς ὁποῖες εἰδικεύονταν στό ἐμπόριο τῶν δημητριακῶν, πού ταυτόχρονα δροῦσαν καί ὡς ἐμπορικοί πράκτορες εἰσπράττοντας προμήθεια ἀπό τήν παροχή ἐμπορικῶν, τραπεζικῶν καί ἄλλων ὑπηρεσιῶν σέ ἐμπορι-

5. Σχετικά μέ τήν δραστηριότητα τῆς ἐμπορικῆς κοινότητας τοῦ Λιβόρνο τήν ἐποχή αὐτή βλ. D. Loromer, *Merchants and Reform in Livorno (1814-1868)*, Καλιφόρνια 1987.

“Ελληνες έμποροι στο Λιβόρνο

κούς οίκους έγκατεστημένους στην όθωμανική, και μετά τό 1833, στην έλληνική έπικράτεια.

Από την δεκαετία του 1840, όρισμένες έλληνικές έπιχειρήσεις, παρακολουθώντας τις οίκονομικές εξέλιξεις στην Τοσκάνη και διεθνώς, αναμίχθηκαν σέ διάφορους τομείς της έγχώριας οίκονομίας. Όπως πολλά άλλα διαπρεπή στελέχη της διεθνούς έμπορικής κοινότητας, οί “Ελληνες ίδρυσαν άσφαλιστικές έταιρείες και συμμετείχαν σέ μετοχικές έταιρείες γιά την έκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών της Τοσκάνης, σέ τράπεζες και πιστωτικά ιδρύματα, πού βρίσκονταν στην καρδιά έπιχειρηματικών δικτύων πού περιελάμβαναν μεταλλευτικές, κατασκευαστικές και άσφαλιστικές έπιχειρήσεις.

Ανάμιξη στή δημόσια διοίκηση και πολιτική

Τό φαινόμενο της δημιουργίας και της εξέλιξης μίας νέας άστικής τάξης, τόν 19ο αιώνα, στό έσωτερικό της όποίας κυριάρχησε μία ομάδα νέων κεφαλαιούχων έπιχειρηματιών, μέ διεθνείς διασυνδέσεις και εύρύ πεδίο δραστηριοτήτων, έχει μελετηθεί από την νεώτερη και σύγχρονη ιστοριογραφία⁶. Η περίπτωση του Λιβόρνο δέν διαφέρει σέ ό,τι άφορά στην διαμόρφωση, στό πρώτο μισό του 19ου αιώνα, μίας οίκονομικής και κοινωνικής έλίτ, ή όποία συμπεριέλαβε τούς νέους άστούς και μεγαλοαστούς έπιχειρηματίες και έμπόρους, και ή όποία εισέβαλε στην κοινωνική και πολιτική ζωή⁷.

Στήν διάρκεια των πολιτικών, οίκονομικών και κοινωνικών ανακατατάξεων του τέλους του 18ου και των άρχών του 19ου αιώνα, οί έμποροι του Λιβόρνο

6. Βλ. μεταξύ άλλων: F. Angiolini - D. Roche (έπιμ.), *Cultures et Formations négociantes dans l'Europe moderne*, Παρίσι 1995· L. Bergeron, *Les Capitalistes en France (1780-1914)*, Παρίσι 1978 και του ίδιου *Banquiers, Négociants et Manufacturiers parisiens du Directoire à l'Empire*, Παρίσι 1978· F. Caron, *Entreprise et Entrepreneurs XIX-XX siècles*, Παρίσι 1983· Y. Cassis, *Finance and financiers in european history*, Καίμπριτζ 1992· S. D. Chapman, *The Rise of Merchant Banking*, Λονδίνο 1984· C. Hefeker, «Interest Groups, coalitions and monetary integration in the XIX century», *The Journal of European Economic History*, 1995, σ. 489-536· A. C. Jones, *International Business in the XIX century. The Rise and fall of a cosmopolitan bourgeoisie*, Worcester 1987· B. Supple, «The Nature of Enterprise», στό *Cambridge Economic History of Europe*, τ. V, Καίμπριτζ 1965, σ. 393-461.

7. Στό βιβλίο του *Les Capitalistes en France*, ό.π., ό Louis Bergeron άσχολείται μέ την άνάπτυξη του φαινομένου αύτου στή Γαλλία στό πρώτο μισό του 19ου αιώνα, και παράλληλα έπιχειρεί νά αναλύσει την κοινωνική συμπεριφορά των «οίκονομικών έλίτ» όπως τις όνομάζει, σέ συσχετισμό μέ αύτή των «notables», των διακεκριμένων ομάδων της γαλλικής κοινωνίας. Ένα κεφάλαιο από την μελέτη του Bergeron είναι άφιερωμένο στην κοινωνική εξέλιξη των *négociants*, και στίς σχέσεις τους μέ την πολιτική έξουσία μέσω της άνάληψης πολιτικών και δημοσίων άξιωμάτων.

Δέσποινα Βλάμη

άπέκτησαν συνείδηση της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής τους δύναμης και έπεδίωξαν να παρέμβουν στις εξελίξεις με την συμμετοχή τους στον πολιτικό διάλογο⁸. Παράλληλα, επενδύοντας σε ακίνητη περιουσία και αντιγράφοντας συμπεριφορές της παραδοσιακής άριστοκρατίας, κατάφεραν να αποκτήσουν κοινωνική δύναμη και prestige· ή εξαγορά τίτλων εύγενείας τους εξασφάλισε σημαντικά δημόσια αξιώματα και την αναγνώρισή τους ως μελών μίας νεότευκτης άριστοκρατίας της πόλης. Όπως έχει υποστηρίξει ο Α. Μ. Banti στην μελέτη του σχετικά με την εξέλιξη και τα χαρακτηριστικά της ανερχόμενης αστικής τάξης στην Ιταλική χερσόνησο την εποχή αυτή, αυτό που προκαλεί τό μεγαλύτερο ενδιαφέρον είναι τό γεγονός ότι ή συμπεριφορά των μεγαλεμπόρων αντικατόπτριζε αξίες και οικονομικές ιδέες που ήταν παραδοσιακές και είχαν ελάχιστη ή και καμία σχέση με τά ιδανικά της καπιταλιστικής επέκτασης και του οικονομικού όρθολογισμού⁹.

Η αυξανόμενη σημασία της ελληνικής έμπορικης επιχείρησης στό Λιθόρνο, μετά τό τέλος των ναπολεόντειων πολέμων, και ό προσανατολισμός της προς την οικονομία της Τοσκάνης, μετά την δεκαετία του 1840, ένέταξε τούς Έλληνες έμπόρους στην οικονομική έλίτ της πόλης. Ειδικότερα, οι Έλληνες έμποροι-επιχειρηματίες ανέλαβαν θέσεις σε τομείς της δημόσιας διοίκησης που συνδέονταν είτε άμεσα είτε έμμεσα με τό επάγγελμά τους, συμμετείχαν σε ισχυρά δίκτυα κοινωνικών σχέσεων μέσω της έγγραφής τους σε λέσχες και συλλόγους –μερικοί από τούς όποιους είχαν σημαντική δραστηριότητα στους τομείς της πρόνοιας, της εκπαίδευσης και του πολιτισμού– και άφιέρωσαν μέρος του ελεύθερου χρόνου τους σε δραστηριότητες που αναπαρήγαγαν την κοινωνική επάγγελματική τους ταυτότητα. Τέλος, επένδυσαν κεφάλαια σε ακίνητη περιουσία ενός ειδικού τύπου –βίλλες στην έξοχή και κτήρια στό κέντρο της πόλης–, απέκτησαν τίτλους εύγενείας και υιοθέτησαν έναν τρόπο ζωής που προέβαλλε την κοινωνική τους θέση και την περιουσία τους.

Στήν ένότητα που ακολουθεί, αναλύεται ή σχέση των Έλλήνων μεγαλεμπόρων του Λιθόρνου με τό έμπορικό έπιμελητήριο της πόλης και ή ανάμιξη τους, μέσω της συμμετοχής τους στην διοίκησή του, στις πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις στην Τοσκάνη τό δεύτερο μισό του 19ου αιώνα· επίσης ή ανάθεση σε μέλη της ελληνικής έμπορικης κοινότητας αρμοδιοτήτων από την τοπική διοίκηση, και από τά ύπουργεία έξωτερικών της Τοσκάνης και της Ελλάδας. Η άμέσως επόμενη ένότητα αναφέρεται στή συμμετοχή τους, από κοινού με άλλα μέλη της έλίτ των *negozianti*, σε φιλανθρωπικά, πολιτι-

8. Βλ. D. T. Allen, «Progetti in vantaggio del Principe, del Pubblico, e del Commercio della Toscana: i mercanti di Livorno e l'economia toscana al momento della successione lorenese», π. *Critica Storica*, τχ. 3, 1991, σ. 437-488, και D. Loromer, *ό.π.*

9. Α. Μ. Banti, «Alla Ricerca della Borghesia Immobile», π. *Quaderni Storici*, χρ. XVII, τχ. 50, 1982, σ. 629-651.

“Ελληνες έμποροι στο Λιβόρνο

στικά σωματεία και λέσχες άναψυχής, σύμπραξη πού άνεξάρτητα του σκοπού ή των κινήτρων της, έξασφάλιζε την διαφύλαξη και την άναπαραγωγή της κοινωνικής ταυτότητας της τάξης στην όποία άνήκαν.

Α. Τό έμπορικό έπιμελητήριο του Λιβόρνο (1815-1900)

Η πρώτη φορά πού “Ελληνες έγκατεστημένοι στο Λιβόρνο προσκλήθηκαν νά συμμετέχουν σέ έναν δημόσιο θεσμό ως μέλη μίας έκ των έμπορικών κοινοτήτων (ή *nazioni*) της πόλης ήταν τό 1801 όταν, ενώ ή Τοσκάνη διήνυε την δεύτερη γαλλική κατοχή, ό Λουδοβίκος Α΄ της Πάρμας –βασιλιάς της Έτρουρίας στον θρόνο πού είχε έγκαταλείψει ή νόμιμη δυναστεία των Λορένα– ίδρυσε στο Λιβόρνο τό πρώτο έμπορικό έπιμελητήριο. Η διανομή των θέσεων στο συμβούλιο του έπιμελητηρίου ήταν ένδεικτική της εξέλιξης της ίσορροπίας δυνάμεων στην κοινωνία της πόλης: τέσσερα από τά μέλη ήταν υπήκοοι της Τοσκάνης, δύο Γάλλοι, δύο “Ελληνες, δύο Έβραίοι, ένας “Αγγλος και ένας Έλβετός.

Στό πρώτο συμβούλιο πού συγκλήθηκε υπό την Προεδρία του μεγαλεμπόρου Pietro Senni, συμμετείχαν και οι “Ελληνες Άλέξανδρος Πατρινός και Ίωάννης Κωστάκης¹⁰. Ο κανονισμός του νέου αυτού θεσμικού όργάνου έξασφάλιζε την δυνατότητα των διοικήσεων νά παρουσιάζουν προτάσεις στον Βασιλιά και, έφόσον ή κυβέρνηση και τά δικαστήρια τό θεωρούσαν άναγκαίο, νά συζητούν και νά έκφράζουν τίς άπόψεις τους για όλα τά θέματα, προγράμματα, άναφορές, αίτήματα πού άφορούσαν στο έμπόριο και στίς συντεχνίες και παρουσιάζονταν προς συζήτηση σέ άνώτατο διοικητικό έπίπεδο είτε έκδικάζονταν. Ταυτόχρονα, τό έπιμελητήριο μπορούσε νά παρέμβει ως μεσάζοντας μεταξύ δικαστικών άρχων και εμπόρων. Μερικά άρθρα στο καταστατικό της ίδρυσης του έπιμελητηρίου (άρθρα 32 και 34) κινούνταν άκριβώς προς αυτήν την κατεύθυνση, καθώς προέβλεπαν ότι σέ περιπτώσεις έμπορικών διενέξεων οι δικαστές μπορούσαν νά ζητούν και νά έχουν την άποψη του έμπορικού έπιμελητηρίου, τό όποιο για τόν σκοπό αυτό όριζε άντιπροσώπους πού τό έκπροσωπούσαν στην δίκη¹¹.

Τόν Σεπτέμβριο του 1815, μετά την λήξη των ναπολεόντειων πολέμων και την παλινóρθωση της δυναστείας των Άψβούργων Λορένα στην Τοσκάνη, ό κανονισμός του έμπορικού έπιμελητηρίου του Λιβόρνο τροποποιήθηκε μέ διάταγμα πού περιελάμβανε 36 άρθρα. Σύμφωνα μέ τόν νέο κανονισμό, τό έπιμελητήριο έπρόκειτο νά διοικείται από δωδεκαμελές συμβούλιο, τέσσερα μέλη από τό όποιο θά ήταν υπήκοοι της Τοσκάνης, και όκτώ εκπρόσωποι

10. Archivio della Camera di Commercio di Livorno (: ACCL), Motuproprio del 14 Marzo 1764 di Francesco II, και ACCL, *Livorno e la sua Camera di Commercio*, Λιβόρνο, Tip. Belforte, 1950.

11. Βλ. P. R. Coppini, *ό.π.*, σ. 34-35.

Δέσποινα Βλάμη

τῶν πιδό σημαντικῶν ἐμπορικῶν κοινοτήτων τῆς πόλης. Τό συμβούλιο ἐξέλεγε τόν πρόεδρο τοῦ ἐμπορικοῦ ἐπιμελητηρίου, ἀξίωμα ποῦ διαρκοῦσε στήν ἀρχή ἔξι μῆνες, καί ἀργότερα ἕναν χρόνο.

Ἡ ἐπιλογή τῶν ἐκπροσώπων τῆς κάθε ξένης ἐμπορικῆς κοινότητος στό συμβούλιο τοῦ ἐπιμελητηρίου γινόταν βάσει δύο κριτηρίων: οἱ ὑποψήφιοι ἔπρεπε νά εἶναι ἐγκατεστημένοι στό Λιβόρνο γιά χρονικό διάστημα μεγαλότερο τῶν πέντε ἐτῶν καί νά ἀπολαμβάνουν τῆς «ἐμπιστοσύνης» τῶν τελωνειακῶν ἀρχῶν τοῦ λιμανιοῦ, ἐμπιστοσύνη ποῦ δηλωνόταν ἐπίσημα μέ τήν παραχώρηση ἀπό τό τελωνεῖο πιστώσεων (*fido di Dogana*) σέ ἕναν περιορισμένο ἀριθμό σημαντικῶν ἐμπόρων τῆς πόλης. Ἡ διατύπωση ἐνός παρόμοιου κριτηρίου ἔδωσε στήν διάκριση μεταξύ μεγαλεμπόρου-*negoziente* καί ἀπλοῦ ἐμπόρου λιανικῆς πώλησης (*commerciante-dettagliante*), πέραν τοῦ κοινοτικοῦ χαρακτήρα, ἕνα θεσμικό ὑπόβαθρο¹².

Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Loromer, ἡ κινητικότητα καί ἡ ἀ-τυπικότητα, ποῦ χαρακτηρίζαν τήν κοσμοπολίτικη κοινωνία τοῦ Λιβόρνο σέ σχέση μέ τήν εὐρύτερη ἀγροτική καί ἀριστοκρατική κοινωνία τῆς Τοσκάνης, δέν σήμαινε καί τήν ἀπουσία μίας κοινωνικῆς ἱεραρχίας καί τάξεων. Ἔτσι ὁ διαχωρισμός μεταξύ τῶν τραπεζιτῶν καί τῶν μεγαλεμπόρων καί τῶν ἐμπόρων ποῦ ἀσχολοῦνταν μέ τήν λιανική πώληση (*commercianti*) ἦταν πολύ ξεκάθαρος. Ἡ μή ἀναγνώριση πίστωσης ἀπό τό τελωνεῖο τοῦ λιμανιοῦ, καί κατά συνέπεια, ἡ μή συμμετοχή στήν διοίκηση τοῦ ἐμπορικοῦ ἐπιμελητηρίου τῆς πόλης ἀποτελοῦσε ἕνα εἶδος «νομικοῦ στίγματος» (*legal stigma*) ποῦ θάρυνε τοὺς ἐμπόρους λιανικῆς πώλησης¹³.

Τό 1815, δεκατρεῖς ἑλληνικοὶ ἐμπορικοὶ οἴκοι ἀπολάμβαναν πιστώσεων ἀπό τό τελωνεῖο τοῦ Λιβόρνο. Ἐπρόκειτο γιά τοὺς ἐμπορικοὺς οἴκους «Μπρέτζης Στέφανος», «Κωστάκης Ι.», «Γιάμαρης & Bastogi», «Μοσπηνώτης & Γιαλιᾶς», «Μοσπηνώτης & Πατρινός», «Πατρινός Ἀλέξανδρος», «Πετροκόκκινος Ὅμηρος», «Πετροκόκκινος Γεώργιος», «Πάλλης Παναγιώτης», «Ροδοκανάκης Σία», «Σπανιολάκης Θωμᾶς», «Σταματάκης Ἰωάννης Υἱοί» καί «Βαλσοβάνος Πέτρος»¹⁴.

Ἀπό τό 1802 μέχρι τά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα Ἕλληνες ὑπηρέτησαν στό ἐμπορικό ἐπιμελητήριο τοῦ Λιβόρνο, μαζί μέ ἄλλα πολύ σημαντικά μέλη τῆς διεθνοῦς ἐμπορικῆς κοινότητος τῆς πόλης¹⁵. Ὡς μέλη τοῦ συμβουλίου καί ὡς πρόεδροι ἐκλεγμένοι σέ αὐτή τήν τιμητική θέση ἀπό τοὺς ἴδιους τοὺς συναδέλφους τους, συμμετεῖχαν ἐνεργά στίς οἰκονομικές, πολιτικές καί κοι-

12. στό ἴδιο, σ. 22 καί D. Loromer, ὁ.π., σ. 71.

13. D. Loromer, ὁ.π., σ. 67.

14. Βλ. Archivio di Stato di Firenze (: ASF), Finanze Capirotti, F. 20, 4-7 Luglio 1848, «Nota dei Negozianti fidati nell'anno 1815 nel porto franco di Livorno».

15. Γιά μία ἀναφορά στήν ἱστορία τοῦ ἐμπορικοῦ ἐπιμελητηρίου τοῦ Λιβόρνο βλ. ACCL, *Livorno e la sua Camera*, ὁ.π.

Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο

νωνικές εξελίξεις πού καθόρισαν τό μέλλον τής πόλης μέσα στόν 19ο αιώνα. Άξίζει νά έπισημανθεί ότι από τό 1802 μέχρι τό 1819, Έλληνες έμποροι έπιλέχθηκαν γιά τό άξίωμα αυτό είκοσι όκτώ φορές: ό Παναγιώτης Πάλλης¹⁶ δέκα φορές, ό Άλέξανδρος Πατρινός¹⁷ έπτά, οί άδελφοί Κωστάκη¹⁸, Φίλιππος καί Άνδρέας, τρείς φορές ό κάθε ένας, ό Μιχαήλ Ροδοκανάκης¹⁹ τρείς φορές, καί ό Θωμάς Σπανιολάκης²⁰ καί ό Εύστάθιος Μοσπηνιώτης από μία φορά. Άκόμα καί μετά τό 1819, μέ τόν νέο κανονισμό λειτουργίας του έμπορι-

16. Τό 1835 ό Παναγιώτης Πάλλης είχε ήδη εκλεγεί πρόεδρος του έπιμελητηρίου δέκα τέσσερις φορές, από τίς όποιες όκτώ συνεχείς τήν περίοδο 1812-1817. Ό Πάλλης έφθασε στο Λιβόρνο από τήν Ήπειρο στά τέλη του 18ου αιώνα καί διέπρεψε ως έμπορος καί τραπεζίτης μέχρι τά μέσα του 19ου αιώνα. Ήταν ό πρώτος Έλληνας πού πήρε τόν τίτλο του εύγενοϋς καί έγγράφηκε στο Libro d'Oro τής Τοσκάνης τήν δεκαετία του 1830, ενώ τό 1833 ήταν πρόξενος τής Ελλάδας στο Λιβόρνο. Είχε τρία παιδιά, τόν Μιχαήλ, τόν Ιωάννη καί τήν Άγγελική. Ή Άγγελική, πού παντρεύτηκε τόν εύγενή Giovanni Paolo Bartolommei, υπήρξε μία από τίς εξέχουσες προσωπικότητες τής διανόησης τής Τοσκάνης τόν 19ο αιώνα.

17. Ό Άλέξανδρος Πατρινός έφθασε στο Λιβόρνο τό 1733 από τά Γιάννενα, μέ σκοπό νά ακολουθήσει τήν σταδιοδρομία του έμπόρου. Προερχόταν από οικογένεια έμπόρων καί τά πρώτα χρόνια στήν πόλη εργάστηκε ως υπάλληλος στήν έπιχείρηση του Δημήτριου Κονταξή καί άργότερα του Ιωάννη Άργύρη Βρεττου. Στήν συνέχεια συνέχεια συνεταιρίστηκε μέ τόν Εύστάθιο Μοσπηνιώτη στήν έπιχείρηση «Μοσπηνιώτης-Πατρινός», αλλά συμμετείχε ταυτόχρονα σέ πολλές άλλες έμπορικές εταιρείες. Παντρεύτηκε τήν κόρη του Ιωάννη Άργύρη Βρεττου καί απέκτησε τρία παιδιά, τήν Άννα, τήν Μαρία Λουίζα καί τόν Κωνσταντίνο. Σχετικά μέ τόν Πατρινό βλ. καί Μ. Μανούσας, «Ή Αύτοβιογραφία του έμπορου του Λιβόρνο Άλέξανδρου Πατρινού καί οί πρώτες έντυπώσεις του από τό Παρίσι...», *Πρακτικά τής Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 63, τχ. 1, 1988, σ. 235-272.

18. Σχετικά μέ τήν οικογένεια Κωστάκη από τήν Πάτρα πού έφθασε στο Λιβόρνο στά τέλη του 18ου αιώνα βλ. Κ. Τριανταφύλλου, *Οί Κωστάκη τής Άχαΐας καί του Λιβόρνο*, Άθήνα 1968. Ή έμπορική έπιχείρηση τών Κωστάκη στο Λιβόρνο ήταν ή «Άφοί Κωστάκη».

19. Γίός του Δημήτριου Ροδοκανάκη από τόν πρώτο του γάμο μέ τήν Κορνηλία Θαλασσινοϋ, ό Μιχαήλ ήταν άδελφός τών Έμμανουήλ, Φραγκίσκου, Σταμάτη καί Νικολάου, καί τών Γεώργιου, Ιωάννη καί Θωμά από τούς επόμενους δύο γάμους του πατέρα του. Τά άδελφια συμμετείχαν σέ διάφορες έπιχειρήσεις στο Λιβόρνο από τίς άρχές του 19ου αιώνα μέχρι τό 1869. Βλ. ACCL, Iscrizioni, Modifiche, Cessazioni, Circolari 1815-1900, «Rodocanacchi Francesco», «Rodocanacchi Fratelli», «Rodocanacchi Michele», «Rodocanacchi Michele & Reggio», «Rodocanacchi & Co», «Rodocanacchi Figli & Co», «Rodocanacchi, Negos & Co».

20. Ό Θωμάς Σπανιολάκης ήταν συνέταιρος του Διονύσιου Έλίνα τό 1809, στήν έπιχείρηση «Σπανιολάκης & Έλίνας». Ή σταδιοδρομία του στο Λιβόρνο συνεχίστηκε μέχρι τουλάχιστον τό 1841, όταν σέ ηλικία 66 έτών καταχωρήθηκε στήν άπογραφή πληθυσμού πού έγινε στο Λιβόρνο ως *commerciante*, έμπορος λιανικής πώλησης. Βλ. ASF, Stato Civile di Toscana, Censimento 1841, Comunita di Livorno.

Δέσποινα Βλάμη

κού έπιμελητηρίου, Έλληνες έμποροι έκλέχθηκαν έπανειλημμένα στην θέση του προέδρου. Όρισμένοι, όπως ο Παναγιώτης Πάλλης, ο Μιχαήλ Ροδοκανάκης και ο Ευστάθιος Μοσπηνιώτης είχαν ήδη υπηρετήσει σέ αυτό τό αξίωμα και στό παρελθόν. Άλλοι, όπως οί Γεώργιος Ροδοκανάκης²¹, Ηλίας Πανάς²², Ιωάννης Παπούδωφ²³, Κάρολος Σεβαστόπουλος²⁴, Δημήτριος Σασιλής και Γεώργιος Μαυρογορδάτος, άνηκαν στην νεώτερη γενιά μεγαλεμπόρων του Λιθόρνο. Μεταξύ του Ιουλίου και του Οκτωβρίου 1862 τό έπιμελητήριο αναδιοργανώθηκε μέ νέο νόμο πού περιέγραφε την λειτουργία και τις αρμοδιότητές του. Στο έπιμελητήριο προήδρευσε μέ τόν νέο κανονισμό ο Θεόδωρος Τοσίτζας²⁵ μεταξύ του 1867 και του 1868 και από τό 1869 μέχρι και τό 1879 ο Γεώργιος Μαυρογορδάτος²⁶.

21. Πρόκειται για τόν Γεώργιο Ροδοκανάκη πού ήταν διευθυντής της «Ροδοκανάκη Υιοί & Σία» στό Λιθόρνο, και ή όποία διαλύθηκε τό 1889. Ένας άκόμη Γεώργιος Ροδοκανάκης (υιός του Έμμανουήλ και άνηψιός του Μιχαήλ Ροδοκανάκη) συνεργαζόταν από τό 1833 μέχρι τουλάχιστον τό 1861 στην έπιχείρηση του επίσης θείου του Φραγκίσκου Ροδοκανάκη, «Φραγκίσκος Ροδοκανάκης», στό Λιθόρνο. Άνέλαβε την διεύθυνση της έπιχείρησης τό 1854 μετά τό θάνατο του Φραγκίσκου, μέχρι τό 1861 και την διάλυση της έπιχείρησης. Είναι δύσκολο νά προσδιορίσει κανείς ποιός από τούς δύο Γεώργιους ήταν πρόεδρος, τό 1822, τό 1833 και τό 1834, αλλά μπορεί κανείς νά υποθέσει ότι τό 1822, ο Γεώργιος Έμμ. Ροδοκανάκης, πού μέχρι τουλάχιστον τό 1839 συμμετείχε στην έπιχείρηση του θείου του μόνο ως πληρεξούσιος, ήταν πολύ νέος για νά αναλάβει μία παρόμοια θέση.

22. Τό 1839 και τό 1847, ο Ηλίας Πανάς έκπροσωπούσε στό Λιθόρνο την έμπορική εταιρεία «Άνηψιοί του Α. Μαύρου». Άργότερα ίδρυσε στό Λιθόρνο τις «Ηλίας Πανάς & Δημήτριος Βασιλείου» (1856), «Ηλίας Πανάς & Σία» (1856-1862), μία νέα έπιχείρηση μέ την ίδια έπωνυμία «Ηλίας Πανάς & Σία» πού λειτούργησε τό 1862-1867, και την «Πανάς, Βαλιέρης & Σία» (1867-1874). Βλ. ACCL, Iscrizioni, Modifiche, Cessazioni, Circolari 1815-1900, «Panas Helias & Co».

23. Τό 1845 ο Ιωάννης Παπούδωφ μαζί μέ τόν άδελφό του Κωνσταντίνο διηύθησαν τό γραφείο της εταιρείας «Άφοί Παπούδωφ» στό Λιθόρνο. Η έμπορική έπιχείρησή τους διαλύθηκε τό 1862, και στό διάστημα αυτό γραφεία της λειτουργούσαν στην Όδησσό, στην Μασσαλία και στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. ACCL, Iscrizioni, Modifiche, Cessazioni. Circolari 1815-1900, «Papoudoff Fratelli».

24. Ο Κάρολος Ευστρατίου Σεβαστόπουλος ήταν ο διευθυντής της «Άφοί Σεβαστόπουλοι» στό Λιθόρνο. Η εταιρεία είχε σχέσεις μέ έπιχειρήσεις στην Όδησσό και στό Λονδίνο πού διηύθησαν οί άδελφοί του Μάρκος, Κωνσταντίνος και Άλέξανδρος. Η εταιρεία στό Λιθόρνο διαλύθηκε τό 1872 και ο Κάρολος Σεβαστόπουλος αποσύρθηκε από τό έπάγγελμα. Βλ. ACCL, Iscrizioni, Modifiche, Cessazioni. Circolari 1815-1900, «Sevastopoulo Fratelli».

25. Υιός του Κωνσταντίνου και άνηψιός του Νικολάου και του Μιχαήλ Τοσίτζα, της εταιρείας «Άφοί Τοσίτζα», ο Θεόδωρος ίδρυσε δική του εταιρεία τό 1851 στό Λιθόρνο μέ την έπωνυμία «Θεόδωρος Τοσίτζας». Τό 1866 μετά την διάλυσή της, ίδρυσε στην θέση της μαζί μέ τόν άδελφό του την «Άφοί Τοσίτζα» (1866-1870). Βλ. ACCL, Iscrizioni, Modifiche, Cessazioni. Circolari 1815-1900, «Fratelli Tossiza».

26. Βλ. σχετικά πίνακα 1.

Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Έλληνες έμποροι πρόεδροι του έμπορικού έπιμελητηρίου του Λιβόρνο 1802-1905

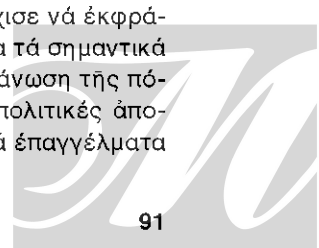
1803	Άλ. Πατρινός (2 φ.)	1817	Παν. Πάλλης, Μιχ. Ροδοκανάκης	1839	Μιχ. Ροδοκανάκης, Ήλίας Πανάς
1804	Άνδρ. Κωστάκης	1818	Άνδρ. Κωστάκης	1840	Φραγκ. Ροδοκανάκης
1806	Μιχ. Ροδοκανάκης	1819	Άλ. Πατρινός	1845	Ίωάν. Παπούδωφ
1807	Μιχ. Ροδοκανάκης, Θ. Σπανιολάκης, Παν. Πάλλης	1822	Γ. Ροδοκανάκης, Εύστ. Μοσπη- νιώτης	1847	Ήλίας Πανάς
1810	Άνδρ. Κωστάκης, Άλ. Πατρινός	1823	Παν. Πάλλης	1850	Καρ. Σεβαστόπουλος
1811	Άλ. Πατρινός (2 φ.)	1824	Παν. Πάλλης	1853	Γ. Μαυρογορδάτος
1812	Άλ. Πατρινός, Παν. Πάλλης	1828	Παν. Πάλλης (2 φ.)	1857	Δημ. Σασιλής
1813	Παν. Πάλλης, Φιλ. Κωστάκης	1831	Μιχ. Ροδοκανάκης	1865	Θεόδωρος Τοσίτζας
1814	Παν. Πάλλης (2 φ.), Φιλ. Κωστάκης	1832	Γ. Ροδοκανάκης	1866	Θεόδωρος Τοσίτζας
1815	Παν. Πάλλης (2 φ.), Φιλ. Κωστάκης	1833	Γ. Ροδοκανάκης	1869	Γ. Μαυρογορδάτος
1816	Παν. Πάλλης (2 φ.), Εύστ. Μοσπινιώτης	1835	Παν. Πάλλης	1870- 1878	Γ. Μαυρογορδάτος

Πηγή: ACCL, *Livorno e la sua Camera di Commercio*, Λιβόρνο, Tip. Belforte, 1950.

Η έκλογή των Ελλήνων έμπόρων σέ ένα τόσο σημαντικό άξίωμα δέν πιστοποιεί άπλά τήν ικανότητά τους ή τήν δημοτικότητά τους στό έσωτερικό τής τοπικής κοινωνίας. Άποτελεί καί σημαντική ένδειξη του ένδιαφέροντός τους νά άναμιχθούν στη δημόσια ζωή καί διοίκηση, ένα ένδιαφέρον πού χαρακτηρίζει τήν έλίτ των μεγαλεμπόρων στό σύνολό της καί πού κατά τήν διάρκεια του 19ου αιώνα γίνεται όλο καί πιά έκδηλο. Η άνάληψη άξιωμάτων, άρμοδιοτήτων καί τίτλων εξέφραζε, πέρα άπό τήν έπιδίωξη προσωπικών φιλοδοξιών, καί τήν άναζωογονημένη, μετά άπό τήν άντιμετώπιση των οίκονομικών καί πολιτικών δυσκολιών του παρελθόντος, συνείδηση ταυτότητας μίας κοινωνικά άνερχόμενης τάξης.

Σέ όλη τήν διάρκεια του 19ου αιώνα τό έπιμελητήριο συνέχισε νά έκφράζει τίς άπόψεις τής έμπορικής κοινότητας του Λιβόρνο γιά όλα τά σημαντικά θέματα πού σχετίζονταν μέ τήν οίκονομική καί κοινωνική οργάνωση τής πόλης. Προωθοΐσε τήν οίκονομική άνάπτυξη, παρενέβαινε σέ πολιτικές άποφάσεις, καί γενικότερα προστάτευε τούς έμπόρους καί όλα τά έπαγγέλματα

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ



91

ΜΕΛΙΣΣΑ

Δέσποινα Βλάμη

πού σχετίζονταν με τό εμπόριο²⁷. Αυτό συχνά προϋπέθετε άνοιχτή άναμέτρηση με τίς άρχές καί τακτική παρέμβαση του έπιμελητηρίου στον πολιτικό διάλογο στην Τοσκάνη.

Έτσι όταν ή διοίκηση του έπιμελητηρίου προώθησε ένα πρόγραμμα για τον οικονομικό έκσυγχρονισμό της πόλης πού περιελάμβανε δασμολογική μεταρρύθμιση, την όρθολογικοποίηση κάποιων έπιχειρηματικών πρακτικών, την βελτίωση του δικτύου μεταφορών καί των έγκαταστάσεων του λιμανιού²⁸, όρισμένοι από τους Έλληνες έμπορους βρέθηκαν νά συμμετέχουν σέ έναν πολιτικό διάλογο πού διήρκησε άρκετές δεκαετίες καί ένέπλεξε τίς πολιτικές άρχές, έκπροσώπους θεσμικών όργάνων, μέλη της πανεπιστημιακής κοινότητας καί τον έπιχειρηματικό κόσμο.

Τό 1834, με την μεταρρύθμιση του φορολογικού συστήματος στην Τοσκάνη καί την κατάργηση του φόρου του 1% πού κατέβαλλαν στό τελωνείο του Λιθόρνο οί έμποροι της πόλης²⁹, ή κυβέρνηση άρχισε νά προετοιμάζει την θέσπιση νέου φόρου πού θά έπιθάρυνε τίς έμπορικές συναλλαγές³⁰. Για τον σκοπό αυτό ή Segreteria di Finanze, τό Υπουργείο Οίκονομικών, προχώρησε στην σύσταση δύο έπιτροπών πού άπαρτίζονταν από *negozianti* στην πρώτη άνατέθηκε ό προσδιορισμός, θάσει συγκεκριμένων κριτηρίων, κατηγοριών έμπόρων για την πιό δίκαια κατανομή του φόρου, καί στην δεύτερη, ή έπίβλεψη της όλης διαδικασίας. Έλληνες έμποροι ύπηρέτησαν καί στίς δύο έπιτροπές, ό Μιχαήλ Ροδοκανάκης καί ό Ίωάννης Μ. Σκυλίτζης στην πρώτη έπιτροπή, καί ό Γεώργιος Ροδοκανάκης στην δεύτερη³¹.

Ό φόρος του 1834 ήταν μία από τίς μεταρρυθμίσεις πού άπέτυχαν νά έπιτελέσουν τον στόχο τους. Τό σχέδιο της κυβέρνησης άποδείχθηκε μή άποτελεσματικό καί σύντομα έχασε την άξιοπιστία του. Μέχρι τό 1838 τό έμπορικό έπιμελητήριο καί ή κυβέρνηση συμφώνησαν ότι τό φορολογικό σύστημα χρειαζόταν άναθεώρηση³². Τό 1839, με έπιστολή προς τό έμπορικό έπιμε-

27. Βλ. D. Loromer, *ό.π.*, σ. 103-201.

28. Βλ. στό *ίδιο*, σ. 103-170.

29. Βλ. στό *ίδιο*, σ. 106. Η ιστορία του λεγόμενου φόρου 1% ξεκίνησε από τό 1800, όταν έπιβλήθηκε από τίς άρχές ή καταβολή του ποσού του 2% επί της άξίας των έμπορευμάτων πού είτε εισάγονταν είτε έξάγονταν μέσω του λιμανιού. Ό φόρος έπρόκειτο νά καλύψει τίς άνάγκες σέ ρευστό των γαλλικών δυνάμεων κατοχής, έτσι ώστε νά έγκαταλείψουν την πρακτική της κατάσχεσης έμπορευμάτων με την δικαιολογία ότι άνηκαν σέ ύπηκόους έχθρικών προς την Γαλλία κρατών. Ό φόρος άργότερα μειώθηκε στό 1% καί συνέχισε νά ισχύει καί κατά την διάρκεια της τελευταίας γαλλικής κατοχής. Τό 1816 ή κυβέρνηση του Φερδινάνδου Γ΄ των Λορένα έπιβεβαίωσε την ισχύ του καί μέχρι τό 1834, όταν καταργήθηκε, παρέμεινε μία από τίς βασικές πηγές έσόδων για τό τελωνείο του Λιθόρνο.

30. Βλ. στό *ίδιο*, σ. 114-118.

31. Βλ. ASF, Segreteria di Finanze, F. 1149.

32. Βλ. D. Loromer, *ό.π.*, σ. 118.

“Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο

λητήριο, ένα από τά μέλη τής οίκογένειας Ροδοκανάκη παρουσίασε μία πρόταση γιά τήν θέσπιση ενός νέου συστήματος φορολογίας τής έμπορικης δραστηριότητας. Τό σύστημα αυτό θά βασιζόταν στήν θέσπιση φόρων (*patenti*) πού θά διαχώριζαν τούς έμπόρους σέ κατηγορίες ή βαθμίδες. Πρόσθετοι φόροι θά εφαρμόζονταν πού θά βασιζόνταν στόν ύπολογισμό τής αξίας τών έμπορευμάτων τά όποία διακινούσε ό κάθε έμπορος. Πρέπει νά έπισημανθεί ή όμοιότητα, ιδίως σέ ό,τι άφορά στήν φορολόγηση τής αξίας τών έμπορευμάτων, τοϋ συστήματος πού πρότεινε ό Ροδοκανάκης μέ τό σύστημα τών «δρήτων» (*diritti*) πού από τά τέλη τοϋ 18ου αιώνα είχαν εφαρμόσει οί “Έλληνες έμποροι γιά τήν χρηματοδότηση τής έλληνικής όρθόδοξης Συναδελφότητας στο Λιβόρνο³³.

Τό σχέδιο πού προτάθηκε από τόν Ροδοκανάκη έγινε άρχικά αποδεκτό από τό έμπορικό έπιμελητήριο, αλλά άργότερα έγκαταλείφθηκε άφου κατηγόρηθηκε από ένα σημαντικό μέρος τής έμπορικης κοινότητας ως μεροληπτικό³⁴.

Η διαδικασία έκσυγχρονισμού τής Τοσκανικής οίκονομίας προκάλεσε έντονες άντιδράσεις καί κοινωνική άναταραχή τήν δεκαετία τοϋ 1840. Διαμέσου τής ανάμιξης τους στο έμπορικό έπιμελητήριο τοϋ Λιβόρνο, όρισμένοι “Έλληνες βρέθηκαν νά εκπροσωποϋν τά συμφέροντα τών έμπορικών καί παραγωγικών τάξεων σέ μία έποχή μεγάλων κοινωνικών άναταραχών πού ξέσπασαν στο διάστημα 1847-1848. Ός πρόεδροι τοϋ έπιμελητηρίου, τήν κρίσιμη χρονιά τοϋ 1847, οί Φραγκίσκος Ροδοκανάκης καί Ηλίας Πανās έξέφρασαν τήν έπίσημη θέση τής έμπορικης κοινότητας τοϋ Λιβόρνο στήν διάρκεια τής αίματηρης εξέγερσης τών λιμενεργατών στήν πόλη. Τά γεγονότα αποτέλεσαν πολύ μεγάλη δοκιμασία γιά τήν έμπορική κοινότητα αλλά καί γιά τήν κοινωνία τής πόλης, πού βρέθηκε άντιμέτωπη μέ τήν άλλη όψη τής νέας οίκονομικής καί κοινωνικής πραγματικότητας³⁵.

33. Τό 1760 έγκαινιάστηκε στο Λιβόρνο ή όρθόδοξη έκκλησία τής Άγίας Τριάδας καί τό 1775 δημοσιεύθηκαν οί κανονισμοί τής έλληνικής όρθόδοξης Συναδελφότητας τής Άγίας Τριάδας. Ένας από τούς κανονισμούς θέσπιζε τήν καταβολή από τούς «συναδέλφους» έμπόρους ενός έτήσιου «δικαιώματος» (*diritto*) γιά τήν κάλυψη τών έξόδων τής κοινότητας. Τό ποσό αυτό καθορίστηκε ως ποσοστό έπί τής αξίας τών έμπορευμάτων πού διακινούσαν. Βλ. γενικά γιά τήν όργάνωση τής έλληνικής κοινότητας D. Viami, *International Business, Community, Identity; the Greek Merchants in Livorno (1700-1900)*, δακτ. διδ. διατρ., Φλωρεντία, European University Institute, 1996, σ. 165-240 καί Ν. Τωμαδάκης, «Ναοί καί Θεσμοί τής Έλληνικής Κοινότητας τοϋ Λιβόρνο», *Έπετηρίς Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, τ. 16, 1940, σ. 81-127.

34. D. Loromer, *ό.π.*, σ. 120.

35. Βλ. στο ίδιο, σ. 206. Σχετικά μέ τά γεγονότα πού έλαβαν χώρα στο Λιβόρνο μετάξϋ τοϋ 1848 καί τοϋ 1849, βλ. ιδιαιτέρως Ν. Ceccarelli, «Il Diario di N. C. sugli Avvenimenti di Pisa e Livorno nel '48 nel '49», *Annali, Michele Lupo Gentile*, Πίζα 1937.

Δέσποινα Βλάμη

Β. Πιστωτικά ιδρύματα

Ἡ συμμετοχή τῶν Ἑλλήνων στό ἐπιμελητήριο σήμαινε καί τήν αὐτόματη ἀνάμιξή τους στή διαμόρφωση ἑνός τραπεζικοῦ-πιστωτικοῦ συστήματος, θέμα στό ὁποῖο ἡ ἐμπορική κοινότητα εἶχε τόν πρῶτο λόγο³⁶. Τό 1815 ἔνα πρῶτο σχέδιο γιά τήν ἱδρυση πιστωτικοῦ ιδρύματος, μίας Cassa di Sconto, παρουσιάσθηκε ὡς πρόταση ἀπό δύο ἀπό τούς πιό ισχυροῦς παράγοντες τοῦ ἐμπορίου τῆς πόλης, τούς Pietro Senni καί Giuseppe Guibert. Τό ἐπιμελητήριο στήν συνεδρίασή του τῆς 30ῆς Νοεμβρίου 1815 δέν ἀποδέχθηκε τήν πρόταση, μέ ψήφους 11 κατά καί 10 ὑπέρ. Πρόεδρος τοῦ ἐπιμελητηρίου ἦταν ὁ Παναγιώτης Πάλλης, ἐνῶ μεταξὺ τῶν μελῶν συμπεριλαμβάνονταν καί οἱ Ἕλληνες Ἀλέξανδρος Πατρινός, Εὐστάθιος Μοσπηνιώτης, Ἀνδρέας Κωστάκης καί Μιχαήλ Ροδοκανάκης.

Τό σχέδιο προέβλεπε τήν ἔκδοση γραμματίων ἀπό τήν τράπεζα πού θά ἦταν ὑποχρεωτικά γιά ὅλες τίς συναλλαγές καί θά γίνονταν ἀποδεκτά μέ τόκο ὕψους 5%. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Coppini, ἡ πρόταση γιά τήν ἱδρυση τῆς τράπεζας ἦταν καταδικασμένη ἀπό τήν ἀρχή μέσα στό ἴδιο τό ἐμπορικό ἐπιμελητήριο. Ἀντικείμενο τῆς ἀντιπαράθεσης τῶν μελῶν τοῦ συμβουλίου, πού τελικά καταψήφισε τήν πρόταση, ἦταν ὁ ὑποχρεωτικός χαρακτήρας τῶν γραμματίων, φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ ἀπόρριψη τοῦ σχεδίου δέν ἦταν ἄσχετη καί μέ τά συμφέροντα πολλῶν μεγαλεμπόρων πού συμμετείχαν σέ ἕνα κύκλωμα ἰδιωτικῶν πιστώσεων ὡς ἰδιῶτες τραπεζίτες³⁷.

Ὁ Πάλλης καί ὁ Ροδοκανάκης ἦταν μέλη τοῦ συμβουλίου τοῦ ἐπιμελητηρίου, πού τό 1836 ἔκανε τελικά ἀποδεκτό τό σχέδιο γιά τήν ἱδρυση τῆς τράπεζας³⁸. Τό νέο σχέδιο παρουσιάστηκε ἀπό τόν πρόεδρο στό συμβούλιο καί ἔγινε ἀποδεκτό στίς 25 Φεβρουαρίου 1836³⁹. Εἴκοσι πέντε ἀπό τούς πιό σημαντικούς ἐμπορικούς οἴκους τῆς πόλης τό ὑπέγραψαν. Μεταξύ αὐτῶν, ἐκπροσωπώντας τίς ἀντίστοιχες ἐλληνικές ἐπιχειρήσεις, ἦταν οἱ ἔμποροι Παναγιώτης Πάλλης, ἀδελφοί Τοσίτζα, Ἡλίας Πανᾶς, ἡ οἰκογένεια Ροδοκανάκη καί Μαυρογορδάτου. Πρῶτος διευθυντής τῆς τράπεζας ὁρίστηκε ὁ Edoardo Mayer⁴⁰.

Τά ἐπόμενα χρόνια οἱ Ἑμμανουήλ Ροδοκανάκης, Ἰωάννης Παπούδωφ καί Πανταλέων Γιάμαρης διορίσθηκαν ἐπίσης διευθυντές τῆς τράπεζας. Σημαντικό ἀριθμό μετοχῶν ἀγόρασαν καί οἱ μεγαλέμποροι-τραπεζίτες Dalgas, Bastogi, Lloyd, De Lardere, Grabau, Senni καί ὁ Gabriel Eynard, πού μετέφε-

36. Βλ. D. Loromer, ὁ.π., σ. 137.

37. P. R. Coppini, ὁ.π., σ. 197 καί A. Volpi, *Banchieri e Mercato Finanziario in Toscana (1801-1860)*, Φλωρεντία 1997, σ. 51-52.

38. Βλ. D. Loromer, ὁ.π., σ. 140.

39. P. R. Coppini, ὁ.π., σ. 197.

40. Βλ. στό ἴδιο, σ. 340 καί A. Volpi, ὁ.π., σ. 55-57.

Ἑλληνες ἔμποροι στό Λιβόρνο

ρε 51 ἀπό τίς 128 μετοχές του στόν ἐμπορικό τραπεζικό οἶκο Fenzì⁴¹. Οἱ Ροδοκανάκη καί ὁ Παναγιώτης Πάλλης εἶχαν σημαντικό ἀριθμό μετοχῶν στήν Cassa di Risparmio, πού ἱδρύθηκε στό Λιβόρνο τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1836, μέ χαμηλό κεφάλαιο, 12.000 λίρες, ἀλλά μέ μεγάλη ὑποστήριξη ἀπό τήν ἐμπορική κοινότητα τοῦ Λιβόρνο⁴².

Μέ τήν ἐνοποίηση τῆς Ἰταλίας καί τήν ἐγκαθίδρυση γιά μερικά χρόνια τῆς πρωτεύουσας τοῦ νέου κράτους στήν Φλωρεντία, ὁ τραπεζικός τομέας γνώρισε μεγάλη ἀνάπτυξη. Τήν ἐποχή αὐτή οἱ Ἑλληνες Γεώργιος Μαυρογορδάτος καί ὁ Βαρῶνος Θεόδωρος Τοσίτζας διορίσθηκαν σέ θέσεις κλειδιά τῆς οἰκονομίας τῆς Τοσκάνης, ἀφοῦ τοὺς ἀνατέθηκε ἡ διαχείριση σημαντικῶν τραπεζῶν. Ὁ Θεόδωρος Τοσίτζας, τό 1867, ἐποχή πού κατεῖχε καί τήν θέση τοῦ προέδρου τοῦ ἐμπορικοῦ ἐπιμελητηρίου τοῦ Λιβόρνο, διορίσθηκε ἐξουσιοδοτημένος ἐκπρόσωπος τοῦ προέδρου τοῦ ὑποκαταστήματος στό Λιβόρνο τῆς Banca del Popolo, Francesco Domenico Guerrazzi⁴³. Ὁ Μαυρογορδάτος ἀντίστοιχα ὡς πρόεδρος τοῦ ἐπιμελητηρίου συμμετεῖχε στίς διοικήσεις τῆς Banca di Livorno, τῆς Banca Generale καί τῆς Banca Popolare⁴⁴.

Γ. Τοπική διοίκηση

Ὡς ἐξέχουσες προσωπικότητες τῆς δημόσιας ζωῆς στήν Τοσκάνη, οἱ negozianti τοῦ Λιβόρνο συμμετεῖχαν καί στίς τοπικές ὑποθέσεις μέ τήν ἐκλογή τους στήν δημοτική διοίκηση τῆς πόλης. Οἱ Α. Πατρινός, Ι. Κωστάκης καί Εὐστ. Μοσπηνώτης ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τῆς τελευταίας γαλλικῆς κατοχῆς εἶχαν ἀναλάβει ἀξιώματα στό δημοτικό συμβούλιο τῆς πόλης. Τό 1844 οἱ Μιχαήλ Πάλλης καί Γεώργιος Ροδοκανάκης ἦταν μέλη τοπικῆς ἐπιτροπῆς βοήθειας τῶν πλημυροπαθῶν τοῦ Λιβόρνο⁴⁵, ὁ ἴδιος ὁ Μιχαήλ Πάλλης, γιός τοῦ ἐμπόρου Παναγιώτη Πάλλη, ἐκλέχθηκε δήμαρχος τοῦ Λιβόρνο μεταξύ τοῦ 1867 καί τοῦ 1868, ἐνῶ τό 1872 ἦταν πρόεδρος στό δημοτικό συμβούλιο τῆς

41. Σχετικά μέ τόν Παπούδωφ βλ. ASF, Notarile Moderno post 1808, G. Salvetti 4473, 245/12, 28 Μαΐου 1861. Σχετικά μέ τόν Γιάμαρη βλ. ASF, Notarile Moderno post 1808, G. Salvetti 4408, 187/311, 27 Σεπτεμβρίου 1839. Σχετικά μέ τόν Ροδοκανάκη βλ. D. Loromer, ὁ.π., σ. 145.

42. A. Volpi, ὁ.π., σ. 65.

43. Biblioteca Labronica, Sezione Livorno, *Rapporti e Bilancio della Banca del Popolo di Firenze (succursale di Livorno al 31 Dicembre 1867)*, Λιβόρνο, Tip. Minerva di B. Ortalli, 1868.

44. Biblioteca Labronica, Sezione Livorno, Banca di Livorno, *Assemblea Generale*, 1886 καί *La Banca Popolare nel primo Venticinquennio della sua Esistenza. Cenni Storici del rag. Oreste Fazzi*, Λιβόρνο, Arte Grafiche S. Belforte e Co, 1909.

45. ΕΒΕ, Τμήμα Χειρογράφων καί Ὁμοιοτύπων, Ἀδελφότητα τῆς Ἁγίας Τριάδος τοῦ Λιβόρνο, Φ. 201 τοῦ 1844.

Δέσποινα Βλάμη

πόλης και εκπροσωπούσε τόν δήμαρχο σε διάφορες οικονομικές συναλλαγές⁴⁶. Από την θέση του, ο Μ. Πάλλης ξγινε ο σύνδεσμος των τοπικών αρχών με την διοίκηση της ελληνικής ορθόδοξης Συναδελφότητας του Λιθόρνο. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε περιόδους που ο ίδιος ήταν άναμειγμένος με την πολιτική, η ελληνική *nazione* συνεισέφερε σημαντικά ποσά σε έράνους που διοργάνωνε η τοπική αρχή για φιλανθρωπικούς σκοπούς.

Δ. Διπλωματικό σῶμα

Οι σχέσεις με την εξουσία που οι μεγαλέμποροι του Λιθόρνο, συμπεριλαμβανομένων και των Έλλήνων, καλλιέργησαν τόν 19ο αιώνα, δέν αποτελούσαν μόνο μία κοινωνική διάκριση, αλλά ήταν ταυτόχρονα συναφείς πρὸς την επιδίωξη των επαγγελματικών συμφερόντων τους. Ήδη από την πρώτη εποχή της δυναστείας των Λορένα στά τέλη του 18ου αιώνα, αλλά και αργότερα, στην διάρκεια του Βασιλείου της Έτρουρίας, της γαλλικής κατοχής και στην συνέχεια στην περίοδο της παλινόρθωσης, ένα διαρκές χαρακτηριστικό της δημόσιας ζωής της Τοσκάνης ήταν η εξάρτηση των οικονομικών του κράτους, και επομένως της διοίκησης και της πολιτικής, από την δανειοδότηση που εξασφάλιζαν ιδιώτες. Η σχέση αυτή είχε ως αποτέλεσμα την δημιουργία κύκλων επιρροής γύρω από τις κυβερνήσεις και τους μονάρχες στους οποίους συμμετείχαν μέλη οικογενειών τραπεζιτών, εμπόρων και επιχειρηματιών που, πέραν από οικονομικά όφελι, νέμονταν δημόσια μονοπώλια και τίτλους συμβούλων.

Η περίπτωση του τραπεζίτη επιχειρηματία Jean Gabriel Eynard, ιδιαίτερα γνωστού στην Ελλάδα για την ανάμιξη του στην ίδρυση της Έθνικής Τράπεζας, είναι ένδεικτική των παραπάνω καθώς ο Eynard, από πολύ νωρίς στην σταδιοδρομία του, σχετίστηκε με την οικονομική και δημόσια ζωή της Τοσκάνης. Ο Eynard, γαλλικής καταγωγής, εμφανίστηκε για πρώτη φορά στην τραπεζική αγορά της Τοσκάνης όταν σύναψε προσωπικό δάνειο στον Βασιλιά Λουδοβίκο της Έτρουρίας, τό 1801. Από τό 1803 μέχρι τό 1808 ανέλαβε την διαχείριση του μονοπωλίου καπνού στην Τοσκάνη και από τό 1814 –μετά την παλινόρθωση των Λορένα– και παρά τό γεγονός ότι από τό 1810 είχε εγκατασταθεί στην Γενεύη, υπήρξε αλλικός σύμβουλος του Μέγα Δούκα Φερδινάνδου Γ΄. Τό 1818 ο Φερδινάνδος τόν όνόμασε εκπρόσωπό του στο

46. Βλ. L. Bartolotti, *Livorno dal 1748 al 1958. Profilo storico-urbanistico*, Φλωρεντία 1970, σ. 177, 277. Βλ. και συμβολαιογραφικές πράξεις που άφορούν σε άγοραπωλήσεις και ένοικίαση ακινήτων, στίς όποιες ο Μ. Πάλλης παρίσταται ως δήμαρχος ή ως εκπρόσωπος του δημάρχου: ASF, Notarile Moderno post 1808, G. Salvestri 4497/772, 30 Όκτωβρίου 1867· 4492/868, 18 Δεκεμβρίου 1867· 4494/242, 20 Άπριλίου 1868· 4505/762, 11 Σεπτεμβρίου 1872.

“Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο

συνέδριο της Acquisgrana. Ο Eynard συνέχισε όλο αυτό τό διάστημα νά συμμετέχει στην οίκονομία της Τοσκάνης καί έπαιξε πρωταρχικό ρόλο στην ίδρυση της Cassa di Risparmio της Φλωρεντίας όπου συμμετείχαν καί έλληνικά κεφάλαια. “Ήδη από την εποχή αυτή, ό Eynard είχε έμφανιστεί πολλές φορές στους κύκλους των Φλωρεντινών διανοουμένων ως ύποστηρικτής της ανεξαρτησίας καί των συμφερόντων του έλληνικού λαού καί εΐναι σχεδόν βέβαιο πώς διατηρούσε κοινωνικές σχέσεις μέ “Έλληνες έμπόρους πού ήταν έγκατεστημένοι στο Λιβόρνο⁴⁷. Τό παράδειγμα του Eynard, ένας συνδυασμός έπιχειρηματικής εύελιξίας καί προσαρμοστικότητας, καί δημοσίων σχέσεων, ακολούθησαν καί άλλοι οίκονομικοί παράγοντες στην Τοσκάνη τόν 19ο αΐωνα.

“Ένα άξιωμα τό όποιο έξασφάλιζε καί κοινωνική διάκριση καί ύψηλές γνώριμίες καί δυνατότητα παρέμβασης σέ σοβαρά θέματα πολιτικής καί οίκονομικής ύψης ήταν αυτό του προξένου, καί άρκετοί “Έλληνες καί ξένοι μεγαλέμποροι στο Λιβόρνο επιδίωξαν νά τό άποκτήσουν. Την δεκαετία του 1840, καί καθώς τό έμπόριο των σιτηρών μεταξύ της Ρωσίας καί της Τοσκάνης γνώριζε μεγάλη άκμή, μέλη της οίκογένειας Ροδοκανάκη κατάφεραν νά διορισθουν πρόξενοι της Τοσκάνης στην Όδησσό καί στην Άγία Πετρούπολη⁴⁸. Οι Ροδοκανάκη, τά συμφέροντα των όποιων αντιπροσωπεύονταν από μέλη της οίκογένειας έγκατεστημένα στην Όδησσό καί σέ άλλες πόλεις της Ρωσίας, διαχειρίζονταν ένα μεγάλο μέρος του έμπορίου σιτηρών μεταξύ των δύο χωρών καί έπομένως είχαν πολλούς λόγους νά θέλουν νά παρεμβαίνουν στις πολιτικές άποφάσεις πού άφορούσαν στο έμπόριο αυτό⁴⁹.

Τό παράδειγμα των Ροδοκανάκη ήταν (ιδιαίτερα διαδεδομένο καί μεταξύ των άλλων σημαντικών *negozianti* του Λιβόρνο αλλά καί Έλλήνων έμπόρων έγκατεστημένων σέ διάφορα μέρη του κόσμου. Ο Augusto Dalgas, έμπορος, πρόεδρος του έμπορικού έπιμελητηρίου καί από τους πιό σημαντικούς οίκονομικούς παράγοντες του Λιβόρνο, ήταν πρόξενος της Δανίας στην Τοσκάνη

47. P. R. Corpini, *ό.π.*, σ. 56.

48. Τό 1844 ένα μέλος της οίκογένειας Ροδοκανάκη ήταν πρόξενος της Τοσκάνης στην Όδησσό. Τό 1846 ό Θεόδωρος Ροδοκανάκης διορίσθηκε πρόξενος της Τοσκάνης στην Άγία Πετρούπολη· βλ. P. Herlihy, «Russian Wheat and the port of Livorno (1794-1865)», *Journal of European Economic History*, τ. 5, 1976, σ. 62-65.

49. Για μεγάλο μέρος του 19ου αΐωνα τά ενδιαφέροντα των Ροδοκανάκη καί οι έπαφές τους βρίσκονταν κυρίως στην Ρωσία καί ιδιαίτερα στα λιμάνια στην Μαύρη Θάλασσα· βλ. P. Herlihy, *ό.π.*, σ. 62-65· έπίσης L. Siegelbaum, «The Odessa Grain Trade: a case study in urban growth and development in tsarist Russia», *Journal of European Economic History*, τ. 9, 1980, σ. 116. Ή Herlihy αναφέρει ότι ή οίκογένεια Ροδοκανάκη άσκούσε μεγάλη έπιρροή στην κυβέρνηση της Τοσκάνης πρós την κατεύθυνση της βελτίωσης των διπλωματικών καί έμπορικών σχέσεων μέ την Ρωσία. Έπίσης ACCL, *Iscrizioni, Modifiche, Cessazioni. Circolari 1815-1900*, «Rodocanacchi Figli & Co».

Δέσποινα Βλάμη

νη, ενώ ο επίσης σημαντικός έμπορος G. Guebhard ήταν πρόξενος της Βαυαρίας και μέχρι τον διορισμό του Παναγιώτη Πάλλη, το 1833, έκτελούσε, περιστασιακά, χρέη προξένου της Ελλάδας⁵⁰. Το 1885, στον κατάλογο των μελών του σωματείου L'Unione στο Λιβόρνο, αναφέρονταν και οι Έλληνες έμποροι Cavaliere Έμμανουήλ Ροδοκανάκης ως πρόξενος της Ελλάδας και της Χιλής στην Τοσκάνη, και ο Ματθαίος Μαυρογορδάτος ως πρόξενος του Βελγίου⁵¹. Αλλά και εκτός της Τοσκάνης, Έλληνες έμποροι είχαν αναλάβει ανάλογα αξιώματα στις χώρες όπου ήταν εγκατεστημένοι.

Όπως μαρτυρούν τα αρχεία των τελετών βάπτισης που έγιναν στον ναό της Αγίας Τριάδας στο Λιβόρνο, μεταξύ των Ελλήνων που έφθασαν στην πόλη για να γιορτάσουν την βάπτιση των παιδιών τους, είτε παιδιών συγγενών τους που διέμεναν στο Λιβόρνο, ήταν και ο Μιχαήλ Πετροκόκκινος, ο οποίος αναφέρεται ως Έλληνας πρόξενος στην Σαρδηνία, ο Μιχαήλ Τσιτζίς, γενικός πρόξενος της Ελλάδας στην Αλεξάνδρεια και ο Κωνσταντίνος Βασιλείου, γενικός πρόξενος της Ρωσίας στην Βηρυτό⁵². Το 1844, ο Δημήτριος Ροδοκανάκης ήταν γενικός πρόξενος της Ελλάδας στην Γένοβα, ενώ ο Δημήτριος Ροΐδης, συγγενής του Ροδοκανάκη από την πλευρά της μητέρας του, είχε διορισθεί υποπρόξενος⁵³.

Στην μελέτη του σχετικά με την ελληνική ορθόδοξη κοινότητα της Αλεξάνδρειας, ο Χρήστος Χατζηιωσήφ, υποστήριξε ότι το φαινόμενο της ανάληψης διπλωματικών καθηκόντων από ελληνικής καταγωγής τοπικούς παράγοντες, στα διάφορα έμπορικά και οικονομικά κέντρα όπου είχαν εγκατασταθεί ελληνικές κοινότητες, ήταν πιθανότατα συνδεδεμένο και με το γεγονός ότι, την εποχή που εξετάζουμε, πολλές διπλωματικές αρχές σε μεγάλα έμπορικά κέντρα, κυρίως στην περιφέρεια της Ευρώπης, διακινούσαν διπλωματική προστασία αποκομίζοντας οικονομικά όφελη⁵⁴. Μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, η απόκτηση της ελληνικής ιθαγένειας από μέλη της ελληνικής διασποράς μετατράπηκε σε ένα είδος έπικερδους επιχείρησης για όρισμένους διπλωματικούς εκπροσώπους του νέου κράτους. Έτσι ένας από

50. Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (: ΑΥΕ) 1833, 37:6, Έπιστολή του Σπ. Τρικούπη Υπουργού Εξωτερικών προς τον Βασιλιά Όθωνα, με ημερομηνία 12/24 Οκτωβρίου 1833.

51. Biblioteca Labronica, Sezione Livorno, *Circolo L'Unione di Livorno*, 1885.

52. Έλληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, Αδελφότητα της Αγίας Τριάδος του Λιβόρνου, Βιβλίο Βαπτίσεων.

53. Βλ. στο ίδιο. Ο Δημήτριος Ροΐδης ήταν παντρεμένος με την Κορνηλία Ροδοκανάκη. Ο Δημήτριος Ροδοκανάκης ήταν υιός της Αικατερίνης Ροΐδη.

54. Βλ. Ch. Hatziossif, *La Colonie Grecque en Egypte (1833-1856)*, δακτ. διδ. διατρ., Université de Paris Sorbonne (Paris IV), École Pratique des Hautes Études, IV Section, 1980, σ. 397-398. Το 1839, ο Γάλλος πρόξενος που έφθασε στο Κάιρο δήλωσε εκπληκτος από τις διαστάσεις που είχε πάρει η διακίνηση γαλλικής «προστασίας», μέσω των διπλωματικών αρχών.

Ἑλληνες ἔμποροι στό Λιβόρνο

τούς ἀπλούστερους τρόπους γιά τήν ἀπόκτηση ἑλληνικῆς ὑπηκοότητας, χωρίς τήν ἀνάγκη μετάβασης στήν Ἑλλάδα, ἦταν ἡ ἐξαγορά τῆς ἰθαγένειας μέ τήν καταβολή ἑνός ποσοῦ στίς διπλωματικές ἀρχές. Ὁ Χατζηιωσήφ παρουσιάζει τήν ἀναφορά ἑνός Δ. Σακελλαρίδη, ὁ ὁποῖος κατηγοροῦσε τόν πρόξενο τῆς Ἑλλάδας στό Βουκουρέστι ὅτι ἐλάμβανε 15 φράγκα ἀπό κάθε ἕναν ἀπό τούς 1.500 προστατευόμενούς του.

Ὁ Παναγιώτης Πάλλης ἦταν ὁ πρῶτος πρόξενος τῆς Ἑλλάδας στό Λιβόρνο, πού διορίστηκε τό 1833, μετά ἀπό πρόταση τοῦ Σπ. Τρικούπη, ὑπεύθυνου ὑπουργοῦ γιά τίς ἐξωτερικές ὑποθέσεις. Στήν ἐπιστολή πού ἀπηύθυνε στό παλάτι ὑποστηρίζοντας τόν διορισμό τοῦ Πάλλη, ὁ Τρικούπης ἀφηνε νά διαφανοῦν τά κριτήρια μέ τά ὁποῖα ἀντίστοιχα ἀξιώματα ἀναθέτονταν αὐτήν τήν ἐποχή ἀπό ἕνα νεοσύστατο κράτος πού ἐπεδίωκε τήν, ὅσο τό δυνατόν πιό εὐπρόσωπη, ἐπίσημη ἐκπροσώπησή του στό ἐξωτερικό. Ὑγραφε χαρακτηριστικά ὁ Τρικούπης: «M. Panajiotti Palli natif de l'Épire et établi depuis longues années à Livourne, est un des ceux qui y font la première figure. Il a de l'instruction, il possède une belle fortune et il jouit d'une bonne réputation. J'ai par conséquent l'honneur de le proposer comme Consul de votre majesté dans cette ville persuadé, qu'il en est digne sous tous les rapports. Ms Palli fait actuellement la Banque»⁵⁵.

Ὁ ἴδιος ὁ Πάλλης, εἶχε δηλώσει τόν ἐνθουσιασμό του ἐπανειλημμένως, γιά τήν τιμή πού τοῦ εἶχε γίνει στήν ἀλληλογραφία πού εἶχε μέ τό Ὑπουργεῖο Ἑξωτερικῶν καί σέ ἀπαντητική ἐπιστολή πρὸς τόν Ἰωάννη Ρίζο, «Γραμματέα ἐπὶ τοῦ Βασιλικοῦ Οἴκου καί τῶν Ἑξωτερικῶν Ὑποθέσεων» πού ἀντικατέστησε τόν Τρικούπη, ἀναφερόμενος στό ἐρώτημα πού τοῦ εἶχε τεθεῖ σχετικά μέ τό ἐάν θά ἦταν διατεθειμένος νά ἐγκαταλείψει τήν πόλη καί νά ἐγκατασταθεῖ ὡς πρόξενος στήν πρωτεύουσα τῆς Τοσκάνης, ἔγραφε: «Ὅσον δέ περὶ τοῦ ἐρωτήματος ἂν τά συμφέροντά μου ἤθελον μοί ἐπιτρέψει νά ἀποφασίσω διὰ τό μέλλον τήν διαμονήν μου εἰς Φλωρεντίαν, ἂν καθ' ὑπόθεσιν ἤθελον τιμιθεῖ μέ ἐκλογὴν εἰς ὑπηρεσίαν εἰς τήν πόλιν ταύτην, μέ τό προσῆκον σέβας ἀναφέρω ὅτι τό Πατριωτικόν μου χρέος, ὁ εἰλικρινὸς μου ζῆλος, καί ἔνθερμος ἐπιθυμία νά ἀξιωθῶσι αἱ ταπειναὶ δουλεύσεις μου τῆς εὐαρεστήσεως τῆς Σεβαστῆς Διοικήσεως τῆς Αὐτοῦ Μεγαλειότητος, δέν ἤθελόν μοι συγχωρῆση ποτέ νά παρατηρήσω τά ἰδιαίτερα συμφέροντά μου, ἀλλὰ εὐγνωμῶνως ἤθελον ἀφιέρωσιν τόν ἑαυτόν μου διὰ τήν ἐκτέλεσιν τῶν καθηκόντων τοῦ ὑπουργήματος διὰ τήν πρέπουσαν παρρησίαν τοῦ ὁποίου ἤθελον μοι προμυθευθῇ τά ἀρμόδια μέσα»⁵⁶.

Τόν διορισμό τοῦ Παναγιώτη Πάλλη καί στήν συνέχεια τοῦ γιοῦ του Μι-

55. ΑΥΕ, 1833, 37:6. Προξενεῖο Λιβόρνο. Ἐπιστολή τοῦ Σπ. Τρικούπη, μέ ἡμερομηνία 12/24 Ὀκτωβρίου 1833.

56. ΑΥΕ, 1834, 37:6. Προξενεῖο Λιβόρνο. Ἐπιστολή τοῦ Παναγιώτη Πάλλη, μέ ἡμερομηνία 14/26 Νοεμβρίου 1834.

Δέσποινα Βλάμη

χαήλ στην θέση του υποπροξένου⁵⁷, ακολούθησε ή ανάληψη των καθηκόντων του προξένου και αργότερα του γενικού προξένου της Ελλάδας στην Τοσκάνη από τον Κωνσταντίνο Τοσίτζα, τό 1842. Ο Τοσίτζας, ό όποιος τιμήθηκε και μέ τον τίτλο του βαρώνου από τίς άρχές της Τοσκάνης, ήταν ό έκπρόσωπος του έλληνικού κράτους στην ύπογραφή συνθήκης έμπορίου και ναυτιλίας μέ την Τοσκάνη πού ύπογράφηκε τό 1856. Τήν θέση του ανέλαβε τό 1860 ό πρώην βουλευτής Άνδρέας Παύλου Άνάργυρος, ό όποιος διορίσθηκε μερικά χρόνια αργότερα πρόξενος στην Μασσαλία, γιά νά τον διαδεχθεί ό πρώην γραμματέας της πρεσβείας της Ελλάδας στό Παρίσι Μαρίνος Π. Βρετός, τό 1868. Έγκαταλείποντας την θέση του, ό Άνάργυρος όρισε προσωρινά αντικαταστάτη του τον μεγαλέμπορο Παντελή Έμμ. Ροδοκανάκη. Η έπιστολή του τελευταίου πρός τό Ύπουργείο Έξωτερικών της Ελλάδας, στίς 16/28 Μαρτίου 1868, αφήνει νά διαφανεί μία αλλαγή στον τρόπο πού τά μέλη της έλληνικής έμπορικής κοινότητας του Λιθόρνο αντιλαμβάνονταν πλέον την προσφορά ύπηρεσιών πρός τό έλληνικό κράτος και την ανάληψη του τιμητικού καθήκοντος του προξένου, σέ μία περίοδο κρίσης του έλληνικού έμπορίου στό λιμάνι: «Διά του από 16/28 Ιουνίου παρελθόντος έτους έπισήμου έγγράφου, ό πρώην Πρόξενος κύριος Ά. Π. Άνάργυρος μοί ανέθεσεν έν τη άπουσία αύτου την του Β. τούτου Προξενείου προσωρινήν διεύθυνσιν. Τήν θέσιν ταύτην έδέχθην προθύμως πρός χάριν της Σεβαστής Κυβερνήσεώς μας, και του αξιοτίμου άνδρός κυρίου Άναργύρου. Έπειδή δέ ό ρηθείς κύριος Άνάργυρος έδιορίσθη πρό καιρού Πρόξενος της Α. Μ. εις Μασσαλίαν, και ένταύθα διά του από 17 Φεβρουαρίου Β. Διατάγματος ό κύριος Μαρίνος Βρετός όστις μέχρι τουδε δέν άφίχθη εις την νέαν του θέσιν, ως μάλιστα καθόσον λέγουσιν ότι ής ούτος δέν δέχεται την Προξενικήν θέσιν, διά ταύτα παρακαλώ τό Σ. Ύπουργείον όπως μοί διατάξη εις τίνα πρόσωπον νά παραδώσω την παρά του κυρίου Άναργύρου άνατεθεισαν μοι προσωρινήν Προξενικήν θέσιν, και καθόσον μάλιστα ένεκα έλλείψεως έν τῷ λιμένι μας Έθνικῶν πλοίων, τό Β. Προξενείον έπεφορτίσθη πρό μηνῶν μέ έξοδα, διό παρακαλώ εύσεβάστως ίνα τό Σ. Ύπουργείον μοι φωτίση τίνος θέλουσι λογίζεσθαι αί προκύψασαι ζημίαι του Β. Προξενείου»⁵⁸.

Η συνείδηση μίας κοινωνικής επαγγελματικής ταυτότητας

Η δραστηριότητα του έμπορικού έπιμελητηρίου του Λιθόρνο, σέ όλη την διάρκεια του 19ου αιώνα, έπέτρεψε νά διατυπωθούν θεσμικά και νά ύποστη-

57. ASF, Stato Civile di Toscana, Censimento 1841, Comunita di Livorno.

58. AYE, 1868, 37:6, Προξενείο Λιθόρνο.



“Ελληνες έμποροι στο Λιβόρνο

ριχθούν αποτελεσματικά οι απόψεις της έμπορικης κοινότητας της πόλης. Λειτουργώντας ως ένας μηχανισμός που συσπείρωσε τους οικονομικούς-έπιχειρηματικούς παράγοντες, ενεθάρρυνε την ένταξή τους στην δημόσια και πολιτική ζωή και υποστήριξε την ανάπτυξη μίας κοινής ταυτότητας. Έπρόκειτο για μία σύνθετη ταυτότητα που άντανακλούσε τις ιδιαιτερότητες αυτής της συγκεκριμένης κοινωνικής-έπαγγελματικής ομάδας: «une très vigoureuse conscience, sinon de classe du moins de groupe» έπισημαίνει ο Charles Carrière, αναφερόμενος στην κοινή συνείδηση των négociants της Μασσαλίας τον 18ο αιώνα. Και συνεχίζει υποστηρίζοντας ότι αυτή ή ανερχόμενη κοινωνική ομάδα «malgré son caractère composite, son cosmopolitisme et ses clivages multiples» αποτελούσε «un ensemble cohérent qui a le sentiment très net de ce qui le caractérise et le différencie du reste de la société»... «une unité organique et profonde»⁵⁹. Αύτή ή «ένότητα» στην όποία αναφέρεται ο Carrière, ένισχυόταν από ένα αίσθημα αλληλεγγύης, κατανόησης και συνείδησης του κοινού συμφέροντος που είχε άμεση αναφορά στον κοινό έπαγγελματικό χώρο· σέ ό,τι άφορα στην περίπτωση του Λιβόρνo, από τίς πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, απέκτησε μία κοινωνικο-πολιτισμική σημασία, προσδιορίζοντας έναν κοινωνικό χώρο, μία συμπεριφορά και μία ιδεολογία.

Η συμμετοχή σέ μία κοινωνική ομάδα ένέπνεε στους negotianti του Λιβόρνo, και φυσικά και στους Έλληνες που συμπεριλαμβάνονταν στην ομάδα, ένα είδος esprit de corps, που τους ώθησε νά αναλάβουν κοινωνική δράση και νά συμμετέχουν από κοινού σέ κοινωνικές και κοσμικές δραστηριότητες.

Από την δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα, στην έκδοτική αγορά της Τοσκάνης έμφανίστηκαν όρισμένα έντυπα, τά όποια είχαν ως στόχο νά προσελκύσουν τά ενδιαφέροντα και νά πληροφορήσουν όχι τόσο την άριστοκρατία της γής όσο την νέα ανερχόμενη τάξη έμπόρων έπιχειρηματιών, που όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Corpinì, έπεδίωκε την πολιτιστική και κοινωνική νομιμοποίησή της⁶⁰. Έπρόκειτο για έκδοτικές πρωτοβουλίες που είχαν ξεκινήσει μέσα από κύκλους σημαντικών έμπόρων και έπιχειρηματιών της Τοσκάνης, και οι όποιες, έκτός από θέματα φιλολογικού ενδιαφέροντος, οικονομικές αναλύσεις και στατιστικές, προέβαλλαν τίς αξίες της γνώσης, της προόδου και της συνεργασίας.

Κορυφαία στιγμή στην έκδοτική και κοινωνική ιστορία της Τοσκάνης ήταν ή έκδοση, τό 1821, του περιοδικού Άνθολογία από τον έλβετικής καταγωγής

59. C. Carrière, *Négociants Marseillais au XVIII siècle*, Μασσαλία 1973, σ. 288.

60. P. R. Corpinì, ό.π., σ. 224-226. Μεταξύ αύτών μπορεί κανείς νά αναφέρει τά περιοδικά *Novelle Lettere* και τό *Il Saggiatore* που προηγήθηκε κατά περίπου ένα χρόνο της έκδοσης του περιοδικού του J. P. Vieusseux *Antologia*.

Δέσποινα Βλάμη

έπιχειρηματία G. P. Vieusseux, σέ συνεργασία μέ τόν Gino Capponi καί άλλους φιλελεύθερους διανοουμένους. Τό περιοδικό αυτό αποτέλεσε, γιά όσα χρόνια διήρκεσε ή κυκλοφορία του, τό βήμα τών διανοουμένων καί τών εκπροσώπων μίας έλίτ έμπόρων έπιχειρηματιών τής Φλωρεντίας καί του Λιβόρνο καί μεταξύ αυτών καί σημαντικών εκπροσώπων τής έλληνικής έμπορικής κοινότητας, όπως τών Πάλλη καί τών Ροδοκανάκη. Ήδη από τό 1819, ό Vieusseux είχε πάρει τήν άδεια από τίς άρχές γιά τήν ίδρυση ενός φιλολογικού αναγνώστηριου, τό όποίο καί έγκαταστάθηκε τήν ίδια χρονιά στό palazzo Buonaimonti. Τό αναγνώστηριο πήρε τήν έπωνυμία *Gabinetto Vieusseux* καί συγκέντρωσε γύρω του τήν διανόηση τής έποχής, ένών μεταξύ του 1821 καί 1828 έγινε κέντρο του φιλελληνισμού τής Τοσκάνης⁶¹.

Θέματα πολιτικά, εκπαιδευτικά καί ήθικο-θρησκευτικά, μαζί μέ άλλα πού σχετίζονταν μέ τήν οίκονομία καί τό έμπόριο, βρίσκονταν στό έπίκεντρο του ένδιαφέροντος τής νέας τάξης έμπόρων έπιχειρηματιών, μέλη τής όποιας ανέλαβαν πρωτοβουλίες στόν χώρο τής κοινωνικής πρόνοιας, συμπαρασύροντας μαζί τους καί άλλους.

Α. Κοινωνική πρόνοια

Όταν τό 1819 ιδρύθηκε ή έταιρεία γιά τήν διάδοση τής άλληλοδιδασκτικής μεθόδου στην εκπαίδευση, βασικός ύποστηρικτής καί θεωρητικός της υπήρξε ό Enrico Mayer. Έλθετικής καταγωγής καί καλθινιστής, έγκατεστημένος στό Λιβόρνο καί μέλος γνωστής οίκογένειας έμπόρων, ό Mayer παρουσίασε έπανειλημμένα στίς σελίδες τής *Άνθολογίας* τίς άπόψεις του γιά τήν άνάγκη άνάπτυξης ενός συστήματος εκπαίδευσης τών κατώτερων τάξεων, τήν διεύθυνση καί τήν διαχείρηση του όποιου θά αναλάμβαναν μέλη τους. Ή πρωτοβουλία του Mayer καί τών ύποστηρικτών του ξεκινούσε από τήν άναγνώριση τής ήθικης άξίας τής έργασίας, από αίσθήματα φιλανθρωπίας πρós τίς κατώτερες τάξεις καί διασφάλισης τής κοινωνικής άρμονίας καί τής προόδου⁶².

Ή άλληλοδιδασκτική μέθοδος είχε είσαχθει ως μέθοδος διδασκαλίας σέ σχολεία άπόρων παιδιών στην Βρετανία⁶³. Σύμφωνα μέ τήν μέθοδο αυτή,

61. Βλ. ειδικότερα C. Ceccuti, «Il Risorgimento Greco e filoellenismo nel mondo dell' "Antologia"», π. *Nuova Antologia*, Ottobre-Dicembre 1985, άρ. 554 (2156), σ. 268-287.

62. P. R. Coppini, ό.π., σ. 245. Βλ. επίσης D. Loromer, ό.π., σ. 175-184 σχετικά μέ τίς πρωτοβουλίες στίς όποιες συμμετείχαν μέλη τής έμπορικής τάξης του Λιβόρνο μέ σκοπό τόν έκσυγχρονισμό τής δημόσιας εκπαίδευσης.

63. Ή άλληλοδιδασκτική μέθοδος έπινοήθηκε από τόν Joseph Lancaster (1778-1838) στην Άγγλία τό 1798. Σχετικά μέ τόν Lancaster καί τήν έφαρμογή τής μεθόδου του στην Έλλάδα βλ. Α. Παπαδάκη, *Ή άλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Έλλάδα τόν 19ο αιώνα*, Αθήνα-Ιωάννινα 1992.



“Ελληνες έμποροι στο Λιβόρνο

όλα τὰ παιδιά διδάσκονταν από έναν δάσκαλο, πού ήταν επίσης υπεύθυνος γιά τήν έποπτεία όλόκληρου του σχολείου, καί από μία έπιλεγμένη ομάδα από μεγαλύτερους μαθητές πού ονομάζονταν *monitors* καί δίδασκαν τούς συμμαθητές τους. Η μέθοδος είχε μεγάλη δημοτικότητα γιατί μπορούσε νά χρησιμοποιηθεί στίς περιπτώσεις όπου δέν υπήρχαν πολλά χρήματα καί ειδικευμένοι δάσκαλοι. Τό διδακτικό πρόγραμμα ήταν έντατικό καί επέτρεπε στους μαθητές νά ολοκληρώσουν τήν εκπαίδευσή τους γρήγορα. Αυτό ήταν σημαντικό, γιατί οί γονείς συνήθως δέν μπορούσαν νά έπωμιστούν τό οικονομικό κόστος τής άποχής των παιδιών από τήν εργασία γιά μεγάλο χρονικό διάστημα⁶⁴.

Η εταιρεία γιά τήν διάδοση τής άλληλοδιδακτικής μεθόδου χρηματοδότησε τήν ίδρυση ενός σχολείου στοιχειώδους εκπαίδευσης γιά άπορα καθολικά άγόρια ηλικίας 7-10 χρόνων, μία πρωτοβουλία ή όποία υποστηρίχθηκε καί από τό έμπορικό έπιμελητήριο του Λιβόρνο καί από πολλά μέλη τής έμπορικής κοινότητας⁶⁵. Όρισμένοι από τούς τελευταίους έπαιξαν σημαντικό ρόλο στήν διοίκηση τής Ένωσης ως έπόπτες, έλεγκτές, καί στήν έπιτροπή πού ήταν υπεύθυνη γιά τήν στρατολόγηση νέων μελών: μεταξύ αυτών συγκαταλέγονταν τό 1828 καί οί Μιχαήλ καί Γεώργιος Ροδοκανάκης. Άξίζει νά έπισημανθεί ότι ή άλληλοδιδακτική μέθοδος έφαρμόστηκε καί στο έλληνικό σχολείο πού ιδρύθηκε από τήν έλληνική κοινότητα του Λιβόρνο στίς άρχές του 19ου αιώνα, μέ πρώτο έπιτηρητή τόν έμπορο Παναγιώτη Πάλλη. Παράλληλα, τὰ πλεονεκτήματα τής άλληλοδιδακτικής μεθόδου σέ σχέση μέ άλλες μεθόδους διδασκαλίας σέ ό,τι άφορούσε στήν έξοικονόμηση χρημάτων καί προσωπικού, είχαν ως άποτέλεσμα τήν εύρεία διάδοσή της καί στήν Ελλάδα μέσω τής εύεργεσίας Έλλήνων τής διασποράς⁶⁶.

Τήν δεκαετία του 1830 τό ένδιαφέρον τής κοινότητας των έμπόρων στράφηκε στήν ανάγκη εξασφάλισης τής διαπαιδαγώγησης των νηπίων. Μέ πρωτοβουλία του Mayer ιδρύθηκε ή εταιρεία γιά τήν υποστήριξη των νηπιαγωγείων, στήν όποία αναμίχθηκαν οί πιο σημαντικοί οικονομικοί παράγοντες του Λιβόρνο, οί Senn, οί De Lardere!, οί Dufour, οί Grabau, οί Malenchini, οί Dalgas. Η αντίστοιχη εταιρεία Κυριών, πού ιδρύθηκε τήν δεκαετία του 1830, συμπεριλάμβανε τίς συζύγους καί τίς κόρες έπιχειρηματιών, τραπεζιτών,

64. Βλ. D. Loromer, ό.π., σ. 176-177.

65. Βλ. στο ίδιο, σ. 182.

66. Άλλα μέλη τής έλληνικής διασποράς άναγνώρισαν τὰ πλεονεκτήματα αυτής τής μεθόδου καί τήν προσαρμοστικότητα της στίς οικονομικές καί κοινωνικές συνθήκες του νέου έλληνικού κράτους. Η μέθοδος έφαρμόστηκε στο εκπαιδευτικό σύστημα τής Ελλάδας στά σχολεία καί στά κολέγια πού χρηματοδοτήθηκαν από έλληνικές κοινότητες του έξωτερικού' βλ. Β. Τσιμπιδάρης, *Οί Έλληνες στήν Άγγλία*, Λονδίνο 1974, σ. 110, σχετικά μέ τό σχολείο πού λειτουργούσε μέ τήν άλληλοδιδακτική μέθοδο καί ιδρύθηκε στο νησί τής Χίου από τήν έλληνική κοινότητα του Λονδίνου τό 1849.

Δέσποινα Βλάμη

έμπόρων: πρόεδρος ήταν η Paolina de Larderel, και μέλη άλλων οι Jenny και Giovanna Senn, οι Desiderata και Emilia Dufour, η Costanza Malenchini, η Enrichetta Grabau, η Chiara Pastacaldi, η βαρώνη Isabelle Brenier, η Luigia Dalgas και μέλη της οικογένειας Ροδοκανάκη⁶⁷.

Η ανάδειξη της κοινωνικής προσφοράς ως βασικής αξίας από την ανερχόμενη μεγαλοαστική τάξη έμπόρων και επιχειρηματιών στο Λιθόρνο και στην Φλωρεντία έκδηλώθηκε και σε άλλες πόλεις της Ιταλικής χερσονήσου, αλλά και στο εξωτερικό⁶⁸. Η πληθώρα ίδρυσης ενώσεων, συλλόγων και εταιρειών με φιλανθρωπικούς και φιλεκπαιδευτικούς σκοπούς ήταν στενά συνδεδεμένη με την διαμόρφωση ενός νεοῦ κοινωνικοῦ χώρου τά μέλη του οποίου επιθυμούσαν να εκφράσουν την άποψή τους σε θέματα κοινωνικής ήθικης και ιδεολογίας.

Β. Πολιτιστική δραστηριότητα και κοσμική ζωή

Οι διάφορες πρωτοβουλίες στον χώρο της εκπαίδευσης και της κοινωνικής πρόνοιας που τά μέλη της τάξης των *negozianti* ανέλαβαν με ένθουςιασμό, τους ένέτασαν σε μία ομάδα και τους διαχώριζαν μέσα στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Έντούτοις, η όριοθέτηση ενός κοινωνικοῦ χώρου στον οποίον συμμετείχαν αποκλειστικά ήταν περισσότερο έκδηλη στις κοσμικές δραστηριότητες και στον τρόπο ζωής τους που αναπαρήγαγε πρότυπα αριστοκρατικής συμπεριφοράς. Οι δραστηριότητες αυτές –έγγραφή σε ενώσεις και λέσχες άναψυχής–, που αναπτύσσονταν κυρίως κατά την διάρκεια του ελεύθερου χρόνου τους, διασφάλιζαν με τρόπο αποφασιστικό και άμεσο τό άπαραβίαστο του κοινωνικοῦ χώρου της έλίτ των μεγαλεμπόρων, καθώς κανονισμοί και καταστατικά απέτρεπαν ή και άπαγόρευαν την πρόσβαση σε αυτές εκπροσώπων των υπόλοιπων κοινωνικών στρωμάτων.

Η συμμετοχή Έλλήνων έμπόρων στην κοινωνική και κοσμική ζωή της πόλης μαρτυρεί την ένσωμάτωσή τους στην έλίτ του Λιθόρνου και ταυτόχρονα έπιβεβαιώνει τό έντονο ένδιαφέρον τους να άπολαμβάνουν –άπό κοινού– την κοινωνική άναγνώριση και να διευρύνουν κοινωνικές και έπαγγελματικές σχέσεις.

67. P. R. Coppini, *ό.π.*, σ. 288, 296 και D. Loromer, *ό.π.*, σ. 184.

68. Για μία ιστορία και άνάλυση των συλλόγων και σωματείων τόν 19ο αιώνα στην Ιταλία βλ. M. Meriggi, «Lo Spirito di associazione nella Milano dell'Ottocento (1815-1890)», π. *Quaderni Storici*, χρ. XXVI, τχ. 77, 1991, σ. 398-417· έπίσης του ίδιου, «Associazionismo borghese tra '700 e '800. Sondeweg tedesco e caso francese», π. *Quaderni Storici*, χρ. XXIV, τχ. 71, 1989, σ. 589-627. Για μία ιστορία άνάλογων συλλόγων και σωματείων στην Γαλλία βλ. M. Agulhon, *Le Cercle dans la France Bourgeoise 1810-1848. Étude d'une mutation de sociabilité*, Παρίσι 1977. Βλ. Έπίσης M. Rudolf, «Associazionismo e forme di sociabilità nella società italiana fra '800 e '900: alcune premesse di ricerca», *Bolletino del Museo di Risorgimento*, Μπολόνια, χρ. XXXII-XXXIII, 1987-1988.

Ἑλληνες ἔμποροι στό Λιβόρνο

Ἦδη ἀπό τό 1820 ὁ Ἀλέξανδρος Πατρινός καί ὁ Δημήτριος Γιαλιᾶς ἦταν μέλη τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ θεάτρου τῆς Imperiale e Reale Accademia degli Anvalorati⁶⁹. Ἀρκετά χρόνια ἀργότερα, τό 1868, ὁ Μιχαήλ, γιός τοῦ Παναγιώτη Πάλλη, ἦταν γραμματέας στό Regio Teatro degli Anvalorati⁷⁰ καί τόν ἐπόμενο χρόνο διορίσθηκε πρόεδρος τῆς Imperiale e Reale Accademia degli Anvalorati⁷¹. Τό 1846 ὁ Μιχαήλ Πάλλης συμμετεῖχε μαζί μέ ἄλλα μέλη τῆς ἐμπορικῆς κοινότητος τοῦ Λιβόρνο στήν ἱδρυση ἑνός φιλολογικοῦ-ἐπιστημονικοῦ κύκλου, τοῦ Gabinetto Scientifico Letterario di Livorno⁷². Τό 1856 ἡ Società Filodrammatica degli Adulti ἱδρύθηκε στό Λιβόρνο γιά τήν προώθηση τοῦ ἐρασιτεχνικοῦ θεάτρου καί τῆς μουσικῆς διασκέδασης καί γιά τήν ὀργάνωση μαθημάτων μουσικῆς, τραγουδιοῦ καί θεάτρου. Ὁ Παντελής Ροδοκανάκης διορίσθηκε πρόεδρος τῆς ἐταιρείας, καί ὁ δικηγόρος Cesare Carius γραμματέας⁷³.

Περίπου μέ τόν ἴδιο τρόπο πού συμμετεῖχαν ἀπό κοινοῦ σέ ἀνώνυμες ἐταιρεῖες οἱ Ἑλληνες ἔμποροι στό Λιβόρνο, ἐγγράφονταν μέλη σέ σωματεῖα ἀναψυχῆς καί ἐνώσεις⁷⁴. Τό 1837 ἱδρύθηκε στό Λιβόρνο ἡ Accademia del Casinò. Σκοπός τοῦ συλλόγου ἦταν ἡ διοργάνωση ἡμερήσιων καί βραδινῶν συγκεντρώσεων, συζητήσεων, ψυχαγωγικῶν παιχνιδιῶν, χορῶν καί ἄλλων ἐκδηλώσεων. Ἡ Accademia ἱδρύθηκε ὡς ἐταιρεία, μέ ἰδρυτικό κεφάλαιο 100.000 λίρες, πού χωρίστηκε σέ 100 μετοχές τῶν 1.000 λιρῶν. Κάθε μέλος συμμετεῖχε στήν ἐταιρεία μέ τήν ἀγορά τουλάχιστον μίας μετοχῆς. Ὅπως ἐπισήμαινε ὁ εἰδικός ἐκπρόσωπος τοῦ Μέγα Δούκα στήν πόλη, ὑπεύθυνος

69. Biblioteca Labronica, Sezione Livorno, *L'Imperiale e Reale Accademia degli Anvalorati*, 1820.

70. Biblioteca Labronica, Sezione Livorno, *Regolamento del Regio Teatro degli Anvalorati*, Λιβόρνο, Tip. A. B. Zecchini, 1868.

71. ASF, Notarile Moderno post 1808, G. Salvestri 4497, 46/55, 19 Ἀπριλίου 1869, ὁ Μιχαήλ Πάλλης ὡς Πρόεδρος τῆς Reale Accademia del Teatro degli Anvalorati, ἀγορά, πώληση καί ἐξόφληση τοῦ πάλκου ἀριθμός 8 στή δεύτερη σειρά (*ordine*) τοῦ ἀναφερόμενου θεάτρου ἀξίας 5.000 λιρῶν, μεταξύ τῶν Tommaso Lloyd ἐγκατεστημένου στό Λιβόρνο καί τοῦ Luigi Hakenstelent Slaghet.

72. ASF, Notarile Moderno post 1808, G. Salvestri 4424, 15/9, 7 Ἰανουαρίου 1846, Πράξη πώλησης τοῦ Gabinetto Scientifico Letterario di Livorno. Μέλη τῆς ἐπιτροπῆς τῆς ἐταιρείας ἦταν οἱ Μιχαήλ Πάλλης, Vincenzo Malenchini, Enrico Mayer, August Dumas, Francesco Bini, Silvio Giannini.

73. Biblioteca Labronica, Sezione Livorno, *Statuti della Società Filodrammatica degli Adulti costituitasi in Livorno con approvazione dell'autorità governativa locale il 21 Marzo 1856*, Λιβόρνο, Tip. Egisto Vignozzi e Co, 1856.

74. Βλ. τήν ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα ἐργασία τοῦ Maurice Agulhon, ὁ.π., καί γιά τήν περίπτωση τῆς Ἰταλίας βλ. M. Meriggi, *Circoli ed Elites nel Ottocento*, Βενετία 1992 καί R. Romanelli, «Il casinò, l'accademia, e il circolo. Forme e tendenze dell'associazionismo di elite nella Firenze dell'Ottocento», στό P. Macry - A. Massafra (ἐπιμ.), *Fra Storia e Storiografia. Scritti in onore di Pasquale Villani*, Μπολόνια 1994.

Δέσποινα Βλάμη

γιά τις έσωτερικές ύποθέσεις καί τήν άστυνόμηση, μέ τήν ίδρυση τής Accademia del Casinò έπρόκειτο νά «ένωθούν οί διακεκριμένοι καί οί πιό δραστήριοι μεγαλέμποροι καί ιδιοκτήτες άκίνητης περιουσίας (possidenti) σέ αύτήν τήν πόλη οί όποίοι θά προσκαλέσουν νά συμμετέχουν στίς συζητήσεις τους τήν καλύτερη τάξη τών κατοίκων του Λιβόρνο», έτσι ώστε «νά γίνουν πιό στενές οί σχέσεις μεταξύ τών κατοίκων αύτών καί νά δημιουργηθούν καινούργιες»⁷⁵.

Μεταξύ τών ιδρυτικών μελών τής Accademia del Casinò ήταν καί οί Κων. Τοσίτζας, Μιχαήλ Ρέγγιος, Χριστόφανος Δεσπότης Μοσπηνιώτης, Γεώργιος Ροδοκανάκης καί ό Πανταλέων Γιάμαρης. Ό Παναγιώτης Πάλλης ήταν μεταξύ τών δέκα ιδρυτικών μελών πού συνέταξαν καί παρουσίασαν τήν πρόταση γιά τήν ίδρυση του Casinò στίς άρχές. Η άγορά μίας τουλάχιστον μετοχής καί ή άναγνώριση τής ιδιότητας του μέλους εξασφάλιζε σέ όλα τά μέλη τής οικογένειας ένός μεγαλεμπόρου «πού διαβίωναν μαζί του κάτω από τήν ίδια στέγη» έλεύτερη συμμετοχή στίς έκδηλώσεις καί είσοδο στή λέσχη.

Ένα μόλις μήνα μετά τήν παρουσίαση τής αίτησης γιά τήν ίδρυση τής Accademia del Casinò, ύποβλήθηκε στίς άρχές του Λιβόρνο μία άκόμη αίτηση γιά ίδρυση του Casinò di Commercio, αίτηση πού έγινε επίσης άποδεκτή. Τό χαμηλό κόστος συμμετοχής, 50 λίρες έγγραφή καί 60 λίρες έτήσια συνεισφορά, είχε ως άποτέλεσμα νά συγκεντρωθούν έγγραφές άπό τήν ευρύτερη τάξη τών negozianti, ένώ μέλη τής Accademia εκπροσωπήθηκαν καί στήν διοίκηση του νέου συλλόγου⁷⁶. Τό 1837, μεταξύ τών ιδρυτικών μελών του ήταν καί οί Φραγκίσκος Ροδοκανάκης, Μιχαήλ Ροδοκανάκης, Μιχαήλ Ρέγγιος, Έμμανουήλ Ροδοκανάκης, Κων. Τοσίτζας, Γεώργ. Κεττέμπεσης, Γ. Μ. Μαυρογορδάτος, Ίωάν. Βαφιαδάκης, Παντιάς Ροδοκανάκης, Ίωάν. Παπούδωφ, Ίωάν. Καλόβολος, Θωμάς Ροδοκανάκης, Παναγιώτης Πάλλης, Πανταλέων Γιάμαρης, Dott. Άλέξανδρος Βλαστός, Σταμάτης Δριτζάνος, Ίωάν. Στεφ. Σκυλίτζης, Ίωάν. Σεβαστόπουλος, Φ. Σ. Διάκονος, Έμμ. Μάξιμος⁷⁷. Τό 1843 πρόεδρος του Casinò εξέλεξε ό Γεώργιος Ροδοκανάκης, μέ γραμματέα τόν Benedetto Errera⁷⁸. Τό 1855 ό κατάλογος τών μελών περιελάμβανε τά όνόματα δεκαεπτά Έλλήνων έμπόρων-έπιχειρηματιών⁷⁹.

75. S. Fettah, «Note sull' Elite livornese dell' Ottocento. I soci fondatori dell' Accademia del Casinò di Livorno», π. *Nuovi Studi Livornesi*, τ. V, 1997, σ. 121-122.

76. Σχετικά μέ τήν ίδρυση καί τήν λειτουργία άντίστοιχου συλλόγου, του Casinò Vecchio, στήν Τεργέστη, θλ. Μ. Cattaruzza, «Tra logica cetuale e società borghese: il "Casinò Vecchio" di Trieste (1815-1867)», π. *Quaderni Storici*, χρ. XXVI, τχ. 77/2, 1991, σ. 419-450.

77. S. Fettah, ό.π., σ. 165.

78. Biblioteca Labronica, Sezione Livorno, *Statuti Riformati del Casinò di Commercio in Livorno*, Λιβόρνο, Tip. Egisto Vignozzi, 1843.

79. Biblioteca Labronica, Sezione Livorno, *Statuti Riformati del Casinò di Commer-*



“Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο

Τό Casino ήταν ένας πολύ συνηθισμένος τύπος λέσχης-club τής εποχής: ένας ιδιωτικός σύλλογος όπου τά μέλη συμμετείχαν σέ κοινωνικές έκδηλώσεις, ένας χώρος ανάπαυσης καί ψυχαγωγίας. Οί εκπρόσωποι τής έμπορικης κοινότητας τής πόλης μπορούσαν άπλά νά διαβάσουν, νά συζητήσουν ή νά συμμετέχουν σέ χορούς καί σέ δείπνα. Μία έπιτροπή όκτώ άτομων έπιθεωρούσε τίς δραστηριότητες του συλλόγου. Η διοίκηση του Casino είχε άνατεθει στά μέλη του καί οί κανονισμοί του άνανεώνονταν κάθε τρία χρόνια. Σύμφωνα μέ τούς κανονισμούς του 1843, ή είσοδος στο Casino ήταν έλεύθερη γιά τίς συζύγους, τά μεγαλύτερα παιδιά καί συγγενείς των μελών του συλλόγου. Ο πρόεδρος καί ή έκτελεστική έπιτροπή του Casino μπορούσαν νά προσκαλέσουν τίς δημόσιες άρχές, τοπικές καί κεντρικές, νά παρακολουθήσουν ειδικές έκδηλώσεις καί νά συμμετέχουν σέ δείπνα πού όργανώνονταν τακτικά.

Τό Circolo L'Unione του Λιβόρνο ήταν συναφές του Casino di Commercio. Ίδρύθηκε τό 1855 καί πολλοί Έλληνες έμποροι ήταν μεταξύ των ιδρυτικών μελών του, μεταξύ αυτών καί οί Δημήτριος Δημητριάδης, Ίωσήφ Λεόνης, Ματθαίος Μαυρογορδάτος, Λεονάρδος Παπάζογλης, Κωνσταντίνος Παπούδωφ, Άριστέιδης Ρέγγιος, Έμμανουήλ Ροδοκανάκης, Λαυρέντιος Σκαρामαγκάς καί οί άδελφοί Κάρολος καί Κωνσταντίνος Σεβαστόπουλος. Τό Circolo είχε τούς δικούς του χώρους όπου τά μέλη μπορούσαν νά παίζουν μπιλιάρδο ή χαρτιά, νά διαβάσουν βιβλία καί έφημερίδες, καί νά συζητούν μέχρι τίς πρωινές ώρες. Έντούτοις, σύμφωνα μέ τό καταστατικό του συλλόγου, ή συζήτηση πολιτικών ή θρησκευτικών θεμάτων άπαγορευόταν αύστηρά. Καί στην περίπτωση του Circolo L'Unione τηρούνταν αύστηρές προδιαγραφές γιά τήν εμφάνιση των μελών, πού έπρεπε νά εισέρχονται στους χώρους μέ «κατάλληλο ένδυμα» καί νά φέρονται «εύπρεπώς»⁸⁰.

Έλληνες συμπεριλαμβάνονταν στόν κατάλογο των μελών του Circolo Filologico Livornese, φιλολογικό σύλλογο πού ιδρύθηκε τό 1872 καί ύπήρξε χώρος συνάντησης καί ψυχαγωγίας των μελών τής έμπορικης κοινότητας του Λιβόρνο. Τό 1873, στόν κατάλογο των μελών του άναφέρονταν καί οί Νιλόλαος Σκαρामαγκάς καί Άνδρέας Πουλιέζος, καί τό 1876, οί Άνδρέας Πουλιέζος, Ματθαίος Μαυρογορδάτος, Έκτορας Ραφτάνης, ό Cavaliere Μιχαήλ Πάλλης, καί ό Cavaliere Σπυρίδωνας Ζαμπέλης. Μαθήματα Άγγλικής, Γαλ-

cio in Livorno, Λιβόρνο, Tip. Egisto Vignozzi 1855. Καταχωρημένοι ως μέλη του Casino εμφανίζονται οί Έλληνες καί έλληνικής καταγωγής έμποροι Δημήτριος Βασιλείου, Άλέξανδρος Μπόσκοθις, Ίωάννης Καλόβολος, Ίωάννης Γερβάσης, Γεώργιος Μαυρογορδάτος, Ίωάννης Παπούδωφ, Ηλίας Πανάς, Εύγένιος Παπάζογλης, Έμμανουήλ Ροδοκανάκης, Παύλος Ροδοκανάκης, Μιχαήλ Ρέγγιος, Ίωάννης Σεβαστόπουλος, Δημήτριος Σατσιλής καί Ίωάννης Βαφιαδάκης.

80. Biblioteca Labronica, Sezione Livorno, *Circolo L'Unione*, 1885.

Δέσποινα Βλάμη

λικής και Γερμανικής γλώσσας παραδίδονταν στα μέλη του συλλόγου και μία ποικιλία από ξένες έφημερίδες διετίθεντο στους χώρους της βιβλιοθήκης του, χωρίς καμία επιβάρυνση⁸¹.

Τά σπόρ αποτελούσαν τό απαραίτητο συμπλήρωμα της ζωής των Έλλήνων μεγαλεμπόρων και επιχειρηματιών. Ή ξιφασκία, ή γυμναστική και, κυρίως, ή ιππασία τούς εξασφάλιζαν τά πλεονεκτήματα μίας υγιεινής φυσικής ζωής, και ταυτόχρονα, εύκαιρία για κοσμικότητα και διεύρυνση των κοινωνικών έπαφών τους.

Τό 1873, ό Παύλος Ροδοκανάκης και ό Έμμανουήλ Ροδοκανάκης, μαζί μέ τούς Λουκά Σκυλίτση και Έρρίκο Τοσίτσα, ήταν μέλη της *Società di Scherma e Ginnastica dei Dilettanti di Livorno* (Σύλλογος φίλων ξιφασκίας και γυμναστικής του Λιβόρνο) που ίδρύθηκε τόν ίδιο χρόνο⁸². Τό 1870 σημαντικά μέλη της ελληνικής έμπορικής κοινότητας συμμετείχαν στην *Società Livornese per le Corse dei Cavalli* (Σύλλογος ίπποδρομιών του Λιβόρνο), που διοργάνωνε ίππικούς αγώνες στην έξοχή του Λιβόρνο, σημαντικά κοσμικά γεγονότα της έποχής. Μεταξύ των Έλλήνων μελών της *Società* ήταν οί Cavaliere Γεώργιος Μαυρογορδάτος, ό Ματθαίος Μαυρογορδάτος, ό Κωνσταντίνος Παπούδωφ, ό Λεονάρδος Παπάζογλης, ό Παύλος Ροδοκανάκης, ό Cavaliere Παντελής Ροδοκανάκης, ό Άρσσειδης Ρέγγιος, ό Νικόλαος Σκαρμαγκάς και ό βαρώνος Θεόδωρος Τοσίτσας⁸³.

Δέσποινα Βλάμη

81. Biblioteca Labronica, Sezione Livorno, *Relazione sulle Condizioni del Circolo Filologico Livornese detta dal Vice-Presidente Giuseppe Chiarini*, Λιβόρνο, Tip. Francesco Vigo, 1874.

82. Biblioteca Labronica, Sezione Livorno, *Società di Scherma e Ginnastica dei Dilettanti di Livorno*, 1873.

83. Biblioteca Labronica, Sezione Livorno, *Società Livornese per le Corse dei Cavalli, Bulletino delle Corse*, Λιβόρνο, Tip. Francesco Vigo, 1872.



Ὁ Βριλιά Σαβαρίν καί τό ψάρι τοῦ ἀρχιναυάρχου Κανάρη: τά ἑλληνικά βιβλία μαγειρικῆς τοῦ 19ου αἰώνα

Ἄς φανταστοῦμε λίγο, μετά τά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα, μιάν ἀρκετά νέα, καλοντυμένη φυσικά (κατά τόν εὐρωπαϊκό τρόπο), ἀστή οἰκοδέσποινα τῆς Ἀθήνας νά φυλλομετράει, ἀκουμπώντας στόν πάγκο τῆς κουζίνας τῆς (ἢ μήπως καθισμένη στήν ἄκρη τοῦ σοφᾶ ἢ ἀκόμα σέ κάποια πολυθρόνα στό κύριο δωμάτιο τοῦ σπιτιοῦ;), τήν πρώτη, μόλις μεταφρασμένη στά ἑλληνικά, γαλλική μαγειρική¹. Τήν ξεφυλλίζει ἀπλά ἢ τήν μελετάει; Καί μέ ποιό σκοπό; Γιά νά μορφώσει, ἴσως, μιά γενική ἰδέα γιά τό τυπικό πού ἀκολουθοῦν οἱ εὐποροὶ γάλλοι ἀστοί στά ἀνοικτά, ὄχι πλέον τόσο πολυάριθμα, δεῖπνα τους, καθώς καί στά καθημερινά οἰκογενειακά γεύματα; Γιά νά μάθει, τάχα, τήν ἀρκετά πολύπλοκη τέχνη τοῦ στρωσίματος τοῦ τραπεζιοῦ, τίς θερμοκρασίες καί τήν ὀρθή σειρά πού πρέπει νά σερβίρονται τά κρασιά ἀνάλογα μέ τό εἶδος τους, ὅπως καί τίς ἀπαραίτητες συμβάσεις πού πρέπει νά τηρεῖ ὅταν συνθέτει τήν λίστα τῶν προσκεκλημένων ἢ τόν προσδιορισμό τῆς θέσης τους γύρω ἀπό τό τραπέζι; Καί ἀκόμα τό πῶς πρέπει νά φωτίζεται ἡ τραπεζαρία, ἂν εἶναι σωστό νά ἐπιτρέπεται ἡ παρουσία τῶν παιδιῶν σέ ἓνα μή οἰκογενειακό δεῖπνο ἢ ὁ, κατά μία παραδοχή, γρουσουζικός ἀριθμός τῶν δεκατριῶν συνδαιτημόνων; Γιά νά μπορεῖ εὐκόλα καί σωστά νά διαμορφώνει τά μενού σύμφωνα μέ τά πολλαπλά παραδείγματα πού παραθέτει τό βιβλίό στά μενού-πρότυπα, ἀνάλογα μέ τόν μήνα τοῦ ἔτους ἢ τήν ἐποχή καί ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν συνδαιτημόνων; Ἡ μήπως, πιό πρακτικά καί ἄμεσα, προ-

Γαλλική παραλλαγή τοῦ κειμένου στό ὑπό ἔκδοση ἀφιέρωμα στήν Ἑλένη Ἀντωνιάδη-Μπιμπίκου.

1. *Τά μυστήρια τῆς γαλλικῆς μαγειρικῆς*. Ὑπό Α. Γογυέ, Ἀρχαίου ἀρχιμαγείρου τῶν μαγειρειῶν τοῦ κόμητος Δαυκαῦλα, τοῦ λόρδου Μελβίλλου, κ.τ.λ. Μεταγλωττισθέν ὑπό*, Ἀθήνα 1860 (ἔ1881). Στό σημείο αὐτό εἶναι ἀνάγκη νά ἀναφερθῶ στό Βιβλιολογικό Ἔργαστήρι· στόν Φίλιππο Ἡλιοῦ καί τήν Πόπη Πολέμη, τῶν ὁποίων οἱ συνδρομές καί οἱ παραινέσεις ἀνέστειλαν πολλές δικές μου ἀβεβαιότητες καί κενά, λύνοντάς μου συγχρόνως τά χέρια στήν προσθήκη τοῦ τελικοῦ καρυκεύματος.

Άννα Ματθαίου

σπερνώντας βιαστικά τό γενικό μέρος, θά διαβάσει μέ προσοχή τό δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου, τό τμήμα μέ τίς μαγειρικές συνταγές, γιά νά εκπαιδεύσει καί νά καθοδηγήσει τόν μάγειρα ἢ τήν ὑπηρέτριά της, ἡ ὁποία, ἐνδεχομένως, συγχρόνως μέ τά ὑπόλοιπα οἰκιακά καθήκοντα ἐκτελεῖ καί τό μαγείρεμα, ἀλλά καί τόν ἑαυτό της ἀκόμα, στή γαλλική μαγειρική –σέ ὁρισμένα τελοσπάντων στοιχεῖα της, ἴσως τά πιό χαρακτηριστικά καί ἐντυπωσιακά:

Τό 1861, σέ ἓνα σύνολο 63.726 κατοίκων στήν Ἀττική, ἐργάζονται 2.256 ὑπηρετές καί 1.145 ὑπηρετρίες, ἀριθμοί ὄχι ἀπόλυτοι, ἀφοῦ δέν διευκρινίζεται ἂν ἡ ἀπασχόλησή τους ἀφορᾷ ἀποκλειστικά τόν οἰκιακό χώρο ἢ/καί τά μαγαζιά ἢ/καί τίς ἀγροτικές ἐργασίες². Μέχρι τά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα ὁ ἀριθμός τῶν ὑπηρετῶν (ἀνδρῶν καί γυναικῶν) πού ἐργάζονται στά σπίτια καί (πολλές φορές συγχρόνως καί) στά μαγαζιά αὐξάνεται σημαντικά, ἰδιαίτερα στά μεγαλύτερα ἀστικά κέντρα τῆς χώρας³. Ἄν σέ μιά εὐπορη οἰκογένεια μέ ὑψηλές καθημερινές καί κοινωνικές δαπάνες, πού συντηρεῖ πολυάριθμο προσωπικό, ὁ μάγειρας κατέχει ξεχωριστή θέση καί ἀμοίβεται μέ ὑψηλό μισθό⁴, εἶναι ὥστόσο δύσκολο νά φανταστοῦμε τήν ὑπαρξη εἰδικευμένου μάγειρα στίς μεσοαστικές καί πολύ περισσότερο στίς μικροαστικές οἰκογένειες τῆς ἐποχῆς· στήν καλύτερη περίπτωση ὁ ὑπηρετής ἢ ἡ ὑπηρετρία μαζί μέ τίς ὑπόλοιπες οἰκιακές ἐργασίες ἀναλαμβάνουν καί τή μαγειρική⁵. Ἐξάλλου ἡ μαγειρική τέχνη, πού συνιστᾷ μιά κανονικότητα γιά τίς μικροαστές καί μεσοαστές οἰκοδόσποινες τῆς ἐποχῆς, ἓνα μέρος τῆς καθημερινῆς οἰκιακῆς ἐργασίας, θεωρεῖται ἀπαραίτητη προϋπόθεση (καί αἴγλη) τῆς γυναικείας ἐν γένει ἀστικῆς οἰκιακῆς κουλτούρας· δέν εἶναι στή «φύση» μιάς γυναίκας νά μή γνωρίζει νά μαγειρεύει εἴτε προέρχεται ἀπό τά λαϊκά στρώματα, εἴτε ἀπό ἰδιαίτερα εὐπορη οἰκογένεια⁶. Θυμάται ἡ Πηνελόπη Δέλτα πόσο δυσαρεστη-

2. Ὑπουργεῖον τῶν Ἑσωτερικῶν. Γραφεῖον Δημοσίας Οἰκονομίας, Στατιστική τῆς Ἑλλάδος. Πληθυσμός τοῦ ἔτους 1861. Παραπέμπω στή φωτομηχανική ἀνατύπωση, μέ προλεγόμενα τοῦ Γιάννη Μπαφούνη, Ἀθήνα 1991, σ. 2, 64.

3. Χρ. Ἀγριαντώνη, *Οἱ ἀπαρχές τῆς ἐκθιομηχάνισης στήν Ἑλλάδα τόν 19ο αἰώνα*, Ἀθήνα 1986, σ. 190-191, 359-361.

4. Στ. Π. Παπαγεωργίου - Ι. Πεπελάση-Μίνογλου, *Τιμές καί ἀγαθά στήν Ἀθήνα (1834). Κοινωνική συμπεριφορά καί οἰκονομικός ὀρθολογισμός τῆς οἰκογένειας Β. Μαυροθουνιώτη*, Ἀθήνα 1988, σ. 121-123.

5. Βλ. ἐνδεικτικά Χριστιάνα Λύτ, *Μιά Δανέζα στήν αὐλή τοῦ Ὁθωνα*, Ἀθήνα 1981, σ. 30· Ed. About, *La Grèce contemporaine*, Παρίσι 1886, σ. 158· Ε. Δ. Λιάτα, *Τιμές καί ἀγαθά στήν Ἀθήνα (1839-1846). Μιά μαρτυρία ἀπό τό κατάστιχο τοῦ ἐμπόρου Χρ. Εὐθυμίου*, Ἀθήνα 1984, σ. 51.

6. Γιά τήν κουλτούρα τοῦ οἰκιακοῦ ιδεώδους βλ. Α. Μπακαλάκη - Ε. Ἐλεγκίτου, *Ἡ ἐκπαίδευση «εἰς τά τοῦ οἴκου» καί τά γυναικεῖα καθήκοντα. Ἀπό τήν ἱδρυση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους ἕως τήν ἐκπαιδευτική μεταρρύθμιση τοῦ 1929*, Ἀθήνα 1987, σ. 83-144· γιά τήν πρόσληψη τῆς οἰκιακῆς ἐργασίας ὡς μιά πλευρά τῆς «ἀθέατης ἐργασίας τῶν γυναικῶν» ἀπό τίς πρῶτες φεμινίστριες, ὅπως καταγράφεται σέ ὁρισμένα ἄρθρα στήν

Τά ελληνικά βιβλία μαγειρικής του 19ου αιώνα

μένη έδειχνε ή πλούσια μητέρα της όταν τίς Κυριακές τό πρωί τήν έβρισκε νά διαβάζει κάποιο βιβλίο στό σπίτι τους στήν 'Αλεξάνδρεια: «Δέ θά σέ κάνω σοφό Σολομώντα», συνηθίζε νά λέγει. «Σās θέλω νοικοκυρές». «'Επίσης μās έλεγε», συνεχίζει ή Δέλτα, «όταν μās μυούσε σέ όλα τά μυστήρια τής νοικοκυροσύνης, ραπτική, κοπτική, μαγείρεμα, συγύριο, στρωσίματα καί αερίσματα κρεβατιών, κ.λπ.: "Σās εϋχομαι, παιδιά μου, νά πάρετε πρίγκιπες. Μ' αν πάρετε φτωχό άντρα, νά ξέρετε τό σπίτι σας νά τό κρατάτε ψηλά"»⁷.

Οί εϋπορες, ιδιαίτερα, έλληνίδες άστές του 19ου αιώνα διαβάζουν (κρυφά ή φανερά) πολύ, κυρίως τά μεταφρασμένα μυθιστορήματα τής έποχής⁸: άποτελούν, όμως, άραγε αυτές τό μεγαλύτερο μέρος του άναγνωστικού κοινού των βιβλίων μαγειρικής; 'Ενα βιβλίο μαγειρικής μπορεί, βέβαια, νά διαβαστεί καί ως αφήγημα, ιδιαίτερα όταν ό τίτλος του παραπέμπει, σχεδόν άμεσα, στό ήδη μεταφρασμένο στό έλληνικά μυθιστόρημα του Eugène Sue⁹ καί ή μορφή του στό λόγιο βιβλίο. Παρά, λοιπόν, τίς προφανείς (μετριοφρονες καί έκλαίκευτικές) εξαγγελίες στους προλόγους τους, οί πρώτες μεταφράσεις στό έλληνικά των βιβλίων μαγειρικής του 19ου αιώνα έπιδέχονται (καί καταστρατηγούν) διαφορετικές μορφές άνάγνωσης: μπορεί νά θεωρηθούν ότι λειτουργούν έκπολιτιστικά είτε ως άναγνώσματα γενικής παιδείας των δυτικών πολιτισμικών άγαθών καί τής διατροφικής κουλτούρας, είτε ως όδηγοί τής πρακτικής (ιταλικής ή γαλλικής) μαγειρικής, είτε συγχρόνως καί τά δύο μαζί. 'Ο γαλλικός 19ος αιώνας, έξάλλου, άποτυπώνει ήδη από τό 1825, χρονιά έκδοσης τής *Physiologie du goût*, τό θαυμαστό «διπλό ταξίδι» του θετικισμού καί του ρωμαντισμού¹⁰.

’Ας ξαναγυρίσουμε όμως στό προηγούμενο έρώτημα πού άφορά τό άναγνωστικό κοινό των βιβλίων μαγειρικής. Σύμφωνα μέ τόν κατάλογο συνδρομητών τής πρώτης ιταλικής μαγειρικής πού έκδίδεται στό έλληνικά¹¹, καί παρόλο πού στόν πρόλογο ό μεταφραστής της Π. Ζωντανός άπευθύνεται μέ ιδιαίτερη έμφαση άποκλειστικά στίς γυναίκες, «πρός τās 'Ελληνίδας», από τούς 170 συνδρομητές οί 133 είναι άντρες καί μόνον οί 37 γυναίκες. Δυ-

⁷ *Εφημερίδα των Κυριών*, στίς άρχές του 20ου αιώνα θλ. Ε. Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιās φεμινιστικής συνείδησης στήν Ελλάδα 1833-1907*, Αθήνα 1987, σ. 230-231.

⁸ Π. Σ. Δέλτα, *Πρώτες ένθυμήσεις*, Έπιμέλεια Π. Α. Ζάννας, Αθήνα 1989, σ. 208.

⁹ Ε. Βαρίκα, *ό.π.*, σ. 151-160.

¹⁰ Η πρώτη μετάφραση του έργου του Eugène Sue, *Παρισίων άπόκρυφα* σέ έλληνική μετάφραση του Ι. 'Ισιδωρίδη Σκυλίση τυπώθηκε στή Σμύρνη τό 1845 (τ. 1) καί τό 1846 (τ. 2).

¹¹ R. Barthes, «Reading Brillat-Savarin», M. Blonsky (έπιμ.), *On signs*, 'Οξφόρδη 1985, σ. 75.

¹² *Η μαγειρική Μεταφρασθείσα Έκ Του 'Ιταλικού*, Σύρα 1828· θλ. επίσης *Η μαγειρική, Ανώνυμη μετάφραση του 1828*, Εισαγωγή-παρουσίαση Α. Ματθαίου, Αθήνα² 1992.

Άννα Ματθαίου

στυχώς στα υπόλοιπα βιβλία μαγειρικής που κυκλοφορούσαν στον 19ο αιώνα, όσα έχουν έντοπισθει μέχρι στιγμής¹², δεν υπάρχουν κατάλογοι συνδρομητών. Είναι, όμως, θεμιτό νομίζω να θεωρήσουμε ότι τουλάχιστον τα δύο πρώτα βιβλία μαγειρικής, ή ιταλική μετάφραση του 1828 και ή γαλλική του 1860 (αυτή ή δεύτερη επανεκδίδεται και πάλι στην Αθήνα τό 1881 και μέχρι τα τέλη του αιώνα λανσάρεται αρκετές φορές στους τιμοκαταλόγους των βιβλιοπωλείων), θά πρέπει να τράβηξαν τό ενδιαφέρον και των δύο φύλων, ένα ενδιαφέρον κυρίως έγκυκλοπαιδικής μορφής για τόν καινούργιο αυτό τύπο βιβλίου. Ωστόσο και στα *μυστήρια της γαλλικής μαγειρικής* υπάρχουν αναφορές στην τάξη και στο φύλο που επικαλούνται, στο υποτιθέμενο αναγνωστικό κοινό του ειδικού αυτού βιβλίου: άπευθύνεται, λοιπόν, στους οικονόμους και στίς δεσποσύνες¹³, και μάλιστα «τοσουτον είς τας μετριοφρόνους οικοδεσποίνας, όσον και τας πλουσίας»¹⁴.

Αναφέρθηκα προηγουμένως στη λόγια μορφή των βιβλίων μαγειρικής, ή όποια πιστεύω ότι καθορίζει κάπως και τό κοινό των έγγραμμάτων στο όποίο άπευθύνονται. Είναι άλήθεια ότι ό Ζωντανός στη μετάφρασή του χρησιμοποιεί ανάμικτους τύπους της λόγιας και της δημόδους γλώσσας της έποχής. Στο τέλος μάλιστα του βιβλίου παραθέτει ένα μικρό λεξιλόγιο όπου άποδίδεται ή «έξηγήσις λέξεων τινών άσυνειθίστων είς τήν άπλην ήμων γλώσσαν, τας όποιας μετεχειρήσθημεν είς τήν παρούσαν μετάφρασιν πρός άποφυγήν των άλλογλώσσων»¹⁵. Και ό άγνωστος, όμως, μεταφραστής των *μυστηρίων της γαλλικής μαγειρικής* πασχίζει για τόν έξελληνισμό των γαλλικών μαγειρικών όρων και παρασκευασμάτων μέσα από μία λόγια γλώσσα μέ αρκετές, άς μου έπιτραπεί ή έκφραση, αρχαϊκές κορώνες· ύφος άρκετά άναμενόμενο, άλλωστε, για τήν έποχή. Παρόλα αυτά δεν μπορεί να μήν θαυμάσει κανείς τό πείσμα και τό μόχθο της πρώτης άπόδοσης στα έλληνικά του *vol-au-vent* ως *ιτρίου*, των *garnitures* ως *παρεμβρωμάτων*, των *croquettes* ως *πλακουντίων*, των *cotelettes* ως *φλογίδων*, των *hors d'œuvres* ως *παρορμητικών όρέξεως* και των διαφόρων *farcies* ως *ώνθυλευμένων*. Βέβαια, καθώς προχωράμε πρός τόν 20ό αιώνα, ή γλώσσα των βιβλίων αλλάζει, έλαφραίνει από τούς αρχαϊσμούς, οικειοποιείται όρισμένους γαλλικούς και ιταλικούς μαγειρικούς όρους (λίγοι από τούς όποιους προϋπήρχαν σέ λεξικά και κείμενα της έποχής της τουρκοκρατίας) και πλάθεται σέ μία όλοέ-

12. Έκκρεμεί άκόμα ή καταγραφή και ή άνάλυση του περιεχομένου των βιβλίων μαγειρικής που έκδίδονται τόν 19ο αιώνα στα έλληνικά. Μία, ώστόσο, άρκετά μεγάλη σειρά βιβλίων μαγειρικής του 19ου και του 20ού αί. έχει συγκεντρωθεί στη βιβλιοθήκη του ΕΛΙΑ από τόν Μ. Χαριτάτο· τόν εύχαριστώ θερμά, έδώ, για τήν βοήθειά του σέ αυτή μου τήν έρευνα.

13. *Τά μυστήρια*, ό.π., σ. Υ'.

14. στο ίδιο, σ. 393.

15. *Η μαγειρική*, ό.π., σ. 163-166.



Τά ελληνικά βιβλία μαγειρικής του 19ου αιώνα

να πιό ένιαία μαγειρική γλώσσα, ή όποία άπευθύνεται σέ ένα εύρύτερο (κοινωνικά καί πολιτισμικά) κοινό. Αύτή ή διεύρυνση, όμως, τήν όποία ύποπτευόμαστε γιά τά τέλη του 19ου αιώνα (καί τήν γνωρίζουμε από όρισμένα ύψηλά τραθήγματα του 20ού) δέν όφείλεται μόνο στους γραμματικούς καί συντακτικούς κώδικες τής γλώσσας των μαγειρικών, αλλά, κυρίως, στή διαφοροποίηση του περιεχομένου τους.

Τρία χρόνια μετά τή γαλλική μαγειρική έκδίδεται, στήν Κωνσταντινούπολη αύτή τή φορά, ένα άκόμη βιβλίο μαγειρικής καί συγγραφέας του είναι ό μάγειρος (καί όπως θά φανεΐ παρακάτω καί λόγιος συγχρόνως) Νικόλαος Σαράντης¹⁶. Τό 1886 τό βιβλίο άνατυπώνεται στήν Άθήνα. Στήν πρώτη έκδοση ό συγγραφέας προαγγέλλει ότι έτοιμάζει δύο άκόμα τόμους, οι όποιοι, όμως, όπως φαίνεται δέν κυκλοφόρησαν. Ή πρώτη, λοιπόν, έπώνυμη άπό Έλληνα μαγειρική, γραμμένη κατά τά πρότυπα των γαλλικών βιβλίων, άπευθύνεται πρός τους Έλληνες μαγείρους πού έργάζονται στά σπίτια καί τά έστιατόρια των ξενοδοχείων, αλλά καί στίς οίκοδέσποινες καί τους οίκοδεσπότες, οι όποιοι, όπως φαίνεται μέσα στό κείμενο, είναι εύγενείς καί πλούσιοι καί προφανώς άπαλλαγμένοι των βιοποριστικών άπασχολήσεων, έλέγχουν τά του οίκου καί φυσικά καί τά του μαγειρείου¹⁷. Καί αύτή ή μαγειρική στήν άρχή περιλαμβάνει ύποδείγματα έδεσματολογίων¹⁸, «διά νά γράφουν» οι συνάδελφοι μάγειροι «τά μενούτα των μέ τάς όνομασίας των φαγητών είς τό γαλλικόν μέ ελληνικά γράμματα, τά όποια είναι ή γλώσσα μας». Άλλαγή καί ως πρός τό ζήτημα τής όνομασίας των γαλλικών συνταγών, λοιπόν, καθώς τώρα καθιερώνεται ό γαλλικός τύπος γραμμένος μέ ελληνικά στοιχεία: ακολουθεΐ θέβαια ή ελληνική μετάφραση τής συνταγής στήν καθημερινή γλώσσα τής έποχής.

Πέρα άπό τά ύποδείγματα των μενού καί τίς συνταγές στίς όποιες θά άναφερθώ παρακάτω, τό βιβλίο περιέχει μιά «Ίστορία φιλοσοφική τής μαγειρικής»¹⁹ καί ένα δισέλιδο μέ τίς «Παρατηρήσεις» του συγγραφέα πρός τους συναδέλφους, οι όποιες άποτελοΐν μιά μικρο-γεωγραφία τής παραγωγής του ελληνικού χώρου σέ τοπικής προέλευσης προϊόντα καλής ποιότητας.

Ίσως ό άνυπόμονος άναγνώστης νά χαμογελάει ήδη συγκαταβατικά άναγνωρίζοντας άπό τόν τίτλο ότι τό έν λόγω κομμάτι πού έπιγράφεται ως «Ίστορία φιλοσοφική τής μαγειρικής» άποτελεΐ μιά άρκετά καλοφτιαγμένη, καί συγχρόνως έλεύθερη σέ όρισμένα σημεία, μετάφραση στά ελληνικά όρισμένων άποσπασμάτων τής «Méditation XXVII» του Brillat-Savarin, ή όποία

16. Ν. Σαράντης, *Σύγγραμμα τής μαγειρικής περιεκτικόν καί εύμέθοδον είς τήν άποελληνικήν, διηρημένον είς Τόμους τρεις*, Κωνσταντινούπολη 1863.

17. Γιά τήν έπιβίωση του προτύπου του άριστοκράτη οίκοδεσπότη, βλ. Α. Μπακαλάκη-Ε. Έλεγγίτου, ό.π., σ. 127-128.

18. Ν. Σαράντης, ό.π., σ. α'-ιζ'.

19. στό *Ίδιο*, σ. 1-9.

φέρει τόν ίδιο τίτλο: *Histoire philosophique de la cuisine*²⁰. Η εύτυχής επίδραση του δικαστικού συμβούλου Μπριγιά-Σαβαρέν (1755-1826) στον Ν. Σαράντη έχει ως αποτέλεσμα ο τελευταίος, αντί να περιοριστεί στον κλασικό τρόπο γραφής μιάς μαγειρικής (πρόλογος, λίστα των μενού, συνταγές κλπ.), να επιχειρήσει, μεταφράζοντας έστω και λίγα αποσπάσματα από τη *Physiologie du goût*, να μεταφέρει στα καθ' ημάς, πέρα από τις πρακτικές και τόν λόγο περί γαστρονομίας, να μπει δηλαδή στο παιχνίδι της *διανοητικοποίησης* της μαγειρικής και της γαστρονομίας²¹. Η επίδραση του Μπριγιά-Σαβαρέν τόν παρασύρει σε μιά περαιτέρω αναμέτρηση με τό πρότυπο: ο Σαράντης αρχίζει τό πρώτο κεφάλαιο της μαγειρικής του με τούς *Αφορισμούς*, κατά τόν τρόπο, φυσικά, του Μπριγιά-Σαβαρέν²². αναμέτρηση άνιση γιά τόν σημερινό αναγνώστη, αλλά και γιά τόν έλληνα αναγνώστη της εποχής;

Τό δεύτερο σημείο, στό οποίο θά σταθώ αρκετά σύντομα, άφορά τίς συνταγές του βιβλίου. Όπως και ήταν αναμενόμενο, οί περισσότερες προέρχονται από τη γαλλική κουζίνα. Παράλληλα, όμως, υπάρχουν όρισμένες συνταγές, οί όποιες φέρουν ελληνικές όνομασίες, συνταγές έντεχνης (ύψηλης) μαγειρικής στίς όποιες χρησιμοποιούνται, μαζί με τά τυπικά ελληνικά προϊόντα (τά άρωματικά χόρτα και όρισμένα καρυκεύματα, γιά παράδειγμα) ή τά ελληνικής-τουρκικής διάδοσης τουρσιά, και όρισμένα γαλλικά «έμβληματικά προϊόντα», όπως οί τρούφες²³. συνταγές πού έπινοήθηκαν γιά νά συνθέσουν τό έθνικό προφίλ της λόγιας ελληνικής μαγειρικής του 19ου αιώνα, στηριγμένο στην άρχαία, αλλά και τήν πρόσφατη ιστορική παράδοση και τυπολογία των ήρώων ή των ήρωικών πράξεων του 19ου αιώνα.

Στή συνταγή του γιά τό «ψάρι καλκάνι του Άρχιναύρχου Κανάρη» ό συγγραφέας αίτιολογεί με σαφήνεια τήν ιστορικοποίηση των συνταγών του: «Όλα τά μεγάλα πιάτα έχουν όνομασίας μεγάλων άνδρων και μεγάλων πόλεων όλων των άλλων έθνων· διά τοῦτο έγραψα μερικάς συνταγάς δίδων Έλληνικάς όνομασίας καθώς τήν σοῦπαν του Άρχεστράτου και της Κλεοπάτρας, τό ψάρι τό Άθηναϊκόν, τό ψάρι του άρχιναύρχου Μισούλη, τό ψάρι του άρχιναύρχου Σαχτούρη και τό του Κανάρη, τό σαρλότ τό Έλληνικόν, τό σαρλότ των δέκα Όκτωβρίου, τό σαρλότ τό Άθηναϊκόν, διά νά γράφωμεν εἰς

20. Γιά τή σύγκριση των αποσπασμάτων στηρίχτηκα στην έκδοση: Brillat-Savarin, *Physiologie du goût*, Présentation de Jean-François Revel, Παρίσι 1992. Η «Méditation XXVII. Histoire philosophique de la cuisine» καλύπτει τίς σ. 251-276. Η ελληνική μετάφραση (με παραλείψεις) αναφέρεται στίς σ. 252-261 του γαλλικού κειμένου.

21. J. Fr. Revel, «Brillat-Savarin, ou le style aimable», Brillat-Savarin, δ.π., σ. 14· βλ. επίσης Α. Rowley (έπιμ.), *Les Français à table. Atlas historique de la gastronomie française*, Παρίσι 1997, σ. 84-85.

22. Τό κεφάλαιο των «Αφορισμών» του Σαράντη αναφέρεται κυρίως στή σχέση των πλουσίων και ευγενών με τό μάγειρό τους: Ν. Σαράντης, δ.π., σ. 11-19.

23. Α. Rowley (έπιμ.), δ.π., σ. 5.

Τά ελληνικά βιβλία μαγειρικής του 19ου αιώνα

τά γραμματίδια ἢ μενοῦτα ὀνόματα ἐθνικά, τά ὅποια θά μάς ἐνθυμίζουν τὰς ἡρώϊκας πράξεις τῶν μεγάλων ἀνδρῶν, καθὼς εἶναι καί νέα πιάτα. Εἶδα διαφόρων εἰδῶν γραμματίδια διαλαμβάνοντα ὀνομασίας διαφόρων μεγάλων καί ἐπισήμων ἀνδρῶν καί πόλεων, ἀλλά ποτέ δέν εἶδα Ἑλληνικάς ὀνομασίας, ἐνῶ ἡ ἀρχή καί τό θεμέλιον τῆς γαστρονομίας, ἐκ τῶν ὁποίων τελειοποιεῖται καθημερινῶς ἡ Μαγειρική τέχνη, εἶναι τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων. Πρέπει λοιπόν οἱ συνάδελφοι, ὅταν θά κάμουν κανένα γεῦμα διὰ Ἑλλήνας, νά γράφουν πάντοτε εἰς τό μενοῦτόν των καί καμμίαν ὀνομασίαν Ἑλληνικήν, διότι ἔχουν τόνον αὐτά τά μεγάλα πιάτα καί εἶναι διὰ μεγάλα γεύματα, καί μᾶς ἀναμνησκον καί τὰς λαμπράς πράξεις τῶν μεγάλων ἀνδρῶν»²⁴.

Ἐνα ἔθνος θεωρεῖται ὅτι ἔχει «ἀναγεννηθεῖ» καί τό αἰτούμενο εἶναι ἡ κατασκευή καί ἡ προβολή μιᾶς ἐθνικῆς (ὑψηλῆς ἀρχικά) κουλτούρας. Παρακάμπτοντας ὁ συγγραφέας-μάγειρος τοὺς προβληματικούς γιὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ (1863) σκοπέλους τῆς ἱστορικῆς περιοδολόγησιν (βυζαντινὴ περίοδος, ὀθωμανικὴ-ἐνετικὴ κυριαρχία), ἀνάγει τίς ὀνομασίες τῶν νέων γαστρονομικῶν συνταγῶν τοῦ στῆν Ἀρχαιότητα, ἰδίως στό ἀθηναϊκὸ πρότυπο, καί στόν πόλεμο τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ 1821. Οἱ ἐπιλογές του, βέβαια, δέν εἶναι τυχαῖες. Ἀντανακλοῦν τὴν κυρίαρχη πρόσληψη τῆς ἐποχῆς, ἡ ὁποία, ἤδη ἀπὸ «τά χρόνια τῆς ἀκμῆς τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ», προβάλλει τὴν σχέση μέ τὴν ἀρχαιότητα, ἐνῶ ἀργότερα, σταδιακά, θά ἐνσωματώσῃ τὴν ἐθνικὴ ἀφήγηση τίς προβληματικές ἐνδιάμεσες περιόδους μέχρι τὸν πόλεμο τῆς ἀνεξαρτησίας²⁵. Μέ, ἐπίσης, συνεπὴ τρόπο, ἐξάλλου, ὁ Σαράντης σταματᾷ ἀπότομα τὴ μετάφραση τῆς *Histoire philosophique de la cuisine* στὴ ρωμαϊκὴ περίοδο (ὁ Μπριγιὰ-Σαβαρέν φθάνει μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα), ὥστε νά μὴν ὑπάρξῃ γιὰ τὸν Ἕλληνα ἀναγνώστη ἡ ἐνόχληση τῆς ἀντίστιξης ἀνάμεσα στὴν ἐλληνικὴ καί τὴ δυτικὴ ἐξέλιξη τῆς μαγειρικῆς.

Στίς συνταγές, τέλος, πού μᾶς ὑπενθυμίζουν «τάς λαμπράς πράξεις τῶν μεγάλων ἀνδρῶν», συγκαταλέγεται καί τό «Σαρλότ τῶν δέκα Ὀκτωβρίου», γλυκὸ περίτεχνο πού πρέπει νά σερβιριστεῖ περιτριγυρισμένο μέ μιά γιρλάνδα ἀπὸ φύλλα δάφνης. «Τὸ ἐθνικόν τοῦτο σαρλότ», σημειώνει ὁ συγγραφέας, «κύριοι συνάδελφοι, εἶναι νέας ἐφευρέσεως καί δέν παρουσιάσθῃ ἀκόμη εἰς κανέν γεῦμα· ἔπρεπε νά ἦναι μία τοιαύτη ἡμέρα, τὴν ὁποίαν περιμέναμεν ἀνυπομόνως διὰ νά τό σερβίρωμεν μέ τὰς δάφνας. Ἐγὼ ὅμως τό ἐσερβίρησα μέ τὰς δάφνας τὴν 13 Ὀκτωβρίου διὰ ἐνθύμησιν τοιαύτης λαμπρᾶς ἡμέρας· ἐπειδὴ», καί ἐδῶ δανεῖζεται καί πάλι σιωπηρὰ τὸν 9ο ἀφορι-

24. Ν. Σαράντης, ὁ.π., σ. 200-201.

25. Ἡ σχηματικὴ αὐτὴ διατύπωση εἰκονογραφεῖται, πλέον, ἀπὸ τὸν πλούσιο ἀμητό τῆς μελέτης τοῦ Φ. Ἡλιοῦ σχετικὰ μέ τὴ βιβλιοπαραγωγή κατὰ τὴν πρώτη εἰκοσαετία τοῦ 19ου αἰῶνα: Φ. Ἡλιοῦ: «Τὸ ἐλληνικὸ βιβλίον στὰ χρόνια τῆς ἀκμῆς τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ», *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα*, τ. 1, 1801-1818, Ἀθήνα 1997, σ. κστ' - κζ', ξδ' - ξε' καί εὑρετήρια.

Άννα Ματθαίου

σμό του Μπριγιά-Σαβαρέν, «ή εφεύρεσις ενός φαγητού νέου συντελεί περισσότερο εις την ευδαιμονίαν των ανθρώπων παρά ή ανακάλυψις ενός άστέρος» (*La découverte d'un mets nouveau fait plus pour le bonheur du genre humain que la découverte d'une étoile*)²⁶. Τό βιβλίο κυκλοφόρησε τό 1863, άρα ό συγγραφέας αναφέρεται στην 10η Όκτωβρίου του 1862, ήμέρα πού κορυφώνονται οί κινητοποιήσεις του αντίοθωνικού άγώνα στην Άθήνα. Άν καί ή 10η Όκτωβρίου 1862 δέν έχει διασωθει στίς επίσημες έθνικές επετείους ώς ή ήμέρα τής κατάργησης τής βασιλείας του Όθωνα²⁷, διασώζεται, ώστόσο, μέ τή συμβολή του Νικολάου Σαράντη ή μνεία της στό μαγειρικό λεξιλόγιο του 19ου αιώνα, καθώς καί ή άναπαράστασή της στό έλληνικό πάνθεον των γλυκισμάτων τής εποχής.

Ούσιαστικά είναι ή πρώτη φορά πού σέ έντυπη ελληνική μαγειρική παρουσίαζονται συνταγές χαρακτηριστικές τής ελληνικής ύψηλης άστικής μαγειρικής καί μιās πρωτοεμφανιζόμενης γαστρονομίας του 19ου αιώνα· άκόμα έκτός από τίς συνταγές μέ τίς έθνικές όνομασίες πού αναφέρθηκαν προηγούμενως, υπάρχουν μερικές τυπικές συνταγές πού επιγράφονται άπλως «άλά Γρέκ»²⁸.

Δέν είναι, ίσως, καθόλου τυχαίο, ότι στην Κωνσταντινούπολη την ίδια περίπου εποχή, στην περίοδο του κριμαϊκού πολέμου, σύμφωνα μέ την όξυδερκή παρατήρηση του Άνδρέα Συγγρού, συντελείται μία τομή στίς συνήθειες των δειπνων των κοινωνικών έλίτ καί τή διατροφική κοινωνικότητα: «Τότε κατά πρώτον ένεκαινίσθησαν τά μετά τό μεσονύκτιον πλούσια δειπνα επί τό εύρωπαϊκώτερον, κατ' απομίμησιν των έν ταίς πρεσβείαις παρατιθεμένων, μετ' έκλεκτων οίνων Γαλλίας καί Παραρρηνίων καί πρό πάντων Καμπανίτου. Έπειδή δέ τά γεύματα ταύτα έδίδοντο άπό τούς πλουσίους τής εποχής, προσεκαλούντο πλείστοι Ξένοι των στρατιωτικών έπιμελητειών Γαλλίας καί Άγγλίας εισάγοντες καί φίλους αύτων άξιωματικούς μαχίμους παρ επιδημοΐντας έν Κωνσταντινουπόλει»²⁹.

Στή μαγειρική του 1863 ένσωματώνονται καί λίγες συνταγές άπό τον πε-

26. Ν. Σαράντης, *ό.π.*, σ. 444· πβ. Brillat-Savarin, *ό.π.*, σ. 19.

27. Υπάρχει, όμως, ή λαϊκή άπεικόνιση των τριών άνδρων (Βούλγαρη, Κανάρη καί Ρούφου) πού άνέλαβαν την προσωρινή κυβέρνηση τό πρωί τής 11ης Όκτωβρίου του 1862, ύστερα άπό τό ψήφισμα τής κατάργησης τής βασιλείας του Όθωνα· βλ. *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τ. 13, Άθήνα 1977, σ. 197.

28. Οί συνταγές είναι: «στρείδια στή σχάρα άλά Γραίκα», «γουργουνάκι του γάλακτος ψητόν εις την σούθλαν άλά Γραίκα», «άλλη μέθοδος γιά τό γουργουνάκι τό ψητόν εις την σούθλαν καί παραγεμιστόν άλά Γραίκα», «δίνδιος παραγεμιστός άλά Γραίκα», «ψητόν άρνί [στή σούθλα] άλά Γραίκα» καί «ψωμί ελληνικόν».

29. Α. Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, τ. 1, Άθήνα 1908, σ. 258-259 (υπάρχει τώρα ή φωτομηχανική ανατύπωση: Α. Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, Έπιμέλεια Άλκης Άγγέλου, Μαρία-Χριστίνα Χατζηϊωάννου, Άθήνα, Βιβλιοπωλείον τής Έστίας, 1998, σ. 258-259).

Τά ελληνικά βιβλία μαγειρικής του 19ου αιώνα

ριθωριακό, γιά τά βιβλία ύψηλης μαγειρικής, χῶρο τῆς ἀνατολικῆς κουζίνας (ὄχι ὅμως καί τῆς ὀθωμανικῆς)· γιά παράδειγμα, *σούπα ἀπό ρύζι ἀλά ἀρμένα* καί *πιπίνια εἰς τό χαρτί ἀλά Αἰγυπτιακά*, φαγητά τά ὁποῖα θά ἦταν γνωστά στήν κοσμοπολίτικη μαγειρική τῆς Κωνσταντινούπολης καί στίς ἐθνοτικές ὁμάδες πού μοιράζονται ἀπό αἰῶνες τήν ἐμπειρία τοῦ κοινοῦ (καί τοῦ διαφορετικοῦ) στή διατροφική κουλτούρα τῆς παλιάς αὐτῆς πόλης³⁰. Βέβαια ἡ καταγραφή τῆς συνταγῆς σέ ἓνα βιβλίο μαγειρικής δέν ἀποτελεῖ τόν ἀσφαλέςτερο ὁδηγό τῶν ἀφομοιώσεων, τῶν ἐνσωματώσεων ἢ τῶν προσαρμογῶν μιᾶς ξένης ἢ καινούριας συνταγῆς (ἢ στοιχείων της) στήν ἐγχώρια κουζίνα. Τά βιβλία μαγειρικής γίνονται πολύτιμοι βοηθοί τῆς κατανόησης τῶν διαπολιτισμικῶν ἐπιδράσεων ἢ τῶν ἀπορρίψεων στό διατροφικό καθεστῶς, ὅταν στά περιθώριά τους οἱ ἀναγνώστριες χειρόγραφα (καί οἱ συγγραφεῖς στά σχόλια τους) σημειώνουν τήν ἐμπειρία τους ἀπό τίς προσωπικές καί, πῶς σπάνια, τίς συλλογικές ἀντιδράσεις ἀπέναντι σέ ἓνα πιάτο.

Μιά τέτοια χαρακτηριστική περίπτωση ἐμπεριέχεται σέ μιᾶ παρατήρηση τοῦ Ν. Σαράντη· ἐνῶ, λοιπόν, οἱ ἑλληνικές μαγειρικές (μεταφράσεις καί μή) κατακλύζονται ὅλον τόν 19ον αἰῶνα ἀπό τίς γαλλικές σοῦπες, τοὺς ζωμούς καί τά κονσομέ, φαίνεται ὅτι ἡ πραγματικότητα, ἀκόμα καί γιά τίς πῶς εὐπορες κωνσταντινουπολίτικες οἰκογένειες, πού διατηροῦν μάγειρο προσανατολισμένο στήν εὐρωπαϊκή μαγειρική, ἀναιρεῖ αὐτή τήν πληθωρική εἰκόνα τῆς ἐλαφριάς σούπας πού λανσάρεται ὡς πρῶτο πιάτο, κατά τά γαλλικά πρότυπα, στά βιβλία: «Εἰς τά μέρη μας ἐσερβίρησα κονσομέ εἰς σημαντικά ἄτομα, καί μοι εἶπαν, ὅτι τζά' δέν θέλομεν· τάς περισσοτέρας ἡμέρας τοῦ χρόνου, ὅλον ρύζι σοῦπαν κάμνουσι, καί μόνον τό μεσημέριον τρώγουν σοῦπαν· τό θράδου εἰς τό δεῖπνον των δέν τήν συνειθίζουν. Βάζουν καί ροθίθια μέσα, τά ὁποῖα τά μουσκεύουν ἀπό βραδύς, καί τήν ἄλλην ἡμέραν τά θράζουν μέ νερόν, καί ὅταν ψηθοῦν καλά, ρίπτουν μερικά εἰς τήν σοῦπαν. Μεταχειρίζονται καί τόν φιδέ διά σοῦπαν, ἀλλά καί αὐτήν τήν σοῦπαν τήν ἀγαποῦν πηκτὴν καί καλά ψημένην»³¹...

Τόν ἴδιο χρόνο στήν πρωτεύουσα τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους ἐκδίδονται οἱ *Ὁδηγίαι πρὸς τὰς κυρίας καί τοὺς κυρίους*, ἓνας σύντομος σέ μικρὸ σχῆμα ὁδηγός, ὁ ὁποῖος παράλληλα μέ τὴ μαγειρική περιλαμβάνει διάφορες ἱατρικές-καλλωπιστικές συνταγές, *Ἦτοι: Περί Μαγειρικῆς ἐκλεκτοτάτων φαγητῶν, καί διαφόρων ζυμαρικῶν γλυκυσμάτων καί ποτῶν. Κατασκευὴ γάλακτος Πρὸς ὠραῖσμόν τοῦ προσώπου. Σκόνη Πρὸς καθάρισιν καί ἴασιν τῶν πονούντων ὀδόντων, καί τις ἀλοιφή πρὸς αὐξησιν τῶν μαλλίων κλ. Περί Χη-*

30. Βλ. ἐνδεικτικά S. Zubaïda, «National, Communal and Global Dimensions in Middle Eastern Food Cultures», S. Zubaïda - R. Tapper (ἐπιμ.), *Culinary Cultures of the Middle East*, Λονδίνο - Νέα Ὑόρκη 1996, σ. 33-54.

31. Ν. Σαράντης, ὁ.π., σ. 116.

μείας και ηλεκτρισμού. Δαπάνη Σταματίου Νικολαΐδου, Αθήνα 1863³². Στα επόμενα χρόνια φαίνεται ότι κυριαρχεί στον έκδοτικό χώρο των βιβλίων μαγειρικής *‘Ο Μάγειρος ή ο Φίλος της Οικιακής Οικονομίας’* πρόκειται για μία σύντομη μικρού σχήματος μαγειρική, μεταφρασμένη και αυτή από τα ιταλικά. Ο τίτλος της δεύτερης έκδοσης είναι ήδη γνωστός από το 1860³³, το βιβλίο του 1877 που μπόρεσα να συμβουλευτώ φέρει την ένδειξη της τρίτης έκδοσης και τυπώνεται στην Πάτρα³⁴, ενώ αργότερα επανεκδίδεται αρκετές φορές στην Αθήνα³⁵ με μικροδιαφορές στα περιεχόμενα και στον έξελληνισμό της γλώσσας (τό *άσπρο φαγητόν* –bianco mangiare–, λόγου χάριν, της έκδοσης του 1877 γίνεται *γαλακτόθρωμα* στις μεταγενέστερες εκδόσεις κλπ.). Το πρώτο μέρος του *Μαγείρου*, αναφέρεται στις θρεπτικές ιδιότητες των τροφών ανά κατηγορία και σε διάφορες διαιτητικές συμβουλές. Το δεύτερο μέρος περιλαμβάνει ορισμένες συνταγές κατά τον αγγλικό, ισπανικό, αυστριακό, ρωμαϊκό και γαλλικό τρόπο, ή έμφαση, όμως, δίδεται στις ιταλικές, κυρίως, συνταγές, στα ζυμαρικά της Μπολώνιας, της Τοσκάνης, της Γένοβας, της Νάπολης, στα διάφορα είδη *pasticcio* και *focaccia*. Παραμένει άγνωστη η προέλευση και ο συγγραφέας του ιταλικού πρωτοτύπου, είναι όμως αρκετά πιθανό η χρονολογία γραφής και της ιταλικής μαγειρικής, όπως και της μετάφρασής της να εντοπίζεται στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα.

Στην τελευταία δεκαετία του αιώνα οι γνωστές εκδόσεις βιβλίων μαγειρικής πληθαίνουν, ή μορφή τους κλίνει προς τον τύπο του έγχειριδίου (ανταγωνιζόμενη τον μικρό σχήματος *Μάγειρο*, ο οποίος συνεχίζει τις επανεκδόσεις του με προφανή στόχευση στο κοινό των μικροαστικών τάξεων) και οι συνταγές τους, συγχρόνως με τη διάδοση των δυτικών προτύπων, στρέφονται στην έγχωρια αστική μαγειρική, των μεσαίων όμως τώρα, στρωμάτων, ενσωματώνοντας, άλλο και πιο αποφασιστικά (και αποενοχοποιημένα) ορισμένες από τις τουρκικής προέλευσης παραδοσιακές συνταγές. Η πρώτη γνωστή μαγειρική αυτού του (ας τον ονομάσουμε προσωρινά) μεσοαστικού

32. Η περιγραφή του αντίτυπου: Θ. Ι. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1544-1863). Προσθήκες-Συμπληρώσεις*, Αθήνα 1992, αρ. 485 (Α5197).

33. *‘Ο Μάγειρος ή ο φίλος της οικιακής οικονομίας. Βιβλίων αναγκαιότατον εις τας Οικογενείας, τούς Ξενοδόχους, τούς Ζαχαροπλάστας, τούς Καφεπώλας και τούς Πνευματοποιούς κτλ. κτλ. Μεταφρασθέν εκ του Ιταλικού, Υπό Σ. Α. Καί έκδοθέν δαπάνη Α. Σ. Αγαπητού*, Πάτρα 1860: βλ. Π. Φ. Χριστόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες*, Ανάτυπο αρ. 138, π. ‘Ο Έρανιστής, τχ. 44, 1970, αρ. Α990.

34. *‘Ο Μάγειρος ή ο φίλος της οικιακής οικονομίας βιβλίων αναγκαιότατον εις τας οικογενείας, τούς Ξενοδόχους, τούς Ζαχαροπλάστας, τούς καφεπώλας και τούς πνευματοποιούς κτλ. κτλ. Μεταφρασθέν εκ του Ιταλικού*, Πάτρα 1877.

35. Γνωρίζουμε ακόμα αντίτυπα από την τέταρτη έκδοση (Αθήνα 1883), την έκτη (Αθήνα 1888) [στό εξώφυλλο 1889] και μία μεταγενέστερη χωρίς την ένδειξη του αριθμού της επανέκδοσης (Αθήνα 1893).

Τά ελληνικά βιβλία μαγειρικής του 19ου αιώνα

τύπου, πού εκδίδεται τό 1891, περιλαμβάνει «ζωμό πασχαλινό» (δηλαδή μαγειρίτσα), «χαθιαροσαλάτα», νηστίσιμες συνταγές, αρνί σούθλας ή «κουλουράκια Χιώτικα», αλλά και κεφτέδες, «πιλάφιον τουρκικόν» ή «κρέμα εκ στήθους ὄρνιθος» (είναι τό περίφημο κωνσταντινουπολίτικο γλυκό τασούκ-κόκ-σού) ή «καταΐφι τουρκικόν», ὅπως καί «μηρόν προβάτου Ἀγγλιστί», «σάλτσα μαγιονέζα» ή «πουδίγγα τῆς Βασιλίσσης Βικτωρίας»³⁶.

Στίς ἐπόμενες ἐκδόσεις τοῦ 1892³⁷ καί τοῦ 1893³⁸ τά βιβλία μαγειρικής πολλαπλασιάζουν τούς τίτλους τῶν ἐλληνικῶν συνταγῶν, ὅπως καί τίς συνταγές πού προέρχονται ἀπό τήν τουρκική μαγειρική (οἱ ὁποῖες συχνά διατηροῦν τήν τουρκική ὀνομασία τους), σέ θάρος τῶν γαλλικῶν καί τῶν λοιπῶν δυτικῶν συνταγῶν· αὐτές οἱ τελευταῖες, βέβαια, διατηροῦν τήν ὑπεροχή τους (καί ἐν μέρει καί τήν ἀποκλειστικότητά τους) στά κονσομέ καί τίς σοῦπες, στίς σάλτσες, τίς γαρνιτούρες, τά φιλέτα, τά ζυμαρικά (ἐκτός ἀπό τό ρύζι=πιλάφι), στό κυνήγι καί τά πουλερικά, στά ποτά, ὅπως καί μιά πολύ σημαντική παρουσία στό χῶρο τῆς ζαχαροπλαστικής³⁹.

Τό 1899 ὁ Β. Ἀλεξιάδης, «λόγιος, ἀρχιμάγειρος καί ζαχαροπλάστης», συγγράφει τήν κυριολεκτικά *Μεγάλη οἰκογενειακή μαγειρική*⁴⁰ (912 σελίδων), μέ πρόθεση νά καλύψει τό κενό τό ὁποῖο παρατηρεῖ στούς ὁδηγούς μαγειρικής

36. *Ἑλληνική μαγειρική ἤτοι ὁδηγός χρησιμώτατος πρὸς κατασκευὴν τῶν φαγητῶν καί τῶν γλυκυσμάτων*, Ἀθήνα 1891 (ἴ1893).

37. Σταμάτιος Πλατῆς, *Μεγάλη μαγειρική καί ζαχαροπλαστική διηρημένη εἰς τέσσαρα τμήματα*, Πειραιάς 1892. Στόν πρόλογό του ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται σέ μία προηγούμενη συγγραφική του δραστηριότητα πού ἐκδόθηκε μέ τίτλο *Ἐγχειρίδιον Μαγειρικής* καί τό ὁποῖο, σύμφωνα μέ τόν συγγραφέα, ἐξαντλήθηκε μέσα σέ δύο χρόνια. Καί ὅμως, σέ τιμοκατάλογο βιβλιοπωλείου τῆς Κωνσταντινούπολης τοῦ 1893 ἀναγράφεται ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου τοῦ Σταμ. Πλατῆ, *Ἐγχειρίδιον Μαγειρικής*, τό ὁποῖο πωλεῖται ἔναντι 13 γροσιῶν καί 20 παράδων: *Κατάλογος τοῦ βιβλιοπωλείου τῶν ἀδελφῶν Δεπάστα, Κωνσταντινούπολη 1893*, σ. 43. Τόν ἴδιο χρόνο (1892) κυκλοφορεῖ στήν Ἀθήνα τό σύγγραμμα τοῦ Νικολ. Βασιλάκη, *Ἡ σημερινή μαγειρική ἤτοι λεπτομερεῖς ὁδηγία τῶν νέων μαγείρων. Μετά 175 εἰκόνων καί σχημάτων καί 1080 συνταγῶν φαγητῶν*.

38. *Νέα Μαγειρική ἤτοι ὁδηγός τέλειος πρὸς κατασκευὴν φαγητῶν χρησιμώτατος διὰ πᾶσαν οἰκογένειαν καί πάντα μάγειρον*, Ἀθήνα 1893.

39. Γιά νά προσδιορίσουμε αὐτόν τόν πολλαπλασιασμό τῶν ἐλληνικῶν συνταγῶν ἐπιβάλλεται ἡ καταμέτρηση τῶν σειρῶν τους, ὅπως ἐμφανίζονται στά βιβλία μαγειρικής τοῦ 19ου αἰῶνα. Μία δεύτερη διευκρίνιση γιά τήν ὑποχώρηση τοῦ δυτικοῦ προτύπου: ἐδῶ ἀναφέρομαι ἀποκλειστικά στούς τίτλους καί ὄχι στό περιεχόμενο τῶν συνταγῶν· μιά πρώτη, ἔστω, ἀνάγνωση τοῦ περιεχομένου ὑποδεικνύει τήν ἐνσωμάτωση στοιχείων τῶν δυτικῶν μαγειρικῶν προτύπων σέ ὀρισμένες ἀπό τίς ἐλληνικές συνταγές τῆς ἀστικής μαγειρικής.

40. Β. Ἀλεξιάδης, *Μεγάλη οἰκογενειακή μαγειρική καί ζαχαροπλαστική ἤτοι λεπτομερεῖς πρακτικαί ὁδηγίαι πρὸς κατασκευὴν φαγητῶν καί γλυκισμάτων ἐπὶ τῇ βάσει ὅλων τῶν μέχρι τοῦδε ἐκδοθειῶν μεγάλων μαγειρικῶν ξένων τε καί ἡμετέρων*, Ἀθήνα 1899.

Άννα Ματθαίου

πού έχουν έκδοθει μέχρι τότε· κατά τόν συγγραφέα όλα τά προηγούμενα βιβλία προοριζόντουσαν γιά τή χρήση τών μαγείρων, ενώ τό βιβλίο του γράφτηκε γιά νά ἐξυπηρετήσῃ ἀποκλειστικά τίς οἰκογένειες⁴¹. Ἀναγνωρίζοντας, ἐκ τών προτέρων, τόν συμπληματικό χαρακτήρα τοῦ ἔργου του, δηλώνει ὅτι θά ἀποφύγει τή χρήση τών ξένων ὄρων, ὅπως καί τίς συνταγές γιά τά «πολυσύνθετα» καί «πολυδάπανα» φαγητά. Θεωρεῖ, ὅμως, ἀπαραίτητο ἕνα παράρτημα στή μαγειρική του, στό ὁποῖο ἐνσωματώνει ἕνα κεφάλαιο περί διαιτητικῆς τοῦ γιатρου καί ὑφηγητῆ στό Ἑθνικό Πανεπιστήμιο Α. Καλλιβωκά⁴², ἕνα λεξιλόγιο μαγειρικής, ὁδηγίες πρὸς τήν οἰκοδόμοινα πού ἀναφέρονται στή συντήρηση τών τροφίμων, τήν καθαριότητα, τόν τεμαχισμό τών κρεάτων, τό στρώσιμο τοῦ τραπεζιοῦ κλπ., καθὼς καί ἕνα κεφάλαιο μέ τήν ἀπαραίτητη (καί γνωστή μας ἤδη) «Ἱστορία φιλοσοφική τῆς μαγειρικῆς»⁴³ τοῦ Μπριγιά-Σαβαρέν, πού ἀποτελεῖ μιά πιό καθαρευουσιάνικη ἐκδοχή τῆς ἀπόδοσης τοῦ Ν. Σαράντη, μέ λίγες προσθήκες στό τέλος πού ἀφοροῦν τῇ μαγειρικῇ στὸν 19ο αἰῶνα, λίγα παραδείγματα ἀπὸ τῇ *μαγειρική μεγάλων ἀνδρῶν* καί, τέλος, μιά μικρὴ ἀναφορά (ἦταν πιά καιρός) στὸν Γάλλο Βριλιά-Σαβαρίν, ὁ ὁποῖος φέρεται νά ξεχωρίζει ἀνάμεσα σέ πολλοὺς συγγραφεῖς πού «ἀπθηνάτωσαν τό ὄνομά των γράψαντες βιβλία περί μαγειρικῆς», ἐπειδὴ ἔγραψε «ῥαῖον βιβλίον ὀνομαζόμενον φυσιολογία τῆς ὀρέξεως»⁴⁴.

Οἱ συνταγές τοῦ Β. Ἀλεξιάδη ἀποτελοῦν μιά ἱεραρχημένη σύνοψη τών μαγειρικῶν καί γαστρονομικῶν προτύπων τοῦ φθίνοντος 19ου αἰῶνα, στήν ὁποία, χωρὶς νά κατονομάζονται ἀλλὰ καί χωρὶς νά ἀποκρύπτονται, καταγράφονται τά ἐρανίσματα ἀπὸ τίς προηγούμενες ἐκδόσεις ἐλληνικῶν καί ξένων βιβλίων μαγειρικής (διαδεδομένη πρακτικὴ πού ἔχει διαπιστωθεῖ καί σέ ἄλλες, μετὰ τό 1863, μαγειρικές). Φαίνεται, παράλληλα, ὅτι ἡ *Μεγάλῃ οἰκογενειακῇ μαγειρικῇ*, παρὰ τόν ὄγκο της (ἢ μήπως ἐξαιτίας του;) διακινήθηκε ἐπαρκῶς, ἀφοῦ ἕνα χρόνο μετὰ, στό γύρισμα ἀκριβῶς τοῦ αἰῶνα, ἐπανακυκλοφόρησε ἀπὸ τὸν ἴδιο ἐκδότη (Α. Δ. Φέξη) χωρὶς τό τμῆμα πού ἀναφέρεται στή ζαχαροπλαστική, χωρὶς τό ἐκτενές παράρτημα, μέ διαφορετικὴ σελίδα τίτλου⁴⁵ καί, φυσικά, μέ τίς ἴδιες συνταγές, μειωμένες, ὅμως, ἀρκετά ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τους. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ Ἀλεξιάδης παραλείπει τίς πιό σύνθετες συνταγές, περιορίζοντας τὸν συνολικὸ ὄγκο τοῦ βιβλίου κατὰ τὰ τρία τέταρτα περίπου καί προσβλέποντας, ἴσως, σέ ἕνα ἀκόμα πιό διευρυμένο κοινό, μέ μετριοπαθέστερες ἀπαιτήσεις. Βέβαια ἡ περίπου ταυτόχρονη

41. στό ἴδιο, σ. 3.

42. στό ἴδιο, σ. 824-841.

43. στό ἴδιο, σ. 763-773.

44. στό ἴδιο, σ. 771.

45. Β. Ἀλεξιάδης, *Οἰκογενειακῇ μαγειρικῇ ἤτοι λεπτομερεῖς πρακτικαὶ ὁδηγίαι πρὸς κατασκευὴν φαγητῶν ἐπὶ τῇ θάσει ὧν τῶν ἐκδοθέντων μεγάλων μαγειρικῶν ξένων τε καὶ ἡμετέρων*, Ἀθήνα 1900.

Τά ελληνικά βιβλία μαγειρικής του 19ου αιώνα

έκδοση του ίδιου βιβλίου σε δύο διαφορετικές μορφές, όπως και τό παράδειγμα του Ν. Τσελεμεντέ, ο οποίος στις αρχές του επόμενου αιώνα θα καθιερώσει τό όγκώδες (καί ως πρὸς τό σχῆμα καί ως πρὸς τόν ἀριθμὸ σελίδων) έγχειρίδιο πού γιά δεκαετίες θά κυκλοφορεῖ ως best-seller, δημιουργεῖ κάποιες ἀμφιβολίες στό κατά πόσο τό μικρὸ σχῆμα καί ὁ μικρὸς ἐν γένει ὄγκος ἐνὸς ὁδηγοῦ μαγειρικῆς συντελοῦσε στὸν ἐκδημοκρατισμὸ του. Σίγουρα αὐτό συνέβαινε στὴν ἀρχικὴ φάση· ὅμως σέ μιά ἐποχὴ πού τὰ βιβλία μαγειρικῆς ἀποκλίνουν ὑπὲρ τῆς μορφῆς τοῦ έγχειριδίου (μᾶλλον, τώρα, γυναικείου παρά οἰκογενειακοῦ)⁴⁶ τὰ πράγματα μπορεῖ νά λειτουργοῦν καί ἀντίστροφα: στά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα διακρίνουμε τὴν προτίμηση γιά τό μεγάλο σχῆμα, γιά τὴν πλήρη ἐκδοση τῶν συνταγῶν μέ πλούσια εἰκονογράφηση, ἢ ὅποια βοηθάει στὴν ἐκτέλεσή τους, καί ἀκόμα γιά τό γερό (συνήθως χάρτινο καί πιὸ σπάνια δερμάτινο) δέσιμο. Τό 1893 στὴν Ἀθήνα, λόγου χάριν, στὴ ρουμπρίκα «Βιβλία καλλιτεχνικῶς δεμένα Κατάλληλα διὰ δῶρα» ἀναγράφεται ἡ *Μεγάλῃ μαγειρικῇ καί ζαχαροπλαστικῇ* τοῦ Σταμ. Πλατῆ, ἢ ὅποια πωλεῖται ἐναντι τεσσάρων δραχμῶν⁴⁷.

Βρισκόμαστε στὴν καμπὴ τοῦ αἰῶνα. Ἡ οἰκογενειακὴ μαγειρικὴ τοῦ Β. Ἀλεξιάδη, μαζί μέ τὴν μαγειρικὴ τοῦ «ἀρχιμαγείρου τῶν ἀνακτόρων» Π. Καντῶρου⁴⁸ προσφέρουν ἕνα τελευταῖο, χαρακτηριστικὸ δείγμα τῶν μαγειρικῶν προτύπων πού ἰσχύουν τόν 19ο αἰῶνα⁴⁹. Ἄν ὁ Β. Ἀλεξιάδης ἀρκετὰ συνειδητὰ ἐπικεντρώνεται στίς πιὸ μετριοπαθεῖς καί ἀπλοποιημένες συνταγές (ἰδιαίτερα στὴ συντομευμένη ἐκδοχὴ τῆς μαγειρικῆς του), ὁ Π. Καντῶρος ἐμμένει στὴν ὑψηλὴ δυτικὴ μαγειρικὴ, διανθισμένη, ὅμως, μέ συνταγές τῆς καθημε-

46. Ἀναφέρομαι ἐδῶ στά αὐτοτελῆ βιβλία μαγειρικῆς. Συνταγές μαγειρικῆς, ὡστόσο, ἀρχίζουν νά δημοσιεύονται συστηματικὰ στά παραδοσιακὰ γυναικεῖα ἐντυπα, ὅπως καί στὴν *Ἐφημερίδα τῶν Κυριῶν*. Ἡ πρακτικὴ ἐξάλλου καταγραφὴς συνταγῶν σέ ἡμερολόγια, βιβλία οἰκιακῆς οἰκονομίας ἢ βιβλία πού ἀποσκοποῦν στὴ διάδοση ἐνός προϊόντος εἶναι ἀρκετὰ παλιά· βλ. ἐνδεικτικὰ *Ἡμερολόγιον τοῦ τρέχοντος χρόνου 1809*, Πέστη 1809; Φ. Ἡλιού, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, ὁ.π., σ. 257· *Καλλιέργια τῶν Γεωμήλων ἤγουν Πατάτας. Καί χρῆσις τῶν ἰδίων ὑπὸ τε τῶν ἀνθρώπων καί ζώων. Μετάφρασις ἐκ τοῦ Ἰταλικοῦ εἰς τὸ Ἀπλοελληνικόν Ἰδίωμα παρά Σ[τεφάνου] Π[αραμυθιώτη]*, Κέρκυρα 1817.

47. Βλ. *Γεωργίου Κασδὸνῃ Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας» Κατάλογος τῶν ἐν αὐτῷ ὑπαρχόντων βιβλίων*, Ἀθήνα 1893, σ. 60.

48. Π. Καντῶρος, *Μεγάλῃ καί πλήρῃ μαγειρικῇ καί ζαχαροπλαστικῇ ἐπεξεργασθεῖσα ἐπὶ τῇ θάσει τῶν νεωτάτων καί πληρεστάτων κλασικῶν συγγραμμάτων καί τῶν *menus* τῶν Βασιλικῶν γευμάτων*, Ἀθήνα 1900.

49. Δέν θά σχολιάσω ἐδῶ τὴν ἰδιαίτερη περίπτωση τοῦ Π. Ε. Δρακούλη ὁ ὅποιος εἰσάγει πρὸς τὰ τέλη τοῦ αἰῶνα τὰ πρότυπα τῆς ἀκροφαγίας μέ δύο βιβλία (τὴν *Υγιεινὴ καί ἠθικὴ*, Ἀθήνα 1894 [ἢ 1900 καί ἢ 1926] καί τὴν *Μαγειρικὴ ἄνευ κρέατος*, Ἀθήνα 1895), περίπτωση, ἢ ὅποια ἀξίζει μίαν ἐκτενέστερη μνεία. Παράλληλα δέν ἀναφέρθηκα ἐδῶ καί στίς λίγες ζαχαροπλαστικὲς πού κυκλοφόρησαν ὡς αὐτόνομα βιβλία στὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνα.

Ἄννα Ματθαίου

ρινῆς ἐγγύριας ἀστικής κουζίνας. Στό κεφάλαιο, λόγου χάριν, ὅπου περιλαμβάνονται τά ψάρια καί τά ὀστρακόδερμα ὑπάρχει ἰδιαίτερο ὑποκεφάλαιο μέ τήν «ἐλληνική μαγειρική ψαριῶν»⁵⁰, τό «λιθρίνι μέτρ δ' ὀτέλ» καί ὁ «σολωμός ἀ-λ-ὄλλανδέζ» συμπλέουν μέ τόν «θακαλάο πλακί» καί τίς «φρέσκαις σαρδέλλαις ψηταῖς μέ κρομμύδια»... Καί ἀκόμα, ὅταν ὁ συγγραφέας καταγράφει ἕνα δέσιμο σάλτσας μέ αἷμα, διευκρινίζει ὅτι σημειώνει «τήν δέσιν ταύτην διὰ τούς ξενοδόχους τούς παρασκευάζοντας φαγητά δι' Εὐρωπαίους».

Συμπληματικῆς μορφῆς τά βιβλία μαγειρικῆς τοῦ 19ου αἰῶνα, στήν ἀρχή κυκλοφοροῦν καί στή συνέχεια χωνεύουν τά δυτικά πρότυπα, ἀφομοιώνοντας ἢ ἐνσωματώνοντας ὀρισμένα στοιχεῖα τους στίς ἤδη προϋπάρχουσες μαγειρικῆς πρακτικές. Ἡ μελέτη τῶν βιβλίων τῆς τελευταίας ἰδιαίτερα δεκαετίας τοῦ αἰῶνα ἐπιτρέπει τή διερεύνηση τῆς καταγραφῆς, ὅπως καί τήν ἀποφυγή τῆς προχρονολόγησής τοῦ τίτλου καί τοῦ περιεχομένου ὀρισμένων συνταγῶν τῆς ἀστικής μαγειρικῆς (τοῦ μουσακά, λόγου χάριν, τῆς ἀθηναϊκῆς σφυρίδας, τῆς ρώσικης σαλάτας κλπ.). Μέ προφανή σκοπό τόν ἐκπολιτισμό, ἀπό τήν ἀρχή μέχρι τό τέλος τοῦ αἰῶνα, τά βιβλία μαγειρικῆς διαμορφώνουν ἐν τέλει ἕνα (κυρίως γυναικεῖο) ἀναγνωστικό κοινό, μεταπλάθοντας τήν ἀρχικά λόγια μορφή τους εἴτε πρὸς τίς μικροῦ σχήματος ἐκλαϊκευτικές μεταφράσεις εἴτε, ἀργότερα, πρὸς τή μορφή τοῦ πολυσέλιδου ἐγχειριδίου. Μέσα ἀπό ταυτόχρονες ὁσμώσεις διαπολιτισμικοῦ (δυτικοῦ-ἐλληνικοῦ-τουρκικοῦ)⁵¹ καί κοινωνικοῦ τύπου (ὑψηλή μαγειρική-μαγειρική τοῦ καθημερινοῦ), τά βιβλία μαγειρικῆς πρὸς τά τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα ἀναπαριστοῦν τίς σταθερές καί τίς μεταβλητές στήν ὑπό διαμόρφωση ἀκόμα ἐθνική (-ἐλληνική) ἀστική μαγειρική.

Ἄννα Ματθαίου

50. Π. Καντῶρος, ὁ.π., σ. 133-139.

51. Καί πάρα πολύ σπάνια τοῦ τοπικοῦ στοιχείου, τό ὁποῖο θά ἀρχίσει νά προβάλλεται πιο συστηματικά στόν εἰκοστό αἰῶνα (καί μέ ἰδιαίτερη ἐμφαση, ἐξυπηρετώντας νέες ἐγγύριες καί διεθνεῖς σκοπιμότητες, κατά τήν τελευταία του δεκαετία).

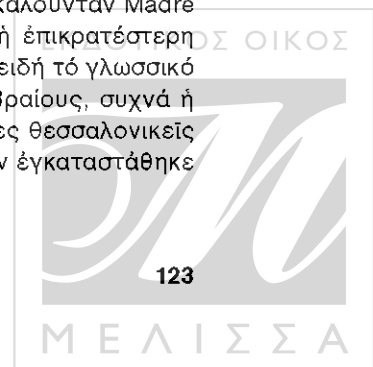
Τά ισπανοεβραϊκά:

μιά μεσογειακή γλώσσα στην καθημερινή ζωή της Θεσσαλονίκης του 20ού αιώνα

Οι Έβραιοι απελάθηκαν από την Ισπανία στη διάρκεια της Ιερᾶς Εξέτασης γιατί θεωρήθηκαν ακατάλληλοι ως πολίτες εφόσον διατηρούσαν την εβραϊκή θρησκεία. Παραδόξως, οι περισσότεροι απ' αυτούς, φεύγοντας από την Ισπανία, έγκατέλειψαν όλα τους τά υπάρχοντα, εκτός από τόν ισπανικό πολιτισμό, πού στην πορεία αποδείχτηκε αναπόσπαστο τμήμα της εβραϊκής τους ταυτότητας. Εάν η μητρική γλώσσα ενός λαού προσδιορίζει την εθνική του καταγωγή, τό γεγονόςς ότι οι Ισπανοεβραίοι διατήρησαν τά ισπανικά ακόμη καί μετά την καταστροφή τους από τούς ναζί, πιστοποιεί τίς βαθιές ρίζες τού πολιτιστικού τους πατριωτισμού.

Απ' όλα τά μέρη της Μεσογείου καί της όθωμανικής αύτοκρατορίας όπου οι Έβραιοι έγκαταστάθηκαν μετά την απέλασή τους, ή Θεσσαλονίκη προοριζόταν νά γίνει ή πρωτεύουσα αύτών τών Ισπανών εξόριστων. Κατά τούς βυζαντινούς χρόνους, ή Θεσσαλονίκη υπήρξε τό σημαντικότερο θαλκανικό κέντρο μετά την Κωνσταντινούπολη. Όπως όλες οι έλληνικές πόλεις μετά την τουρκική κατάκτηση, τό 1430 ή Θεσσαλονίκη παρήκμασε καί δέν είχε παρά 2-3.000 κατοίκους. Πολλοί απ' αυτούς ήταν Έβραιοι έλληνικής καταγωγής. Η κατάσταση άλλαξε στά τέλη τού 15ου αιώνα όταν, μέ την άφιξη τών Ισπανοεβραίων Sepharadim, ό πληθυσμός της Θεσσαλονίκης αύξήθηκε σέ 29.000 κατοίκους, από τούς όποιους τουλάχιστον οι μισοί ήταν Έβραιοι. Οι υπόλοιποι, Μουσουλμάνοι, Χριστιανοί Όρθόδοξοι καί Λεβαντίνοι, δέν ξεπέρασαν ποτέ την εβραϊκή πλειοψηφία σ' όλο τό διάστημα πού ή Θεσσαλονίκη παρέμενε υπό όθωμανική κατοχή, δηλαδή ως τό 1912.

Γιά τέσσερις αιώνες, οι Ισπανοεβραίοι, αφού πρώτα άφομοίωσαν τούς Έλληνοεβραίους ή Romaniotes, μετέτρεψαν ή Θεσσαλονίκη, μιά τυπικά όθωμανική πόλη, σέ Ισπανοεβραϊκή άποικία πού δίκαια άποκαλούνταν Madre de Israel. Στην πόλη αύτή, όπου τά Ισπανοεβραϊκά ήταν ή έπικρατέστερη ντοπιολαλιά, τά Ισπανικά ήταν συνώνυμο μέ τά εβραϊκά. Έπειδή τό γλωσσικό αύτό ίδίωμα χρησιμοποιούνταν ακόμη καί από τούς μη Έβραίους, συχνά ή γνώση τών Ισπανοεβραϊκών ξεχώριζε τούς ντόπιους Έλληνες Θεσσαλονικείς από τούς Έλληνες πρόσφυγες, μεγάλος άριθμός τών όποιων έγκαταστάθηκε στην Θεσσαλονίκη, κυρίως μετά τό 1923.



Ρένα Μόλχο

Οι δημοσιευμένες και άδημοσίευτες εκφάνσεις/χρήσεις της ισπανο-εβραϊκής γλώσσας, που χρησιμοποιούνταν καθημερινά από τους Έβραίους της Θεσσαλονίκης σέ έναν σημαντικό αριθμό έφημερίδων, πρωτότυπων έργων, μεταφράσεων μυθιστορηματικής και άλλης λογοτεχνίας, θεατρικών έργων, λαϊκών τραγουδιών και ποίησης, λαϊκών αφηγήσεων και κοινοτικών αρχείων που διασώθηκαν, αποτελούν μία πολύτιμη, αλλά μέχρι στιγμής άδιδε-ρευνητη, συλλογή πηγών για την ιστορική ανασύνθεση του πολιτισμού αυτής της πόλης. Η δυσκολία ανάγνωσης της γραφής *rashi*¹ που χρησιμοποιείται για την απόδοση της Ισπανοεβραϊκής στις περισσότερες από αυτές τις πηγές, έξηγει, εν μέρει, την αδυναμία της έρευνας. Η παρούσα μελέτη, που αποτελεί έπισκόπηση των αντιπροσωπευτικών ειδών που εκδόθηκαν στη Θεσσαλονίκη τα τελευταία 130 χρόνια, θα μπορούσε να ενδιαφέρει τους φιλολόγους και τους γλωσσολόγους αλλά έξιςου και τους ιστορικούς².

Ο ισπανοεβραϊκός τύπος, 1865-1925

Οι έφημερίδες πρωτοεμφανίστηκαν στη Θεσσαλονίκη στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, στο πλαίσιο της γενικότερης προσπάθειας έκσυγχρονισμού και ανόρθωσης της αυτοκρατορίας.

Από τις 73 έφημερίδες που κυκλοφόρησαν στη Θεσσαλονίκη στο διάστημα μεταξύ του 1865 και του 1925, οι 8 ήταν έλληνικές³, 25 ήταν τουρκικές⁴, 5 ήταν γαλλικές⁵ και οι υπόλοιπες 35 ήταν στα Ισπανοεβραϊκά⁶. Οι αναλογίες

1. Η γραφή που χρησιμοποιήθηκε από τους πρώτους Ιταλούς τυπογράφους για την έκτύπωση των επί της Βίβλου και της Ταλμούδ σχολίων του ραββίνου Solomon ben Isaac ή Shlomo Yitzhaki, γνωστού ως Rashi (1040-1105). Έπειδή η γραφή *rashi* έχει 6 διαφορετικούς χαρακτήρες από την κλασική έβραϊκή γραφή χρησιμοποιήθηκε, στη συνέχεια, από όλες τις έβραϊκές διαλέκτους π.χ. Ισπανοεβραϊκά, λαντίνο, γίντις κλπ., στις όποιες γράφονταν τα μη θρησκευτικά κείμενα έτσι ώστε να αποφευχθεί η ανεξέλεγκτη χρήση της «άγιας γλώσσας» για καθημερινά πράγματα.

2. Κέντρο Μαρξιστικών Έρευνών, *Η σοσιαλιστική οργάνωση φεντερασιόν Θεσσαλονίκης, 1909-1918: ζητήματα γύρω από τη δράση της*, Αθήνα 1989, σ. 292. Αβραάμ Μπεναρόγια, *Έλπίδες και πλάνες*, Εισαγωγή-έπιμέλεια Θ. Μπενάκης, Αθήνα 1989.

3. Ντίνος Χριστιανόπουλος, *Έλληνικές έφημερίδες της Θεσσαλονίκης επί Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1992.

4. Άγγελα Φωτοπούλου, «Τουρκικές έφημερίδες», έφ. *Καθημερινή*: Έπτά Έμέρες, Αθήνα, 26 Φεβρουαρίου 1996, σ. 4-7.

5. Όλες πλύν της *Opinion* έβραϊκές.

6. Abraham Galante, *La presse Judéo-espagnole mondiale*, Ισταμπούλ 1935, σ. 10-13. Shlomo Reuben, «Ο έβραϊκός τύπος στη Θεσσαλονίκη και γενικότερα στην Έλλάδα», π. Χρονικά, τχ. 1, Ιούνιος 1978, σ. 1-20. Moshe David Gaon, *A Bibliography of the Judeo-Spanish (Ladino) Press*, Τέλ Αβίβ 1965, σ. 11, 13, 15-20, 23, 25, 27, 33-38, 40-42, 46-49, 56-60, 62, 65-66, 74-80, 82-85, 88, 90-93, 96-97, 100-103, 105-107, 109-110, 114-116, 118-120, 126-127.

Τά ισπανοεβραϊκά στην καθημερινή ζωή της Θεσσαλονίκης

αυτές αντιστοιχοῦν λίγο πολύ στη δημογραφική κατανομή τῶν ἐθνοτικῶν κοινοτήτων πού κατοικοῦσαν στήν πόλη. Ὡς τά τέλη τοῦ 1912 τουλάχιστον, ἡ Θεσσαλονίκη ξεχώριζε γιά τό ὑψηλό ποσοστό τῶν ἐβραίων κατοίκων πού ξεπερνοῦσε τό 50% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ, ἐνῶ οἱ μουσουλμάνοι, οἱ ντονμέδες καί οἱ χριστιανοί κάτοικοι διαμοιράζονταν τό ὑπόλοιπο 50%⁷. Ἡ διαφορά μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν ομάδων συνίστατο στό ὅτι οἱ Μουσουλμάνοι καί Χριστιανοί Ὁρθόδοξοι εἶχαν ὡς σημείο ἀναφορᾶς μία ἐπίσημη κρατική ὄντοτητα ἀπό τήν ὁποία καί ὑποστηρίζονταν. Ἡ Τουρκία καί ἡ Ἑλλάδα, δηλαδή, ὑποστήριζαν τίς δραστηριότητες τῆς ἀντίστοιχης κοινότητας, καί ἰδιαίτερα τήν ἐκδοτική, πού ἀποτελοῦσε καί ἐργαλεῖο διαμόρφωσης τῆς κοινῆς γνώμης ὑπέρ τῶν ἐθνικῶν τους προτεραιοτήτων ἢ διεκδικήσεων, ἐνῶ οἱ Ἑβραῖοι δέν εἶχαν ἀνάλογη ὑποστήριξη ἀπό πουθενά⁸. Ἡ μόνη ὀργάνωση πού βοηθοῦσε τούς Ἑβραίους, ἡθικά καί χρηματικά, ἦταν ἡ Alliance israélite universelle, ἀλλά καί αὕτη περιοριζόταν στόν τομέα τῆς ἐκπαίδευσης.

Μέ στόχο τήν πολιτιστική ἀνανέωση καί τήν ἐπαγγελματική χειραφέτηση τῶν Ἑβραίων στήν Ἀνατολή, ἡ ὀργάνωση αὕτη πού ἱδρύθηκε τό 1869 στό Παρίσι, συγκέντρωνε τίς προσπάθειές της στήν ἱδρυση σύγχρονων ἐκπαιδευτικῶν καί ἐπαγγελματικῶν ἱδρυμάτων μέ βάση τά δυτικά πρότυπα παιδείας καί πολιτισμοῦ⁹. Ὡς τήν πρώτη δεκαετία τοῦ αἰῶνα μας ἡ Alliance εἶχε ἱδρύσει 9 σύγχρονα ἐβραϊκά σχολεῖα στή Θεσσαλονίκη, ἀλλά ἀπό τό 1912 τό ἐκπαιδευτικό της σύστημα υἱοθετήθηκε καί ἀπό 19 ἀκόμη σχολεῖα πού εἶχαν ἱδρυθεῖ ἀπό τήν Κοινότητα. Μολονότι ἡ κύρια γλώσσα διδασκαλίας στά σχολεῖα αὐτά ἦταν τά γαλλικά, τά ισπανοεβραϊκά ἐξακολούθησαν νά διδάσκονται ὄχι μόνο ὡς γλώσσα ἀλλά καί νά χρησιμοποιοῦνται γιά τή διδασκαλία ὀρισμένων μαθημάτων, σχετικῶν μέ τόν ἐβραϊσμό. Προφανῶς, τό γαλλικό ἐκπαιδευτικό σύστημα εἶχε μειώσει σημαντικά τή χρήση καί τή σημασία τῆς ισπανοεβραϊκῆς, σέ ὀρισμένες ὁμως περιπτώσεις ἐπιλέγονταν ὡς τό πιό ἀποτελεσματικό μέσο κατάκτησης τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ.

Ὡς παράδειγμα παραπέμπουμε στήν περίπτωση τοῦ καθηγητῆ τῶν γαλλικῶν Ἰωσήφ Νεχαμά, πού τό 1904 εἰσήγαγε ἕνα διετές μάθημα γιά τό ἐμπόριο στίς τελευταῖες τάξεις τοῦ Λυκείου τῆς Alliance «Moïse Allatini». Ὁ Νεχαμά ἐπέλεξε νά γράψει τό ἐγχειρίδιο αὐτοῦ τοῦ μαθήματος στά ισπανοεβραϊκά, μέ τήν πεποίθηση ὅτι αὐτό θά βοηθοῦσε στή δημοτικότητα τοῦ βιβλίου καθώς θά μπορούσε νά χρησιμοποιεῖται καί σέ πιό παραδοσιακά

7. Kemal Karpāt, *Ottoman Population, 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin, Madison, 1985.

8. Esther Benbassa, «Presse d'Istanbul et de Salonique au service du sionisme (1908-1914). Les motifs d'une allégeance», *Revue Historique*, τ. 276/2(560), 1986, σ. 337-365.

9. Aron Rodrigue, *De l'instruction à l'émancipation*, Παρίσι 1989.

Ρένα Μόλχο

σχολεῖα, ὅπως αὐτό τῆς Θεολογικῆς ἀκαδημίας Talmud Tora καί ἄλλα θρησκευτικά ἐκπαιδευτικά ἱδρύματα¹⁰.

Ἄν κρίνουμε ἀπὸ τὸν ἐντυπωσιακὸ ἀριθμὸ τῶν ἐβραϊκῶν ἐφημερίδων πού κυκλοφόρησαν στὴ Θεσσαλονίκη, φαίνεται ὅτι οἱ στόχοι τῆς Alliance ξεπέρασαν κάθε προσδοκία ὡς πρὸς τὸν ἐκσυγχρονισμό καὶ τὴ χειραφέτηση τῆς ντόπιας κοινότητος. Ἀπὸ μιά χρονικὴ στιγμή καὶ μετὰ, καὶ εἰδικότερα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ αἰῶνα πού ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐφημερίδων τοὺς αὐξανόταν συνεχῶς, οἱ Ἑβραῖοι τῆς Θεσσαλονίκης ἐμφανίζονται ἀρκετὰ μορφωμένοι ὥστε ὄχι μόνο νὰ ἐνδιαφέρονται καὶ νὰ μποροῦν νὰ παρακολουθοῦν αὐτές τῖς ἐφημερίδες, ἀλλὰ καὶ νὰ τῖς συντάσσουν. Καθὼς, ἄλλωστε, ὅλες οἱ ἐβραϊκὲς ἐφημερίδες, εἰδικὰ στὴ Θεσσαλονίκη, βασίζονταν στὴν ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία, δέν θὰ μπορούσαν νὰ ὀρθοποδήσουν ἂν δέν χρηματοδοτοῦνταν ἀπὸ τὸ ἀνάλογο ἀναγνωστικὸ κοινό¹¹. Βέβαια, ὅπως φαίνεται στὸν πίνακα 1, πολλὲς ἀπὸ τῖς ἐφημερίδες αὐτές ἦταν σχετικὰ βραχύβιες. Αὐτὸ ὅμως σέ σχέσῃ μὲ τῖς μακροβιότερες μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ σέ πολλοὺς λόγους ἀλλὰ καὶ νὰ φανερώνει ἓνα ἀπαιτητικὸ κοινό. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἂν καὶ ἡ ἐβραϊκὴ κοινότητα τῆς Θεσσαλονίκης ἀναπτύχθηκε, τουλάχιστον οικονομικά, κάπως ἀργότερα ἀπὸ τῖς ἄλλες σημαντικὲς κοινότητες τῆς αὐτοκρατορίας, δηλαδὴ τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῆς Σμύρνης, διαφοροποιήθηκε ἀπὸ αὐτές καὶ ὡς τὴν ἀρχὴ τοῦ αἰῶνα τῖς ξεπέρασε στοὺς περισσότερους τομεῖς ὅπως καὶ στὸν τύπο, ἀκριβῶς γιατί χαρακτηρίζονταν ἀπὸ μιά δυναμικὴ πολιτικὴ ὑπόσταση. Οἱ Ἑβραῖοι τῆς Θεσσαλονίκης δέν ἦταν μόνο ὑποταγμένοι πατριῶτες, σιωνιστές ἢ ἀντισιωνιστές, ὅπως οἱ ὑπόλοιποι Ἑβραῖοι τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλ' ἦταν οἱ μόνοι ἀπὸ τοὺς ὀθωμανοὺς ἐβραῖους πού πῆραν ἐνεργὸ μέρος στὸ νεοτουρκικὸ κίνημα, ἐνῶ παράλληλα εἶναι πλέον γνωστὸ ὅτι ἔπαιξαν καθοριστικὸ ρόλο στὴ δημιουργία καὶ στὴν ὀργάνωση τοῦ σοβαρότερου σοσιαλιστικοῦ κινήματος τόσο στὴν αὐτοκρατορία ὅσο καὶ ἀργότερα στὴν Ἑλλάδα¹².

10. Rena Molho, *Les Juifs de Salonique, 1856-1919: Une Communauté hors norme*, δακτ. διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Ἀνθρωπιστικῶν Σπουδῶν τοῦ Στρασβούργου, 1996.

11. Sam Levy, «Mes Mémoires», π. *Tesoro de los Judios Sefardies*, τ. VIII 1965, σ. XLV-LXI. Σύμφωνα μὲ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Sam Levy, γιου τοῦ Saadia Levy πού ἐξέδιδε, μεταξύ ἄλλων, τὴν ἐφημερίδα *La Epoca* (1875-1911), καὶ πού ὑπῆρξε ὁ ἴδιος δημοσιογράφος ἀλλὰ ἀργότερα καὶ ἐκδότης, στὴ δεκαετία τοῦ 1890, τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ τῆς ἐφημερίδας τοῦ πατέρα του ἀριθμοῦσε 1.600 συνδρομητές, πού ἦταν σέ θέση νὰ ἀγοράζουν ἐφημερίδες.

12. (Ἀνυπόγραφο), «David Ben Gourion in Salonica. Remarcas per Salonica», π. *Tesoro de los Judios Sefardies*, τ. X, 1967, σ. 78· Ἔφη Ἀθδελά, «Ὁ σοσιαλισμὸς τῶν ἄλλων»: Ταξικοὶ ἀγῶνες, ἐθνотικές συγκρούσεις καὶ ταυτότητες φύλου στὴ μετα-ὀθωμανικὴ Θεσσαλονίκη», π. *Τα Ἱστορικά*, τχ. 18-19, 1993, σ. 171-204· Avraam Benaroya, «A Note on "The Socialist Federation of Saloniki"», π. *Jewish Social Studies*, τ. 11, 1949, σ. 69-72· Ἀβραάμ Μπεναρόγια, *Ἡ πρώτη σταδιοδρομία τοῦ ἐλληνικοῦ προλε-*

Τά ισπανοεβραϊκά στην καθημερινή ζωή της Θεσσαλονίκης

Σύμφωνα μέ τά παραπάνω, καθώς ό έβραϊκός τύπος τής Θεσσαλονίκης αντιπροσώπευε όλες τīs πολιτικές καί ιδεολογικές τάσεις τής έποχής, καί παρά τīs δυσκολίες πού παρουσιάζει ως πρός τήν ανάγνωση τών ισπανοεβραϊκών κειμένων, προσφέρεται ως πηγή όχι μόνο γιά τά προβλήματα πού αντιμετώπιζε ή ντόπια έβραϊκή κοινωνία αλλά καί ή πόλη. Είδικότερα παρακολουθεί τήν εξέλιξη τους στην περίοδο τών όθωμανικών μεταρρυθμίσεων, τīs πολιτειακές καί πολιτικές ανακατατάξεις στην κρίσιμη περίοδο μεταξύ του 1908 καί του 1925, τή μετατροπή τής έβραϊκής κοινότητας σέ μειονότητα στην διάρκεια του μεσοπολέμου καί μέχρι τήν Κατοχή.

Η πρώτη έκδοτική προσπάθεια πού έγινε στή Θεσσαλονίκη από Έβραίους, μέ εξαίρεση τά θρησκευτικά κείμενα πού εξέδιδαν ήδη από τό 1503¹³, είχε καθαρά διαφωτιστικό χαρακτήρα καί συνδυάστηκε μέ τήν ανάγκη ανανέωσης τής κοινότητας. Δέν είναι έξάλλου τυχαίο ότι στην έκδοση τής *Lunar*, πού ύπηρξε καί γενικά ή πρώτη έφημερίδα πού εμφανίστηκε στή Θεσσαλονίκη από τό 1865, συμμετείχαν τά ίδια προοδευτικά άτομα πού είχαν πρωτοστατήσει στον δεκαετή αγώνα μέχρι τήν ίδρυση τών σύγχρονων έβραϊκών σχολείων τής Alliance τό 1873. Από τό 1864, ό βιομήχανος καί γιατρός Μωύς Άλλατίνη, ό τυπογράφος Μπετσαλέλ Σαάντια Λεβή (στό τυπογραφείο του όποιου τυπώθηκε ή έφημερίδα) καί ό προοδευτικός ραββίνος Ζουντά Νεχαμά (1829-1899), ό συντάκτης τής *Lunar*, ίδρυσαν γιά τήν πραγ-

ταρίτσου, Έπιμ. Άγγ. Έλεφάντης, Άθήνα 1975· Άβραάμ Μπεναρόγια, *Έλπίδες καί πλάνες*, ό.π.: Esther Benbassa, «L' Alliance israélite universelle et les sionistes en Orient», π. Pardes, άρ. 12, 1990, σ. 190-195· τής ίδιας, *Presse d'Istanbul et de Salonique*, ό.π.: Nicole Cohen-Rak, «Salonique en 1911 à travers la Solidaridad Obradera», *Revue des études juives*, τ. 148, 1989, σ. 477-485· Paul Dumont, «Une organisation Socialiste ottomane: la Fédération Ouvrière de Salonique (1908-1912)», *Études Balkaniques*, άρ. 1, 1975, σ. 76-88· του ίδιου, «Sources inédites pour l'histoire du mouvement ouvrier et des courants socialistes dans l'Empire ottoman au début du XXe siècle», π. *Études Balkaniques*, άρ. 3, 1978, σ. 16-34· του ίδιου, «La Fédération Socialiste Ouvrière de Salonique à l'époque des guerres balkaniques», *East European Quarterly*, τ. XIV, τχ. 4, 1980, σ. 383-410· του ίδιου, «La franc-maçonnerie d'obédience française à Salonique au début du XXe siècle», π. *Turcica*, τ. XVI, 1984, σ. 65-94· του ίδιου, «Un organe sioniste à Istanbul: la Nation, 1919-1920», *Turkiye de Yabancı Dilde Basın* (: «La presse de langue étrangère en Turquie»), άρ. 16-17-18, Ισταμπούλ 1985, σ. 191-225· Άγγ. Έλεφάντης, «Η Φεντερασιόν τής Θεσσαλονίκης, δύο ανέκδοτα κείμενα του 1913 γιά τό έθνικό ζήτημα», π. *Ο Πολίτης*, τχ. 28, 1979, σ. 34-49· Κέντρο Μαρξιστικών Έρευνών, *Η σοσιαλιστική όργάνωση Fédération τής Θεσσαλονίκης*, ό.π.: George Leon, «The Greek Labor Movement», *The Journal of the Hellenic Diaspora*, τ. IV, τχ. 4, 1978, σ. 5-28· Άντώνης Λιάκος, *Η σοσιαλιστική έργατική όμοσπονδία τής Θεσσαλονίκης (Fédération) καί ή σοσιαλιστική νεολαία. Τά καταστατικά τους*, Θεσσαλονίκη 1985.

13. Mercado J. Covo, «Études saloniennes; imprimeries à Salonique au XVIème siècle», έπετηρίδα *El Maccado*, Θεσσαλονίκη, Αύγουστος 1928.

Ρένα Μόλχο

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Έβραϊκές εφημερίδες της Θεσσαλονίκης, 1865-1925

Όνομασία	Διάρκεια	Ίδρυτές, περιεχόμενο
ΙΣΠΑΝΟΕΒΡΑΪΚΕΣ		
1. <i>El lunar</i> (Τό Φεγγαρόφωτο)	1865-1867	Ι. Νεχαμά, έβραϊκού ενδιαφέροντος
2. <i>La Erosa</i> (Η Έποχή)	1875-1911	Σ. Λεβή, αντισιωνιστική
3. <i>El Avenir</i> (Τό Μέλλον)	1897-1911	Μ. Μαλλάχ, σιωνιστική
4. <i>Nuevo El Avenir</i> (Νέο Μέλλον)	1913-1917	Ντ. Ι. Φλωρεντίν, σιωνιστική
5. <i>La Libertad</i> (Η Έλευθερία)	1909-1929	Η. Άρδίττη κ.ά., σιωνιστική
6. <i>El Impartial</i> (Ο Άμερόληπτος)	1909-1911	Μ. Μπεζαντσί, έμπορική
7. <i>Jornal del Lavorador</i> (Η Έφημερίδα του Έργάτη)	1909-1911	Όργανο της σοσιαλιστικής όμοσπονδίας
8. <i>La Nation</i> (Τό Έθνος)	1909-1913	Μ. Κοέν, άφομοιωτικής ιδεολογίας
9. <i>El Tiempo</i> (Ο Χρόνος)	1909-1933	Ι. Ντ. Φλωρεντίν, αντισιωνιστική
10. <i>Tribuna Libera</i> (Έλεύθερο Βήμα)	1910-1914	Ντ. Ματαλόν, σιωνιστική
11. <i>Solidaridad Obradera</i> (Έργατική Άλληλεγγύη)	1911-1915	Σ. Άμόν, σοσιαλιστική
12. <i>Avanti</i> (Έμπρός)	1911-1935	Α. Μπεναρόγια, σοσιαλιστική
13. <i>El Liberal</i> (Ο Φιλελεύθερος)	1912-1918	Α. Ματαράσσο, γενικού ενδιαφέροντος
14. <i>El Combate</i> (Ο Άγών)	1913-1918	Α. Μπεναρόγια, σοσιαλιστική
15. <i>Boz del Pueblo</i> (Η Φωνή του Λαού)	1915-1920	Ι. Ντ. Φλωρεντίν, φιλοβασιλική
16. <i>El Progreso</i> (Η Πρόοδος)	1915-1920	Ντ. Ματαλόν, σιωνιστική
17. <i>La Esperanza</i> (Η Έλπίδα)	1915-1917	Όργανο της σιωνιστικής όμοσπονδίας
18. <i>El Pueblo</i> (Ο Λαός)	1917-1933	Η. Άρδίττη κ.ά., σιωνιστική
19. <i>La Rennassencia Judia</i> (Η Έβραϊκή Αναγέννηση)	1917-1921	(;) Σιωνιστική
20. <i>El Foburgo</i> (Η Συνοικία)	1917-1919	Όργανο των πυροπαθών
21. <i>El Verdad</i> (Η Άλήθεια)	1920-1929	Ι. Σιακή, σοσιαλιστική
ΣΑΤΙΡΙΚΕΣ		
22. <i>El Kirbatch</i> (Τό μαστίγιο)	1910-1914	Μ. Λεβή
23. <i>El Punchon</i> (Η Πρόκα)	1911-1924	Ι. Φλωρεντίν
24. <i>Il Martio</i> (Τό Σφυρί)	1914-1915	Α. Πύρετς
25. <i>El Tiro</i> (Η Πιστολιά)	1914-1915	Α. Μπαρζιλάι
26. <i>El Chamar</i> (Τό Χαστούκι)	1916-1926	Λ. Μποττόν
27. <i>La Vara</i> (Η Βέργα)	1918-1924	Σ. Λ. Καράσσο
28. <i>El Burlon</i> (Ο Εΐρων)	1918-1922	Μπ. Ντ. Μπέζας
29. <i>El Muevo Kirbatch</i> (Τό Νέο Μαστίγιο)	1918-1923	Ζ. Καράσσο
30. <i>El Koulebro</i> (Τό φίδι)	1919-1924	Ι. Ματαράσσο



Τά ισπανοεβραϊκά στην καθημερινή ζωή της Θεσσαλονίκης

Όνομασία	Διάρκεια	Ίδρυτές, περιεχόμενο
31. <i>Charlo</i> (‘Ο Σαρλώ)	1920-1922	A. Πέρετς
32. <i>La Trompeta</i> (‘Η Τρομπέτα)	1920-1925	X. ‘Αλθο
33. <i>La Gata</i> (‘Η Γάτα)	1923-1925	I. Μορντώχ
ΓΑΛΛΙΚΕΣ		
34. <i>Le Journal de Salonique</i>	1897-1911	B. Κοέν, γενικού ένδιαφέροντος
35. <i>Le Progrès de Salonique</i>	1900-1911	‘Αλμπ. Ματαράσσο, σιωνιστική
36. <i>L'Indépendant</i>	1909-1942	A. Ματαράσσο, έμπορική
37. <i>Le Progrès</i>	1917-1938;	Nτ. Λεβή, έμπορική
38. <i>Pro-Israel</i>	1917-1925	A. Ρικανάτι, σιωνιστική
ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ		
39. <i>Guerta d'Istoria</i> (‘Η Πηγή της ‘Ιστορίας)	1890-1894	Σ. ‘Ελιέζερ, τύπου ‘Αλμανάκ
40. <i>El Maccabeo</i> (‘Ο Μακκαβαίος)	1913-1929	‘Αθλητική καί λογοτεχνική έπετηρίδα του συλλόγου Μακκαμπί

ματοποίηση του σκοπού τους, ύστερα από συνεννοήσεις μέ την Alliance, την τοπική καί νομαρχιακή έπιτροπή πού αντιπροσώπευε τή γαλλική όργάνωση στή Θεσσαλονίκη. ‘Η έκδοση τής *Lunar* χρησιμοποιήθηκε ως μέσο διαφώτισης καί μύησης του κοινού: μιλούσε τή μητρική του γλώσσα στήν όποία μεταφράζονταν έπιμορφωτικά καί ήθικοπλαστικά άρθρα ή ιστορίες από περιοδικά τής δυτικής Εύρώπης, τής Πολωνίας καί τής Ρωσίας. ‘Η *Lunar* βέβαια, παρ’ όλο πού συμπεριλάμβανε καί λίγες είδήσεις, αποδείχθηκε πρωίμυ καί γι’ αυτό βραχύβια.

‘Η έπόμενη, κανονική πλέον έβδομαδιαία έφημερίδα, *La Erosa*, έκδόθηκε από τόν Σαάντια Λεβή καί την οικογένειά του δέκα χρόνια αργότερα, την 1 Νοεμβρίου 1875, καί διατηρήθηκε επί 36 χρόνια ως τόν Σεπτέμβριο του 1911. Στή δεκαετία πού μεσολάβησε από την έκδοση τής *Lunar* είχαν πλέον δημιουργηθεί άρκετά ιδιωτικά σύγχρονα σχολεία, αλλά καί τά δύο πρώτα κοινοτικά σχολεία τής Alliance, άρρένων (1873) καί θηλέων (1874).

‘Η νοοτροπία είχε άρχισι νά αλλάζει, ή διοίκηση τής κοινότητας είχε πλέον περάσει στά χέρια τών ήγετών τής προοδευτικής παράταξης, καί ό έκδότης Σαάντια Λεβή δέν κινδύνευε πιά νά άφορισθι γιά τίς προοδευτικές του ιδέες όπως είχε γίνει στό παρελθόν¹⁴. Πάντως, παρόλον πού ή *Erosa* ήταν είδησεογραφική έφημερίδα μέ ποικίλο περιεχόμενο, ό σκοπός τών έκδοτών παρέμενε ίδιος: οί στόχοι τους έστιάζονταν στήν ανανέωση του εκπαιδευτικού συστήματος, κάτι πού θεωρούνταν άπαραίτητο γιά την άνάπτυξη καί την πρόοδο τής κοινότητας. ‘Από την άποψη αυτή ή άρθρογραφία τής *Erosa*

14. S. Levy, «Mes Mémoires», π. *Tesoro de los Judios Sefardies*, τ. IV, 1962, σ. V-XXVII.

Ρένα Μόλχο

προσπάθησε νά κινήσει τό ενδιαφέρον τοῦ κοινοῦ πρός ὀρισμένες ἐπαγγελματικές κατευθύνσεις πού θεωροῦνταν ἀναγκαῖες γιά τή βελτίωση τῆς κοινωνικῆς καί οἰκονομικῆς κατάστασης τοῦ ἐβραϊκοῦ λαοῦ. Μέ στόχο νά παράσχει τά ἀπαιτούμενα κίνητρα, ἀνακοίνωσε τή διανομή τῶν βραβείων Allatini στούς μαθητές τῶν ἰταλικῶν σχολείων¹⁵, ἀλλά καί τά ὀνόματα τῶν θεσσαλονικέων ἐβραίων πού κατεῖχαν ὑψηλές θέσεις καί εἶχαν διακριθεῖ καί παρασημοφορηθεῖ γιά τή συμβολή τους στήν πατρίδα ὡς ἀξιωματοῦχοι τῆς ὀθωμανικῆς διοίκησης καί τοῦ στρατοῦ¹⁶. Ἀκόμη, ἡ ἐφημερίδα συνηγοροῦσε ὑπέρ τῆς ἐκμάθησης τῆς τουρκικῆς γλώσσας, πού ἀποτελοῦσε κλειδί γιά τήν ἐξέλιξη τῶν μειονοτήτων στόν ὀθωμανικό δημόσιο χώρο, προτείνοντας τήν κρατική ἐπιχορήγηση τῶν σχολείων πού θά συμπεριλάμβαναν στό πρόγραμμα τους τή διδασκαλία τῆς τουρκικῆς¹⁷. Δημοσίευε μεταφράσεις ρομαντικῶν τούρκων συγγραφέων ὅπως Ἡ Ἀπελπισία τοῦ Mustafa Rashid bey ἢ τό *Leyla hanoum* τοῦ Osman Adil bey στά ἰσπανοεβραϊκά¹⁸. Παράλληλα ὑπενθύμιζε στούς ἀναγνώστες τήν ἀξία τῆς ἰσπανοεβραϊκῆς γλώσσας, πού τότε κινδύνευε νά παραμερισθεῖ ἐξαιτίας τῆς εἰσαγωγῆς τῶν ἰταλικῶν καί τῶν γαλλικῶν ὡς γλωσσῶν διδασκαλίας στά νέα σχολεῖα¹⁹. Ἡ *Eroca* δημοσίευε ἀκόμη ὑγειονομικές ἀναφορές καί ἱατρικές συμβουλές ἀλλά καί γράμματα ἀναγνωστών, προσπαθώντας νά αὐξήσει τήν κοινωνική εὐαισθησία καί τή δημοκρατική συνείδηση τοῦ κόσμου²⁰.

15. 5 Ἀπριλίου 1899.

16. Στίς 26 Ἀπριλίου τοῦ 1901 ἀνακοινώθηκε ὅτι ὁ διάσημος ποινικολόγος Emmanuel Effendi Carasso διορίσθηκε νομικός σύμβουλος στή διεύθυνση τῶν ταχυδρομείων τοῦ βιλαετίου τῆς Θεσσαλονίκης. Στίς 21 Ἰουνίου τοῦ 1901, σ. 6, δημοσιεύθηκε ὅτι ὁ μπῆς Vitalis Stroumsa ὑπηρετήσε ὡς ἐπιθεωρητής Γεωργίας καί ὡς μέλος τῆς Τεχνικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς περιοχῆς τῆς Θεσσαλονίκης. Στίς 26 Ἰουνίου τοῦ 1901, σ. 6, δημοσιεύθηκε ὅτι ὁ Anraam Benrubi διορίστηκε πρόεδρος τοῦ ἐμπορικοῦ δικαστηρίου στή Σαμσοῦντα. Στίς 8 Νοεμβρίου τοῦ 1901, σ. 6, ἀνακοινώθηκε ὅτι ὁ τραπεζίτης Yacon Saul Modiano παρασημοφορήθηκε ὡς ἱππότης. Στίς 28 Αὐγούστου 1903, σ. 1-4, ὅτι ἡ ὀθωμανική κυβέρνηση εἶχε προσκαλέσει τόν διάσημο ἱατρό Canvor γιά νά θεραπεύσει τόν χειρουργό Jacques Pasha Nissim, πού διετέλεσε διοικητής Μεραρχίας καί εἶχε γάγγραινα. Σημείωνε ἐπίσης ὅτι ὁ χειρουργός τιμήθηκε στήν κηδεῖα του ἀπό ὅλους τοὺς ἐβραίους καί ὀθωμανοὺς ἀξιωματοῦχους καθώς καί ἀπό τόν ἴδιο τόν σουλτάνο.

17. Στίς 30 Νοεμβρίου 1900, σ. 3, ἀνακοινώθηκε ἡ ἱδρυση τοῦ συλλόγου Allianca Ottomana (Ὁθωμανική Ἐνωση), πού δημιουργήθηκε μέ σκοπό τή διάδοση τῆς διδασκαλίας τῆς τουρκικῆς γλώσσας. Στίς 23 Ἰανουαρίου 1903, σ. 4, δημοσιεύθηκε ὅτι ἡ διοίκηση τοῦ βιλαετίου ἀνακοίνωσε τήν ἀπόφασή της νά χρηματοδοτεῖ τά σχολεῖα τῆς ἴδιας περιοχῆς μέ τήν προϋπόθεση ὅτι θά περιλάμβαναν τή διδασκαλία τῆς τουρκικῆς στό σχολικό τους πρόγραμμα.

18. S. Levy, «Mes Mémoires», π. *Tesoro de los Judios Sefardies*, τ. VIII, 1965, σ. 45-61.

19. στό ἴδιο.

20. Στίς 5 Ἰουλίου 1901, σ. 5. Στίς 16 Αὐγούστου 1901, σ. 6. Στίς 15 Δεκεμβρίου 1901, σ. 6. Στίς 20 Ἰουνίου 1902, σ. 3. Στίς 4 Ἰουλίου 1902, σ. 9.

Τά ισπανοεβραϊκά στην καθημερινή ζωή της Θεσσαλονίκης

Αυτά όλα συνδυάζονταν μέ πληροφορίες γιά τήν διεθνή πολιτική καί οίκο-νομική ζωή, χρηματιστηριακούς πίνακες τιμών πρώτων ύλων καί νομισμάτων, ανταποκρίσεις καί ειδήσεις από τίς σημαντικές εβραϊκές κοινότητες της αὐτοκρατορίας ἢ τῆς Εὐρώπης, ὅπως γιά παράδειγμα πληροφορίες γιά τήν ὑπόθεση Dreyfus τό 1897 στή Γαλλία κλπ.

Οἱ τοπικές ειδήσεις ἀπασχολοῦσαν συγκεκριμένη στήλη πού ἐπιγραφόταν, χαρακτηριστικά, «La muestra cívica» (Ἡ πόλη μας), ὅπου ἐκτός ἐνημερωτικές πληροφορίες περί ἀφίξεων ἢ ἀναχωρήσεων σημαντικῶν προσώπων, ἀνακοινώσεις τελετῶν ἢ θεατρικῶν παραστάσεων κ.ἄ. Δημοσιεύονταν κατά καιρούς καί περιγραφές τελετῶν, ἐορτῶν, κριτικές θεατρικῶν παραστάσεων καί σχόλια γιά τήν ἀνάγκη ἀναδιάρθρωσης τῶν κοινοτικῶν θεσμῶν²¹. Ἡ *Eroca* μ' ἄλλα λόγια περιεῖχε ὅ,τι καί μιά σύγχρονη ἐφημερίδα, ἐκτός βέβαια ἀπό πολιτικές ἀναλύσεις καί ἀπόψεις, ζητήματα προφανῶς ἐπικίνδυνα κατά τήν περίοδο τοῦ Abdul Hamid, δηλαδή ὡς τό 1908.

Μέ τήν ἐμφάνιση τοῦ σιωνιστικοῦ κινήματος, ἄλλωστε, τίς θέσεις τοῦ ὁποῖου ἀπέρριπτε κατηγορηματικά ἡ *Eroca*, ἐκδήλωνε ἀπερίφραστα τόν πατριωτισμό της. Τό γεγονός αὐτό ἀποτελέσσε τό ἔναυσμα γιά τή δημιουργία τῆς *Avenir* τό 1897, τῆς πρώτης τοπικῆς «σιωνιστικῆς» ἐφημερίδας, ἂν θά μπορούσε νά χαρακτηριθεῖ ἔτσι μόνο καί μόνο ἐπειδὴ δέν καταδίκασε τό εβραϊκό ἐθνικό κίνημα καί ἐπειδὴ προωθοῦσε τήν ἀνανέωση τῆς διδασκαλίας τῆς εβραϊκῆς γλώσσας καί τῆς εβραϊκῆς ἱστορίας. Κατά τά ἄλλα δέν διέφερε σέ τίποτα ἀπό τήν *Eroca*, καθώς ὀρισμένοι ἀπό τοὺς δημοσιογράφους, ὅπως ὁ David Florentin καί ὁ ραββῖνος Moshe Aaron Mallah κ.ἄ., δημιούργησαν καί στελέχωσαν τή νέα ἐφημερίδα ἐπειδὴ εἶχαν ἀσπαστεῖ τό κίνημα. Φαίνεται πῶς ἡ *Avenir* ταυτίστηκε ἀκόμη καί μέ τόν ἀγῶνα γιά τήν προώθηση τῆς διδασκαλίας τῆς τουρκικῆς γλώσσας, μέ διαφορετικά, ἴσως, κίνητρα ἀπ' ὅ,τι ἡ *Eroca*²². Τό 1911, οἱ Νεότουρκοι ἔπαψαν τήν *Avenir* πού ἐπανεκδόθηκε ἀργότερα ὡς *Nuevo El Avenir* μέχρι τό 1917²³.

Παράλληλα μέ τίς κύριες ισπανοεβραϊκές ἐφημερίδες ἐμφανίστηκαν καί οἱ γαλλικές, οἱ γνωστές *Journal de Salonique* καί *Progrès de Salonique*, ἀμφότερες τό 1900. Οἱ ἐφημερίδες αὐτές συντάσσονταν ἀπό καί ἀπευθύνονταν στή μορφωμένη ἐλίτ τῆς κοινότητος πού ἦταν ἀπόφοιτοι τῶν σχολείων

21. Στίς 16 Δεκεμβρίου 1901, σ. 6, ὁ D. Florentin, δημοσιογράφος στήν ἴδια ἐφημερίδα, πρότεινε τή συγχώνευση τῶν εβραϊκῶν φιλανθρωπικῶν ἱδρυμάτων. Στίς 4 Ἰουλίου 1902, σ. 9, ἡ ἐφημερίδα δημοσίευσε πρόταση τοῦ Yacov Carasso γιά τήν ἀλλαγὴ τοῦ καταστατικοῦ τῶν ἱδρυμάτων πού ἀνήκαν στήν Κοινότητα.

22. Στίς 12 Φεβρουαρίου 1902, σ. 6, στίς 20 Δεκεμβρίου 1902, σ. 11, στίς 12 Νοεμβρίου 1902, σ. 1, στίς 31 Δεκεμβρίου 1902, σ. 6, δημοσιεύεται ἡ ἱδρυση τοῦ συλλόγου Tiaamim Lisani Osmanli, γιά τή διδασκαλία τῆς τουρκικῆς γλώσσας. Στό ἴδιο διάστημα μόνο 15 εβραῖοι μαθητές πήγαιναν στό τουρκικό σχολεῖο.

23. M. Gaon, *A Bibliography*, ὁ.π., σ. 13.

Ρένα Μόλχο

της Alliance²⁴. Οί γαλλικές έφημερίδες ήταν καλύτερα οργανωμένες από τις ισπανοεβραϊκές, καί συνεργάζονταν μέ διεθνή πρακτορεία τύπου καί ανταποκριτές. Τό σημαντικότερο, είχαν ψυχαγωγικό χαρακτήρα, κάτι πού έπηρέασε τή δημιουργία νέων ισπανοεβραϊκών έφημερίδων. Οί νέες έφημερίδες μιμοϋνταν τις γαλλικές όχι μόνο στο ύφος αλλά καί στην έπιλογή της γλώσσας, σέ σημείο πού επέβαλαν ένα νέο γαλλοπρεπές ισπανοεβραϊκό λεξιλόγιο πού δημιουργούσε προβλήματα κατανόησης στους περισσότερους αναγνώστες της Ισπανοεβραϊκής, πού δέν γνώριζαν τά γαλλικά. Γιά νά άντιμετωπισθεί ή άμηχανία, οί δάσκαλοι τών κοινοτικών σχολείων είσήγαγαν τήν άνάγνωση τών ισπανοεβραϊκών έφημερίδων στο μάθημα της γλώσσας, προκειμένου νά μπορούν οί μαθητές νά καταλαβαίνουν τό λεξιλόγιο του τύπου²⁵.

Άπ' όλες τις έφημερίδες, οί καθαρά πολιτικές ήταν αυτές πού έκδίδονταν από τή Σοσιαλιστική Όμοσπονδία. Άπό τό 1909 πού ιδρύθηκε, υπήρξε ή πιό σημαντική σοσιαλιστική όργάνωση στην αύτοκρατορία. Καθώς τά μέλη της προέρχονταν άπ' όλες τις έθνότητες της πόλης, τά κύρια άρθρα τών έφημερίδων της μεταφράζονταν από τά ισπανοεβραϊκά στα τουρκικά, στα βουλγαρικά, στα ελληνικά καί συχνά στα γαλλικά. Κατ' αυτό τόν τρόπο, ό σοσιαλιστικός τύπος έθετε τά ισπανοεβραϊκά σέ ισότιμη βάση μέ τις άλλες αντιπροσωπευτικές έθνικές γλώσσες της περιοχής αυτής στη Μεσόγειο.

Οί σοσιαλιστικές έφημερίδες *Journal del Laborador* (Έφημερίδα του Έργάτη, 1909), *Solidaridad Obradera* (Έργατική Άλληλεγγύη, 1911), καί *Avanti* (Έμπρός, 1912) δημοσίευσαν άρθρα κατά της πολιτικής τών Νεοτούρκων, τις «άστικές άνοησίες» τών βαλκανικών κρατών, τήν πτώχευση του εύρωπαϊκού καπιταλισμού, τήν άνικανότητα τών εύρωπαϊών διπλωματών νά άποφεύγουν τήν καταστροφή όταν έπρεπε νά έπιλύσουν σύγχρονα προβλήματα όπως τό έθνικό στα Βαλκάνια, κατά τών τούρκων άξιωματούχων πού τό 1912, προκειμένου νά σωθούν οί ίδιοι, έγκατέλειψαν τόν τουρκικό λαό στην τύχη του στη Μακεδονία. Άκόμη, δημοσίευσαν άρθρα πού έστιάζονταν στα προβλήματα της ντόπιας έργατικής τάξης πού ύποκινούσαν μεγάλες άπεργίες, όπως συχνά αυτές τών καπνεργατών, τών τυπογράφων καί άλλες πού όργανώνονταν θέβαια από τήν ίδια παράταξη. Γιά τόν ίδιο λόγο αυτές οί έφημερίδες πού πάντοτε έγραφαν έπιθετικά κατά της κυβέρνησης, συχνά παύονταν, άκόμη καί πυρπολούνταν, καθώς έπίσης καταδικάζονταν καί από τή λογοκρισία. Λίγα μόνο τεύχη διασώθηκαν, καθώς άκόμη καί ό έκδότης τους, ό Άβραάμ Μπεναρόγια, ό κύριος ίδρυτής της παράταξης, σέ κάθε περίπτωση φυλακιζόταν ή έξοριζόταν. Συχνά, ό Μπεναρόγια μιλούσε σέ μεγά-

24. S. Levy, «Mes Mémoires», π. *Tesoro de los Judíos Sefardíes*, τ. VII, 1964, σ. 72-76.

25. Archives de l'alliance israélite universelle, Grèce, XVII/E. 202, έπιστολές του Joseph Nehama, της 25 Μαρτίου 1902 καί 8 Ιουνίου 1902.

Τά ισπανοεβραϊκά στην καθημερινή ζωή της Θεσσαλονίκης

λες διαδηλώσεις εργατών στα ισπανοεβραϊκά. Στην επέτειο της 1ης Μαΐου του 1909 η παράταξη κατόρθωσε να συγκεντρώσει 20.000 εργάτες στη Θεσσαλονίκη μπροστά από το ξενοδοχείο Majestic, στην παραλία της οδού Ἀγίας Σοφίας, στο κέντρο της πόλης. Μολονότι αυτή ήταν μία άπί τίς πιο έντυπωσιακές μαζικές διαδηλώσεις που είχε ως τότε οργανωθεί στην πόλη, ο Μπεναρόγια μίλησε στα ισπανοεβραϊκά με τη βεβαιότητα ότι οι εργάτες κάθε εθνικότητας τον καταλάβαιναν όταν τούς έλεγε: «Mirando ke semos 300 millones leones», δηλαδή «προσέξτε, είμαστε 300 εκατομμύρια λιοντάρια». Αφού επέζησε όλων των διωγμών, συμπεριλαμβανομένων και των στρατόπεδων εξοντώσεως, όπου έκτοπίσθηκε από τούς ναζί, τό 1953 έγκαταστάθηκε στο Ἰσραήλ, όπου συνέχισε τόν ἰδεολογικό του άγώνα γράφοντας και δημοσιεύοντας άρθρα γιά τήν ἱστορία της σοσιαλιστικής όμοσπονδίας Fédératiön και τό σοσιαλιστικό κίνημα στην Ἑλλάδα²⁶.

Στόν κατάλογο τών πολιτικόν έφημερίδων (πίνακας 1) πρέπει νά προστεθοῦν και οἱ σιωνιστικές έφημερίδες *La Libertad* (1909), *El Maccabeo* (1913), *El Progreso* (1915), *La Esperanza* (1915), *El Pueblo* (1917), *La Rennassencia Judía* (1917) κ.ά. πού άκολούθησαν τό παράδειγμα του *Avenir*. Οἱ παραπάνω έφημερίδες, όμως, έκτός από τή γενική σιωνιστική ἰδεολογία, προβάλλουν τούς προβληματισμούς και τίς άπόψεις τών σιωνιστών της Θεσσαλονίκης. Ἀπό τά κείμενά τους άντιλαμβανόμαστε ότι οἱ ντόπιοι σιωνιστές, πού δέν είχαν ως τότε ύποστει άντισημιτικές διώξεις όπως οἱ Ἑβραῖοι στην Εὐρώπη, δέν σκόπευαν νά μεταναστεύσουν στη Σιών: «Estos no se iran nunca a la Palestina, dichyan. Retornar a Espagna, esto es lo ke keyren», δηλαδή «Ἐλεγαν, ότι αὐτοἱ δέν θά πήγαιναν ποτέ στην Παλαιστίνη. Νά έπανακάμψουν στην Ἰσπανία, αὐτό ἤθελαν»²⁷. Ἀρκοῦνταν στόν πολιτιστικό σιωνισμό και γι' αὐτό έπιδίωκαν νά παραμείνουν στην πόλη τους, διεκδικώντας ως δικαίωμα ένα καθεστώς πολιτιστικής και θεσμικής αὐτονομίας, όπως άκριβώς αὐτό πού προβλεπόταν γιά τούς Μουσουλμάνους της Παλαιστίνης από τή Διακήρυξη Balfour (1917).

Ὑπῆρχε, άκόμη, άφθονία σατιρικόν έφημερίδων, πού οἱ περισσότερες έστιάζονταν σέ κοινωνική αλλά και πολιτική κριτική. Τά λίγα φύλλα πού διασώθηκαν από πολέμους και πυρκαγιές, φυλάσσονται όπως και οἱ περισσότερες έφημερίδες στο Ἰνστιτούτο Ben Zvi και στη Γενική βιβλιοθήκη του Ἑβραϊκού Πανεπιστημίου της Ἱερουσαλήμ. Ὁ καθηγητής Bunis, έπίκουρος καθηγητής τών έβραϊκόν γλωσσών στο ἴδιο πανεπιστήμιο, συνέγραψε πρόσφατα μελέτη γιά τό χιούμορ τών Ἑβραίων της Θεσσαλονίκης, άντλώντας

26. Όπως φαίνεται από τήν έπιλογή άρθρων πού δημοσιεύθηκαν στίς εκδόσεις Στοχαστής (Ἀβραάμ Μπεναρόγια, *Ἑλπίδες και πλάνες*, δ.π.), ο Μπεναρόγια έγραφε σέ διάφορες γλώσσες και μεταξύ αὐτών και στα ελληνικά.

27. Marcel Cohen, «Los Salonikis», *Les voix de la Mémoire* (ύπό τή διεύθυνση του Elie Carasso), Μασσαλία 1997, σ. 25-27.

Ρένα Μόλχο

τίς πηγές του από τίς έφημερίδες. Μολονότι δέν είχαμε άκόμη τήν εύκαιρία νά τή μελετήσουμε, πιστεύουμε ότι ό έντυπωσιακός άριθμός τών σατιρικών έφημερίδων πού έκδόθηκαν μεταξύ του 1910-1925, όχι βέβαια τυχαία στά ίσπανοεβραϊκά, προβάλλει έναν από τούς τρόπους μέ τόν όποίο οί Θεσσαλονικείς έβραίοι διασκέδαζαν τίς έντάσεις πού άντιμετώπιζαν στην κρίσιμη αύτή δεκαπενταετία τών πολιτικών άνακατατάξεων: τήν, από τό 1910, μετατροπή τής δημοκρατικής πολιτικής τών Νεοτούρκων σέ αύταρχική, τούς δύο βαλκανικούς πολέμους του 1912 και 1913 πού όδήγησαν στην προσάρτηση τής Θεσσαλονίκης στην Έλλάδα, άνατρέποντας τήν παλαιά τάξη πραγμάτων για τήν κοινότητα, τόν Α΄ παγκόσμιο πόλεμο πού από τό 1915 κατέστησε τή Θεσσαλονίκη Μέτωπο τής Άνατολής μέ τήν έγκατάσταση 600.000 στρατιωτών στην πόλη πού άποτελούνταν από 150.000 κατοίκους, τή μεγάλη πυρκαγιά του 1917 πού μέ τήν καταστροφή του κέντρου άφησε 52.000 άστεγους Έβραίους, τήν άδιαλλαξία τής έλληνικής κυβέρνησης πού, έκμεταλλευόμενη τήν άπρόσμενη εύκαιρία για τήν έλληνοποίηση τής πόλης, άπαγόρευσε στους πυροπαθείς νά άνοικοδομήσουν τά σπίτια τους στην πυρίκαυστη ζώνη, τά πρόσθετα άντιεβραϊκά μέτρα πού έφαρμόστηκαν μεταξύ του 1920 και 1925 μέ τήν ψήφιση νόμων πού επέβαλαν τήν ύποχρεωτική άργία τής Κυριακής για όλους τούς Θεσσαλονικείς, τή στράτευση τών Έβραίων πού δέν είχαν άκόμη προλάβει νά μάθουν καλά τά έλληνικά, ή και δημιουργία του ειδικού έκλογικού «κολλεγίου» όπου οί Έβραίοι ήταν ύποχρεωμένοι νά ψηφίζουν, άντίθετα από τούς ύπόλοιπους πολίτες πού ψηφίζαν στο έκλογικό κέντρο τής συνοικίας τους. Χωρίς άμφιβολία, όλα αύτά ήταν βούτυρο στο ψωμί κάθε λαϊκής πολιτικής διαμαρτυρίας.

Πρωτότυπα έργα και μεταφράσεις

Έκτός από τίς έφημερίδες, άλλος τρόπος πληροφόρησης και διαφώτισης του πληθυσμού ήταν ή έκδοση ίσπανοεβραϊκών βιβλίων και δελτίων. Σήμερα, δυστυχώς, δέν ύπάρχουν στοιχεία για τήν παραγωγή και τόν άριθμό άντιτύπων τών βιβλίων πού έκδόθηκαν στη Θεσσαλονίκη, καθώς τά περισσότερα άπ' αύτά έξαφανίστηκαν, μαζί μέ τούς συγγραφείς και τούς έκδότες τους, στις καταστροφές πού προκλήθηκαν στη διάρκεια τών βαλκανικών και τών παγκοσμίων πολέμων αλλά και στην πυρκαγιά του 1917. Τό Ίνστιτούτο Ben Zvi στην Ίερουσαλήμ διαθέτει μία από τίς καλύτερες συλλογές τών έργων πού εξέδωσαν οί σεφαραδίτικες κοινότητες τής Άνατολής. Υπάρχουν επίσης οί καταλογογραφήσεις του M. Kayserling (1890)²⁸, του A. Yaari

28. M. Kayserling, *Bibliotheca-Espagnola-Portuguesa-Judaica*, Στρασβούργο 1890.



Τά ισπανοεβραϊκά στην καθημερινή ζωή της Θεσσαλονίκης

(1934)²⁹ κ.ά. που κατέγραψαν τις ισπανοεβραϊκές εκδόσεις, αλλά και γενικότερα διεθνείς βιβλιογραφίες που παραπέμπουν σέ 1.000 περίπου τίτλους, από τούς οποίους περισσότεροι από 350 εκδόθηκαν στη Θεσσαλονίκη³⁰. Οι εκδόσεις αυτές περιλαμβάνουν πρωτότυπα έργα για την παιδεία³¹, την ιστορία της Τουρκίας, πολλά λαϊκά ιστορικά μυθιστορήματα, βιογραφίες διασήμων προσωπικοτήτων, συλλογές ισπανοεβραϊκών λαϊκών τραγουδιών, θεατρικά έργα³², ταξιδιωτικές έντυπώσεις, κοινοτικά καταστατικά και καταστατικά συλλόγων, συγγράμματα για τη διδασκαλία των εβραϊκών, της άριθμη-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Έπιλογή πρωτότυπων έργων στα ισπανοεβραϊκά

- Sh. Shalem, *La gerbe, la gabelia* (Συλλογή ποιημάτων και άσμάτων), 1900
Quadrico de Poesias (Συλλογή ποιημάτων), 1901
 S. E. Besantchi (έκδ.), *Los misterios del Bosporo. Grande istoria de los tiempos de Hamid* (Τά Μυστικά του Βοσπόρου, Άφήγημα για την έποχή του Άμπ. Χαμίντ), 1911
 Y. Calai, *Complas de Toubishvat* (Τραγούδια της γιορτής των φρούτων), 1911
 I. R. Molho, *Las diversas tentativas de reformar la nationalidad djudea* (Διάφορες απόπειρες άναμόρφωσης της εβραϊκής έθνικότητας), 1912
 Άνωνύμου, *Il ponte de los suspiros* (Η γέφυρα των στεναγμών), δίτομο έρωτικό άφήγημα περιπέτειας και ήρωισμού, 1913
Cooperativa populara (Πρακτικά της δραστηριότητας του συνεταιρισμού 'Η Λαϊκή για τά έτη 1918, 1919 και 1920)
 M. Nadjari, *El triumpho de la djusticia* (Ο θρίαμβος της δικαιοσύνης), δράμα σέ τρείς πράξεις για τή ζωή των Έβραίων στη Ρωσία τό 1917, 1921
 Άνωνύμου, *La matansa de los 6: Raconto istorico de los trajicos evenimientos de 1915 a 1923 en Grecia* (Η εκτέλεση των 6: Ιστορική άναφορά των τραγικών γεγονότων μεταξύ του 1915 έως τό 1923 στην Ελλάδα), 1933, από τό ένθετο της έφημερίδας *Aktion*
 Y. E. Hacoheh, *Lectores diversas* (Διάφορα άναγνώσματα), χ.χ.
 S. Abastado, *Amor y patriotismo* (Άγάπη και πατριωτισμός), συναρπαστικά διηγήματα και ποιήματα, χ.χ.

29. Abraham Yaari, *Catalogue des livres en judéo-espagnol*, Ιερουσαλήμ, Hebrew University of Jerusalem, 1934 (στά εβραϊκά).

30. Michael Molho, *Literatura sefardita de Oriente*, Μαδρίτη-Βαρκελώνη 1960· Henri V. Besso, *Ladino Books in the Library of Congress, A Bibliography*, Ουάσινγκτον 1963· Robert Attal, *Bibliographie des juifs de Grèce*, Ιερουσαλήμ 1983· J. Nehama, *Histoire des Israélites de Salonique*, τ. VII, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 711-712.

31. Henri V. Besso, *Literatura Judeo-Espagnola*, Μπογκοτά, Instituto Cary y Cuervo, 1962, σ. 12.

32. Elena Romero, «El teatro entre los sefardies orientales», π. *Sefarad*, 1969-1970, σ. 187-205.

Ρένα Μόλχο

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Έπιλογή μεταφρασμένων έργων και διασκευών στα ισπανοεβραϊκά

- Clonimus ben Clonimus, *Sefer igeret le baalei'haim* (Λεύκωμα ζωολογίας), Μετάφρ. από τὰ εβραϊκά, 1867
- M. Y. Ottolenghi, *Degel ha Torah* (Ἡ σημασία τῆς Βίβλου), θεατρικό ἔργο γιὰ ἐπτά ρόλους γιὰ τὴν ἑορτὴ τῶν Φώτων - Hanouka - στὰ σχολεῖα, Μετάφρ. τοῦ R. I. Benveniste, ἀπὸ τὰ εβραϊκά, 1885
- A. Maro, *Amor de Zion* (Ἡ ἀγάπη τῆς Σιών), Μετάφρ. ἀπὸ τὰ εβραϊκά τοῦ D. Fresco, 1894
- Yenovefa*, Μετάφρ. καὶ διασκευή ἀπὸ τὰ ἑλληνικά τοῦ I. D. Florentin, χ.χ.
- Ἀωνύμου, *Simon y Maria* (Ὁ Συμεὼν καὶ ἡ Μαρία), ἱστορία πάθους ποὺ ἐκτυλίσσεται στὸ Παρίσι, Μετάφρ. ἀπὸ τὰ γαλλικά τοῦ Abr. di Botton, 1902
- M. Edout, (διάλεξη) *La question d'judia; por cualto tanta abortion!* (Τὸ εβραϊκὸ ζήτημα: γιὰ ποιὸν λόγο τόση ἀπέχθεια), Διασκευή ἀπὸ τὰ γαλλικά ἀπὸ τὴν ἐκδοτικὴ ἐπιτροπὴ τῆς σιωνιστικῆς λέσχης Max Nordau
- Y. W. Goethe, *Berthire*, Μετάφρ. ἀπὸ τὰ γαλλικά ἀπὸ τὸν Μπ. Ντ. Μπέζα μὲ τρεῖς σελίδες εἰσαγωγὴ ἀπὸ τὸν μεταφραστή, 1906
- Ἀωνύμου, *Il testamento de Umberto y Adelina*, ἱστορικὸ μυθιστόρημα, Μετάφρ. ἀπὸ τὰ γαλλικά ἀπὸ τὸν Μπ. Ντ. Μπέζα, 1908
- Nick Carter, *il mas illustre amator de nuestros días; la terror del quartier Queens de N. York* (Nick Carter, ὁ πιὸ διάσημος ἐρασιτέχνης τῆς ἐποχῆς μας), Μετάφρ. ἀγγλικοῦ ἀστυνομικοῦ ἀπὸ τὰ γαλλικά, 1910
- Il projeto de los tutundjis* (Ἡ δίκη τῶν καπνεργατῶν), Μετάφρ. ἀπὸ τὰ τουρκικά ἀπὸ τὸν J. A. Salonico, 1910
- Ἀωνύμου, *La vida de Nastradin Hodja* (Ἡ ζωὴ τοῦ Ναστραντίν Χότζα), Μετάφρ. καὶ διασκευή ἀπὸ τὰ τουρκικά τοῦ I. Stroumza, 1911
- P. de Courselle, *La ladronna de honor* (Ἡ περὶ φανὴ κλέφτρα), Μετάφρ. ἀπὸ τὰ γαλλικά τοῦ I. Stroumza, 1912
- Ἀωνύμου, *La nieta del marquis* (Ἡ ἐγγονὴ τοῦ μαρκήσιου), μυθιστόρημα πάθους γιὰ τὴ γαλλικὴ ἐπανάσταση, ἔκδοση ἔνθετου φυλλαδίου τῆς ἐφημερίδας *El Avenir*, Μετάφρ. τοῦ I. Stroumza, 1913
- K. Marx y Fr. Engels, *El manifesto comunista*, Μετάφρ. τοῦ I. Ντ. Φλωρεντίν, 1914
- Ἀωνύμου, *El Yangoula*, Μετάφρ. ἀπὸ τὰ ἑλληνικά, χ.χ.
- Ἀωνύμου, *La madrastra* (Ἡ μητριά), ἱστορικὸ καὶ κοινωνικὸ μυθιστόρημα, Μετάφρ. ἀπὸ τὰ ἰταλικά ἀπὸ τὸν Ε. Σ. Ἀρδίττη, χ.χ.

τικῆς, ἐπιστημονικά βιβλία ζωολογίας, ἱατρικῆς, ἀστρονομίας, ὀθωμανικοῦ δικαίου καὶ φιλοσοφίας, ἀκόμη καὶ ἓνα ἐπικὸ ποίημα. Στὸν πίνακα 2 παρουσιάζονται μερικοὶ ἀντιπροσωπευτικοὶ τίτλοι ἔργων θεσσαλονικέων εβραίων ποὺ ἐκδόθηκαν στὴ Θεσσαλονίκη στὰ ισπανοεβραϊκά.

Ἡ δημιουργία αὐτῆς τῆς πνευματικῆς παραγωγῆς εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν ἐπιρροῶν ποὺ ἄσκησε ἡ διδασκαλία τῆς γαλλικῆς, ποὺ ἐπικράτησε εὐκόλα, καθὼς ἡ μητρικὴ γλῶσσα τοῦ εβραϊκοῦ πληθυσμοῦ στὴ Θεσσαλονίκη, δηλαδή ἡ ισπανοεβραϊκὴ, ἦταν κι αὐτὴ λατινογενῆς. Σαράντα ἀπὸ τὰ μυθιστορή-

Τά ισπανοεβραϊκά στην καθημερινή ζωή της Θεσσαλονίκης

ματα που δημοσιεύθηκαν στα ισπανοεβραϊκά είναι μεταφράσεις ή διασκευές γνωστών γαλλικών μυθιστορημάτων και θεατρικών έργων που ήταν τότε της μόδας. Άλλά, ακόμη και οι περισσότερες μεταφράσεις έργων της ξένης λογοτεχνίας βασίζονταν στη γαλλική μετάφραση. Κατ' αυτό τον τρόπο, ακόμη και οι λαϊκές τάξεις, που δεν είχαν την τύχη να έγγραφουν στα γαλλικά σχολεία της Alliance, εισάγονταν στον γαλλικό πολιτισμό και έπηρεάζονταν από την ανάγνωση της αντίστοιχης λογοτεχνίας, στην οποία η γαλλοθρεμένη έλιτ προσπαθούσε να τους μυήσει μέσω των ισπανοεβραϊκών μεταφράσεων. Στον πίνακα 3 παραθέτονται όρισμένοι ένδεικτικοί τίτλοι.

Αν και υπήρχε ένας σεβαστός αριθμός δημοσιογράφων και μεταφραστών, τό επάγγελμα του συγγραφέα δεν θεωρούνταν ιδιαίτερα σοβαρό, ακόμη και από τους ίδιους τους διανοούμενους. Υπήρχε ένας μικρός αριθμός ταλαντούχων συγγραφέων που συνέγραψαν σημαντικά έργα, άσκούσαν όμως άλλα θιοποριστικά επαγγέλματα και έγραφαν στον έλεύθερό τους χρόνο.

Τό ισπανοεβραϊκό θέατρο

Γιά τό θέατρο, που έκφράζει τά ενδιαφέροντα και τά προβλήματα του κόσμου, και τό όποιο, ως μέσο ψυχαγωγίας, χρησιμοποιήθηκε κι αυτό γιά την έκπαίδευση του κοινού, υπάρχει ή αξιόλογη μελέτη της Helena Romero³³. Αρχικά, βασίστηκε σέ θρησκευτικά θέματα και χρησίμευσε ως μέσο διαφώτισης γιά τίς νέες κοινωνικές αξίες που έστιάζονταν στην προσωπική ευθύνη της καλλιέργειας και της προόδου. Παράλληλα, οι θεατρικές παραστάσεις αποτέλεσαν κοινωνικές έκδηλώσεις που προσφέρονταν γιά τή συλλογή πόρων των διαφόρων έθραϊκών φιλανθρωπικών και πολιτιστικών συλλόγων που λειτουργούσαν στη Θεσσαλονίκη στην άρχή του αιώνα. Οι περισσότεροι από αυτούς, όπως οι Bnei Israel (Τά τέκνα του Ισραήλ), the Circle des intimes (Σύλλογος των Φίλων), 1873, Matanot Laevyonim (Δώρα στους ένδεεις), 1901, The Girls of Sympathy (Φιλέσπλαγχοι Κορασίδες), Bibliotheca Israelita (Ισραηλιτική Βιβλιοθήκη), 1908, Macabi (Μακαμπή), 1908, Bnei Zion and Bnot Zion (Υιοί και θυγατέρες της Σιών), 1908, La Bohème, 1908, Le nouveau Club (Η Νέα Λέσχη), 1910, Max Nordau, 1912, Mizrahi, 1923, κ.ά. δημιουργήθηκαν από ήγετικές προσωπικότητες της κοινότητας, μέ στόχο την ύποστήριξη των νέων ίδρυμάτων σύγχρονης έκπαίδευσης και τους άπορους μαθητές που δεν διέθεταν τά άναγκαία μέσα γιά να πληρώνουν διδάκτρα. Παραδόξως, ένω τά σχολεία αυτά προωθούσαν την εύρωπαϊκή έκπαίδευση και τίς εύρωπαϊκές γλώσσες, τά περισσότερα θεατρικά έργα που άνέβαζαν όφειλαν

33. Helena Romero, *El teatro*, ό.π., σ. 1-78.

Ρένα Μόλχο

νά είναι στά ισπανοεβραϊκά, όχι μόνο γιά νά εξασφαλίζεται ή πληρότητα τών θεατρικῶν αἰθουσῶν καί ή συλλογή πόρων, ἀλλά καί ἐπειδή μόνο ἔτσι θά μπορούσαν νά συγκινήσουν τούς ἀνατολίτες θεατές καί ἐπομένως νά ἀλλάξουν τή νοοτροπία τους. Δυστυχῶς ὅμως, ἐλάχιστα ἀπό τά ἔργα αὐτά διασώθηκαν, συμπεριλαμβανομένων καί τών πολιτικῶν πού ἐμπλούτισαν σημαντικά τή θεατρική δραστηριότητα μετά τό κίνημα τών Νεοτούρκων. Ἡ κατάσταση στόν πίνακα 4 βασίστηκε στήν ὑπάρχουσα βιβλιογραφία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Θεατρικά ἔργα πού γράφτηκαν καί παρουσιάστηκαν μεταξύ τοῦ 1884-1910

Han Beniamin ἢ *El Avaro* (Ὁ Φιλάργγυρος), βασισμένο στό ἔργο τοῦ Μολιέρου, σέ διασκευή τοῦ 1884 ἀπό τόν David Hassid
Mahazei Shaashouim (Διασκεδαστικά ἔργα), 3 ἔργα πού γράφτηκαν στά ἑβραϊκά ἀπό τόν Μ. Υ. Ottolenghi³⁴, καί μεταφράστηκαν ἀπό τόν Raph. Benveniste, γιά παραστάσεις πού ἀνέθηκαν στά 1885, 1897 καί 1899
Saul, γράφτηκε ἀπό τόν Yosef Errera πού τό ἐμπνεύστηκε ἀπό τό ἀντίστοιχο ἔργο τοῦ Vittorio Alfieri
Han Beniamin ἢ *El Avaro* (Ὁ Φιλάργγυρος), βασισμένο στό ἔργο τοῦ Μολιέρου, σέ νέα διασκευή τοῦ Joseph Nehama, τό 1904
Cyrano de Bergerac, ἀνέθηκε τό 1907 ὑπέρ τών σχολείων τῆς Alliance
Dreyfus, τοῦ Henry Bernstein, μέ παραστάσεις τό 1908
Ghetto, τοῦ Herman Heyermans, μεταφρασμένο ἀπό τά γαλλικά τό 1910
Hanuka y Noel (Χανουκά καί Χριστούγεννα), δημοσιεύθηκε τό 1910 ἀπό κάποιον μέ τό ψευδώνυμο Ezra

Τά πρῶτα θεατρικά ἔργα πού δέν βασίζονταν σέ θρησκευτικά θέματα, καί γιά τόν λόγο αὐτό συμμετείχαν γιά πρώτη φορά καί γυναῖκες ἠθοποιοί, ἦταν αὐτά πού ἀνέθηκαν μέ πρωτοβουλία τῆς Σοσιαλιστικῆς Ὁμοσπονδίας Fédération. Γιά τή θεατρική δραστηριότητα τῆς σοσιαλιστικῆς παράταξης δημιουργήθηκε ἐπιτροπή ἀπό τούς Solomon Botton, Matius καί Solomon Carasso καί Haim Benrubi, οἱ ὁποῖοι ἀνέλαβαν τή μετάφραση καί τή διασκευή εἰδικά ἐπιλεγμένων ἔργων στά ισπανοεβραϊκά. Τό θεατρολόγιό τους, ὅπως ἐμφανίζεται στόν πίνακα 5, εἶναι ἐνδεικτικό τῆς συγκεκριμένης ἰδεολογίας.

Ὅμοίως, ἀπό τό 1912, οἱ σιωνιστές, μέ πρωτοβουλία τοῦ συλλόγου Max Nordau, παρουσίασαν σημαντική θεατρική δραστηριότητα μέ σκοπό νά ἀφυπνίσουν τήν ἐθνική συνείδηση τοῦ λαοῦ καί νά συλλέξουν χρήματα γιά τούς συλλόγους τους. Ὅπως φαίνεται ἀπό τήν παρακάτω κατάσταση τών ἐτῶν 1919-1922, στόν πίνακα 6, πρέπει νά εἶχαν ἓνα σημαντικό καί πρωτότυπο ρεπερτόριο.

34. Moise Yacov Ottolenghi, ἰταλός ἐβραῖος ἀπό τό Λιβόρνο, πού ἀνέλαβε τή διεύθυνση τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Talmud Torah Ha Gadol τό 1880.

Τά ισπανοεβραϊκά στην καθημερινή ζωή της Θεσσαλονίκης

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Κατάσταση τών σοσιαλιστικῶν ἔργων

Los negros pastores (Οἱ κακοὶ ποιμένες)
L'embuscade ('Η παγίδα)
El dios de venganza ('Ο Θεός τῆς ἐκδίκησης)
Topaze
Dibbouk ('Ο δαίμονας)
Lo Scampoio (Τό ρετάλι;)
Los hermanos Caramazoff
Una vida y una noche (Μία ζωή καί μία νύχτα)
Resurrection ('Ανάσταση)
El Betagi ('Ο μπετατζής), γράφτηκε ἀπὸ τὸν Ἀλμπέρτο Μόλχο³⁵, παρουσιάστηκε τὸ 1928 καί δημοσιεύθηκε τὸ 1930 σὲ ἔνθετο τῆς ἡμερηίδας *El Populari*

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Κατάσταση σιωνιστικῶν ἔργων

Mazal Ton (Καλὴ τύχη) τοῦ Shalom Alehem, μεταφράστηκε ἀπὸ τὸν Ἀλμπέρτο Ματαράσσο³⁶
El triumpho de la justicia ('Ο θρίαμβος τῆς δικαιοσύνης) τοῦ Μωῦς Νατζαρί
El pogrom de Kichinev ('Ο διωγμός τοῦ Kichinev) τοῦ Σαμπετάι Τζαέν
Los pioneros (Οἱ ἐποικοὶ) τοῦ Σαμπετάι Τζαέν
Los Judios y Doct. Kohn (Οἱ Ἑβραῖοι τοῦ γιατροῦ Κούν), μεταφράστηκε ἀπὸ ἓνα ἔργο τοῦ Μάξ Νορδάου
El Nuevo Ghetto (Τὸ νέο γκέττο), μεταφράστηκε ἀπὸ ἔργο τοῦ Θεοδ. Χέρτζλ
Romeo y Julietta, μεταφράστηκε ἀπὸ τὰ γαλλικά ἀπὸ τὸν Ἰωσ. Καράσσο τὸ 1922

Ἀπὸ τὰ πιὸ δημοφιλῆ ἔργα πού παρουσιάστηκαν κατ' ἐπανάληψη μέχρι τὸν δεῦτερο παγκόσμιο πόλεμο ἦταν τὸ *Dibbouk* καί τὸ *Israel*, τοῦ Ἀνρί Μπερνστάιν, *La Judia* ('Η Ἑβραία), *La reina Esther* ('Η βασίλισσα Ἑσθήρ) τοῦ Καρ. Γκαττένιο, δημοσιεύθηκε τὸ 1926 στὴν ἡμερηίδα *El Maccabeo* καί τὸ *Dreyfus*, πού ἀνεβάστηκε καί ὡς ἐπιθεώρηση. Ἄλλη μία ἐπιθεώρηση, βασισμένη στὸ γαλλικὸ ἔργο *Βασίλισσα Ἑσθήρ* τοῦ Ρακίνα, ἀνεβάστηκε τὸ 1932, ἀφοῦ διασκευάστηκε στὰ ἱσπανοεβραϊκά ἀπὸ τὸν Σλόμο Μερκάντο Ρεουμ-

35. Ὁ Alberto Molho ἦταν συγγραφέας καί μέ τὸ ψευδώνυμο *Napulitan* δημοσιογράφος στὴ σατιρικὴ ἡμερηίδα *La Vara*, γνωστός γιὰ τὴν καυστικὴ του κριτικὴ κατὰ τῆς ἐβραϊκῆς θρησκείας, τοῦ σιωνισμοῦ καί τοῦ ἐποικισμοῦ τῆς Παλαιστίνης.

36. Ἐπανεκδόθηκε σχολιασμένο τὸ 1931 μέ τὸν τίτλο *Mazal Bueno* ἀπὸ τὸν Isaac Florentin.

Ρένα Μόλχο

πέν³⁷. Η πρωτοβουλία ήταν του συλλόγου Bnei Mizrahi, που τό 1934 δημοσίευσε τό έργο στην έφημερίδα *El judío* (‘Ο Έβραϊός) και όργάνωσε δημόσια συζήτηση γιά λόγους διαφώτισης. Τήν ίδια χρονιά παρουσιάστηκε ένα ακόμη έργο μέ μιά είσαγωγή στό ένθετο τής *Tiempo* (‘Ο χρόνος), μέ τόν τίτλο *Los Marranos* (Οί προσήλυτοι), ύπογραμμένο μέ τό ψευδώνυμο T. Yaliz, που δέν ήταν άλλος από τόν εύθυμογράφο τής σατιρικής έφημερίδας *El Tiro* ‘Αλμπέρτο Μπαζιρλάι.

Μολοντί δέν γνωρίζουμε κατά πόσο ό μή έθραϊκός πληθυσμός τής Θεσσαλονίκης συμμετείχε σ’ αυτές τίς παραστάσεις, άξίζει νά σημειωθεί ότι μετά τόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, και οί τέσσερις αίθουσες θεάτρου και κινηματογράφου, όπως του Πατέ, Παλλάς, Μοντέρν και ‘Ατενέ, άνήκαν σέ έβραϊούς έπιχειρηματίς που συχνά τίς νοίκιαζαν σέ έλληνικούς, γαλλικούς και ίταλικούς θιάσους. Ίσως αυτό φανερώνει τή συχνότητα των έβραϊκών θεατρικών παραστάσεων που σέ συνδυασμό μέ τίς έφημερίδες και τά αστικολαϊκά τραγούδια –*Cantigas*– κατέστησαν τήν Ισπανοεβραϊκή τήν έπικρατέστερη μεσογειακή γλώσσα στή Θεσσαλονίκη.

Cantigas - ‘Αστικολαϊκά Ισπανοεβραϊκά τραγούδια και ποίηση

Γεγονός είναι ότι τό τραγούδι ήταν ή πιό διαδεδομένη χρήση τής γλώσσας. Χρησιμοποιούνταν σέ θεατρικές έπιθεωρήσεις αλλά και σέ τελετές που άφορούσαν τόν έβραϊκό κύκλο ζωής στό οίκογενειακό ή στό θρησκευτικό πλαίσιο, άλλα και σέ δημόσιους χώρους ή κέντρα ψυχαγωγίας όπως τά *café chantant*, ή όπως ήταν πιό γνωστά στους ντόπιους τά *café aman*, μέρη όπου

37. Chelomo Reuben, γεννήθηκε στή Θεσσαλονίκη, όπου έλαβε γαλλική μόρφωση. Όσο ήταν ακόμη μαθητής, άρχισε νά δημοσιεύει ποιητικά και πεζά έργα, στα Ισπανοεβραϊκά και στα γαλλικά που διαβάζονταν πολύ, καθώς έμφανίστηκαν από τίς πιό σοβαρές έφημερίδες, μεταξύ των όποιων οί *Action*, *Messagero*, *Verdad*. Ό Reuben δραστηριοποιήθηκε στό σιωνιστικό κίνημα ως διευθυντής του συλλόγου Bethar και ως εκδότης τής σιωνιστικής έφημερίδας *La Nation* και τής *Boz Sionista*. Είναι ό συγγραφέας τής έπιθεώρησης *Esther* και του θεατρικού *Amor por la tierra* (‘Αγάπη γιά τή γή). Τά λογοτεχνικά του έργα περιλαμβάνουν ένα μυθιστόρημα *Bacho el sielo blu de oriente encantador* (Κάτω από τόν ουρανó τής μεθυστικής άνατολής) και μιά μελέτη μέ τόν τίτλο *La calomniá de sangre a traverso la estoria* (‘Η συκοφαντία του αίματος στην Ιστορία). Τό 1935 μετανάστευσε στό Ισραήλ, όπου συνέχισε νά γράφει και νά δίνει διαλέξεις πάνω σέ διάφορα ζητήματα έθνικού περιεχομένου και τό Όλοκαύτωμα. Έγινε ένας από τούς ηγέτες τής έλληνικής κοινότητας και πρόεδρος του Συλλόγου Έλλάς-Ισραήλ. Τό ποίημα που περιλαμβάνεται εδώ πρωτοδημοσιεύθηκε στις Ισπανοεβραϊκές έφημερίδες του Ισραήλ.

Τά ισπανοεβραϊκά στην καθημερινή ζωή της Θεσσαλονίκης

σύχναζαν και συναντιούνταν οι διάφορες εθνότητες. Άλλά και τά μουσικά συγκροτήματα πού έπαιζαν στά ίδια μέρη ήταν συνηθως μικτά, άποτελούνταν δηλαδή από έβραίους και μή έβραίους μουσικούς και τραγουδιστές, καθώς και τό ρεπερτόριο πού περιλάμβανε έβραϊκά, έλληνικά και τουρκικά άσματα. Άν και κάτω άπ' αυτές τίς συνθήκες οι πολιτιστικές άλληλεπιδράσεις ήταν άναπόφευκτες, ό αντίκτυπος τών ισπανοεβραϊκών τραγουδιών ήταν ίσχυρότερος όχι μόνο γιατί ή έβραϊκή πελατεία, σέ σύγκριση μέ τίς άλλες εθνότητες, ήταν μεγαλύτερη αλλά γιατί οι ντόπιες δημιουργίες τών αστικολαϊκών ασμάτων –cantigas– εξέφραζαν τήν άτμόσφαιρα τής σαλονικιώτικης πραγματικότητας μέ τήν όποία όλοι ταυτίζονταν. Τρία τέτοια τραγούδια έπιλέχθηκαν άνάμεσα σέ πολλά άλλα, καθώς άποτελούν άντιπροσωπευτικά δείγματα τής καθημερινής ζωής τής παλιάς Θεσσαλονίκης.

La serena

*En la mar ay una torre
En la torre ay una ventana
Allí aposala palomba
Que a los marineros llama*

*Dame la mano palomba
Yo me subire al tu nido
maldicha ke durmesh sola
Vengo a dormir kontigo*

*Si la mar se faze letche
Los barquitos de Kanela
yo me mancharia entera
para salvar mi pandiera*

*Si la mar se faze letche
Yo me ago un vendedor
Para vender las mi dolores
Con palavricas d'amor*

*Esta serena sta loca
Quere que la ame yo
Que la ame su querido
Que tiene obligation*

Ή σειρήνα³⁸

*Είναι στή θάλασσα ένας πύργος
Στόν πύργο έχει ένα παράθυρο
Έκει άγναντεύει ή περιστέρα
Πού καλεί τούς ναυτικούς*

*Δός μου τό χέρι περιστέρα μου
Γιά ν' άνέθω στή φωλιά σου
Καταραμένη πού κοιμάσαι μόνη
Θά 'ρθω νά κοιμηθώ κοντά σου*

*Άν ή θάλασσα γινόταν γάλα
Οί βαρκούλες από κανέλλα
Θά 'μπαινα στό βούρκο όλόκληρη
Γιά νά σώσω τήν τιμή μου*

*Άν ή θάλασσα γινόταν γάλα
Έγώ θά γινόμουν πωλητής
Γιά νά πουλήσω τόν πόνο μου
Μέ λεξούλες αγάπης*

*Αυτή ή σειρήνα είναι τρελή
Θέλει νά τήν αγαπώ έγώ
Άς τήν αγαπά ό καλός της
Πού 'χει και τήν ύποχρέωση*

Πρόκειται γιά γνώριμη εικόνα τής Θεσσαλονίκης μέ τόν Λευκό Πύργο στην προκυμαία. Στό τραγούδι ό ναυτικός γοητεύεται από μιά κοπέλα πού κατοικεί έναν παραλιακό «πύργο». Είναι πιθανό ότι ή έβραιοπούλα πού άνα-

38. Δαυίδ Σαλτιέλ, *Ίσπανο-εβραϊκά τραγούδια τής Θεσσαλονίκης*, δίσκος τής Oriente Musik, Βερολίνο 1998· συνοδεύεται από δίγλωσσο τευχίδιο κειμένων μέ τόν ίδιο τίτλο.

Ρένα Μόλχο

φέρεται στο τραγούδι ανήκε στο προσωπικό των έντυπιαστικών τοπικών επαύλεων που βρίσκονταν στην παραλιακή περιοχή. Τά περισσότερα από αυτά τα σπίτια, που τότε αποκαλούνταν «πύργοι», κτίστηκαν στην αρχή του αιώνα από έβραίους Θεσσαλονικιούς.

Η κοπέλα και ο ναυτικός ανήκουν και οι δύο στην εργατική τάξη της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, τά μέλη της οποίας ασκούσαν όλα ανεξαιρέτως τά επαγγέλματα. Η Θεσσαλονίκη μάλιστα αποτελεί μοναδική περίπτωση καθώς δεν ήταν σπάνιο εβραίες υπηρέτριες νά εργάζονται σε μη εβραϊκά σπίτια. Αντίθετα από τίς άλλες Έβραϊκές κοινότητες της αυτοκρατορίας, στη Θεσσαλονίκη υπήρχαν τόσο πολλοί Έβραϊοι στά ναυτικά επαγγέλματα που τό 1910 ό μετέπειτα πρόεδρος του Ισραήλ Itzhack Ben Zvi εισήγαγε 15 σαλονικούς ψαράδες στην Παλαιστίνη για νά σπάσει τό αραβικό μονοπώλιο αυτού του επαγγέλματος στίς παραλιακές πόλεις της Άκο και της Ύάφφα.

*La huérfana del prisionero*³⁹

*Yedí Kule verash empasseando
de altas murallas sta rodeado*

*Ninya me va murir kreo de hambre
No puedo mas sufrir se un kadavre*

*En la prision esto por ti atado
En el budrum lloro desmasalado*

*Huérfa era yo me abandonates
ya te pago el Dio porke pekates*

*En altas kadenas esto atado
En el budrum lloro desmazalado*

*Vistidico preto kale hazerte
y a la Keyla levar azeite*

Η όρφανή του φυλακισμένου

*Σάν περνάς θά δεις τό Γεντί Κουλέ
Τριγυρισμένο από ψηλά τείχη*

*Κόρη μου θά πεθάνω άπ' τήν πείνα
Δέν άντέχω πιά είμαι ένα πτώμα*

*Γιά σένα μέ έριξαν στή φυλακή
Στό μπουντρούμι κλαίω ό άμοιρος*

*Ήμουν όρφανή και μ' έγκατέλειψες
Σέ τιμώρησε ό Θεός γιατί άμάρτησες*

*Μέ άλυσίδες από ψηλά είμαι δεμένος
Στό μπουντρούμι κλαίω ό άμοιρος*

*Έτοίμασε μαυρο φόρεμα
Καί φέρε λάδι στή Συναγωγή*

Γεντί Κουλέ λεγόταν ή τουρκική φυλακή στή Θεσσαλονίκη. Μιά όρφανή έβραιοπούλα προδόθηκε από τόν άρραβωνιαστικό της. Καθώς αποδείχθηκε άνίκανος νά κρατήσει τό λόγο του, σύμφωνα μέ τόν έβραϊκό νόμο, τιμωρείται μέ φυλάκιση στό Γεντί Κουλέ. Μέχρι τά τέλη του 19ου αιώνα ή έβραϊκή κοινότητα διέθετε δική της φυλακή, που χρησιμοποιούνταν για νά έκτελούνται οί ποινές που έπιβάλλονταν από τά έβραϊκά δικαστήρια, τά Batei Din. Φαίνεται ότι τό τραγούδι αυτό γράφτηκε μετά τό 1899 που πρωτόανόιξαν οί φυλακές του Γεντί Κουλέ.

39. στό ίδιο, σ. 26.

Τά ισπανοεβραϊκά στην καθημερινή ζωή της Θεσσαλονίκης

*La cigarrera*⁴⁰

*Que ermozo t'akishea
este vistidico blu
Pareces una donsea
Quando sales del tutun
Dime ninya onde moras
Te ire a vijitar
Moro en caleja scura
No se ve a caminar
No miresh ke sto kantando
Es que quiero llorar
O de bueno, o de negro
El tiempo quiero pasar*

Μπλέ φορεματάκι

*Τί ώραϊα πού σου πάει
Αυτό τό μπλέ φορεματάκι
Μοιάζεις μέ άρχοντοπούλα
Σά σχολάς άπ' τά καπνά
Πές μου κόρη μου ποῦ μένεις
Νά περάσω νά σε δῶ
Μένω σ' ένα σκοτεινό σοκάκι
πού δέ βλέπεις ποῦ πατάς
Δέ βλέπεις πού σου τραγουδάω
Κι εἶμαι έτοιμος νά κλάψω
Πότε μέ τίς καλές πότε μέ τίς μαῦρες μέρες
θέ νά πέρασει ό καιρός*

Ένας φτωχός Έβραῖος μένει στό Reggie Vardar, μιά άπό τίς πολλές έργατικές φτωχογειτονιές τής Θεσσαλονίκης πού δημιουργήθηκαν μετά τίς πυρκαγιές τοῦ 1890 καί τοῦ 1917. Έρωτεύεται μιά νεαρή έβραιοπούλα, πού φορά τή μπλέ στολή πού φορούσαν οἱ καπνεργάτες στό καπνεργοστάσιο τής περιοχής, τή γνωστή Reggie. Η περιγραφή τής συνοικίας (*Moro en caleja skura, no se ve a caminar* – Μένω σ' ένα σκοτεινό σοκάκι πού δέ βλέπεις ποῦ πατάς) ταιριάζει άπόλυτα μέ τίς περιγραφές τῶν πηγῶν πού άναφέρονται στίς άξιοθρήνητες συνθήκες διαβίωσης στίς φτωχικές έβραϊκές συνοικίες τής Θεσσαλονίκης.

Η συνοικία Reggie Vardar βρισκόταν στή δυτική πλευρά, στίς παρυφές τής πόλης. Η περιοχή αὐτή θεωροῦνταν ή χειρότερη άπό ύγιεινής πλευρᾶς γιατί εἶχε έλη καί στάσιμα νερά πού σέ συνδυασμό μέ τήν πενιχρή οίκοномиκή κατάσταση τῶν κατοίκων μεταβάλλονταν σέ πρόσφορο έδαφος γιά τή διάδοση έπιδημιῶν. Στήν ἴδια αὐτή περιοχή, στή συνοικία τοῦ βαρώνου Χίρς κοντά στόν παλιό σταθμό, οἱ ναζί δημιούργησαν τό περίφημο γκέτο άπ' όπου έκτόπισαν όλους τούς Έβραῖους τής Θεσσαλονίκης. Πλούσιοι καί φτωχοί, νέοι καί γέροι, έγγράμματοι ή άγράμματοι, 50.000 άνθρωποι πού όλοι τους μιλοῦσαν τά ισπανοεβραϊκά, έκτοπίστηκαν γιά νά έξοντωθοῦν άπό τούς ναζί μεταξύ τοῦ Μαρτίου καί τοῦ Αύγούστου τοῦ 1943.

Ίσπανοεβραϊκή ποίηση μετά τό Όλοκαύτωμα⁴¹

Όταν οἱ λίγοι πού επέζησαν επέστρεψαν στήν πατρίδα τους, τή Θεσσαλονίκη, άντιμετώπισαν τό πολιτιστικό κενό πού εἶχε αλλάξει δραματικά τή φυ-

40. στό ἴδιο, σ. 30.

41. Isaak Jack Levy (μεταφραστής καί σχολιαστής), *And the World stood Silent. Sephardic Poetry of the Holocaust*, Οὐρμπάνα καί Σικάγο 1989, σ. 162-165, 179-181.



Ρένα Μόλχο

σιογνώμια της πόλης τους. Στο πένθος τους, γιά ἄλλη μία φορά, ὁ θρήνος τους καί τά συναισθήματά τους ἐκφράστηκαν μέ ἰσπανοεβραϊκοὺς στίχους. Τά δύο ποιήματα πού ἐπιλέχτηκαν περιγράφουν τό καθένα μέ τόν τρόπο του τήν ἀμετάκλητη καταστροφή αὐτοῦ τοῦ ἰσπανόφωνου πολιτισμοῦ, καλύτερα ἀπό κάθε ἱστορική ἀναφορά:

*Despoues de la catastrophia en Salonique*⁴²

por Yehouda Haim HaCohen Perahia⁴³

*Como en oun fiéro tan souzio el oro pouro se troco!
Como en oun simbolo ajéno el nuestro sé abolto!
Como en esta bouéna localita yamada Yr Vaém béisrael!
Todo dévino ajéno i non sé siénté mas nombrar Asael!*

*Camino por la caillès dé esta benditcha sivdad
Malgrado el sol todo me paréssé estar en la escouridad
Mi fatcha dé afouéra amostra alégré ma mí ojo lagriméa
Mi alma mas ke tristé ver todo Djidios eilla dézéa.*

Al professor Michaél Molho

Miercoles 8 Agosto 1945

Στή Θεσσαλονίκη μετά τήν καταστροφή

τοῦ Υ. Χ. Ἀκοέν - Περαχιά

*Πῶς ἔγινε καί τό ἀτόφιο χρυσάφι μεταβλήθηκε σέ μαῦρο σίδερο
Πῶς τό δικό μας σύμβολο ἔγινε ξένο
Πῶς αὐτός ὁ καλότυχος τόπος πού ὀνομάστηκε «Μητέρα- πόλη τοῦ Ἰσραήλ»
Ἐγινε τόσο ξένος πού δέν ἀκούγεται πιά τό Ἀσαέλ⁴⁴*

42. Τό ποίημα «Despoues de la catastrophia en Salonique» ἀποτελεῖται ἀπό 11 στροφές.

43. Ὁ Yehouda Haim HaCohen Perahia προέρχεται ἀπό παλιά διάσημη ραββινική οἰκογένεια τῆς Ἰσπανίας. Πρίν ἀπό τό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο ἦταν ἀντιπρόσωπος μιᾶς ἐταιρείας καπνῶν στήν Ξάνθη. Ὁ Perahia πέρασε τά χρόνια τῆς Κατοχῆς στήν Ἀθήνα, ὅπου κατόρθωσε νά ἐπιζήσει μέ τή βοήθεια τῆς ὑπηρετριάς του. Στά πεζά του συγκαταλέγονται τά μυθιστορήματα *Bimba* (Κούκλα) καί τό *El ultimo esfuerzo* (Ἡ τελευταία προσπάθεια), ἡ μονογραφία *La famille Perahia à Thessalonique* (Ἡ οἰκογένεια Περαχιά στή Θεσσαλονίκη), μιά συλλογή ποιημάτων μέ τίτλο *Poemas*, ὅπως καί διαλέξεις καί σχόλια γιά τήν οἰκογένειά του, τόν ἐβραϊσμό τῆς Θεσσαλονίκης καί ἄλλα γενικότερα θέματα.

44. Τό Ἀσαέλ εἶναι ἐβραϊκό ἐπίθετο, ἐδῶ ὅμως ἔχει διπλή σημασία γιατί ἐννοιολογικά σημαίνει θεοκαμωμένο ἢ θεόκτιστο.

Τά ισπανοεβραϊκά στην καθημερινή ζωή της Θεσσαλονίκης

Περπατῶ στους δρόμους αὐτῆς τῆς εὐλογημένης πόλης
καί παρά τόν ἥλιο μοῦ φαίνονται ὅλα θεοσκότεινα
Τό πρόσωπό μου φαίνεται χαρούμενο ἀλλά τό μάτι μου δακρύζει
ἡ ψυχὴ μου, μαύρη, ὅλο Ἑβραίους ἀναζητᾷ νά βρεῖ

Στόν καθηγητὴ Μιχαήλ Μόλχο,

Θεσσαλονίκη, Τετάρτη 8 Αὐγούστου 1945

Saloniko⁴⁵

por Chelomo Reuben

No. No es esta la sivda onde vide el dia
No son estos los hombres ke konosi en mi tchikes.
No es este el sol ke estonse ardía,
Ni es este el sielo ke me intchia de boratches.

I yo kreo bivir en ouna otra planeta
onde en kada passo me paresse a mi ver
Solombras ke defilan - en un numero sin kuenta
I sus vista me aze profundamente ezmover.

Entre eyas yo kreo ver las konosidas figuras
De mi viejos, mis ermanos, de amigos sin kontar
Entre eyas miles son las inosentes kriaturas,
luzes puras ke las bestias no hezitaron a amatar.

Salonico, Agosto 1966

Θεσσαλονίκη

τοῦ Σ. Ρεουμπέν

Ὅχι, αὐτὴ δέν εἶν' ἡ πόλη πού γεννήθηκα
Ὅχι, δέν εἶν' αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι πού γνώρισα παιδί
Οὔτε κι αὐτός εἶναι ὁ ἥλιος πού μάς φώτιζε
Οὔτε κι ὁ ἴδιος οὐρανός πού μέ μεθοῦσε

Κι ἐγὼ νιώθω νά βρίσκομαι σέ ἄλλον πλανήτη
ὅπου σέ κάθε βῆμα μοῦ φαίνεται πὼς βλέπω
σκιές νά παρελαύνουν - ἀναρίθμητες
κι ἡ ὄψη τους βαθιά μ' ἀναστατώνει

Ἀνάμεσά τους, νομίζω γνωστές μορφές πὼς βλέπω
τούς γέρους μου, τ' ἀδέλφια μου, κι ἀμέτρητους φίλους μου
Ἀνάμεσά τους χιλιάδες εἶναι τὰ ἀθῶα παιδιὰ
ἄσπιλα φώτα, πού τὰ τέρατα δέν δίστασαν νά σθῆσουν

Θεσσαλονίκη, Αὐγουστος 1966

45. Τό ποίημα «Saloniko» ἀποτελεῖται ἀπὸ 13 στροφές.

Ρένα Μόλχο

“Έτσι μίλησαν οί τελευταίοι τών Μοϊκανών, οί πατεράδες μας, πού ή ίσπανοεβραϊκή τους κληρονομιά μάς κάνει νά νιώθουμε σήμερα έξίσου άνετα στήν Ίσπανία όπως καί στήν Έλλάδα. Τό συναίσθημα αυτό δέν πηγάζει μόνο από τήν έξοικείωσή μας μέ τή γνώριμη σέ μάς μουσικότητα τής ίσπανικής γλώσσας. Άλλά κυρίως έπειδή ένθαρρύνεται από τή στάση τών ίσπανικών άκαδημαϊκών καί μή ίδρυμάτων, όπως ό Δήμος καί τό Ίδρυμα Ναχμανίδη τής Γερόνας, πού άφιερώθηκαν στήν άποκατάσταση του ίσπανοεβραϊκού πολιτισμού ως άναπόσπαστου τμήματος του ίσπανικού. Κάτι άνάλογο δέν έχει άκόμη άξιοποιηθεϊ στόν τόπο μας.

Ρένα Μόλχο

**Δελφικές Γιορτές (1927, 1930):
ή αναβίωση του αρχαιοελληνικού χοροῦ
στόν «Προμηθέα Δεσμώτη»
καί στίς «Ίκέτιδες» τοῦ Αἰσχύλου**

Πολλές πτυχές τῶν παραστάσεων τῶν δύο αρχαιοελληνικῶν τραγωδιῶν στίς Δελφικές Γιορτές παρουσιάζουν καλλιτεχνικό καί ἰδεολογικό ἐνδιαφέρον (ὁ ὑπαίθριος χώρος μέ φωτισμό ἡμέρας, οἱ μάσκες, τά κοστούμια, οἱ θεωρητικοί προβληματισμοί κ.ἄ.). Ὅλες οἱ πηγές μαρτυροῦν, ὅμως, ὅτι τό σημαντικότερο καλλιτεχνικό γεγονός ἦταν ἡ ἀναβίωση τοῦ τραγικοῦ χοροῦ· καί ὅλες ἀναγνωρίζουν πῶς ἡ ἐργασία αὐτή ὀφειλόταν στήν Ἀμερικανοελληνίδα Εὐα Πάλμερ Σικελιανοῦ, πού, ἀπό τό 1924, ἀνέλαβε νά κάνει καί πάλι τό χορό «τὴν καρδιά τοῦ δράματος», δηλαδή, «χορό πού τραγουδάει καί πού χορεύει καί πού ἐκφράζει εἰς τάς κινήσεις του ὅλη τὴ συγκίνηση τοῦ δράματος»¹. Τό θεατρικό παρελθόν τῆς Σικελιανοῦ μέχρι τό 1927 ἦταν ἐξαιρετικά πενιχρό². Οἱ κύριες ἀσχολίες τῆς, μετὰ τό 1907, ἦταν ἡ ἐκμάθηση τῆς βυζαν-

¹ Ἡ ἐργασία αὐτή ἀποτελεῖ ἀνεπτυγμένη μορφή ἀνακοίνωσης πού δόθηκε τό Νοέμβριο τοῦ 1996 στό διεθνές συμπόσιο «Τά ὅρια τῆς ἀρχαίας κληρονομιάς. Ἡ διαχείριση τῆς ἀρχαιότητος ἀπό τό νεότερο Ἑλληνισμό», πού ὀργάνωσε τό Πανεπιστήμιο Κρήτης, στό Ρέθυμνο. Στό σημεῖο αὐτό θά ἤθελα νά εὐχαριστήσω τὴν Ἀρ. Μανούσα-κα, τόν Δ. Σπάθη καί τόν Θ. Χατζηπανταζή γιὰ τίς παρατηρήσεις τους στό κείμενο.

1. Εὐα Σικελιανοῦ, «Εἰσήγησις στόν Προμηθέα», ἐφ. *Βραδυνή*, 12 Ἰανουαρίου 1925.

2. Μέχρι τό 1902, πού ἦρθε στήν Εὐρώπη, συμμετεῖχε σέ ἐλάχιστες μαθητικές παραστάσεις καί ἀπαγγελίες σέ ἀμερικάνικα κολλέγια· στό διάστημα 1902-1906 εἶχε δύο ἀποτυχημένες ἀπόπειρες νά ἀνέβει στήν ἐπαγγελματική σκηνή στό Λονδίνο καί στό Παρίσι· τὴν ἴδια περίοδο συναναστρεφόταν μέ ἐστέτ καλλιτέχνες τῆς γαλλικῆς πρωτεύουσας καί ἐμφανίστηκε σέ λίγες ἐρασιτεχνικὲς παραστάσεις τῶν παραπάνω κύκλων, στίς ὁποῖες κυριαρχοῦσε ἕνας ἄκρατος αἰσθητισμός. Βλ. Εὐα Σικελιανοῦ, *Ἰερὸς Πανικός*, Μετάφρ. John. P. Anton, Ἀθήνα 1992, σ. 63, 123-124 [στό ἐξῆς: Σικελιανοῦ (1992)]· Λία Παπαδάκη (ἐπιμ.), *Γράμματα τῆς Εὐας Palmer Σικελιανοῦ* στὴ *Natalie Clifford Barney*, Ἀθήνα 1995, σ. 15-19· Efthalia Papadaki, *L'Interprétation de l'antiquité en Grèce moderne: le cas de Anghélos et Eva Sikelianos, (1900-1952)*, δακτ. διδ. διατρ.,

Ἀντώνης Γλυτζουρής

τινῆς μουσικῆς θεωρίας δίπλα στὸν Κωνσταντῖνο Ψάχο καὶ ὁ ἀργαλειός³· ἐνῶ ἀπὸ τὸ 1924 μέχρι τὴν ἀναχώρησή της ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τὸ 1933, ἀφιερώθηκε στὴν ὑλοποίηση τῆς δελφικῆς ἰδέας τοῦ συζύγου της.

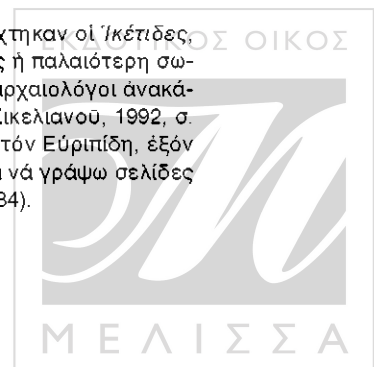
Ἡ βασικὴ προσέγγιση τῆς Σικελιανοῦ ἀπέναντι στὸν ἀρχαῖο χορὸ στηρίχτηκε στὸν φιλοσοφικὸ ὀρισμὸ τοῦ Πλάτωνα, ὅτι «ὁ Χορὸς εἶνε ἐνότης Ποιήσεως, Μουσικῆς καὶ Γυμναστικῆς»· καί, κατὰ δεύτερο λόγο, στὴν παράφραση τῆς *Ποιητικῆς*: «ὁ χορὸς ἐκφράζει σέ κίνησιν ἥθη, πάθη καὶ πράξεις τῶν ὑποκριτῶν»⁴. Παράγωγο τῆς ἀριστοτελικῆς ρήσης ἦταν ἡ ἀποψη τῆς Σικελιανοῦ ὅτι «οἱ ἀρχαῖοι εἰς τὸ χορὸ εἶχαν ἡθοπρακτικὴ, μιμητικὴ, παντομιμικὴ δύναμη ἐξαιρετικὰ ἀνεπτυγμένη»· καὶ ὅτι «μέ κινήματα ἐκφράζανε ὁλόκληρες ὑποθέσεις». Ἐνῶ, συνυφασμένη μέ τὴν πλατωνικὴ «τριάδα», ἦταν ἡ πεποίθησή της ὅτι «στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα δέν ὑπῆρχε χορὸς αὐτὸς καθαυτός». Ἡ πλατωνικὴ ἐνότητα τοῦ χοροῦ προϋπῆρχε μάλιστα τῆς τραγωδίας, ἀποτελοῦσε τὸ γενεσιουργὸ τῆς συστατικῆς, καὶ ἀπὸ ὧν προέκυπτε ἡ βεβαιότητα τῆς Σικελιανοῦ ὅτι ὁ ἀρχαιοελληνικὸς χορὸς καὶ ἡ ἀκμὴ του συνδέονται μέ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ. Οἱ ἀπόψεις αὐτές ἔρχονταν σέ συμφωνία καὶ μέ τὴν ἐκτίμηση πού ἔτρεφε γιὰ τὸν Αἰσχύλο, ὡς τὸν πλησιέστερο δηλαδὴ στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ ἀπὸ τοὺς ἄλλους δύο τραγικούς, γιὰ τοὺς ὁποίους δέν ἔδειχνε ἰδιαίτερη συμπάθεια⁵. Ἡ Σικελιανοῦ ἦταν πάντως ἀρνητικὴ στὴ συνδρο-

L'Université de Paris I, Παρίσι 1998, σ. 50-54. Ἀπὸ τὸ 1907 ἕως τὸ 1927, πού ζοῦσε κυρίως στὴν Ἑλλάδα, ἡ Σικελιανοῦ ἐμφανίστηκε μία μόνο φορὰ στὴ σκηνή κι αὐτὴ στὸ Παρίσι, τὸ 1911, ὅταν ἔπαιξε τὸ ρόλο τῆς Χρυσόθεμης στὴν *Ἠλέκτρα* τοῦ Σοφοκλῆ σέ παράσταση πού ἔδωσε ὁ Ραϋμόνδος καὶ ἡ Πηνελόπη Ντάνκαν στὸ Σατλέ καὶ τὸ Τροκαντερό.

3. Ἡ γνωριμία τῆς Σικελιανοῦ μέ τὴν παραδοσιακὴ ἑλληνικὴ μουσικὴ καὶ τὸν ἀργαλειό ἔγινε γύρω στὰ 1904/5 στὸ Παρίσι ἀπὸ τὸ ζεῦγος Ντάνκαν· στὴ συνέχεια, οἱ γνώσεις της ἐμπλουτίστηκαν καὶ συστηματοποιήθηκαν στὴν Ἑλλάδα. Παρακολούθησε μαθήματα μέ τὸν Ψάχο, ἐρασιτεχνικὰ ἀπὸ τὸ 1908, καὶ συστηματικότερα ἀπὸ τὸ 1915 ἕως τὸ 1920. Βλ. Σικελιανοῦ (1992) καὶ Μ.Φ. Δραγοῦμης, «Κωνσταντῖνος Α. Ψάχος», π. *Λαογραφία*, τ. ΚΘ', 1974, σ. 311-312.

4. «Ἡ μουσικὴ εἰς τὸ ἀρχαῖον δρᾶμα», ἐφ. *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 5 Ὀκτωβρίου 1931· Σικελιανοῦ (1992), σ. 123-124, 203-204· τῆς ἴδιας, «Ἡ ἑλληνικὴ μουσικὴ», στὸ *Τρεῖς διαλέξεις*, Ἀθήνα 1921, σ. 55, 589 [στὸ ἐξῆς: Σικελιανοῦ (1921)]· «Προκήρυξις Μουσικοῦ Διαγωνισμοῦ γιὰ τὴν μελοποίησιν τῶν χορικῶν τῆς τραγωδίας *Ἰκέτιδες* τοῦ Αἰσχύλου», ἐφ. *Πρωΐα*, 18 Ἰανουαρίου 1929· «Τί εἶναι μεγάλο θέατρο;» [1940], Μετάφρ. Γ. Σούλης, *Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά*, 1949, σ. 39.

5. Ἦταν δέ ἐνθουσιασμένη, ὅταν γιὰ τίς δεύτερες γιορτές ἐπιλέχθηκαν οἱ *Ἰκέτιδες*, ἔργο ὅπου ὁ χορὸς εἶναι ὁ πρωταγωνιστής καὶ θεωροῦνταν τότε ὡς ἡ παλαιότερη σωσμένη τραγωδία· δήλωνε μάλιστα ὅτι θὰ ἦταν πῶς εὐτυχής, «ἂν οἱ ἀρχαιολόγοι ἀνακάλυπταν ἓνα ἔργο τοῦ Φερεκύδη ἢ τοῦ Πρατίνα ἢ τοῦ Θέσπιδος» (Σικελιανοῦ, 1992, σ. 144). Ὁ Γιάννης Τσαρούχης θυμόταν ἀργότερα ὅτι «δέν ἀγαποῦσε τὸν Εὐριπίδη, ἐξόν ἀπὸ τίς *Βάκχες*, πού τίς θεωροῦσε Αἰσχυλικό ἔργο» («Θὰ μπορούσα νά γράψω σελίδες ἀτέλειωτες γιὰ τὴν Εὐα Σικελιανοῦ», π. *Ἠώς*, τχ. 103-107, 1967, σ. 234).



Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ χοροῦ στίς Δελφικές Γιορτές

μὴ εἰδικῶν μελετητῶν τοῦ ἀρχαίου θεάτρου καὶ ἰσχυριζόταν ὅτι ἡ προσέγγιση στοῦ θέματος τοῦ χοροῦ δὲν ἦταν ζήτημα βιβλίων, ἀλλὰ «ἐσωτερικῆς φώτισης»⁶. Οἱ ἀπόψεις αὐτές δὲν σχετίζονταν μόνο μέ τό παρελθόν, ἀλλὰ κυρίως μέ τό παρόν καί τό μέλλον τῆς χορευτικῆς τέχνης. Ἡ μεγάλη ἀκμή πού σημείωνε ἡ τελευταία στίς πρώτες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα ἦταν γιά τή Σικελιανοῦ ἐπουσιώδης, ἀφοῦ, στό σύνολό του, ὁ σύγχρονος χορός παραβίαζε τό πλατωνικό τρίπτυχο⁷. Τό ζήτημα ξεπερνοῦσε ἔτσι τά ὅρια μιάς ἀπλῆς ἀναβίωσης σέ παραστάσεις ἀρχαίας ἐλληνικῆς τραγωδίας, ἀφοῦ ὁ ἀρχαῖος χορός ἀντιπροσώπευε «μία αἰώνια ἀνάγκη τῆς τέχνης» καί ἡ ἀναβίωσή του στόχευε στή διαμόρφωση μιᾶς νέας τέχνης, βασισμένης στή σύνθεση τῶν πλατωνικῶν στοιχείων»⁸.

Ἡ Σικελιανοῦ δὲν ἦταν βέβαια οὔτε ἡ πρώτη οὔτε ἡ μόνη, πού, ἔχοντας ὡς ἀφετηρία τόν ἀρχαῖο χορό, ὁραματίστηκε μιά ριζική ἀναμόρφωση τῆς χορευτικῆς τέχνης. Ἀπό τίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα σέ παρόμοιο ἐγχείρημα εἶχε προβεῖ ἡ Ἰζαντόρα Ντάνκαν. Ἡ διάσημη Ἀμερικανίδα χορεύτρια καί ἱέρεια τοῦ θαγκνερισμού στήν Εὐρώπη ξεκινοῦσε ἀπό τήν ἄποψη πού θέλει καί τόν ἀρχαῖο καί τό σύγχρονο ἄνθρωπο προϊόν τῆς φύσης καί ἔθετε ὡς κέντρο τῆς χορευτικῆς ἔκφρασής του τό αἰώνιο «ἡλιακό πλέγμα»⁹. Γιά τή συμπατριώτισσά της ὁμως οἱ σχέσεις μέ τήν ἀρχαία χορευτική τέχνη δὲν περνοῦσαν μέσα ἀπό τά κανάλια τῆς φύσης, ἀλλὰ μέσα ἀπό τό ποτάμι τῆς ἱστορίας. Ἡ Σικελιανοῦ ἰσχυριζόταν ὅτι τά στοιχεία τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ χοροῦ ἦταν ζωντανά, μέ τήν ἐννοια ὅτι εἶχαν διατηρηθεῖ ἀπό τήν ἀρχαιότητα στούς κόλπους τῆς ἀνεπηρέαστης ἀπό τόν δυτικό, ἀστικό πολιτισμό ἐλληνικῆς ἐπαρχίας. Διαπίστωνε, ἐπιπλέον, ὅτι στά ἐλληνικά χωριά «οἱ χορευτικοί ρυθ-

6. «Δέν ὑπάρχει κάτι πού νά ὀνομάζεται ἀρχαιολογική ἀκρίβεια», ὅπως ἡ ἴδια δήλω-
νε χαρακτηριστικά (1992, σ. 123-124, 130).

7. στό ἴδιο, σ. 200-201.

8. Σικελιανοῦ (1921), σ. 57. «Θέλαμε νά ἀποδείξουμε γιά τό χορό, πῶς ὄχι μόνον τό ἀρχαῖο δράμα τόν εἶχε ἐπικέντρό του καί λόγο ὑπαρξῆς του, ἀλλ' ἐπίσης, πῶς ἡ τάση τῆς σύγχρονης τέχνης προχωράει ψηλαφητά γιά νά ξαναβρεῖ τήν τέλεια μορφή τέχνης, πού ἡ ἐλληνική φυλή, τουλάχιστο σ' ἓνα μέρος της, ἔχει διαφυλάξει τά στοιχεία της» («Ἡ τραγωδία κατὰ Σικελιανόν» [1928/9], π. Θέατρο, τχ. 11, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1963, σ. 67-68).

9. «Ζητήσατε τήν πρώτην ἀρχήν τοῦ χοροῦ, ἀνατρέξατε εἰς τήν φύσιν καί θά ἰδῆτε, ὅτι ὁ χορός τοῦ μέλλοντος εἶναι ὁ χορός τοῦ παρελθόντος, ὁ αἰώνιος, ὁ ὁποῖος ἦτο καί θά εἶνε πάντοτε ὁ αὐτός» ... «Καί αἱ κινήσεις τοῦ ἀνθρώπου θά εἶναι τότε φυσικαί καί ὡραῖαι, ὅπως αἱ κινήσεις τῶν ζώων» (Ἰζαντόρα Ντάνκαν, «Ὁ χορός τοῦ μέλλοντος», Μετάφρ. Γ. Βαρούνης, π. Παναθήναια, τ. Δ', 15 Ὀκτωβρίου 1903, σ. 6-7). Βλ. ἐπίσης, «The Dance in Relation to Tragedy», *Theatre Arts Monthly*, Νέα Ὑόρκη, Ὀκτώβριος 1927· πθ. Β. Κανέλλος, *Ἡ ἀρχαία ἐλληνική ὄρχησις καί ἡ Ἰσιδώρα Δούγκαν*, Ἀθήνα 1966, σ. 15-19 καί Ἰζαντόρα Ντάνκαν, *Ἡ ζωή μου*, Μετάφρ. Ἄννα Σικελιανοῦ, Ἀθήνα 1990.

Ἀντώνης Γλυτζουρής

μοί είναι ὅλοι ἀρχαῖοι καί ἄγνωστοι στήν Εὐρωπαϊκή μουσική». Συμπλήρωνε, ὥστόσο, ὅτι οἱ χωριάτικοι χοροί, ἄν καί πολύτιμοι «ἐπειδή δείχνουν τή δύναμη τῆς ἐλληνικῆς παράδοσης», ἀποτελοῦσαν «μικρά συντρίμια τοῦ ἀρχαίου χοροῦ γιά νά θασιστεῖ εἰς αὐτά καμμιά νέα ἐξέλιξη τῆς τέχνης». Κατά τήν ἄποψή της, διέθεταν τό πλατωνικό τρίπτυχο, ἀλλά στεροῦνταν τήν παντομική διάσταση¹⁰. Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἀρχαίου χοροῦ θά ἔπρεπε λοιπόν νά στηριχτεῖ μέν στήν ἱστορία, ἀλλά μ' ἓναν τρόπο πιό πρωτότυπο ἢ, καλύτερα, πιό πλάγιο.

Σέ μιά προσπάθεια νά βρεῖ κάποια λύση γιά τήν ἠθοποιητική τέχνη τοῦ ἀρχαίου χοροῦ (ἀλλά καί νά διαμορφώσει μιά «καθαρή ἐλληνική» γυμναστική, πού θά γινόταν ἡ βάση τῆς καλλιτεχνικῆς ἔκφρασης τοῦ χορευτῆ) ἡ Σικελιανοῦ στράφηκε σέ ἀρχαῖα ἀγγεῖα, ἀνάγλυφα καί γλυπτά¹¹· καί ἐπειδή συμβάδιζαν χρονολογικά μέ τήν ἀκμή τοῦ ἀρχαίου χοροῦ καί κυρίως ἐπειδή παρουσίαζαν τίς φιγούρες μέ τά πόδια καί τό κεφάλι σέ πλάγια στάση καί τό σῶμα σέ μετωπική. Πίστευε μάλιστα ὅτι αὐτό δέν ἦταν εἰκαστική σύμβαση ἀλλά χορευτική, αὐτό πού ὀνόμασε ἀργότερα «ἀπολλώνεια κίνηση στό χορό»· σύμφωνα μ' αὐτήν, ὁ χορευτής ἔπρεπε νά ἐπιδιώκει τήν «ἀπομονωτική κίνηση» τῆς πόδας πού πρόσφεραν τά ἀγγεῖα¹². Ἡ βάση, ὅμως, πάνω στήν ὁποία θά θεμελιωνόταν τό οἰκοδόμημα τῆς ἀναβίωσης τοῦ ἀρχαίου χοροῦ ἦταν ἡ μουσική¹³. Καί ἐδῶ διαπιστωνόταν ἡ ἱστορική συνέχεια μέσω τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς καί μάλιστα πολύ πιό κατηγορηματικά: «ἡ ἐλληνική μουσική εἶναι ἡ ἀρχαία» καί μάλιστα «ἡ μόνη τέχνη πού στάθηκε ζωντανή ἀπό τήν ἀρχαιότητα», τό μόνο δείγμα πού ἀποδεικνύει περίτρανα «ὅτι ἡ σημερινή Ἑλλάδα εἶναι συνέχεια τῆς ἀρχαίας»¹⁴. Ἡ βυζαντινὴ μουσική παράδοση διέθετε ἐπιπλέον μιά σημαντική λειτουργικότητα: «τόν ἀδιάσπαστο σύνδεσμο τοῦ λόγου μέ τή μουσική»¹⁵. Συνέχεια ὅμως ὑπῆρχε μόνον ὡς πρός τό μουσι-

10. Σικελιανοῦ (1921), σ. 57-60.

11. Πέρα ἀπό τήν ὕφανση στόν ἀργαλειό, ἡ Σικελιανοῦ εἶχε μάθει ἀπό τό Ραϋμόνδο Ντάνκαν καί τή μέθοδο ἀντιγραφῆς ἀπό ἀρχαῖες εἰκονογραφικές μαρτυρίες, πού χρησιμοποιοῦσε γιά τούς χορούς τῆς ἀδελφῆς του· βλ. Ἰζ. Ντάνκαν, *Ἡ ζωὴ μου*, ὁ.π., σ. 53, 64· Σικελιανοῦ (1992), σ. 69-74.

12. Σικελιανοῦ (1992), σ. 201.

13. Ἡ μουσική ἦταν ἄλλωστε τό μόνο ἐφόδιο πού διέθετε ἡ Σικελιανοῦ γιά τήν ἀναβίωση τοῦ χοροῦ. Ὄταν ὁ Ἀγγελος τῆς πρότεινε νά ἀναλάβει τό χορό τοῦ *Προμηθέα* τό 1924 ἐκεῖνη ἦταν ἀπασχολημένη μέ τό «παναρμόνιο» ὄργανο. Ἡ πρόταση μάλιστα φαίνεται πῶς μᾶλλον τήν ξάφνιασε καί εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι τήν ἀντιμετώπισε ἀρχικά σά «μιά ἐφαρμογή τῆς Ἑλληνικῆς μουσικῆς σέ δράμα»· ὡς ἓνα ἐξελικτικό στάδιο δηλαδή τῆς ἐλληνικῆς μουσικῆς σχολῆς πού ἐπιθυμοῦσε νά ἱδρύσει. Γιά τίς παραπάνω ἀπόψεις της βλ. «Ἡ ἐλληνική μουσική», π. Φιλότεχνος, τ. Ι', Βόλος, Μάιος 1927, σ. 277-278.

14. Σικελιανοῦ (1921), σ. 69-71 καί *Ἡ ἐλληνική μουσική*, ὁ.π..

15. «Ἡ πρώτη μου ἐννοία γιά νά συγκεντρώσω ὅπως ἤθελα τό κέντρο τῆς συγκίνη-

Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ χοροῦ στίς Δελφικές Γιορτές

κό σύστημα πού διαφύλαξε ἡ παράδοση· στόχος δέν ἦταν δηλαδή ἡ «προσαρμογή ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων σέ στίχους τοῦ Αἰσχύλου», ἀλλά ἡ χρήση τῆς μεθόδου πού διαφύλαξαν Ἑκκλησία καί λαός, σέ μιά «ἐλεύθερη πρωτότυπη σύνθεση»¹⁶.

Ἔτσι, ἂν καί ὁ Σικελιανός ἐπιθυμοῦσε γιά μουσικό τοῦ *Προμηθέα* τόν Μανώλη Καλομοίρη, ἡ σύζυγός του ἀντέδρασε σθεναρά καί κατόρθωσε τελικά νά ἐπιβάλει τόν Ψάχο¹⁷. Χάρη στή δική της ἐπιμονή, ὁ Ψάχος πείστηκε νά γράψει μουσική σέ παρασημαντική, προσφέροντας «εἰς πάντα προσεκτικόν ἀκροατὴν γενικὴν ἰδέαν τῆς ἐν γένει ἐλληνικῆς μουσικῆς ἀπὸ τῶν ἀρχαίων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων καί ὡς πρὸς τὴν μουσικὴν καί ὡς πρὸς τοὺς ρυθμούς»¹⁸. Στίς ἀρχές τοῦ 1925, ἡ Σικελιανοῦ ἄρχισε νά στελεχώνει τό χορό τῶν Ὁκεανίδων. Ἐδῶ σημειώθηκε μιά ἐνδιαφέρουσα παρέκκλιση ἀπὸ τίς ἀρχικὲς τῆς ἐπιθυμίες. Ἀρχικά, εἶχε σκεφτεῖ νά διαλέξει «ἡ κορίτσια τῆς μεσαιῶν τάξεως – ἢ χωριάτισσες»· οἱ τελευταῖες, ὅμως, παρόλο πού «θὰ ἦταν ὠραῖες στὴν ἀπλότητά τους», ἀπορρίφθηκαν τελικά, ἐπειδὴ δὲ διέθεταν ὁμοιόμορφο μαῦρισμα γιά νά φορέσουν τὰ ἀρχαῖα κοστούμια καί «τό ἀποτέλεσμα δὲ θὰ ἦταν ὠραῖο – γιατί θὰ εἶχαν ἄλλο χρῶμα τό πρόσωπο καί τὰ χέρια καί ἄλλο ὁ λαιμός». Ἔτσι, ἐπέλεξε ἀναγκαστικά κοπέλες ἀπὸ τό Λύκειο Ἑλληνίδων, πού προέρχονταν ἀπὸ μεγαλοαστικούς κύκλους, παρόλο πού φοβόταν ὅτι «τά κορίτσια τῆς πλουσίας τάξης» ἦταν ἀκατάλληλα, ἐπειδὴ εἶχαν υἱοθετησεῖ δυτικά ἥθη καί δέν ἐκπροσωποῦσαν «πραγματικά τὰ στοιχεῖα πού διετηρήθησαν ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα»¹⁹.

σης στό χορό, ἦταν νά ἀποφύγῃ τὴ συνειθισμένη μέθοδο μιᾶς ἀπαγγελίας μέ ὑπόκρουσι ἀόριστης μουσικῆς, πού συνοδεύει τὰ λόγια χωρὶς νά ἔχῃ ἄμεση σχέση μέ αὐτά. Καί ἐπίστευα, ὅτι γιά νά ἐκφράζει κανεὶς μέ κινήσεις τὴν ἔννοια τῶν λέξεων εἶναι ἀπόλυτη ἀνάγκη πρῶτα αὐτές οἱ λέξεις νά γίνουν μιά ἀδιάκοπη μελωδία, πού θὰ ἐκφράζει κάθε στιγμή τίς ἀπρόοπτες καί θαυμάσιες ἀλλαγές τοῦ κειμένου τοῦ Αἰσχύλου. Ἦτανε δηλαδή ἀνάγκη αὐτό τό κείμενο νά γίνῃ πρῶτα τραγούδι πού θὰ ἐκφράζουν ἔντονα τοὺς τόνους καί τὴν ἔννοια τοῦ κειμένου καί ὕστερα νά σχηματισθοῦν οἱ σχετικὲς κινήσεις» (Εὐὰ Σικελιανοῦ, «Ἡ ἵδρυσις σχολῆς ἐλληνικῆς μουσικῆς», ἐφ. *Βραδυνή*, 3 Ἰουλίου 1930).

16. Σικελιανοῦ (1992), σ. 124-125.

17. στό ἴδιο.

18. Βλ. τίς συνεντεύξεις τοῦ συνθέτη στὴν ἐφημερίδα *Βραδυνή*, 5 Μαΐου 1927 καί 19 Μαΐου 1930.

19. «Εἰσῆγησις στὸν *Προμηθέα*», ἐφ. *Βραδυνή*, 11 καί 12 Ἰανουαρίου 1925. Μέ τὰ παραπάνω συμφωνεῖ καί ἡ μνήμη τοῦ Τσαρούχη: «Μιά μέρα ἀκούγοντας τὰ κορίτσια τοῦ χωριοῦ νά τραγουδοῦν τὰ χορικά τοῦ *Προμηθέα*, πού τὰ εἶχαν μάθει παρακολουθώντας συνήθως στὰ κλεφτά τίς δοκιμὲς στό θέατρο, [ἡ Σικελιανοῦ] εἶπε: Τὴν προσεχὴ φορά δὲ θὰ πάρω κοσμικὲς Ἀθηναῖες γιά τό χορό, ἀλλὰ χωριάτισσες ἀπὸ δῶ. Εἶναι καλλίτερες» (π. *Ἡώς*, ὁ.π. σ. 234). Οἱ κοσμικὲς στήλες τοῦ Τύπου τῆς ἐποχῆς ὑπογράμμιζαν πάντως τὴν κοινωνικὴ προέλευση τῶν κοριτσιῶν πού στελεχῶσαν τοὺς τραγικούς χορούς τῶν Ὁκεανίδων καί τῶν Δαναίδων: «Εἶνε ὅλα διαλεκτὰ κορίτσια,

Ἀντώνης Γλυτζουρής

Στή συνέχεια, ἡ Σικελιανοῦ προχώρησε στή σύνθεση τῆς χορογραφίας τοῦ *Προμηθέα*, κάτι πού ἐπανελάβε ἀργότερα καί γιά τίς *Ἰκέτιδες*²⁰. Γιά τήν ἐργασία αὐτή εἶχε ἀπ' τῆς μιά τὰ μουσικά χειρόγραφα τοῦ Ψάχου κι ἀπ' τήν ἄλλη σχέδια πού ἀντέγραφαν φιγούρες ἀπό παραστάσεις προκλασικῶν ἀγγείων, σχέδια πού εἶχαν ζωγραφίσει ἡ ἴδια καί ἡ νεαρή τότε γλύπτρια Μπέλλα Ραφτοπούλου²¹. Ἀπό τίς ἀρχαῖες παραστάσεις ἐπιλέγονταν μορφές, πού ἡ στάση ἢ ἡ χειρονομία τους ταίριαζε μέ τό κυριολεκτικό νόημα συγκεκριμένων λέξεων ἢ φράσεων τῶν στίχων τοῦ κειμένου. Στό Ἀρχεῖο Μέλπως καί Ὁκτάθιου Μερλιέ τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν βρίσκονται ἀρκετά σχέδια τῆς Ραφτοπούλου γιά τόν *Προμηθέα Δεσμώτη* καί πάνω ἀπό κάθε φιγούρα σημειώνεται ἡ λέξη, ἢ ἡ φράση, τοῦ στίχου στήν ὁποία ἀντιστοιχεί²². Ἡ Σικελιανοῦ, ἀφοῦ συσχέτιζε τό κυριολεκτικό νόημα, ὄχι τῶν στίχων,

ὡμορφα, μορφωμένα, καλῶν οἰκογενειῶν» (ἐφ. *Βραδυνή*, 26 Ἀπριλίου 1927). Ἡ Σικελιανοῦ ἤθελε 50 κορίτσια γιά τίς Ὠκεανίδες, ἀλλά περιορίστηκε σέ 32. Ἀπ' αὐτές, οἱ 14 ἀποτελοῦσαν τό κύριο μέρος τοῦ χοροῦ στήν ὀρχήστρα καί οἱ ὑπόλοιπες ἦταν διακοσμητικές. Στίς *Ἰκέτιδες* κατόρθωσε νά στελεχώσει τό χορό ἀπό τίς 50 Δαναΐδες καί τίς 25 Θεραπαινίδες. Οἱ τελευταῖες εἶχαν πάλι διακοσμητικό κυρίως ρόλο, παίρνοντας ἐνεργό μέρος μόνο στήν ἀρχή καί τό τέλος τῆς παράστασης (Σικελιανοῦ, 1992, σ. 144· Π. Καλογερίκος, π. *Τό Ἑλληνικόν Θέατρον*, τχ. 44, 16 Μαΐου 1927· Τ. Μπαρλᾶς, ἐφ. *Καθημερινή*, 5 Μαΐου 1930).

20. Ἀρχικά, ὑπῆρχε ἡ σκέψη νά διδάξει στά κορίτσια βυζαντινὴ παρασημαντική, γιά νά μάθουν νά διαβάζουν τὴ μουσικὴ τοῦ Ψάχου· παράλληλα, θὰ ἀρχίζαν ἐπισκέψεις στό Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, γιά νά μελετήσουν τὴ νέα γυμναστική ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα. Τὰ κορίτσια ὁμῶς θαρέθηκαν τίς παραπάνω πρακτικές καί μετὰ ἀπὸ λίγες συναντήσεις ἡ Σικελιανοῦ ἐγκατέλειψε τίς προσπάθειες καί προχώρησε μόνη τῆς στή σύνθεση τῆς χορογραφίας· βλ. Σικελιανοῦ (1992), σ. 126· Κ. Πράτσικα, «Ἀναμνήσεις ἀπὸ τίς πρῶτες Δελφικὲς Ἑορτές τοῦ 1927», π. *Ἡώς*, τχ. 98-102, 1966, σ. 127-129.

21. Κ. Πράτσικα, ὁ.π., σ. 126-127. Πληροφορίες γιά τὴ συνεργασία τῆς γλύπτριας ὑπάρχουν στήν ἀλληλογραφία τῆς μέ τούς Σικελιανούς καί τόν Ὁκτάθιο Μερλιέ, πού ἀνακίνησε πρῶτος τὸ θέμα καί φωτογράφησε τὸ σχετικὸ ὑλικό (βλ. ἐπόμενη ὑποσημείωση). Μερικὲς ἀπὸ τίς ἐπιστολές, ὅπως καί κάποια ἀπὸ τὰ σχέδια, ἐκδόθηκαν γιά πρώτη φορά ἀπὸ τόν Ἐμ. Μαυρομμάτη (*Μπέλλα Ραφτοπούλου. Ἐλεύθερα Σχέδια ἀπὸ ἑλληνικὰ ἀγγεῖα γιά τίς Δελφικὲς Γιορτές 1925-1927*, Ἀθήνα 1983). Ἐπίσης, λίγα ἀνυπόγραφα σχέδια ἀπὸ ἀγγεῖα σώζονται καί στό Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Μουσείου Μπενάκη. Σύμφωνα μέ τόν Μαυρομμάτη (σ. 40), ἡ Ραφτοπούλου ἦταν παρούσα στίς πρῶτες Γιορτές· τὸ ἴδιο πιστοποιεῖ καί τὸ περιοδικό *Μπουκέτο* γιά τίς δεύτερες (29 Μαΐου 1930, σ. 531). Τέλος, οἱ ἀδελφές τῆς, Βίκυ καί Βέττα, εἶχαν πάρει μέρος στό χορό τῶν Ὠκεανίδων.

22. Συγκεκριμένα, ὑπάρχουν σέ φωτογραφημένη μορφή 33 συνολικά φιγούρες· ἀπ' αὐτές, 31 ἀφοροῦν λέξεις ἀπὸ στίχους τοῦ πρώτου στάσιμου, μία τῆς παρόδου καί μία τοῦ δεύτερου στάσιμου. Στὴν ἔκδοση τοῦ Μαυρομμάτη ὑπάρχει ἓνα σχέδιο πού ἀνταποκρίνεται στό στίχο 1070 τοῦ *Προμηθέα* καί τρία γιά φράσεις ἀπὸ στίχους τῶν *Ἰκετίδων* (123, 166, 435). Πάντως, τὸ θέμα τῶν ἀντιστοιχιῶν εἶναι ἐξαιρετικὰ ρευστό. Ἡ Ραφτοπούλου ἐδῆλε κάποιες μορφές, πού, κατὰ τὴν ἐντύπωσή τῆς, ἀπέδιδαν κάποιες ἐννοιες· στὴ συνέχεια, τίς συνέδεε αὐθαίρετα μ' ἐκεῖνες τίς λέξεις ἢ φράσεις τῶν στί-

Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ χοροῦ στίς Δελφικές Γιορτές

ἀλλά τῆς κάθε λέξης τῶν στίχων μία πρὸς μία μέ τις ἀναπαραστάσεις τῶν ἀγγείων, ἔπρεπε στή συνέχεια νά τίς βάλει σέ σειρά καί νά τίς συνδέσει μέ τὰ μουσικά χειρόγραφα τοῦ Ψάχου. Ἀπὸ τὴν ἀνοιξη τοῦ 1926, πού κάλεσε πάλι τὰ κορίτσια τοῦ Λυκείου, μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 1927, πού ὁ χορὸς εἶχε τελειώσει τὴ δαιδαλώδη ἐργασία του, ἡ Σικελιανοῦ δίδαξε προφορικά τὴ μουσική καί στή συνέχεια «συγκεκριμένες κινήσεις γιὰ κάθε λέξη ἢ φράση τοῦ κειμένου»²³.

Ἡ παραπάνω εἰκόνα συμπληρώνεται καί ἀπὸ τὸν χειρόγραφο χορογραφικό ὁδηγὸ τοῦ *Προμηθέα*, πού σώζεται στὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν καί ἀποτελεῖ σημαντικό ἀπὸ ἱστορική ἀποψη ὑποπροϊὸν τῆς προετοιμασίας του²⁴. Οἱ φιγούρες πού ἔχουν σχεδιαστεῖ, καθὼς καί οἱ διευκρινίσεις πού τίς

χων τοῦ Αἰσχύλου, τῶν ὁποίων τὸ νόημα πλησίαζαν κατὰ προσέγγιση. Μ' αὐτόν τὸν τρόπο μία φιγούρα πού παρίστανε μία ἔννοια μπορούσε νά χρησιμοποιηθεῖ πολλές φορές γιὰ νά ἀποδώσει τὸ κυριολεκτικὸ νόημα μιᾶς λέξης σέ διαφορετικὰ χωρία καί συμφραζόμενα. Ἐνα σχέδιο πού παρουσιάζει δύο μορφές μέ τὴ διευκρινιστικὴ σημείωση «θρήνος», χρησιμοποιήθηκε σέ παραλλαγή γιὰ τὸ «θρήνῳ» τοῦ 397 τοῦ *Προμηθέα*, ἀλλὰ θὰ μπορούσε νά χρησιμοποιηθεῖ καί σέ ὁποιοδήποτε ἄλλο χωρίο τραγωδίας ὅπου συναντιέται ἡ ἴδια λέξη ἢ παράγωγός της. Ὑπάρχει γιὰ παράδειγμα ἀντιγραφή ἀπὸ ἀγγεῖο στὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Μουσείου Μπενάκη, πού ἀπεικονίζει τὸν Ἡρακλῆ σκυμμένο νά σηκώνει τὴ γῆ, ἀπὸ τὸ μυθολογικὸ θέμα μέ τὸν Ἄτλαντα. Ὑπάρχουν δύο παραλλαγές τοῦ ἴδιου σχεδίου, πού χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν εἰκονογράφηση δύο διαφορετικῶν φράσεων σέ στίχους διαφορετικῶν τραγωδιῶν. Ἡ πρώτη, στὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, χρησιμοποιεῖται γιὰ νά ἀποδώσει τὸ στίχο 429 τοῦ *Προμηθέα* («πού ὅλο πάντα τὸ βάρος τῆς γῆς»)· ἡ δευτέρη, στὴν ἔκδοση τοῦ Μαυρομμάτη (σ. 142), συνοδεύει τὸν στίχο 475 τῆς *Ἀντιγόνης*.

23. Σικελιανοῦ (1992), σ. 126-127· Ἑλλη Μαργαρίτη, «Δελφικές Ἑορτές», π. *Ταχυδρόμος*, τχ. 29, 21 Ἰουλίου 1983· Κ. Πράτσικα, ὁ.π., σ. 126. Οἱ γενικὲς δοκιμές καί ἡ τελικὴ ἐπιλογή τῶν 14 κοριτσιῶν τοῦ χοροῦ ἐγίναν στίς 29 Μαρτίου 1927 στὸ μεγάλο κοσμικὸ κέντρο τῆς ἐποχῆς Ντελῖς (βλ. ἐπιστολὴ τῆς διεύθυνσης τοῦ κέντρου πρὸς τὴ Σικελιανοῦ μέ ἡμερομηνία 23 Μαρτίου 1927 στὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Μουσείου Μπενάκη καί «Τὸ καρνέ τοῦ κοσμικοῦ», ἐφ. *Βραδυνή*, 30 Μαρτίου 1927). Στίς *Ἰκέτιδες* οἱ πρόβες τοῦ χοροῦ ἄρχισαν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1929 στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καί στὸ Ἀτελιέ (ἐφ. *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 7 Μαΐου 1930).

24. Τὸ χειρόγραφο συνέταξε ἡ Ραφτοπούλου σάν ἓνα εἶδος μνημονίου, ὁδηγοῦ δηλαδὴ γιὰ τίς στάσεις καί τίς κινήσεις τοῦ χοροῦ στὴν ὀρχήστρα· ἀποτελεῖ ἴσως τὸ πρῶτο τετράδιο χορογραφίας γιὰ παράσταση τραγωδίας στὴν ἱστορία τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 27 σελίδες, θρίσκεται σέ φωτογραφημένη μορφή στὸ ἀρχεῖο Μερλιέ καί ἐπισημάνθηκε καί δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορά ἀπὸ τὸν Μαυρομμάτη (ὁ.π., σ. 42-59). Τὸ τετράδιο καλύπτει τὴν Πάροδο (ἐκτός ἀπὸ τοὺς στίχους 128-135, 182) καί τὰ στάσιμα καί σώζεται σχεδὸν ὁλόκληρο· ἔχει χαθεῖ (ἢ δὲν ἔχει φωτογραφηθεῖ) ἡ χορογραφία τῶν στίχων 184-185 τῆς Παρόδου, 559-560 τοῦ δευτέρου στάσιμου καί οἱ 900-906 τοῦ τρίτου. Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα μέρη τοῦ χοροῦ, τὸν χορογραφικὸ ὁδηγὸ συνοδεύει ἓνα ἄλλο χειρόγραφο μονοσέλιδο τῆς Ραφτοπούλου, πού δίνει πολὺ γενικὲς ὑποδείξεις γιὰ τὸ πῶς περίπου πρέπει νά ἀντιδρά ὁ χορὸς στὰ ἐπεισόδια. Ἀναφορικά μέ τὸ τετράδιο χορογραφίας, ἡ Ραφτοπούλου καθαρὸγράψε ἀρχικά

Ἀντώνης Γλυτζουρής

συνοδεύουν, παραπέμπουν σέ μιά παντομimική ἔκφραση, στήν ὁποία κυριαρχοῦν οἱ χειρονομίες καί τά λυγισμένα γόνατα, ἐνῶ τό σῶμα καί τό κεφάλι παραμένουν σέ γενικές γραμμές ἄκαμπτα²⁵. Μιά σύγκριση τῶν σχεδίων πού ἀντιγράφηκαν ἀπό τά ἀρχαῖκά ἀγγεῖα μέ τό τετράδιο ἀποδεικνύει πώς σ' ὅλες τίς περιπτώσεις ἡ κυριολεξία ἀποδίδεται μέ ἀκριθῆ μεταφορά τῶν ἀρχαϊκῶν στάσεων στή χορογραφία.

Ἐπιπρόσθετα, ὁ χορός θά ὑλοποιοῦσε καί τήν «ἀπολλώνεια κίνηση», ἀφοῦ ὅλες οἱ φιγούρες τῆς χορογραφίας παραπέμπουν σέ αὐστηρή σχηματοποίηση τοῦ σώματος μέ τά πόδια καί τό κεφάλι ντέ προφίλ καί τό στήθος ἀν φάς· καί σέ πόζες, πού ἀναδεικνύουν τή γεωμετρικότητα καί ὄχι τήν ἐλεύθερη καί ρευστή ἔκφραση στό χῶρο. Ἡ ἀκαμψία καί ἡ σχηματικότητα προέρχονταν δηλαδή καί ἀπό ὑφολογικές ἐπιλογές, ἀλλά καί ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ στάσεις ἦταν ἀσφυκτικά ὑπολογισμένες στήν προσπάθειά τους νά μιμηθοῦν τόν κυριολεκτικό νόημα τῶν λέξεων τῶν στίχων. Μετρήσεις μᾶς ὁδηγοῦν στόν ἀπίστευτο ἀριθμό τῶν 285 ἐναλλαγῶν πόζας, κάτι πού σημαίνει πώς κάθε κοπέλα ἔπρεπε ν' ἀλλάζει κάτι λιγότερο ἀπό τρεῖς στάσεις σέ κάθε στίχο γιά νά ἀποδῶσει τό κυριολεκτικό νόημα τῆς κάθε λέξης, σέ μιά προσπάθεια προφανῶς νά ἀναβιώσει μέ «ἀπολλώνειο» τρόπο τήν «ἀριστοτελική», παντομimική διάσταση τοῦ χοροῦ²⁶. Δέ θά πρέπει ὅμως νά θεωρηθεῖ ἀβάσιμη ἡ ὑπόθεση ὅτι στήν παραπάνω σύλληψη τοῦ χοροῦ κάποιο ρόλο διαδραμάτισε καί ὁ Ἰνδικός χορός²⁷. Τό στυλιζαρισμένο αὐτό στήσιμο τοῦ χο-

τούς στίχους τοῦ Χοροῦ στή μετάφραση τοῦ Γρυπάρη, ἀφήνοντας στό κάτω μέρος τῆς σελίδας κενό χῶρο γιά νά σχεδιάσει μικρές φιγούρες πού ὑποδείκνυαν τίς στάσεις τοῦ χοροῦ. Κάτω ἀπό τίς φιγούρες σημείωσε τά θήματα πού πρέπει νά κάνει ἡ χορεύτρια καί δίπλα σ' αὐτές ἐπεξηγήσεις καί διευκρινίσεις τῆς πόζας· ἐπίσης, ὑπάρχουν λίγες σημειώσεις καί σχέδια στό περιθώριο, πού ἀφοροῦσαν τίς ὁμαδοποιήσεις καί τή διάταξη τοῦ χοροῦ στήν ὀρχήστρα, ἐνῶ δέν ἐμφανίζεται πουθενά καμία δῆλωση γιά τή σχέση τοῦ χοροῦ μέ τή μουσική.

25. Ἡ παντομimική ἔκφραση γίνεται μέ δεικτική στάση, ὅταν ἡ λέξη εἶναι πρόσωπο (πρός τό θράχο στό «Προμηθέας», πρὸς τό μέρος ἀπ' ὅπου ἔφυγε ἡ ἀντίστοιχη ἡθοποιός στό «Ἴω», πρὸς τοὺς οὐρανοὺς στό «θεοί»), ἡ μέρος τοῦ σώματος (ὁ χορευτὴς δείχνει στό «καρδιά», «μάτια», «νοῦ» κτλ. τά ἀντίστοιχα μέρη τοῦ σώματός του)· ἢ μέ κάποια χαρακτηριστική κίνηση, ὅταν ἡ λέξη ἀφορᾷ κάποιο ἀντικείμενο («ἀθερόκοψες σπάθες», «μαχαίρι»), ἢ ἂν παραπέμπει σέ κάποια ἀφηρημένη ἔννοια (μέ τά χέρια δεμένα πίσω, καί κάθισμα στή λεκάνη γιά τό «άλυσοδεμένος», μιμούμενος κάποιον πού σηκώνει βάρος γιά τό «χειροδουλευτὴς», ἢ ξαπλωμένος γιά τό «νυφικό κρεβάτι» κτλ.).

26. Σέ ἀνεκδοτολογικὸ ἄρθρο τοῦ ὁ Πετράς ἀναφέρει ὅτι οἱ κινήσεις τοῦ χοροῦ στίς Ἰκέτιδες ἦταν 500 (ἐφ. *Βραδυνή*, 2 Μαΐου 1930).

27. Καί ἐδῶ ὁ ἡθοποιός (ἀκολουθώντας βέβαια ἓνα τελείως διαφορετικὸ σύστημα καλλιτεχνικῶν συμβάσεων) καλεῖται νά ἐκφραστεῖ μέ πολὺ συγκεκριμένες καί αὐστηρὰ κωδικοποιημένες κινήσεις, στάσεις καί χειρονομίες πού διαμορφώνουν τελικά μιά παράλληλη γλῶσσα σημάτων τόσο σύνθετη, ὅσο καί ἡ ὁμιλία. Καμία μαρτυρία δέν

Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ χοροῦ στίς Δελφικές Γιορτές

ροῦ συνδέεται καί μέ τό βηματισμό του, ἂν σκεφτοῦμε ὅτι, σύμφωνα μέ τίς ὑποδείξεις τοῦ ὁδηγοῦ, κάθε χορεύτρια δέ θά πρέπει νά ξεπέρασε τά 80 συνολικά χορευτικά βήματα κατά τή διάρκεια τῆς παράστασης²⁸.

Οἱ παραπάνω μαρτυρίες συμπληρώνονται ἀπό τά δημοσιεύματα τοῦ Τύπου καί τίς φωτογραφίες τῶν παραστάσεων. Ὁ καθηγητής ἀρχαιολογίας Ἀντ. Δ. Κεραμόπουλος μάς δίνει μιά γλαφυρή περιγραφή τῆς παράστασης τοῦ χοροῦ στόν *Προμηθέα*: «Κατά τήν διάρκειαν τοῦ διαλόγου, ἤτοι τῶν «ἐπεισοδίων», ὁ χορός ἐκάθητο χαμαί θεατῆς τῆς ἐξελισσομένης δράσεως. Ὅταν ὁμως ἦτο ἡ σειρά του, ἔψαλλεν, ὠρχεῖτο καί ἔκαμνεν ποικιλωτάτας κινήσεις τοῦ κορμοῦ καί μάλιστα τῶν χειρῶν, πάντοτε τάς αὐτάς ὅλος καί εἰς ἐκάστην φράσιν ἀλλασσομένας. Διά νά ἐννοήσωμεν τό ἔργον του, θά παραβάλωμεν αὐτό πρός τό τοῦ συγχρόνου μπαλέττου. Ἡ πρώτη χορεύτρια τοῦ μπαλέττου τώρα μάς δίδει τό ἰδεῶδες τοῦ νέου αὐτοῦ χοροῦ: Τεράστια ἄλματα, εἰς ὕψος καί μήκος, περιδίνησις τοῦ σώματος μέχρι σκοτοδινίας καί αἰφνιδία στάσις αὐτοῦ ἀκινήτου προκαλοῦσι νῦν τά παταγώδη χειροκροτήματα. Ὁ ἱλιγγος εἶνε τό ἰδανικόν» ... «Ὁ χορός τῶν Δελφικῶν οὐδεμίαν βιαιάν κίνησιν ἔκαμεν, οὐδέν πήδημα. Εὐθύς ὡς προήρχετο εἰς δράσιν ἤρχιζεν ἡ μουσική» ... «πρός τόν ρυθμόν δέ τῆς ὥδης ὠρχεῖτο ὁ χορός ἡρέμα ἔκαμπτε ποικιλοτρόπως τόν κορμόν, τάς χεῖρας, τόν λαιμόν, τόν καρπόν τῆς ἐτέρας

ἀναφέρει ὅτι ἡ Σικελιανοῦ συσχέτιζε τόν ἀρχαιοελληνικό χορό μέ τόν ἰνδικό. Γνωρίζουμε ὁμως τή γοητεία πού τῆς ἀσκοῦσε ἡ παραδοσιακή Ἰνδία. Ἡ παρούσα ἐρευνα μέτρησε 29 τίτλους ἀπό τή βιβλιοθήκη τῶν Σικελιανῶν πού ἀφοροῦν τόν ἰνδικό πολιτισμό (Λία Παπαδάκη, «Τά εὑρεθέντα τῆς βιβλιοθήκης τῶν Δελφῶν τοῦ Ἰωάννου καί τῆς Εὐας Σικελιανοῦ», *Ἐπετηρίς τῆς Ἑταιρείας Λευκαδικῶν Μελετῶν*, τ. 8, 1995). Ἐπίσης, ἀπό γράμμα της στίς 6 Σεπτεμβρίου 1926 πρός τή Ραφτοπούλου, πού ζοῦσε τότε στό Παρίσι, γνωρίζουμε ὅτι ἡ Σικελιανοῦ ἦταν μέλος τοῦ συλλόγου τῶν Ἰνδῶν φοιτητῶν τῆς γαλλικῆς πρωτεύουσας ἀπό τό 1924. Μέ τό γράμμα, ἡ Σικελιανοῦ ζήτηγε ἀπό τή συνεργάτιδά της νά βρεῖ ἕναν Ἰνδὸ τραγουδιστή καί κάποιον πού νά ξέρει τή γλώσσα Hindi, ἐπειδὴ ἤθελε νά μεταφράσει ἐνημερωτικό φυλλάδιο γιά τίς Γιορτές, ἔτσι ὥστε «νά γίνουν γνωστές στάς Ἰνδίας γιά νά δεῖξουμε τήν ἀρχαιότατη σχέση πού ὑπάρχει μεταξύ Ἰνδῶν καί Ἑλλάδος. Καί πῶς διατηρήθηκε ὡς σήμερα ἡ ἐπίδραση σέ μουσικούς ἤχους, ἤθη καί ἔθιμα κτλ.». Ἐνδεχόμενη ἐπίδραση τοῦ ἰνδικοῦ χοροῦ γίνεται περισσότερο πιθανή καί ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ Σικελιανοῦ ἦταν στενή φίλη μέ τήν Ἰνδὴ χορεύτρια Kourshed Naoroji καί πέρασαν μαζί τό καλοκαίρι τοῦ 1924 στή Συκιά. «Καμμία φορά» ἡ Kourshed «χόρευε γιά μάς, στό μικρό μας ἐξώστη πού ἀγνάντευε τόν Κορινθιακό κόλπο, τραγουδώντας τή δική της μουσική καί κρατώντας τό ρυθμό μέ τά γυμνά πόδια της, μέ πλουμιστά βραχιόλια μικρῶν κουδουνιῶν στούς ἀστραγάλους της» (Σικελιανοῦ, 1992, σ. 117).

28. Ὁ βηματισμός μάλιστα εἶτε ἔχει κι αὐτός αὐστηρά παντομιμική χρήση (δηλώνονται π.χ. τρία συνεχῆ βήματα γιά νά ἀποδοθεῖ τό «ποδοπατά») εἶτε λειτουργεῖ βοηθητικά καί ἐμφατικά πρός αὐτήν, πού εἶναι καί τό πιό συνηθισμένο (σημειώνονται π.χ. ἑξι συνεχῆ βήματα, μέ τά χέρια σέ στάση προσφοράς, γιά νά ἀποδοθεῖ τό νόημα τῆς προσφοράς σέ θυσία).

Ἀντώνης Γλυτζουρής

ἡ ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν, τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τό γόνυ, συνέθετεν ἐκφράσεις μιμικὰς διὰ κινήσεων, αἰσθητοποιεῖ τήν ἔννοιαν τῶν στίχων, πάντοτε ὅλος ἐν ἀπολύτῳ συμφωνίᾳ, σχηματίζων συγχρόνως διαφόρους γραμμάς καί συμπλέγματα καί πληρῶν τήν ὀρχήστραν ἀνωτέρας αἰσθητικῆς εὐκοσμίας» ... «Ἡ ὀρχησις ὅλη ἦτο συντεθειμένη ἐκ παμπόλλων εἰκόνων ἀρχαίων ἔργων τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, ἀγαλμάτων, ἀναγλύφων καί ἀγγειογραφικῶν. Παρετήρησα, ὅτι ἀπεμιμήθησαν καί τήν διάθεσιν τῶν χειρῶν τήν γνωστήν π.χ. ἀπό τήν Νίκη τῆς τοῦ Ἀρχέρμου τῆς Δήλου, ἣτις διάθεσις ἀντίκειται πρὸς τήν ψυχολογίαν τῶν κινήσεων καί πρέπει νά ἀποδοθῇ κυρίως εἰς τήν ἀδεξιότητα τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης διό καί δέν ἀπαντᾷ εἰς τὰ προηγούμενα ἔργα αὐτῆς»²⁹.

Στό χορό τῶν *Ἰκετίδων*, πού ἦταν πολύ πιό πολυπρόσωπος, δόθηκε μεγαλύτερη σημασία στήν ὁμαδοποίηση, τοὺς ἐλιγμούς καί τή διάταξή του στήν ὀρχήστρα. Ὅμως, σέ γενικὲς γραμμές, ὅλες οἱ κριτικὲς μαρτυροῦν γιὰ τήν ἔντονα ἀρχαϊκὴ του ἐμφάνιση, μέ τή διαδοχὴ ἀπὸ πόζες μέ τὰ πόδια καί τό κεφάλι ντέ προφίλ καί τό σῶμα ἀν φάς· κάνουν λόγο γιὰ ἀνάσταση ἀρχαιο-ελληνικῶν ἀνάγλυφων, ζωντάνεμα αἰγυπτιακῶν ἀγγείων (στὶς *Ἰκετίδες*) ἢ τὸν παρομοιάζουν μέ «ἀρχαϊκὴ φρίζα πού κινήθηκε μπροστά στά ἐκπληκτα μάτια μας μέ τό ἀργό ξετύλιγμα μιᾶς ταινίας»³⁰. Δέν ἦταν ἐπίσης λίγοι ἐκείνοι πού σημείωσαν τή δυσκαμψία, ἀποτέλεσμα τῆς παντομιμικῆς ἐκφράσεως τῆς κυριολεξίας, μέθοδος, πού ἀκολουθήθηκε βέβαια καί στὶς *Ἰκετίδες*³¹. Ἡ παραπάνω ἀντιμετώπιση τοῦ χοροῦ εἶχε καί μιὰ ἄλλη ἐπίπτωση ὡς πρὸς τή διάταξή του μέσα στήν ὀρχήστρα· παρ' ὅλο πού δέν ἔπαιξε σέ μετωπικὴ σκηνή, ἡ σύλληψή του βασίστηκε σέ γραμμές κι ὄχι σέ ὄγκους· καί ἡ ἀξιοποίηση τοῦ ὑπαίθριου θεάτρου περιορίστηκε στήν ὑποβλητικὴ λειτουργία του, μέ τὸν ἀντίλαλο πού δημιουργοῦσε ἡ ἡχώ τῶν Φαιδριάδων³². Σχεδόν

29. ἐφ. *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 23 Μαΐου 1927.

30. Γ. Μηλιάδης, π. *Σήμερα*, τχ. 7, Ἰούλιος 1933, σ. 217· ἐφ. *Βραδυνή*, 6 Μαΐου 1930· Ἀχ. Μαμάκης, ἐφ. *Ἔθνος*, 2 Μαΐου 1930· Κ. Οὐράνης, ἐφ. *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 3 Μαΐου 1930.

31. «Προσηλωμένες στό στίχο καί στήν κίνησι, στό τραγούδι, στή στάσι, τυλίγονται καί ξετυλίγονται σάν ζωντανοὶ πάπυροι. Ἰδιεὲς αἰγυπτιακὲς γλυφές ἀπὸ τάφο ἢ ὀβελίσκο, συμπλέκονται καί χωρίζονται, κάμνουν τὸν ποταμό, ἢ τοὺς ὑψηλοὺς φοίνικας μέ χέρια κινούμενα σὸν ἄνεμο σάν κλαριά» (ἐφ. *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 26 Ἀπριλίου 1930). «Μά κι ἂν τὸν ἤθελαν ἐπίτηδες τόσο σχηματοποιημένο, τόσο στυλιζέ τό χορό», παραπονιόταν ἡ Σ. Μαυροειδῆ, «ὡς ἀνταποκρίνονταν τουλάχιστον περισσότερο στό νόημα, στήν ὅλη διάθεση τοῦ ἔργου καί λιγώτερο στήν κάθε φράση» ... «Καταντοῦσε ἀστεῖο καί διόλου ἐνδιαφέρον. Παρακολουθοῦσες ἔστω τήν πάροδο—καί πολύ πήγαινε—κι ὕστερα ἔχανες κάθε περιέργεια. Ἦξερες πῶς τό θουνό θά δηλωθῇ μέ μιὰ ψηλὴ καμπύλη, ἡ θάλασσα μ' ἓνα κυμάτισμα τῶν χειρῶν, τὰ πουλιὰ μ' ἓνα φτερούγισμα, ἡ διάβα ἐνός ποταμοῦ μ' ἓνα ἄγγιγμα κάτω στά πόδια κι ἡ ξακουστὴ Ἀφροδίτη μ' ἓνα ἄγγιγμα στ' αὐτὶ καί ἓνα καθρέφτισμα» (π. *Ἑλληνικὴ Ἐπιθεώρησις*, τχ. 271, Ἰούνιος 1930, σ. 102).

32. Ὅπως εἴπαμε στήν ἀρχὴ αὐτῆς τῆς ἐργασίας, ἡ λειτουργία τοῦ τοπίου, πού ἐπέ-

Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ χοροῦ στίς Δελφικές Γιορτές

ὅλες ὅμως οἱ κριτικές τῆς ἐποχῆς ἀναγνώρισαν ὅτι γιὰ πρώτη φορά ἔβλεπαν ἓνα χορό πειθαρχημένο, πού τραγουδοῦσε καί χόρευε στούς στίχους τοῦ Αἰσχύλου· καί ὁμολόγησαν ὅτι παραβρέθηκαν σέ μιὰ παράσταση ἀρχαίας τραγωδίας, πού τοποθετοῦσε γιὰ πρώτη φορά τό χορό «στήν πληρότητα τῶν στοιχείων του», στό ἐπίκεντρο τοῦ ἀρχαίου δράματος· γιὰ τήν ἀκρίβεια, τόν ἀναδείκνυε σέ πρωταγωνιστή τῶν παραστάσεων³³. Ἀπ' αὐτήν τήν ἀποψη, οἱ δελφικές παραστάσεις συνιστοῦν μιὰ μεγάλη τομή στήν ἀναβίωση τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ θεάτρου στή χώρα.

Μιά βασική ὥστόσο ἐπίπτωση τῆς παραπάνω σύλληψης τοῦ χοροῦ ἦταν ἡ αὐθαίρετη ὑποβάθμιση τῶν στίχων σέ ἀπλές ἡχητικές καί εἰκαστικές μονάδες καί ὁ παραγκωνισμός ὁποιασδήποτε προσπάθειας ἐρμηνείας τοῦ ρόλου τοῦ χοροῦ καί τῶν σχέσεών του μέ τούς ὑπόλοιπους. Ἡ παρουσίαση τῶν χορικών ἦταν σίγουρα μιὰ ἔκπληξη καί μιὰ νέα καλλιτεχνική ἐμπειρία πού δοκίμασαν οἱ Ἕλληνες καί ξένοι θεατές τῆς ἐποχῆς στούς Δελφοὺς· τὰ χορικά ὥστόσο ἦταν σχεδόν αὐτόνομες μουσικοχορευτικές ἐκδηλώσεις, ἀνεξάρτητες ἀπό τό ὑπόλοιπο σῶμα τῆς παράστασης· ἐνῶ τό κείμενο δέν ἔγινε ἀντιληπτό, ἀφοῦ τό βάρος ἔπεσε στήν παντομιμική καί μουσικοχορευτική παρουσίασή τους³⁴. Ὁ φορμαλισμός πού χαρακτήρισε τήν παρουσίαση τῶν χορικών καί ἡ ὑποβάθμιση τοῦ κειμένου τῆς τραγωδίας δέ σημαίνει βέβαια

δρασε «μαγικά» στήν ἐκφραστικότητα τοῦ χοροῦ, στούς θεατές, ἀλλά καί στήν ὑποκριτική τῶν ἡθοποιῶν, εἶναι μιὰ πολύ σημαντική πτυχή τῶν δελφικῶν παραστάσεων, πού ἀποτελεῖ ὅμως θέμα ἄλλης, αὐτόνομης ἐργασίας. Γιά τίς ἐπιπτώσεις τῆς στοῦ θέματος βλ. Σικελιανοῦ (1992), σ. 132· Β. Ρώτας, π. *Ἑλληνικά Γράμματα*, τχ. 4, 1 Αὐγούστου 1927, σ. 127-134· ἐφ. *Ἔθνος*, 3 Μαΐου 1930· ἐφ. *Καθημερινή*, 6 Μαΐου 1930.

33. «Ὁ Χορός ξαναπῆρε τή θέση πού κατά πάσα πιθανότητα εἶχε ἄλλοτε: τήν πρώτη», σημειώνει ὁ Ἄλ. Θρύλος στή *Νέα Ἑστία* (1 Ἰουνίου 1927). «Γιὰ πρώτη φορά», θυμόταν λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Γ. Μηλιάδης, «παρακολουθήσαμε μιὰ παράσταση ἀρχαίας τραγωδίας στήν πληρότητα τῶν στοιχείων τῆς, τό λόγο, τή μουσική καί τό χορό. Ἦταν πραγματικά κάτι πρωτόφαντο» (δ.π., σ. 185). «Μάς κάνει ν' ἀποροῦμε», ἀναρωτιόταν ὁ Φ. Δραγούμης, «πῶς μπορέσαμε ἐπὶ τόσες γενεές νά ὑποφέρουμε [ἀρχαῖο] θέατρο χωρίς χορό, πού τραγουδῶντας καί χορεύοντας νά μεσολαβῇ μεταξὺ στά πρόσωπα τοῦ δράματος καί σέ μάς τούς θεατές» (π. *Πειθαρχία*, τχ. 31, 18 Μαΐου 1930, σ. 25). Ἐνῶ ὁ Κεραμόπουλος ὁμολογοῦσε: «Δέν ἐντρέπομαι νά εἶπω, ὅτι ἐν Δελφοῖς κατενόησα καλῶς, διατί οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες κατέτασσαν τήν ὀρχηστρικήν εἰς τὰς καλὰς τέχνας» (ἐφ. *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 23 Μαΐου 1927).

34. «Θά ἤθελα δέ νά δοκιμασθῇ τουλάχιστον», σχολίαζε ἀκόμα καί ὁ Κεραμόπουλος, «ὥστε τό αἶσθημα τῶν θεατῶν νά μὴ ρυθμίζεται μόνον ἐκ τῆς μουσικῆς καί τῆς πλαστικῆς τῶν ὀρχήσεων, ἀλλά καί ἐκ τῆς ἐννοίας τῶν ὑψηλῶν τοῦ ποιητοῦ στίχων. Μοί φαίνεται δηλ. ὅτι δι' ἐκείνους τούς θεατάς, οἵτινες δέν ἐγνώριζον τόν *Προμηθεά* ἐκ μελέτης, ἤννόουν δέ τήν ἐλληνικὴν γλῶσσαν, ὁ ποιητής διεκρίθη ὀλιγώτερον τοῦ μουσικοῦ, ἐνῶ ἔπρεπε νά τιμηθῶσιν ἀμφοτέραι ἐξ ἴσου» (δ.π.). Ὁ Θρύλος ἐπίσης ἀναφέρει χαρακτηριστικά ὅτι «ὁ χορός χόρευε», ἀλλά «δέν ἐξέφραζε τὰ λόγια, πού ἄλλωστε» ... «δέν ἀκούστηκαν ὡς λόγια, ἀλλά μόνον ὡς ἦχος» (δ.π.).

Ἀντώνης Γλυτζουρής

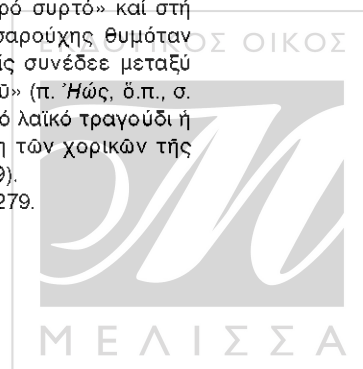
ὅτι ἡ προσέγγιση τῆς Σικελιανοῦ δέ διέθετε μιά συγκεκριμένη ἰδεολογική στάση.

Ἐπιστρέφοντας στὸν χορογραφικὸ ὁδηγὸ τοῦ *Προμηθέα*, παρατηροῦμε ὅτι στὴ χορογραφία ἔξι στίχων τοῦ τρίτου στάσιμου ἐμφανίζεται μιά διαφορετική ἀνάπτυξη τοῦ χοροῦ. Συγκεκριμένα, ἡ χορογραφικὴ ἀπόδοση τῶν στίχων 887-890, δραττόμενη ἀπὸ τὸ νόημα τοῦ στίχου «μ' ὁμοίους του νά συμπεθεριάξει», δηλώνεται: «σάν συρτός χορός, τῆς μιᾶς τὸ χέρι στὸν ὦμο τῆς ἄλλης χορεύτριας». Ἀκολουθοῦν δύο στίχοι μέ παντομίμα καὶ στὴ συνέχεια, γιὰ νά ἀποδοθοῦν οἱ στίχοι «μ' ὅσους στήν ἀρχοντογενιά τους 'παίρνονται / γάμους ἀταίριαστους νά μὴν ταιριάζει», ὁ ὁδηγὸς ὑποδεικνύει ὅτι οἱ χορεύτριες «πιάνονται δυὸ δυὸ καὶ γυρίζουν» καὶ «προχωροῦν σάν τὸν μπάλο». Στὸ «ταιριάζει», ὁ «μπάλος» ἔχει ἤδη βέβαια ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ μιμικὲς κινήσεις, ἡ παρεμβολὴ ὅμως τοῦ μπάλου καὶ τοῦ συρτοῦ εἶναι σημαντική. Ἐδῶ, τὸ εἰκαστικὸ πρότυπο τῆς Σικελιανοῦ δέν προήλθε ἀπὸ ἀρχαῖα ἀγγελία, ἀλλὰ ἀπὸ ἐλληνικοὺς παραδοσιακοὺς χορούς. Βέβαια, ἡ ἐξαιρετικὰ σύντομη χρῆση τους σχετίζεται καὶ πάλι μέ τὴ μιμικὴ ἀπόδοση τοῦ νοήματος τῶν στίχων (συμπεθέρισμα, γάμος), πού παραπέμπει σέ ὁμαδικὴ ἔκφραση καὶ δέ συνδέεται τόσο μέ συμβάσεις χορευτικές, ἀλλὰ μέ εἰκαστικὲς συνθέσεις, πού συμπληρώνουν τίς ἀρχαῖες. Ὡστόσο, αὐτὸ δέν ἀναιρεῖ τὸ γεγονός ὅτι πραγματώνεται σαφῶς μιά σύνδεση τοῦ νοήματος τῶν στίχων τοῦ χοροῦ μιᾶς ἀρχαιοελληνικῆς τραγωδίας μέ τὴν ἐλληνικὴ χορευτικὴ παράδοση. Τὴν παραπάνω πληροφορία ἐπιβεβαιώνουν καὶ ἄλλες πηγές, σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες μάλιστα ἡ σύνδεση αὐτὴ ἴσως σημειώθηκε καὶ κατὰ τὴν εἴσοδο τοῦ χοροῦ στὴν ὀρχήστρα³⁵.

Ἀρχαῖος καὶ νέος ἐλληνισμὸς συμβάδιζαν βέβαια σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς παράστασης μέ τὴ μουσικὴ τοῦ Ψάχου, πού «ἀποτελοῦσε κι ἐκεῖνη ἓνα κρῖκο μεταξὺ τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ νέου κόσμου»³⁶, ὅπως ἄλλωστε σ' ὅλες τίς δελφικὲς ἐκδηλώσεις, ἀφοῦ δημοτικὴ μουσικὴ καὶ χωριάτικοι χοροὶ φουσανελλοφόρων συνόδευσαν τίς γιορτὲς δίπλα στὸ χορὸ τοῦ Ἀπόλλωνα μέ τὸν Πύθωνα καὶ τὸν Πυρρίχιο. Φυσικά, ἡ ὀρχήστρα 40 ὀργάνων, κρυμμένη στὸ βράχο τοῦ Προμηθέα, ἢ οἱ δύο μονωδίες, πού ἐρμήνευσε ἡ κοντράλτο τῆς ὅπερας Μαρία Γιαγκάκη, συνηγοροῦν μᾶλλον μέ τὴν ἐκτίμηση τοῦ Τσαρούχη, ὅτι δηλαδὴ «δίπλα στὴ μουσικὴ μέ τίς πίπιζες καὶ τὰ νταούλια», πού συ-

35. Ὁ Ρώτας ἀναφέρει ὅτι ὁ χορὸς «μπαίνοντας ἐχόρεψε καθαρὸ συρτό» καὶ στὴ συνέχεια ἐπιδόθηκε σέ πόζες (π. *Ἑλληνικά Γράμματα*, ὁ.π.). Ὁ Τσαρούχης θυμῶταν ἐπίσης ὅτι ἡ Σικελιανοῦ ἀντέγραψε στάσεις ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα «καὶ τίς συνέδεε μεταξὺ τους ἢ μ' ἓνα ἀπλό θάδισμα, ἢ στὸ ρυθμὸ τοῦ μπάλου ἢ τοῦ συρτοῦ» (π. *Ἡώς*, ὁ.π., σ. 233). Ἡ Κ. Κακούρη, πού ἐπαιξε τὴν Ἰώ, ἀναφέρει ὅτι «στὸ χορευτικὸ λαϊκὸ τραγοῦδι ἡ Εὐα καὶ εἰδικοί συνεργάτες τῆς ζήτησαν ἔρεισμα γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν χορικῶν τῆς αἰσχυρικῆς τραγωδίας» (π. *Νέα Ἑστία*, τχ. 110, 1 Ἰουλίου 1981, σ. 869).

36. Ἀντρέας Χόρβαρτ, π. *Φιλότεχνος*, τ. Ι', Βόλος, Μάιος 1927, σ. 279.



Ἡ ἀνάβιωση τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ χοροῦ στίς Δελφικές Γιορτές

νόδευαν ἄλλες δελφικές ἐκδηλώσεις, ἡ μουσική τοῦ Ψάχου «φαινόταν ἀδύνατη καί κάπως σαρακοσιανή»³⁷. Ὡστόσο, καμία μαρτυρία τῆς ἐποχῆς δέν ἀμφισβητεῖ τό γεγονός ὅτι ἡ μουσική τῶν παραστάσεων χρησιμοποιοῦσε μελωδίες καί ρυθμούς ἐλληνικῆς παραδοσιακῆς μουσικῆς. Τέλος, μολονότι τά μεταξωτά κοστούμια τοῦ χοροῦ ἀπαιτοῦν εἰδική μελέτη, θά πρέπει νά σημειώσουμε, ὅτι γιά τήν κατασκευή τους ἀξιοποιήθηκε ἡ παραδοσιακή διαδικασία παραγωγῆς πού γνώριζε ἡ Σικελιανοῦ, ἡ ὕφανση δηλαδή στόν ἀργαλειό· πρόκειται γιά μιᾶ ἀκόμα καινοτομία, πού ὑπογράμμισε σέ κάθε εὐκαιρία ὁ Τύπος καί πού συμβάδιζε μέ τήν ἐκθεση τῆς ἐλληνικῆς λαϊκῆς τέχνης, πού συνόδευε ὅλες τίς μέρες τῶν Δελφικῶν Γιορτῶν.

Πρόθεση αὐτῆς τῆς σύντομης παρουσίας δέν εἶναι βέβαια νά περιγράψει ἐξαντλητικά τόν τραγικό χορό τῶν δελφικῶν παραστάσεων· στόχος τῆς εἶναι νά προσδιορίσει τό καλλιτεχνικό του στίγμα καί, κυρίως, νά τόν ἐξετάσει μέσα ἀπό τή σκοπιά τῆς ἐρμηνευτικῆς του αἰχμῆς, τῆς νέας δηλαδή ἱστοριοκρατικῆς θέσπισης τοῦ ἐλληνισμοῦ καί τῶν σχέσεων του μέ τόν ἀρχαῖο· ἰδιαίτερα τῶν σχέσεων τοῦ τελευταίου μέ τή δημοτική παράδοση τοῦ τόπου. Τό ζήτημα δέν εἶναι βέβαια νέο, ἀφοῦ μάς ὁδηγεῖ στήν πρώτη ἐκφραση τῶν λαογραφικῶν ἐνδιαφερόντων στά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα³⁸.

Ἀλλά καί στό χώρο τοῦ θεάτρου δέν ἦταν πρώτη ἡ Σικελιανοῦ πού σκέφτηκε νά εἰσαγάγει τήν ἐγχώρια δημοτική παράδοση σέ παραστάσεις ἀρχαίας τραγωδίας. Μουσική σέ θυζαντινά μοτίβα, γραμμένη ἀπό τόν Ἰωάννη Σακελλαρίδη, συναντιέται κατ' ἀρχήν στίς παραστάσεις τοῦ Γεώργιου Μιστριώτη³⁹. Σύνδεση τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ χοροῦ μέ τήν ἐλληνική παραδοσιακή

37. π. Ἡώς, ὁ.π., σ. 234. Ἡ Μαρία Γιαγκάκη ἐρμήνευσε τίς μονωδίες τῶν στίχων 143-151 καί 277-283 (ἐφ. Ἐλεύθερον Βῆμα, 23 Μαΐου 1927). Ἐπειτα ἀπό λίγες βδομάδες ἐμφανίστηκε ὡς Ἀζουτσένα στόν Τροβατόρε τοῦ Βέρντι (ἐφ. Βραδυνή, 26 Ἀπριλίου καί 4 Ἰουνίου 1927). Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ Σικελιανοῦ δέν ἐπιθυμοῦσε ὀρχήστρα, ἀλλά ἕναν «αὐτόθουλο» χορό, τοῦ ὁποῦ ὁ κορυφαῖος θά ἔπαιζε φλάουτο· καί θεώρησε ἀργότερα σφάλμα τῆς τό γεγονός ὅτι ὑποχώρησε ἀπέναντι στόν Ψάχο, πού εἶχε γράψει μουσική γιά ὀρχήστρα. Ἔτσι, στήν παράσταση τῶν Ἰκετίδων, πῆρε τήν πρωτοβουλία νά διώξει τά μισά ὄργανα πού ἀπαιτοῦσε ἡ σύνθεση καί νά τοποθετήσῃ μιᾶ μικρή ὀρχήστρα ἀπό δύο ἄρπες καί λίγα πνευστά στήν κόγχη τοῦ θεάτρου, μπροστά στίς πρώτες θέσεις τῶν θεατῶν· βλ. Εὐα Σικελιανοῦ, «Ἡ μουσική εἰς τό ἀρχαῖο δράμα», ἐφ. Ἐλεύθερον Βῆμα, 5 Ὀκτωβρίου 1931· τῆς ἴδιας, «Ἀρχαῖο δράμα καί μουσική», ἐφ. Ἐλεύθερον Βῆμα, 24 Ὀκτωβρίου 1931 καί 1992, σ. 132, 145, 148-149).

38. Ἄλλωστε, οἱ Δελφικές Γιορτές στό σύνολό τους ἀποτελοῦν ἐκφραση τοῦ λαογραφικοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς ἐποχῆς τους, ἀλλά καί σταθμό στή μελέτη καί διάδοση τῆς λαογραφίας, πού τήν ἐποχή αὐτή γνωρίζει ἰδιαίτερη ἀκμή (βλ. Δ. Σ. Λουκάτος, Εἰσαγωγή στήν ἐλληνική λαογραφία, Ἀθήνα 1978, σ. 73-79), ὅπως καί εἰδικότερα τῆς λαογραφικῆς προσέγγισης θεατρικῶν ἐκδηλώσεων, ἂν σκεφθεῖ κανεῖς π.χ. τή μελέτη τῆς Κ. Κακούρη (Προαισθητικές μορφές θεάτρου, Ἀθήνα 1946).

39. Γ. Σιδέρης, Τό ἀρχαῖο θέατρο στή νέα ἐλληνική σκηνή, 1918-1932, Ἀθήνα 1976, σ. 139, 164. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὁ Β. Βεκιαρέλλης, ἐνθερμος ὑποστηρικτής τῆς

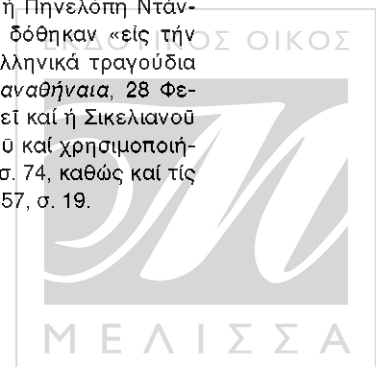
Ἀντώνης Γλυτζουρής

μουσική σημειώθηκε καί τό 1903, ὅταν ἡ γνωστή τῆς Σικελιανοῦ Ἰζαντόρα Ντάνκαν χόρεψε στήν Ἀθήνα τό τρίτο στάσιμο ἀπό τίς Ἰκέτιδες «έν συνοδείᾳ ἑρρίνου μέλους» καί μέ κορυφαῖο ἱεροψάλτη⁴⁰! Χρήση δημοτικῆς μουσικῆς σέ παραστάσεις ἀρχαίων τραγωδιῶν, στά ἐπόμενα χρόνια μαρτυρεῖται στίς παραστάσεις τοῦ Ραϋμόνδου Ντάνκαν⁴¹. Ἐνῶ τό χορευτικό ζευγάρι Κανέλλου συνέδεσε δημοτική μουσική καί παραδοσιακοῦς χορούς μέ ἀρχαιο-ελληνικά θέματα στίς χοροδραματικές παραστάσεις του στήν Ἀμερική του-

Δελφικῆς ιδέας, προέτρεπε στά 1927 τό ζεῦγος Σικελιανοῦ νά ἀξιοποιήσει τόν Σακελλαρίδη, «διά τήν ἐλληνικωτάτην μουσικήν του» στίς ἐπόμενες Γιορτές (ἐφ. *Ἐλεύθερος Τύπος*, 22 Μαΐου 1927).

40. Τό γεγονός συνέβη τήν ἐποχή πού ἡ οἰκογένεια Ντάνκαν ἦρθε «γιά προσκύνημα» στήν Ἑλλάδα, τή «Μέκκα» τῆς ἀρχαίας «τελειότητος», μέσω Καρθασαρά καί συνδέεται μέ κάποιους βραχύθιους πειραματισμούς τῆς Ντάνκαν πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς ἱστορικῆς συνέχειας τῆς ἀρχαίας μουσικῆς μέσω τῆς βυζαντινῆς παράδοσης, κατεύθυνση γιά τήν ὁποία πρέπει νά εὐθύνεται ὁ ἀδελφός τῆς καί ἡ σύζυγός του Πηνελόπη. Τό χορικό ἀπό τίς Ἰκέτιδες, δόθηκε ὡς μέρος εὐρύτερου προγράμματος στίς 11 Δεκεμβρίου 1903 στό Βασιλικό Θέατρο. Τό ἔψαλε δεκαμελής μαυροφορεμένη χορωδία «μέ ἕναν ἱεροψάλτη ἐπικεφαλῇ», ἡ ὁποία ἦταν μάλλον κρᾶμα «χωρικών» καί «μοναχῶν δοκίμων» τῆς Ριζαρείου. Οἱ Ἀθηναῖοι πάντως δυσανασχήτησαν τότε γιά τή μίξη, ἐνῶ κατά τ' ἄλλα ἦταν ἐνθουσιασμένοι ἀπό τίς παραστάσεις τῆς Ἀμερικανίδας (Κ. Μιχαηλίδης, π. *Παναθήναια*, τ. Δ', 15 Δεκεμβρίου 1903, σ. 150-152· Τιμ. Σταθόπουλος, ἐφ. *Ἀκρόπολις*, 17 Δεκεμβρίου 1903· ἐφ. *Ἑστία*, 12 Δεκεμβρίου 1903· Ἀγ. Εὐαγγελίδης, ἐφ. *Ἐμπρός*, 12 Δεκεμβρίου 1903). Ἡ Ντάνκαν πῆρε μαζί τῆς τή χορωδία καί ἔδωσε παραστάσεις μέ τό χορό τῶν *Ἰκετίδων* στή Βιέννη καί τό Βερολίνο. Γρήγορα ὅμως οἱ πειραματισμοί γύρω ἀπό τήν ἱστορική ἀνάσταση τοῦ ἀρχαίου χοροῦ σταμάτησαν, καί «οἱ βυζαντινοελληνικές μελωδίες» ἀντικαταστάθηκαν ἀπό τίς συγχορδίες τοῦ Βάγκνερ· ἡ Ντάνκαν χαρακτήρισε ἀργότερα τήν ἀπόπειρα «μιά ἐνδοξη σαπουνόφουσκα», δέν εἶναι ὅμως τυχαῖο ὅτι ἡ Σικελιανοῦ τήν θεώρησε μιά μοναδική εὐκαιρία πού δόθηκε στή χορεύτρια γιά νά καταλάβει τό «μυστικό» καί «νά ἀντικρίσει τόν Ἀπόλλωνα», εὐκαιρία πού δέν ἀξιοποίησε· βλ. Ἰζ. Ντάνκαν, *Ἡ Ζωή μου*, ὁ.π., σ. 112-121· Σικελιανοῦ (1992), σ. 199-200. Τό θέμα συζητιέται βέβαια ἐδῶ ἀκροθιγῶς. Οἱ ἐπισκέψεις τῆς Ντάνκαν στήν Ἑλλάδα καί τό 1903 (ὅπου, μεταξύ ἄλλων, συμμετείχε στό πλευρό τῶν φοιτητῶν στά Ὀρεσσειακά), τό 1912, τό 1915, ἀλλά καί τό 1919 (ὅταν ἱδρύσε μέ στήριξη τῆς κυβέρνησης Βενιζέλου σχολή ἀρχαίου χοροῦ) εἶναι πολύ σημαντικές ἀπό ἱστορική ἄποψη γιά τά θέματα πού ἐξετάζουμε καί ἀπαιτοῦν εἰδική μελέτη.

41. Ὁ θίασος ἔδωσε παραστάσεις ἀρχαίων τραγωδιῶν στήν Ἀμερική καί τήν Εὐρώπη, τίς ὁποῖες συνόδευαν δημοτικά τραγούδια, πού τά ἐρμήνευε ἡ Πηνελόπη Ντάνκαν. Σέ παραστάσεις τῆς *Ἡλέκτρας* καί τῆς *Ἀλκίσης*, π.χ., πού δόθηκαν «εἰς τήν ἀρχαίαν ἐλληνικήν» στήν Ἀμερική, ἡ Πηνελόπη τραγουδοῦσε «ἐλληνικά τραγούδια τοῦ βουνοῦ» καί ἔψαλλε «μέρη ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς» (π. *Παναθήναια*, 28 Φεβρουαρίου 1903, σ. 303). Ἐνῶ, στήν παράσταση πού εἶχε ἐμφανιστεῖ καί ἡ Σικελιανοῦ στά 1911 δόθηκε μεγάλη σημασία στή ρυθμική ἀνάπτυξη τοῦ χοροῦ καί χρησιμοποιήθηκε χειροποίητη ὕφανση γιά τά κοστούμια· βλ. Σικελιανοῦ (1992), σ. 74, καθὼς καί τίς ἀναμνήσεις τοῦ Ρ. Ντάνκαν στό π. *Καινούργια Ἐποχή*, Καλοκαίρι 1957, σ. 19.



Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ χοροῦ στίς Δελφικές Γιορτές

λάχιστον ἀπό τό 1919⁴². Ὁ κατάλογος ἀποκτά ἀκόμα μεγαλύτερο μάκρος καί εὖρος, ἂν, μεταξύ ἄλλων, λάβει κανεῖς ὑπόψη του τίς διάφορες ὀρχηστρίδες ἀρχαίων χορῶν πού πέρασαν ἀπό τήν ἀθηναϊκή σκηνή στίς δύο πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἵωνα, ἡ τό γεγονός ὅτι οἱ χοροί τῆς διάσημης χορευτρίας Λόι Φοῦλλερ τό 1914 συγκέντρωσαν χιλιάδες θεατές στοῦ Παναθηναϊκοῦ Στάδιο⁴³. ἢ ἂν ἀναλογιστεῖ, τέλος, τίς μάζες τῶν Νεοελλήνων πού παρακολουθοῦσαν στή δεύτερη καί τρίτη δεκαετία τοῦ αἵωνα τά θεάματα τοῦ Λυκείου Ἑλληνίδων, βλέποντας μέ αὐταρέσκεια νά παρελαύνουν ἀπό μπροστά τους ὅλοι οἱ αἰῶνες τοῦ Ἑλληνισμοῦ, μέ κανηφόρους ἀτθίδες, βυζαντινές αὐτοκράτειρες καί χωρικές⁴⁴.

Ἡ πρώτη ἐντύπωση πού δημιουργεῖται ὥστόσο ἀπ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις εἶναι ὅτι παρέμεναν ἀποσπασματικές καί ἀνολοκλήρωτες. Ἡ συμβολή τῆς Σικελιανοῦ ἔγκειται στό ὅτι ὅλα τά παραπάνω στοιχεῖα ἐνώθηκαν γιά πρώτη φορά ὀλοκληρωμένα καί συγκροτημένα σέ παραστάσεις ἀρχαίας τραγωδίας, προσφέροντας μιᾷ ἐνιαῖα θεατρική ἐμπειρία: οἱ θεατές τῶν παραστάσεων στούς Δελφούς παρακολούθησαν ἕναν τραγικό χορό, πού φόρεσε μεταξωτά κοστούμια ὑφασμένα στὸν ἀργαλειό, τραγούδησε στίχους ἀρχαίας ἐλληνικῆς τραγωδίας σέ ζωντανή ἐλληνική γλῶσσα, χόρεψε μέ παραδοσιακή μουσική γραμμένη πάνω σέ βυζαντινά μοτίβα, πῆρε ἀρχαϊκές πόζες καί κάποιες στιγμές ἔσυρε τὸν μπάλο καί τό συρτό.

Τό ἐπίτευγμα εἶναι σημαντικό ἀπό ἱστορική ἀποψη, καθὼς ἐκδηλώθηκε γιά πρώτη φορά στά χρονικά τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου μέ τρόπο συνεδη-

42. Τό 1927 ὁ Βάσος Κανέλλος (μαθητὴς τῆς Ντάνκαν) καί ἡ Τανάγρα ἦρθαν στήν Ἑλλάδα προσκεκλημένοι τῆς Σικελιανοῦ γιά νά πάρουν μέρος στίς Δελφικές Γιορτές καί χόρεψαν στά «Σεπτήρια» τὸ χορὸ τοῦ Ἀπόλλωνα μέ τὸν Πύθωνα. Βλ. Γ. Σιδέρης, ὁ.π., σ. 281, 286, 289, 290, 292, 293, 298, 312, 361 καί Β. Κανέλλος, ὁ.π.

43. Ἡ Φοῦλλερ μάλιστα δὲν παρέλειψε νά ἐκδηλώσει τὸ θαυμασμό της γιά τοὺς ἐλληνικοὺς λαϊκοὺς χορούς· βλ. Γ. Σιδέρης, «Κοσμικὴ ἐρασιτεχνία καί θέατρο», π. Θεάτρο, τ. Α', τχ. 5, Σεπτέμβριος-Ὀκτώβριος 1962, σ. 37-38.

44. Σύμφωνα μέ τὸν Σιδέρη, οἱ πρῶτες δημόσιες ἐμφανίσεις τοῦ Λυκείου ἦταν τά Ἀνθεστήρια τοῦ 1911, πού ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἐλληνικοὺς χορούς καί παρελάσεις κανηφόρων ἀτθίδων. Κάποιες ἀπὸ τίς ἰδεολογικὲς καταβολές τῆς Δελφικῆς προσπάθειας ἐντοπίζονταν πάντως ἀπὸ τότε στή δραστηριότητα τοῦ Λυκείου: «Πρέπει νά ἀναγνωρισθῇ, ὅτι τὸ Λύκειον τῶν Ἑλληνίδων ἤνοιξε τὸν δρόμον τῆς ἀναγεννήσεως τῶν ἐθνικῶν ἐορτῶν, μέ τὰς ὁποίας γεφυρώνεται τὸ ἀνώτερον ὡραῖον παρελθόν τῆς φυλῆς μέ τήν μεταγενεστέραν καί σύγχρονον ἐξέλιξιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ» (ἐφ. *Ἐλεύθερος Τύπος*, 14 Μαΐου 1927). Πολλοὶ μάλιστα θεωροῦσαν τίς γιορτές τοῦ Λυκείου τό 1927 «συνέχεια καί συμπλήρωμα τῶν δελφικῶν Ἑορτῶν» (ἐφ. *Βραδυνή*, 12 Μαΐου 1927). Ὅσοι σημειώθει ὅτι ἡ πρώτη παρουσίαση τῶν Ὀκεανίδων (πού, ὅπως εἶδαμε, στελεχώθηκαν ἀπὸ κορίτσια τοῦ Λυκείου) συντελέστηκε στήν παρέλαση τοῦ Λυκείου Ἑλληνίδων στά 1926 στό Στάδιο· βλ. ἐπιστολή τῆς Σικελιανοῦ στή Ραφτοπούλου μέ ἡμερομηνία 30 Μαΐου 1926 (Ἀρχεῖο Μερλιέ) καί Φ. Πολίτης, ἐφ. *Πολιτεία*, 21 Ἰουνίου 1926, στό *Ἐπιλογή Κριτικῶν Ἀρθρῶν*, τ. Γ', Ἀθήνα 1983, σ. 210-211.

Ἀντώνης Γλυτζουρής

τό καί ολοκληρωμένο μιά συγκεκριμένη σκηνοθετική ἐρμηνεία τοῦ ἀρχαίου δράματος. Μέ τήν παρουσίαση αὐτή, ἡ Σικελιανοῦ δημιουργοῦσε μιά πρωτότυπη σκηνοθετική ἄποψη, πού ἀναδείκνυε ὀργανικά πάνω στή σκηνή τήν ἰδεολογία τῆς συνέχειας τοῦ ἑλληνισμοῦ: ἀπό τήν ἀρχαίκή ἐποχή μέχρι τό 1927. Γιά τήν ἀκρίβεια, ὁ «ἑλληνισμός», χωρίς νά ξεφεύγει ποτέ ἀπό τά ὅρια τῆς ἱστορίας, ἄρχισε παράλληλα νά διαμορφώνει μιά ὑπερβατική, σχεδόν «μουσική», ὄντοτητα ἐνταγμένη μέσα στή δελφική μυθολογία· ἄρχισε δηλαδή νά διαμορφώνεται καί ὡς συνέχεια, ἀλλά καί ὡς ἐγγενῆς ἀνωτερότητα τῆς ἑλληνικῆς ράτσας.

Στήν προσπάθειά του νά στηρίξει θεωρητικά τό ζήτημα τοῦ χοροῦ καί τῆς μουσικῆς στήν ἀναβίωση τῆς ἀρχαίας τραγωδίας, ὁ Σικελιανός ἐπιχειροῦσε νά ὑπερκεράσει τή διαμάχη ἀνάμεσα στήν ἀσιατική καί τήν ἑλληνική μουσική, ἀνάγοντας τήν τελευταία σ' ἓνα ἀπόμακρο ἱστορικό παρελθόν: «ὁ κορμός τῆς μουσικῆς ἑλληνικῆς παράδοσης», ἔγραφε τό 1930, «ὑπάρχει ριζωμένος σ' ἓνα ἔδαφος προϊστορικό σχεδόν, μέσ τό ὅποιο ἡ δωρική καί ἡ ἀσιάντις λύρα –δηλαδή ἡ Ἀνατολή καί ἡ καθαυτή Ἑλλάδα– πιθανό νά συγκρουστήκανε σέ πάμπολλα σημεία, ἀλλά στό τέλος καί ἀπό τά ὀρφικά πανάρχαια χρόνια, συντεθήκανε ἀναμεταξύ τους φυσιολογικά, ὀργανικά καί τεχνικά· αὐτός ἦταν κατά βάση καί ὁ λόγος πού στήν «ἑλληνική» παρασημαντική «μποροῦνε νά γραφοῦνε μελωδίες ὅλων τῶν λαῶν», ἀπό τό Δούναβη ὡς τήν Ἄπω Ἀνατολή. Γιά παρόμοιους λόγους, ὁ «ἑλληνικός» χορός ἦταν ἀνώτερος ἀπό χορούς ἄλλων λαῶν: ὡς ἱστορική δηλαδή συνέχεια τοῦ ἀρχετυπικοῦ «ἑλληνικοῦ» χοροῦ τοῦ Ἀπόλλωνα μέ τόν Πύθωνα, πού προέκυψε μέσα ἀπό μιά νιτσεικῆς τάξης σύνθεση τοῦ ἑλληνικοῦ μέ τό ἀπολλώνειο στοιχεῖο⁴⁵. Ὅπως καταλαβαίνει κανείς, ἡ ἀναβίωση τοῦ χοροῦ δέν πήγαζε τόσο ἀπό τά «ἑλληνικά» στοιχεία του ἢ ἀπό τήν ολοκληρωμένη τους παρουσίαση· ἀλλά ἀπό τήν ἰδεολογική αἰχμή τῆς σκηνοθετικῆς ἐρμηνείας πού πρόσφερε τή σύνθεση τῶν τεχνῶν μέσα ἀπό τήν πλατωνική τριάδα, τή μουσική οἰκοδόμηση τῆς παράστασης, τήν ἀπομάκρυνση πρὸς τόν γοητευτικό ἀνορθολογισμό τῆς ἀρχαίκης ἐποχῆς, τήν ἀπόρριψη τῆς ἐπιστημονικῆς παράδοσης στήν ἀναβίωση τῆς ἀρχαίας

45. Ἰ. Σικελιανός, «Τό Δελφικό Πανεπιστήμιο. Προσχέδιο» (1929) καί «Τό πρόβλημα τῆς μουσικῆς καί τοῦ χοροῦ στό ἀρχαῖο δράμα» (1931), *Πεζός Λόγος*, τ. Β', Ἀθήνα 1980, σ. 146-148 καί 309-321. Οἱ ἑλληνικοὶ χοροὶ ἀντιμετωπίζονταν ἀπὸ τόν Σικελιανό ὡς ἀνώτεροι ἀπὸ τοὺς χορούς ἄλλων λαῶν, ὅπως ὁ μεξικάνικος ἢ ὁ καμποτζιανός, ἐπειδὴ οἱ τελευταῖοι «ἐκφράζουν μόνον ὑποσυνείδητη ἐκσταση», ἐνῶ οἱ ἑλληνικοὶ «ἐκφράζουν μιά ἠθική αὐθόρμητη ὅσο κι ἐνσυνείδητη συνθήκη», πού κρύβει «ἐναν ἀπολλώνειο βαθύ ἀνταγωνισμό». Ἡ ἀρχετυπική μορφή αὐτοῦ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ, σύμφωνα πάντα μέ τήν προσέγγιση τοῦ Σικελιανοῦ, βρισκόταν στὸν ἑλληνικὸ δραματικὸ χορὸ τοῦ Πύθωνα μέ τόν Ἀπόλλωνα, ὡς ἐγγενῆς πάλη ἀνάμεσα στή δωρική καί διονυσιακή μουσική. Πρόκειται γιὰ τὸ χορὸ, πού παρουσίασε τό ζεῦγος Κανέλλου στὶς πρῶτες Δελφικὲς Γιολτές.



Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ χοροῦ στίς Δελφικές Γιορτές

τραγωδίας, τήν ἀντιμετώπιση τῆς παράστασης ὡς θρησκευτικῆς μυσταγωγίας πού ἐνοποιεῖ τήν κοινότητα μέ τή δελφική λατρεία.

Ὅταν φτάσει κανεῖς στά τελευταῖα κεφάλαια τῆς αὐτοβιογραφίας τῆς Σικελιανοῦ, ὅπου ἡ Ἀμερικανοελληνίδα ἀρχαιολόγος ἀναπολεῖ, γύρω στά 1938, τοὺς ἰδεολογικοὺς της πατέρες, τόν Σοπενχάουερ, τόν Βάγκνερ, τόν Νίτσε, ἀλλά καί τό χορευτικό της πρότυπο, τήν Ντάνκαν, συνειδητοποιεῖ ὅτι ἡ σκηνοθετικὴ ἐρμηνεῖα της ἦταν παράγωγο τῆς ἀνορθολογικῆς πτέρυγας τῆς ἀντιαστικῆς ἰδεολογίας⁴⁶. Στό σημεῖο αὐτό δέ θά πρέπει νά ξεχνάμε ὅτι ἡ ἀνορθολογικὴ κριτικὴ στὸν ἀστισμὸ συντελοῦνταν σέ μιά ἐποχὴ, πού κάποι-οι λόγιοι τῆς χώρας ἀρχίζαν νά ἀναζητοῦν πολιτικές καί κοινωνικὲς λύσεις στήν περιοχὴ τοῦ ἀντικοινοβουλευτισμοῦ· καί ὅτι διανοητές, ὅπως ὁ Κ. Καραβίδας, προωθοῦσαν τὰ ἀντιαστικά πρότυπα τῆς «ἐλληνικῆς κοινότητος» καί τῆς «κοινοτικῆς συνειδήσεως». Σέ γενικὲς γραμμές, οἱ προτάσεις αὐτές βασίστηκαν στὸν Σπέγκλερ καί τόν Νίτσε καί θεμελίωσαν «τὴ γνησιότερη ἐλληνικὴ φασιστικὴ πρόταση τοῦ μεσοπολέμου»⁴⁷. Στὴν πρόταση τοῦ «κοινοτισμοῦ» εἶχε στηριχθεῖ καί ἡ «δελφικὴ ἰδέα», ὡς «σύνθεση τῶν κοινοτήτων τῆς Ἀρείας φυλῆς» σὲ «διαμάντι τῆς γῆς» (τὴν Ἑλλάδα) μέ «συνθετικὴ μη-τρόπολη τοῦ Δελφούς»⁴⁸. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ἄλλωστε γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ κλίματος πού εἶχε συντελεστεῖ ὅτι, ἐνῶ στίς ἀρχές τοῦ αἵωνα ἡ χρῆση θυζαν-

46. Σικελιανοῦ (1992), σ. 165-174, 184-187, 195-201 καί 283-284. Καί ὁ Σικελιανός στηριζόταν βέβαια στοὺς «τεύτονες» θεωρητικούς γιὰ τὴν ἀναβίωση καί πρὶν, ἀλλὰ καί μετὰ τίς Δελφικὲς Γιορτές (βλ. «Γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς ἀρχαίας τραγωδίας» [1937], *Πεζὸς Λόγος*, τ. Γ', Ἀθήνα 1981, σ. 127-128). Ὁ Γάλλος κριτικὸς Γκαμπριέλ Μπουασύ μάλιστα διέκρινε τότε καθαρὰ τὴ συγγένεια: «Διὰ μέσου λοιπὸν τοῦ χρόνου καί τοῦ διαστήματος, βλέπει κανεῖς εἰς τὴν θριαμβευτικὴν ταύτην ἀναβίωσιν τοῦ *Προμηθέως Δεσμώτου* εἰς τοὺς Δελφούς τὴν λογικὴν συνέχειαν ὅλων τῶν προηγουμένων προ-σπαθειῶν»· καί ἀναφέρει μετὰξὺ ἄλλων, τοὺς Βάγκνερ, Νίτσε, Ἐντουάρντ Συρέ καί Πελαντάν (ἐφ. *Πρωΐα*, 29 Μαΐου 1927). Βλ. τέλος ἐνδεικτικὰ τὰ λήμματα 131, 867, 872, 1013, 1307, 1331 τοῦ καταλόγου τῶν εὐρεθέντων τῆς βιβλιοθήκης Σικελιανῶν (Λ. Παπαδόκη, ὁ.π., καί Ε. Παπαδάκη, ὁ.π., σ. 158).

47. Γιὰ τό θέμα βλ. Χρ. Χατζηιωσήφ, *Ἡ Γηραιά Σελήνη*, Ἀθήνα 1993, σ. 344-346. Γιὰ τίς ἰδεολογικὲς σχέσεις τῆς δελφικῆς ἰδέας μέ τίς θεωρίες τοῦ Καραβίδα βλ. Ε. Παπαδάκη, ὁ.π., σ. 212.

48. Ἄγ. Σικελιανός, «Ἡ ἀποστολὴ τῆς κοινότητος» (1930), *Πεζὸς Λόγος*, τ. Β', ὁ.π., σ. 163-173. Στό παραπάνω ἄρθρο ὁ Σικελιανός ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ κρίσις τῆς χώρας σημειώθηκε μετὰ τὴν καταστροφὴ τῶν ἐλληνικῶν κοινοτήτων ἀπὸ τοὺς Βαυαροὺς, ἀφοῦ «ἐκτοτε ἡ Ἑλλὰς εἶναι λεία ὅλων τῶν σφαλμάτων τοῦ Νεοελληνικοῦ κοινοβουλευτισμοῦ». Προωθοῦσε τὴν ἰδέα ἀναζωπύρωσης τοῦ «κοινοτισμοῦ», μέσα ἀπὸ τὴ σύσταση μιᾶς φάλαγγας «μελετηρῆς καί ἀποφασιστικῆς νεότητος, ἡ ὁποία, ὑπερνικώντας ὅλους τοὺς δισταγμοὺς τῆς ἑως σήμερα ἀκαδημαϊκῆς ψυχρῆς καί μικροφιλολογικῆς ἐλληνικῆς νεότητος θά τινάξει ἀπὸ πάνω της τὰ ράκη τῶν δισταγμῶν». Ἡ νέα αὕτὴ γενιά ἐπρεπε νά ἐκπληρώσει τὴν ὑψιστὴ ἀποστολὴ τῆς «ὄχι ὡς ἐλληνικὴ μονάχα, ἀλλ' ὡς πανανθρώπινη φυλὴ» βασισμένη στὴ συνασπισμένη βούληση. Στὴν «Πνευματικὴ

Ἀντώνης Γλυτζουρής

τινῆς μουσικῆς στίς παραστάσεις τοῦ Μιστριώτη καί τῆς Ντάνκαν ἀντιμετωπίστηκε μέ εἰρωνικά καί ἀμήχανα χαμόγελα, τό 1927 καί τό 1930 κέρδισε τήν ἐπιδοκιμασία.

Ἐνδεχομένως, ὁ βασικότερος λόγος γι' αὐτή τήν καταξίωση ἦταν ὅτι τήν ἴδια στιγμή ἡ παραπάνω ἰδεολογική αἰχμή διοχετευόταν μέσα σέ μιά ἄλλη συνεκτική ἰδεολογία πού ἐνοποιούσε ὅλα τά στοιχεῖα τοῦ ἐγχειρήματος: τήν ἱστοριοκρατική ἐρμηνεία τοῦ ἑλληνισμοῦ. Μέ τόν τρόπο αὐτό ὁ «ἑλληνισμός» διατηροῦσε ἀκέραια τήν ἱστορική του συνέχεια, ἀλλά ταυτόχρονα ἐκδηλωνόταν ὡς ὑπερβατική οὐσία οἰκουμενικῆς τάξης (σχεδόν μυθολογικῆς), ὡς «ἑλληνικότητα». Ὑπό αὐτό τό πρίσμα, ἡ φύση, π.χ. πού περιέβαλλε τό ἀρχαῖο θέατρο τῶν Δελφῶν, ὄριζε ἀπό μόνη της τήν ἱστορική συνέχεια ἀλλά καί τήν ἀνωτερότητα τῆς φυλῆς. Ἦταν ἓνα «ἑλληνικό» τοπίο σέ μιά «ἱστορική» προοπτική, ἀλλά ταυτόχρονα ἦταν καί «ὁ ὀμφαλός τῆς γῆς», μία νέα «οἰκουμενική» μητρόπολη. Ἡ «γεωπολιτική» αὐτή θεώρηση εἶχε ὡς προϋπόθεσή της τήν ἱστορική συνέχεια τοῦ ἑλληνισμοῦ, πού ἦταν καί τό βασικό ἰδεολογικό μήνυμα. Ἀπό αὐτήν τήν σκοπιά, ἡ ἀναβίωση τοῦ τραγικοῦ χοροῦ στούς Δελφούς θά πρέπει νά ἀντιμετωπιστεῖ ὡς ὄψιμος ἰδεολογικός ἀπόγονος τῶν παραστάσεων τοῦ Μιστριώτη⁴⁹. Ἀπό μιά ἄλλη σκοπιά, ὅμως, οἱ δελφικές ἐκδηλώσεις εἶχαν ἀνοίξει σέ μιά καίρια στιγμή τούς ἀσκούς τοῦ Αἰόλου· στά ἐπόμενα χρόνια, ἀπό τόν ἐμπλουτισμό τῆς μεγαλοϊδεατικῆς ἰδεολογίας μέ τό βαγκνερισμό καί τό νιτσεϊσμό, ἡ ἀνάγνωση τῆς ἑλληνικῆς πραγματικότητας (σύγχρονης καί ἱστορικῆς) θά γίνεται πλέον ὑπό τό ἰδεολογικό φίλτρο τῆς «ἑλληνικότητας»· καί τά στοιχεῖα τῆς ὑλικῆς ἐμπειρίας θά διαβάζονται ἀπό τούς Ἑλληνες λόγιους μέσα ἀπό «ἑλληνικά» ματογυάλια: ἡ «ἑλληνική» φύση, τό «ἑλληνικό» φῶς, ἡ «ἑλληνική» γραμμή, ἡ «ἑλληνική» ὁμιλία, ἡ «ἑλληνική» πλαστικότητα⁵⁰.

Ἄλλωστε, ἡ Σικελιανοῦ δέν ἔλαβε ὑπόψη της τήν ἐργασία κανενός ξένου

βάση τῆς Δελφικῆς προσπάθειας» (σ. 67-118), παραπέμποντας σέ μελετητές σάν τόν Ζόμπарт, ἐξῆρε τήν ἀρεία διανοητικότητα καί γενναιότητα ἀπέναντι στή σημιτική ἰδεολογία, τόν καπιταλισμό, τόν ἀστισμό, ἀλλά καί τόν Λένιν, πού «καθαλίκεψε τήν ἀχαμνή σημιτική τοῦ Μάρξε θεωρία» (σ. 89-91). Τέλος, τό 1936, ὁ Σικελιανός ἀπευθυνόταν πλέον στό καθεστῶς τῆς 4ης Αὐγούστου, ζητώντας του νά περιφρουρήσει τή δελφική ἰδέα, ἀφοῦ σ' αὐτήν «περιέχεται ὁλόκληρη ἡ οὐσία τοῦ γνήσιου Δωρισμοῦ: Ἡ πνευματική ἀνδρεία!»· βλ. «Ἡ Δελφική Ἰδέα», (15 Δεκεμβρίου 1936), στό ἴδιο, σ. 413-429. Γιά τίς ἰδεολογικές συγγένειες τοῦ Σικελιανοῦ μέ τήν Action française καί τόν Ζόμπарт βλ. E. Papadaki, ὁ.π., σ. 112, 145.

49. Ἄς σημειώσουμε ὅτι ἡ ἐπιθυμία τῆς Σικελιανοῦ ἦταν νά δοθεῖ ὁ Προμηθεὺς στό πρωτότυπο, ἀλλά πείστηκε νά παιχτεῖ στή μετάφραση τοῦ Γρυπάρη, κυρίως ἐπειδὴ ὁ Ἄγγελος «ἤθελε νά ἐπιβεβαιώσει τό γεγονός ὅτι ἡ ἑλληνική δέν εἶναι μιά νεκρή, ἀλλά μιά ζωντανή γλῶσσα» (Σικελιανοῦ, 1992, σ. 125). Ἄς ὑπενθυμίσουμε τέλος ὅτι ἡ παράσταση τῆς Ἡλέκτρας στό Παρίσι (1911) εἶχε δοθεῖ στό πρωτότυπο.

50. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἓνας ἀπό τούς ὑποστηρικτές τῆς δελφικῆς ἰδέας καί τῶν

Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ χοροῦ στίς Δελφικές Γιορτές

σκηνοθέτη (ὅπως συνέβη π.χ. μέ τίς σκηνοθεσίες τοῦ Φώτου Πολίτη ἢ τοῦ Σπύρου Μελά)· ἀντίθετα, οἱ ἐπιλογές της ἦταν βασισμένες στήν ἐλληνική παράδοση· πιά «ἐλληνική» ἀναβίωση ἀρχαίου δράματος δέν εἶχε γίνει ὡς τότε· μέ τά ὑφαντά της στόν ἀργαλειό, τή βυζαντινή της μουσική, τοὺς συρτούς καί τοὺς μπάλους της. Τή στιγμή πού ἡ ἴδια περιφρονοῦσε μέ τόν πιά ἀπροκάλυπτο τρόπο τή δυτική ἀστική παράδοση, γνώριζε διεθνή καταξίωση. Στήν πραγματικότητα, βέβαια, οἱ ἐπιλογές της δέν ἦταν διόλου «ἐλληνικές», ἀλλά αὐτό εἶναι κάτι πού τό γνωρίζουμε σήμερα, μέ τήν ἀπόσταση πού μᾶς χαρίζει ὁ χρόνος. Μέ τά μάτια τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς, συντελοῦνταν γιά πρώτη φορά μιά ὑπέρβαση στήν κατάσταση τῶν πολιτισμικῶν σχέσεων τῆς χώρας, διὰ τῆς ἀναγωγῆς τῆς ἐγχώριας πραγματικότητος σέ μιά νέα καί δυναμική ὄντοτητα, τήν «ἐλληνικότητα», ἀξιοποιήσιμη καί ἐκμεταλλεύσιμη διεθνῶς· μ' αὐτόν τόν τρόπο, ἡ νεοελληνική ἀναβίωση τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ θεάτρου ἐμπαινε γιά πρώτη φορά στό διεθνές πολιτιστικό περιβάλλον, κάτι πού δέν εἶχε καταστῆ ὡς τότε ἐφικτό⁵¹.

Τό σημεῖο αἰχμῆς, πού ἐπέτρεψε τή μετάβαση στήν «ἐλληνικότητα», ἦταν ἡ ἀξιοποίηση τοῦ ἐγχώριου λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ὄταν ὁ μελετητής διαβάσει τίς σελίδες τῆς αὐτοβιογραφίας τῆς Ντάνκαν, στίς ὁποῖες ἀφηγεῖται τήν ἀνακάλυψη τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ στά πρόσωπα τῶν Ἑλλήνων πολιτῶν τῆς

ἀπόψεων τῶν Ντάνκαν γιά τόν ἐλληνικό χορό ἦταν ὁ Δημοσθένης Δανιηλίδης, ὁ εἰσηγητής τῆς γεωοικονομικῆς θεωρήσεως στήν Ἑλλάδα· βλ. Δημ. Δανιηλίδης, «Στή μνήμη τῆς Εὐας Σικελιανοῦ», π. *Καινούργια Ἐποχή*, Καλοκαίρι 1957, σ. 16-17· Ε. Παπαδάκη, ὁ.π., σ. 211· Δ. Τζιόβας, *Οἱ μεταμορφώσεις τοῦ ἐθνισμοῦ καί τό ἰδεολόγημα τῆς ἐλληνικότητας στό Μεσοπόλεμο*, Ἀθήνα 1989, σ. 75-79 καί Χ. Χατζηιωσήφ, ὁ.π., σ. 346. Ἐνδεικτικά γιά τό ζήτημα εἶναι καί τά προσχέδια τοῦ Δ. Πικιώνη γιά τό Δελφικό Κέντρο τοῦ 1934 πού ἀνέλαβε γιά χάρη τοῦ Σικελιανοῦ· βλ. Δ. Φιλιππίδης, «Ἐκσυγχρονισμός στήν ἀρχιτεκτονική καί πολεοδομία τοῦ Μεσοπολέμου», στό *Βενιζελισμός καί ἀστικός ἐκσυγχρονισμός*, Ἡράκλειο, Πανεπιστημιακές Ἐκδόσεις Κρήτης, 1988, σ. 144-145.

51. Ἐνδεικτικές τῆς διεθνούς ἀπήχησης πού συνάντησε ἡ δελφική προσπάθεια ἦταν οἱ ἀνακοινώσεις τῆς Σικελιανοῦ σέ διεθνή συνέδρια, ὅπως ἡ 29ῃ συνάντηση τοῦ Ἀμερικάνικου Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου στό Πανεπιστήμιο τοῦ Σινσινάτι (βλ. *American Journal of Archaeology*, 2nd series, τ. XXII, τχ. 1, 1928, σ. 63)· καθὼς καί ἡ δημοσίευση τῶν ἀπόψεων της σέ διάσημα περιοδικά τέχνης τῆς ἐποχῆς (βλ. π.χ. «A Lecture on the Greek Tragic Chorus», *Bulletin of the Metropolitan Museum of Art*, τ. XXII, τχ. 11, November 1927, σ. 282). Ὅπως εὐστοχα τόνιζε ἡ ἐφορος τοῦ ἀρχαιολογικοῦ μουσείου τῆς Ἀθήνας, κανεῖς ξένος σκηνοθέτης «καί ἂν ἀκόμη ἦταν προικισμένος» δέν μποροῦσε νά διαθέτει τό ἐφόδιο τῆς Σικελιανοῦ, τή γνώση δηλαδή «τοῦ βυζαντινοῦ καί τοῦ νεώτερου δημοτικοῦ μας κόσμου». Τό ὑφαντό φόρεμα τοῦ χοροῦ «δέν θά ἦταν σέ θέση νά τό ἀνακαλύψει καί ὁ δυνατότερος Εὐρωπαῖος σκηνοθέτης». Καί κατέληγε, διατυπώνοντας τήν ἄποψη, ὅτι, «παίρνοντας ὅλα τά στοιχεῖα τῆς ἀπό τήν ἴδια τήν πηγὴ τους, τήν ἀρχαία καί νέα Ἑλλάδα», οἱ παραστάσεις της «θὰ διδάξουν τοὺς Εὐρωπαίους» (Σ. Παπασπυρίδη-Καρούζου, «Σύντομες γνώμες», π. *Ἑλληνίς*, τ. ΙΖ', τχ. 6, Ἰούλιος 1937, σ. 136).

Ἀντώνης Γλυτζουρής

ἐποχής, δέ θά δυσκολευτεῖ νά διαπιστώσει ὅτι οἱ Ντάνκαν διακατέχονταν ἀπό τή βεβαιότητα ὅτι ἀνακάλυψαν μιά πρωτόγονη φυλή, οἱ ἰθαγενεῖς τῆς ὁποίας ἦταν οἱ ἄφθαρτοι ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καί τοῦ πολιτισμοῦ τους⁵². Αὐτή τήν αἴσθηση εἶχε καί ἡ ἴδια ἡ Πάλμερ, ὅταν πρωτάκουσε ἑλληνικό δημοτικό τραγούδι ἀπό τήν ἀδελφή τοῦ Σικελιανοῦ καί σύζυγο τοῦ Ραϋμόνδου Ντάνκαν, Πηνελόπη. Ἄν ὁ πρῶτος ἑλληνοαμερικάνικος γάμος ἄνοιξε τοὺς ὁρίζοντες στήν ὑπόθεση τῆς ἀναβίωσης τῆς ἀρχαίας τραγωδίας στηριγμένης στή «λαϊκή» παράδοση τῆς χώρας, ὁ δεύτερος γάμος, ἀνάμεσα στήν Εὐα Πάλμερ καί τόν Ἄγγελο Σικελιανό τήν ὁλοκλήρωσε.

Φυσικά, οὔτε ἡ Ντάνκαν οὔτε ἡ Πάλμερ ἦταν οἱ μόνοι ξένοι πού «ἀνακάλυψαν» στόν πολιτισμό τῶν Βαλκάνιων ἰθαγενῶν ἀρχαῖα κατάλοιπα. Τό γεγονός, ὅμως, ὅτι οἱ νεορομαντικές καταβολές τῆς Σικελιανοῦ σημειώθηκαν σέ νεαρή ἡλικία στήν Ἀμερική μᾶς ὁδηγεῖ σέ μιά ἀδιερεύνητη περιοχὴ⁵³: στήν ἐμφάνιση μίας νέου τύπου ἀμερικάνικης ἑλληνολατρίας (τῆς ἀρχαίας καί τῆς νεότερης Ἑλλάδας): οἱ ἀνεξιχνίαστες μορφές τοῦ Ὁφτενταλ ἢ τοῦ Ἄλντεν παραπέμπουν στήν κλασικὴ παιδεία τῶν ἀμερικάνικων πανεπιστημίων⁵⁴. Ἐνῶ μιά πρόχειρη ἀνάγνωση τῆς δράσης τοῦ γνωστοῦ Ἀμερικάνου θιασάρχου Τζώρτζ

52. «Μιά φεγγαρίσια νύχτα πού καθόμαστε στό θέατρο τοῦ Διονύσου», ἀφηγεῖται ἡ Ντάνκαν, «ἀκούσαμε μίαν ὀξεῖα παιδική φωνή, πού ὑψωνόταν μέσ στή νύχτα, μέ τήν περιπαθὴ καί ὑπερκόσμια ποιότητα πού ἔχουν μόνο τ' ἀγόρια σ' αὐτές τίς φωνές. Ξαφνικά προστέθηκε μιά ἄλλη φωνή κι ἀκόμη ἄλλη μία. Τραγουδοῦσαν κάποια παλιά ἑλληνικά τραγούδια. Στεκόμαστε γοητευμένοι. Ὁ Ρέυμον εἶπε: Αὐτός ὁ τόνος τῆς φωνῆς τῶν ἀγοριῶν θά εἶναι ἀπ' τὰ ἀρχαῖα χορικά. Τήν ἄλλη νύχτα ἐπανέλαβαν τό ἴδιο κονσέρτο, κι ὅπως τοὺς ρίξαμε ἀρκετές δραχμές, τήν τρίτη νύχτα ὁ χορός μεγάλωσε» ... «Τότε μᾶς ἦρθε ἡ ἰδέα νά ξαναρχίσουμε τὰ ἀρχέγονα ἑλληνικά χορικά μ' αὐτά τὰ Ἑλληνόπουλα» (*Ἡ ζωή μου*, ὁ.π., σ. 112-113).

53. Εἶχαν ξεκινήσει πρὶν τή γνωριμία τῆς μέ τῇ *Γέννηση τῆς τραγωδίας ἀπό τό πνεῦμα τῆς μουσικῆς*, στήν περίοδο 1889-1892, ὅταν ἔδινε ρεσιτάλ ἀπαγγελίας μέ ποιήματα τοῦ Πόε καί μέ χορικά τραγωδιῶν τοῦ Swinburne, προσπαθώντας νά σπρώξει τή γλώσσα «πιό πέρα στό χώρο τῆς μελωδίας». Ἀπὸ ἐπιστολὴ τῆς στήν Barney, γνωρίζουμε ὅτι σ' ἓνα σύντομο ταξίδι τῆς στήν Ἀμερική, στά 1905, εἶχε μιά ἀποτυχημένη ἀπόπειρα νά ἀνεβάσει τήν τραγωδίαν τοῦ Swinburne *Atalanta in Callydon* (1865), μέ ἐρασιτέχνες, δίνοντας μάλιστα ἰδιαίτερη ἐμφαση στό χορό (Σικελιανό, 1992, σ. 123-124, καί *Γράμματα*, ὁ.π., σ. 234-235).

54. Γιά τόν Ὁφτενταλ βλ. ἐφ. Ἀκρόπολις, 3, 4 Νοεμβρίου 1905, 5 Φεβρουαρίου 1906. Ὁ καθηγητὴς ἀνάμεσα στ' ἄλλα, «ἐξαίρει τό κάλλος καί τήν σεμνότητα τοῦ ἑλληνικοῦ χοροῦ, ὁ ὁποῖος ἐπαναφέρει εἰς τήν μνήμην τοὺς ἱερούς χορούς εἰς τοὺς ἀρχαίους ναούς» (ἐφ. Ἀκρόπολις, 5 Φεβρουαρίου 1906). Γιά τόν Τζών Ἄλντεν βλ. Ἀλ. Βεῖνογλου, «Ὁ χιμαιροκυνηγός τοῦ Μισισσιππὶ-George Cram Cook», π. *Νέα Ἑστία*, τχ. 68, 15 Ὀκτωβρίου 1929, σ. 843-850). Στό σημεῖο αὐτό δέν μπορούμε πάντως νά μὴν ἀναφέρουμε καί τοὺς ἐπαίνους τοῦ ἐταίρου τῆς Ἀμερικάνικης Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς γιὰ τὴ μουσικὴ πού ἔγραψε ὁ Ι. Σακελλαρίδης γιὰ τήν παράσταση τῆς *Ἡλέκτρας* ἀπὸ τό Μιστριώτη ἐπιθυμοῦσε μάλιστα περισσότερο ἐνεργητικὴ τὴ συμμετοχὴ τοῦ χοροῦ στήν παράσταση καί πρότεινε «σεμνοὺς μεγαρικούς χορούς» (Γ. Σιδέρης, ὁ.π., σ. 136-139).

Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ χοροῦ στίς Δελφικές Γιορτές

Κράμ Κούκ ἀποκαλύπτει ὅτι στή νέα ἐξόρμηση ἡ λατρεία τῆς ἀρχαίας καί τῆς μή ἀστικοποιημένης Ἑλλάδας ἐρχόταν ὡς ἀποτέλεσμα μιάς ἀνορθολογικῆς ἀπόρριψης τῆς δυτικῆς ἀστικῆς πολιτισμικῆς ταυτότητος, μέ τήν ὁποία τοὺς γαλούχησαν οἱ βιομηχανικὲς μητροπόλεις τῆς νέας ἡπείρου⁵⁵. Ὅλοι τοὺς ἄλλωστε, φτάνοντας στήν Ἑλλάδα, ἀπέβαλαν τὰ δυτικά τους ρούχα, ντύθηκαν εἴτε μέ χλαμύδα εἴτε μέ φουστανέλλα καί προσπάθησαν στή συνέχεια νά υἱοθετήσουν ἕναν «ἐλληνικό» (ἀρχαῖο ἢ παραδοσιακό) κώδικα συμπεριφορᾶς⁵⁶. Ἀντίστοιχα, ἡ Σικελιανοῦ μαζί μέ τοὺς χορτοφάγους Ντάνκαν ξάπλωσαν στό ἰδιότυπο σπίτι τοῦ Κοπανᾶ «κατά τόν ἀρχαῖο τρόπο», ὁ ψαρὰς στό νησάκι τοῦ Ἀι-Νικόλα στή Λευκάδα τῆς φαινόταν ὅτι καμάκωνε «μέ μιά κίνηση πιό παλιά καί ἀπὸ τήν ἀρχαία ἐλληνική τέχνη», καί ἡ ἐλληνική γλῶσσα ἀντιμετωπίστηκε σάν ἦχος, σά μιά «ἀπόλυτη μουσική κατὰ τὴν ἔννοια τοῦ Σοπενχάουερ»⁵⁷. Ἐνῶ, ὅταν παρακολούθησε τὴν ὑφαντικὴ τέχνη στὰ ἐλληνικά χωριά διαπίστωσε ὅτι «τό γνέσιμο μέ τὴ ρόκα εἶναι καί κοινωνι-

55. Ὁ ἰδιαίτερα σημαντικὸς γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἀμερικάνικου θεάτρου Τζῶρτζ Κράμ Κούκ, ἀλλὰ καί ἡ σύζυγός του, ἡ ἐπίσης σημαντικὴ θεατρικὴ συγγραφέας Σούζαν Γκλάσπελ, εἶχαν μιά ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα δράση στήν Ἑλλάδα, ἀπὸ τὸ 1921 ἕως τὸ 1924, πού μόνο μιά αὐτοτελὴς ἐργασία μπορεῖ νά καλύψει μέ ἐπάρκεια (γιὰ τὴ δράση τους στήν Ἀμερική· βλ. Jean Gould, *Modern American Playwrights*, Νέα Ὑόρκη 1966, σ. 26-49 καί C. W. Bigsby, *A Critical introduction to Twentieth-century American Drama*, τ. 1, 1900-1940, Καίμπριτζ 1981, σ. 1-35).

56. Ὁ Κούκ π.χ. ἐζήσε τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του ὡς φουστανελλοφόρος μαζί μέ τσοπάνηδες καί ἀγρότες τοῦ Παρνασσοῦ, ἐνῶ παράλληλα εἶχε δημιουργήσει ἕναν κύκλο νεαρῶν θαυμαστῶν πού ἀποτελοῦνταν ἀπὸ Ἀθηναίους φοιτητές, ὅπως οἱ Ι. Συκουτρῆς, Ι. Κακριδῆς, Κ. Δημαρᾶς, Ἄγγ. Καλογεράς, Λ. Παραράς κ.ἄ. Ὁ Κούκ ἦταν ὅπως φαίνεται ὁ πρῶτος πού ὁραματίστηκε ἐτήσιες παραστάσεις στό θέατρο τῶν Δελφῶν. Εἶχε γράψει μάλιστα μιά τριλογία, πού διαδραματιζόταν στήν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου, τὸν 5ο αἰ. π.Χ. καί τὸ 1893 ἀντίστοιχα καί τῆς ὁποίας ἡ δράση θά διακοπτόταν ἀπὸ χοροὺς καί τραγούδια· καί σχεδίαζε νά τὴν ἀνεβάσει μέ χωρικούς καί πρωταγωνιστὴ τὸν τσοπάνη τῆς Ρούμελης Σκαρμούχη στό ἀρχαῖο θέατρο τῶν Δελφῶν· βλ. ἐφ. *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 20 Ἰανουαρίου 1924 καί 13 Μαΐου 1930· Ἀλ. Βεῖνογλου, ὁ.π., σ. 1093-1104· Λ. Παραράς, «Ἰωάννης Ἀντιφῶν Συκουτρῆς· τὰ φοιτητικὰ χρόνια», π. *Νέα Πορεία* τχ. 38-39, Θεσσαλονίκη, Ἀπρίλιος-Μάιος 1958, σ. 144 καί «Ὁ Ἄγγελος Σικελιανός καί ἡ Δελφικὴ Ἰδέα», π. *Νέα Ἑστία*, τχ. 849, 15 Νοεμβρίου 1962, σ. 1678-1679. Ὁ Κούκ ἦταν γνωστός τῶν Σικελιανῶν καί ὑπάρχει καί βιβλίο του μέ ἀφιέρωση στὴ Σικελιανοῦ· βλ. Λ. Παπαδάκη, ὁ.π., λήμμα 296 καί E. Papadaki, ὁ.π., σ. 104 κ.ἐξ. Τέλος, κάποιες δελφικὲς ἐκδηλώσεις ἦταν ἀφιερωμένες στὸν Ἀμερικανό, ἐνῶ ἡ κόρη του Νέλλα Κούκ-Προεστοπούλου πῆρε μέρος στό χορὸ τῶν Ὠκεανίδων.

57. Σικελιανοῦ (1992), σ. 79, 85-86, 106-110. Στὴν προσπάθειά του νά δημιουργήσει νέα γυμναστικὴ ὡς βάση ἐνός νέου χοροῦ, πού θά εἶχε πρότυπό του τὸν ἀρχαῖο καί θά προέβαλλε τὸν «ἐξευγενισμό» τοῦ σώματος, ὁ Ντάνκαν στράφηκε, ὅπως καί ἡ Σικελιανοῦ, σέ μιά πρώτη φάση στὴ μελέτη καί ἀντιγραφή ἀρχαίων ἀγγείων. Ὅταν ὁμως ἄφησε τίς μελέτες καί πῆγε στήν Ἠπειρο, ἀνακάλυψε ὅτι οἱ βοσκοὶ «ξεχωρίζουν γιὰ τίς ἐξαιρέσιες κινήσεις τους», ὅχι ὅταν χορεύουν, ἀλλὰ ὅταν σκαρφαλώνουν τὰ βουνά!

Ἀντώνης Γλυτζουρής

κή άπασχόληση» καί ότι αὐτός «ό τρόπος συναναστροφής» ήταν «πιό εὐχάριςτος» άπό «τά δικά μας tea-parties, όπου στεκόμαστε όρθιοι χωρίς νά κά-νουμε τίποτε»⁵⁸.

Βρισκόμαστε σέ μία έποχή, πού ό λαϊκός πολιτισμός είχε καταξιωθεί πλέον άπό τίς πριμιτιβιστικές άναζητήσεις Εὐρωπαίων καλλιτεχνών. Ἦδη άπό τά χρόνια αὐτά άλλωστε καί οί λόγοι τής χώρας άρχισαν ν' άνακαλύπτουν, δί-πλα στήν «έλληνικότητα» καί τή «λαϊκότητα» τής ντόπιας παραδοσιακῆς τέ-χνης σέ έργα καλλιτεχνών όπως τοῦ Θεόφιλου ή τοῦ Π. Ζωγράφου (άφότου βέβαια έγινε άντιληπτό ότι ή λαϊκή τέχνη είχε στό μεταξύ άναγνωριστεί άπό τή δυτική καλλιτεχνική πρωτοπορία)⁵⁹. Ὅπως τό έθετε πλέον ή Σικελιανού, «ό διανοητικός κόσμος στά ξένα, θαυμάζει καί προσέχει τήν Ἑλλάδα, όχι κα-τά όσο μοιάζει μέ αὐτούς, αλλά κατ' άκριβή άναλογία τής διαφοράς πού ύπάρχει μέ τήν Εὐρώπη καί τής όμοιότητος πού ύπάρχει μέ τήν άρχαία Ἑλλάδα»⁶⁰. Μ' αὐτόν τόν τρόπο βέβαια, άρθρωνόταν καί πάλι μία συνέχεια μέ τήν παράδοση τής λαογραφίας καί άρχαιολατρίας τοῦ 19ου αιώνα: σύμ-φωνα μέ τήν παράδοση αὐτή, ό έλληνικός λαϊκός πολιτισμός ύπήρχε ως πο-λιτισμική όντότητα μόνον υπό τήν ιδιότητά του νά εἶναι φορέας συνέχειας μέ τόν άρχαιοελληνικό καί νά μπορεί νά προβληθεί στή Δύση.

Ἐνῶ όμως ή συμπεριφορά άπέναντι στόν έλληνικό λαό παρέμενε σταθε-ρά στήν παράδοση τής έλληνικῆς λογισύνης τοῦ 19ου αιώνα, ταυτόχρονα, γινόταν πλέον άντιληπτό ότι ή τέχνη του είχε άποκτήσει ένα διεθνές έκτόπι-σμα. Ὑπό αὐτό τό πρίσμα, ή ένσωμάτωση τών παραδοσιακών τεχνών τής θυ-ζαντινῆς μουσικῆς, τοῦ άργαλειοῦ καί τών χωριάτικων χορῶν στή σκηνοθε-τική έρμηνεία τοῦ τραγικοῦ χοροῦ δέν γινόταν, έπειδή ή Σικελιανού τίς θεω-ροῦσε καλλιτεχνικά, αλλά ίστορικά ίσοδύναμες τοῦ άρχαίου κειμένου· έπει-δή τίς άντιμετώπιζε δηλαδή ως κληρονόμους τοῦ άρχαιοελληνικοῦ πολιτι-σμοῦ καί έπομένως άξιες νά άντιπροσωπεύσουν τή χώρα στό έξωτερικό. Για αὐτό τό λόγο τά εἰκαστικά πρότυπα τοῦ χοροῦ ήταν προσκολλημένα στά άρχαίκα άγγεῖα, ένῶ οί έλληνικές χορευτικές συμβάσεις στριμώχτηκαν σέ έξι μόλις στίχους καί δέ χρησιμοποιήθηκε παραδοσιακή μουσική, αλλά ή «σαρακοστιανή» μουσική τοῦ Ψάχου. Ὁ λαϊκός πολιτισμός δέν άντιμετωπι-

Καί όταν συναναστράφηκε, σέ μία έπόμενη φάση μέ Ἕλληνες εργάτες καί άγρότες, συνειδητοποίησε ότι οί κινήσεις τους, όταν δουλεύουν, «μοιάζουν άπόλυτα μέ 'κεῖ-νες, πού ξετυλίσγονται πάνω στ' άγγεῖα» (Δ. Δανηλίδης, *ό.π.*, σ. 16-17).

58. Σικελιανού (1992), σ. 67-69, 95.

59. Βλ. Ν. Χατζηνικολάου, «Τέσσερις Ἕλληνες ζωγράφοι τοῦ 20ου αιώνα», *Ἐθνική Τέχνη καί Πρωτοπορία*, Μετάφρ. Σ. Βελέντζας, Ἀθήνα 1982, σ. 36, 45.

60. Ὑπογράμμισε βέβαια καί τήν «ίκανοποίηση» πού έπρεπε νά νιώθει ένας σύγχρο-νος Ἕλληνας άπέναντι στούς ξένους: «Ὅρίστε κύριοι, όφειλε νά τούς βροντοφωνά-ξει, «έμεῖς διατηρήσαμε ζωντανή τήν άρχαία μουσική εις όλους τούς αἰώνες» (Σικε-λιανού, 1921, σ. 69-71).

Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ χοροῦ στίς Δελφικές Γιορτές

ζόταν ὡς ἓνα λειτουργικό καί καλλιτεχνικά αὐτάρκες σύστημα ἀξιών, ἀλλά μόνον μέ τό δέος καί τό σεβασμό μιάς κιθωτοῦ πού διαφύλαξε τόν ἀρχαιοελληνικό καί ἑνός μέσου γιά τή διεθνή ἐκπροσώπηση τῆς χώρας.

Οἱ νεορομαντικές καταβολές τοῦ ἐγγχειρήματος εὐθύνονται σέ μεγάλο βαθμό γιά τή μετάβαση τῆς ἰδεολογίας τῆς συνέχειας στήν περιοχή τῆς σκηνοθεσίας, σέ ἐπίπεδο δηλαδή παραστασιακῶν στοιχείων, οἰκοδομημένων πάνω σέ μιά συγκεκριμένη ἰδεολογική ἄποψη. Ἡ παραπάνω διαδικασία δέν ἐπέτρεψε ὥστόσο τίποτε περισσότερο· δέν ἐμφανίστηκε καμία διάθεση πειραματισμοῦ γιά μιά σκηνοθετική ἐρμηνευτική ἀναλογία ἀνάμεσα στίς παραδοσιακές καί ἀντιρεαλιστικές θεατρικές συμβάσεις τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ τραγικοῦ χοροῦ καί στίς καλλιτεχνικές συμβάσεις τῆς ἐπίσης παραδοσιακῆς καί φορμαλιστικῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς μουσικοχορευτικῆς παράδοσης. Αὐτός ἄλλωστε ἦταν κι ὁ λόγος, πού ἡ προσπάθεια ὁδηγήθηκε ἀπό καλλιτεχνική ἄποψη σ' ἓναν ἀκράιο αἰσθητισμό. Γιατί, μόνον μέσα ἀπό αὐτό τό πρίσμα μποροῦμε νά ἐρμηνεύσουμε τό γεγονός ὅτι ὁ τραγικός χορός τῶν δελφικῶν παραστάσεων περιφρόνησε μέ προκλητικό τρόπο τό ἀρχαίο κείμενο καί βασίστηκε στήν αὐθαίρετη ἀνάδειξη ἀρχαίων εἰκαστικῶν συμβάσεων σέ χορευτικές καί παραδοσιακῶν χορευτικῶν συμβάσεων σέ εἰκαστικές· ἢ τό ὅτι ἀπέρριψε τίς χωρικές ἐξαιτίας τοῦ μαυρίσματος τοῦ δέρματός τους καί χρησιμοποίησε μετάξι γιά κοστούμια ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς.

Ἀπ' τήν ἄλλη, ὅμως, ἡ νέα σύνδεση ἀρχαιοελληνικῶν καί παραδοσιακῶν στοιχείων πού περιγράψαμε, ἄνοιξε, ἂν καί δειλά, νέους δρόμους στή σκηνοθετική ἐρμηνεία τοῦ ἀρχαίου δράματος γιά καλλιτέχνες σάν τόν Κάρλο Κούν. Πρός τό παρόν, ὅμως, τό ἐγγεῖρημα ἔμεινε ἐγκλωβισμένο μέσα στά ὅρια τοῦ αἰσθητισμοῦ καί τοῦ ἐρασιτεχνισμοῦ· καί ἀπό μιά ἄποψη, δέ θά μποροῦσε νά συμβεῖ διαφορετικά, ἀπό τή στιγμή πού οἱ στόχοι δέν ἦταν κἂν θεατρικοί· «ἐπαναλαμβάνω», ὑπογράμμισε ἡ Σικελιανού ἤδη ἀπό τό 1925, «ὅτι σκοπός μας δέν εἶνε πρωτίστως νά παίξουμε τόν *Προμηθεά* τοῦ Αἰσχύλου, ἀλλά νά πάρουμε μιά ἀκλόνητη ἀπόφασι νά ἀποδείξουμε, ὅτι τά στοιχεῖα τά αἰώνια, τά ἑλληνικά εἶνε ζωντανά ἀκόμα»⁶¹. Στό σημεῖο αὐτό δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι ἡ ἀναβίωση τοῦ τραγικοῦ χοροῦ ἐπιχειρήθηκε ἀπό ἓνα ἐπιτελεῖο κοσμικῶν κοριτσόπουλων μέ ἡγέτη τους μιά ἐνθουσιώδη ἀρχαιολάτρη· ἀπό ἀνθρώπους δηλαδή πού δέν εἶχαν ἀναπτύξει στό παρελθόν σχέσεις οὔτε μέ τή θεατρική οὔτε μέ τή χορευτική τέχνη.

Τό γεγονός πάντως ὅτι οἱ Δελφικές παραστάσεις ἦταν καί μιά μεγάλη κοσμική ἐκδήλωση τῆς ἐποχῆς, εἶναι μιά πτυχή τους πού ἔχει μᾶλλον παραμεληθεῖ. Ὁ ἐρευνητής τοῦ φαινομένου βρέθηκε πολλές φορές στήν ἀμήχανη θέση νά συλλέγει πληροφορίες γιά τό χορό καί τήν προετοιμασία του ἀπό τίς κοσμικές καί ὄχι τίς καλλιτεχνικές στήλες τοῦ Τύπου. Ὁ ἀναγνώστης αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου θά πρέπει νά λάβει ὑπόψη του ὅτι γιά τίς ἐκδηλώσεις εἶχε

61. ἐφ. *Βραδυνή*, 12 Ἰανουαρίου 1925.

Ἀντώνης Γλυτζουρῆς

ἐπιστρατευτεῖ τότε ὅλη ἡ κοσμική Ἀθήνα· καί ὅτι, ὑπό κανονικές συνθήκες, οἱ θεατές τῶν παραστάσεων, ὅταν δέν ἦταν ξένοι, λόγιοι καί δημοσιογράφοι, ἀνῆκαν στήν κοσμική κοινωνία τῆς πρωτεύουσας⁶². Ἀπ' αὐτή τή σκοπιά, ἂν ὁ νεορομαντισμός εἶχε ἐξισωθεῖ στό καλλιτεχνικό ἔργο τῆς Σικελιανοῦ μέ τόν αἰσθητισμό, στή συνείδηση τῆς κοσμικῆς Ἀθήνας καί τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ τῶν ἐφημερίδων τῆς ἐποχῆς τό δεύτερο μέλος τῆς ἐξίσωσης ἀφοροῦσε τά χαρίσματα τῆς τότε Μίς Εὐρώπη Ἀλίκης Διπλαράκου, πού ἡ παρουσία της στούς Δελφούς συγκέντρωσε, ὅπως φαίνεται, καί τά περισσότερα βλέμματα. Ἡ Διπλαράκου μάλιστα, πρίν φύγει γιά τόν εὐρωπαϊκό διαγωνισμό, εἶχε ὑποσχεθεῖ νά λάβει μέρος στό χορό τῶν Δαναίδων καί εἶχε μάθει καί τίς 500 κινήσεις τῶν χορικῶν, ἀλλά ἡ βράβειυσή της ματαίωσε τή συμμετοχή της. Δέν τήν ἐμπόδισε ὅμως νά ἐμφανίζεται τή μιά μέρα μέ παραδοσιακή μακεδονική στολή καί τήν ἄλλη μέ κοστούμι Ὠκεανίδας, δημιουργώντας σέ πολλούς παρειρισκόμενους τήν ἐντύπωση «ὅτι ἔχει ἀποσπασθεῖ ἀπό ἀριστουργηματικόν ἀρχαῖον ἀνάγλυφον»· ἡ νά σύρει «πρώτη τόν ἐλληνικόν χορόν μέ τούς φουστανελλοφόρους χωρικούς εἰς τά Ψηλά Ἀλώνια»⁶³. Ἐγινε μάλιστα ἀφορμή νά διατυπωθοῦν τότε μερικές θεωρίες γιά τήν «ἐλληνική γραμμή» στήν ἀμερικάνικη μόδα ἐτοίμων ἐνδυμάτων τῆς ἐποχῆς, ὅπως π.χ.: «Τό αἰώνιον ἐλληνικόν κάλλος. Οἱ Δελφοί, ἡ "Μίς Ἑλλάς 1930" καί ἡ ἀναβίωσις τῆς ἀρχαιότητος» (ἐφ. *Βραδυνή*, 4 Μαΐου 1930).

Ἀντώνης Γλυτζουρῆς

62. «Μεταξύ τῶν θεατῶν, ἐκτός τῶν ἐπισήμων, διεκρίνοντο αἱ γνωστότεροι ἀθηναῖ-καί οἰκογένειαι. Πραγματικῶς αἱ κοσμικαί Ἀθηναί μετεφέρθησαν εἰς τούς Δελφούς» (ἐφ. *Πρωία*, 13 Μαΐου 1930).

63. π. *Μπουκέτο*, 29 Μαΐου 1930, σ. 531 καί 23 Ὀκτωβρίου 1930, σ. 1053· Σ. Πετράς, ἐφ. *Βραδυνή*, 2 Μαΐου 1930.

Άμφισβητούμενα νοήματα: προστασία και αντίσταση στις Έκθέσεις τῶν Ἐπιθεωρητῶν Ἑργασίας 1914-1936

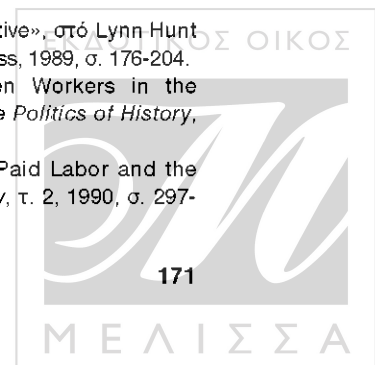
Τὰ διαφόρων εἰδῶν κείμενα πού ἀναφέρονται στό «κοινωνικό ζήτημα» ἔχουν πρό πολλοῦ ἀποτελέσει κλασική καί πολύτιμη πηγή γιά τήν κοινωνική ἱστορία. Οἱ ἱστορικοί τά ἔχουν χρησιμοποιήσει τόσο γιά νά ἀντλήσουν πληροφορίες γιά τήν κατάσταση τῶν «κατωτέρων τάξεων» στή διαδικασία τῆς ἐκβιομηχάνισης ὅσο καί γιά νά ἀναλύσουν τίς ἰδεολογικές ἀνησυχίες τῶν συγγραφέων τους. Πρόσφατες ὥστόσο ἐπεξεργασίες ἀμφισβήτησαν τόν αὐτονόητο τρόπο μέ τόν ὁποῖο γίνονται συχνά δεκτές οἱ ἐννοιολογικές προκείμενες καί οἱ πραγματολογικές περιγραφές τῶν κειμένων αὐτῶν, καί διερεῦνησαν πῶς κατασκευάζουν διά τοῦ λόγου τήν πραγματικότητα τῶν νέων κοινωνικῶν σχέσεων στίς ὁποῖες ἀναφέρονται. Ἀντλώντας ἀπό ἕνα εὐρύ φάσμα πηγῶν, ἡ νεότερη ἱστορική ἐρευνα χρησιμοποίησε ποικίλες τεχνικές γιά νά ἀναλύσει τό λόγο περί κοινωνικῆς ἀναμόρφωσης, τοῦς μετασχηματισμούς του, τίς σταθερές καί τίς ἀντιφάσεις στή μορφή καί τά νοήματά του, καί ἀνέδειξε ἐπανειλημμένα τίς ὑπόρρητες παραδοχές του. Οἱ σχετικές μελέτες σκιαγραφοῦν τή «γενεαλογία» τῶν σύγχρονων προνοιακῶν ἀντιλήψεων, ἀπό τίς πρώιμες «ἀνθρωπιστικές ἀφηγήσεις»¹ τοῦ δέκατου ὀγδοοῦ αἰῶνα στίς πραγματείες πολιτικῆς οἰκονομίας στόν δέκατο ἔνατο², τίς ἐκστρατείες γιά τή βελτίωση τῆς δημόσιας ὑγιεινῆς καί τῆς ἐργατικῆς κατοικίας³, τίς στα-

¹ Ἡ ἐργασία αὐτή εἶναι ἐπεξεργασμένη μορφή τοῦ ἄρθρου «Contested Meanings: Protection and Resistance in Labour Inspectors' Reports in Twentieth-Century Greece», π. *Gender & History*, τ. 9/2, 1997, σ. 310-332.

1. Tomas W. Laqueur, «Bodies, Details, and the Humanitarian Narrative», στό Lynn Hunt (ἐπιμ.), *The New Cultural History*, Μπέρκλεϊ, University of California Press, 1989, σ. 176-204.

2. Joan W. Scott, «'L'ouvrière! Mot impie, sordide...': Women Workers in the Discourse of French Political Economy, 1840-1869», *Gender and the Politics of History*, Νέα Ὑόρκη, Columbia University Press, 1988, σ. 139-63.

3. Donna J. Guy, «Public Health, Gender, and Private Morality: Paid Labor and the Formation of the Body Politic in Buenos Aires», π. *Gender & History*, τ. 2, 1990, σ. 297-



Ἔφη Ἀθδελά

τιστικές τῆς ἐργασίας⁴, καθὼς καὶ ὑστερότερες συζητήσεις γιὰ τὴν παρεμβάση τοῦ κράτους στὴν ἀγορὰ ἐργασίας, τῇ συνακόλουθῃ προστατευτικῇ ἐργατικῇ νομοθεσίᾳ καὶ τὶς ἐκθέσεις τῶν Ἐπιθεωρητῶν Ἐργασίας⁵. Φωτίζουν ἔτσι «τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ φιλελεύθερη ἰδεολογία τῆς ἀτομικῆς εὐθύνης γιὰ τὸ λάθος, τὸν κίνδυνον καὶ τὴ δυστυχία στὴ συλλογικοποίηση ποὺ προκάλεσε ἡ ἀνάπτυξη τῆς κοινωνικῆς νομοθεσίας»⁶. Οἱ πηγές τοὺς τεκμηριώνουν σταθερὰ τὴ θετικιστικὴ πεποίθησι στὴν ἄμεση παρατήρησι καὶ τὰ στατιστικὰ δεδομένα ὡς βάση γιὰ τὴν ἀντικειμενικὴ ἐπιστημονικὴ γνώσι, καθὼς καὶ τὶς ἀστικές ἀνησυχίες μὲ τὴν ἐξασφάλισι τῆς κοινωνικῆς εὐταξίας – ἀνησυχίες ποὺ ἐκφράζονται συχνὰ μὲ τὴν ἐπαναλαμβανόμενη μεταφορὰ τῆς γυναικείας σεξουαλικότητος.

Ἄν ἡ ἐπίδρασι τῆς «γλωσσολογικῆς στροφῆς» στὴν ἱστορικὴ ἐρευνα ἀνέδειξε τὴν ἐπίμονη παρουσία τοῦ θετικισμοῦ στὴν ἐπεξεργασία τῶν ἱστορικῶν πηγῶν, ἡ συζήτησι περιστρέφεται τελευταίᾳ στοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους μποροῦμε νὰ χειριστοῦμε τὰ κείμενα τοῦ παρελθόντος ἔτσι ὥστε νὰ καταλάβομε καλύτερα τὴν περίοδο ποὺ μελετάμε. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι δέν εἶναι πλέον δυνατό νὰ χρησιμοποιεῖ κανεὶς τὶς ἱστορικὲς πηγές ὡς ἀντικειμενικές «βάσεις δεδομένων», οὔτε τὴ γλῶσσα τοὺς ὡς παθητικὸ ἐνδιάμεσο ἀνάμεσα στὴν πραγματικότητα καὶ τὴν ἀναπαράστασή της· ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι ἡ δομὴ τοῦ λόγου τοὺς παράγει νοήματα⁷. Τὸ ἐρώτημα ὡστόσο παραμέ-

317· Philippa Levine, «Consistent Contradictions: Prostitution and Protective Labour Legislation in Nineteenth-century England», π. *Social History*, τ. 19, 1994, σ. 17-35.

4. Joan W. Scott, «A Statistical Representation of Work: *La Statistique de l'industrie à Paris, 1847-1848*», *Gender and the Politics of History*, ὁ.π., σ. 113-138.

5. Robert Gray, «Factory Legislation and the Gendering of Jobs in the North of England, 1830-1860», π. *Gender & History*, τ. 5, 1993, σ. 56-80· Jean H. Quataert, «A Source Analysis in German Women's History: Factory Inspectors' Reports and the Shaping of Working-Class Lives, 1878-1914», π. *Central European History*, τ. 16, 1983, σ. 99-121· Ulla Wikander, Alice Kessler-Harris, Jane Lewis (ἐπιμ.), *Protecting Women: Labor Legislation in Europe, the United States, and Australia, 1890-1920*, Οὐρμπανα, University of Illinois Press, 1995· Kathleen Canning, «Feminist History after the Linguistic Turn: Historicizing Discourse and Experience», π. *Signs*, τ. 19, 1994, σ. 368-404· τῆς ἰδίας, *Languages of Labor and Gender. Female Factory Work in Germany, 1850-1914*, Ἰθάκα καὶ Λονδίνο, Cornell University Press, 1996· Jane Lewis, «Gender, the Family and Women's Agency in the Building of "Welfare States": the British Case», π. *Social History*, τ. 19, 1994, σ. 37-55· Sonya O. Rose, «Protective Labor Legislation in Nineteenth-Century Britain: Gender, Class, and the Liberal State», σὺν Laura L. Frader - Sonya O. Rose (ἐπιμ.), *Gender and Class in Modern Europe*, Ἰθάκα καὶ Λονδίνο, Cornell University Press, 1996, σ. 193-210, γιὰ νὰ ἀναφέρω μόνο ὁρισμένες ἐργασίες ἀπὸ τὶς πιὸ πρόσφατες καὶ πιὸ σχετικές μὲ τὸ ζήτημα ποὺ διαπραγματεύεται ἡ παρούσα μελέτη.

6. Peter Baldwin, «The Welfare State for Historians. A Review Article», π. *Comparative Studies of Society and History*, τ. 34, 1992, σ. 697.

7. Peter Schöttler, «Historians and Discourse Analysis», π. *History Workshop*, τ. 27,

Οι Έκθέσεις των Επιθεωρητών Έργασίας

νει κατά πόσο ο τρόπος μέ τόν οποίο τά κείμενα κατασκευάζουν τήν πραγματικότητα διά του λόγου συνιστά άνυπέρβλητο όριο γιά νά προσεγγίσουμε τό παρελθόν ή εΐναι δυνατό, εφαρμόζοντας πολλαπλές μεθόδους, νά «ΰπερβούμε» τό κείμενο, μέ στόχο –στήν περίπτωση πού μάς άφορά έδω– νά «σπάσουμε» τή σιωπή των «δικαιούχων» τής κοινωνικής μεταρρύθμισης (δηλαδή των έργαζόμενων άντρών καί γυναικών) καί νά άνιχνεύσουμε τό νόημα των δικών τους πρακτικών⁸. Οί δυνατές άπαντήσεις σέ τέτοιου είδους έρωτήματα ποικίλλουν καί ή άναλυτική παρουσίασή τους ξεπερνά τις προθέσεις του παρόντος κειμένου⁹. Φαίνεται ώστόσο ότι έχουν οδηγήσει στη διατύπωση μιάς «μέσης όδοΰ» γιά τήν κατανόηση του παρελθόντος, στην όποία οί ίστορικοί συνδυάζουν διαφορετικές μεθόδους προσέγγισης. Σέ αυτό τό πλαίσιο τά κείμενα αντιμετωπίζονται ταυτόχρονα ως λόγοι πού παράγουν νόημα καί ως προϊόντα κοινωνικών σχέσεων.

Θά εφαρμόσω έδω αΰτή τή διπλή άναλυτική προσέγγιση εξετάζοντας τις έκθέσεις πού συνέταξε ή Έπιθεώρηση Έργασίας κατά τήν περίοδο 1914-1936 στην Έλλάδα. Οί Έπιθεωρητές Έργασίας ήταν δημόσιοι ΰπάλληλοι πού παρακολουθούσαν τήν εφαρμογή των εργατικών νόμων. Σημαντικό μέρος τής δουλειάς τους ήταν νά παράγουν τακτικές έκθέσεις γιά τις συνθήκες έργασίας στους τομείς πού κάλυπτε ή νομοθεσία καί νά προτείνουν συγκεκριμένες ενέργειες γιά τήν προσφορότερη εφαρμογή της. Οί έκθέσεις αΰτές κατέγραφαν τις παρατηρήσεις των επιθεωρητών άπό τήν άμεση έπαφή τους μέ εργάτες καί εργοδότες, καί άποσκοπούσαν νά διαπιστώσουν τήν αποτελεσματικότητα ή τις άτέλειες τής συγκεκριμένης νομοθεσίας. Περιλαμβάνουν λεπτομερείς πληροφορίες γιά τις συνθήκες έργασίας σέ βιομηχανικές καί βιοτεχνικές επιχειρήσεις άναφορικά μέ τις ώρες δουλειάς, τά μέτρα ΰγιεινής καί ασφάλειας καί τήν έργασία γυναικών καί παιδιών, άλλα καί άλλες όψεις τής ζωής του εργατικού πληθυσμού των πόλεων. Έμπεριέχουν έπίσης γενικά έρμηνευτικά σχόλια γιά τήν κατάσταση των έλληνικών εργατικών στρωμάτων καί προτείνουν μέτρα γιά τή βελτίωσή της.

8. K. Canning, *Feminist History*, ό.π., σ. 383-384. Βλ. έπίσης Nicolas Dirks, Geoff Eley, Sherry Ortner, «Introduction», στό N. Dirks, G. Eley, S. Ortner (έπιμ.), *Culture/Power/History. A Reader in Contemporary Social Theory*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1994, σ. 3-45.

9. Οί παραμβάσεις γιά τά ζητήματα αΰτά εΐναι άπειρες. Γιά τή μεγαλύτερη συνάφειά τους μέ τα ζητήματα πού εξετάζονται έδω, βλ. τις σχετικές συζητήσεις στό περιοδικά *Past & Present*: τχ. 131 (1991), 133 (1991), 135 (1992)· καί *Social History*, όπου καί συνεχίζονται γιά άρκετά χρόνια τώρα: τ. 17 (1992), 18 (1993), 19 (1994), 20 (1995), 21 (1996)· έπίσης J. W. Scott, *Gender and the Politics of History*, ό.π.· Catherine Hall, «Politics, Post-structuralism and Feminist History», π. *Gender & History*, τ. 3, 1991, σ. 204-210· K. Canning, *Feminist History*, ό.π.· Lenard R. Berlanstein (έπιμ.), *Rethinking Labor History. Essays on Discourse and Class Analysis*, Οΰρμπανα καί Σικάγο, University of Illinois Press, 1993.

Ἔφη Ἀθδελᾶ

Θά ἐπιχειρήσω ἐδῶ νά διαβάσω τίς ἐκθέσεις αὐτές σέ δύο διαφορετικά επίπεδα: ἀπό τή μιᾷ μεριά, ὡς κείμενα πού κατασκευάζουν διὰ τοῦ λόγου τήν πραγματικότητα πού ὑποτίθεται ὅτι τεκμηριώνουν, καί ἀπό τήν ἄλλη, ὡς ἀναφορές πού παραπέμπουν σέ σημασίες καί πρακτικές οἱ ὁποῖες δέν εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου ἐγγεγραμμένες στό κείμενο. Γιά τό πέρασμα ἀπό τό ἓνα ἐπίπεδο στό ἄλλο θά χρησιμοποιήσω συγκεκριμένες γλωσσικές ἐκφράσεις πού ἐπαναλαμβάνονται συστηματικά στίς ἐκθέσεις.

Καθώς καταγράφουν τίς ἀντιξοότητες στή διαδικασία ἐφαρμογῆς τῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας καί περιγράφουν τίς συνθήκες ζωῆς καί ἐργασίας τῶν ἐργατικῶν στρωμάτων, οἱ ἐκθέσεις τῶν Ἐπιθεωρητῶν Ἐργασίας μᾶς ἐπιτρέπουν νά καταλάβουμε «τίς ἰδεολογικές παραδοχές καί τίς ἐλπίδες τμήματος τῶν κυρίαρχων τάξεων στήν ἀναδυόμενη βιομηχανική κοινωνία καί σέ ποιό βαθμό κατορθώνουν νά τίς θεσμοθετήσουν»¹⁰. Αὐτό συμβαίνει ἐπειδὴ ἡ ἐφαρμογή τῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας περιλαμβάνει μιᾷ ἐξαιρετικῇ συγκεκριμένη ὀψι ἐξαναγκασμοῦ, παραπέμπει δηλαδή στήν παρέμβαση τοῦ κράτους στή διαμόρφωση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων ἐργασίας. Ὅπως ἔχει ἤδη σωστά ἐπισημανθεῖ, οἱ Ἐπιθεωρητές Ἐργασίας ἦταν πολύ περισσότερο ἀπό ἀπλοί ἀστοί παρατηρητές τοῦ «κοινωνικοῦ ζητήματος»: ὡς δημόσιοι ὑπάλληλοι εἶχαν –ἔστω καί περιορισμένα– τή δύναμη νά θέσουν τίς ἰδέες τους σέ ἐφαρμογή¹¹. Ἐχει ἐπομένως σημασία νά δοῦμε πῶς τό συγκεκριμένο ἱστορικό καί πολιτισμικό πλαίσιο στό ὁποῖο παρήχθησαν οἱ ἐκθέσεις προσδιόρισε τίς ἀντιλήψεις τῶν Ἐπιθεωρητῶν Ἐργασίας γιά τό «κοινωνικό ζήτημα» καί πῶς ὁ λόγος τους συγκροτήθηκε καί μετασχηματίστηκε κατά τή διάρκεια εἴκοσι χρόνων¹².

Φορεῖς τοῦ κράτους σέ μιᾷ περίοδο ἔντονων μεταρρυθμίσεων «ἀπό τά πάνω», οἱ Ἐπιθεωρητές Ἐργασίας παρουσιάζονται μέσα ἀπό τίς ἐκθέσεις τους ὡς παράγοντες προόδου σέ μιᾷ συνεχή διαπάλη γιά τήν «ἀνάπτυξη» καί τόν «ἐκσυγχρονισμό». Ἡ ἀντίληψη αὐτή, πού ἐνισχύεται ἀπό τόν ἰδιαίτερο τύπο τῆς λειτουργίας τους –δηλαδή τήν ἄμεση παρατήρηση καί τή ρυθμιστική παρέμβαση– διαμορφώνει τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο προσλαμβάνουν τίς νέες κοινωνικές σχέσεις: ἡ ἐρμηνεία τους γιά τίς δυσκολίες πού συναντοῦν στήν ἐφαρμογή τῶν ἐργατικῶν νόμων ἐπικαλεῖται τήν «καθυστέρηση» τῶν ἐλληνικῶν βιομηχανικῶν σχέσεων. Στίς ἐκθέσεις ἡ ἀνεπαρκὴς ἀνάπτυξη τῆς

10. J. Quataert, *A Source Analysis*, ὁ.π., σ. 100.

11. στό ἴδιο.

12. Ὁ Ροζέ Σαρτιέ ἔχει ὀρίσει ὡς ἐξῆς τά ἐρωτήματα πού τίθενται σέ κάθε ἱστορικό χειρισμό μιᾶς σειρᾶς λόγων: «ὁ τόπος στόν ὁποῖο γίνονται οἱ διατυπώσεις καί οἱ συνθήκες πού τίς κάνουν δυνατές· τά σχήματα πού τοὺς προσδίνουν τάξη καί οἱ ρυθμιστικές ἀρχές πού τά διέπουν· καί»... «τά κριτήρια πού ἐπιτρέπουν σέ μία πρόταση νά γίνει δεκτὴ ὡς ἀληθινὴ ἢ τήν καταδικάζουν νά ἀπορριφθεῖ ὡς ψευδής»: Roger Chartier, «Introduction», *Cultural History*, Κέμπριτζ, Polity Press, 1988, σ. 10.

Οι Έκθέσεις των Έπιθεωρητών Έργασίας

έλληνικής κοινωνίας απορρέει από την παντελή έλλειψη επαγγελματικής, διανοητικής και ήθικης παιδείας των εργατικών μαζών, πού την εικονογραφεί παραδειγματικά η περίπτωση των εργατριών. Στο νοητικό αυτό πλαίσιο οι εργάτες γίνονται αντιληπτοί ως «απολίτιστοι» έπειδή θεωρούνται ανίκανοι να έκτιμήσουν τά όφέλη της προόδου πού έμπεριέχουν οι προστατευτικές ρυθμίσεις. Καθώς η απουσία εκπαίδευσης άναδεικνύεται ως τό κύριο έμπόδιο στή διαδικασία της νομοθετικής έφαρμογής, η διορθωτική δράση του κράτους άναγορεύεται σέ εύρύτερη «έκπολιτιστική διαδικασία», συστατικό στοιχείο της όποιας όφείλει να είναι η έδραίωση όρθων έμφυλων συμπεριφορών.

Οί έπιθεωρητές επιδιώκουν να άξιολογήσουν τά ίδια τους τά «τεκμήρια» άναφορικά μέ τίς αντίδράσεις των εργατών στίς προστατευτικές ρυθμίσεις, τίς καταναλωτικές τους συνήθειες και τή στάση τους άπέναντι στήν εργασία και τήν οίκογένεια· διατυπώνουν έτσι έρμηνείες στίς όποιες έγγράφονται συγκεκριμένες παραδοχές γιά τόν έλληνικό πολιτισμό και τήν έλληνική κοινωνία καθώς και γιά τίς αίτίες της φτώχειας. Ίδιαίτερη σημασία άποκτά στό πλαίσιο αυτό ό,τι οι έπιθεωρητές δηλώνουν πώς άδυνατούν να «έξηγήσουν», στοιχείο πού επανέρχεται συστηματικά στίς έκθέσεις: γιά παράδειγμα, η αντίσταση των εργατών στά προστατευτικά μέτρα, ή άπροθυμία τους να άποταμιεύσουν ή να σταθεροποιηθούν σέ μία δουλειά. Μέσα άπό τό θέμα του «άνεξήγητου» ή «άκατανόητου» θά έπιχειρήσω να όδηγήσω τήν άνάλυση πέρα άπό τό κείμενο των έκθέσεων, άνιχνεύοντας τό λανθάνον και άδιατύπωτο νόημα πού οι «άλλοι», δηλαδή οι εργάτες και οι εργάτριες, έδιναν στίς πράξεις τους.

Πιό συγκεκριμένα θά ύποστηρίξω ότι οι έκθέσεις των Έπιθεωρητών Έργασίας περιλαμβάνουν στοιχεία πού έμμεσα μαρτυρούν γιά άτυπες άπαντήσεις των εργατών και των εργατριών στίς ρυθμίσεις της προστατευτικής νομοθεσίας και τά όποια μάς βοηθούν να άντιληφθούμε τίς στάσεις τους άπέναντι στίς προσαρμογές πού τούς έπιβλήθηκαν στον εργασιακό τους χώρο. Οι έπιθεωρητές έρμηνεύουν τίς άπαντήσεις αυτές σύμφωνα μέ τίς δικές τους άξίες και πρότυπα· χαρακτηρίζοντάς τες όμως «άνεξήγητες», μάς έπιτρέπουν να ύποθέσουμε ότι οι εργάτες και οι εργάτριες όχι μόνο δέν ύποδέχτηκαν τήν εργατική νομοθεσία μέ ένθουσιασμό ή έστω παθητικά ως εύεργετική, αλλά ότι συχνά τήν άντιλαμβάνονταν ως περιορισμό ή και άπειλή γιά τίς πολιτισμικές τους πρακτικές και τήν έμπρόθετη δράση τους – και κατά συνέπεια άντιστέκονταν στήν έφαρμογή της· ή άκόμη και ως ίσχυρή εύκαιρία γιά να διαπραγματευτούν μέ εύνοϊκότερους όρους τή θέση τους στίς εργασιακές σχέσεις. Οι «άνεξήγητες» άπαντήσεις ύποδηλώνουν έτσι ότι η έννοια της προστασίας έπενδύθηκε μέ άντιθετικά πολιτισμικά νοήματα και μάς όδηγούν να άναρωτηθούμε γιά τούς τρόπους μέ τούς όποιους οι εργάτες και οι εργάτριες διαπραγματεύτηκαν τόν έλεγχο σέ διαφορετικές όψεις της ταυτότητάς τους. Η ύπόθεση αυτή έχει σημασία έπειδή στό έλληνικό πλαίσιο είναι έξαιρετικά δύσκολο να διαπιστώσει κανείς πώς έγινε δε-

Ἔφη Ἀθδελᾶ

κτη ἡ προστατευτική παρέμβαση τοῦ κράτους στήν καθημερινή ἐργασιακή πρακτική, ἔξω ἀπό τόν ἐπίσημο λόγο τῶν ἐργατικῶν σωματείων καί τόν κατασκευασμένο λόγο τῶν ἐφημερίδων: ἡ παντελής σχεδόν ἔλλειψη γραπτῶν πηγῶν «ἀπό τά κάτω» ἀπό τήν περίοδο αὐτή, μέ δεδομένο τό ἰδιαίτερα ὑψηλό ποσοστό ἀναλφαριθμητισμοῦ μεταξύ τῶν ἐργατῶν, ἀλλά κυρίως μεταξύ τῶν ἐργατριῶν, καταδικάζει στή σιωπή τοὺς ὑποτιθέμενους δικαιούχους τῆς κρατικῆς παρέμβασης. Ὅποιοιδήποτε ἐπομένως στοιχεῖο μπορεῖ ἔστω καί ἀποσπασματικά νά σπάσει αὐτή τή σιωπή ἔχει μεγάλη ἀξία γιά μιὰ κοινωνική καί πολιτισμική ἱστορία τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ τῶν ἐλληνικῶν πόλεων. Τό πεδίο παραμένει ἀνεξερεύνητο.

Ἡ ἐργασία χωρίζεται σέ τρία μέρη: στό πρῶτο παρουσιάζεται ἡ δημιουργία τῆς Ἐπιθεώρησης Ἐργασίας, σκιαγραφοῦνται τά χαρακτηριστικά τοῦ προσωπικοῦ της καί ἐξετάζονται οἱ μετασχηματισμοί της κατά τήν περίοδο 1914-1936, ἀπό νέο θεσμό μέ ἀποστολή τήν ἀναμόρφωση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων σέ κρατικό μηχανισμό μέ στόχο τήν ἀξιολόγηση καί τήν καταγραφή τῆς κρατικῆς παρέμβασης. Στό δεύτερο μέρος ἀναλύονται οἱ ἐκθέσεις ὡς ἀφηγηματικές κατασκευές τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας, μέ ἐπίκεντρο ὁρισμένα ἐπαναλαμβανόμενα θέματα καί τό χειρισμό τους μέσα στό χρόνο. Στό τελευταῖο μέρος ἀνιχνεύονται τά πιθανά νοήματα πού εἶχαν ἐκείνες οἱ στάσεις τῶν ἐργατῶν καί τῶν ἐργατριῶν τίς ὁποῖες οἱ ἐπιθεωρητές χαρακτηρίζουν «ἀνεξήγητες», μέ στόχο νά ἐντοπιστοῦν ἐκδοχές τῆς ἄρρητης διαπάλης γιά τό νόημα τῆς προστασίας.

I

Ἡ Ἐπιθεώρηση Ἐργασίας καθιερώνεται τό 1912 μέ τίς ρυθμίσεις τῆς πρῶτης ἐργατικῆς νομοθεσίας πού ψήφισε ἡ κυβέρνηση τῶν Φιλελευθέρων στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '10, καί συνιστᾶ σημαντική παράμετρο τῆς στρατηγικῆς τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου γιά θεσμική μεταρρύθμιση καί ἐθνική ὁλοκλήρωση. Ἡ ὁργάνωση, τό εὖρος δράσης καί τό μέγεθος τοῦ προσωπικοῦ τῆς Ἐπιθεώρησης Ἐργασίας ὀρίζονται ἀπό διαδοχικά νομοθετήματα. Ἐνῶ ἀρχικά προβλέπονται δύο ἐπιθεωρητές, δύο δεκαετίες ἀργότερα, ὁ νόμος τοῦ 1933 προνοεῖ γιά τριάντα ἕναν ὑπαλλήλους. Στήν πράξη, ὡστόσο, ὁ ἀριθμός τοῦ προσωπικοῦ ποικίλλει μέσα στό χρόνο καί δέν ξεπερνᾶ ποτέ τά ἑννέα άτομα. Ἀρχικά ἡ Ἐπιθεώρηση Ἐργασίας ἀπασχολεῖ μόνο ἄντρες· τό 1919 θά προστεθοῦν δύο ἐπόπτριες πού ἐπιφορτίζονται μέ τήν παρακολούθηση τῆς ἐφαρμογῆς τῆς προστατευτικῆς νομοθεσίας γιά τήν ἐργασία τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδιῶν στή βιομηχανία καί τή βιοτεχνία στήν εὐρύτερη περιοχή τῆς πρωτεύουσας. Ἡ πρόσληψη μίας ἀκόμη γυναίκας προβλέπεται ἀπό τή μετέπειτα νομοθεσία ἀλλά δέν πραγματοποιεῖται ποτέ: ἡ δεύτερη θέση γυναικεῖου προσωπικοῦ καταργεῖται ἤδη ἀπό τό 1923 καί ἡ ἐπόπτρια πού παραμένει ὑπηρετεῖ μόνο ὡς τό 1933· δέν διαθέτουμε στοιχεῖα γιά τήν πρόσ-

Οι Έκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας

ληψη κάποιας άλλης άργότερα. Η χρόνια ανεπάρκεια του προσωπικού, που όφειλεται κυρίως σέ έλλιπή κυβερνητική χρηματοδότηση τής ύπηρεσίας, είναι σταθερό χαρακτηριστικό τής Επιθεώρησης Εργασίας¹³.

Η Επιθεώρηση εγκαθίσταται άρχικά στην Αθήνα. Άργότερα ή χώρα χωρίζεται σέ περιφέρειες καί ή ύπηρεσία έξαπλώνεται. Τό προσωπικό της έχει πολλαπλά καθήκοντα: νά καταγράφει στοιχειά γιά τόν άριθμό καί τόν τύπο τών έπιχειρήσεων που έμπíπτουν στην έργατική νομοθεσία, τόν άριθμό καί τίς κατηγορίες τών έργατών καί έργατριών, τίς συνθήκες έργασίας, ύγιεινής καί ασφάλειας, καθώς καί τίς άπεργίες· νά έπιβλέπει τήν έφαρμογή τής έργατικής νομοθεσίας· νά έπιβάλλει, σέ συνεργασία μέ τήν τοπική άστυνομία, τίς κυρώσεις που προβλέπει ό νόμος γιά κάθε παράβαση· νά μεσολαβεí στις έργατικές διαφορές κλπ. Στην πράξη οι έπιθεωρητές έχουν περιορισμένη δύναμη καί ή παρέμβασή τους άρχίζει νά γίνεται αίσθητή μόνο άργά στην περίοδο: ό έξαιρετικά μεγάλος άριθμός μικρών έργαστηρίων καί έπιχειρήσεων καθώς καί τό ύψηλό ποσοστό διακεκομμένης καί έποχιακής έργασίας, που χαρακτηρίζουν τήν έκβιομηχάνιση του έλληνικού Μεσοπολέμου, είναι σημαντικά –μολονότι όχι τά μόνα– έμπόδια γιά τήν άποτελεσματική έποπτεία.

Στήν πλήρη του σύνθεση τό προσωπικό περιλαμβάνει δύο ή περισσότερους Έπιθεωρητές Εργασίας, έναν Έπιθεωρητή Επαγγελματικής Υγείας, μερικούς έπιθεωρητές συνδικαλιστικών καί έργατικών διαφορών καθώς καί όρισμένους έπόπτες. Όλοι είναι δημόσιοι υπάλληλοι μέ ύψηλά προσόντα –κυρίως άνώτερα διπλώματα μηχανικών ή σχετικών ειδικοτήτων– καί διορίζονται στην Έπιθεώρηση Εργασίας μετά άπό προϋπηρεσία ή καί μετά άπό έξετάσεις. Οί γυναίκες ύποψήφιος άπαιτείται νά έχουν άπολυτήριο γυμνασίου καί νά έχουν πετύχει σέ σχετικές έξετάσεις. Στή συγκυρία τής περιόδου, όπου περισσότερο άπό τό μισό του πληθυσμού είναι άναλφάβητοι (στίς άρχές τής δεκαετίας του '20 περισσότερο άπό τό 70% τών γυναικών είναι άναλφάβητες), ενώ άκόμη καί τό 1931 λιγότερο άπό τό 15% τών δημόσιων

13. Γιά τήν ίδρυση τής Έπιθεώρησης Εργασίας καί τίς άλλαγές του προσωπικού της βλ. Υπουργείον Έθνικής Οικονομίας. Τμήμα Εργασίας καί Κοινωνικής Πρόνοιας, *Έργατική καί κοινωνική νομοθεσία*, Έπιμ. Κ. Γ. Πασαγιάννης, Αθήνα 1919, σ. 15-31, 455-477 καί τή συνέχειά τους ως «Παράρτημα II», Έπιμ. Μ. Ν. Κριτικός, Αθήνα 1923· Αντώνιος Ν. Μαλαγαδής (έπιμ.), *Γενική κωδικοποίησης όλοκληρου τής ίσχυούσης έλληνικής νομοθεσίας*, τ. XII, Αθήνα 1935, σ. 56-62. Γιά τή μείωση του γυναικείου προσωπικού σέ ένα άτομο τό 1923 καί 1930, βλ. Πετρούλα Τζοθάρα, «Η γυναίκα στην Έπιθεώρηση Εργασίας», π. *Εργασία*, τ. 26, 1930, σ. 19-20. Βλ. έπίσης Bureau International du Travail, *Les problèmes du travail en Grèce*, Έκθεση τής Άποστολής του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας στην Ελλάδα (Όκτώβριος-Νοέμβριος 1947), Bureau International du Travail, Γενεύη 1949, σ. 94-113· Αντώνης Λιάκος, *Εργασία καί πολιτική στό Μεσοπόλεμο. Τό Διεθνές Γραφείο Εργασίας καί ή άνάδυση τών κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας καί Παιδείας τής Έμπορικής Τράπεζας τής Ελλάδος, 1993.

Έφη Αθδελά

ύπαλλήλων έχουν πανεπιστημιακά διπλώματα, οί άνθρωποι αυτοί είχαν ύψηλά προσόντα¹⁴. Η κοινωνική τους προέλευση δέν είναι εύκολο νά προσδιοριστεί, αλλά μπορούμε μέ βεβαιότητα νά υποθέσουμε ότι άνήκουν στά άνερχόμενα μικρομεσαία αστικά στρώματα γιά τά όποια ή έκπαίδευση καί μία δημόσια θέση έξασφαλίζουν τήν πολυπόθητη κοινωνική κινητικότητα. Πολιτικά πρέπει νά άνήκουν στόν κύκλο τών κοινωνικών μεταρρυθμιστών πού υποστήριξαν καί προώθησαν τήν καθιέρωση τής έργατικής νομοθεσίας από τīs βενιζελικές κυβερνήσεις τής πρώτης περιόδου¹⁵.

Μολονότι ή Έπιθεώρηση Έργασίας όφειλε νά παράγει έτήσιες έκθέσεις, δέν φαίνεται νά τό κατόρθωνε πάντοτε. Τό δείγμα πού χρησιμοποιώ έδω περιλαμβάνει περίπου όλες τīs γνωστές έκθέσεις: έπτά γιά τήν έφαρμογή τής έργατικής νομοθεσίας σέ όλόκληρη τή χώρα γιά τīs χρονιές 1913, 1921, 1927-1928 καί 1932, 1933 καί 1934 καθώς καί μία γιά τīs συνθηκες τής έργατικής κατοικίας στήν Άθήνα καί τόν Πειραιά γιά τό 1921¹⁶. Οί έκθέσεις πού

14. Γιά τό μορφωτικό επίπεδο του έλληνικού πληθυσμού καί ειδικότερα τών δημόσιων υπαλλήλων κατά τό πρώτο μισό του 20ου αιώνα, βλ. Έφη Αθδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός τής έργασίας κατά φύλα στόν δημόσιο τομέα, 1908-1953*, Άθήνα, Ίδρυμα Έρευνας καί Παιδείας τής Έμπορικής Τράπεζας τής Ελλάδος, 1990, σ. 22, 79-80.

15. Γιά τόν κύκλο τών μεταρρυθμιστών πού έθεσαν τή σφραγίδα τους στήν έργατική πολιτική τής περιόδου 1911-1936, βλ. Άντώνης Λιάκος, «“Από κράτος φύλαξ εις κράτος πρόνοια”; Οί παράμετροι τής έργατικής πολιτικής στό Μεσοπόλεμο», στό *Συμπόσιο γιά τόν Έλευθέριο Βενιζέλο. Πρακτικά*, Άθήνα, Έταιρεία Έλληνικού Λογοτεχνικού καί Ίστορικού Άρχείου - Μουσείο Μπενάκη, 1988, σ. 169-185.

16. «Γενικά έκθέσεις τών Έπιθεωρητών Έργασίας του έτους 1913», *Δελτίον του Υπουργείου Έθνικής Οικονομίας*, ΙΙ, Έργασία καί Πρόνοια, τχ. 4, Άθήνα 1914 (στό έξής: *ΕΕ-1913*); Υπουργείον Έθνικής Οικονομίας (: ΥΕΟ) - Διεύθυνσις Έργασίας, Έκθέσεις του προσωπικού έπιθεωρήσεως έργασίας επί τής έφαρμογής τών έργατικών νόμων, έτος 1921, Άθήνα 1923 (στό έξής: *ΕΕ-1921*); ΥΕΟ - Διεύθυνσις Έργασίας καί Κοινωνικής Προνοίας - Έπιθεώρησις Έργασίας, Έρευνα επί τών συνθηκών τής έργατικής κατοικίας τών πόλεων Άθηνών - Πειραιώς 1921, Άθήνα 1922 (στό έξής: *ΕΚ-1921*); ΥΕΟ - Διεύθυνσις Έργασίας καί Κοινωνικής Προνοίας - Έπιθεώρησις Έργασίας, Περιλήψεις έκθέσεων του προσωπικού έπιθεωρήσεως Έργασίας επί τής έφαρμογής τών έργατικών νόμων διά τά έτη 1927-1928, Άθήνα 1930 (στό έξής: *ΕΕ-1927-8*); ΥΕΟ - Έπιθεώρησις Έργασίας, Έκθέσεις καί πεπραγμένα σώματος έπιθεωρήσεως έργασίας επί τής έφαρμογής τών έργατικών νόμων καί τών συνθηκών έργασίας έν Ελλάδι κατά τό 1931, Άθήνα 1934 (στό έξής: *ΕΕ-1931*); ΥΕΟ - Έπιθεώρησις Έργασίας, Έκθέσεις καί πεπραγμένα σώματος έπιθεωρήσεως έργασίας επί τής έφαρμογής τών έργατικών νόμων καί τών συνθηκών έργασίας έν Ελλάδι κατά τό 1932, Άθήνα 1934 (στό έξής: *ΕΕ-1932*); ΥΕΟ - Έπιθεώρησις Έργασίας, Έκθέσεις καί πεπραγμένα σώματος έπιθεωρήσεως έργασίας κατά τό 1933, Άθήνα 1936 (στό έξής: *ΕΕ-1933*); ΥΕΟ - Έπιθεώρησις Έργασίας, Έκθέσεις καί πεπραγμένα σώματος έπιθεωρήσεως έργασίας κατά τό 1934, Άθήνα 1936 (στό έξής: *ΕΕ-1934*). Αναφέρεται έπίσης (Α. Λιάκος, Έργασία καί πολιτική, ό.π., σ. 578) ή δημοσίευση μιάς σύνοψης τών έκθέσεων γιά τό 1920. Άποσπάσματα

Οι Έκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας

συνέτασσε ή υπηρεσία ανταποκρίνονταν στα επιστημονικά κριτήρια της εποχής, δηλαδή συστηματική περιγραφή και στατιστική τεκμηρίωση. Τυπώνονταν από το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας και είχαν τό κύρος επίσημων εγγράφων. Ωστόσο μέσα στο χρόνο ποικίλλουν ως προς τη σύνθεση, τόν τόνο και τό περιεχόμενό τους. Οι πρώτες εκθέσεις εστιάζουν κυρίως στις προβληματικές συνθήκες που επικρατούν στις περιοχές επιθεώρησης και τεκμηριώνουν τόν έπείγοντα χαρακτήρα της εφαρμογής της πρόσφατης νομοθεσίας. Περιλαμβάνουν επίσης γενικά σχόλια για τήν πιθανή επιτυχία αυτής της διαδικασίας, επιμένοντας στους περιορισμούς που θέτει ή «νοοτροπία» και ή έλλειψη παιδείας. Οι εκθέσεις της δεκαετίας του '30 γίνονται πιό «γραφειοκρατικές» στη μορφή και τό ύφος: παρακολουθούν συστηματικά τήν εφαρμογή των νόμων κατά νομό και περιοχή, περιλαμβάνουν λιγότερες γενικεύσεις, ενώ οι εξηγήσεις τους για τά διάφορα ζητήματα είναι λιγότερο εξατομικευμένες και περισσότερο ένταγμένες σε συγκεκριμένα τοπικά και χρονικά συμφραζόμενα.

Παρόμοιες αλλαγές στο ύφος και τή δομή των εκθέσεων μάς επιτρέπουν νά προσδιορίσουμε τρείς περιόδους που αντιστοιχούν σε μετασχηματισμούς στους όρους παραγωγής τους: συνδέονται μέ τό ιστορικό πλαίσιο των έτών 1914-1936 και τό μεταβαλλόμενο πολιτικό νόημα μέ τό όποιο τό κράτος επενδύει τίς παρεμβάσεις του στις μισθωτές σχέσεις. Η πρώτη φάση συμπίπτει μέ τήν άρχική καθιέρωση της έργατικής νομοθεσίας: ή έκθεση για τό 1913 μπορεί νά ιδωθεί ως εύγλωττη είκονογράφηση των πεποιθήσεων που είχαν οι όραματιστές μεταρρυθμιστές οι όποιοι στήριξαν τήν έκσυγχρονιστική πολιτική της πρώτης κυβέρνησης των Φιλελευθέρων στοχεύοντας στον «έξευρωπαϊσμό» της Ελλάδας. Ο ήθικολογικός τόνος του κειμένου καθώς και τό αγωνιώδες μέλημά του νά έξασφαλιστούν «πολιτισμένες συνθήκες» για τούς έργατες είναι τυπική αύτου που έχει ήδη από τήν έποχή εκείνη χαρακτηριστεί κριτικά «κρατικός σοσιαλισμός»¹⁷. Η τύχη αύτης της μεταρρυθμιστικής τάσης –τουλάχιστον σε ό,τι άφορά τήν έργατική νομοθεσία– μαρτυρείται από τήν άπουσία εκθέσεων για τά έπόμενα έξι ή έπτά χρόνια και καθορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από τίς πολιτικές συνέπειες του Διχασμού.

άπό τίς λεπτομερείς εκθέσεις που υπέβαλε ή μόνη έπόπτρια που υπηρέτησε κατά τήν περίοδο 1923-1933, Άννα Μακροπούλου, δημοσιεύτηκαν στον Άγώνα της Γυναίκας, μέ φροντίδα της πρώην συνάδελφου της Μαρίας Δεσύπρη-Σβώλου: «Άπό τήν έργασία της γυναίκας και του παιδιού», τχ. 50-51, 1927, σ. 3-6· «Η γυναίκα στην έργασία. Οι όροι της έργασίας των γυναικών εις τά μεταξουργεία», τχ. 61, 1928, σ. 3-4, 6· «Η γυναίκα στην έργασία. Πώς εργάζεται ή Έλληνίδα σε πέντε μεγάλες βιομηχανίες», τχ. 70, 1928, σ. 5-6. Βλ. επίσης τήν έκθεση του International Labour Organisation, «Les conditions du travail des salariées de l'industrie et du commerce et leurs conséquences du point de vue sanitaire» [1928], Άρχείο Ε. Βενιζέλου, Μουσείο Μπενάκη, φάκ. 28, έγγ. 81.

17. Νίκος Γιαννιός, *Ο σοσιαλισμός του κράτους*, Άθήνα 1914.

Έφη Αθδελά

Η δεύτερη περίοδος εγκαινιάζεται με την επικύρωση από την ελληνική Βουλή, ήδη από το 1920, των Διεθνών Συμβάσεων Έργασίας, προϊόντα της πρώτης Διεθνούς Συνδιάσκεψης Έργασίας που οργανώθηκε από το Διεθνές Γραφείο Έργασίας στην Ούασινγκτον το 1919¹⁸. Από την περίοδο αυτή χρονολογούνται οι δύο εκθέσεις για το 1921. Μολονότι οι συγγραφείς τους διατηρούν όρισμένα στοιχεία από την αρχική μεταρρυθμιστική όρμη, οι παρατηρήσεις τους είναι ωστόσο διατυπωμένες με πιο πραγματιστικούς και ουδέτερους όρους. Είναι εμφανής η άνησυχία τους για τις συνέπειες του πολέμου που ήδη διεξάγεται, και όχι χωρίς λόγο: η Μικρασιατική Καταστροφή και η πλημμυρίδα των προσφύγων που ακολουθούν θα διακόψουν και τη νέα αυτή ώθηση. Στα επόμενα χρόνια η εφαρμογή της εργατικής νομοθεσίας θα αναβληθεί για να διευκολυνθεί η επέκταση της αγοράς εργασίας που θεωρήθηκε αναγκαία για την εγκατάσταση των προσφύγων.

Η τρίτη περίοδος αρχίζει με την έκθεση για τις χρονιές 1927-1928, δηλαδή με τη δεύτερη περίοδο της βενιζελικής διακυβέρνησης, και ολοκληρώνεται λίγο πριν την παλινόρθωση της μοναρχίας και τη μεταξική δικτατορία. Τα χρόνια αυτά, που σηματοδοτούνται από την οικονομική κρίση, την ένταση της κοινωνικής διαμαρτυρίας και την αποκρυστάλλωση του αντικομμουνισμού ως κρατικής ιδεολογίας, το κράτος επιχειρεί να ελέγξει τις κοινωνικές εντάσεις με μία στρατηγική που μετατοπίζεται από την εργατική πολιτική σε αυταρχικές μεθόδους. Οι εκθέσεις φέρουν τα σημάδια αυτής της διαδικασίας, που συνοδεύεται από ό,τι θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε «γραφειοκρατικοποίηση» της Επιθεώρησης Έργασίας: γίνονται πιο τυποποιημένες στη μορφή και το περιεχόμενό τους, και ενώ οι συγγραφείς πολλαπλασιάζονται με την επέκταση της υπηρεσίας, οι διατυπώσεις τους είναι όλο και πιο απρόσωπες.

Παρά τις διαφοροποιήσεις αυτές, όλες οι εκθέσεις αποπνέουν την θετική πίστη στην αντικειμενικότητα των δεδομένων και στην αναγκαιότητά τους για τον προσδιορισμό αποτελεσματικής πολιτικής. Περιλαμβάνουν όλες λεπτομερή ποσοτικά στοιχεία, με τη μορφή στατιστικών πινάκων, που αναφέρονται στα κύρια ζητήματα της παρέμβασης των επιθεωρητών. Η στατιστική θεωρείται εργαλείο στην υπηρεσία της προόδου και της αποτελεσματικότητας, μέσο με το οποίο τεκμηριώνεται έπιστημονικά ή επιχειρημα-

18. Ν. 2269, «Περί κυρώσεως της διεθνούς συμβάσεως της Διεθνούς Συνδιασκέψεως της Έργασίας της Ούασινγκτόν περί περιορισμού των ωρών εργασίας εν ταίς βιομηχανικαίς επιχειρήσεσιν εις όκτώ καθ' ημέραν και 45 καθ' εβδομάδα»· Ν. 2274, «Περί κυρώσεως της διεθνούς συμβάσεως της Διεθνούς Συνδιασκέψεως της Έργασίας της Ούασινγκτόν περί εργασίας των γυναικών πρό και μετά τόν τοκετόν»· Ν. 2275, «Περί κυρώσεως της περί νυκτερινής εργασίας των γυναικών διεθνούς συμβάσεως της Διεθνούς Συνδιασκέψεως της Έργασίας της Ούασινγκτόν», 24 Ιουνίου - 1 Ιουλίου 1920, *Έφημερίς της Κυβερνήσεως*, αρ. φ. 145, 1920, σ. 1350-1356, 1366-1372.

Οι Έκθέσεις των Επιθεωρητών Έργασίας

τολογία των εκθέσεων, και οι κατηγορίες της στατιστικής, ως αναπαραστάσεις της αντικειμενικότητας¹⁹. Όρισμένα από τα στοιχεία των πινάκων ερμηνεύονται επίσης στα κείμενα. Οι ερμηνείες εστιάζουν στις ελλείψεις που είναι έμφανείς στη διαδικασία εφαρμογής της νομοθεσίας και παρουσιάζονται ως εξηγητικές περιγραφές ιδίως εκείνων των ιδιαίτερων συμπεριφορών και στρατηγικών των εργατών που οι επιθεωρητές αδυνατούν να κατανοήσουν. Οι εξηγητικές αυτές διατυπώσεις –όπως, για παράδειγμα, «οι εργάτριες μετακινούνται συνεχώς από τη μία δουλειά στην άλλη, αναζητώντας καλύτερα μεροκάματα»– οδηγούν σε γενικεύσεις για την κατάσταση των ελληνικών εργατικών αστικών πληθυσμών – λ.χ. «οι ελληνίδες εργάτριες δεν διαθέτουν επαγγελματικό πνεύμα».

Αυτή η άμοιθαία σύνδεση ανάμεσα στο επίπεδο της ερμηνείας και σε εκείνο της γενίκευσης κάνει τις εκθέσεις των Επιθεωρητών Έργασίας να λειτουργούν ως «λόγος», δηλαδή ως «κοινωνικά θεσμοθετημένος τρόπος ομιλίας/γραφής με συνέπειες εξουσίας και/ή άρωγής»²⁰. Για να τό εικονογραφήσω αυτό θα εστιάσω σε τρία θέματα στα οποία αναφέρονται επανειλημμένα οι εκθέσεις: τό πρώτο αφορά την άρνηση εργατών και εργατριών να χρησιμοποιήσουν προστατευτικά μέτρα που θα μπορούσαν να περιορίσουν τόν αριθμό των ατυχημάτων, την αδιαφορία τους απέναντι στις παροχές των εργοδοτών για βελτιωμένες συνθήκες υγιεινής στο χώρο δουλειάς και τη συναίνεσή τους στις παραβιάσεις των ωρών εργασίας. Τό δεύτερο αφορά τό χαμηλό «επαγγελματικό πνεύμα» των εργατών και κυρίως των εργατριών, που συνδέεται με την έλλειψη ειδικευμένης εργατικής δύναμης. Τό τρίτο αφορά τη στάση των εργατών, και κυρίως των εργατριών, απέναντι στη διαχείριση των εισοδημάτων τους, την κατανάλωση και τις οικογενειακές σχέσεις²¹.

II

Καί ή άπλούστερη άνάγνωση των εκθέσεων άποκαλύπτει ότι οι δυσκολίες που συναντούσε ή εφαρμογή των εργατικών νόμων, σε ό,τι αφορά τόν περιορισμό των εργατικών άτυχημάτων και τη βελτίωση των συνθηκών στο χώρο δουλειάς, άπασχολούσαν σοβαρά τούς Επιθεωρητές Έργασίας για όλόκληρη τήν περίοδο τής δράσης τους. Η δική τους άμεση παρατήρηση σε

19. Βλ. σχετικά, J. W. Scott, *Statistical Representations of Work*, ό.π., σ. 137.

20. P. Schöttler, *Historians and Discourse Analysis*, ό.π., σ. 55.

21. Η έπιλογή αυτή δεν είναι τυχαία: τά θέματα που έπιλέγω εικονογραφούν καλύτερα τό κεντρικό έπιχείρημα αυτής τής μελέτης. Όστόσο οι εκθέσεις περιέχουν πληθος θέματα που ή άναλυτική τους διαπραγμάτευση ξεπερνά τό πλαίσιο ενός άρθρου.

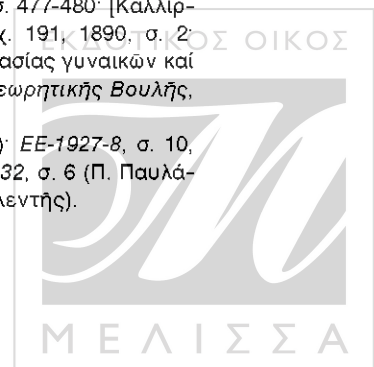
Ἔφη Ἀθδελᾶ

βιομηχανικές καί βιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις σέ ὁλόκληρη τή χώρα, καθώς καί προγενέστερες περιγραφές γιά τίς συνθήκες δουλειᾶς σέ ἐργοστάσια καί ἐργαστήρια, ἀπό τίς ὁποῖες ἀντλήσε ἡ θέσπιση τῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας²², εἶχαν ἐνισχύσει τήν πεποίθησή τους ὅτι ἦταν ἀνάγκη οἱ ἐργάτες νά προστατευθοῦν ἀπό τήν ὑπερεκμετάλλευση καί νά ἐξασφαλιστεῖ ἕνα στοιχειῶδες ἐπίπεδο ὑγιεινῆς καί ἀσφάλειας στό χώρο δουλειᾶς. Ἔτοιμοι νά συναντήσουν τήν ἀπροθυμία τῶν ἐργοδοτῶν καί μέ δεδομένα τά περιορισμένα μέσα ἐπιβολῆς πού διέθεταν, οἱ ἐπιθεωρητές ὑπολόγιζαν στή συνεργασία τῶν ἐργατῶν καί τῶν σωματείων τους γιά νά βελτιώσουν τίς συνθήκες δουλειᾶς καί νά περιορίσουν τά ἐργατικά ἀτυχήματα. Εἶναι ἐμφανῆς ἐπομένως ἡ κατὰπληξη καί ἡ ἀνησυχία τους ὅταν βρίσκονται συστηματικά ἀντιμέτωποι μέ τή ρητὴ ἄρνηση τῶν ἐργατῶν νά συμμορφωθοῦν μέ τίς ὁδηγίες πού ὑποτίθεται ὅτι εἶναι γιά τό δικό τους ὄφελος. Οἱ ἐπιθεωρητές ὁμολογοῦν ὅτι δέν κατανοοῦν τήν κατάσταση αὐτὴ τήν ὁποία ἐπανελημμένα χαρακτηρίζουν «ἀνεξήγητον».

Πιό συγκεκριμένα, ἡ ἀδιαφορία ἢ ἀκόμη καί ἡ εὐθεία ἄρνηση τῶν ἐργατῶν νά χρησιμοποιήσουν προστατευτικά μέσα, ὅπως γάντια, γυαλιά, εἰδικές στολές ἢ προστατευτικά καλύμματα μηχανημάτων, γιά νά περιορίσουν τόν ἀριθμό καί τίς αἰτίες τῶν ἐργατικῶν ἀτυχημάτων, καταγράφεται συνεχῶς γιά ὁλόκληρη τή χώρα καί γιά διάφορους βιομηχανικούς καί βιοτεχνικούς τομεῖς: στίς οἰκοδομικές ἐπιχειρήσεις, τίς ὑφαντουργικές καί χημικές βιομηχανίες, στά θυροδεψεῖα, στή μεταλλουργία, στά ἀναρίθμητα ἐργαστήρια²³. Οἱ ἐπιθεωρητές ἀναφέρουν ὅτι οἱ ἄντρες ἀρνοῦνται νά χρησιμοποιήσουν «χειρόκτια» καί «προφυλακτικά τῶν ὀφθαλμῶν» ἢ «διόπτρες» ὅταν ἐρχονται σέ ἐπαφή μέ ἐπικίνδυνα χημικά ἢ μέταλλα, ἀμελοῦν συστηματικά νά τοποθετοῦν τά προστατευτικά καλύμματα τῶν μηχανῶν καί ἀγνοοῦν ἀνοιχτά τίς ὁδηγίες ἀσφαλείας ὅταν λειτουργοῦν ἢ ἐπισκευάζουν μηχανήματα καί στίς οἰκοδομές. Οἱ γυναῖκες, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἀρνοῦνται νά φορέσουν εἰδικές στολές, προστατευτικές ποδιές καί σκούφους ὅταν χειρίζονται μηχανές καί

22. Γιά τήν ἐργασία γυναικῶν καί παιδιῶν, βλ. ἐνδεικτικά, Εὐγενία Ζωγράφου, «Πῶς δουλεύουν αἱ γυναῖκες μας», σειρά ἄρθρων δημοσιευμένων στήν ἐφ. Ἀκρόπολις τό 1898, ἀναδημοσιεύεται στό βιβλίο τῆς *Δημοσιεύματα*, Ἀθήνα 1903, σ. 32-64· «Ἡ ἐργασία ἐν τοῖς ἐργοστασίοις», *Οἰκονομική Ἐπιθεώρησης*, τχ. 70, 1878, σ. 477-480· [Καλλιρρόη Παρρέν], «Δυστυχεῖς ἐργάτιδες», *Ἐφημερίς τῶν Κυριῶν*, τχ. 191, 1890, σ. 2· «Ἐκθέσις τῆς ἐπιτροπῆς τῆς Βουλῆς ἐπὶ τοῦ νομοσχεδίου περὶ ἐργασίας γυναικῶν καί ἀνηλίκων», *Παράρτημα Ἐφημερίδος Συζητήσεων τῆς Διπλῆς Ἀναθεωρητικῆς Βουλῆς*, τχ. Β', Ἀθήνα, Ἐθνικόν Τυπογραφεῖον, 1912.

23. *ΕΕ-1913*, σ. 167-169, 189-190 (Ν. Σαλίθερος), 213 (Α. Μαθάς)· *ΕΕ-1927-8*, σ. 10, 21-22 (Ι. Ἀναπλιώτης)· *ΕΕ-1931*, σ. 24-25 (Γ. Παπαδόπουλος)· *ΕΕ-1932*, σ. 6 (Π. Παυλάκης), 58-59 (Ι. Ἀναπλιώτης)· *ΕΕ-1934*, σ. 17 (Π. Παυλάκης), 69 (Β. Βαλεντής).



Οι Έκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας

νά σηκώνουν τά μανίκια τους μέχρι τούς άγκώνες· άπειλούν μάλιστα νά παραιτηθούν άν οί έργοδότες ή οί έπιθεωρητές τίς πιέσουν²⁴.

Οί έπιθεωρητές παραπέμπουν τήν «άδικαιολόγητον αύτήν τών έργατών δυστροπίαν»²⁵ στή γενική κατάσταση τών έργατών, τούς όποιους περιγράφουν ώς άγράμματος καί «κοινωνικά άμόρφωτους» καί έπομένως άνίκανους άκόμη νά δεχτούν τήν ιδέα τής προστασίας. Ή παλαιότερη αντίληψη ότι τά έργατικά άτυχήματα προκαλούνται από τήν «άμέλεια» τών έργατών διατηρείται σέ όλόκληρη τήν περίοδο· μετριάζεται πάντως άργότερα από τήν παραδοχή ότι τά προστατευτικά μέτρα έμποδίζουν τήν έπίδοση τών έργατών ή από μιά πιό ίσομερή κατανομή εύθυνών ανάμεσα στούς έργάτες, τούς έργοδότες καί τούς έπιστάτες²⁶. Άλλά άκόμη καί τότε οί έργάτες, ίδίως οί άντρες, έξακολουθούν νά κατηγορούνται γιά τό «ριψοκίνδυνον» τής έργασίας τους καί γιά τό ότι έπιδεικνύουν άμέλεια καί θέτουν έν γνώσει τους τόν έαυτό τους σέ κίνδυνο όταν δουλεύουν.

Ή άρνηση νά προστατεύσουν τόν έαυτό τους δέν είναι ή μόνη στάση τών έργατών πού προκαλεί κατάπληξη στούς έπιθεωρητές. Έξίσου άνεξήγητη είναι γι' αύτούς ή έλλειψη ένθουσιασμού πού δείχνουν οί έργάτες όποτε οί έργοδότες τους τούς παρέχουν κάποιου είδους άνεση ή διευκόλυνση. Οί παροχές αύτές, πού υίοθετούνται κυρίως στίς μεγαλύτερες έπιχειρήσεις, τίς μόνες πού μπορούσαν νά ανταποκριθούν στό κόστος τους, περιλαμβάνουν νιπτήρες μέ τρεχούμενο νερό, έστιατόρια, συσσίτια, άποδυτήρια κ.ά.²⁷. Γιά νά πάρουμε τό μεσημεριανό διάλειμμα σάν παράδειγμα, άρκετές έκθέσεις περιγράφουν πώς κατά κανόνα οί έργάτες προτιμούν νά βγαίνουν έξω από τό έργοστάσιο κατά τή διάρκεια του: οί άντρες προτιμούν νά πηγαίνουν στό καφεενείο ή στήν κοντινή ταβέρνα, ένώ οί γυναίκες καί τά παιδιά τρώνε τό φτωχικό τους γεύμα «είς τό ύπαιθρον», «ύπό τόν καυστικόν ήλιον του θέρους καί τό ψύχος καί τάς βροχάς του χειμῶνος»²⁸. Οί πρακτικές αύτές καταγγέλλονται ώς έπικίνδυνες καί έπιβλαβείς γιά τήν ύγεία τών έργατών, καί οί έπιθεωρητές παρατηρούν μέ έκπληξη καί άπογοήτευση ότι διατηρούνται άκόμη καί στίς λιγοστές περιπτώσεις όπου ή έπιχείρηση παρέχει τή χρήση έστιατορίου ή συσσιτίου: ή «έπίμονος όσο καί άνεξήγητος αντίδρασις» τών έργατών στή χρήση τους είχε άρκετές φορές ώς άποτέλεσμα τήν

24. *ΕΕ-1913*, σ. 205-206 (Ν. Σαλίβερος), 212 (Α. Μαθάς)· *ΕΕ-1921*, σ. 86 (Χ. Βιτάλης).

25. *ΕΕ-1913*, σ. 213 (Α. Μαθάς).

26. Γιά τήν εξέλιξη αύτή πού οδηγεί σέ επανάληψη πανομοιότυπων διατυπώσεων μετά τό 1932, βλ. στά: *ΕΕ-1913*, σ. 189 (Ν. Σαλίβερος)· *ΕΕ-1921*, σ. 21 (Ι. Άναπλιώτης)· *ΕΕ-1931*, σ. 25 (Γ. Παπαδόπουλος)· *ΕΕ-1932*, σ. 6 (Π. Παυλάκης), 39-52 (Γ. Παπαδόπουλος), 58-59 (Ι. Άναπλιώτης)· *ΕΕ-1934*, σ. 17, 22 (Π. Παυλάκης), 69 (Β. Βαλεντής).

27. *ΕΕ-1921*, σ. 18 (Ι. Άναπλιώτης)· *ΕΕ-1927-8*, σ. 36 (Ι. Άναπλιώτης)· *ΕΕ-1932*, σ. 10-11 (Π. Παυλάκης)· *ΕΕ-1933*, σ. 21 (Π. Παυλάκης)· *ΕΕ-1934*, σ. 24 (Π. Παυλάκης).

28. *ΕΕ-1927-8*, σ. 42 (Ν. Σαλίβερος).

Ἔφη Ἀθδελέα

κατάργησή τους. Κατά τή διατύπωση τοῦ Ἐπόπτη Ἑργασίας Χ. Βιτάλη, τὰ συσσίτια διακόπτονται συχνά, ἐκτός τῶν ἄλλων, καί «λόγω ἀκόμη –καί ὡς μή ὤφειλεν– ἀντιδράσεως αὐτῶν τούτων τῶν ἐργατῶν αἵτινες διὰ λόγους ὧν δέν ἡδυνήθησαν νά ἐξιχνιάσω τό μυστήριον, προτιμῶσι τήν κατ' ἰδίαν ἔστω καί ἀνεπαρκεστάτην καί ἐν αὐτῷ τῷ διαμερίσματι τῆς ἐργασίας καί οὐχί ἐν ἐστιατορίῳ ληψιν τροφῆς»²⁹. Στό τέλος τῆς περιόδου οἱ ἐκθέσεις ἐμφανίζουν ποικίλες ἐξηγήσεις γιά τό φαινόμενο αὐτό: ὑποδεικνύεται, γιά παράδειγμα, ὅτι τὰ γειτονικά «μαγειρεῖα» καί καφενεῖα ἐπηρεάζουν τοὺς ἐργάτες ἐνάντια στά συσσίτια γιά νά τοὺς κρατήσουν πελάτες· ἀναγνωρίζεται ἐπίσης ὅτι τὰ μεροκάματα τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδιῶν κάνουν «δυσβάστακτον» τή δαπάνη τοῦ συσσιτίου. Ἀλλά ἀκόμη καί τότε οἱ ἐπιθεωρητές ἐξακολουθοῦν νά θεωροῦν τήν κατάσταση «ἀνεξήγητον»³⁰.

Ἐργάτες καί ἐργάτριες παρουσιάζονται ἔτσι ἀνίκανοι νά κατανοήσουν καί νά ἐπιδιώξουν τό δικό τους ὄφελος, ὅπως αὐτό ἐγγράφεται στοὺς ἐργατικούς νόμους. Ὡς ἀπόδειξη αὐτῆς τῆς ἀνικανότητος προβάλλεται ἡ διαπίστωση ὅτι οἱ ἐργάτες σπάνια καταγγέλλουν τοὺς ἐργοδότες τους γιά παραβίαση τῶν ἐργασιακῶν ρυθμίσεων. Σύμφωνα μέ τοὺς ἐπιθεωρητές, καταγγελία γίνεται μόνο «ὅταν ἔρχονται εἰς ρῆξιν διὰ λόγους οἰκογενειακοῦς» στά μικρά ἐργαστήρια, ἢ ὡς ἀπάντηση στίς ὑπερβολικές πιέσεις πού ὑφίστανται οἱ ἐργάτες στίς μεγαλύτερες ἐπιχειρήσεις. Κατά κανόνα οἱ ἐργάτες ἀναφέρονται νά χρησιμοποιοῦν τίς προστατευτικές ρυθμίσεις τῆς νομοθεσίας ὡς μέσο γιά νά ἀποσπάσουν ὑψηλότερα μεροκάματα ἀπό τοὺς ἐργοδότες τους ἢ γιά νά διαπραγματευτοῦν τήν ὥρα τῆς νυχτερινῆς ἀποχώρησής τους, ἰδίως στήν περίπτωση τῶν ἐργασιμῶν ὥρων πού προβλέπει ὁ νόμος³¹.

Σύμφωνα μέ τοὺς ἐπιθεωρητές, ἡ ἀπροθυμία τῶν ἐργατῶν νά δεχτοῦν τίς προστατευτικές ρυθμίσεις καί τή βελτίωση τῶν συνθηκῶν ἐργασίας πρέπει νά συνδεθεῖ μέ τὰ γενικότερα χαρακτηριστικά τῆς ἐλληνικῆς ἐργατικῆς τάξης. Στό ζήτημα αὐτό ἐξάλλου ἐστιάζονται ὅλα τὰ ὑπόλοιπα: οἱ Ἕλληνες ἐργάτες ἐμφανίζονται νά εἶναι σέ μεγάλο βαθμό ἀνειδίκευτοι καί νά ἀλλάζουν συνεχῶς δουλειές ἀκόμη καί ἐπάγγελμα. Τό ἀποτέλεσμα περιγράφεται ὡς «ἐλλιπής ἐπαγγελματισμός», «μικροεπαγγελματισμός» ἢ «ὑπερεπαγγελματισμός», κατάσταση πού θεωρεῖται ἀπόδειξη τῆς «ἀμαθείας» καί τῆς ἑλλειψῆς «ἠθικῆς ἀνατροφῆς» καί «διανοητικῆς ἀναπτύξεως», ἔνδειξη, μέ τή σειρά της, τῆς «ἠθικῆς καταπτώσεως» πού ἀποδίδεται στήν ἐλληνική κοι-

29. *ΕΕ-1921*, σ. 93 (Χ. Βιτάλης), ἡ ὑπογράμμιση δική μου· βλ. ἐπίσης *ΕΕ-1934*, σ. 24 (Π. Παυλάκης)· *ΕΕ-1933*, σ. 21 (Π. Παυλάκης).

30. *ΕΕ-1933*, σ. 21 (Π. Παυλάκης)· γιά τό ἴδιο θέμα βλ. ἐπίσης *ΕΕ-1932*, σ. 11 (Π. Παυλάκης), 35 (Γ. Παπαδόπουλος)· *ΕΕ-1934*, σ. 24 (Π. Παυλάκης).

31. *ΕΕ-1921*, σ. 20 (Ι. Ἀναπλιώτης), 79-80 (Ἄννα Μακροπούλου)· *ΕΕ-1927-8*, σ. 26-27 (Ι. Ἀναπλιώτης), 42 (Ν. Σαλίβερος).

Οι Έκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας

ωνία³². Η κατάσταση αυτή εμφανίζεται να είναι πιο έντονη στην περίπτωση των γυναικών. Οι εργάτριες παρουσιάζουν διπλό ενδιαφέρον για τους επιθεωρητές: ως τμήμα της εργατικής δύναμης αλλά και ως ένας από τους κύριους «στόχους αναφοράς» των εργατικών ρυθμίσεων, μαζί με τα παιδιά. Η εικόνα που δίνουν οι εκθέσεις για τη σχέση των γυναικών με το μεροκάματο έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς συχνά χρησιμοποιείται παραδειγματικά για να υποδηλώσει την κατάσταση ολόκληρης της εργατικής τάξης³³.

Όπως παραδέχονται οι επιθεωρητές, το μέγεθος της γυναικείας εργατικής δύναμης δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί με ακρίβεια. Μεγάλο μέρος της περιλαμβάνει την εργασία νεαρών κοριτσιών, η οποία αποδεικνύεται εξαιρετικά δύσκολο να μετρηθεί καθώς δεν υπάρχουν την περίοδο αυτή ληξιαρχικά μητρώα θηλέων³⁴. Παράγωγο έν πολλοίς του προσφυγικού προβλήματος, η παιδική αυτή εργασία κάνει εξαιρετικά δυσχερή την εφαρμογή του νόμου ως τις άρχες της δεκαετίας του '30, όταν αναφέρεται ο περιορισμός της σε όρισμένα μικρά εργαστήρια, τα περισσότερα οικογενειακές επιχειρήσεις: η προστατευτική νομοθεσία δεν ισχύει για τα «συμβοηθούντα μέλη οικογενείας»³⁵.

Οι εκθέσεις σκιαγραφούν κατ' επανάληψη τα κύρια χαρακτηριστικά του γυναικείου εργατικού δυναμικού: τό μεγαλύτερο μέρος της αποτελείται από πολύ νεαρά ανύπαντρα κορίτσια και γυναίκες, που εμφανίζονται ως «άμαθες» και άνειδίκευτες. Οι επιθεωρητές τους αποδίδουν την προσδοκία είτε να παντρευτούν και να αφήσουν τό εργοστάσιο είτε να μάθουν στοιχειωδώς μία τέχνη και να άρχισουν δική τους δουλειά: εμφανίζονται να ανυπομονούν

32. *EE-1913*, σ. 180 (Ν. Σαλίβερος), 216 (Α. Μαθάς)· *EE-1921*, σ. 16-18 (Ι. Αναπλιώτης), 85 (Άννα Μακροπούλου)· *EE-1927-8*, σ. 28 (Ι. Αναπλιώτης)· *EE-1932*, σ. 13 (Π. Παυλάκης), 66 (Άννα Μακροπούλου).

33. Δεν πρόκειται για ελληνική ιδιαιτερότητα. Όπως έχει δείξει παραστατικά η Τζόουν Σκότ (*"L'ouvriere! Mot impie, sordide..."*, δ.π.), σε αυτό τό είδος του λόγου «οι εργάτριες χρησίμευαν ταυτόχρονα ως αντικείμενα μελέτης και ως μέσα για την αναπαράσταση ιδεών αναφορικά με την κοινωνική εύταξία και την κοινωνική οργάνωση» (σ. 163).

34. *EE-1913*, σ. 208 (Ν. Σαλίβερος)· βλ. και *EE-1921*, σ. 13 (Ι. Αναπλιώτης).

35. *EE-1932*, σ. 36 (Γ. Παπαδόπουλος)· *EE-1933*, σ. 20 (Π. Παυλάκης)· *EE-1934*, σ. 23 (Π. Παυλάκης). Για τις κατηγορίες εργατριών που καλύπτει η εργατική νομοθεσία, βλ. Υπουργείον Έθνικής Οικονομίας - Τμήμα Ε' Εργασίας, *Εργασία Γυναικών και Ανηλίκων, Νόμος, Β. Διατάγματα, Έγκύκλιοι*, Αθήνα 1919. Ωστόσο οι οικογενειακές επιχειρήσεις αποτελούσαν σημαντικό τμήμα του δευτερογενούς τομέα, με αποτέλεσμα μεγάλοι άριθμοί γυναικών και παιδιών να μὴν περιλαμβάνονται στη δικαιοδοσία του νόμου. Βλ. σχετικά Efi Avdela, «"To the most weak and needy": Women's Protective Labor Legislation in Greece», στο U. Wikander, A. Kessler-Harris, J. Lewis (έπιμ.), *Protecting Women*, δ.π., σ. 290-317 και της ίδιας, «Genere, famiglia e strategie del lavoro in Grecia», π. *Passato e Presente*, τχ. 41, 1997, σ. 145-163.

Έφη Αθδελά

νά «αποβάλλ[ουν] τήν ιδιότητα τοῦ ἐργάτου»³⁶. Μετακινούνται συνεχῶς ἀπό τή μία δουλειά στήν ἄλλη, ἀναζητώντας καλύτερα μεροκάματα, ἰδίως στήν ὑφαντουργία καί τήν καπνεργασία: ἡ συνεχῆς αὐτή μετακίνηση προβάλλεται ὡς μία ἀπό τίς αἰτίες τῆς διαρκοῦς ἔλλειψης εἰδικευμένης γυναικείας ἐργατικῆς δύναμης³⁷. Πράγματι, σέ ὁλόκληρη τήν περίοδο ἡ ζήτηση γυναικείας ἐργασίας ἐμφανίζεται σταθερά μεγαλύτερη τῆς προσφορᾶς καί αὐτό ἀνεξάρτητα ἀπό τά ἐπίπεδα ἀνδρική ἀνεργία. Οἱ γυναῖκες ἀπεικονίζονται νά προτιμοῦν ἄλλα μέσα βιοπορισμοῦ ἀπό τό ἐργοστάσιο ἢ τό ἐργαστήρι, ὅποτε αὐτό εἶναι δυνατό³⁸. Καί ὅποτε δουλεύουν ὡς μαθητευόμενες σέ μικρά ἐργαστήρια –κυρίως στή βιοτεχνία ἐνδυμάτων καί εἰδῶν ἔνδυσης–, οἱ γυναῖκες ἀφήνουν τή μαθητεία τους τό συντομότερο δυνατό, καί ἐπιλέγουν, ἀνεπαρκῶς προετοιμασμένες, νά ἐργαστοῦν «δι' ἴδιον λογαριασμόν» ἢ νά «διακινδυνεύσουν» τίς μικρές τους οἰκονομίες «διά τόν τίτλον τῆς ἐργοδοτρίας»³⁹. Ἐπιπλέον, τό ποσοστό ἀναληθηθιτισμοῦ εἶναι ἀκόμη μεγαλύτερο μεταξύ κοριτσιῶν καί γυναικῶν, καθὼς οἱ πατέρες φαίνονται νά φροντίζουν περισσότερο τή μόρφωση τῶν γιῶν τους. Οἱ νεαρές γυναῖκες πού γίνονται μητέρες εἶναι ἐπομένως, κατά τούς ἐπιθεωρητές, ἐντελῶς ἀμόρφωτες, κατὰστασι πού ἔχει ἀρνητικές συνέπειες γιά ὁλόκληρη τήν κοινωνία: σέ αὐτήν ἀποδίδεται «ἡ πρόωρος διαφθορά, ἥτις παρατηρεῖται εἰς τὰς ἀνηλικούς ἐργατικὰς ἰδίως τάξεις, καί αἱ ἐξ αὐτῆς λυπηραὶ συνέπειαι»⁴⁰.

Οἱ Ἐπιθεωρητές Ἐργασίας δέν ἀμφισβητοῦν ἀνοιχτά τήν πληρωμένη ἐργασία τῶν γυναικῶν, παρὰ τό γεγονός ὅτι ρητός στόχος τῆς νομοθεσίας γιά τήν προστασία τῶν ἐργαζόμενων γυναικῶν ἦταν νά μειωθεῖ ὁ ἀριθμός τους ὥστε νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ ἀνδρική ἀπασχόληση⁴¹. Ἀντίθετα οἱ ἐπιθεωρη-

36. *EE-1933*, σ. 61 (Ἄννα Μακροπούλου).

37. *EE-1913*, σ. 193 (Ν. Σαλίβερος), 216 (Α. Μαθᾶς)· *EE-1927-8*, σ. 28 (Ι. Ἀναπλιώτης)· *EE-1933*, σ. 61-62 (Ἄννα Μακροπούλου).

38. Γιά παράδειγμα, στή Νάουσα προτιμοῦν τίς ἀγροτικές ἐργασίες ἀπό τή δουλειά στό ὑφαντουργεῖο· ἡ ἀφήνουν τό ἐργοστάσιο γιά νά ἀκολουθήσουν τίς οἰκογενειακές μεταναστευτικές στρατηγικές, ὅπως στήν περίπτωση τῆς Σύρου, ὅπου ἡ ἄλλοτε ἀνθρώσινα ὑφαντουργία ὑπέφερε ἀπό σοβαρή ἔλλειψη ἐργατικοῦ δυναμικοῦ ὅταν οἱ γυναῖκες ἀκολούθησαν τούς χρόνιους ἀνεργούς ἀρσενικούς ἀρχηγούς τῆς οἰκογενείας τους στήν Ἀθήνα: *EE-1921*, σ. 36 (Ι. Ἀναπλιώτης)· *EE-1927-8*, σ. 5-7 (Ι. Ἀναπλιώτης).

39. *EE-1931*, σ. 48 (Ἄννα Μακροπούλου)· βλ. ἐπίσης *EE-1921*, σ. 74-76 (Μαρία Δεσσύπρη), 82 (Ἄννα Μακροπούλου)· *EE-1931*, σ. 48 (Ἄννα Μακροπούλου)· *EE-1933*, σ. 61-62 (Ἄννα Μακροπούλου).

40. *EE-1913*, σ. 180 (Ν. Σαλίβερος)· βλ. καί *EE-1921*, σ. 16 (Ι. Ἀναπλιώτης). Γιά τή συσχέτιση τῶν ἐργατριῶν μέ τήν πορνεία, βλ. J. Quataert, *A source analysis*, ὁ.π.: ἐπίσης γιά τή χρήση αὐτοῦ τοῦ θέματος ἀπό ἄντρες συνδικαλιστές, βλ. Elisabeth Faue, *Community of Suffering and Struggle: Women, Men, and the Labor Movement in Minneapolis, 1915-1945*, Τσάπελ Χίλ καί Λονδίνο, The University of North Carolina Press, 1991, εἰδικότερα τό κεφ. 3.

41. E. Avdela, *To the most weak and needy*, ὁ.π.

Οι Έκθέσεις των Επιθεωρητών Έργασίας

τές, παρότι αναγνωρίζουν τό εξαιρετικά χαμηλό επίπεδο των γυναικείων ήμερομισθίων, καταγγέλλουν συχνά τή στάση των γυναικών ως «άντιεπαγγελματική»: ή συνεχής, μέρα μέ τήν ήμέρα αναζήτηση πιό προσοδοφόρων έργσιων τίς έμποδίζει νά σφυρηλατήσουν μιά πραγματικά «έπαγγελματική συνείδηση». Ή πλήρης άπουσία μαθητείας καί τό ύψηλό επίπεδο αναλφαριθμητισμού θεωρούνται οί κύριες αίτιες γι' αύτή τήν έλλειψη «έπαγγελματικού πνεύματος» στίς εργάτριες, πού συνδέεται μέ τήν άμάθεια, τήν «ήθική έκπτωση» καί τήν άδιαφορία στή σωματιακή όργάνωση. Κατά τή διατύπωση μάλιστα του Έπιθεωρητή Έργασίας Ι. Αναπλιώτη, οί περισσότερες γυναίκες θεωρούν «τό έργοστάσιον ως καταφύγιον προσωρινής αναγκαστικής άπασχολήσεως» μέχρι τό γάμο τους «καί όχι ως αναγκαίον βιοποριστικόν έπάγγελμα, επί του όποιου τή συνδρομή καί του ήμερομισθίου του συζύγου θά στηρίξουν] τήν εύτυχίαν του[ς]». Κατά συνέπεια, «ή γυναίκα εργάτις τήν έκτός του οίκου εργασία τήν έννοεί ως δουλείαν (ως τήν άποκαλεί) καί όχι ως καθήκον»⁴².

Ός τά τέλη τής δεκαετίας του 1920 ή άπουσία «έπαγγελματικής» καί «καθαρής συνειδήσεως τάξεως»⁴³ στίς γυναίκες κατηγορείται ότι έμποδίζει τίς έθνικές προοπτικές βιομηχανικής άνάπτυξης· τό πολιτικό πλαίσιο των έπομενων χρόνων θά έπιβάλει διαφορετική διατύπωση στή λογική αύτή. Όστόσο σέ όλο αύτό τό διάστημα τό κράτος ώθεΐται νά πάρει μέτρα, όχι γιά νά περιορίσει τίς γυναίκες στά οικιακά τους καθήκοντα, όπως ρητά έπιθυμούσαν οί νομοθέτες, αλλά γιά νά βελτιώσει τίς δεξιότητές τους μέσα από τήν έπαγγελματική έκπαίδευση καί έτσι νά άναπτύξει τήν έπαγγελματική τους συνείδηση⁴⁴.

Γίνεται φανερό από τά παραπάνω ότι εκείνο πού άπασχολεί περισσότερο τούς Έπιθεωρητές Έργασίας είναι ή άνάγκη του έθνους γιά βιομηχανική άνάπτυξη. Όθούμενοι από τήν άνησυχία τους γιά τό μέλλον τής χώρας, μιά άνησυχία πού μοιάζει νά τή νομιμοποιούν τά έμπειρικά τους εύρήματα, οί έπιθεωρητές έστιάζουν σέ ό,τι αντίλαμβάνονται ως αίτια τής καθυστέρησης: ή στάση των γυναικών άπέναντι στήν εργασία άναγορεύεται στό πλαίσιο αύτό σέ σημαντικό παράγοντα. Οί έπιθεωρητές πιστεύουν ότι κάθε μέλος του έθνους –οί γυναίκες όπως καί οί άντρες– όφείλει νά συμμετάσχει στήν

42. ΕΕ-1927-8, σ. 28 (Ι. Αναπλιώτης).

43. ΕΕ-1921, σ. 75 (Μαρία Δεσύπρη).

44. Οί άντρες δέν άπαλλάσσονται από τήν κριτική των έπιθεωρητών αναφορικά μέ τήν «ύπανάπτυκτη» έπαγγελματική τους «συνείδηση». Αντίθετα, ή κατηγορία αύτή επεκτείνεται καί στους ήγέτες των σωματείων: ή ανεπάρκεια «εις τό επίπεδον εκείνο του πολιτισμού καί τής άναπτύξεως τό όποιον εΐνε αναγκαίον διά τήν έπιτυχίαν των», ή επικράτηση τής ήμιμάθειας καί τής ιδιοτέλειας έναντι του έπαγγελματισμού στους ύπεύθυνους των σωματείων, παράγουν, σύμφωνα μέ τούς έπιθεωρητές, «τυρρανίσκους των έργων», ιδίως στήν έπαρχία (ΕΕ-1921, σ. 54-55 [Γ. Μπούριος]).

Ἔφη Ἀθδελᾶ

κοινή προσπάθεια γιὰ τὴν ἀνάπτυξή του. Ὡστόσο καὶ πάλι ἡ ἀνάλυσή τους δὲν εἶναι οὐδέτερη ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ φύλου: τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν «καθυστέρηση» στὸν «ἐκσυγχρονισμό» ἀπαιτεῖ, κατὰ τὴν ἄποψή τους, συγκεκριμένες ἔμφυλες συμπεριφορές. Στὰ κείμενά τους ἡ «καθυστέρηση» ἀναπαρίσταται συμβολικά μέ τὴ μορφή τῆς ἀχαλίνωτης νέας καὶ μέ τὴν ἄλλη τῆς ὄψης, ἐκείνη τῆς μειωμένης ἀνδρικῆς ἐξουσίας· ὁ «ἐκσυγχρονισμός», ἀπὸ τὴ μεριά του, προϋποθέτει ὅχι μόνο τὴν ἐκβιομηχάνιση, ἀλλὰ καὶ τὴν κρατικὴ καθοδήγηση καὶ τὴν οἰκογενειακὴ ἐπαγρύπνηση⁴⁵.

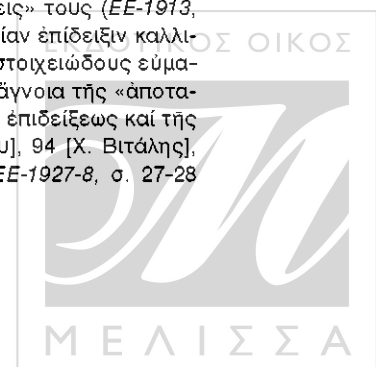
Ἡ κρατικὴ παρέμβαση ὀφείλει κατὰ τοὺς ἐπιθεωρητές νὰ ἐστιᾷσιν σέ ἕνα μακρόπνοο πρόγραμμα συστηματικῆς ἐκπαίδευσης. Ἡ ἐκπαίδευση θεωρεῖται τὸ μόνο μέσο πού μπορεῖ νὰ ἐπιτύχει τὴν «ἠθικὴ ἐξύψωση» ὅχι μόνο στίς συνθηκὲς ἐργασίας ἀλλὰ καὶ στὴν κατοικία, τὴ διατροφή καὶ τὴν οἰκιακὴ φροντίδα. Πρωταρχικός στόχος τῆς κρατικῆς παρέμβασης πρέπει ἐπομένως νὰ εἶναι ἡ «ἠθικὴ προστασία» τῶν ἐργατικῶν μαζῶν, ἡ πάλαι ἐνάντια στὴν ἠθικὴ κατὰπτωση καὶ «ἐκλυσιν», τὴν ὁποία ἀπεικονίζουν παραδειγματικά οἱ ἐργάτριες. Ἡ Ἐπόπτρια Ἐργασίας Ἄννα Μακροπούλου διατυπώνει τὸ ζήτημα χωρὶς περιστροφές: «Ἡ ἀγραμματοσύνη κυρίως παρατηρεῖται εἰς τὴν μικρὰν ἡλικίαν διὰ τοῦτο πρέπει νὰ καταπολεμηθῇ τὸ κακὸν τῆς ἀμαθείας. Ἀμόρφωτος οὖσα ἡ ἐργάτις, δὲν δύναται ν' ἀμυνθῇ κατὰ τῶν διαφόρων κινδύνων, οὓς συναντᾷ ἀνὰ πᾶν βῆμα τοῦ δυσκόλου βίου αὐτῆς καὶ ἡ μεγάλη κατὰπτωσης ἠθικῆς, ἡ παρατηρουμένη σήμερον, ἀπορρέει κυρίως ἐκ τῆς ἐλλείψεως τῆς κατ' οἶκον ἀνατροφῆς»⁴⁶.

Ἀναντίρρητη ἔνδειξη τῆς ἠθικῆς κατὰπτωσης καὶ διαφθοράς πού ἐπικρατεῖ μεταξύ τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ εἶναι, γιὰ τοὺς ἐπιθεωρητές, ἡ «τάση» πού παρατηρεῖται ἰδιαίτερα στίς ἐργάτριες γιὰ «πολυτέλεια», «μανία τῆς ἐπιδείξεως» καὶ «σπατάλη», ἕνα ἀκόμη «ἀνεξήγητο» χαρακτηριστικό⁴⁷. Τὸ θέμα αὐτό, πού ἐπανέρχεται συστηματικά στίς ἐκθέσεις, ἐμφανίζει δύο διακριτὰ χαρακτηριστικά: πρῶτο, συνδέει τίς παρατηρήσεις στό χωρὸ ἐργασίας, πού ἀποτελεῖ τὸν κύριο χωρὸ παρέμβασης τῶν ἐπιθεωρητῶν, μέ τὴν ἐξέταση ἄλλων ὁψεων τῆς ἐργατικῆς ζωῆς, κυρίως τὴν οἰκογένεια· καὶ δεύτερο, δὲν

45. Γιὰ μιά διαφορετικὴ ὀπτικὴ τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας στὴ Βρετανία, βλ. J. Lewis, *Gender, the family and women's agency*, ὁ.π., σ. 52· στὴ Γερμανία, J. Quataert, *A Source Analysis*, ὁ.π.

46. *EE-1921*, σ. 85 (Ἄννα Μακροπούλου).

47. Βλ. τίς ἀναφορὲς στοὺς ἐργάτες καὶ «[τάς] ματαίας ἐπιδείξεις» τους (*EE-1913*, σ. 177 [N. Σαλίβερος])· τὴν «προσπάθεια τῆς οἰκοκυράς»... «πρὸς μίαν ἐπιδείξιν καλλιτέρας παραστάσεως, παρὰ πρὸς μίαν τάσιν διὰ τὴν ἀπόκτησιν τῆς στοιχειώδους εὐμαρείας ἐντὸς τῆς κατοικίας» (*EK-1921*, σ. 27 [Μαρία Δεσύπρη])· τὴν ἀγνοία τῆς «ἀποταμιεύσεως» (*EK-1921*, σ. 33-34 [Ἄννα Μακροπούλου])· τὴ «μανία τῆς ἐπιδείξεως καὶ τῆς πολυτελείας», τὴ «σπατάλη» (*EE-1921*, σ. 83 [Ἄννα Μακροπούλου], 94 [X. Βιτάλης], 100 [Π. Δικαῖος])· τὴ ροπή «πρὸς τὸν ἀσκοπον καλλωπισμὸν» (*EE-1927-8*, σ. 27-28 [I. Ἀναπλιώτης]).



Οι Έκθέσεις των Επιθεωρητών Έργασίας

τεκμηριώνεται ποτέ με αναφορές σε συγκεκριμένα δεδομένα, αλλά απορρέει από γενικές κρίσεις και από συγκρίσεις με τη «Δύση». Κεντρικό στοιχείο του θέματος είναι η μορφή της νεαρής ανύπαντρης εργάτριας, της οποίας η οικονομική ανεξαρτησία και η ελευθερία κινήσεων θέτουν σε ήθικό κίνδυνο ολόκληρη την εργατική τάξη.

Σύμφωνα με τον Επιθεωρητή Έργασίας Ν. Σαλίβερο, ο «Έλλην εργάτης, και περισσότερο ακόμη η εργάτρια, φροντίζει περισσότερο δια την έξωτερικήν αὐτοῦ ἀμφίεσιν καὶ τὰς κοσμικὰς ἀπολαύσεις, θέλων νὰ φαίνεται, ἂν μὴ ἀνώτερος, πάντως ἴσος πρὸς τὸν ὅπως δῆποτε οἰκονομικῶς εὐποροῦντα, δι' ὃ καὶ δαπανᾷ τό μεγαλύτερον μέρος τοῦ ἡμερομισθίου του εἰς ματαίαις ἐπιδείξεις, καθ' ὃν χρόνον κατοικεῖ καὶ τρέφεται ὑπὸ τοὺς χειροτέρους ὁρους»⁴⁸. Ἄντρες καὶ γυναῖκες παρουσιάζονται ἐξίσου σπάταλοι καὶ νὰ ἀγνοοῦν παντελῶς τὴν ἔννοια τῆς ἀποταμίευσης. Ὡστόσο καταναλώνουν μὲ διαφορετικὸ τρόπο τὶς ἀποδοχὰς τους: οἱ ἄντρες ἀπεικονίζονται νὰ ξεδεύουν σημαντικὸ μέρος τῶν εἰσοδημάτων τους στὸ καφενεῖο, ἐπιδιώκοντας τὴν ἀνδρική συντροφιά ἀντὶ νὰ φροντίζουν γιὰ τὴν οἰκογένειά τους, ἐνῶ οἱ γυναῖκες, ἰδίως οἱ ἀνύπαντρες, κατηγοροῦνται ὅτι ξεδεύουν κυρίως γιὰ «λοῦσα» καὶ γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ τους ἐμφάνιση⁴⁹.

Τὸ σχῆμα αὐτὸ ἐπιτρέπει νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ φτώχεια μὲ βάση τὴ συμπεριφορὰ τῶν ἴδιων τῶν ἐργατῶν. Σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴ θεώρηση –πρὸ ἐμφανῆ στίς ἐκθέσεις τοῦ '10 καὶ τοῦ '20–, οἱ ἐργατικὲς οἰκογένειες εἶναι φτωχὲς ἐπειδὴ οἱ ἄντρες πού εἶναι ὑπεύθυνοι γιὰ τὴ φροντίδα τους γίνονται μέθυσοι καὶ σπάταλοι· καὶ βρίσκονται σὲ ἠθικὴ κατάρπωση ἐπειδὴ ἐπιτρέπουν σὲ νεαρὲς γυναῖκες νὰ κερδίζουν χρήματα καὶ νὰ τὰ ξεδεύουν σὲ «λοῦσα», ἀντὶ νὰ ἀποταμιεύουν γιὰ τὴν προίκα τους. Ἡ κραυγαλέα ἀντίφαση ἀνάμεσα στὴν παραπάνω ἐπιχειρηματολογία καὶ στὰ δεδομένα τῶν χαμηλῶν ἡμερομισθίων καὶ τῆς ἀνεργίας πού οἱ ἴδιοι οἱ ἐπιθεωρητὲς παρέχουν στίς ἐκθέσεις τους δέν φαίνεται νὰ κλονίζει τὴν πίστη τους στὸ ἐρμηνευτικὸ τους σχῆμα. Παραμένουν ἀμετακίνητοι στὴ φιλελεύθερη πεποίθηση ὅτι ἡ φτώχεια εἶναι περισσότερο ἀποτέλεσμα ἀτομικῆς τεμπελιάς καὶ σπατάλης παρὰ προϊόν κοινωνικῶν σχέσεων⁵⁰.

Συγχρόνως ὅμως, ἡ σχέση τῶν ἐργατριῶν μὲ τὸ χρήμα εἶναι ἰδιαίτερα εὐαίσθητο ζήτημα γιὰ τοὺς ἐπιθεωρητὲς: ἀπὸ τὴ μιά μεριά, ἐπιθυμοῦν νὰ δοῦν τὶς γυναῖκες νὰ συμβάλλουν στὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἔθνους συμπεριφερόμενες «ἐπαγγελματικά»· ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, πολλοὶ πιστεύουν ὅτι τὸ χρήμα διαφθείρει τὶς γυναῖκες, ἰδίως ὅταν λείπει ἡ αὐστηρὴ οἰκογενειακὴ ἢ συζυγι-

48. ΕΕ-1913, σ. 177 (Ν. Σαλίβερος).

49. Βλ. παραπάνω, σημ. 47.

50. Ἀντιλήψεις γιὰ τοὺς ἐργάτες ὡς ὑπεύθυνους γιὰ τὴ δυστυχία τους ἀνιχνεύονται στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα. Βλ. Α. Λιάκος *Έργασία καὶ πολιτική*, ὁ.π., σ. 373-374.

Έφη Αθδελά

κή καθοδήγηση, όπως συμβαίνει συχνά με τις νεαρές ανύπαντρες εργάτριες. Τό γυναικείο μεροκάματο νομιμοποιείται μόνο εφόσον συμβάλλει στην οικογενειακή θαλπωρή και δέν άμφισβητεί την άνδρική έξουσία. Διαφορετικά, ή οικονομική άνεξαρτησία τών γυναικών όδηγεϊ άναπόφευκτα σέ ήθική κατάπτωση και κατά συνέπεια, μέ δεδομένη την έγγενη άπουσία άναστολών πού χαρακτηρίζει τις γυναίκες, μπορεί νά τις κάνει επικίνδυνες τόσο γιά τόν έαυτό τους όσο και γιά τούς άλλους. Ό προβληματισμός έστιάζεται έτσι στά όρια της μισθωτής εργασίας τών γυναικών και της συμβολής της στην άνάπτυξη του έθνους: ή γυναικεία πολυτέλεια και σπατάλη έρχεται σέ αντίθεση μέ τόν έπιθυμητό χαρακτήρα της γυναικείας εργασίας και άκυρώνει κατηγορηματικά την προσδοκία άπό τή συμμετοχή τών γυναικών στην κοινή προσπάθεια, καθώς παραπέμπει στην άνεξέλεγκτη γυναικεία φύση, τό κατεξοχήν πρότυπο της ήθικής κατάπτωσης. Η μεταφορά της άσυγκράτητης σεξουαλικότητας πού άπειλεί την κοινωνική εύταξία είναι φανερό όσο και τυπική⁵¹.

Ό μόνος τρόπος γιά νά περιοριστεί ή ήθική διαφθορά τών γυναικών είναι, κατά τούς έπιθεωρητές, έκτός άπό την εκπαίδευση και την άνάπτυξη επαγγελματικής συνείδησης, ή διατήρηση ίσχυρών οικογενειακών άξιών. Στην Ελλάδα, όπως και άλλου, ή οικογένεια θρίσκει στο έπίκεντρο του λόγου τών Έπιθεωρητών Έργασίας άναφορικά μέ τό πώς πρέπει νά είναι μιά άξιοπρεπής έργατική ζωή.

Στην άρχή της περιόδου οι έλληνικοί οικογενειακοί δεσμοί έμφανίζονται στίς έκθέσεις πιό άναπτυγμένοι άπό ό,τι σέ άλλες χώρες: ό έλληνας έργάτης θεωρείται κοντύτερο στόν «ίδανικό έργάτη» άπό ό,τι ό δυτικός συνάδελφος του⁵². Κατά τή διατύπωση του Έπιθεωρητή Έργασίας Ν. Σαλίθερου: «παρά τω Έλληνι έργάτη αί προς την οικογένειαν ύποχρεώσεις είναι τόσον

51. Τό θέμα είναι τυπικό τών άναπαραστάσεων γιά την πληρωμένη εργασία τών γυναικών και τεκμηριώνεται γιά ποικίλες ιστορικές περιόδους, διαπολιτιστικά και διαταξικά. Στη Βρετανία, γιά παράδειγμα, οι έργάτριες έργοστασίου καταγγέλλονταν άπό τούς ήθικολόγους γιά την «αύτονομία» τους πού την άντιλαμβάνονταν ως σεξουαλικά άπειλητική (Keith McClelland, «Some Thoughts on Masculinity and the "Representative Artisan" in Britain, 1850-1880», π. *Gender & History*, τ. 1, 1989, σ. 171-172). Άλλα παραδείγματα βλ. στά: J. Scott, «L'ouvriere! Mot impie, sordide...», ό.π.: D. J. Guy, *Public Health, Gender, and Private Morality*, ό.π.: Ph. Levine, *Consistent contradictions*, ό.π. και Barbara Littlewood - Linda Mahood, «Prostitutes, Magdalenes and Wayward Girls: Dangerous Sexualities of Working Class Women in Victorian Scotland», π. *Gender & History*, τ. 3, 1991, σ. 160-175. Γνωρίζουμε επίσης άλλες έλληνικές περιπτώσεις όπου έμμισθες (δηλαδή οικονομικά άνεξάρτητες) γυναίκες κατηγορήθηκαν γιά άνεύθυνη διαχείριση τών εισοδημάτων τους και γιά έπιπόλαιη συμπεριφορά, όπως δείχνει ή συζήτηση γιά τις δασκάλες της δεκαετίας του '20 και του '30 (Ε. Αθδελά, *Δημόσιοι ύπάλληλοι γένους θηλυκού*, ό.π., σ. 170-183).

52. *ΕΕ-1913*, σ. 174-177 (Ν. Σαλίθερος).

Οι Έκθέσεις των Επιθεωρητών Έργασίας

άνεπτυγμένοι και οι οικογενειακοί δεσμοί τόσο στενοί, ώστε μετριάζουσι ή και προλαμβάνουσιν όσα οι Νόμοι, ή φιλανθρωπία, αή άντιαλκοολικά έταιρίαι, οι έργατικοί κανονισμοί, οι έπαγγελματικοί συνασπισμοί κτλ. δέν ήδυνήθησαν νά έπιτύχουν άλλαχού»⁵³. Όστόσο από τίς άρχές τής δεκαετίας του '20, ή μακροχρόνια έμπόλεμη κατάσταση καθώς και τό προσφυγικό ζήτημα θεωρούνται παράγοντες πού, σέ συνδυασμό μέ «τήν άμάθειαν είς ήν κυλίωνται οι έργάται και τήν έλλειψιν και τής στοιχειωδестέρας μορφώσεως», είναι υπεύθυνοι γιά τή χαλάρωση των οικογενειακών δεσμών και γιά τή μείωση τής «πρός τήν οίκογένειαν εύχαριστήσεως». Ός άποτέλεσμα, ό έπικεφαλής τής οίκογένειας στρέφεται συχνά στην τεμπελιά, τό μεθύσι και τήν «άσκοπη σπατάλη», ύποχρεώνοντας εκείνους πού ύποτίθεται ότι έξαρτώνται από αύτόν νά κερδίσουν μόνοι τους τά πρόσ τό ζήν⁵⁴. Από τήν άποψη αύτή ή έκβιομηχάνιση έμφανίζεται νά μήν έχει μόνο θετικές συνέπειες, εκείνες πού όδηγούν στην άνάπτυξη, αλλά και άρνητικές, καθώς διαποτίζει τήν παραδοσιακά ύγιή έλληνική έργατική οίκογένεια μέ τή διαφθορά πού παρατηρείται στην «Δύση».

Κατά τήν άποψη των επιθεωρητών, τά χαρακτηριστικά του έλληνικού λαού δέν έχουν έπαρκώς μελετηθεϊ ή τεκμηριωθεϊ και έτσι οι έκτιμήσεις τους γιά τήν οικογενειακή ζωή συμβάλλουν στην άναγκαία καταγραφή των «ιδιαιτεροτήτων» του. Όπως τονίζουν, οι θέσεις τους γιά τό θέμα αύτό διαμορφώνονται μέ βάση τήν έμπειρική, «άντικειμενική» γνώση τους. Η εικόνα πού συνθέτει ό προϊστάμενος τής Έπιθεώρησης Έργασίας Ι. Άναπλιώτης είναι σαφής και εύγλωττη: οι Έλληνες είναι «[λ]αός μόλις άριθμών πολιτικών βίον ενός αιώνος, άμόρφωτος γραμματικώς, άκατάρτιστος κοινωνικώς, άνοργάνωτος έπαγγελματικώς, άνεπαρκής ύλικώς, μέ ήθη και έθιμα όλως διαφέροντα από τά των εύρωπαϊκών λαών, μέ ιδεολογίαν θρησκευτικήν και πατριωτικήν έντελώς ιδιάζουσαν, μέ χαρακτήρα τέλος και νοοτροπίαν όλοτελώς διαφέροντα των γειτόνων του». Κατά συνέπεια, «άρχαι και ιδέαι άναθλαστήσαι από νοοτροπίαν βορείων χωρών» ... «δέν είναι εύκολον νά έπικρατήσουν και ριζοβολήσουν είς χώραν ήτις ζή και άναπνέει υπό έντελώς διάφορον περιβάλλον και τής όποίας ό λαός και ή κοινωνία του έχει ρίζας άνερχομένας είς τά βάθη των αίωνων και όπου αι παραδόσεις μένουν ακόμη κεχαραγμέναι είς τό βάθος τής πνευματικής του άναπτύξεως ως θεμέλιον τής έθνικής, πολιτικής και κοινωνικής ύποστάσεώς του»⁵⁵. Στην Ελλάδα τό βάρος τής «άνατολικής» επίδρασης έντοπίζεται στην πληθώρα των μικρών έργαστηρίων, στην υπέρσχυση των τοπικών έθίμων στίς μισθωτές σχέσεις, στην

53. στό ίδιο, σ. 176.

54. ΕΚ-1921, σ. 33-34 (Άννα Μακροπούλου)· βλ. επίσης ΕΕ-1921, σ. 11 (Ι. Άναπλιώτης), 83 (Άννα Μακροπούλου), 93 (Χ. Βιτάλης)· ΕΕ-1927-8, σ. 27-28 (Ι. Άναπλιώτης).

55. ΕΕ-1921, σ. 45-46 (Ι. Άναπλιώτης).

Έφη Αθδελα

άτομικιστική φύση των εργατικών διεκδικήσεων, στην ανεπαρκή κατάσταση των σωματείων⁵⁶.

Η εικόνα που προκύπτει δέν είναι καθόλου επιθυμητή για τους επιθεωρητές: θεωρούν ότι οι «ιδιαιτερότητες» του ελληνικού λαού έμποδίζουν την πρόοδο, τον έκπολιτισμό και την ανάπτυξη. Ός μόνη θεραπεία προτείνουν τη συστηματική και προσεκτικά οργανωμένη συμβολή του κράτους στη μόρφωση των εργατικών μαζών, τη μόνη που μπορεί να δημιουργήσει ήθική άσπίδα έναντια στους κινδύνους τους όποιους έγκυμονούν οι βιομηχανικές σχέσεις. Μόνο μέ την έκπαίδευση είναι δυνατόν οι εργάτες να πειστούν για τα όφελή των προστατευτικών εργατικών νόμων, να αναπτύξουν έπαγγελματικές ειδιεύσεις, δεξιότητες και άξεις, να βελτιώσουν την οργανωτική κατάσταση των σωματείων τους και να καλλιεργήσουν ύγιεις και ίσχυρους οίκογενειακούς δεσμούς.

Άπό μία άποψη μπορούμε να θεωρήσουμε τίς έκθέσεις των Έπιθεωρητών Έργασίας άπειθείας άπογόνους των «άνθρωπιστικών άφηγήσεων»: έτσι έχει άποκαλέσει ο ιστορικός Τόμας Λακέρ τά κείμενα που χρονολογούνται άπό τά τέλη του δέκατου όγδοου και τίς άρχές του δέκατου ένατου αιώνα και περιγράφουν τά βασανισμένα σώματα των φτωχών και άρρώστων, όπως τά άναδεικνύει ή προσεκτική και έκ του σύνεγγυς παρατήρηση. Οι άφηγήσεις αυτές άποσκοπούσαν να προκαλέσουν συμπόνια στον άναγνώστη και να τον προτρέψουν, μέ ήθικούς όρους, να αναλάβει βελτιωτική δράση⁵⁷. Όστόσο οι διαφορές τους είναι σημαντικές: μολονότι συνιστούν, όπως και τά προγενέστερα κείμενα, έκκληση για δράση, στην περίπτωση αυτή ο φορέας της δράσης είναι τό κράτος και όχι οι πολίτες. Έπιπλέον οι έκθέσεις δέν δίνουν (ιδιίτερη προσοχή στον άνθρωπινο πόνο που προκαλεί ή σκληρή βιομηχανική έργασία: έστιάζουν αντίθετα στην αντίδραση των εργατών άπέναντι στην άλλαγή ως ένδειξη για τό χαμηλό πολιτισμικό τους επίπεδο. Άπό την άποψη αυτή οι έκθέσεις συνιστούν λόγο περισσότερο για τό νοϋ παρά για τό σώμα, λόγο διαποτισμένο άπό αντίληψεις του Διαφωτισμού περί γνώσης, λογικής και προόδου και άπό μία έξελικτική αντίληψη της κοινωνίας, σύμφωνα μέ την όποία ή έκπαίδευση είναι προϋπόθεση του πολιτισμού. Συνδέονται έτσι γενεαλογικά περισσότερο μέ τίς πραγματείες της πολιτικής οίκονομίας του δέκατου ένατου αιώνα, που έχει αναλύσει ή Τζόουν Σκότ⁵⁸.

56. Για την «πληθύ των μικροεργαστηρίων» ως «χαρακτηριστικόν υπόλειμμα Άνατολικής έπιρροής ήτις δέν έξηλείφθη μετά 100 έτών έλεύθερον βίον», βλ. *ΕΕ-1921*, σ. 59 (Μαρία Δεσύπρη)· για τά σωματεία, στο *Έδιο*, σ. 47 (Ι. Άναπλιώτης) και 54-55 (Γ. Μπούριος).

57. T. Laqueur, *Bodies, Details, and the Humanitarian Narrative*, ό.π.

58. J. Scott, "*L'ouvriere! Mot impie, sordide...*", ό.π.

Οι Έκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας

ωστόσο οι συγγραφείς τους είναι πλέον σέ θέση να θέσουν τις αντιλήψεις τους σέ εφαρμογή.

Οι Επιθεωρητές Εργασίας κατασκευάζουν μέ τις άφηγήσεις τους νεωτερικές έρμηνείες γιά τήν «κατάσταση τής έργατικής τάξεως»⁵⁹ άντλουν ώστόσο από παλαιότερες προκείμενες, καί ειδικότερα από τή συζήτηση του δέκατου ένατου αιώνα γιά τήν έλληνική κοινωνία καί τό μέλλον της. Τό έννοιολογικό αυτό πλαίσιο δομείται γύρω από δύο πόλους: από τή μία, όπισθοδρόμηση, κατάσταση πού θεωρείται ότι έχει ανατολικές ρίζες καί συνεπάγεται άμάθεια καί άγραμματοσύνη, καί από τήν άλλη, νεωτερικότητα καί πρόοδος, στοιχεία πού θεωρούνται έγγενή στην έκπαίδευση καί συνιστούν εύρωπαϊκά προνόμια. Αύτή ή διχοτομική αντιπαράθεση μεταξύ προόδου καί όπισθοδρόμησης, πού είκονογραφείται από τήν αντίθεση ανάμεσα στή «Δύση» καί τς «ανατολικές επιδράσεις», έγγράφεται στή μόνιμη ένταση μέ τήν όποία γίνεται άντιληπτή ή θέση καί τό μέλλον τής «Ελλάδας», ήδη από τήν ίδρυση του έλληνικού κράτους: στό σταυροδρόμι μεταξύ «Εύρώπης» καί «Ανατολής», επιδιώκει συνεχώς νά άποτινάξει μακριά της τά ύπολείμματα τής ανατολικής έπιρροής ώστε νά πάρει τελικά τή θέση της στή Δύση, θέση πού τής άνήκει λόγω του ένδοξου παρελθόντος της⁶⁰.

Μολονότι ό βαθμός κατά τόν όποιο οι επιθεωρητές εφαρμόζουν ρητά αύτή τή δυαδική αντίθεση ποικίλλει μέσα στά χρόνια, άνάλογα μέ τό γενικότερο πολιτικό πλαίσιο στό όποιο συντάσσουν τς έκθέσεις τους, ή έρμηνεία τους γιά τήν «έργατική κατάσταση» είναι λίγο πολύ κοινή. Τό ζήτημα πού έχει τεθεί άλλου, δηλαδή κατά πόσο οι έκθέσεις διαφοροποιούνται άνάλογα μέ τό φύλο του συντάκτη τους⁶⁰, είναι δύσκολο νά διερευνηθεί σέ βάθος στην έλληνική περίπτωση: οι έπόπτριες έχουν εξαιρετικά περιορισμένη παρουσία, τόσο ως πρός τό χρόνο ύπηρεσίας όσο καί ως πρός τόν αριθμό τους. Ιδιαίτερη μνεία, ώστόσο, πρέπει νά γίνει στή μοναδική περίπτωση τής Μαρίας Δεσύπρη: είναι ή μία από τς δύο έπόπτριες, ήγετικό στέλεχος του μεσοπολεμικού φεμινισμού καί μετέπειτα στέλεχος του άριστερου κινήματος. Η περίπτωση της μάς έπιτρέπει νά έξετάσουμε πώς ή φεμινιστική ή/καί ή σοσιαλιστική πολιτική τής συντάκτριας έπιδρουν στή δουλειά της.

Έντύπωση προκαλεί καταρχάς τό γεγονός ότι οι έκθέσεις τής Μαρίας Δε-

59. Γιά τή συζήτηση αύτή τόν 19ο αιώνα, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Έλληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα, Έρμής, 1985· Έλλη Σκοπετέα, *Τό «πρότυπο βασίλειο» καί ή Μεγάλη Ίδέα. Όψεις του έθνικού προβλήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1988· Αλέξης Πολίτης, *Τά ρομαντικά χρόνια. Ίδεολογίες καί νοοτροπίες στην Ελλάδα 1830-1880*, Αθήνα, ΕΜΝΕ-Μνήμων, 1993· καί Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «“Νοερές κοινότητες” καί οι άπαρχές του έθνικού ζητήματος στά Βαλκάνια», στό Θάνος Βερέμης (έπιμ.), *Έθνική ταυτότητα καί έθνικισμός στην νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπέζης, 1997, σ. 53-131.

60. Βλ. J. Quataert, *A Source Analysis*, ό.π.

Ἔφη Ἀθδελά

σύπρη εἶναι οἱ μόνες πού τονίζουν ἐμφανῶς τίς κοινωνικές αἰτίες τῆς κατάστασης τῶν ἐργατῶν – ἰδίως τῶν γυναικῶν, τῶν ὁποίων τήν ἐργασία εἶχε ἐξάλλου ἀναλάβει νά ἐπιθεωρήσει: ποτέ δέν τίς θεωρεῖ ὑπεύθυνες γιά τή φτώχεια τους, ὅπως κάνει συνήθως ἡ ἄλλη ἐπόπτρια, Ἄννα Μακροπούλου, ἢ πολλοί ἄντρες συνάδελφοί της· καί αὐτό μολονότι ἀποδοκιμάζει ἐπανειλημμένα τήν περιορισμένη συμμετοχή τῶν ἐργατριῶν στά σωματεῖα τους, τήν ὁποία καί αὕτη ἀποδίδει στήν ἀνεπαρκῶς ἀναπτυγμένη ἐπαγγελματική τους «συνείδηση». Ὡστόσο δέν εἶναι τό φύλο τῆς ἐκεῖνο πού ἐπιδρά στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο προσλαμβάνει τίς ἐργάτριες, ἀλλά οἱ πολιτικές τῆς θέσεις πού προσανατολίζουν τήν παρατήρησή της καί διακρίνουν τίς ἀφηγήσεις της: πῶς συγκεκριμένα ἡ ἰδιότυπη σύνδεση ἀνάμεσα στή σοσιαλιστική καί τή φεμινιστική τῆς πολιτική. Περιγράφοντας τίς ἐργάτριες, ἡ Μαρία Δεσύπρη δέν θά ἐφαρμόσει ποτέ τή φεμινιστική ἀνάλυση πού θά προβάλλει ἐπανειλημμένα στόν φεμινιστικό τύπο τά ἐπόμενα χρόνια ἀναφορικά μέ τήν κατάσταση ἄλλων κατηγοριῶν ἐργαζόμενων γυναικῶν, καί εἰδικότερα τῶν γυναικῶν ὑπαλλήλων. Γιά παράδειγμα, ἐνῶ τίς δεκαετίες '20 καί '30 θά καταγγεῖλει συστηματικά τίς ρυθμίσεις γιά τήν προστασία τῆς ἐργασίας τῶν γυναικῶν ὑπαλλήλων μέ τό ἐπιχείρημα ὅτι ὑπονομεύουν τίς ἴσες εὐκαιρίες τῶν γυναικῶν στήν ἐργασία, τήν περίοδο πού γράφει τίς ἐκθέσεις τῆς δέν ἀμφισβητεῖ τή χρησιμότητα τῶν σχετικῶν ρυθμίσεων γιά τή γυναικεία ἐργασία στή βιομηχανία καί τή βιοτεχνία. Ἡ τοποθέτησή της αὕτη ἀντιστοιχεῖ βέβαια στήν θέση πού εἶχε υἱοθετήσῃ ὁ Σύνδεσμος Ἑλληνίδων ὑπέρ τῶν Δικαιωμάτων τῆς Γυναικός –τοῦ ὁποίου εἶναι ἤδη γενική γραμματέας– στό ἀρχικό του πρόγραμμα τό 1920, θέση πού θά ἀλλάξει ἀμέσως μετά⁶¹. Ὡστόσο θεωρῶ ὅτι τό ζήτημα εἶναι πῶς σύνθετο: μετά τό γάμο τῆς μέ τόν Ἀλέξανδρο Σβῶλο καί τήν παραίτησή της ἀπό τήν Ἐπιθεώρηση Ἐργασίας, ἡ Μαρία Δεσύπρη θά στρέψῃ τό ἐνδιαφέρον τῆς σέ ἄλλες κατηγορίες γυναικῶν καί θά ἀσχοληθεῖ μέ τίς ἐργάτριες μόνο γιά νά παρουσιάσῃ στόν Ἀγῶνα τῆς *Γυναίκας*, χωρίς σχόλια, τίς ἐκθέσεις τῆς πρῶν συνιδέου τῆς Ἄννας Μακροπούλου. Ἀπό τήν ἀποψη αὕτη ἡ περίπτωσή της φωτίζει κάπως τά ὅρια τόσο τῆς φεμινιστικῆς παρέμβασης στό ἐπίπεδο τοῦ κράτους ὅσο καί τοῦ φεμινιστικοῦ λόγου τῆς περιόδου ἀναφορικά μέ τή γυναικεία ἐργασία. Ἡ ἔμφαση στίς κοινωνικές αἰτίες τῆς γυναικείας ἐργασίας καί ἡ ταλάντευση τῆς μεταξύ μιᾶς σοσιαλιστικῆς καί μιᾶς φεμινιστικῆς ἀνάλυσης, πού εἰκονογραφεῖται ἀπό τήν ἀδυναμία τῆς νά ἐπεκτείνει τίς φεμινιστικές τῆς ἀρχές στίς γυναῖκες τῆς ἐργατικῆς τάξης, φωτίζουν καλύτερα τή διαδρομή μέσα ἀπό τήν ὁποία θά ὀδηγηθεῖ, στό τέλος τῆς μεσοπολεμικῆς περιόδου, νά ἐπιλέξῃ τελικά τήν

61. Γιά τό ζήτημα αὐτό, βλ. Ἔφη Ἀθδελά, «Τό ἀντιφατικό περιεχόμενο τῆς κοινωνικῆς προστασίας: ἡ νομοθεσία γιά τήν ἐργασία τῶν γυναικῶν στή βιομηχανία (19ος-20ός αἰ.)», π. *Τά Ἱστορικά*, τχ. 11, 1989, εἰδικότερα σ. 358-359.

Οι Έκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας

πολιτική εκείνη ένταξη που εμφανίζεται τότε πιά «περιεκτική» από τό φεμινισμό: δηλαδή τήν κομμουνιστική συμπόρευση⁶².

Υπάρχουν ωστόσο όρια στίς ιδεολογικές διαφορές μεταξύ των επιθεωρητών: κανένας δέν φαίνεται νά άμφισβητεί τίς άναγεννητικές έπιπτώσεις τής προόδου που έμπεριέχουν, κατά τήν άποψη τους, οί προστατευτικοί εργατικοί νόμοι. Στο ζήτημα αυτό άδυνατούν, χωρίς εξαίρεση, νά άναγνωρίσουν τό νόημα τής δράσης των ίδιων των έργατων.

III

Πώς μπορεί πράγματι ό ιστορικός νά προσεγγίσει τό νόημα που είχαν γιά τους ίδιους τους εργάτες καί τίς εργάτριες οί πράξεις τους όπως καταγράφονται κατ' έξακολούθηση στίς έκθέσεις; Τί νόημα μπορούμε νά δώσουμε σέ εκείνες τίς συμπεριφορές των έργατων που οί επιθεωρητές χαρακτηρίζουν «άνεξήγητες» καί πώς μπορούμε νά ύπερβούμε τή δική τους παραμορφωτική όπτική; Πώς συνδέονται οί συμπεριφορές αυτές μέ άλλες όψεις τής εργατικής ζωής καί τί μάς λένε γιά τό πώς άντιλαμβάνονταν οί εργάτες καί οί εργάτριες τόν έαυτό τους σέ διαφορετικές κάθε φορά συνθήκες; Πόσο έμφυλη ήταν ή άντίληψη αυτή;

Οί ιστορικοί άλλων χωρών, όποτε ήρθαν άντιμέτωποι μέ παρόμοια έρωτήματα, μπόρεσαν νά άντλήσουν πληροφορίες από πηγές που τεκμηριώνουν άμεσα τίς άπόψεις εκείνων στους όποιους αναφέρονται οί έκθέσεις, γιά παράδειγμα αυτοβιογραφίες έργατων καί εργατριών ή διάφορες γραπτές μορφές λαϊκής έκφρασης, όπως τραγούδια, ποιήματα κ.ά.⁶³. Όστόσο αυτό δέν είναι πάντοτε δυνατό: στήν Ελλάδα ιδίως, μέ τό ύψηλό επίπεδο αναλφαριθμητισμού καί τή συνεπαγόμενη κυριαρχία τής προφορικότητας που χαρακτηρίζει τίς πολιτισμικές εκφράσεις των λαϊκών στρωμάτων, πηγές του είδους αυτού είναι έξαιρετικά περιορισμένες. Στο τελευταίο μέρος αυτού του κειμένου θά προτείνω έναλλακτικούς τρόπους μέ τους όποιους μπορεί νά διαβαστεί «αυτό που δέν λέγεται». Σέ όσα ακολουθούν, λοιπόν, θά δώσω παραδείγματα έρευνητικών στρατηγικών που μάς έπιτρέπουν νά πάμε «πέρα από τό κεί-

62. Βλ. τίς έκθέσεις της στό *ΕΕ-1921*, σ. 58-76 καί *ΕΚ-1921*, σ. 13-29. Γιά τή δημοσίευση των έκθέσεων τής Άννας Μακροπούλου στόν *Άγώνα τής Γυναίκας*, βλ. παραπάνω, σημ. 17. Γιά τή Μαρία Δεσύπρη-Σβώλου καί τόν έλληνικό μεσοπολεμικό φεμινισμό καθώς καί γιά τήν ένδο-φεμινιστική διαμάχη σχετικά μέ τή νομοθεσία γιά τήν προστασία τής γυναικείας εργασίας, βλ. Έφη Άθδελά - Άγγέλικα Ψαρρά, «Εισαγωγή», στό *Ε. Άθδελά - Α. Ψαρρά (έπιμ.), Ό φεμινισμός στήν Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μία άνθολογία*, Άθήνα 1985 καί *E. Avdela, "To the most weak and needy"*, ό.π.

63. Βλ. γιά παράδειγμα, Patrick Joyce, *Visions of the People. Industrial England and the Question of Class, 1848-1914*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1991.

Ἔφη Ἀθδελά

μενο», ὥστε νά «σπάσουμε τή σιωπή» τῶν ἐργατῶν καί τῶν ἐργατριῶν καί νά διαπιστώσουμε λογικές ἐξηγήσεις τῆς συμπεριφοράς τους. Τά παραδείγματα αὐτά ὑποδεικνύουν τοὺς δρόμους πού θά μπορούσε νά ἀκολουθήσει μελλοντικά ἡ ἔρευνα.

Ἀρκετοὶ ἱστορικοὶ ἔχουν τονίσει ὅτι οἱ ἐκθέσεις τῶν Ἐπιθεωρητῶν Ἐργασίας συνιστοῦν πολύτιμη πηγή πληροφοριῶν γιά ἀνθρώπους «πού ἄφησαν πίσω τους ἐλάχιστες ἕως καθόλου πηγές μέ τή συνηθισμένη ἔννοια»· ἔχουν ἐπίσης ἐπισημάνει ὅτι τά πιό ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα ἀπορρέουν ἀπό τήν ἀγανάκτηση ἢ τήν ἀμηχανία πού διαπερνοῦν συχνά τίς λεπτομερεῖς περιγραφές τῶν ἐπιθεωρητῶν ὅταν ἀναφέρονται σέ διάφορες στάσεις τῶν ἐργατῶν⁶⁴. Οἱ στάσεις αὐτές καταγράφονται συστηματικά καί κατ' ἐπανάληψη σέ περιπτώσεις προστατευτικῆς κρατικῆς παρέμβασης στίς ἐργασιακές σχέσεις σέ διάφορες χώρες μέ ποικίλα ἐπίπεδα ἐκβιομηχάνισης. Τό κοινό αὐτό χαρακτηριστικό εἶναι ἐκεῖνο πού μᾶς ἐπιτρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἀγανάκτηση τῶν ἐπιθεωρητῶν, ἡ ἀμηχανία τους ἢ ἡ ἀδυναμία τους νά καταλάβουν προέρχονται ἀπό τό γεγονός ὅτι βρίσκονται μπροστά σέ ἕνα διαφορετικό πολιτισμικό περιβάλλον ἀπό τό δικό τους καί ὅτι ἡ συνάντησή τους μέ τοὺς ἐργάτες ἔχει τό χαρακτήρα μιάς «συνεχοῦς διαπάλης γιά τό νόημα»⁶⁵: στήν περίπτωση πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, γιά τό νόημα τῆς προστασίας. Ἰδωμένο ἀπό τή σκοπιά αὐτή, τό «ἀνεξήγητον» μιλά εὐγλωττα γιά τά «ὄπλα τοῦ ἀδυνάτου», δηλαδή γιά τίς πολιτισμικές μορφές καί στρατηγικές μέ τίς ὁποῖες οἱ κυριαρχούμενες ὁμάδες ἐπιδιώκουν νά διατηρήσουν τήν ἰδιαίτερη ταυτότητά τους καί συγχρόνως νά ἐκφράσουν ἀντίσταση⁶⁶: μέ ἄλλα λόγια, ὑποδηλώνει πολιτισμική ἀντιπαράθεση.

Μέ δεδομένη τήν ἀπουσία ἄλλων ἔγκυρων πηγῶν⁶⁷, θά ἐπιχειρήσω νά τεκ-

64. Alf Lüdtke, «Introduction: What Is the History of Everyday Life and Who Are its Practitioners?», στό Alf Lüdtke (ἐπιμ.), *The History of Everyday Life. Reconstructing Historical Experience and Ways of Life*, Μετάφρ. William Templer, Πρίνστον, Princeton University Press, 1995, σ. 13-14· J. Quataert, *A Source Analysis*, ὁ.π., σ. 101, 106.

65. Hans Medick, «“Missionaries in the Rowboat”? Ethnological Ways of Knowing as a Challenge to Social History», στό A. Lüdtke (ἐπιμ.), *The History of Everyday Life*, ὁ.π., σ. 62. Γιά τόν πολιτισμό «τῶν ἱστορικῶν χαμηλότερων στρωμάτων» ὡς «συμβολικῆς τάξης», βλ. Wolfgang Kaschuba, «Popular Culture and Workers' Culture as Symbolic Orders. Comments on the Debate about the History of Culture and Everyday Life», στό ἴδιο, σ. 169-197.

66. James C. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Resistance*, Νιού Χέιβεν, Yale University Press, 1985· N. Dirks, G. Eley, S. Ortner, «Introduction», ὁ.π., σ. 19-20.

67. Θά μπορούσε εὐκόλα νά ἀντιτάξει κανεὶς ἐδῶ τίς δυνατότητες πού προσφέρει ἡ προφορική ἱστορία στήν προσπάθεια τῶν ἱστορικῶν νά καλύψουν τήν ἑλλειψη γραπτῶν πηγῶν. Δέν ἀποφεύγω τυχαῖα νά ἐντάξω τήν προφορική ἱστορία στίς ἐρευνητικές στρατηγικές πού ἀνιχνεύω ἐδῶ. Τό ζήτημα εἶναι ἰδιαίτερα πολύπλοκο καί ἡ διαπραγμάτευσή του ὑπερβαίνει αὐτό τό ἄρθρο: ὁ χειρισμός τῆς προφορικῆς μαρτυρίας

Οι Έκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας

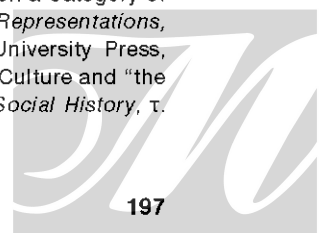
μηριώσω τόν ισχυρισμό αυτό σέ ὅ,τι ἀφορά τήν ἑλληνική περίπτωση, στηριζόμενη στά κοινά της χαρακτηριστικά μέ ἄλλες περιπτώσεις καί ἐφαρμόζοντας δύο συμπληρωματικές στρατηγικές προσέγγισης: ἡ μία ἀνιχνεύει τίς ὁμοιότητες ἀνάμεσα στήν ἑλληνική περίπτωση καί σέ ἐκεῖνες ἄλλων χωρῶν, ἐνώ ἡ ἄλλη ἀναζητᾷ στοιχεῖα ὁμοιότητας ἀνάμεσα στό παρελθόν καί στό ἐγγύτερο παρόν τοῦ ἴδιου ἑλληνικοῦ πολιτισμικοῦ πλαισίου. Γιά τή μία θά στηριχθῶ στίς ἐρευνες ἱστορικῶν πού ἀσχολήθηκαν μέ τό ζήτημα τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας σέ ἄλλες χώρες καί εἶχαν στή διάθεσή τους πιά ποικίλο ὕλικό ἀπό αὐτό πού εἶναι διαθέσιμο στήν ἑλληνική περίπτωση· τά εὐρήματά τους δείχνουν ὅτι γιά τοὺς ἐργάτες καί τίς ἐργάτριες ἡ προστασία εἶχε ποικίλες σημασίες. Γιά τή δεύτερη θά στηριχθῶ σέ ἐθνογραφικά εὐρήματα ἀπό τή σύγχρονη Ἑλλάδα, τά ὁποῖα ἀφοροῦν ὀρισμένα πολιτισμικά πρότυπα συμπεριφορᾶς: πρόκειται γιά στοιχεῖα πού ἀνήκουν στή μακρά διάρκεια. Τό τελευταῖο αὐτό μέρος τῆς μελέτης ἔχει λοιπόν τό χαρακτηριστικό μεθοδολογικῆς ἄσκησης, καθὼς προτείνει ἐρευνητικές στρατηγικές πού μποροῦν νά προσφέρουν χρήσιμους δρόμους γιά περαιτέρω ἐρευνα.

Στίς ἐκθέσεις ὑπάρχουν ὀρισμένες περιπτώσεις ὅπου ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο περιγράφεται ἡ στάση τῶν ἐργατῶν μαρτυρεῖ συγκεκριμένες μορφές ἀντίστασης στήν ἐκμετάλλευση. Γιά παράδειγμα, ἀναφέρεται –ὅπως εἶδαμε– ὅτι οἱ ἐργάτες χρησιμοποιοῦν τίς προστατευτικές ρυθμίσεις ὡς μέσο γιά νά πετύχουν ψηλότερα μεροκάματα ἀπό τοὺς ἐργοδότες τους (κυρίως στήν περίπτωση τῶν ἐργάσιμων ὥρων πού ὀρίζει ὁ νόμος) ἢ εὐνοϊκότερη γιά τίς ἀνάγκες τους κατανομή τοῦ ἐργάσιμου χρόνου, σέ μία διαπροσωπική διαπραγμάτευση πού δέν ἐμπεριέχει τή μεσολάβηση τῶν ἐπιθεωρητῶν. Στήν περίπτωση αὐτή, ἡ ἐργατική νομοθεσία προσφέρει στοὺς ἐργάτες τή δυνατότητα νά βελτιώσουν τή θέση τους στό συσχετισμό δυνάμεων μέ τοὺς ἐργοδότες τους καί νά στρέψουν πρὸς ὄφελός τους αὐτό πού ὁ Ζάκ Ρανσιέρ ἔχει χαρακτηρίσει «τυραννική δραστηριότητα τοῦ χρόνου»⁶⁸. Γιά τόν Ι. Ἀναπλιώτη, ἡ στάση αὐτή εἶναι «δείγμα τῆς νοοτροπίας τῆς τάξεώς των,

θέτει προβλήματα πού ἔχουν καί ὁμοιότητες καί διαφορές μέ ὅσα ἐντοπίζονται στό δεύτερο μέρος, προβλήματα πού σχετίζονται κυρίως μέ τήν ἴδια τή φύση τῆς προφορικῆς μαρτυρίας, δηλαδή μέ τήν πολύπλοκη λειτουργία τῆς μνήμης. Ἀπλούστερο καί πιό κοντά στήν προβληματική πού ἀναπτύσσεται ἐδῶ εἶναι τό πρόβλημα πού θέτει ἡ χρήση τῶν ἐφημερίδων ὡς πηγῆς πληροφοριῶν γιά τή ζωή καί τίς ἀντιλήψεις τῶν ἐργατικῶν στρωμάτων.

68. Jacques Rancière, «The Myth of the Artisan: Critical Reflections on a Category of Social History», στό S. L. Kaplan - C. Koepp (ἐπιμ.), *Work in France, Representations, Meaning, Organization, and Practice*, Ἰθάκα καί Λονδίνο, Cornell University Press, 1986, σ. 317-334. Βλ. ἐπίσης Neville Kirk, «"Traditional" Working-class Culture and "the Rise of Labour": Some Preliminary Questions and Observations», π. *Social History*, τ. 16, 1991, σ. 203-216.

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ



ΜΕΛΙΣΣΑ

Ἔφη Ἀθδελά

ἣτις τὴν προστατευτικὴν τοῦ νόμου μέριμναν ἀντιλαμβάνεται ὡς ὄπλον χρήσιμον πρὸς ὕλικήν ἐκμετάλλευσιν καὶ ἐπιβολήν»⁶⁹.

Σέ ἄλλες περιπτώσεις ἡ διαπάλη γιὰ τὴν χρῆση τοῦ χρόνου τῶν ἐργατῶν φανερῶνεται μέ πιά ἔμμεσους τρόπους. Τό ἀκόλουθο παράδειγμα εἶναι εὐγλωττο: σύμφωνα μέ τὴν ἔκθεση γιὰ τό 1921, οἱ ἐργάτες σέ μιὰ μεγάλη μεταλλουργικὴ ἐταιρεία ἀρνήθηκαν νά χρησιμοποιήσουν τοὺς νιπτήρες πού εἶχαν πρόσφατα ἐγκατασταθεῖ γιὰ τὴν καθαριότητά τους. Ἡ στάση τους καταγγέλλεται ὡς ἀπόδειξη ὅτι λείπει «παρ' ἡμῖν τό ἐνστικτον καὶ ἡ γνώσις τῆς ὑγιεινῆς καὶ καθαριότητος, καὶ τοῦτο ὅχι μόνον παρὰ ταῖς ἐργατικαῖς τάξεσι, ἀλλὰ καὶ παρὰ ταῖς ἐργοδοτικαῖς καὶ ἀστικαῖς καλουμέναις τοιαύταις». Ὡστόσο ἡ ἀφήγηση ἀποκαλύπτει καθαρά ὅτι ἡ ἄρνηση τῶν ἐργατῶν προήλθε ἀπὸ τὴν ἀπόρριψη τοῦ αἰτήματός τους ὁ χρόνος γιὰ τὴν καθαριότητα νά προσμετράται στό χρόνο ἐργασίας⁷⁰.

Συνήθως ὥστόσο τό νόημα τῆς προστασίας ἀμφισβητεῖται μέ ἀκόμη πιά ἔμμεσο τρόπο. Ὡς παρακολουθήσουμε πιά διεξοδικά τὰ ζητήματα πού θέτουν οἱ ἐκθέσεις. Δύο ἀπὸ αὐτὰ ἐμφανίζονται συχνότερα: πρόκειται γιὰ τὴν ἄρνηση τῶν ἐργατῶν νά συμμορφωθοῦν μέ ὁδηγίες γιὰ τὴν ἀσφάλειά τους καὶ γιὰ τίς ἐργασιακές καὶ καταναλωτικές συνήθειες τῶν ἐργατριῶν.

Οἱ ἐπιθεωρητές προσεγγίζουν τὴν ἄρνηση τῶν ἐργατῶν νά χρησιμοποιήσουν προστατευτικά μέτρα ὡς ἀπόδειξη τῆς «ἀμαθείας» στὴν περίπτωση τῶν γυναικῶν καὶ τοῦ «ριψοκίνδυνου» στὴν περίπτωση τῶν ἀντρῶν, καὶ τὰ δύο ἐνδείξεις «ἐλλιποῦς ἀναπτύξεως». Πῶς ὁμως ἀντιλαμβάνονταν οἱ ἴδιοι οἱ ἐργάτες τό ζήτημα τοῦ κινδύνου καὶ σέ ποῖο βαθμό οἱ ἀντιλήψεις τους ἦταν ἔμφυλες; Οἱ ἀπαντήσεις στό σημεῖο αὐτό μπορεῖ νά εἶναι πολύ διαφορετικές: εἴτε ἡ ἐννοια τοῦ ρίσκου δέν εἶναι πολιτισμικά ἀναγνωρίσιμη ἀπὸ τοὺς ἐργάτες εἴτε, ἀντίθετα, συνιστᾷ τό ἴδιο τό ἰδίωμα τῆς ἀντίστασης. Στὴν πρώτη περίπτωση οἱ ἐργάτες μπορεῖ νά μὴν εἶναι σέ θέση νά ἀναγνωρίσουν τόν κίνδυνο ἐπειδὴ τό νέο περιβάλλον τῶν ἐργασιακῶν σχέσεων τοὺς εἶναι πολιτισμικά «ξένο», ὅπως καὶ ὁ χειρισμός μηχανῶν μέ τίς ὁποῖες δέν εἶναι ἐξοικειωμένοι. Ἀντίθετα, ἡ γνώση ὅτι τὰ μέτρα πού προτείνονται προστατεύουν ἀπὸ τόν κίνδυνο καὶ ἡ ρητὴ ἄρνηση νά τὰ χρησιμοποιήσουν συνιστᾷ συνθήκη ἀντίστασης. Τό ρίσκο μπορεῖ νά ἔχει ἐπίσης ἔμφυλο νόημα καὶ νά συνδέεται πιά συγκεκριμένα μέ τὴν ἐπιτέλεση συγκεκριμένων ἐκδοχῶν ἀνδρισμοῦ καὶ θηλυκότητος.

Οἱ ἀνθρωπολογικὲς μελέτες γιὰ τίς ἐλληνικὲς ἀγροτικὲς κοινότητες παρέχουν σημαντικὲς ἐνδείξεις πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή: ἡ χρῆση τους ἐδῶ γίνεται θεμιτὴ ἀπὸ τό γεγονὸς ὅτι οἱ διαφορὲς μεταξὺ τῶν πληθυσμῶν στίς δύο περιπτώσεις εἶναι περιορισμένες, καθὼς οἱ μεσοπολεμικοὶ ἐργάτες ἦταν

69. *ΕΕ-1921*, σ. 20 (Ι. Ἀναπλιώτης).

70. *στό ἴδιο*, σ. 18, καὶ γιὰ ἄλλες περιπτώσεις 23 (Ι. Ἀναπλιώτης).

Οι Έκθέσεις των Επιθεωρητών Έργασίας

συχνά επίσης μικροαγρότες ή είχαν ισχυρούς και πρόσφατους δεσμούς με την ύπαιθρο. Σύμφωνα λοιπόν με τις μελέτες αυτές, τό ρίσκο συνιστά πρό- νόμιο μιās όρισμένης έκδοχής του άνδρισμού πού διαπερνά τό χώρο τής έργασίας και διαποτίζει όλες τις όψεις τής άνδρικής ταυτότητας και έμπρό- θετης δράσης: πρόκειται για μιā έκδοχή του άνδρισμού πού όρίζεται από τήν αντίθεσή της στό κράτος και τό νοικοκυριό και από τήν ταύτισή της μέ τό καφενείο, τόν τζόγο και τήν έπίτευξη τής άνδρικής φιλίας μέσω του συμ- ποσιασμού⁷¹.

Από τήν άλλη μεριά, ή ιστορική έρευνα άλλων περιπτώσεων βιομηχανικής έργασίας έκτός τής έλληνικής έχει δείξει ότι τό ρίσκο συνδέεται επίσης μέ τή συγκρότηση τής άνδρικής ταυτότητας «διά τής έργασίας», ταυτότητα πού έμφορείται από τήν πρόκληση του κινδύνου, τόν άνταγωνισμό και τήν περηφάνια καθώς και τή συνεχή αύτοεπιβεβαίωση⁷². Τό νά κάνει κανείς καλά τή δουλειά του προσδίδει άξιοπρέπεια και κύρος, στοιχεία πού συνιστούν τή βάση του άνδρισμού και τής εύπρέπιας, και άκόμη περισσότερο στήν περι- πτωση τής χειρωνακτικής έργασίας, μέ τις έγγενείς δυσκολίες και τούς κιν- δύνους της. Όποιαδήποτε έπομένως προστατευτικά μέσα, όπως γάντια ή γυαλιά, πού μπορεί νά έμποδίσουν τόν έργάτη νά κάνει καλά τή δουλειά του, όπως άναγνωρίζουν οι ίδιοι οι επιθεωρητές, δέν είναι δυνατόν παρά νά άπορριφθούν.

Υπάρχουν ώστόσο και άλλες δυνατότητες, όχι άναγκαστικά έμφυλες. Μο- λονότι οι ιστορικοί έχουν συνδέσει αυτές τις στάσεις κυρίως μέ τή συγκρό- τηση τής άνδρικής ταυτότητας μέσα από τήν έργασία, υπάρχουν άρκετές ένδείξεις ότι και οι γυναίκες περηφανεύονταν για τή δεξιολεχνία και τήν ποιότητα τής δουλειάς τους⁷³. Ό κίνδυνος λάθους ή άτυχήματος μπορεί νά

71. Βλ. σχετικά, Michael Herzfeld, *The Poetics of Manhood. Contest and Identity in a Cretan Mountain Village*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1985· Evthymios Papataxiarchis, «Contest with Money: Gambling and the Politics of Disinterested Sociality in Aegean Greece», στό Sophie Day, Evthymios Papataxiarchis, Michael Stewart (έπιμ.), *Lilies in the Field. Marginal People who Live in the Present*, Μπούλντερ, Westview Press, 1998 (ύπό έκδοση).

72. Βλ. W. Kaschuba, *Popular Culture*, ό.π., σ. 178-181· Steven Maynard, «Rough Work and Rugged Men: The Social Construction of Masculinity in Working-Class History», π. *Labour/Le Travail*, τ. 23, 1989, σ. 159-169· Paul Willis, «Shop-floor Culture, Masculinity and the Wage Form», στό J. Clarke, C. Critcher, R. Johnson (έπιμ.), *Working-Class Culture. Studies in History and Theory*, Λονδίνο, Hutchinson 1979· Alf Lüdtke, «Cash, Coffee-Breaks, Horseplay: *Eigensinn* and Politics among Factory Workers in Germany circa 1900», στό M. Hanagan - C. Stephenson (έπιμ.), *Confrontation, Class Consciousness, and the Labor Process. Studies in Proletarian Class Formation*, Νέα Υόρκη, Greenwood Press, 1986.

73. Βλ. W. Kaschuba, *Popular Culture*, ό.π., σ. 184· K. McClelland, *Some thoughts*, ό.π., σ. 170· P. Joyce, *Visions of the People*, ό.π. και έδω, σημ. 72. Για τήν περηφάνια πού αισθάνονταν οι γυναίκες όταν ήταν «καλές έργάτριες», βλ. μεταξύ άλλων, Patri-

Ἔφη Ἀθδελᾶ

θεωρηθεῖ στήν περίπτωση αὐτή ὅτι ἐγγράφεται στόν ἔλεγχο τῆς ἀπόδοσης πού κάνουν οἱ ἐργάτες –ἄντρες καί γυναῖκες–, στάση μέ τήν ὁποία ἐπιχειροῦν νά μετρήσουν τή δεξιότητά τους ἀλλά καί νά αὐξήσουν τόν ἔλεγχό τους στήν ἐργασιακή διαδικασία. Τά προστατευτικά μέσα εἶναι, στό πλαίσιο αὐτό, εἴτε γιά ἐκείνους πού δέν γνωρίζουν καλά τή συγκεκριμένη δουλειά εἴτε γιά ὅσους εἶναι ἀδύναμοι καί φοβοῦνται τούς κινδύνους τῆς.

Σέ μιᾶ ἄλλη ὀπτική, ὁ κίνδυνος μπορεῖ ἐπίσης νά προέρχεται ἀπό τό ρυθμό τῆς ἴδιας τῆς δουλειᾶς. Στό ἑλληνικό πλαίσιο, ὅπου ἡ ἐκβιομηχάνιση ἦταν ἐντάσεως ἐργασίας καί οἱ ἐργάτες πληρώνονταν συχνά μέ τό κομμάτι, μοιάζει φυσικό νά ἀντιστέκονται σέ ὅποιο μέτρο μείωνε τήν ταχύτητά τους καί ἐπομένως τό μεροκάματό τους.

Στίς ἐκθέσεις ἡ ἄρνηση τῶν γυναικῶν στά ὑφαντουργεῖα νά φορέσουν προστατευτικές ποδιές ἢ νά ἀφήσουν τά χέρια τους γυμνά ὡς τούς ἀγκῶνες συνδέεται συχνά μέ ὅ,τι προσλαμβάνεται ὡς ἀνάρμοστη ἔμφαση στήν ἐξωτερική τους ἐμφάνιση, ἐνδειξη ἐπιπόλαιης, ἀκόμη καί ἐξωφρενικῆς συμπεριφοράς, ἰδίως μεταξύ τῶν νεαρῶν ἀνύπαντρων γυναικῶν πού ἀποτελοῦν τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ γυναικείου ἐργατικοῦ δυναμικοῦ. Ἐντοπίσαμε πῶς πάνω τόν στερεοτυπικό χαρακτήρα τῆς σύνδεσης αὐτῆς. Παρ' ὅλα αὐτά ἡ στάση τῶν γυναικῶν ἔχει καί τίς δικές της διαστάσεις: ὅπως γνωρίζουμε ἀπό ἄλλες περιπτώσεις, οἱ ἐργάτριες ἀρνοῦνται τήν ὁμοιομορφία, διεκδικώντας τό δικαίωμά τους νά ντύνονται ὅπως τούς ἀρέσει· συγχρόνως, προσλαμβάνουν τό χῶρο τῆς δουλειᾶς, ἀλλά καί τῆς γύρω περιοχῆς κατά τά διαλείμματα, ὡς δημόσιους κοινοτικούς χώρους, μέ τούς δικούς τους κώδικες κοσμιότητος καί ἐμφάνισης⁷⁴. Ἡ εὐπρέπεια πάντως δέν ταυτίζεται μόνο μέ τήν ἐμφάνιση: ὅταν στή Χίο καί τή Μυτιλήνη οἱ καπνεργάτριες «δέν ἠννόουν νά συμμορφωθῶσι» καί νά χρησιμοποιήσουν τούς πάγκους πού κατασκεύασαν οἱ ἐργοδότες τους γιά τήν κατεργασία τοῦ καπνοῦ, «εἰθισμένοι ἀπό Τουρκοκρατίας νά ἐργάζωνται χαμαί ὀκλαδόν»⁷⁵, μπορεῖ νά πεῖ κανεῖς ὅτι ἀπέρριπταν τήν ἀπώλεια τοῦ ἐλέγχου τόσο στήν ἀπόδοση τῆς δουλειᾶς τους ὅσο καί στή θέση τοῦ σώματός τους: τά «θρανία» εἶναι πιθανόν νά τίς καθυστε-

cia A. Cooper, *Once a Cigar Maker. Men, Women, and Work Culture in American Cigar Factories, 1900-1919*, Οὐρμπανα καί Σικάγο, University of Illinois Press, 1992· Miriam Glucksmann, *Women Assemble. Women Workers and the New Industries in Inter-War Britain*, Λονδίνο, Routledge, 1990.

74. Γιά τή σημασία τῆς ἐνδυσης γιά τίς ἐργάτριες στά ὑφαντουργεῖα καί τά μεταξουργεῖα στήν Ἀγγλία τοῦ 19ου αἰῶνα, βλ. P. Joyce, *Visions of the People*, ὁ.π., σ. 132 καί Judy Lawn, *Women and Industrialization: Gender at Work in Nineteenth-Century England*, Ὁξφόρδη, Polity Press, 1990· γιά τόν τρόπο πού ντύνονταν οἱ ἐργάτριες ὡς ἐνδειξη συλλογικῆς ταυτότητας στή γερμανική περίπτωση, βλ. Kathleen Canning, «Gender and the Politics of Class Formation: Rethinking German Labor History», *American Historical Review*, τ. 97, 1992, σ. 736-768.

75. *ΕΕ-1921*, σ. 86 (Χ. Βιτάλης).



Οι Έκθέσεις των Έπιθεωρητών Έργασίας

ροῦσαν αλλά και να τις έκαναν να αισθάνονται έκτεθειμένες και έπομένως πιο ευάλωτες.

Η στάση των γυναικών απέναντι στο όμοιόμορφο ντύσιμο στο χώρο δουλειάς και απέναντι στη διαχείριση του διαλείμματος μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκει σε εκείνο το φάσμα στρατηγικών τις οποίες γνωρίζουμε από άλλοῦ ότι αναπτύσσουν οι γυναίκες ὥστε «να προσαρμοστούν αλλά και να άψηφήσουν τις ποικίλες συνθήκες στις οποίες ύφίστανται έκμετάλλευση από την έργασία τους»⁷⁶. Μέσα σε εξαιρετικά σκληρές συνθήκες έργασίας και κατοικίας, περιορισμένες σε δουλειές με άπελπιστικά χαμηλό μεροκάματο –άκόμη και οι έπιθεωρητές τό παραδέχονται αυτό–, αυτές οι «άνειδίκευτες» εργάτριες διαπραγματεύονταν ὅπως μπορούσαν ένα χώρο άυτονομίας. Από την άποψη αυτή, η έμφαση στην έμφάνιση συνιστά επίσης την άπάντηση των γυναικών στην έκμετάλλευση και την άλλοτρίωση.

Τό σημείο αυτό μπορεί να συνδεθεί με έναν άκόμη «άνεξήγητο» παράγοντα πού επανέρχεται στις εκθέσεις, δηλαδή τή συνεχή μετακίνηση των εργατριών από δουλειά σε δουλειά, σε άναζήτηση καλύτερου μεροκάματος, και τή συνεπαγόμενη, κατά τούς έπιθεωρητές, «έλλειψη έπαγγελματικού πνεύματος». Φαίνεται, ὡστόσο, ότι η συχνή έναλλαγή έργασιών ήταν σταθερό χαρακτηριστικό ὄχι μόνο της γυναικείας αλλά και της άνδρικής έργασίας σε διάφορες χώρες και σε ποικίλα ιστορικά συμφραζόμενα βιομηχανικών σχέσεων. Ίδιαίτερα έμφανές στην έλληνική περίπτωση, τό στοιχείο αυτό πρέπει να ίδωθεί ὡς συστατικό των άτυπων στρατηγικών πού εφαρμόζουν τά μέλη των έργατικών οίκογενειών για να πετύχουν οίικιακή οίικονομική άυτονομία, δηλαδή να ξεφύγουν από τις έξαρτημένες σχέσεις έργασίας και να συγκεντρώσουν τις κοινές τους προσπάθειες ὥστε να δημιουργήσουν κάποιου είδους οίικογενειακή έπιχείρηση⁷⁷.

Έκείνο πού ύποδηλώνουν ὅλα τά παραπάνω είναι η συνέχεια της έμπειρίας μέσα και έξω από τό χώρο έργασίας. Ο χώρος δουλειάς, στο έργοστάσιο ή τό έργαστήρι, στο μαγαζί ή και στο σπίτι, καταλάμβανε σημαντικό χρόνο στη ζωή των εργατών και των εργατριών, χρόνο σημαδεμένο από την έκμετάλλευση, τις σκληρές συνθήκες και τόν άγώνα για την έπιβίωση. Δέν έπρόκειτο ὡστόσο για περιχαρακωμένο χρόνο, αλλά συνδεόταν με τις άλλες πλευρές της ζωής τους με ποικίλους και συχνά έμφυλους τρόπους. Από την άποψη αυτή, η άρνηση των εργατών και των εργατριών να ακολουθήσουν τις προστατευτικές ρυθμίσεις του νόμου άντιπροσωπεύει κάτι περισσότερο από άπλή άντίδραση στην άλλαγή ή ζήτημα «νοοτροπίας»: συνιστά άντίσταση στις προσπάθειες πού καταβάλλονται από τά πάνω για να προδιαγρά-

76. K. B. Sacks - D. Remy (έπιμ.), *My Troubles Are Going to Have Trouble with Me: Everyday Trials and Triumphs of Women Workers*, Νιού Μπρούσουϊκ, Rutgers University Press, 1985.

77. E. Avdela, *Genere, famiglia e strategie del lavoro*, ὀ.π.

Ἔφη Ἀθδελά

ψουν τή συμπεριφορά τους καί νά τήν τυποποιήσουν, τή συνεκτική δηλαδή ἀπάντηση ἑνός «ὑποκειμένου πού ἀντιστέκεται στήν ὑποταγή» κατά τή διάρκεια τῆς ἀντιπαράθεσής του μέ μιά ἐξουσία πού τοῦ ἀρνεῖται τή νομιμότητα τῆς αὐτόνομης ὕπαρξής του⁷⁸. Καθώς ἀρνοῦνται νά νομιμοποιήσουν τήν ἄποψη ὅτι ὀφείλουν νά «ἐκπολιτιστοῦν» «γιά τό δικό τους ὄφελος», οἱ ἐργάτες καί οἱ ἐργάτριες ἀναδεικνύουν τίς ἀντιφάσεις τῆς ἐκπολιτιστικῆς διαδικασίας, τίς καταναγκαστικές καί ἀλλοτριωτικές συνέπειές της στούς ὑποτιθέμενους δικαιούχους της. Περαιτέρω ἔρευνα στήν κατεύθυνση αὐτή θά μᾶς ἐπιτρέψει νά προσεγγίσουμε τίς ἀλλεπάλληλες ἀποτυχίες τῆς μεταρρυθμιστικῆς πολιτικῆς στή σύγχρονη Ἑλλάδα ὑπό τό πρίσμα τῆς πολιτισμικῆς ἀντιπαράθεσης, τῆς ἐξουσίας καί τῆς ἀντίστασης.

Ἔφη Ἀθδελά

78. N. Dirks, G. Eley, S. Ortner, «Introduction», ὁ.π., σ. 13, 18.



Τό «μέγα Ἐθνικόν Σχολεῖον Μακρονήσου» 1947-1950

«Η ΜΑΚΡΟΝΗΣΟΣ ΤΗΣ ΜΑΛΑΙΣΙΑΣ. Τό παράδειγμα τῆς Μακρονήσου ἐνέπνευσε καί ἄλλας χώρας, αἱ ὁποῖαι ὑποφέρουν ἀπό “δημοκρατικές” ἀσθενείας. Εἰς τό Τάϊπινγκ τῆς Μαλαισίας ἰδρύθη προσφάτως ἡ “Ἀκαδημία τῆς εἰρήνης καί τῆς ἡσυχίας”, δηλαδή ἓνα στρατόπεδο συγκεντρώσεως, εἰς τό ὁποῖον εἰσάγονται παραδιδόμενοι κομμουνιστοσυμμορίται, οἱ ὁποῖοι, χαρακτηρισζόμενοι ὡς “μαθηταί” “Ἀκαδημίας” πλέον, θά διδάσκωνται διατί δέν πρέπει νά εἶνε κομμουνισταί καί θά ἐκμανθάνουν καί μίαν τέχνην, τῆς προτιμήσεως των. Ἡ “Ἀκαδημία”, τῆς ὁποίας ἡ ἵδρυσις καί πλήρης ἐγκατάστασις ἐστοίχισε 20.000 στερλίνας δέν ἔχει θέσεις παρά δι’ ἑξακοσίους, πρὸς τό παρόν, “μαθητάς”, περιλαμβάνει δ’ ἐκτός ἄλλων, πλουσίαν βιβλιοθήκην, καντίναν-καφενεῖον, αἰθουσαν συγκεντρώσεως καί παιδιῶν καί νοσοκομεῖον μέ 50 κλίνας. Καί τό κυριώτερον: οἱ ἀπειθαρχοῦντες κ.λ.π. “μαθηταί” δέν θά τιμωροῦνται, παρά διὰ μιᾶς καί μόνης ποινῆς: τῆς ἀποβολῆς των ἀπό τήν “Ἀκαδημίαν”»¹.

Δέν διαθέτουμε περισσότερα στοιχεῖα γιά τήν τύχη τῆς «Ἀκαδημίας τῆς εἰρήνης καί τῆς ἡσυχίας» καί τῶν «μαθητῶν» τῆς ὅμως, τό δημοσίευμα τοῦ *Βήματος*, τόν Νοέμβριον τοῦ 1949, ἀπεικονίζει εὐγλωττα τήν ἐντύπωση πού προξενεῖ καί τήν ἀναγνώριση μέ τήν ὁποία περιβάλλεται στή χώρα μας τό ἐγγεῖρημα ὄχι τῆς μαλαισιανῆς ἀλλά τῆς καθ’ ἑαυτό, τῆς ἐλληνικῆς δηλαδή Μακρονήσου. Δέν πρόκειται γιά κάποιο παραδοξογράφημα ἢ γιά μιά μεμονωμένη περίπτωση ἀρθρογραφίας· ὁ θαυμασμός γιά τή Μακρόνησο εἶναι διάχυτος καί τά ἐγκωμιαστικά δημοσιεύματα ἀποτελοῦν σχεδόν καθημερινή πραγματικότητα γιά τίς ἀθηναϊκές ἐφημερίδες, κατά τό διάστημα 1947-1950.

Εἶναι ἀναγκαῖα, πρὶν συνεχίσουμε, μιά γενική διευκρίνιση. Ὅσο καί ἂν στή συλλογική μνήμη ἡ Μακρόνησος βρέθηκε τελικά ἄρρηκτα συνυφασμένη, ἂν

Τό ἄρθρο ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη μορφή ἀνακοίνωσης πού παρουσιάστηκε στή διημερίδα «Ἱστορικό τοπίο καί ἱστορική μνήμη: τό παράδειγμα τῆς Μακρονήσου», Ἀθήνα, 6-7 Μαρτίου 1998.

1. ἐφ. *Τό Βῆμα*, 19 Νοεμβρίου 1949.



Στρατής Μπουρνάζος

όχι ταυτισμένη, με τούς εξόριστους αγωνιστές, ή ιστορία της Μακρονήσου, στην πραγματικότητα, δεν είναι μόνο, και δεν είναι κυρίως, ή ιστορία των αγωνιστών. Είναι, πρώτα απ' όλα, «ή ιστορία ενός κρατικού θεσμού προληπτικής καταστολής, πού, μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα μετεξελίχθηκε σε θεσμοθετημένη μονάδα ομαδικών βασανισμών, οργανωμένων από τό κράτος, με σκοπό τόν βίαιο εξαναγκασμό των πολιτών νά αποκηρύξουν τά φρονήματά τους καί, στή συνέχεια, νά οδηγηθοῦν σέ πράξεις οί όποιες θεωρήθηκε ότι δεν θά τούς επέτρεπαν, πιά, νά επανενταχθοῦν στήν πολιτική ομάδα από τήν όποία προέρχονταν»².

Ξεκινώντας από αύτή τήν άφετηρία, οί θεσμικές καί ούσιαστικές προϋποθέσεις τής ίδρυσης καί λειτουργίας τοῦ στρατοπέδου τής Μακρονήσου, τοῦ πρώτου μεταπολεμικοῦ στρατοπέδου συγκέντρωσης στή Δ. Εύρώπη, πρέπει νά αναζητηθοῦν στό καθεστώς των «έκτάκτων μέτρων», των διώξεων καί τής άναστολής των πολιτικών ελευθεριών, ὅπως αύτό διαμορφώνεται σταδιακά στό έμφυλιακό καί μετεμφυλιακό κράτος. Σέ αύτό τό πλαίσιο, είναι αναγκαίο ή περίπτωση τής Μακρονήσου νά εξεταστεί σέ σχέση μέ τούς άλλους τόπους εξορίας καί έγκλεισμοῦ πού ὑπῆρξαν στόν ελληνικό χώρο, νά ένταχθεῖ σέ έναν μεγάλο αριθμό τόπων, νησιών καί φυλακών, προγενέστερων καί μεταγενέστερων.

Όμως, από τήν πρώτη κιόλας στιγμή, από τήν πρώτη συγκριτική άπόπειρα μελέτης, προκύπτουν οί ιδιοτυπίες πού μάς ὑποδεικνύουν ότι δεν έχουμε νά κάνουμε μέ έναν ακόμη χώρο εξορίας ή έγκλεισμοῦ, αλλά ότι ή Μακρόνησος άποτελεῖ ξεχωριστή περίπτωση. Άναφέρω έπιγραμματικά τρεῖς βασικούς παράγοντες πού συνιστοῦν αύτό πού θά ὀρίζαμε ὡς ιδιομορφία τής Μακρονήσου. Πρώτον, ή έκταση τοῦ φαινομένου, ὁ μεγάλος αριθμός εξορίστων, ὁπλιτών καί πολιτών³. Δεύτερον, ή έκταση καί ή ένταση των βασανιστηρίων,

2. Φίλιππος Ἡλιοῦ, «Ἡ μνήμη τής ιστορίας καί ή άμνησία των έθνών», π. *Ὁ Πολίτης*, τχ. 125, Μάιος 1994, σ. 33-37· τό άρθρο άποτελεῖ ένα συνοπτικό αλλά άπαραίτητο –καί μάλλον τό μοναδικό– μεθοδολογικό δοκίμιο γιά τά προβλήματα πού θέτει ή ιστοριογραφική προσέγγιση τής Μακρονήσου.

3. Ὑπάρχουν σοβαρές δυσκολίες, λόγω έλλείψεως συγκεκριμένων στοιχείων, γιά μιά αξιόπιστη έκτίμηση τοῦ συνολικοῦ αριθμοῦ των κρατουμένων τής Μακρονήσου. Οί δυσχέρειες πολλαπλασιάζονται από τό γεγονός ότι συνήθως οί έπιμέρους αριθμοί είναι δύσκολο νά άθροιστοῦν, καθώς έμφανίζονται σημαντικές έπικαλύψεις καί δεν είναι σαφής ή χρονική περίοδος στήν όποία αναφέρονται. Μιά σειρά από πρόσφατες έκτιμήσεις Μακρονησιωτών κάνουν λόγο γενικά γιά περίπου 100.000 άτομα (ή καί περισσότερα), χωρίς νά προσδιορίζεται, όμως, ὁ τρόπος ή τά στοιχεία στά όποία βασίζονται οί ὑπολογισμοί. Έν τούτοις, ὁρισμένες αναφορές από τή δεκαετία τοῦ 1950 ὑποδεικνύουν ότι επιβάλλεται κάποια έπιφύλαξη γιά τόν αριθμό αύτό. Ὁ αριθμός 40.000-45.000 (16.700 πολίτες –13.000 άνδρες καί 3.700 γυναίκες–, 27.777 ὁπλίτες καί 1.100 έφεδροί αξιωματικοί), ὁ όποιος προκύπτει από τά στοιχεία πού δίνουν στή Βουλή ὁ Γ. Παπανδρέου καί ὁ Π. Κανελλόπουλος τό καλοκαίρι τοῦ 1950, άποτελεῖ, αναμφισβήτη-

Τό «μέγα Έθνικόν Σχολειόν Μακρονήσου»

άτομικῶν καί συλλογικῶν, σωματικῶν καί ψυχικῶν· τέλος, καί ἐδῶ ἐρχόμαστε στό προκείμενο, ὁ κεντρικός ρόλος πού καταλαμβάνει ἡ Μακρονήσος ἐξαρχῆς στήν κρατική προπαγάνδα.

Ἡ προβολή τοῦ «ἀναμορφωτικοῦ» ἔργου πού συντελεῖται στό στρατόπεδο ἀποτελεῖ ἀντικείμενο μιάς ἰδιαίτερα ἐκτεταμένης καί μεθοδικά ὁργανωμένης προπαγανδιστικῆς ἐκστρατείας, σέ ὅλη τή χώρα, κατά τή διάρκεια τῶν χρόνων 1947-1950: ἡ «ἀναμόρφωση» τῶν πρώην κομμουνιστῶν, ἡ «ἀνάνηψη» τους παρουσιάζεται ὡς ἕνα ἀπό τά μεγαλύτερα ἐπιτεύγματα τῆς κυβέερνησης, τοῦ στρατοῦ καί τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς γενικότερα, συνιστᾷ ἀπόδειξη τῆς ἀνθρωπιστικῆς μεταχείρισης τῶν ἀντιπάλων καί, ταυτόχρονα, ἰσχυρό ἰδεολογικό ὄπλο στή μάχη κατά τοῦ κομμουνισμοῦ.

Ἡ συζήτηση στή Βουλή, τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1949, τοῦ σχεδίου ψηφίσματος μέ τό ὁποῖο ἱδρύεται ὁ «Ὄργανισμός Ἀναμορφωτηρίων Μακρονήσου», μᾶς προσφέρει μιά χαρακτηριστική εἰκόνα τοῦ θαυμασμοῦ τόν ὁποῖο προκαλεῖ τό ἐγγεῖρημα. Οἱ βουλευτές πού παίρνουν τό λόγο, «δεξιοί» καί «κεντρώοι», ὑπερθεματίζουν ἀπό κοινοῦ σέ ἐγκωμιαστικούς χαρακτηρισμούς: «Ὁ Ὄργανισμός τῆς Μακρονήσου, Κύριοι Συνάδελφοι, ὑπῆρξε μιά ἀπό τās ἠθικάς νίκας κατά τό διάστημα τῶν τελευταίων ἐτῶν», θά πεῖ ὁ ὑπουργός Στρατιωτικῶν Π. Κανελλόπουλος, ἐνῶ ὁ Α. Σακελλαρίου, πρώην ὑπουργός Ναυτικῶν, προσθέτει: «Εἶναι βέβαιον ὅτι τό σχολεῖο τῆς Μακρονήσου μοναδικόν εἰς τόν κόσμον, διὰ τόν τρόπον καί τά μέσα ἅτινα μετεχειρίσθη περιποιεῖ τιμῇν εἰς τόν τόπον μας». Καί ὁ Κ. Ρέντης, ὑπουργός Δημοσίας Τάξεως, θά συνοψίσει ἐπιγραμματικά: «Εἶναι νῆσος ἐλευθερίας, προόδου, ἀναπλάσεως ἠθικῆς καί ἐκπολιτιστικῆς».

Ἀκόμα πιό χαρακτηριστικές γιά τό γενικό κλίμα πού ἐπικρατεῖ εἶναι οἱ ἀντιδράσεις. Ἡ κύρια κριτική πού ἀντιμετωπίζει ἡ κυβέρνησις, καί στήν ὁποία ἀπαντοῦν ὁ ὑπουργός Στρατιωτικῶν καί ὁ εἰσηγητής τῆς πλειοψηφίας Π. Παπαληγούρας, εἶναι ὅτι ἡ λειτουργία τῆς Μακρονήσου ἀποτελεῖ μιά ἀπαράδεκτα ἐπιεική μεταχείριση τῶν κομμουνιστῶν, τή στιγμή πού «ἐθνικόφρονες πολῖτες» βρίσκονται στίς φυλακές⁴ ταυτόχρονα ἄρκετοί βουλευτές ἐκφρά-

τα, τό ὄριο πρὸς τά κάτω. Οἱ πολιτικοὶ ἐξόριστοι –ὁ ἴδιος ὁ Γ. Παπανδρέου ἕνα μήνα πρὶν, στή Βουλή, ἔχει δώσει ἕνα νούμερο μικρότερο κατὰ 5.000– φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦν, στή συγκεκριμένη ἐκτίμηση ἀλλά καί γενικότερα, τό πιό προβληματικό σημεῖο πάντως, ἀπό μιά σειρά ἐνδείξεις, φαίνεται ὅτι εἰδικά ὁ ἀριθμός τῶν πολιτῶν εἶναι πιθανότατα ὑψηλότερος. Βλ. *Ἐφημερίς τῶν συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, περίοδος Α', σύνοδος Α', 30 Μαρτίου-30 Ἰουλίου 1950, τ. Α', Ἀθήνα 1951, σ. 396-397 καί τ. Β', Ἀθήνα 1952, σ. 188, 314. Μέ τούς ἀριθμούς αὐτούς, ὡς τάξη μεγέθους, συγκλίνει καί ἡ ἐκτίμηση τῆς ἐφημερίδας *Μάχη* (στήν καμπάνια πού διεξάγει γιά τήν ἀποκάλυψη τῶν βασιανιστηρίων καί τήν κατάργηση τοῦ στρατοπέδου, στίς ἀρχές τοῦ 1950), ἡ ὁποία κάνει λόγο γιά «πενήντα χιλιάδες ἀνθρώπους πού πέρασαν ἀπό ἐκεῖ».

4. Ἔτσι, ὁ Π. Κανελλόπουλος, ξεκινώντας τήν ὁμιλία του τονίζει, ἀπαντώντας στίς

Στρατής Μπουρνάζος

ζουν την άνησυχία τους έπειδή ο νέος οργανισμός τίθεται υπό την έποπτεία της κυβέρνησης και είσηγούνται νά παραμείνει κάτω από την αποκλειστική ευθύνη του στρατού.

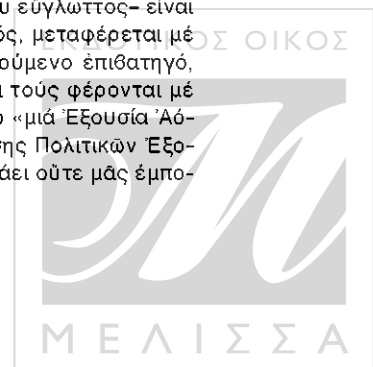
Τέλος, όταν προτείνεται από τό βουλευτή Θεμιστοκλή Κονίτσα ο νέος θεσμός νά όνομαστέι «Όργανισμός Έθνικής Άναμορφώσεως» (χωρίς τή λέξη «Μακρόνησος» δηλαδή, ώστε νά αποκτήσκει εύρύτερη έμβέλεια), ο Π. Κανελλόπουλος θά υπεραμυνθεϊ τής παραμονής τής λέξης «Μακρόνησος» στον τίτλο, αφού αυτή έχει «συμβολικήν και τιμητικήν διά τό Έθνος σημασίαν»⁵.

Η «άνθρωπιστική μεταχείριση» και ή «άνετη διαβίωση» τών κομμουνιστών στους τόπους έξορίας άποτελούν, βέβαια, γενικότερο μοτίβο του έπίσημου λόγου· στίς πιό προωθημένες έκδοχές μάλιστα, θά γίνει λόγος για τήν «άσυδοσία» τών έξορίστων οί όποιοι, άπολαμβάνοντας πλήρη έλευθερία, έχουν έγκαθιδρύσει τό δικό τους «κράτος έν κράτει» στά νησιά όπου έχουν έκτοπιστέι⁶. Παρ' όλα αυτά όμως, οί άλλοι τόποι έξορίας δέν θά γνωρίσουν ποτέ τή δόξα τής Μακρονήσου, δέν θά άναγορευθοούν σέ έθνικό σύμβολο και πρότυπο μέ παγκόσμια έμβέλεια, ούτε θά όργανωθοούν σέ αυτούς, λ.χ., συστηματικά έπισκέψεις έπισήμων. Άς μήν ξεχνάμε, όμως, ότι

αιτιάσεις πού προηγήθηκαν: «Κύριοι συνάδελφοι τό σχέδιον ψηφίσματος, τό όποϊον ή Κυβέρνησις θέτει σήμερον υπό τήν κρίσιν ύμών ούδεμίαν έχει σχέσιν προς τήν άρχήν τής έπεικειάς» ... «Δέν σημαίνει ο θεσμός τής Μακρονήσου ούδεμίαν άπολύτως έπεικειαν, σημαίνει άντιθέτως διεύρυνσιν έτι μεγαλυτέραν και ένδυνάμωσιν άριθμητικήν τής μεγάλης παρατάξεως τών έθνικώς σκεπτομένων Έλλήνων»: *Έπίσημα Πρακτικά τών συνεδριάσεων τής Έπιτροπής Έξουσιοδοτήσεως*, Ψήφισμα ΞΗ', Δ' Άναθεωρητική Βουλή, σύνοδος Γ', Αθήνα 1949, συνεδρίαση τής 30ής Σεπτεμβρίου 1949, σ. 266-268.

5. Οί σχετικές έπισημάνσεις έχουν γίνει από τόν Νίκο Άλιβιζάτο, *Οί πολιτικοί θεσμοί σέ κρίση, 1922-1947. Όψεις τής έλληνικής έμπειρίας*, Αθήνα 1986, σ. 470. Βλ. αναλυτικά όλη τή συζήτηση, καθώς και τό κείμενο του ψηφίσματος ΟΓ', στά *Έπίσημα Πρακτικά τών συνεδριάσεων τής Έπιτροπής Έξουσιοδοτήσεως*, ό.π., συνεδριάσεις τής 30ής Σεπτεμβρίου, 3ης και 10ης Όκτωβρίου 1949, σ. 265-268, 280-288 και 291-303 αντίστοιχως. Για τό κείμενο του ΟΓ' ψηφίσματος βλ. *Έφημερίς τής Κυβερνήσεως*, τχ. Α', φ. 262, 14 Όκτωβρίου 1949.

6. Τό μοτίβο αυτό άποτελεί τόν κεντρικό άξονα πού διαπερνά συνολικά τό βιβλίο του Παναγιώτη Κατηφόρη, *Στό κόκκινο νησί*, πού γράφεται, όπως σημειώνεται στον πρόλογο, μέ τήν «άποφασιστική βοήθεια» του ύπουργού Δημοσίας Τάξεως Κ. Ρέντη και του συνταγματάρχη τής Χωροφυλακής Κ. Σωτηρόπουλου, και κυκλοφορεί τό 1951 σέ 10.000 αντίτυπα. Τό «κόκκινο νησί» —ό τίτλος είναι από μόνος του εύγλωττος— είναι βέβαια ή Ίκαρία, όπου ο ήρωας του έργου, κομμουνιστής Κασρινός, μεταφέρεται μέ ένα «ώραϊο καράβι», ένα «παλιό κότερο, διαρρυθμισμένο σέ πλεούμενο έπιβατηγό, μέ θέσεις πολυτελέστατες». Στην «Έδέμ» τής Ίκαρίας, όπου «όλοι τούς φέρονται μέ τό γάντι και περνάνε σάν παραθεριστές», τά πάντα έξαρτώνται από «μία Έξουσία Άόρατη και παντοδύναμη», τήν «Υπατή Άρχή», τήν «Όμάδα Συμβίωσης Πολιτικών Έξορίστων», ενώ «ή κρατική έξουσία μονάχα παρατηρεί, αλλά ούτε μιλάει ούτε μάς έμποδίζει». Βλ. Παναγιώτης Κατηφόρης, *Στό κόκκινο νησί*, Αθήνα 1951.



Τό «μέγα Έθνικόν Σχολειόν Μακρονήσου»

ἡ Μακρόνησος, συνολικά, δέν ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἓναν ἀκόμη τόπο ἐξορίας ἢ ἐγκλεισμοῦ καί ὅτι τό καθεστῶς πού διαμορφώνεται σέ αὐτήν ὑπερβαίνει κατὰ πολύ τὰ ὥς τότε κρατοῦντα⁷. Ὁ σημαίνων προπαγανδιστικός ρόλος πού κατέχει στήν κυβερνητική καί κρατική προπαγάνδα ἀποτελεῖ συστατικό στοιχείο καί, ταυτόχρονα, εἰδοποιό διαφορά τοῦ στρατοπέδου τῆς Μακρονήσου.

Οἱ ὅροι τοῦ συμβολισμοῦ

«Κι ἔτσι, πολύ ὀρθά, τό ἔργο τῆς Μακρονήσου λογίζεται σάν ἓνα ἀπό τὰ θαύματα τῆς ἀνθρωπότητος. Καί τὰ θαύματα τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος εἶναι τὰ μεγαλύτερα κάθε ἄλλης ἐποχῆς»...

«Κι ὁ τελευταῖος φιλοξενούμενος πού εἶχε τήν εὐτυχία νά ἐπισκεφθῇ τό Τάγμα αὐτό» (τό Δεύτερο) ... «δέν μπόρεσε παρά νά μείνῃ ἐκστατικός ἐμπρός εἰς τήν θείαν πραγματικότητα. Κι ἀδύναμος νά συγκρατηθῇ μετέδωσε τόν θαυμασμόν του καί σ' ἐκείνους πού δέν τό γνώριζαν ἀπό κοντά», γράφουν οἱ «ἀνανήψαντες» ὀπλίτες Ζοάννος καί Σαρρῆς, στελέχη τοῦ «Γραφείου Ἠθικῆς Ἀγωγῆς» τοῦ Β' Τάγματος, τόν Μάρτιο τοῦ 1950⁸· καί πράγματι, οἱ διαπρεπεῖς ἐπισκέπτες πού κατακλύζουν τό νησί τοῦς ἐπιβεβαιώνουν, ἐκφράζοντας μέ κάθε τρόπο τόν ἐνθουσιασμό τους γιά τό ἐγχείρημα.

«Ὅλοι στή ζωή μας πρέπει νά περνοῦμε μία Μακρόνησο», ἀποφαίνεται ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος, ἐνῶ ὁ ἀκαδημαϊκός καί καθηγητής τῆς Φιλοσοφικῆς Ἀθηνῶν Ἰωάννης Καλλιτσούνάκης παραφράζει τό ὄνομα τοῦ νησιοῦ σέ «Μακαρώνησο», δηλαδή νήσο τῶν Μακάρων. Κατά τόν Ἑγγλο ἀξιωματικό Howel, τό πνεῦμα τῆς Μακρονήσου «πρέπει νά δοθῇ εἰς τόν κόσμον, μεταφερόμενον σήμερον ὅπως ἡ Ὀλυμπιακή δᾶς τῶν ἀρχαίων, ἀπό τοῦς ἀπογόνους τοῦ Σωκράτους». Ὁ Σπ. Οἰκονόμου, καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, θά παρατηρήσει ὅτι «ἡ Μακρόνησος πρέπει νά θεωρηθῇ ὡς ἕτερον Ἑλληνικόν θαῦμα, ὡς φάρος, ὁ ὁποῖος μίαν ἡμέραν θά φωτίσῃ ὅλην τήν ἀνθρωπότητα», ἐνῶ ὁ Στράτης Μυριβήλης, ἀπό τοῦς πιό ἐνθερμους καί σταθεροῦς ὑμνητές τοῦ ἐπιτελούμενου ἔργου, θά κάνει λόγο γιά τό «νησί τῆς Θεογονίας τῶν παραστρατημένων μυαλῶν, τό ἀναρρωτήριο τῶν βασανισμένων συνειδησεων, "τῇ μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολή"» ... «μιάς νέας ἀγαθοποιῶν Κίρκης τό νησί, μιᾶς Ἀντικίρκης τό νησί, πού ἔπερνε τὰ μεταμορφωμένα θύματα τῆς κακῆς μάγισσας, τὰ ἔσερνε ἀπό τή λάσπη καί τὰ ἄχυρα τῶν σταύλων της καί τοῦς ξανάδινε πίσω τήν ἀνθρώπινή τους ἀξιοπρέπεια, τή χριστιανική τους καρδιά» – γιά νά περιοριστοῦμε σέ λίγες μόνο ἀπό τίς ἐγκωμιαστικές ρήσεις,

7. Βλ. P. Panagiotopoulos, *Réclusion et idéologie - Une sociologie politique de la réclusion à partir de l'expérience des communistes grecs*, Mémoire pour le DEA de Sociologie, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Παρίσι 1994.

8. Βλ. Ζοάννος - Σαρρῆς, *Ἡ ἀλήθεια γιά τή Μακρόνησο*, Ἀθήνα 1950, σ. 61.

Στρατής Μπουρνάζος

ὅπως αὐτές ἀποτυπώνονται στίς δηλώσεις πρὸς τὸν Τύπο, τὰ βιβλία ἐπισκεπτῶν τῶν Ταγμάτων καὶ τὰ προπαγανδιστικά ἔντυπα καὶ περιοδικά⁹.

Ἡ Μακρόνησος ὡς σχολεῖο

«Δέν ὑπάρχει διδακτικώτερον σχολεῖον ἀπὸ τὸ μέγα Ἐθνικὸν Σχολεῖον Μακρονήσου. Ἠλθαμε ἐδῶ διὰ νὰ ποῦμε στοὺς πρῶην παραστρατημένους Ἑλληνας ναρθοῦν μαζί μας καὶ δέν τολμούσαμε νὰ τὸ ποῦμε γιατί εἶδαμε ὅτι αὐτοὶ προηγούνται εἰς ἔθνικόν παλμόν», θά γράψει σὸ λεύκωμα τοῦ Β' Τάγματος ὁ ἀκαδημαϊκὸς καὶ καθηγητὴς ἀρχαιολογίας σὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Σπυρίδων Μαρινάτος, κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του στίς 21 Ὀκτωβρίου 1949¹⁰.

Ἀνάμεσα στὴν πληθώρα τῶν συμβολισμῶν, ἡ εἰκόνα τῆς Μακρονήσου ὡς σχολείου ἀποτελεῖ τὴν πρώτη μεγάλη ἐνότητα ἢ ὁποία κυριαρχεῖ σέ συχνότητα ἀλλὰ καὶ σέ σημασία: «σχολεῖον», «μέγα ἀναμορφωτικὸ σχολεῖο», «ἐθνικὸν ἀναμορφωτήριον», «ἐθνικὸν σχολεῖον», «πρότυπον ἐκπαιδευτήριον», «ἐθνικὸν διδακτήριον», «Ἐθνικὸ Πανεπιστήμιον», «Κοινωνικὸ Πανεπιστήμιον», εἶναι ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς πιὸ συχνοὺς χαρακτηρισμοὺς.

Στὸ πλαίσιο τοῦ ἐπίσημου λόγου, συνήθως δέν θά συναντήσουμε τὸ στρατόπεδο ἀλλὰ τὸ «σχολεῖο» ἢ τὰ «σχολεῖα» τῆς Μακρονήσου· ὁ συμβολισμὸς εἶναι τόσο συνηθισμένος καὶ ἔντονος, ὥστε ἡ λέξη σχολεῖο θά καταλήξει συνώνυμη, ἂν ὄχι ταυτόσημη, τῆς Μακρονήσου. Οἱ μονάδες, πού δημιουργοῦνται γιὰ τὴν ἀναμόρφωση τῶν πολιτικῶν ἐξόριστων τὸ 1949-1950, φέρουν τὴν ὀνομασία «Εἰδικὸν Σχολεῖον Ἀναμορφώσεως Ἰδιωτῶν» (ΕΣΑΙ) καὶ «Εἰδικὸν Σχολεῖον Ἀναμορφώσεων Γυναικῶν»¹¹ (ΕΣΑΓ). «The Makronissos seminary» ὀνομάζεται τὸ ὅλο ἐγχεῖρημα σέ ἓνα προπαγανδιστικὸ φυλλάδιο πού ἐκδίδεται στὰ ἀγγλικά τὸ 1949, μέ στόχο «νὰ πληροφορήσει τὴ διεθνή κοινὴ γνώμη» γιὰ τὰ λαμπρὰ ἀποτελέσματά του – σὸ ἴδιο συναντᾶμε δὶς καὶ τὸν χαρακτηρισμὸ «The Patriotic University of Makronissos»¹².

9. Ἡ δήλωση τοῦ Κ. Τσάτσου δημοσιεύεται στὸν *Σκαπανέα* (περιοδικὸ τῶν «ἀνανηψιάντων» ὀπλιτῶν, ἀρχικά τοῦ Γ' Τάγματος καὶ στή συνέχεια καὶ τῶν τριῶν), σὸ τεύχος τοῦ Αὐγούστου 1949, ἐνῶ τοῦ Ι. Καλλιτσούνάκι στήν *Ἀναμόρφωσι* (ἐφημερίδα τῶν «ἀνανηψιάντων» τοῦ Α' Τάγματος) στίς 4 Αὐγούστου 1948. Οἱ ὑπόλοιπες καταγράφονται σὸ βιβλίον τῶν Ζοάννου - Σαρρή, ὁ.π., σ. 62, 63, 83-84.

10. σὸ ἴδιο, σ. 62.

11. Στὴ δήλωση μέ τὴν ὁποία ἀναγγέλλεται ἡ συγκρότηση τῆς Δημοκρατικῆς Παράταξης, μετωπικοῦ σχήματος τῆς ἀριστερᾶς, στίς 4 Φεβρουαρίου 1950, ἀπαιτεῖται ἡ κατάργηση «ὅλων τῶν ἐκτάκτων μέτρων καὶ ἀνελευθέρων θεσμῶν, ὅπως εἶναι αἱ ἐκτοπίσεις καὶ τὸ Ἀναμορφωτικὸν Σχολεῖον τῆς Μακρονήσου»· ἴσως εἶναι τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα γιὰ τὴν καθιέρωση τῆς ὀνομασίας τοῦ «σχολείου»: Σπύρος Λιναρδάτος, *Ἀπὸ τὸν ἐμφύλιον στὴ χούντα*, τ. Α', 1949-1952, Ἀθήνα 1977, σ. 83.

12. C. P. Rodocanachi, *A great work of civic readaptation in Greece*, Ἀθήνα 1949. Ὁ συγγραφέας ὑπῆρξε σύμβουλος τοῦ ὑπουργείου Τύπου.

Τό «μέγα Έθνικόν Σχολείον Μακρονήσου»

Τέλος, ό Π. Κανελλόπουλος, παρουσιάζοντας από τό βήμα τής Βουλής έναν άπολογισμό τής διαδρομής τής Μακρονήσου, στίς 14 'Ιουλίου 1950, θά προβεί στίς σχετικές έξηγήσεις: «Κατά τό 1947 ό τότε ύπουργός τών Στρατιωτικών, ό άξιότιμος συνάδελφος κ. Στράτος καί ό τότε άρχηγός του έπιτελείου στρατηγός κ. Βεντήρης» ... «άπεφάσισαν –κι ή άπόφασις ήτο άπολύτως θεμιτή καί μάλιστα ίστορικώς εύτυχής– νά ίδρύσουν τό λεγόμενον στρατόπεδον τής Μακρονήσου. Λέγω τό “λεγόμενον” στρατόπεδον τής Μακρονήσου, διότι κατ’ ούσίαν ή Μακρόνησος δέν πρέπει νά όνομάζεται στρατόπεδον. 'Η Μακρόνησος ήτο καί εΐναι σχολείον έθνικόν»¹³.

Ή παρομοίωση του σχολείου, στο επίπεδο τών συμβολισμών πάντα, έχει μιά σειρά συνεπαγωγές. Πρώτα άπ’ όλα, παραπέμπει στην πατερναλιστική εικόνα του διοικητή-παιδαγωγού, του ένδεχομένως άυστηρού αλλά όπως-δήποτε δίκαιου δασκάλου, καί τών κρατουμένων ως μαθητών, οί όποιοι γίνονται δέκτες τής «έθνικής διδασκαλίας».

Ταυτόχρονα, τά έργαστήρια καί ή έκμάθηση τεχνών, οί θεατρικές παραστάσεις, οί ψυχαγωγικές έκδηλώσεις, οί άθλητικοί άγώνες, αλλά καί τό όλο πνεύμα νοικοκυροσύνης, εύταξίας καί κοσμιότητας πού διέπει τό στρατόπεδο, συναρμόζονται καί έντάσσονται σέ αυτή τήν εικόνα, διευρύνοντας ούσιαστικά τήν έννοια του σχολείου: τό σχολείο μέ τή στενή έννοια, τό τυπικό διδακτήριο, μετασχηματίζεται σέ ένα άληθινό εκπαιδευτήριο ψυχών καί συνειδήσεων, πού άγκαλιάζει καί διαπαιδαγωγεί όλη τήν ανθρώπινη ύπαρξη.

Τελευταίο, καί σημαντικότερο, ή εικόνα τής Μακρονήσου ως σχολείου καί τής «άναμορφώσεως» ως παιδευτικής διαδικασίας παραπέμπει εύθέως στην –κυρίαρχη γιά τήν έλληνική καί διεθνή άντικομμουνιστική φιλολογία– έρμηνεία του κομμουνισμού ως πλάνης καί ψεύδους. “Αν ό κομμουνισμός συνιστά ένα τερατώδες ψέμα, ένα έντεχνο σχέδιο άπάτης, μέ τό όποιο οί «σατανικοί ήγέτες» παραπλάνησαν τούς –λίγο πολύ άφελείς– όποδούς, τότε καί οί «παρασυρθέντες», «παραπλανηθέντες» καί «παραστρατήσαντες» τής Μακρονήσου μπορούν νά επανέλθουν στο σωστό δρόμο, μέ τήν κατάλληλη διαφώτιση καί «διδασκαλία».

Ό Κωνσταντίνος Τσάτσος, σέ συνέντευξή του στον Σκαπανέα, τόν Μάιο του 1949 –μιά συνέντευξη σημαντική από πολλές άπόψεις, καθώς, μέ συνοπτική καί έκλαΐκευμένη μορφή θεμελιώνεται θεωρητικά ή «άναμόρφωση», μέ κύριο άξονα τήν άνυπέρβλητη άντίθεση έλληνικής φυλής καί κομμουνισμού–, θά χρησιμοποιήσει τήν άναλογία του σχολείου καί τής μαθησιακής διαδικασίας γιά νά έξηγήσει τήν άποστολή αλλά καί τήν έπιτυχία τής Μακρονήσου: «Όταν στο σχολείο ό καθηγητής άναγκάζει τόν μαθητή νά μάθη τήν άλγεβρά του ή τήν γραμματικήν του, κανείς δέν όνομάζει τόν έξαναγκασμό

13. *Έφημερίς τών συζητήσεων τής Βουλής*, περίοδος Α', σύνοδος Α', 30 Μαρτίου-30 'Ιουλίου 1950, τ. Α', Αθήνα 1951, σ. 314.

Στρατής Μπουρνάζος

αυτό θία. Τό ἴδιο συμβαίνει στή Μακρόνησο. Διδάσκεται ἡ ἀλήθεια καί οἱ τρόφιμοί της πρέπει νά τήν μάθουν. Διδάσκεται μιά ἀλήθεια ἀπλή, γιατί καί οἱ περισσότεροι τρόφιμοί της εἶναι καί αὐτοί ἀπλοῖ. Καί ἐπειδὴ τό ψέμμα πού τούς εἶχε δηλητηριάσει εἶναι εὐκολο νά ἀποκαλυφθῇ, ἐπειδὴ εἶναι ρηχό καί ἀντίθετο μέ τή φύση τοῦ Ἑλλήνου, ἡ ἀπλή διδαχὴ τῆς Μακρονήσου ἀποδείχθηκε ἱκανή νά τό ἐξοβελίσῃ σέ σύντομο διάστημα καί νά βάλῃ κάποια τάξη στίς ἔννοιες καί στίς συνειδήσεις». «Εἰς τήν Μακρόνησον τήν καταδίωξιν ὑποκαθίστᾷ ἡ ἀγωγή, ἡ ἔξις, ἡ θεραπεία»... «δέν πρόκειται περί μεθόδου βίας, ἀλλά ἀντιθέτως περί μεθόδου πρὸς ἀπόδοσιν τῆς ἐλευθερίας εἰς νέους πού εἶχαν ψυχικῶς ὑποδουλωθῇ εἰς ξένα δόγματα» ... «Ἡ Μακρόνησος εἶναι πρὸ παντός ἓνα μεγάλο ἐκπαιδευτήριον καί γυρεύει νά στηριχθῇ εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον»¹⁴.

Τό «κόκκινο δηλητήριο» καί ἡ «ἀποτοξίνωσις»

Ἡ δεύτερη μεγάλη ἐνότητα συμβολισμῶν ἔλκει τήν καταγωγὴ της ἀπὸ τό χώρο τῆς ἱατρικῆς. Ἡ Μακρόνησος ἀποτελεῖ τό «θεραπευτήριον», τό «ἀναρρωτήριον», τό «χειρουργεῖον», τό «ἐθνικὸ σανατόριον», ἐνῶ ἡ ἀναμόρφωση τήν «ἀποτοξίνωση», τό ἀντίδοτο στὸ «κόκκινο δηλητήριο», τήν καταπολέμηση τοῦ «δηθητοῦ ἰοῦ» καί τοῦ «ψυχικοῦ μικροβίου» τοῦ κομμουνισμοῦ¹⁵: «Ὁ ἀνθρώπινος ὀργανισμὸς ἀμέσως μετὰ τήν μόλυνσιν ἐνός τμήματός του ἀρχίζει τὰς ἐπεξεργασίας τῆς θεραπείας του, οὕτω καί ἡ Πατρίς, σάν στοργικὴ Μητέρα πονοῦσα διὰ τήν προσβολὴν τῶν τέκνων της ἐδημιούργησε ἓνα Ἀσκληπιεῖον, Ἑθνικὸν Σανατόριον, τό Γ' Τάγμα Σκαπανέων, ὅπου γίνεται ἡ ἀποτοξίνωσις, ἡ ἀποβολὴ δηλ. τῶν κομμουνιστικῶν ἰδεῶν, ὁ ἐμβολιασμὸς Ἑθνικῶν Ἰδεωδῶν καί ἡ ἀποκατάστασις οὕτω τῆς Ἑθνικῆς μας Ὑγείας»...

«Κι ὅπως ὁ ὀργανισμὸς τὰς θεραπευθεῖσας καί ἀναγεννηθεῖσας δυνάμεις του τὰς ἐπαναφέρει εἰς τὸν ἀγῶνα διὰ τήν καταστροφὴν τοῦ εἰσδύσαντος ἐντός αὐτοῦ μικροβίου, οὕτω καί ἡ Πατρίς εἰς τὰ ἰαθέντα καί ἀναγεννηθέντα λευκὰ της αἱμοσφαίρια, τοὺς στρατιώτας της, ἐμπιστεύεται πάλιν τήν ποσασίαν τοῦ σώματός της καί τοὺς ὁδηγεῖ ἐκ νέου εἰς τό πεδῖον τῆς μάχης πρὸς πλήρη συντριβὴν ὅχι μόνον τοῦ ἀντεθνικοῦ κομμ. βακτηριδίου ἀλλὰ καί τῶν συνοδῶν τοῦ μικροβίου.

»Ἐξερχόμενοι λοιπὸν ἀπὸ τό Γ' Τάγμα, ἀναγεννημένα λευκὰ αἱμοσφαίρια, ἐμψυχωμένοι στρατιῶται διὰ τῆς συνεχοῦς θεραπείας τῶν Πατριωτῶν ἱατρῶν Διοικητοῦ καί ἀξιωματικῶν εἰς τοὺς ὁποίους Αὐτὴ [ἡ Πατρίς] ἐνεπιστεύθη τήν ἱασίν των, θά δοθοῦν ὑγιεῖς τό σῶμα καί τήν ψυχὴν, πιστοὶ εἰς τὰ

14. π. Σκαпанεύς, τχ. 6, 28 Ὀκτωβρίου 1949, σ. 9.

15. Ἐν σημειωθεῖ, ἐκτός ἀπὸ τῆς θρησκευτικῆς, καί ἡ ἱατρικὴ σημασία τῆς λέξης «ἀνά-νηψη»: «ἐπάνοδος ἐκ τῆς γενικῆς ἀναισθησίας ἢ ἀπὸ τό κῶμα, ἀποκατάστασις τῆς συνείδησης καί τῶν ἄλλων ἐγκεφαλικῶν λειτουργιῶν».

Τό «μέγα Έθνικόν Σχολείον Μακρονήσου»

ιδανικά της Πατρίδος, θά δοθοῦν ολοκληρωτικά εἰς τόν ἀγῶνα τοῦτον τόν ὁποῖον διεξάγει ἡ Πατρίς μας ἐναντίον τῶν τοξινῶν καί ὑπονομευτικῶν τῆς ἀκεραιότητός της βακτηριδίων καί τῶν συνοδῶν των μικροβίων Σλαυοβουλγάρων»¹⁶.

Ὅπως ἡ εἰκόνα τοῦ σχολείου παραπέμπει στήν εἰκόνα τοῦ κομμουνισμοῦ ὡς ψεύδους, ἡ εἰκόνα τοῦ θεραπευτηρίου ἀντιστοιχεῖ στήν, ἐπίσης κρατούσα, ἐρμηνεία τοῦ κομμουνισμοῦ ὡς ἀσθένειας ἡ ὁποία διαβρώνει τόν ὑγιή ὀργανισμό¹⁷: «Ἐχομεν ὅμως καί τήν ἐπίγνωσιν τῆς φύσεως τοῦ κομμουνισμοῦ: καί τό νυστέρι τῶν προσπαθειῶν μας πρέπει νά κρατηθεῖ ἀκούραστο γιὰτί οἱ πολύχρονοι διαγνώσεις πού ἐγίναν στή χώρα αὐτή ἀπέδειξαν ὅτι ὁ κομμουνισμός εἶναι ἀρρώστεια ὅχι ἀπλῶς μεταδοτική καί θανατηφόρα, ἀλλά καί ὅτι μετὰ τήν πολυέξοδη θεραπεία ἀφήνει ΓΑΓΓΡΑΙΝΕΣ καί ΕΛΑΤΤΩΜΑΤΑ, ἄν ἡ θεραπεία δέν γίνῃ μέ σύστημα ἢ ἂν πέσει σ' ἀδιάφορο ὀργανισμό ἢ σήψη.

»Στή Μακρόνησο παρεσχέθη ἡ εὐκαιρία σέ μιά καραντίνα μακρυά ἀπό τόν θόρυβο τοῦ κόσμου, μέ τήν αὐτοεπίγνωση, τήν πολυποίκιλη γνωριμία καί ἐμβάθυνση στή σκέψη τοῦ πνεύματος, νά γίνῃ ἡ ἀπομόνωση τοῦ μικροβίου καί νά ἐπιτευχθεῖ ἕνας ψυχοπνευματικός ἐπανεξοπλισμός»¹⁸.

Τό «ἀναμορφωτικό» ἔργο τῆς Μακρονήσου, ἐμφανίζεται, κατά κανόνα, νά συνδυάζει ἀρμονικά καί τίς δύο λειτουργίες: τή διαφωτιστική-μορφωτική μέ τήν ψυχική-θεραπευτική. Ἔτσι, ἡ εἰκόνα τῆς Μακρονήσου ὡς ἀναμορφωτικοῦ ἰδρύματος καί ἐθνικοῦ ἐκπαιδευτηρίου, πού δεσπόζει στόν προπαγανδιστικό λόγο, δέν περιορίζεται στή γνωστική λειτουργία, ἀλλά ἐμπεριέχει καί τίς δύο συνιστώσες: «νά μάθῃ ὁλος ὁ κόσμος, πρό πάντων ὁ ξένος, τί πραγματικά κρύβει μέσα τῆς ἡ Μακρόνησος. Πῶς δέν εἶναι ἄλλο τι παρά ἕνα μεγάλο ἀναμορφωτικό σχολεῖο, ἕνα ἐργαστήριό πού ξαναφτιάχνονται οἱ χαλασμένες ψυχές τῆς παραστρατημένης νεότητος»...

«Εἰς τά παραστρατημένα αὐτά παιδιά τῆς Ἑλλάδος ἐχύθη φῶς, πολύ φῶς, ὅπως ἔλεγε ὁ Γκαίτε γιά νά ἀνάψῃ χωρίς νά σβῆσῃ ποτέ ἡ ἐθνική φλόγα. Ἐχρειάσθηκε μέθοδος, σύστημα, ψυχαγωγία, συνεχῆς καί ἀδιάκοπος διαφώτισις. Ἕνας σπουδαῖος ἀξιωματικός, ὁ διευθυντής τοῦ Τάγματος κ. Βασιλόπουλος πού κρατᾷ ἕνα μυστικό ἀληθινῆς σαγήνης, θαυῆς ἀνατόμος τῆς ψυχῆς τοῦ στρατιώτου, γεμάτος στοργή καί καλωσύνη, μέ ἀντίληψιν τοῦ φιλοτίμου τοῦ Ἑλλήνου, ἐδούλεψε καί δουλεύει βοηθούμενος ἀπό ἀκούραστους ἀξιωματικούς» ... «ὡς καί τήν ἐκλεκτὴν ἐφημερίδα τοῦ Τάγματος "Α-

16. Ἄρθρο μέ τήν ὑπογραφή Π. ΔΑΝ, π. Σκαπανεύς, τχ. 6, Ἰούνιος 1948, σ. 16.

17. Γιά μιά προσέγγιση τῆς χρήσης τοῦ ἱατρικοῦ λόγου, κατά τή διάρκεια τοῦ ψυχροῦ πολέμου στίς ΗΠΑ, σέ σχέση μέ τήν Εὐρώπη καί εἰδικότερα τήν Ἑλλάδα, βλ. Prodromos Yannas, «Containment Discourse and the Construction of Post-World War II Greece», π. *Theſis*, τ. Α', 1994, σ. 116-128.

18. π. Σκαπανεύς, τχ. 6, Ἰούνιος 1948, σ. 3.

Στρατής Μπουρνάζος

ναμόρφωσις", ακούραστα νά δημιουργήση, νά πλάση, νά ξαναζωντανέψη, νά ανανεώση, νά φτιάση χαλασμένες ψυχές»¹⁹.

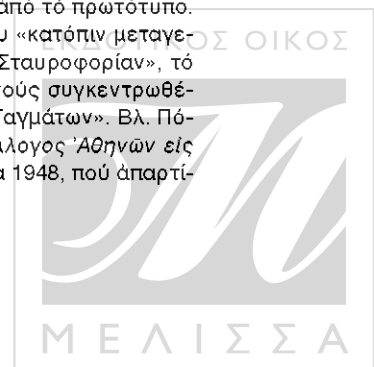
Τό ψυχο-πνευματικό ίδρυμα, πού συνδυάζει τίς ιδιότητες τοῦ σχολείου καί τοῦ θεραπευτηρίου, συνιστᾷ ἐν τέλει τόν καθολικό τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἀναπαρίσταται καί ἐρμηνεύεται τό «πρωτοφανές πείραμα» τῆς Μακρονήσου, καθώς συνδυάζει καί συναιρεῖ μιά σειρά ἐπιμέρους στοιχεῖα, προνομιακά γιά τήν ὀργάνωση τῆς προπαγάνδας: τόν ἐξ ὀρισμοῦ ἀποκλεισμό τῆς βαναυσότητος, τήν παιδαγωγική καί ἱατρική μέριμνα, τήν ἐπιβεβλημένη ἐξουσία τοῦ δασκάλου ἔναντι τοῦ μαθητῆ, τήν πειθώ καί τή στοργή, τήν ἀπόδειξη ἐν τέλει τῆς ὑπεροχῆς τῆς «ἐθνικῆς διδασκαλίας» ἔναντι τῆς κομμουνιστικῆς «ψευδολογίας».

Ὁ ρόλος τῶν «ἀνανηψάντων»

Στή λειτουργία αὐτοῦ τοῦ ιδιόμορφου σχολείου-θεραπευτηρίου, οἱ μαθητές-θεραπευόμενοι κατέχουν ἐξέχουσα θέση· ἐννοεῖται, βέβαια, ὅτι ὁ ρόλος αὐτός ἀνατίθεται στούς «πρωτόσχολους» μαθητές καί τούς «ἀναρρωνύοντες» ἀσθενεῖς, καί ἀκόμη περισσότερο στούς «ἀποφοίτους» καί «ἰαθέντες». Διά τοῦ λόγου καί τῆς πράξεώς τους, οἱ μαθητές μεταβάλλονται σέ δασκάλους καί οἱ ἀσθενεῖς, μέ τή σειρά τους, σέ γιατρούς.

Πρόκειται γιά ἓνα ἀπό τά πιό κομβικά σημεῖα στήν ὀργάνωση τῆς προπαγάνδας: οἱ ἴδιοι οἱ «ἀνανηψάντες», ὀπλίτες καί πολῖτες, ἀποτελοῦν τή μεγαλύτερη ἀπόδειξη τῆς ἐπιτυχίας, τήν καλύτερη διαφήμιση τοῦ ἐπιτελούμενου ἔργου. Τό πρῶτο ἐπίπεδο εἶναι αὐτό τοῦ λόγου καί περιλαμβάνει τίς διηγήσεις, τίς ὁμολογίες, τίς ἀποκαλύψεις, τίς μετάνοιες, τίς ἐξομολογήσεις, ἀπό τίς ἀπλές δηλώσεις ἀποκήρυξης μέχρι τίς πολυσέλιδες ὁμιλίες τῶν «ἀνανηψάντων», πού ἀπευθύνονται στούς παλιούς συντρόφους καί συναγωνιστές τους μέ στόχο νά «ἀνανήψουν» καί αὐτοί. Ἡ συγγραφή καί ἐκφώνηση λόγων στίς ὁποῖες ὁ συντάκτης ἀποκαλύπτει τά ὕπουλα τεχνάσματα τοῦ κομμουνισμοῦ, διεκτραγωδεῖ τήν προσωπική του περιπέτεια καί μετατρέπεται σέ δια-

19. Ἄρθρο τοῦ συμβούλου τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν Πότη Κολλιτσίδα, στήν ἐφ. Ἀναμόρφωσις, φ. 1, 20 Ἀπριλίου 1948, ὅπως τό παραθέτει ὁ Νίκος Μάργαρης, *Ἱστορία τῆς Μακρονήσου*, Ἀθήνα 1986, τ. Α', σ. 97. Ἡ ἔμφαση ἀπό τό πρωτότυπο. Ὁ Π. Κολλιτσίδης, μετά τήν περιοδεία του σέ μονάδες τοῦ μετώπου «κατόπιν μεταγενεστέρως ἀποφάσεως τοῦ Συλλόγου, ὅπως συνεχίσῃ τήν Ἐθνικήν Σταυροφορίαν», τό 1948 «ἐπεσκέφθη τὰς μονάδας τῆς Μακρονήσου, ὠμιλήσας πρὸς τούς συγκεντρωθέντας Ἀξιωματικούς τοῦ Κέντρου καί τούς στρατιώτας τῶν λοιπῶν Ταγμάτων». Βλ. Πότῃς Κολλιτσίδης, *Ἀπό τόν ἐθνικόν συναγερμένον. Ὁ δικηγορικός σύλλογος Ἀθηνῶν εἰς τό μέτωπον καί τήν Μακρόνησον. Τό ἔργον τῆς διαφωτίσεως*, Ἀθήνα 1948, πού ἀπαρτίζεται ἀπό περιλήψεις τῶν ὁμιλιῶν τοῦ συγγραφέα στή Μακρόνησο.



Τό «μέγα Έθνικόν Σχολείον Μακρονήσου»

πρύσιο κήρυκα τοῦ σωτήριου ἔργου τῆς Μακρονήσου ἀποτελεῖ βασικό καθήκον τῶν «ἀνανηψάντων» ὡς ἔμπρακτη ἀπόδειξη τῆς μεταμέλειάς τους. Ἐπίσης βασική ὑποχρέωση εἶναι ἡ ἀποστολή γραμμάτων μέ ἀνάλογο –πιό σύντομο καί τυποποιημένο συνήθως– περιεχόμενο πρὸς τοὺς ἱερεῖς καί τίς διοικητικές ἀρχές τοῦ τόπου καταγωγῆς, ὅπου καί ἀξιοποιοῦνται κατάλληλα μέ τὴν ἀνάγνωσή τους ἀπὸ ἄμβωνος ἢ σέ δημόσιες συγκεντρώσεις²⁰.

Στὴ μεγάλη φωτογραφικὴ ἔκθεση γιὰ τὴ Μακρόνησο στό Ζάππειο Μέγαρο, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1949, στά δημοσιεύματα τοῦ *Σκαπανέως*, στίς ὁμιλίες πού ἐκφωνοῦνται ὅταν οἱ ἐπίσημοι ἐπισκέπτονται τὸ νησί, οἱ ὁμολογίες τῶν «ἀνανηψάντων» θρῖσκονται στὴν πρώτη γραμμὴ, ἀποτελοῦν τὸ ἀδιαμφισβήτητο τεκμήριο ἐπιτυχίας καί τὸ κύριο σῶμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο συγκροτεῖται ὁ προπαγανδιστικὸς λόγος.

Σέ δεῦτερο ἐπίπεδο, οἱ πράξεις πλέον τῶν «ἀνανηψάντων», καί εἰδικά ἡ ἐπανένταξή τους στίς τάξεις τοῦ ἑθνικοῦ στρατοῦ, ὅπου θά πολεμήσουν ἐναντίον τῶν «συμμοριτῶν», συνιστοῦν τὴν ἐσχατὴ ἐπισφράγιση τῆς ἐπιτυχίας. Ἡ σημασία τῆς ἀποστολῆς ταγμάτων Μακρονησιωτῶν στό μέτωπο δέν εἶναι μόνο στρατιωτικὴ (διόλου ἀμελητέα, καθὼς ὁ ἀριθμὸς τους ὑπολογίζεται σέ 16.000, σέ διάστημα ἑνὸς περίπου χρόνου²¹), ἀλλὰ καί συμβολικὴ, καθὼς ἀποτελεῖ τὴν πιὸ θριαμβευτικὴ ἐπιβεβαίωση τῆς ἐπαναφορὰς τους στίς ἀγκάλες τῆς πατρίδας, «Ἄλλωστε, ἀπὸ τὸ πρῶτο διάστημα τῆς λειτουργίας τοῦ στρατοπέδου, ἕνα ἀπὸ τὰ βασικά συνθήματα εἶναι «Ὅπλα θέλουμε». Πρόκειται γιὰ τὸ σύνθημα πού φωνάζουν μέ ἐνθουσιασμό οἱ «ἀναμορφωμένοι» σκαπανεῖς κατὰ τὴν ὑποδοχὴ τῶν ἐπισκεπτῶν, καί τὸ ὁποῖο ἔχει γραφεῖ, μαζί μέ ἄλλα, στοὺς λόφους τοῦ νησιοῦ.

Ἡ πρώτη μεγάλη ἀποστολὴ «ἀνανηψάντων», μέ 1.000 ἄνδρες, ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὴ Μακρόνησο τὸν Ἰούνιο τοῦ 1948 καί στὴν Ἀθήνα ὁργανώνεται εἰδικὴ τελετὴ. «Παρά τὴν σκιάν τοῦ Ἱεροῦ Βράχου, εἰς τοὺς στήλους τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς οἱ ἄνδρες τῆς Μακρονήσου ξαναπαίρνουν τὴν εὐθύνη τριάντα αἰῶνων πολιτισμοῦ»²², παρουσία τοῦ ἀντιπροέδρου τῆς κυβερνήσεως Π. Τσαλδάρη,

20. Ἐνα σῶμα τέτοιων ἐπιστολῶν «ἀνανηψάντων», καταγόμενων ἀπὸ τὴ Βόρεια Ἑλλάδα, εἶναι προσιτό στό Ἀρχεῖο Σύγχρονης Κοινωνικῆς Ἱστορίας (ΑΣΚΙ), ὅπου γενικότερα συγκεντρώνεται πλούσιο ἀρχεῖο ὑλικό γιὰ τὴ Μακρόνησο.

21. Γιὰ 16.200 Μακρονησιώτες (5.400 ὁπλίτες καί 800 ἑφεδρους ἀξιωματικούς) πού «ἐξυγιάνθησαν» καί ἐστάλησαν στό μέτωπο κάνει λόγο ὁ Π. Κανελλόπουλος, στὴ Βουλὴ, στίς 14 Ἰουλίου 1950· τοὺς ἴδιους ἀριθμοὺς δίνει καί ὁ Δ. Ζαφειρόπουλος (Ἦ ἀντισυμμοριακὸς Ἀγὼν 1946-1949, Ἀθήνα 1956, σ. 212), ὁ ὁποῖος ἀντλεῖ κατὰ κανόνα τίς πληροφορίες του ἀπὸ στρατιωτικὲς πηγές. Τέλος, σύμφωνα μέ τὸν *Σκαπανέα* τοῦ Μαΐου τοῦ 1950, «συνολικά οἱ ἄνδρες πού πέρασαν ἀπὸ ἐδῶ καί ἔφυγαν γιὰ τίς ἐπιχειρήσεις ἀνέρχονται σέ 20.000 περίπου καί πάνω»· μπορούμε ὁμως νά θεωρήσουμε πιὸ συγκεκριμένη καί ψυχραίμη τὴν πρώτη ἐκτίμηση.

22. Λεζάντα τῆς ἐφ. *Καθημερινή*, 22 Ἰουνίου 1948, στὴ φωτογραφία ἀπὸ τὴν τελετὴ. Στὸ ἴδιο μοτίβο τῆς συσχέτισης τῆς τελετῆς μέ τὸ ἀρχαιοελληνικὸ παρελθόν τῆς Ἀθή-

Στρατής Μπουρνάζος

των υπουργών Στράτου, Σακελλαρίου, Λόντου, Καραμανλή και Νικολαΐδη, των πρεσβευτών των Ήν. Πολιτειών, της Μ. Βρεταννίας, της Τουρκίας και της Ιταλίας, των στρατηγών Γιατζή και Βάν Φλήτ, του Μ. Αύλαρχη στρατηγού Παπάγου και ξένων στρατιωτικών ακόλουθων. Μετά από όμιλίες τριών στρατιωτών «από τό έθνικό φρούριο της Μακρονήσου», ο Βασιλεύς Παύλος θά έκφωνήσκει όμιλία και θά παραδώσει τά όπλα και τή σημαία του Τάγματος. Άκολουθεϊ παρέλαση, μέ επικεφαλής τήν μπάντα του Δήμου, «διά μέσου των κεντρικών όδων των Άθηνών ή όποία υπήρξε μνημειώδης. Οί Άθηναϊοί τούς ήμέρας αύτάς –δέν εϊναι υπερβολή– δέν έρωτούν όλιγώτερον άλλου και τούτο: Άγαπητέ μου, πότε θά ξαναπεράσουν Μακρονησιώτες;»²³.

Ανάλογες τελετές οργανώνονται συχνά τό καλοκαίρι και τό φθινόπωρο του 1948, μέ άποκορύφωμα τή μεγάλη γιορτή και παρέλαση στό Καλλιμάρο, στίς 10 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους, όποτε ο βασιλιάς παραδίδει τή σημαία στό ΕΤΑΕ (Εϊδικόν Τάγμα Άξιωματικών), πρίν τήν αναχώρησή του.

Άπό όλες τίς μονάδες που στέλνονται στό μέτωπο θά ξεχωρίσει για τή δράση του –πάντα σύμφωνα μέ τίς πηγές μας– τό τάγμα 596. Τό «θρυλικό τάγμα», τό «τάγμα θρύλος, φόβητρο και έκδικητής των ξενοκίνητων προδοτών» παίρνει μέρος στή μάχη του Γράμμου και άποτελει τήν πρώτη μονάδα του έλληνικού στρατού στήν όποία θά άπονεμηθεϊ τό ΔΑΔΙΟΦ (Διακριτικόν Άγώνος Διασώσεως ΙΕΡΩΝ ΟΣΙΩΝ ΦΥΛΗΣ).

Ό «Νέος Παρθενώνας»

Τό κεφάλαιο των συμβολισμών της Μακρονήσου δέν εϊναι δυνατόν νά ολοκληρωθεϊ χωρίς νά άναφερθοΰμε στον πιό διάσημο άπό αύτούς, τόν περίφημο «Νέο Παρθενώνα» ή «Παρθενώνα του Νέου Έλληνισμού». Η έκφραση γίνεται εύρύτατα γνωστή όταν χρησιμοποιεϊται κατά κόρον, μέ άρνητικό τρόπο βέβαια, και ένίοτε χλευαστικά, στίς καταγγελίες και τίς μαρτυρίες έξοριστων, ώς κατεχοχήν δείγμα του έπίσημου ψεύδους και της διαστρέβλωσης της πραγματικότητας²⁴.

νας και τόν «ιερό θράχο» βασίζεται και τό ρεπορτάζ του Charles d'Ydewalle, άπεσταλμένου του γαλλικού περιοδικού *Carrefour*, που δημοσιεύεται στίς 30 Ιουνίου. Βλ. Νάση Μπάλτα, *Ό έλληνικός έμφύλιος πόλεμος (1946-1949) μέσα άπό τόν γαλλικό τύπο*, Άθήνα 1993, σ. 146-148, όπου παρατίθεται και τό μεγαλύτερο μέρος του δημοσιεύματος.

23. έφ. *Άναμόρφωσις*, 26 Ιουνίου 1948, όπως τό παραθέτει ο Νίκος Μάργαρης, *δ.π.*, τ. Β', σ. 369.

24. Στο «Ένα ντοκουμέντο για τό Μακρονήσι», μέ τόν τίτλο «Όχι ξανά Μακρονήσια», παράρτημα του θεατρικού του Φ. Μακρονησιώτη (ψευδώνυμο του Γ. Καμπάνη) *Δυνατοί άνεμοι*, χ.τ. (=Βουκουρέστι), Έκδοτικό «Νέα Έλλάδα», 1954, «γραμμένο άπό



Τό «μέγα Έθνικόν Σχολείον Μακρονήσου»

Ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος, στὸν ὁποῖο ἀποδίδεται ἡ συγκεκριμένη ρήση, θά ἀρνηθεῖ, μεταγενέστερα, τὴν πατρότητα ἀλλὰ καὶ τὴν οὐσία της: θά ἦταν τὸ μεγαλύτερο λάθος μου, ἂν εἶχα χαρακτηρίσει ἔτσι τὴ Μακρόνησο, πράγμα πού ὅμως δὲν ἔκανα, θά πεῖ²⁵.

Μέχρι σήμερα δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ, στὸν Τύπο τῆς ἐποχῆς ἢ ἄλλου, πότε, καὶ ἂν πράγματι, ὁ Π. Κανελλόπουλος μίλησε περὶ «νέου Παρθενώνα». Στίς μαρτυρίες τῶν ἐξορίστων, προφορικές καὶ γραπτές, ἡ φράση ἀναφέρεται γενικά καὶ θεωρεῖται ἀπολύτως δεδομένη, ἀλλὰ χωρὶς κάποιο συγκεκριμένο προσδιορισμό γιὰ τὸ πού, πότε καὶ πῶς ἀκριβῶς εἰπώθηκε. Ἔτσι, τὸ συγκεκριμένο ἐρώτημα παραμένει ἀναπάντητο.

Ἡ ἀπάντησή του, πάντως, θά εἶχε κυρίως δεοντολογικὴ καὶ βιογραφικὴ ἀξία, σέ σχέση μέ τόν Π. Κανελλόπουλο, καὶ πολύ λιγότερο πολιτικὴ ἢ ἱστορικὴ. Ὁ θαυμασμός γιὰ τὸ ἐγχείρημα εἶναι τέτοιος ὥστε ὁ «Νέος Παρθενώνας» νά ἐντάσσεται ἀρμονικά στὸν προπαγανδιστικὸ λόγο γιὰ τὴ Μακρόνη-

ἄλλο Μακρονησιώτη», εἶναι συχνές οἱ ἀναφορές στὸν «Παρθενώνα», τὸν «Νέο Παρθενώνα» καὶ τὸν «Μακρονησιώτικο Νέο Παρθενώνα». Ἀντικείμενο τῶν 23 σελίδων τοῦ «Ντοκουμέντου» εἶναι ἡ ἀποκάλυψη καὶ ἡ καταγγελία τῶν θασανιστηρίων καὶ ἡ ἀφήγηση, γιὰ νά ὑπηρετήσῃ τοὺς σκοποὺς αὐτοὺς, ὀργανώνεται ἀντιθετικά: ἡ «βιτρίνα», οἱ ὕμνοι καὶ ἡ ἐπίσημη εἰκόνα τοῦ «μεγάλου σχολείου» ἀντιπαρατίθενται συνεχῶς μέ τὴν καθημερινότητα τῆς βίας καὶ τοῦ θασανισμοῦ. Σέ αὐτὴ τὴν κατ' ἀντιδιαστολὴ ὀργάνωση τοῦ λόγου, ὁ «Παρθενώνας» χρησιμοποιεῖται ὡς τὸ κατεξοχὴν σύμβολο τῆς διαστρέβλωσης τῆς ἀλήθειας/πραγματικότητας καὶ τοῦ ψεύδους.

Στὴν *Ἱστορία τῆς Μακρονήσου* τοῦ Νίκου Μάργαρη, πού πρωτοκυκλοφορεῖ τὸ 1966, ἡ ἀντίστιξη ἀποκτᾷ καὶ εἰκονοποιημένη μορφή: στὸν πρῶτο τόμο, στὸ σημεῖο ὅπου ξεκινᾷ ἡ διήγηση τῶν συμβάντων στοῦ νησι, (τ. Α', σ. 100), παρεμβάλλεται μιά εἰκονογραφημένη σελίδα μέ τὴ λέξη «Μακρόνησος»: στὸ πάνω μέρος ὑπάρχει φωτογραφία τῆς Ἀκρόπολης, ἐνῶ στὸ κάτω κάποιοι κτιρίου ἀπὸ τὴ Μακρόνησο. Σύμφωνα πάλι μέ τὸν Ν. Μάργαρη (ὁ.π., τ. Β', σ. 638) ἡ ἐκλογικὴ νίκη τῆς ΕΠΕΚ, τὸν Μάρτιο τοῦ 1950, πανηγυρίζεται ἀπὸ τίς γυναῖκες ἐξορίστες, μόλις τὴ μαθαίνουν, μέ τίς ζητωκραυγές «Πάει ὁ Παρθενώνας!» Τέλος, τὸν «Παρθενώνα» θά τὸν συναντήσουμε καὶ σέ τίτλους βιβλίων μέ μαρτυρίες: Τάκης Κόντος, *Μακρόνησος «ὁ νέος Παρθενών»*, Ἀθήνα 1982.

25. Τὸ 1983, σέ ἔρευνα τοῦ *Βήματος*, ὅπου μιά σειρά πολιτικοὶ ἐρωτῶνται ποῖο εἶναι τὸ μεγαλύτερο σφάλμα τῆς ζωῆς τους, ὁ Π. Κανελλόπουλος ἀπαντᾷ: «Τὸ μεγαλύτερο λάθος στοῦ δημόσιου βίου μου θά 'ταν, ὅτι εἶπα τὴ Μακρόνησο "Παρθενώνα τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος", ἂν πράγματι τὴν εἶχα βαφτίσει ἔτσι, ὅπως ἐπιμένει νά λέει ὁ φίλος μου πρόεδρος τῆς ΕΔΑ κ. Ἡλίας Ἡλιοῦ στοῦ δοκίμιου πού εἶχε τὴν καλοσύνη νά γράφει σάν συμβολὴ του στοῦ "Τετράδιο" τῆς "Εὐθύνης", πού μέ ἀφορμὴ τῆ συμπλήρωση τῶν ὀγδόντα χρόνων μου ἐκδόθηκε πρόσφατα. Ἀλλὰ δὲν θυμάμαι νά ἐξακτῆρισά ἔτσι τὴ Μακρόνησο καί, μολονότι παρακάλεσα συχνά, ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸ βῆμα τῆς Βουλῆς νά μου ποῦν πότε καὶ πού ἔκανα τὸ λάθος αὐτό, ἓνα λάθος πού ἀκόμα καὶ μέσα στὴν πνιγερὴ ἀτμόσφαιρα τοῦ φοβεροῦ αἱματηροῦ Ἐμφύλιου θά 'ταν βαρύντατο, δὲν βρέθηκε ὡς τώρα κανένας νά μου ἀποδείξει μ' ἓνα δημοσίευμα τοῦ καιροῦ ἐκείνου ὅτι εἶμαι πράγματι ὑπεύθυνος γιὰ τὸν ἀπαράδεκτο χαρακτηρισμό»: ἐφ. *Τὸ Βῆμα τῆς Κυριακῆς*, 9 Ἰανουαρίου 1983.

Στρατής Μπουρνάζος

σο. Συναντάμε, καί διά στόματος τοῦ ἴδιου τοῦ Π. Κανελλόπουλου, πλῆθος ἀντίστοιχων ἐγκωμιαστικῶν χαρακτηρισμῶν²⁶. Γι' αὐτό ἄλλωστε ἐκείνη τήν ἐποχή, ὅπως καί ἄρκετά μεταγενέστερα, δέν ἀποκηρύσσεται οὔτε προξενεῖ κάποια ἐκπληξη, τόσο μεταξύ τῶν κρατούντων ἀλλά καί τῶν ἐξορίστων· οἱ σχετικές «διορθώσεις» ἀρχίζουν μετά τή μεταπολίτευση. Ἔτσι λοιπόν, ἀκόμα καί ἂν ἡ συγκεκριμένη ρήση δέν εἰπώθηκε ποτέ, ἂν κατά γράμμα εἶναι ἀνακριθής, τό πνεῦμα της ὅμως ἀποδίδει τήν πραγματικότητα καί τό κλίμα μέ ἀκρίβεια²⁷.

Οἱ ἀκροτελεύτειες φράσεις, γιά παράδειγμα, στήν μπροσούρα *Ἡ ἀλήθεια γιά τή Μακρόνησο* εἶναι ἴσως λιγότερο ἐντυπωσιακές καί ἐπιγραμματικές ἀπό τήν παρομοίωση τοῦ «Νέου Παρθενῶνα», ἐπὶ τῆς οὐσίας ὅμως πρόκειται γιά θεματολογικά ὁμοιογενεῖς καί ἀπολύτως ἰσοδύναμες διατυπώσεις: «Ἡ Μακρόνησος πέρασε στήν Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, ὅπως πέρασεν ὁ Μαραθῶνας, ἡ Σαλαμίς, οἱ Θερμοπύλεις, μέ τίς νέες δέ Θερμοπύλεις, τούς Μαραθῶνες καί τήν Μακρόνησον, ἡ Ἑλλάς θά ζῇ καί θά μεγαλουργῇ γιατί εἶναι ἰδέα καί ἡ ἰδέα μένει ἀθάνατη...»²⁸.

26. «Ἡ Μακρόνησος ὑπῆρξε καί εἶναι ἓνα πρότυπον ἐκπαιδευτήριον. Ἡ Μακρόνησος ἀποτελεῖ δειγμα Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ», δηλώνει ὁ Π. Κανελλόπουλος στή Βουλὴ, στίς 14 Ἰουλίου 1950, ἐνῶ σέ συνέντευξή του στόν *Σκαπανέα*, ἓνα περίπου χρόνο πρὶν ἔλεγε: «Καί ἡ ἱστορία θά γράψῃ πῶς ἡ στροφή τῆς παγκοσμίου καταστάσεως ἐδῶ ἀρχισε, στή Μακρόνησο. Στό ξερονήσι αὐτό ἐβλάστησε σήμερα ἡ Ἑλλάς ὡραιότερα παρά ποτέ»: π. *Σκαπανεύς*, τχ. 1, Μάιος 1949, σ. 5.

27. Στό πλαίσιο τῆς γενικότερης προπαγανδιστικῆς χρήσης τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ παρελθόντος, ὁ Παρθενῶνας καί ἡ Ἀκρόπολη χρησιμοποιοῦνται ἰδιαίτερα ὡς σύμβολα στή Μακρόνησο. Στήν περιοχή τοῦ 1ου Λόχου στό Β' Τάγμα, ἀνάμεσα στά ὁμοιώματα ἀρχαιοελληνικῶν καί μυθολογικῶν μνημείων, κατασκευάζονται τό Ἐρεχθεῖο, ὁ ναός τῆς Ἀπτερου Νίκης καί ὁ Παρθενῶνας: «Πρῶτος ὁ Παρθενῶνας μέ τίς καταπληκτικές του ἀναλογίες πρὸς τό πρωτότυπο, δεσπόζει τοῦ καταυλισμοῦ. Εἴκοσι ἀκριβῶς φορές μικρότερος ἀπὸ τόν Παρθενῶνα τῆς Ἀκροπόλεως, ἔχει ὅλο τό γοῦστο μιάς λεπτῆς αἰσθητικῆς προσεγμένης μικρογραφίας»... «Ῥωτήστε τόν πολιτικό μηχανικό Καρατζόγλου καί τούς καλλιτέχνες πού καμαρώνουν σέ κάποια πόλη τῆς Ἑλλάδος, γιά τή συμβολή τους στήν ἀποπεράτωση τοῦ ἔργου αὐτοῦ θά σάς ποῦν: «Προσπάθησα νά κτίσω ἓναν Παρθενῶνα, μιά Ἑλλάδα. Γιατί αὐτόν τόν Παρθενῶνα, αὐτήν τήν Ἑλλάδα μοῦ ἐζήτησαν νά γκρεμίσω οἱ μέχρι χθές καθοδηγηταί μου... Νίκησα τόν Κομμουνισμό καί ἡ Νίκη ἡ δική μου ἀντικατοπτρίζεται καί σ' αὐτήν τοῦτην τήν Πατρίδα μου»»; Ζοάννος - Σαρρῆς, ὁ.π., σ. 39, 41. Τέλος, μέ διαταγή τῆς ΒΧΙ/ΓΕΣ, στίς 21 Ἰουνίου 1949, ὁ Παρθενῶνας καθορίζεται ὡς σῆμα τῶν μονάδων τῆς Μακρονήσου, ὅπως ὅμως καί ὅλης τῆς Α.Σ.Δ.Α.Ν. (Ἀνωτάτης Στρατιωτικῆς Διοικήσεως Ἀττικῆς-Νήσων). Βλ. Ἀρχεῖο Ὑπηρεσίας Στρατιωτικῶν Ἀρχείων (: ΥΣΑ), Β' Τάγμα, φάκ. 81, Ἡμερήσια Διαταγή Προσωπικοῦ, 18 Ἰουλίου 1949.

28. Ζοάννος - Σαρρῆς, ὁ.π., σ. 88.

Δέν εἶναι ὅπως τώπανε Νταχάου Γερμανίας...

Μακρόνησος

*Σέ μία γωνιά τῆς χώρας μας
ἐκεῖ στό Μακρονήσι
γίνονται κάτι θαυμαστά
πού πέννα θά ὑμνήσει.*

*Ἐκεῖ ἀκοῦς κηρύγματα
τοῦ κόσμου τοῦ Ἀρχαίου
καί ὅλα τά ποιήματα
τοῦ Ρήγα τοῦ Φεραίου.*

*Δέν εἶναι ὅπως τώπανε
Νταχάου Γερμανίας,
παρά εἶναι ὑπόστεγο
Ἐθνικοσωτηρίας²⁹.*

Ἡ τελευταία στροφή τοῦ στιχουργήματος πού φιλοξενεῖται στήν ποιητική σελίδα ἐνός ἀπό τά πρῶτα τεύχη τοῦ *Σκαπανέως*, ἔρχεται ὡς κεραυνός ἐν αἰθρία, τουλάχιστον γιά τόν ἀνυποψίαστο ἀναγνώστη, πού ἔχει περιοριστεῖ στόν γενικευμένο θαυμασμό, τίς εἰδυλλιακές εἰκόνες τοῦ πρότυπου ἐκπαιδευτηρίου, τῆς εὐταξίας καί τῆς χαράς.

Δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε, γιά νά καταλάβουμε τί σημαίνει καί πού παραπέμπει ἡ εἰκόνα τοῦ Νταχάου, τή χρονική στιγμή στήν ὁποία βρισκόμαστε: λίγα χρόνια μετά τή λήξη τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου καί τήν παγκόσμια φρίκη πού ἔχουν προξενήσει τά ναζιστικά στρατόπεδα, ἀναμφισβήτητα τό Νταχάου συνιστᾷ ἕνα ἀπό τά πλέον ἀρνητικά σύμβολα. Παρ' ὅλα αὐτά, ἀναδιφώντας τά τεκμήρια διαπιστώνουμε ὅτι ἡ ἀναίρεση, μέ κάθε τρόπο, τοῦ συσχετισμοῦ τῆς Μακρονήσου μέ τό Νταχάου, ἐπανερχεται ἐπίμονα ἀποτελώντας βασική μέριμνα τῶν προπαγανδιστῶν.

Ἡ ἀναφορά σέ τόσο ἀρνητικά φορτισμένες πραγματικότητες, ἀκόμη καί γιά νά διαψευστοῦν, μοιάζει ἀνερμήνευτη ἂν παραμείνουμε στά ὅρια τοῦ «ἀναμορφωτικοῦ» καί προπαγανδιστικοῦ λόγου· γιά νά τήν ἐξηγήσουμε, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά τά ὑπερβοῦμε, ἀναζητώντας τήν πηγή ἀπ' ὅπου ἐκπορεύεται ἡ ἀρνητική εἰκόνα τοῦ Νταχάου.

Δέν χρειάζεται νά πᾶμε πολύ μακριά, ἀρκεῖ νά μεταφερθοῦμε στό ἀντίπαλο στρατόπεδο. Ἀπό τόν Ἰούνιο τοῦ 1947, ἔχουν κάνει τήν ἐμφάνισή τους στόν *Ριζοσπάστη* καταγγελίες γιά τίς συνθήκες διαβίωσης καί στή συνέχεια γιά βασανισμούς στό στρατόπεδο τῆς Μακρονήσου. Οἱ καταγγελίες, μέ τήν

29. π. *Σκαпанεύς*, τχ. 5, 2 Μαΐου 1948, σ. 25.

Στρατής Μπουρνάζος

πάροδο του χρόνου έντεινεται και αναπτύσσεται σταδιακά μία μεγάλη διεθνής καμπάνια ενάντια στα θασανιστήρια της Μακρονήσου, με στόχο το κλείσιμο του στρατοπέδου³⁰. Σέ αυτή την όγκούμενη έκστρατεια, ό παραλληλισμός της Μακρονήσου με τά ναζιστικά στρατόπεδα και ιδίως τό Νταχάου –πού διαδίδεται ιδιαίτερα με τή σχετική μπροσούρα του Γ. Λαμπρινού– άποτελει τό κεντρικό σύνθημα³¹.

Έτσι, από την έπίμονη προσπάθεια άναίρεσης της εικόνας της «Μακρονήσου-Νταχάου» μπορούμε, με έμμεσο τρόπο, νά έπιβεβαιώσουμε –πράγμα τό όποιο γνωρίζουμε και από άλλες πηγές– τή σημαντική άπήχηση της καμπάνιας και την άνησυχία την όποία προκαλεί στους Έλληνες κρατούντες. Πράγματι, στην άρθρογραφία του Σκαπανέως, στίς δηλώσεις των ύπουργών, στα δημοσιεύματα που διοχετεύονται στον Τύπο, συναντάμε μία όργανωμένη και συστηματική προσπάθεια διάψευσης της άρνητικής εικόνας, με άναφορές στην εύζωία και άνετη διαβίωση των όπλιτών, την πλήρη έλευθερία τους, την άπαξίωση και τό χλευασμό, έκ μέρους τους, για τίς «συκοφαντίες». Ένα από τά βασικά όπλα που έπιστρατεύονται είναι ή γελοιοποίηση και ή διακωμώδηση των καταγγελιών: τά σκίτσα του Σκαπανέως, βρίθουν από καλοταϊσμένους και γεμάτους ύγεία φαντάρους, κρατούμενους με ροδαλά μάγουλα, ένω σταθερό μοτίβο άποτελούν οί διάλογοι μεταξύ εύτραφών έξορίστων για την δñθεν κακοπέρασή τους.

Η «άληθινή Μακρόνησος» που άντιπαράτίθεται στην κατασκευασμένη εικόνα από την κομμουνιστική προπαγάνδα άποτελει τό βασικό δίπολο πάνω στο όποιο όργανώνεται ή άναίρεση της «συκοφαντίας» του Νταχάου. Τό έγχείρημα άναλαμβάνουν δύο κυρίως όμάδες: οί «άνανήψαντες», οί όποιοι γνωρίζοντας καλά και τίς δύο εικόνες, μπορούν με άξιοπιστία νά διακρίνουν την άληθινή από την ψευδή, και οί έπισκέπτες που διαπιστώνουν «ιδίους όμμασι» την πραγματικότητα: «Τήν είπαν Νταχάου. Τήν είπαν Μπούχενβαλντ.

30. Τους πρώτους μήνες του 1950 κορυφώνεται ή άποκαλυπτική καμπάνια της έφημερίδας *Μάχη*, με διεθυντή τόν Ηλία Τσιριμώκο, υπό τόν τίτλο «Πίσω από τό γαλανόλευκο παραπέτασμα», και με αίτημα την κατάργηση του στρατοπέδου της Μακρονήσου. Από τίς άντιδράσεις στο έξωτερικό, που έντάσσονται στο πλαίσιο της γενικότερης έκστρατείας για τους πολιτικούς κρατούμενους στην Ελλάδα, πρέπει νά άναφερθεί ή έντονη δραστηριότητα στη Μ. Βρεταννία της «League for Democracy in Greece». Από τά δημοσιεύματα του εύρωπαϊκού Τύπου, άς σημειωθούν, στίς άρχές Ιανουαρίου του 1950, τά δημοσιεύματα των *Les Temps Modernes*, *World Today* και *New Statesman* – τά δύο τελευταία άναδημοσιεύονται και άπασχολούν και τόν ελληνικό Τύπο. Βλ. έπίσης τίς σχετικές άναφορές στίς τέσσερις *Κυανές Βίβλους* που έκδίδουν ή κυβέρνηση του βουνού και οί Δημοκρατικές Όργανώσεις Ελλάδας, τό 1948, 1949, 1950 και 1953: πβ. Νίκος Άλιθιζάτος, *δ.π.*, σ. 469.

31. Γιώργης Λαμπρινός, *Μακρονήσι - τό άμερικανικό Νταχάου στην Ελλάδα*, χ.τ., Έκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1949. Η μπροσούρα μεταφράζεται και κυκλοφορεί στην Εύρώπη: γνωρίζουμε μεταφράσεις στα άγγλικά, τά γαλλικά και τά νορβηγικά.

Τό «μέγα Έθνικόν Σχολειόν Μακρονήσου»

Κόλασι, Ίερά εξέτασι. Μαίνονται κάθε μέρα τά κομμουνιστικά μεγάφωνα καί τά έντυπα τοῦ Συμμοριτισμοῦ. Καί τό μοτίβο τό πήραν πρακτορεΐα, ὑποπτοι προπαγανδισταί γιά νά τό κάνουν σημαία ἢ λάβαρο ἀντιδράσεως. Ἡ ἀντίδρασις ὅμως μέ τό μοτίβο τῆς Μακρονήσου δέν κράτησε πολύ. Ἐσπασε καί κατέρρευσε ἡ κατηγορία ἀπό τήν ἡμέρα πού χιλιάδες ἀνθρώπων ἄρχισαν νά ἐπισκέπτονται τό στρατόπεδο. Ἀμερικανοί, Ἀγγλοι, Γάλλοι, Ἑλβετοί, Καναδοί. Ἐπίσημοι, δημοσιογράφοι, πρεσβευταί, ἀντιπρόσωποι τοῦ Διεθνοῦς Ἐρυθροῦ Σταυροῦ, Συνδικαλιστικῶν διεθνῶν Ὁργανώσεων. Ὅλοι ἀνεπηρέαστοι, ἀνενόχλητοι γύρισαν ὅλες τίς γωνιές καί ὅλες τίς ὑπηρεσίες. Ἐζησαν μεταξύ τῶν ἀξιωματικῶν καί τῶν ἀνδρῶν. Ἐφαγαν τό συσσίτιό τους, πήραν μέρος στήν ἐκπαίδευσιν, καί στήν ἐν γένει ζωὴν τους. Καί ὅταν ἔφυγαν καί γύρισαν στά μέρη τους ἐδήλωσαν μέ ἀνακούφιση ὅτι τό Νταχάου καί τό Μπούχενθαλντ δέν ἔχει καμμιά σχέση. Μιά μεγάλη συκοφαντία πού μέ τέχνη καλλιέργησαν οἱ κομμουνισταί κατέρρευσε. Πρόκειται γιά ἓνα μεγάλο ἀναμορφωτικό σχολεῖό ὅπου ἀποτοξινοῦνται ἀπό τό δηλητήριο τοῦ Κομμουνισμοῦ τά παραστρατημένα παιδιά τῆς Ἑλλάδος», διαπιστώνει θριαμβευτικά ὁ ἀρθρογράφος τοῦ *Βήματος*, στίς 15 Ἀπριλίου τοῦ 1949, στό ρεπορτάζ ἀπό τή μεγάλη ἐκθεση γιά τή Μακρόνησο στό Ζάππειο³².

Τήν προηγούμενη μέρα, στά ἐγκαίνια τῆς ἴδιας ἐκθεσης, ὁ λοχαγός Εὐστ. Πουλαντζάς, διευθυντής τοῦ τμήματος διαφωτίσεως τῆς ΒΧΙ –τῆς καθ' ὕλην ἀρμόδιας γιά τή Μακρόνησο διεύθυνσης τοῦ ΓΕΣ–, ἔχει τονίσει ὅτι ἡ Μακρόνησος «ἐνίκησε τή θύελλα τῆς κομμουνιστικῆς συκοφαντίας», χρησιμοποιώντας κι αὐτός τήν «ὁμολογίαν ὅλων τῶν κορυφαίων ξένων καί Ἑλλήνων ἐπισκεπτῶν τῆς»³³.

Ἡ χρονική διάρκεια καί εξέλιξη: ἓνα σύμβολο βραχύβιο

Παρακολουθώντας τή διαδρομή τῆς Μακρονήσου ὡς συμβόλου γενικότερα στό δημόσιο χῶρο, ὅπως μπορούμε νά τήν ἀνασυγκροτήσουμε μέσα ἀπό τόν Τύπο, θά διαπιστώσουμε ὅτι αὐτή συμβαδίζει μέ τήν εξέλιξη τοῦ στρατοπέδου. Τά πρώτα δημοσιεύματα ἐντοπίζονται στά μέσα τοῦ 1947, σχεδόν συγχρόνως μέ τή μεταφορά τῶν πρώτων μονάδων· εἶναι ἀκόμα σποραδικά, σύντομα καί κατὰ κανόνα εἰδησεογραφικά, ἀναφερόμενα σέ γεγονότα πού λαμβάνουν χώρα πάνω στό νησί· τό σύμβολο δέν ἔχει ἀκόμη ἀποκρυσταλλωθεί.

Σταδιακά, καί μέσα σέ σύντομο διάστημα, τά δημοσιεύματα πυκνώνουν καί, κυρίως, ἀναβαθμίζονται. Ὡς συμβατικό ὀρόσημο, μετά ἀπό τό ὁποῖο οἱ

32. Ρεπορτάζ μέ τήν ὑπογραφή Κ, ἐφ. *Τό Βῆμα*, 15 Ἀπριλίου 1949.

33. π. Σκαпанεύς, τχ. 4, Μάιος 1949, σ. 17.

Στρατής Μπουρνάζος

άναφορές αποκτούν πιο σαφή προπαγανδιστικό χαρακτήρα, μπορούμε να θεωρήσουμε την επίσκεψη των ύπουργών Ρέντη και Στράτου, στις 30 Σεπτεμβρίου 1947. Μέσα από τις ανταποκρίσεις των εφημερίδων που καλύπτουν την επίσκεψη, η Μακρόνησος ήδη προβάλλεται ως πρότυπο για τό έθνος. Έκτοτε, οι αναφορές στο στρατόπεδο, κατά κανόνα με άφορμή επισκέψεις επισήμων, στις οποίες παρευρίσκονται και δημοσιογράφοι, πυκνώνουν σημαντικά, για να φτάσουν στην κορύφωσή τους τό 1949.

Η εξέλιξη της διαδρομής του συμβόλου συμβαδίζει με τά όσα συμβαίνουν στο νησί. Έτσι, τό μεσουράνημά του έντοπίζεται την περίοδο της μεγαλύτερης συγκέντρωσης πληθυσμού, της έντασης των βασανιστηρίων, και της γενικότερης άκμης της Μακρονήσου. Δέν πρόκειται για σύμπτωση, ούτε άπλως για μία έξωτερική σχέση (του τύπου, λ.χ., ότι η ένταση των βασανιστηρίων άπαιτεί και αντίστοιχη ένταση της προπαγάνδας)· πρόκειται για σχέση στενής άλληλουχίας: άκριβως ή συνολική άκμή και έπιτυχία της Μακρονήσου περιλαμβάνει, και προϋποθέτει, ως συστατικό της στοιχείο και την κορύφωση της προπαγάνδας, των επισκέψεων, της γνωστοποίησης του «θαύματος» έκτός της νήσου.

Τό επόμενο σημείο στο οποίο πρέπει να σταθοΰμε είναι ή πολύ σύντομη διάρκεια του συμβόλου. Η έκλογική νίκη της ΕΠΕΚ τόν Άπρίλιο του 1950 θά σημάνει και την άπαρχή του τέλους. Κάτω από τό βάρος των αντίδράσεων, καθώς ή κινητοποίηση για τό κλείσιμο του «έλληνικού Νταχάου» έχει κορυφωθεί, στην Ελλάδα και τό έξωτερικό, μετά τό 1950-1951 τό Μακρονήσι παραμένει στρατόπεδο μόνο για όπλίτες, με πολύ λιγότερους κρατούμενους και ήπιότερες συνθήκες, για να κλείσει όριστικά σέ λίγα χρόνια.

Τό σύμβολο άποδεικνύεται έξαιρετικά βραχύβιο. Όσο λαμπρό και έκθαμβωτικό έμφανίζεται τά χρόνια της άκμης, άλλο τόσο άπότομη είναι ή πτώση του. Μέσα σέ λίγους μήνες καταρρέει, χάνει την ίσχύ του, άκυρώνεται άπότομα και σχεδόν όλκληρωτικά: οι πανηγυρισμοί, οι θριαμβολογίες των προηγούμενων χρόνων σταματάνε ξαφνικά για να τά διαδεχθεί ή σιωπή. Οι έκατοντάδες ύμνητές του «θαύματος της Μακρονήσου», μέσα σέ πολύ μικρό διάστημα σωπαίνουν, και σωπαίνουν πλήρως.

Οι έξαιρέσεις δέν άνατρέπουν, άλλα μάλλον ίσχυροποιούν την εικόνα. Είναι ένδεικτικά ό αριθμός, ή φύση και ή πηγή από όπου προέρχονται οι όποιες θετικές αναφορές στη Μακρόνησο μετά τό 1950. Πολύ λίγες, σποραδικές, έντοπίζονται κυρίως τά πρώτα χρόνια μετά τό 1950, κατά κύριο λόγο στο περιβάλλον του στρατού, και είναι κι αυτές λιγόλογες και μάλλον άμήχανες, πολύ μακριά από τόν θριαμβευτικό τόνο της «ένδοξης τριετίας»³⁴.

34. Σέ συγγράμματα στρατιωτικών σχολών της δεκαετίας του 1950 ή Μακρόνησος άναγράφεται ως παράδειγμα έπιτυχούς και άποτελεσματικής προπαγάνδας. Θά ήταν σκόπιμο να έρευνηθεί κατά πόσον τέτοιου τύπου αναφορές, λόγω και της τυποποίη-

Τό «μέγα Έθνικόν Σχολειόν Μακρονήσου»

Ο μόνος χώρος, όπου μέχρι και σήμερα θα συναντήσουμε ύμνητικές αναφορές στα όσα συνέβησαν στη Μακρόνησο είναι τά πάσης φύσεως άκροδεξιά πολιτικά έντυπα και φυλλάδια³⁵, γεγονός που έπισφραγίζει και επιβεβαιώνει την περιθωριοποίηση και την έκπτωση του συμβόλου: από αίχμη του δόρατος στην κρατική προπαγάνδα περιορίζεται στο λόγο περιθωριακών πολιτικών ομάδων.

Η τακτική που επιλέγεται, και ακολουθείται με συνέπεια, από τους ποικίλους «ύμνητές» του «μακρονησιώτικου θαύματος», μετά τό 1950-1951, είναι ή σιωπή, και συνακόλουθα ή άποσιώπηση. Δέν θά ξανασυναντήσουμε, στο πλαίσιο του έπίσημου λόγου, έγκώμια γιά τό «θαύμα της Μακρονήσου», ούτε όμως και κάποια παραδοχή των όσων καταγγέλλθηκαν. Η σιωπή είναι πλήρης και άυστηρά όριοθετημένη, από δύο πλευρές: άφενός οι «ύμνητές» άποφεύγουν συστηματικά όποιαδήποτε κριτική ή άυτόκριτική· δέν θά δεχθούν ότι έσφαλαν ή παραπλανήθηκαν – άς έξαιρέσουμε έδω τον Π. Κανελλόπουλο μετά τη μεταπολίτευση. Ταυτόχρονα όμως δέν θά άποτολμήσουν πλέον καμιά θετική άναφορά στη Μακρόνησο: θά άρνηθούν και θά άποφύγουν γενικά κάθε μνεία, ό,τιδήποτε θυμίζει τη στάση τους αλλά και αύτή καθαυτή τη Μακρόνησο³⁶.

σης τους, άναπαράγουν παλαιότερες τοποθετήσεις επί του ζητήματος. «Ός παράδειγμα καλής Διαφώτισεως άναφέρονται τά κάτωθι:» ... «Είς την Μακρόνησον, ήτις άπετέλεσε την “Κολυμβήθραν του Σιλωάμ”, χιλιάδες κομμουνιστών άνένηψαν, χάρις είς την καλήν και συστηματικήν διαφώτισιν ήτις τούς έγένετο»: Σχολή Πεζικού, *Διαλέξεις. 1. Προπαγάνδα-Διαφώτισις 2. Άνατολικόν Ζήτημα*, Χαλκίδα 1956, σ. 6 (πολυγραφημένο)· πθ. και την άντίστοιχη διατύπωση, Γενικόν Έπιτελείον Στρατού, *Ίστορία της όργανώσεως του έλληνικού στρατού 1821-1954*, Άθήνα, Διεύθυνσις Ίστορίας Στρατού, 1957, σ. 186. Ο Δ. Ζαφειρόπουλος (δ.π., σ. 211-212) είναι σαφώς πιό θετικός και έπαινετικός στη μιάμιση σελίδα που άφιερώνει στο θέμα. Τέλος, «λουλουδι έλληνικό» και «κολυμβήθρα του Σιλωάμ» θά όνομάσει τη Μακρόνησο ό βασιλικός έπίτροπος στη δίκη Πλουμπίδη τό 1953.

35. Τό άκροδεξιό έντυπο *Ντοκουμέντα 1940-1949*, που κυκλοφορεί περίπου στα μέσα της δεκαετίας του 1980, ξεκινάει την ύλη του με άναδημοσίευση άρθρου από τον Σκαπανέα του Όκτωβρίου του 1950. Στο κεφάλαιο γιά τη Μακρόνησο, τό όποιο εικονογραφείται με φωτογραφίες σελίδων από τό βιβλίό έπισκεπτών του Β' Τάγματος του 1949, διαβάζουμε χαρακτηριστικά: «ό έλληνικός λαός δημιούργησε “στό νησί της Όραίας Έλένης” ένα Έθνικό Κέντρο – την “Μακρόνησο”. Ένα Κέντρο, που πολύ έπιτυχημένα, ό τότε Υπουργός Στρατιωτικών Παναγιώτης Κανελλόπουλος, όνόμασε “ΠΑΡΘΕΝΩΝΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ”» ... «Χωρίς τον “ΝΕΟ ΠΑΡΘΕΝΩΝΑ”, δέν θά ύπήρχε αύτή τη στιγμή ούτε ό Παρθενώνας του Περικλέους, ούτε ή Ελλάδα, ούτε ό λαός της! Μπορεί νά πη κανείς άδίστακτα ότι χωρίς τον “ΠΑΡΘΕΝΩΝΑ” της Μακρονήσου, ό άγώνας έναντίον του σλαβισμού θά είχε άπολεσθεί»: *Ντοκουμέντα 1940-1949*, μηνιαία ίστορική έκδοσις του Ίνστιτούτου Σπουδής Ίστορίας, τ. Α', «Παιδομάζωμα», σ. 34 κ.έξ.

36. Στίς έξαιρέσεις, στο χώρο της συντηρητικής παράταξης, συγκατατάλεγεται μιά δήλωση του Άνδρέα Άνδριανόπουλου, τον Άπρίλιο του 1984. Άπαντώντας σέ μεγάλη

Στρατής Μπουρνάζος

Ἡ ἐρμηνεία καί ἡ ἀνίχνευση τῶν λόγων μιᾶς τέτοιας «σιωπῆς» δέν εἶναι βέβαια τοῦ παρόντος. Ὡς κατεύθυνση ἔρευνας ὅμως θά μπορούσε νά ἐξεταστεῖ κατά πόσον, ἤδη ἀπό τή δεκαετία τοῦ 1950, ὁ συμβολισμός τῆς Μακρονήσου ἔχει ἀπολέσει τό θετικό του περιεχόμενο καί ἀρχίζει νά παγιώνεται ἡ ἀντίστροφη διαδικασία: ἡ Μακρόνησος ὡς σύμβολο τῆς βίας, τῶν βασανιστηρίων, τοῦ ἐξευτελισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἀκράιου σωματικοῦ καί ψυχικοῦ πόνου, ποῦ ἀνακαλεῖ τή φρίκη καί τόν τρόμο. Καί αὕτη ἡ εἰκόνα, ἡ ὁποία ἀρχικά –καί ἀσφαλῶς καί πρὶν τό συμβατικό ὁρόσημο τοῦ 1950– ἐντοπιζόταν στὸν ἀριστερό πληθυσμό, σιγά σιγά διευρύνεται, ἔτσι ὥστε ἀπὸ ἓνα σημεῖο καί πέρα (καί πάντως σίγουρα κατὰ τή μεταπολίτευση) νά βρίσκει ἀνταπόκριση καί ἀποδοχή ἀπὸ εὐρύτερα στρώματα. Στὴ συλλογικὴ μνήμη, παράλληλα καί παρὰ τὴν ἐπίσημη σιωπὴ, ἡ Μακρόνησος καταγράφεται, μέχρι τὶς μέρες μας, ὡς συνώνυμο τοῦ βασανισμοῦ.

«Ἡ Μακρόνησος ἐκτὸς τῆς Μακρονήσου»: ἡ ὁργάνωση τῆς προπαγάνδας

Δέν γνωρίζουμε, μέ τὴ σαφήνεια καί τὴν ἀκρίβεια ποῦ θά ἦταν ἀναγκαῖο, ἀπὸ ποῦ ἐκπορεύεται, πῶς σχεδιάζεται καί πῶς συντονίζεται ἡ μεγάλη ἐκστρατεία προβολῆς τῆς Μακρονήσου, πτυχές τῆς ὁποίας ἔχουμε ἤδη παρακολουθήσει. Στό κεφάλαιο τῆς μελέτης τῶν μηχανισμῶν μέ τούς ὁποίους

δημοσιογραφικὴ ἔρευνα τῶν Νέων μέ τίτλο «Ὁ ματωμένος φάκελος τῆς Μακρονήσου», θά ἐκφράσει τὸν «ἀποτροπιασμό» του καί θά μιλήσει γιὰ «μαύρη κηλὶδα τῆς ἱστορίας μας»: βέβαια, ὁ τότε δήμαρχος Πειραιᾶ οὐσιαστικά εἰσηγεῖται ἓνα σχῆμα ἀποϊστορικοποίησης καί ἀποϊδεολογικοποίησης, μέ ἐπιμύθιο τὴν ἀνάγκη τῆς ἐθνικῆς συμφιλίωσης: «Ἴσως ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτὴ ἡ ἀνάμνηση τῆς Μακρονήσου νά προσφέρει θετικές ὑπηρεσίες. Γιατί μᾶς δείχνει τί πρέπει νά ἀποφύγουμε. Γιατί μπορεῖ νά μᾶς διδάσκει τὴν ἀνάγκη συνεννόησης καί συμβιβασμοῦ καί νά μᾶς ὁδηγεῖ μακριὰ ἀπὸ τούς δογματισμούς, τούς φανατισμούς καί τὶς συγκρούσεις»: ἐφ. *Τά Νέα*, 6 Ἀπριλίου 1988. Παρ' ὅλα αὐτά, οἱ δηλώσεις Ἀνδριανόπουλου παραμένουν ἡ ἐξαίρεση ποῦ ἐπιβεβαιώνει τὸν κανόνα τῆς γενικῆς σιωπῆς. Ἀπαντώντας στὴν ἴδια ἔρευνα, ὁ Μιλτιάδης Ἑβερτ θά τονίσει τὶς εὐθύνες τοῦ Κέντρου, θά ἐξάρει τὴ συμβολὴ τοῦ Κ. Καραμανλὴ στό σταμάτημα τῶν διώξεων καί παρακάμπτοντας πλήρως τό ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας θά καταλήξει, οὐσιαστικά, σέ μιὰ πλήρη ὑπεράσπιση τῆς λήθης: «Μελετώντας μέ προσοχὴ καί χωρὶς προκατάληψη τὰ γεγονότα ἐκεῖνα, μπορούμε νά διδαχτοῦμε ἀπὸ τὰ λάθη ποῦ ἐγίναν γιὰ νά ἀποφύγουμε στὸ μέλλον ἀνάλογες ἐμπειρίες. Σέ καμιὰ πάντως περίπτωση δέν ὠφελεῖ τὸν ἐλληνικὸ λαὸ ἡ ἀναμόχλευση τῶν παθῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Πιστεύω ὅτι συνιστᾷ ἀδυναμία ἀντιμετώπισης τῶν προβλημάτων τοῦ παρόντος ἡ ἐπιστροφὴ στὸ παρελθόν καί ἡ σκόπιμη ἀναμόχλευση τῶν πικρῶν ἐμπειριῶν»: ἐφ. *Τά Νέα*, 4 Ἀπριλίου 1988.

Τό «μέγα Έθνικόν Σχολείον Μακρονήσου»

διαδίδεται τό σύμβολο, τοῦ τρόπου δηλαδή ὀργάνωσης τῆς προπαγάνδας, ἐντοπίζονται τά μεγαλύτερα κενά στή γνώση μας.

Δέν κατέχουμε αὐτό καθ' ἑαυτό τό συνολικό σχέδιο τῆς προπαγανδιστικῆς ἐκστρατείας, τή σύλληψη καί τίς λεπτομέρειές του· γνωρίζουμε ὅμως ἐπιμέρους σημεία, τά ἀποτελέσματα καί τά «ἴχνη», τά ὁποῖα εἶναι πολλά, εὐγλωττα καί χαρακτηριστικά. Ἀκολουθώντας τά «ἴχνη» αὐτά, σέ μιά προσπάθεια κωδικοποίησης, μπορούμε νά διακρίνουμε δύο βασικούς διαύλους, μέσα ἀπό τούς ὁποίους τά τεκταινόμενα στή Μακρόνησο διαχέονται ἀρχικά στήν Ἑλλάδα καί, στή συνέχεια, σέ ὅλο τόν κόσμο.

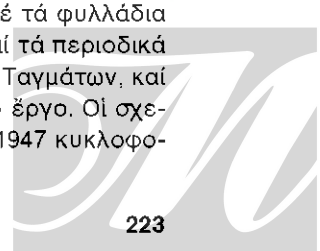
Α. «Ο ΕΞΩ ΚΟΣΜΟΣ» (Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ, ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ) ΣΤΗ ΜΑΚΡΟΝΗΣΟ. Ἡ κατηγορία αὐτή ἀπαρτίζεται ἀπό ἕνα ἀποκλειστικά εἶδος ἐκδηλώσεων, ἕνα εἶδος ὅμως μέ ἰδιαίτερη βαρύτητα, πού λειτουργεῖ ὡς κεντρικός μοχλός γιά τήν ἀνάδειξη τοῦ «ἀναγεννητικοῦ ἔργου» τό ὁποῖο συντελεῖται στό νησί: τίς ἐπισκέψεις ἐπισήμων. Ἀπό τή Μακρόνησο θά παρελάσουν, μεταξύ ἄλλων, τό βασιλικό ζεῦγος, ὑπουργοί, καθηγητές πανεπιστημίου, ἀνώτατοι στρατιωτικοί, Ἕλληνες καί ξένοι δημοσιογράφοι, μαθητές σχολείων μαζί μέ τούς δασκάλους τους, πρεσβευτές καί ξένοι στρατιωτικοί ἀκόλουθοι, ἱεράρχες, ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων καί τῶν τεχνῶν. Στή συνέχεια, οἱ δηλώσεις θαυμασμοῦ τῶν «ὑψηλῶν προσκεκλημένων» τυγχάνουν εὐρύτατης προβολῆς καί ἀποτελοῦν βασικό προπαγανδιστικό ἐργαλεῖο καί ὄπλο ἀντίκρουσης τῶν καταγγελιῶν.

Β. Η ΜΑΚΡΟΝΗΣΟΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ (ΚΑΙ ΣΤΟΝ «ΕΞΩ ΚΟΣΜΟ»). Ἐδῶ μποροῦν νά συμπεριληφθοῦν ποικίλες δραστηριότητες, ἀπό τίς ἐπισκέψεις «ἀνανηφόντων» στόν Ἄγνωστο Στρατιῶτη γιά τήν κατάθεση στεφάνου, μέχρι τίς ἐπιστολές καί τίς δηλώσεις ἀποκηρύξεως τοῦ κομμουνισμοῦ.

Ξεχωρίζουν μιά σειρά κεντρικές ἐκδηλώσεις πού ὀργανώνονται στήν Ἀθήνα, ὅπως οἱ τελετές κατά τήν παράδοση τῆς σημαίας στά τάγματα «ἀνανηψάντων», τό καλοκαίρι καί τό φθινόπωρο τοῦ 1948, καί ἡ ἔκθεση τῆς ΒΧΙ, τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1949 στό Ζάππειο. Ἰδιαίτερη ἔμφαση δίνεται στήν παραγωγή, στή Μακρόνησο καί τήν Ἀθήνα, κατάλληλου προπαγανδιστικοῦ ὑλικοῦ, ὅπως ἡ ἔκδοση κάρτ ποστάλ μέ ἀγγλικούς ὑπότιτλους γιά τό ἐξωτερικό καί ἡμερολογίων μέ φωτογραφίες ἀπό τή ζωή τῶν Ταγμάτων, ἡ κινηματογράφηση τοῦ στρατοπέδου ἀπό συνεργεῖο τῆς τηλεόρασης BBC τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1949 καί, τέλος, ἡ λειτουργία τοῦ ραδιοφωνικοῦ σταθμοῦ Μακρονήσου, μέ πανελλαδική ἐμβέλεια, ἀφοῦ στόν Σκαπανέα διαβάζουμε ὅτι οἱ ἐκπομπές φτάνουν μέχρι τούς ἐνδοξους «ἀκρίτες» τοῦ Γράμμου.

Τό κύριο σῶμα ὅμως τοῦ προπαγανδιστικοῦ ὑλικοῦ –μαζί μέ τά φυλλάδια πού ἔχουν προαναφερθεῖ– ἀπαρτίζεται ἀπό τίς ἐφημερίδες καί τά περιοδικά πού ἐκδίδονται μέ εὐθύνη τῶν Γραφείων Ἠθικῆς Ἀγωγῆς τῶν Ταγμάτων, καί ὅπου ἴδιοι οἱ «ἀνανηψάντες» προβάλλουν τό «ἀναμορφωτικό» ἔργο. Οἱ σχετικές ἀπόπειρες ἀρχίζουν ἀπό νωρίς: τήν 1η Αὐγούστου τοῦ 1947 κυκλοφο-

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ



ΜΕΛΙΣΣΑ

Στρατής Μπουρνάζος

ρεί τό πρώτο, πολυγραφημένο, φύλλο της εβδομαδιαίας έφημερίδας του Γ' Τάγματος *Σκαπανεύς*. Στην πορεία του χρόνου ή έφημερίδα αναβαθμίζεται, ενώ τόν Νοέμβριο του 1947 εκδίδεται τό περιοδικό *Σκαπανεύς*, τό όποιο από τόν Όκτώβριο του έπόμενου έτους θά αποτελέσει όργανο καί τών τριών Ταγμάτων.

Τόν Όκτώβριο του 1947 ξεκινάει τήν έκδοσή της ή *Φωνή τής Πατρίδος*, δεκαπενθήμερη έφημερίδα του Β' Τάγματος, ενώ τό Α' Τάγμα εκδίδει τήν *Αναμόρφωσι*, ή όποία στή συνέχεια θά αποτελέσει όργανο τών «αναμορφωμένων» πολιτών του ΕΣΑΙ. Τό ΕΤΑΞ εξέδιδε τήν έφημερίδα *Μακρόνησος*, ενώ πρέπει νά αναφέρουμε, τέλος, καί τούς τίτλους *Άλμύρα* καί *Μακρονησιώτικη Φωνή* (πολυγραφημένη).

Τά δημοσιεύματα τώρα του μή μακρονησιώτικου Τύπου, έπαρχιακού καί άθηναϊκού, όπως καί του όμογενειακού καί διεθνούς, άπαρτίζουν μιά ιδιαίτερη, αύτοτελή κατηγορία, λόγω του όγκου αλλά καί της σημασίας τους: αποτελούν τόν βασικό δίαυλο μέ τόν όποιο όλες οί προηγούμενες προπαγανδιστικές έκδηλώσεις διοχετεύονται καί γνωστοποιούνται στό έλληνικό καί παγκόσμιο αναγνωστικό κοινό.

Άπό τίς επιμέρους πτυχές στό κεντρικό σχέδιο

Άκόμη καί μιά πρώτη προσέγγιση τών προπαγανδιστικών έκδηλώσεων, όσων τουλάχιστον γνωρίζουμε, δείχνει μέ σαφήνεια ότι δέν πρόκειται γιά σποραδικές, μεμονωμένες ή άσχετες μεταξύ τους δραστηριότητες· ή πυκνότητα, ή όμοιογένεια καί ό συντονισμός τους μάς όδηγούν, σχεδόν άναπόφευκτα, στό συμπέρασμα τής ύπαρξης ενός καλά όργανωμένου κεντρικού σχεδίου, από τό όποιο έκπορεύονται οί επιμέρους ένέργειες.

Άς σταθούμε σέ ένα κομβικό σημείο, τόν «μακρονησιώτικο» Τύπο. Άγνοούμε πολλά, μάς λείπουν, γιά παράδειγμα, τά συγκεκριμένα στοιχεία γιά τό τιράζ, τά οικονομικά, τό δίκτυο διανομής καί διακίνησης, τίς περιοχές όπου φτάνουν ό *Σκαπανεύς* καί τά άλλα έντυπα τών «άνανηψάντων». Οί άποσπασματικές πληροφορίες πού διαθέτουμε, παρ' όλο πού δέν άρκούν γιά τήν άνασύσταση τής συνολικής εικόνας, σκιαγραφούν όμως τά βασικά γνωρίσματα καί άποκαλύπτουν ούσιώδεις λεπτομέρειές της.

Μπορούμε έτσι νά συμπεράνουμε μέ σιγουριά, ειδικά όσον άφορά τόν *Σκαπανέα*, ότι πρόκειται γιά έντυπο πού υπερβαίνει κατά πολύ τά όρια του στρατοπέδου τής Μακρονήσου, καί πιθανότατα έχει πανελλαδική έμβέλεια: διαφημίσεις του συναντάμε στίς άθηναϊκές έφημερίδες, ενώ στή στήλη άλληλογραφίας του περιοδικού διαβάζουμε άπαντήσεις σέ έπιστολές από πολλές περιοχές τής χώρας. Μέσα από τήν ίδια στήλη έπίσης, όπως καί από τίς συνεντεύξεις –κυρίως λογοτεχνικές– πού άποστέλλονται, μπορούν νά συναχθούν ένδείξεις γιά τό έκτός Μακρονήσου αναγνωστικό κοινό: είναι έμφανής ή ένισχυμένη παρουσία όπλιτών από τίς υπόλοιπες μονάδες του Έθνικού Στρατού καί μαθητών.



Τό «μέγα Έθνικόν Σχολειόν Μακρονήσου»

Επίσης, όσα διάσπαρτα στοιχεία έχουμε υπόψη μας γιά τήν κυκλοφορία καί τή διάδοση τοῦ προπαγανδιστικοῦ ὕλικου, εἶναι πραγματικά έντυπωσιακά. Τό ἡμερολόγιο τοῦ Β΄ Τάγματος τοῦ 1949, γιά παράδειγμα, τυπώνεται σέ 26.000 αντίτυπα τσέπης καί 1.000 τοίχου. Ὁ κατάλογος τῶν παραληπτῶν, ὅπως καταγράφεται σέ Ἡμερήσια Διαταγή τοῦ Τάγματος, στίς 6 Φεβρουαρίου 1949, ἀποτελεῖ μιά πρώτη χαρτογράφηση τῶν βασικῶν κόμβων τοῦ προπαγανδιστικοῦ δικτύου ποῦ ἐξαπλώνεται σέ ὅλη τήν Ἑλλάδα. Ἔτσι, ἀποστέλλονται τιμητικά τά παρακάτω ἡμερολόγια τσέπης καί τοίχου: «Εἰς τήν Α.Μ. τόν Βασιλέα 30, εἰς ὅλα τά ὑπουργεῖα 470 καί 20, εἰς ὅλους τοὺς θουλευτάς ἀνά ἔν 350, εἰς τά κόμματα κ.λπ. πολιτικά πρόσωπα ἀνά ἔν 20, εἰς ἐξήκοντα Ἑλληνικάς Πρεσβεῖας, Προξενεῖα, Ὑποπροξενεῖα καί Κυβερνητ. πρακτορεῖα τοῦ ἐξωτερικοῦ 2.120, εἰς 198 Δήμους τοῦ κράτους 4.375 καί 268, εἰς τήν Ἀκαδημίαν, Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν καί Θεσσαλονίκης καί τά 14 εἰσέτι Ἀνώτατα Πνευματικά Ἰδρύματα τῆς χώρας 430 καί 18, εἰς 9 ἐμπορικά καί ἐπαγγελματικά ἐπιμελητήρια τῆς χώρας 200, εἰς τās ἐν Ἀθήναις ἐκδιδομένας ἐφημερίδας καί περιοδικά 212 καί 12, εἰς 262 ἐφημερίδας καί περιοδικά τῶν ἐπαρχιῶν 268, εἰς τās Στρατιωτικές ὑπηρεσίας καί Μονάδας Φρουράς Ἀθηνῶν 745 καί 117, εἰς τās Στρατιωτικές Μονάδας Μετώπου 2.300 καί 25, εἰς 72 Συνομοσπονδίας καί Ἑργατικά Κέντρα τῆς χώρας 2.360 καί 60, εἰς 30 Γυμνάσια καί Παιδαγωγικάς Ἀκαδημίας τῶν ἐπαρχιῶν 600, εἰς 20 Τοπικάς Ἐφορείας Προσκόπων 400, εἰς Ἀθήνας διά συνεργεῖον 2.250 καί 250 καί εἰς Πειραιά διά συνεργεῖον 750 καί 70, εἰς τοὺς συνοικισμοὺς Καισαριανή, Βύρων, Κοπανός, Κοκκινιά, Θησεῖον, Πετράλωνα, Σφαγεῖα, Νέα Ἰωνία, Ριζοῦπολη, Περισσός, Καλλιθέα, Δουργούτι, Νέα Σμύρνη κ.λπ. 970 καί 80, σύνολο 18.810 καί 920», ἐνῶ σέ ἀξιωματικούς καί ὀπλίτες τῆς Μακρονήσου, ἀπολυθέντες, μετατεθέντες καί παραμένοντες στό νησί, διατίθενται ἄλλα 7.190 ἡμερολόγια τσέπης καί 80 τοίχου³⁷.

Ἐνα περίπου χρόνο ἀργότερα, τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1949, ὁ Σκαπανεύς ἐκφράζει τίς ἰδιαίτερες εὐχαριστίες του πρός «τά Διοικητικά Συμβούλια, τοὺς προϊσταμένους καί λοιποὺς φίλους μας τῶν ΣΕΚ, ΟΛΠ, Ἑλληνικῆς Ἐπιχειρήσεως καί ἄλλων ὀργανισμῶν ὡς καί τοὺς ὑπαλλήλους τῶν Ὑπουργείων καί Τραπεζῶν ποῦ δείχνουν ἐξέχωρη στοργή στό περιοδικό μας»³⁸. Τό δημοσίευμα δέν διευκρινίζει τοὺς συγκεκριμένους τρόπους μέ τοὺς ὁποίους ἐκδελώνεται αὐτή «ἡ ἐξέχωρη στοργή», ἀλλά καί ἡ ἀπλή καταγραφή τῶν ὀνομάτων τῶν φορέων ἀποτελεῖ ἀπό μόνη της ἕνα πρῶτο κέρδος.

Τέλος, καί πάλι μέ πηγή τίς ἡμερήσιες διαταγές, πληροφοροῦμαστε ὅτι *Ἡ φωνή τῆς Πατρίδος* μοιράζεται σέ ὅλους τοὺς ὀπλίτες τοῦ Β΄ Τάγματος, ἐνῶ

37. ΥΣΑ, Β΄ Τάγμα, φάκ. 81, Ἡμερήσια Διαταγή Προσωπικοῦ, 6 Φεβρουαρίου 1949. Ὁ πρῶτος ἀριθμός ἀναφέρεται σέ ἡμερολόγια τσέπης καί ὁ δεῦτερος (ὅπου ὑπάρχει) σέ τοίχου.

38. π. Σκαπανεύς, τχ. 6, Ὀκτώβριος 1949, σ. 27.

Στρατής Μπουρνάζος

στή συνέχεια λαμβάνεται μέριμνα για την περαιτέρω διάδοσή της: όλοι οι όπλίτες υποχρεούνται «προαιρετικώς» να την ταχυδρομήσουν στον πλησιέστερο συγγενή τους, τό όνομα καί τή διεύθυνση του όποιου δίνουν στο Γραφείο Ήθικης Άγωγής του Τάγματος³⁹.

Άναζητώντας τούς κινητήριους μοχλούς οι όποιοι ένορχηστρώνουν ή έστω συντονίζουν συνολικά τήν έπιχείρηση προβολής του «άναμορφωτικού» έργου, θά όδηγηθοΰμε έκ των πραγμάτων στή διεύθυνση του Γενικού Έπιτελείου Στρατού μέ τήν όνομασία ΒΧΙ. Ή διεύθυνση συγκροτείται τόν Άπρίλιο του 1947, μέ διευθυντή τόν ταξίαρχο Γ. Μπαϊρακτάρη, καί άποκλειστικό της άντικείμενο θά άποτελέσουν οι μονάδες τής Μακρονήσου⁴⁰. Τόν Νοέμβριο του 1949, ή ΒΧΙ άντικαθίσταται άπό έναν άναβαθμισμένο καί αύτοτελή όργανισμό, τόν Όργανισμό Άναμορφωτηρίων Μακρονήσου (ΟΑΜ).

Στόν ΟΑΜ, σκοπός του όποιου είναι ή θεσμική κατοχύρωση, ή διεύθυνση καί ή επέκταση του «έπιτυχοΰς πειράματος» πού μέχρι τότε βρισκόταν στά χέρια του στρατού, ό διαφωτιστικός-προπαγανδιστικός ρόλος είναι έξαρχής έμφανής καί άναβαθμισμένος, γεγονός πού άποτυπώνεται καί στή σύνθεση του συμβουλίου πού έποπτεύει τό νέο όργανισμό. Ό ΟΑΜ έξακολουθεί νά ύπάγεται στο ΓΕΣ, αλλά τίθεται «ύπό τήν άνωτέραν έποπτείαν πενταμελούς συμβουλίου, άποτελουμένου έκ των Ύπουργών Δικαιοσύνης, Στρατιωτικών, Παιδείας, Δημοσίας Τάξεως, Τύπου καί Πληροφοριών»⁴¹.

Στή συζήτηση για τόν ΟΑΜ στή Βουλή, ό ύπουργός Στρατιωτικών Π. Κανελλόπουλος, άπαντώντας στις αίτιάσεις ότι ή συμμετοχή των ύπουργείων Παιδείας καί Τύπου περιττεύει άφου καθιστά τήν έπιτροπή πολυμελή καί δυσκίνητη, θά τονίσει ότι ή «λειτουργία του θεσμοΰ θά έχει σχέση καί μέ τήν προπαγάνδα καί μέ τήν εκπαίδευση»: «Μετά τήν επέκτασιν τής δραστηριότητος του όργανισμοΰ θά ύπάρχουν εκεί Σχολεία καί Έπαγγελματικά Σχολαί. Επίσης θά εκδίδωνται καί έφημερίδες καί θά γίνεται καί διαφώτισις. Έπομένως εκρίθη άναγκαία ή συμμετοχή των Ύπουργών Παιδείας καί Τύπου»⁴².

Έπίσης, στο προπαγανδιστικό φυλλάδιο του Κ. Π. Ροδοκανάκη, τό 1949, άνάμεσα στα προτερήματα τής γεωγραφικής θέσης του νησιού τονίζεται ή

39. ΥΣΑ, Β' Τάγμα, φάκ. 77, Ήμερήσια Διαταγή Προσωπικού, 3 Ίουνίου 1949.

40. π. Σκαπανεύς, Μάιος 1949, σ. 4. Γνωρίζουμε τήν έκδοση άπό τή ΒΧΙ ενός θεωρητικο-ιδεολογικού φυλλαδίου έναντίον του κομμουνισμού: Γεώργιος Κοκκώνης, *Ό κομμουνισμός στήν Ελλάδα*, Άθήνα, [Β ΧΙ/ΓΕΣ, άρ. 1], 1948. Στήν έκδοση δέν προτάσσεται κάποιο εισαγωγικό σημείωμα ούτε γνωρίζουμε άν εκδόθηκαν καί άλλα έργα στήν ίδια σειρά· πθ. *Μακρόνησος. Φωτογραφική Έκθεσις. Ζάππειον*, Άπρίλιος 1949.

41. *Έπίσημα Πρακτικά των συνεδριάσεων τής Έπιτροπής Έξουσιοδοτήσεως*, ό.π., σ. 301.

42. στο ίδιο, σ. 282 καί 291.



Τό «μέγα Έθνικόν Σχολείον Μακρονήσου»

έγγύτητα μέ τήν πρωτεύουσα: «Αύτή ή τοποθεσία έπιβαλλόταν νά βρίσκεται κοντά στήν Ἀθήνα κάτω από τήν άμεση επίβλεψη τοῦ Ἑλληνικοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου» ... «καί έπίσης γιά νά προσφέρονται στούς τροφίμους ὅσα μόνο ή πρωτεύουσα μπορεῖ νά παράσχει: μαθήματα από καθηγητές τοῦ Πανεπιστημίου, οἱ καλύτεροι ἱερεῖς, συγγραφεῖς, δημοσιογράφοι, ὁμιλητές κλπ., γιά νά αἰσθανθοῦν ὅτι δέν εἶναι ἐξόριστοι ἢ φυλακισμένοι ἀλλά μέλη μιᾶς πολιτιστικῆς ἀποικίας»⁴³.

Βέβαια, τόσο ὁ Π. Κανελλόπουλος, ὅσο καί ὁ Ροδοκανάκης –ὁ δεῦτερος πιό ξεκάθαρα–, μιλώντας γιά «διαφώτιση», ἀναφέρονται στό ἔργο ποῦ ἐπιτελεῖται πάνω στό νησί γιά τήν «ἀναμόρφωση» τῶν «κρατουμένων». Ὅμως, πῶς από τή φροντίδα γιά τή διαφώτιση ἐντός τῆς Μακρονήσου, μπορούμε, καί πρέπει, νά διακρίνουμε τή μέριμνα γιά τήν προπαγάνδα ἐκτός Μακρονήσου. Ἄν ὅλη αὐτή ή διαφωτιστική καί «παιδευτική» δραστηριότητα ἀπευθύνεται καταρχάς στούς «κατοίκους» τοῦ νησιοῦ, στήν πραγματικότητα οἱ οὐσιαστικοί παραλήπτες πρέπει νά ἀναζητηθοῦν καί ἐκτός τῆς Μακρονήσου, στόν ὑπόλοιπο ἑλληνικό πληθυσμό, σέ ὅλη τή χώρα.

Σέ ὅλο τό διάστημα τῆς λειτουργίας τῆς Μακρονήσου, ή σχέση μέ τίς κεντρικές προπαγανδιστικές ὑπηρεσίες τοῦ στρατοῦ θά ἐκδηλωθεῖ καί μέ τή μορφή ἐπισκέψεων στό νησί. Κλιμάκια τῶν Σχολῶν Διαφώτισεως τοῦ ΓΕΣ ἐπισκέπτονται τό στρατόπεδο, μέ σκοπό «ὅπως οἱ μαθηταί τῆς Σχολῆς γνωρίσουν ἐκ τοῦ ἐγγύς τάς μεθόδους καί τήν ἐν γένει ἐργασίαν τοῦ ἀναμορφωτικοῦ Σχολείου τῆς Μακρονήσου»⁴⁴.

Τόν Ἰούλιο τοῦ 1949, ὁ διευθυντής τῆς Β5 τοῦ ΓΕΣ⁴⁵, συνταγματάρχης Κωστόπουλος, ἐπισκεπτόμενος τό στρατόπεδο, ἐπικεφαλῆς ὁμάδας 30 ἀξιωματικῶν τῆς Β' Σχολῆς Διαφωτιστῶν τοῦ ΓΕΣ, δηλώνει ὅτι «τό ἔργον τῆς Μακρονήσου θά τύχη ἐκ μέρους τῆς Διευθύνσεως Β5 τῆς δεούσης ὑποστηρίξεως» καί ὅτι «θά εἰσηγηθῇ νά ἀποτελέσει παράδειγμα πρὸς μίμῃσιν καί ἀπό τάς ἄλλας μονάδας τοῦ Ἑθνικοῦ Στρατοῦ»⁴⁶.

Ἕνα συνολικό κρατικό ἐγχείρημα

Συνοψίζοντας, πρέπει νά τονιστεῖ ὅτι ή προβολή τοῦ ἔργου τῆς Μακρονήσου δέν ἀποτελεῖ ὑπόθεση τῆς κυβέρνησης ή τοῦ «κράτους τῆς δεξιᾶς» μόνο, ἀλλά συνολικό κρατικό ἐγχείρημα, στό ὁποῖο μετέχει σύσσωμη ή πολιτι-

43. C. P. Rodocanachi, ὁ.π., σ. 6.

44. π. Σκαπανεύς, τχ. 2, Ἰούνιος 1949, σ. 16.

45. Ἡ Β5 εἶναι ή διεύθυνση τοῦ ΓΕΣ ή ὁποία εἶναι ἀρμόδια γιά τήν ήθική καί ἔθνική διαπαιδαγώγηση, τήν ψυχαγωγία καί τόν ἀθλητισμό καθῶς καί τή διεύθυνση τῶν στρατιωτικῶν ραδιοφωνικῶν σταθμῶν.

46. π. Σκαπανεύς, τχ. 3, Ἰούλιος 1949, σ. 16.

Στρατής Μπουρνάζος

κή ήγεσία, ή πλειονότητα της διανόησης και ή Έκκλησία, στόν «ὑπέρ πάντων ἄγωνα» κατά τοῦ κομμουνισμοῦ: ἔχουμε ἤδη ἀποκτήσει, στό κεφάλαιο τῶν ἐπισκέψεων καί τῶν ἐπισκεπτῶν, μιὰ ἰδέα τοῦ εὗρους καί τῆς ποικιλίας τῶν προσώπων καί τῶν φορέων πού ἐμπλέκονται.

Οἱ διανοούμενοι, εἰδικότερα, ἀποτελοῦν μιὰ κρίσιμη ομάδα γιά τήν ὀργάνωση τῆς προπαγάνδας, καθώς περιβάλλουν μέ τό κύρος τους τό ἐγγεῖρημα καί ἀναλαμβάνουν νά τό θεωρητικοποιήσουν καί νά τό ἐκλαϊκεύσουν συγχρόνως.

Στό σημεῖο αὐτό, ή διερεύνηση τῆς ταυτότητας καί τῆς θέσης τῶν «ὑμνητῶν» εἶναι ἀναγκαία. Δέν πρόκειται γιά κάποιους μεμονωμένους ἢ ἰδιωτεύοντες «λογίους», ἀλλά γιά πρόσωπα μέ κομικὲς θέσεις στὸν κρατικὸ μηχανισμό, μέ καθοδηγητικὸ ἰδεολογικὸ ρόλο, στενὲς σχέσεις μέ τό Παλάτι καί τὸν στρατό. Ὁ Κ. Τσάτσος, ὁ Π. Κανελλόπουλος, ὁ Σπ. Μελάς καί ὁ Στρ. Μυριθήλης, γιά νά περιοριστοῦμε σέ κάποιους ἀπὸ τοὺς πιὸ γνωστοὺς καί συστηματικούς θαυμαστές τῆς Μακρονήσου, ἀποτελοῦν τέσσερις διαφορετικὲς μεταξὺ τους ἀλλὰ χαρακτηριστικὲς περιπτώσεις πρὸς μελέτη. Ἡ κατανόηση καί ή ἐρμηνεία τοῦ φαινομένου, βέβαια, ὑπερβαίνει ἐν τέλει τὰ ὅρια τῆς Μακρονήσου καθώς παραπέμπει σέ γενικότερα κεφάλαια ὅπως ή θέση τῶν διανοουμένων στό ἐμφυλιακὸ καί μετεμφυλιακὸ κράτος, ή συστράτευσή τους ἀπὸ ἐπιτελικὲς θέσεις στὴν ἀντικομμουνιστικὴ σταυροφορία καί ή συμβολή τους στὴν ἐτοιμασία τῆς ἰδεολογικῆς σκευῆς τοῦ «κράτους τῶν ἐθνικοφρόνων».

Τό εὖρος τοῦ φάσματος τῶν ὑποστηρικτῶν καί ή κυριαρχία τους στό χῶρο τῆς διανόησης μπορεῖ νά ἐπιβεβαιωθεῖ καί ἀπὸ μιὰ ἄλλη παράμετρο: τὴν ἰσχύνητα τῶν ἀντιδράσεων πού ἐμφανίζονται. Δέν πρόκειται μόνο γιά τοὺς ἀριθμούς, γιά τό γεγονὸς δηλαδή ὅτι ὅσοι ἀγωνίζονται γιά τό κλείσιμο τοῦ «ἐλληνικοῦ Νταχάου» ἀποτελοῦν τὴν ἐξαίρεση· ἀλλὰ κυρίως γιά τό ὅτι οἱ ὅποιες ἀντιδράσεις ἐκπορεύονται ἀπὸ ἓνα συγκεκριμένο καί αὐστηρά ὀριοθετημένο πολιτικὸ χῶρο: αὐτόν τῆς ἀριστερᾶς καί τῶν «συνοδοιπόρων». Πέραν τοῦ χώρου αὐτοῦ εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο, ἂν ὅχι ἀδύνατο, νά ἐντοπίσουμε φωνὲς καταγγελίας.

Ἐν εἶδει ἐπιλόγου, καί ἀντὶ γιά συμπεράσματα, τρία γενικὰ ἐρωτήματα, ἐρωτήματα τὰ ὁποῖα θά μείνουν ἀνοιχτά, καθώς μιὰ οὐσιαστικὴ τους πραγμάτευση θά ἀποτελοῦσε ἀντικείμενο ἐνὸς διαφορετικοῦ ἄρθρου.

Ἐρώτημα πρῶτο: ποιά ἀπήχηση θρῖσκει ὅλη αὐτή ή προπαγανδιστικὴ ἐκστρατεία, πόσο πείθει τοὺς ἀνθρώπους στοὺς ὁποίους ἀπευθύνεται, πῶς ἐπιδρᾷ καί τί ἀντιδράσεις δημιουργεῖ ἐν τέλει στοὺς παραλήπτες της;

Οἱ μετρήσεις καί οἱ σταθμίσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι, οὔτως ἢ ἄλλως, ρευστές, καί ἐπομένως καί οἱ ἀπαντήσεις ἀρκετὰ δύσκολες. Θά σημειῶνα ἀπλῶς, παραμένοντας στή Μακρόνησο, τὴν περίπτωση τῶν ἐκλογῶν τοῦ 1950. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, οἱ ψηφοφόροι, «ἀνανήψαντες» ή ἐν πάσῃ περιπτώσει ὑπογράψαντες δηλώσεις στὴν συντριπτικὴ τους πλειονότητα, θά δώ-

Τό «μέγα Έθνικόν Σχολείον Μακρονήσου»

σουν μεγάλη πλειοψηφία στη Δημοκρατική Παράταξη και την ΕΠΕΚ. Οί έκλογες του 1950, βέβαια, δέν αποτελούν παράλληλο γιά τήν άπάντηση στό έρώτημά μας, άλλα άπλως ένα παράδειγμα γιά τή συνθετότητα τών φαινομένων, τίς άφανείς πτυχές και διαδρομές, τίς έκπλήξεις πού μπορεί νά μάς έπιφυλάσσονται σέ τέτοια ζητήματα.

Έπανερχόμενοι στό προκείμενο, τήν έπίδραση δηλαδή τής προπαγανδιστικής έκστρατείας, θά ήταν σκόπιμο νά μή θεωρήσουμε ότι τά άποτελέσματα είναι άντιστοιχως ανάλογα μέ τήν ένταση και τήν έκταση της· οί άποκλίσεις, όπως γνωρίζουμε και από άλλες περιπτώσεις, ένδέχεται νά είναι σοβαρές.

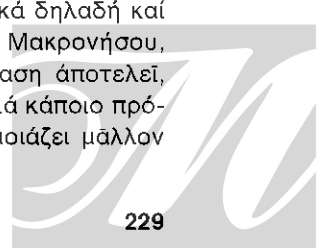
Έρώτημα δεύτερο: τί άκριβως γνωρίζουν οί ποικίλοι «ύμνητές», και ίδια οί διανοούμενοι; Τό ζήτημα έχει τεθεί επανειλημμένα, και εξακολουθεί νά τίθεται, όπως είναι άναμενόμενο, συνήθως μέ ένα μίγμα όργης και άπορίας, από τούς ίδιους τούς Μακρονησιώτες. Ένα δίπολο πού έχει διατυπωθεί κατά κόρον, και στό όποιο ή άπάντηση κατά κανόνα κλίνει στό δεύτερο σκέλος, είναι τό εξής: οί «ύμνητές» είτε άγνοούν τήν πραγματικότητα και πιστεύουν τά όσα λένε, πιστεύουν στην προπαγάνδα τής όποιας γίνονται φορείς είτε, αντίθετα, γνωρίζουν πολύ καλά τά τεκταινόμενα στη Μακρόνησο και ψεύδονται.

Αν δέν έπιδιώκουμε νά μετατραπούμε μέ εύκολία σέ είσαγγελείς ή συνηγόρους, θά διαπιστώσουμε ότι ένα τέτοιο «δίπολο» στην πραγματικότητα αποδεικνύεται άκατάλληλο γιά τήν κατανόηση τών πραγμάτων. Υπερβαίνοντας το, μπορούμε νά έρευνήσουμε πρός μιά κατεύθυνση πού έχει χρησιμοποιηθεί αρκετές φορές και έχει άποδειχθεί γόνιμη όσον άφορά τούς διανοούμενους και τούς στρατευμένους του «άντίπαλου» στρατοπέδου: τούς κομμουνιστές. Θά άξιζε, λοιπόν, και εδώ νά έπικεντρώσουμε τήν προσοχή μας στους πνευματικούς όρίζοντες, τό ιδεολογικό σύμπαν, τά νοητικά έργαλεία τών «ύμνητών»: αυτά άκριβως πού, όπως διαμορφώνονται μέσα στις συνθήκες τής άκραίας άντιπαράθεσης και τής πόλωσης του Έμφυλίου, πολλές φορές αποδεικνύονται τόσο δεσμευτικά και περιοριστικά, όδηγούν σέ ένα τέτοιο κλειστό σύστημα ώστε λ.χ. οί καταγγελίες γιά τά θασανιστήρια και τίς άπάνθρωπες συνθήκες στη Μακρόνησο –οί όποιες διατυπώνονται έγκαίρως και είναι γνωστές– έκ τών προτέρων έξοθελίζονται, είναι άδιανόητες και, έν τέλει, άνύπαρκτες.

Έρώτημα τελευταίο, τό όποιο επίσης αρκετές φορές έχει διατυπωθεί. Γιατί ειδικά ή Μακρόνησος γίνεται έθνικό σύμβολο, και όχι άλλοι τόποι έξορίας; Θά μπορούσε άραγε νά ύπάρξει Μακρόνησος χωρίς αύτή τήν παράμετρο;

Στό σημείο αυτό, επανερχόμαστε στην άφετηρία, στα γενικά δηλαδή και πρωταρχικά ζητήματα πού συνδέονται μέ τό στρατόπεδο τής Μακρονήσου, τή φύση και τήν ιδιομορφία του: ή προπαγανδιστική διάσταση άποτελεί, έξαρχής, βασικό και ούσιώδες συστατικό του· δέν πρόκειται γιά κάποιο πρόσθετο, επείσακτο ή έξωτερικό χαρακτηριστικό. Έτσι, όπως μοιάζει μάλλον

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ



ΜΕΛΙΣΣΑ

Στρατής Μπουρνάζος

άδιανόητο νά αναρωτηθούμε πώς θά ήταν ή Μακρόνησος χωρίς τήν πραγματικότητα τών θασανιστηρίων (άφου δεχόμαστε τή θία καί τόν θασανισμό ως βασικά στοιχεία τής ταυτότητας τοῦ συγκεκριμένου στρατοπέδου), ἀντιστοίχως δέν μπορεί νά ἀποδειχθεῖ γόνιμο τό ἐρώτημα πώς θά ήταν ή Μακρόνησος χωρίς τόν προπαγανδιστικό της ρόλο. Μέ ἄλλα λόγια, μπορούμε βάσιμα νά ὑποθέσουμε ὅτι στό συνολικό σχέδιο τής συγκρότησης τής Μακρονήσου –πού ἀγνοοῦμε– ή προπαγανδιστική διάσταση ὄχι ἀπλῶς ὑφίσταται, ἀλλά ἀποτελεῖ στοιχεῖο ἐκ τών ὧν οὐκ ἄνεν.

Στρατής Μπουρνάζος

Προσεγγίσεις

Άρβανίτες και Γκαγκαούνηδες τόν 14ο αιώνα

Μολονότι και για τούς Άρβανίτες και για τούς Γκα- ή Καραγκούνηδες έχουν γραφεί και στά Έλληνικά κάμποσες μελέτες¹, κανείς δέν συσχέτισε ώς τώρα τίς δύο αυτές ομάδες έκτός από τόν Ν. Γεωργιάδη², πού στό πολυ-διαβασμένο του βιβλίο *Ή Θεσσαλία*, στό κεφάλαιο Θεσσαλιώτις (έπαρχία Καρδίτσης, Φαρσάλων και Δομοκού) σημειώνει τά έξης: «οί δέ τής Θεσσαλιώτιδος [κάτοικοι]» ... «Καραγκούνηδες υπό των Τούρκων έπικαλούνται». Καί δυό άράδες παρακάτω: «ή ανάμιξις του Άλβανικού στοιχείου μετά των κατοίκων τής Θεσσαλιώτιδος»... κλπ.

Πιστεύουμε πώς οί Γκαγκαούνηδες τής νοτιοδυτικής Θεσσαλίας, τμήμα-τος ποτέ τής Μεγαλοβλαχίας, δέν είναι άρχικά άλλοι από τούς στό μεταξύ έξελληνισμένους Άρβανίτες, πού τήν κατέκλυσαν όπως και τήν υπόλοιπη κεντρική Έλλάδα στίς άρχές του 14ου αϊ. και πώς ή ταύτιση αύτή όχι μόνον συμβιβάζεται μέ τίς μαρτυρίες των πηγών, αλλά και πώς βοηθάει τήν ολοκλήρωση τής εικόνας των συνθηκών πού συνάντησαν στή Θεσσαλική ύπαι-θρο φτάνοντας οί Όθωμανοί τό τελευταίο τέταρτο του παραπάνω αιώνα.

Ak gŭh και Kara gŭh σημαίνει μέρα εύοίωνη (Ak=άσπρο) και μέρα άποφρά-δα (Kara=μαύρος)³. Στα Τούρκικα χρησιμοποιείται τό σύνθετο σήμερα και ώς

1. A. Ducellier, «Δημογραφία, μεταναστεύσεις και πολιτισμικά σύνορα από τά τέλη του Μεσαίωνα στη νεώτερη εποχή», π. *Τά Ιστορικά*, τ. 3, τχ. 5, 1986, σ. 19-44· Τ. Jochalas, «Über die Einwanderung der Albaner in Griechenland (eine zusammenfassende Betrachtung)», στό *Dissertationes Albanicae*, Έκδ. E. Koliqi, Μόναχο, [Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Ostens, Έκδ. H. G. Beck, κ.ά., τ. XIII], 1971, σ. 89-106· Γ. Β. Καβαδίας, *Καραγκούνηδες*, Άθήνα 1980· Κ. Μπίρης, *Άρβανίτες. Οί Δωριείς του Νεώτερου Έλληνισμού*, Άθήνα 1960· Η. Χρ. Παπαδήμου, *Οί Θεσσαλοί Καραγκούνηδες*, Άθήνα 1980 (στην σ. 46 αναφέρει ό Π. τό ένδεχόμενο νά σημαίνει Καραγκούνης, δύστυχος)· Λ. Τσαμπάζης, «Οί Γκαγκαούνηδες τής Άκαρνανίας», π. *Αίτωλικά Γράμματα*, τ. 1, 1960, σ. 249-255.

2. Ν. Γεωργιάδης, *Θεσσαλία*, Άθήνα 1880, σ. 307.

3. R. Giraud, *L'empire des Turcs Celestes*, Παρίσι 1960, σ. 88.

Ἀντώνης Ρίζος

οικογενειακό όνομα μέ τήν έννοια γουρλής ή γρουσουζης, καλομοίρης ή κακομοίρης. Γιά εύνόητους λόγους τό έπωνύμο Akgün είναι πιό συχνό. Στόν τηλεφωνικό κατάλογο τής Ἀγκυρας (>3.000.000 κάτοικοι) τοῦ 1990 ὑπῆρχαν 465 Akgün καί μόνο 6 Karagün, δηλαδή Ka- ή Γκαραγκούνηδες⁴.

Ὁ Γεωργιάδης⁵ γράφει πώς τό τούρκικο -ü- γίνεται στά Ἑλληνικά -ου-, ὁμως ὁ καθηγητής τής γλωσσολογίας στό Bochum κ. Boretzky μās πληροφορεῖ πώς, γιά νά διατηρηθεῖ ὁ ὑπερωισμός (Palatalisierung), ὅταν χρειάζεται νά προφερθεῖ στά Ἑλληνικά ἓνα τούρκικο -ü- ὕστερα ἀπό τό σύμφωνο -g- ἢ -k-, προτίθεται ἓνα γιώτα: künk>κιούγκι, küp>κιούπι, güi>γκιούλι, güneo>γκιουθέτσι. Ὅμως ὑπάρχουν, λέμε ἐμεῖς, ἐξαιρέσεις: Kücük>κούτσικος, gümbür (= μέ πολύ θόρυβο, «σαματάς»)>κουμπούρα, οἱ ὁποῖες πολλαπλασιάζονται, ἂν κανεῖς λάθει ὑπ' ὅψιν τίς τοπικές διαφορές προφοράς, ἀφομοίωσης, καί προσαρμογῆς τούρκικων φθόγγων στίς διάφορες ἐλληνικές διαλέκτους. Ὁ ἴδιος Γεωργιάδης ἀναφέρει π.χ. τίς περιπτώσεις gündelik>κουτελίκ (ἡμερομίσθιο), gümrük>γκουμπρίκ (τελωνεῖο), düğün>ντουγούνι (γάμος). Ὁ ἴω. Οἰκονόμου-Λαρισσαῖος τό gümrük τό γράφει ἄντ' αὐτοῦ γιμβρούκι⁶, ὄχι τίποτε γιου- ἢ γκιουμουκι.

Ἐξ αἰτίας τῶν παραπάνω (ἀλλά καί γιά καθαρά ἱστορικούς λόγους, δές παρακάτω) δέν μās φαίνεται αὐθαίρετο νά πιστεύουμε πώς οἱ Γκαραγκούνηδες πῆραν τ' ὄνομά τους ἀπ' τό τούρκικο kara gün, δεδομένου καί τοῦ ὅτι ἡ τροπή τοῦ -k- στό κατά τούς Dahmen κ.ά.⁷ βασικά μῆ ἐλληνικό -γκ- (g) εἶναι ἔτσι κι ἀλλιῶς σχεδόν ὁ κανόνας στό σημερινό θεσσαλικό ἰδίωμα. Τό νά ἐξελληνίσθηκε τό kara gün ἀφοῦ πρῶτα πέρασε ἀπό τά Βλάχικα ἢ τά ἴδια τά Ἀρβανίτικα, ἴσως νά μῆν ἀποκλείεται ἐξ ἴσου. Τό τσουκάλι π.χ. οἱ Βλάχοι τής Φαλάνης (ποτέ Τατάρ' κοντά στόν θεσσαλικό Τύρναβο) τό λένε γκοῦμε (gume)⁸. Ὑποθέτουμε πώς πρόκειται γιά τό γκιούμι, τό τούρκικο güüm. Παρετυμολογική ἐπίδραση τοῦ guna (γούνα) στό «Γκαραγκούνης» μās φαίνεται ἐξ ἴσου πιθανή⁹.

4. Ὁ κ. Machiel Kiel. εἶχε τή μεγάλη καλωσύνη καί τήν ὑπομονή νά μετρήσει γιά χάρι μας τίς καταχωρήσεις τῶν ἑπωνύμων Akgün καί Karagün στόν τηλεφωνικό κατάλογο τής Ἀγκυρας τό 1996!

5. P. Georgiades, *Die lautlichen Veränderungen der türkischen Lehnwörter im Griechischen*, Διδ. διατρ., Μόναχο 1974, passim.

6. Ἰωάννης Οἰκονόμου-Λαρισσαῖος, *Ἱστορική τοπογραφία ενός μέρους τής Θεσσαλίας - 1817*, Εἰσαγωγή-φροντίδα Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Ἀθήνα 1989, σ. 197.

7. W. Dahmen, B. Kramer, J. Kramer, J. Rolshoven, «Dialektologische Forschungen bei der Aromunen in Jahre 1976», π. *Balkan-Archiv*, τ. 1, 1976, σ. 7-101 (σ. 64).

8. στό ἴδιο, σ. 32. Ὁ πολὺς Κ. Κούμας φαίνεται πώς δέν ἤθελε νά λέγεται Τσουκαλάς, δηλαδή Γκούμας.

9. Εὐνοοῦμε τό φαινόμενο τής «δημῶδους ἐτυμολογίας» (Volksetymologie). Δές στόν Kr. Sandfeld-Jensen, *Die Sprachwissenschaft*, Λειψία-Βερολίνο, 1915, σ. 17 (παρ. 24).

Ἀρβανίτες καί Γκαραγκούνηδες

Πάντως κι ἂν ἀκόμα δέν θέλει κανεὶς νά δεσμευθεῖ σέ σχέση μέ τό δευτέρω συνθετικό, τό *gũn*, κιάλας τό *kara* ἀρκεῖ. Χρησιμοποιεῖται στά Τούρκικα ὅπως καί στά Ἑλληνικά τό «μαῦρος» μεταφορικά, γιά νά δηλώσει δυστυχῆς καί οἱ φτωχοί χωρικοί, οἱ ὅποιοι φορολογοῦνταν ἀπό τοὺς Ὁθωμανοὺς μέ τόν πιό μικρό συντελεστή ἀπ' ὅλους, συνοψίζονταν ὑπό τήν κατηγορία *kara*¹⁰.

Δέν ἀμφιβάλλουμε πῶς ἡ φτώχεια τῶν Ἀλβανῶν ἐπήλυδων ὁδήγησε στό νά τοὺς ὀνομάσουν οἱ Τούρκοι, ὅταν τοὺς γνώρισαν, κακομοίρηδες, ἐνῶ ἀργότερα τό Γκα- ἢ Καραγκούνης ὑποδηλώνει σχετλιασμό καί περιφρόνηση (δές παρακάτω ἐπίσης). Ἔχει δηλαδή δίκαιο ὁ Ducellier¹¹, ὅταν γράφει πῶς οἱ ἄνθρωποι πού ἐγκατέλειψαν τίς ἀρχικές ἐστίες τους τῆς Ἀλβανίας ἐκείνη ἀκριβῶς τήν ἐποχή, ἦταν οἱ πιό φτωχοί ἀπ' ὅλους. Γιατί ὑπῆρχαν καί Ἀλβανοί κάθε ἄλλο παρά κακομοίρηδες ἐκεῖνο τόν καιρό (14ο αἰ.), αὐτοί π.χ. πού συμπεθέρευσαν μέ τοὺς Γραικοφλωρεντινοὺς ἄρχοντες τῶν Ἰωαννίνων¹². Παρόλο τοῦτο ὁ Ducellier σημειώνει πῶς μόνο καί μόνο τό νά σέ φωνάζουν τότε στήν Ἰταλία Ἀλβανό, ἀποτελοῦσε νομικά κολάσιμη προσβολή¹³.

Υπάρχουν καί (οἱ) Γκαραγκούνηδες τῆς Ἀκαρνανίας. Ὁ Π. Ἀραβαντινός μιλάει πολύ ἄσχημα γι' αὐτούς¹⁴: «ποιμένες σκηνίται» ... «εἰσὶν οἱ Ἀρβανιτοβλάχοι, λεγόμενοι Γκαραγκούνιδες ἢ Καρακούνιδες, οἵτινες καί τήν θλαχικήν καί τήν Ἀλβανικήν γλῶσσαν λαλοῦντες εἰσὶ βαρβαρώτεροι καί ἀγριώτεροι καί βδελυρώτεροι τῶν λοιπῶν» (sc. σκηνιτῶν). Ὁ Μακρυγιάννης τοὺς ἀποκαλεῖ «καυμένους»¹⁵, ἐνῶ ὁ Τσαμπάζης σημειώνει γιά τοὺς ἴδιους ἀνθρώπους τά ἐξῆς ἄκρως γιά μᾶς ἐνδιαφέροντα¹⁶: «Τό σωστό φαίνεται πῶς εἶναι τ' ὄνομα αὐτό», δηλαδή Γκαραγκούνηδες, «τοὺς δόθηκε ἀπ' τόν ντόπιο πληθυσμό, ὅταν πρωτοῆλθαν, καί μάλιστα μέ ἔννοια ἄσκημη. Ὅτι αὐτό εἶναι [ἔτσι] συνάγεται κι ἀπ' τό γεγονός πῶς οἱ ἴδιοι τό "Γκαραγκούνηδες" τό θεωροῦν προσβλητικό καί δέν ὑπάρχει καθόλου στήν γλῶσσα τους ὡς λέξη». Ἡ γλῶσσα τῶν Γκαραγκούνηδων τῆς Ἀκαρνανίας, τῶν Ἀρβανιτοβλάχων τοῦ Ἀραβαντινοῦ, εἶναι, γράφει ὁ Τσαμπάζης, «καθαρή θλαχική».

Μπορεῖ. Οὔτε γιά τοὺς Βλάχους οὔτε γιά τοὺς Ἀρβανιτοβλάχους ἔχει ὡς

10. H. Inalcik, «The cift-hane System: the organization of Ottoman rural society», στό H. Inalcik - D. Quataert (ἐκδ.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Καίμπριτζ 1994, σ. 143-154 (σ. 149).

11. A. Ducellier, ὁ.π., σ. 33.

12. Λ. Ι. Βρανούσης, «Τό χρονικόν τῶν Ἰωαννίνων κατ' ἀνέκδοτον δημῶδη ἐπιτομήν», *Ἐπετηρίς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τ. 12, 1962, σ. 57-115 (σ. 99).

13. A. Ducellier, ὁ.π., σ. 33.

14. Π. Ἀραβαντινός, *Χρονογραφία πῆς Ἠπείρου*, τ. 1-2, Ἀθήνα 1856, Ἀνατύπωση: Ἀθήνα 1969, τ. 2, σ. 147.

15. Μακρυγιάννης, *Ἀπομνημονεύματα*, Εἰσαγωγή-Σχόλια Σπ. Ἀσδραχάς, Ἀθήνα, χ.χ., σ. 61.

16. Λ. Τσαμπάζης, ὁ.π., σ. 255.

σήμερα είπωθεῖ ἡ τελευταία λέξη, μήτε σκοπεύουμε νά τήν ποῦμε ἐδῶ καί τῶρα ἐμεῖς. Ἄν ὅμως συνδυάσουμε τήν ἐποχή τοῦ ἐρχομοῦ τῶν Ἀλβανῶν (ἀρχές τοῦ 14ου αἰ.) στή νοτιοδυτική Θεσσαλία μέ τήν ἐκεῖ σχεδόν ταυτόχρονη ἀκμή τῆς Μεγαλοβλαχίας τῶν Νέων Πατρῶν (ca 1282-1318), πρίν τό κάστρο περιέλθει στούς Καταλανούς, τότε ἴσως πρόκειται γιά γλωσσικά (καί πολιτιστικά;) ἐκβλαχισμένους Ἀρβανίτες, ἢ γιά Ἀρβανίτες ὑπό τήν πολιτική κηδεμονία ἀρχόντων τῆς Μεγαλοβλαχίας, τῆς ὁποίας ἡ ἐπιρροή ἔφτανε ἀρκετά μακριά: ὡς τόν Μαλιακό κόλπο, τήν Ναύπακτο καί τόν Ἀχελῷο ἀφενός, τήν Καστοριά ἀφετέρου¹⁷. Οἱ ἐποχιακές μετακινήσεις πού συνεπάγονταν ἡ κτηνοτροφία, ἡ transhumance, ἐξηγεῖ μάλλον ἀπλά πῶς θρέθηκαν ἢ βρίσκονται Ἀρβανιτοβλάχοι στήν Ἀκαρνανία. Ἔτσι κι ἀλλιῶς κανεῖς τοὺς συναντᾶ σήμερα καί σέ χωριά κτηνοτρόφων βορειοανατολικά τῆς Λαρίσης¹⁸, ὅχι δηλαδή μόνον στήν Ἀκαρνανία. Πάντως τό ὄνομα Ἀρβανιτοβλάχοι μάς θυμίζει τό σημερινό «Γερμανολαζοί» ὅπως ὀνομάζονται εἰρωνικά (ἀλλά ὅχι ἐντελῶς ἄστοχα) σήμερα οἱ Ἕλληνες ἐργάτες-μετανάστες στή Γερμανία, ὅσοι κατάγονται ἀπό Μικρασιάτες πρόσφυγες τῆς Βορείου Ἑλλάδος, οἱ ὁποῖοι μέ τή σειρά τους (ὑποτίθεται ὅτι) ἦλθαν ἀπό τήν Λαζική.

Φαίνεται πῶς εἶναι σωστό τό ὅτι ἡ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Εὐρώπης τόν 14ο αἰ. ἐπληξε καί τήν κεντρική Ἑλλάδα¹⁹. Ἡ ἀνατολική Θεσσαλία π.χ. ἦταν ἐξαιρετικά ἀραιά κατοικημένη²⁰. Γιά τό λόγο αὐτό οἱ Καταλανοί τῶν Ἀθηνῶν καί οἱ Βενετοί τῆς Εὐβοίας ἢ οἱ Ρωμηοί τῆς Πελοποννήσου καί τῆς Μεγαλοβλαχίας, μέ Ἀρβανίτες προσπάθησαν νά ἀντικαταστήσουν τήν ἔλλειψη ντόπιων ἐργατικῶν χεριῶν, ὥστε νά καλλιεργήσουν τίς κτήσεις τους καί νά ἐπανδρώσουν μέ ἀξιόμαχους ἄνδρες τά κάστρα τους²¹. Ὅσον ἀφορᾶ τή νοτιοδυτική Θεσσαλία τοῦ 14ου αἰ., οἱ πηγές ἀναφέρουν τοὺς 12.000 Ἀρβανίτες, οἱ ὁποῖοι δήλωσαν ὑποταγή στόν Ἀνδρόνικο Γ', ὅταν ἐξεστράτευσσε ἐκεῖ τό 1332/3, τοὺς 1.500 μαχητές τοῦ Καπετάν-Μήτρου, ἐγκαταστημένους στήν κοιλάδα τοῦ Σπερχειοῦ στήν ὑπηρεσία τῶν Καταλανῶν (post 1350), τοὺς Ἀλβανούς πού σκόπευε προφανῶς νά ἐγκαταστήσει ὁ Μιχαήλ Γαβριη-

17. P. Magdalino, «Between Romaniae: Thessaly and Epiros in the Later Middle Ages», στό B. Arbel κ.ἄ. (ἐκδ.), *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, Λονδίνο 1989, σ. 87-110 (σ. 100 κ.ἐξ.).

18. T. J. Winnifrith, *The Vlachs. The History of a Balkan People*, Λονδίνο 1987, σ. 16.

19. L. Genicot, «Crisis: From the Middle Ages to Modern Times», στό *The Cambridge Economic History of Europe*, τ. 1, *The Agrarian Life of the Middle Ages*, Καίμπριτζ 1966, σ. 660 κ.ἐξ.

20. M. Kiel, «Das türkische Thessalien: Etabliertes Geschichtsbild versus Osmaniche Quellen. Ein Beitrag zur Entmythologisierung der Geschichte Griechenlands», στό R. Lauer - P. Schreiner (ἐκδ.), *Die Kultur Griechenlands im Mittelalter und Neuzeit*, Bericht über das Kolloquium der Südosteuropa-Kommission 28-31, October 1992, Γοτίγγη 1996, σ. 119 κ.ἐξ.

21. T. Jochalas, ὁ.π., passim.

Άρβανίτες και Γκαραγκούνδες

λόπουλος γύρω στο Φανάρι τό 1342 καί πιό σημαντικό άπ' όλα, τά άρβανίτικα τοπωνύμια τής Θεσσαλιώτιδος: Μουζάκι, Ματαράγγα, Σοφάδες κ.ά. Οί Άρβανίτες τής νοτιοδυτικής Θεσσαλίας τόν 14ο αί. ήταν άναμφισβήτητα πολυάριθμοι²².

Γεωργικά προϊόντα, ιδίως σιτηρά, περισσότερα άπ' ό,τι χρειάζονταν γιά τήν ίδια τής τή διατροφή, ή Θεσσαλία καί μάλιστα ή δυτική φαίνεται πώς δέν ήταν σέ θέση νά παράγει πρίν τίς άρχές του 14ου αί. "Αν τό μόραγε, θά τήν είχαν προσεγγίσει οί Ιταλοί έμποροι, οί όποιοι διακαώς ζητούσαν τέτοια προϊόντα γιά τίς αύξανόμενες Ιταλικές πόλεις κιόλας τόν 12ο καί 13ο αί.²³, πράγμα πού δέν τεκμηριώνεται άπό πουθενά. Ούτε άπό τά έγγραφα τά σχετικά μέ τή δραστηριότητα Ιταλών έμπόρων στόν πρίν τό 1204 πολυσύχναστον Άλμυρό²⁴. Πρόκειται βέβαια γιά σιωπηρή μαρτυρία (argumentum e silentio), πού όμως τή θεωρούμε εύγλωττη.

Έχουμε τή γνώμη πώς ό έρχομός τής έργατικής δύναμης τών Άλθανών προκάλεσε τή στροφή, ή όποία κάθε άλλο παρά διακόπηκε μέ τήν άφιξη άργότερα τών Όθωμανών²⁵, δηλαδή τήν αύξηση τής γεωργικής παραγωγής μέσω τής επέκτασης τής καλλιέργειας ιδίως σιτηρών, έτσι ώστε (ca 1310) ό άρχιεπίσκοπος Guillaume Adam νά γράφει άπό τή Θράκη²⁶: «habemus portum et castrum Bondonicie» (= Μποντονίτζα) «per quem blada omnis generis ex regione Blachie habebimus habundanter». Καί ό Marco Sanudo (1325): «Item ex Blachie haberi possent [i. posset] frumentum aliaque pinguendo»²⁷.

Όσα τώρα άκολουθούν βασίζονται στό ότι τό μεγαλύτερο μέρος τής κοιλάδας του Σπερχειού καί μάλιστα τά κάστρα Νέαι Πάτραι (= Υπάτη) καί Ζητούνι (= Λαμία) άποτελοΰσαν μέρος τής Μεγαλοβλαχίας καί τό ότι ή ίδια πε-

22. Δές στό: Ιωάννου του Καντακουζηνού, *Τά εύρισκόμενα Πάντα*, Έκδ. J. P. Migne, *Patrologia Graeca*, τ. 153, col. 592-593, σχετικά μέ τόν Άνδρόνικο Γ', στόν Τ. Jochalas, δ.π., σ. 96, τά περί τόν καπετάν-Μήτηρο καί στό F. Miklosich - J. Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, τ. 1-6, Βιέννη 1860-1890 (τ. 5, σ. 261-262) τό όρκωμοτικό γράμμα του Μ. Γαβριηλόπουλου. Συστηματική μελέτη τών άρβανίτικων τοπωνυμίων τής Θεσσαλίας δέν ύπάρχει, όσο ξέρουμε.

23. A. Harvey, *Economic expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Καίμπριτζ 1989, σ. 214-223.

24. Σύμφωνα μέ τόν Magdalino ό Άλμυρός ζούσε τότε άποκλειστικά άπ' τό έμπόριο (δ.π., σ. 96). Δές στό A. Lombardo - R. Morozzo della Rocca, *Documenti del Commercio Veneziano nei Secoli XI-XII*, Τορίνο 1940, passim.

25. A. Rizos, *Wirtschaft, Siedlung und Gesellschaft in Thessalien im Übergang von der Byzantinisch-Fränkischen zur Osmanischen Epoche*, Άμστερνταμ 1996, σ. 2.5.1 κ.έξ.

26. Άναφέρεται άπό τόν B. Ferjančić, στό *Teslija u XIII i XIV vecu.*, Διδ. διατρ., Βελιγράδι 1974, σ. 161.

27. G. L. F. Tafel - G. M. Thomas, *Urkunden zur älteren handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, τ. 12-14, Βιέννη, [Fontes Rerum Austriacarum, 2. Abteil.], 1856-1857, Άνατύπωση: Άμστερνταμ 1964, τ. 1-3 (τ. 1, σ. 501).

Ἀντώνης Ρίζος

ριοχή στο μεγαλύτερο μέρος της επίσης συγκαταλέχθηκε αργότερα στο σαντζάκι των Τρικάλων²⁸.

Ἄς υποθέσουμε 1ον πώς τά 27.750 νοικοκυριά (χανέ) τά ὅποια ίσχυριζόμαστε ὅτι πρέπει νά μέτρησαν στό σαντζάκι τῶν Τρικάλων οἱ Ὁθωμανοί τό 1454/5²⁹ δέν ἦταν, πρὶν ἔλθουν οἱ Ἀλβανοί, οὔτε περισσότερα, οὔτε (καθώς στήν πραγματικότητα δίχως ἄλλο ἦταν!) λιγότερα, 2ον πώς τό 1/3 αὐτῶν τῶν νοικοκυριῶν (θά ἔπρεπε νά λογαριάσουμε μᾶλλον λιγότερα) βρίσκονταν στή Θεσσαλιώτιδα καί 3ον πώς τά «χανέ» αὐτά ἀποτελοῦνταν ἀπό πλήρεις, τετραμελεῖς οἰκογένειες (δέν ἀφαιροῦμε δηλαδή τά χανέ πού ἀντιπροσώπευαν χήρες γυναῖκες ἢ ἐργένηδες): τότε ζοῦσαν στή Θεσσαλιώτιδα, στίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ., πρὶν τήν ἄφιξη τῶν Ἀλβανῶν, γύρω στούς 9.250 ἄνδρες (1 ἄνδρας σέ κάθε χανέ) ἱκανοί πρὸς ἐργασία καί πόλεμο. Μὲ ἀνάλογο ὑπολογισμό συμπεραίνουμε τά παρακάτω: 12.000×1/4 (οἱ ἄνδρες τῶν 12.000 Ἀλβανῶν τοῦ Ἀνδρόνικου Γ') = 3.000, σύν 1.500 (οἱ ἄνδρες τοῦ καπετάν Μήτρου) = 4.500 νιόφερτοι Ἀρβανίτες ἄνδρες, ἀπό τοὺς ὁποῖους τό 1/3 ἐγκαταστάθηκε στή Θεσσαλιώτιδα. Ὁ ἀριθμὸς δηλαδή τῶν ἀξίων πρὸς ἐργασία καί πόλεμο ἀνδρῶν στή νοτιοδυτικὴ Θεσσαλία αὐξήθηκε μέσω καί μόνον τοῦ ἐρχομοῦ τῶν Ἀλβανῶν πού μᾶς εἶναι γνωστοί ἀπὸ τίς πηγές (ὑποθέτουμε πὼς θά ἦλθαν πολὺ περισσότεροι ἀπὸ αὐτούς) σύμφωνα μὲ τοὺς ἐξαιρετικὰ συντηρητικοὺς ὑπολογισμοὺς μας κατὰ 4.500:3, δηλαδή κατὰ 1.500 ἢ κατὰ 16,3%, σέ σχέση μὲ τοὺς ἤδη ἐκεῖ ὑπάρχοντες 9.250 ἄνδρες. Καί νά μὴν ξεχνάει κανεὶς ὅτι στὰ χωράφια δέν δούλευαν μόνον οἱ ἄνδρες, παρά τόσο οἱ γυναῖκες, ὅσο καί τά παιδιὰ ἀπὸ πολὺ μικρὴ ἡλικία.

Ἐνας νιόφερτος Ἀρβανίτης σήμαινε περισσότερα ἀπὸ ἓνα ζευγάρι χέρια καί 16,3% λιγότεροι ἢ περισσότεροι ἐργάτες (ἡ ἀναλογία μένει σταθερή, ἐπεὶδὴ ἡ ἐργασία τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδιῶν ἀσκεῖτο καί ἀπὸ τὸν προϋπάρχοντα πληθυσμό) μᾶς φαίνεται ὅχι εὐκαταφρόνητος ἀριθμὸς σέ ἐποχὴ πού ἡ αὐξηση τῆς παραγωγῆς δέν ἦταν μπορετὴ παρά μόνο μὲ πῶς ἐκτεταμένα (σ' ἀντίθεση πρὸς: ἐντατικότερη) καλλιέργεια. Ἰδοὺ π.χ. πὼς χρησιμοποιοῦσαν τοὺς Ἀλβανούς οἱ Βενετοὶ στήν Εὐβοία καί πὼς οἱ Γραικοὶ στήν Πελοπόννησο: «Et sibi donabuntur de terrenis nostri communis incultis»... Ἡ «ῶζουν οἱ νεήλυδες τάς ἀοικήτους, καί ἄλση κατετέμνετο καί ἐκκαθαίρετο χώρος ἅπας»...³⁰. Σωστά διαπιστώνει ὁ Magdalino³¹ τὴν «ἀνατίμηση» τῶν

28. Ἡ φυσικὴ, πολιτικὴ καί ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς Θεσσαλίας, καθὼς θά τό ἀντιλήφθηκε ὁ ἀναγνώστης, δέν συμπίπτουν. Οὔτε ἡ χρῆση τοῦ ὅρου Θεσσαλία εἶναι ἐνιαία. Δές στό Α. Ρίζος, ὁ.π., κεφ. 1.2.

29. Δές στό ἴδιο, σ. 2.7.3 πὼς προκύπτει ὁ προτεινόμενος ἀριθμὸς τῶν 27.750 χανέ. Τό λάθος τῶν ἐκτιμήσεών μας λέμε πὼς κυμαίνεται ἀνάμεσα στό -20% καί τό +20%.

30. Δές στὸν Τ. Jochalas, ὁ.π., σ. 97-98 καί σ. 101, σημ. 66 τά σχετικὰ κείμενα.

31. στό ἴδιο, σ. 103.

Ἄρβανίτες καί Γκαραγκούνηδες

Ἄλβανῶν τοῦ 14ου αἰ., ὅμως οἱ ἀνεξαρτήτου ἐθνικότητος «δυνατοί»³² τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος χρειάζονταν ἐργάτες τῆς γῆς μᾶλλον περισσότερο παρά πολεμιστές. Σ' ἀντίθεση μέ ἄλλους πρὶν τὸν ἴδιο, τὸ γεγονός αὐτὸ ὁ Magdalino οὔτε κἀν τὸ ἀναφέρει. Ἀπὸ τὴν παραπάνω δημογραφικὴ ἀνάγκη προέκυψαν οἱ, ὅσο ξέρουμε, διόλου πολεμοχαρεῖς Γκαραγκούνηδες τῆς Θεσσαλιώτιδος κι ἄς μὴ μιλάν πλέον καθόλου Ἄρβανίτικα.

Τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν κανεῖς δὲν σφάλλει νὰ φαντάζεται τοὺς Ἄρβανίτες τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος σὰν τοὺς ξένους ἐργάτες, τοὺς Gastarbeiter τοῦ 14ου αἰ. Ἡ στρατιωτικὴ ἦταν μία μόνον ἀπὸ τίς εὐτελεῖς ὑπηρεσίες πού τοὺς ἀνέθεταν καὶ ἂν ὁ Πάπας δὲν τοὺς εἶχε ἀπειλήσει μέ ἀφορισμό, οἱ Καταλανοὶ θὰ εἶχαν ἐγκαταστήσει στὴν ἐπικράτειά τους καὶ Τούρκους ἀπὸ τὴν ἀπέναντι Μικρασιατικὴ ἀκτὴ³³.

Συχνά, ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ Ἄρβανίτες ἀποδεικνύονταν πιὸ ἐπικίνδυνοι ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς τῶν κυρίων τους, ὅμως στὸ πείσμα τῆς συχνῆς στή βιβλιογραφία ἀναφορᾶς τῶν συκοφαντιῶν τοῦ M. Sanudo –συγκρίνει τοὺς ἐπὶ λυδῆς μέ τὴν πανούκλα³⁴–, ἀκάλεστοι στὸ χῶρο πού μᾶς ἐνδιαφέρει οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ διόλου δὲν ἤρθαν³⁵.

Πρὶν ἀφίχθουν οἱ Ὀθωμανοί, οἱ ὁποῖοι τὴν προώθησαν (καὶ ἀνάμεσα στὰ ἄλλα φέρνοντας τοὺς Γιουρούκους, τὴν ἐμπλούτισαν), ἡ ἀνατολικὴ Θεσσαλία βρισκόταν τὸν 14ο αἰ. ἀπὸ κάθε ἄποψη σέ πολὺ δυσμενέστερη θέση σέ σύγκριση μέ τὴ δυτικὴ³⁶, ἡ ὁποία πλεονεκτοῦσε μέσω τῆς ὑπαρξῆς τοῦ λεγόμενου δουκάτου τῶν Νέων Πατρῶν, δηλαδή τῆς Μεγαλοβλαχίας (ἡ τελευταία πιστεύουμε πὼς ποτέ δὲν πέτυχε τὸν ἀποτελεσματικὸ ἔλεγχο τῆς ἀνατολικῆς Θεσσαλίας)³⁷ καὶ μέσω τῆς γειτονίας τῶν λατινικῶν πολιτικῶν καὶ οἰκονομικῶν κέντρων: ἡ Εὐβοία τῶν Βενετῶν, τὸ Καταλανικὸ κρατίδιο τῶν Ἀθηνῶν-Θηβῶν, τὸ ἡμιαυτόνομο, μικτῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας φρούριο Μποντονίτζα, κ.ἄ. Εἶναι π.χ. καλὰ τεκμηριωμένες οἱ συναλλαγές τῆς Ὑπάτης μέ τὴν Ἀπουλία τῶν Ἀνδεγαυῶν³⁸ μέσω τῆς Θήβας, τῆς Λιθαδόστρας (Riva d' Ostria) καὶ τῆς Ἄρτας καὶ ὑποθέτουμε πὼς, πάλι μέσω Ἄρτας, οἱ Βλάχοι συναλλάσσονταν καὶ μέ τὴ Ραγούζα.

Οἱ διὰ ξηρὰς μεταφορές ἦταν στὴν Ἀνατολὴ 40 φορές ἀκριβότερες ἀπὸ

32. Βάζουμε τὴ λέξη σέ εἰσαγωγικά, ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ τεχνικὸ ὄρο τῆς ἐποχῆς.

33. K. M. Seton, *Catalan Domination of Athens*, Καίμπριτζ Μασαχ. 1948, σ. 59 κ.ἐξ.

34. Marino Sanudo Torsello, «Epistolae», στὸ J. Bongars (ἐκδ.), *Gesta Dei per Francos*, Ἀννόβερο 1611, σ. 289-316 (σ. 293-294).

35. Δές στὸν T. Jochalas, ὁ.π., σ. 96 κ.ἐξ. πὼς δελέαζαν οἱ Καταλανοὶ καὶ οἱ Βενετοὶ τοὺς Ἄλβανούς. Δές καὶ τὸ ὀρκωμοτικὸ γράμμα τοῦ Γαβριηλόπουλου (παραπάνω σημ. 22). Ἐξ ἴσου ἄλλωστε καλοῦσαν οἱ Καταλανοὶ καὶ Γραικοὺς νὰ ἐγκατασταθοῦν.

36. Δές στὸν M. Kiel, ὁ.π., σ. 114-126, καὶ στὸν A. Rizos, ὁ.π., passim.

37. A. Rizos, ὁ.π., σ. 1.1.1. καὶ 1.7.2.

38. στὸ ἴδιο, κεφ. 1.1, 1.12, 1.13 καὶ 2.5.

Ἀντώνης Ρίζος

τίς θαλάσσιες, ἡ τιμὴ βαριῶν ἐμπορευμάτων σάν τό σιτάρι διπλασιάζονταν κάθε τό πολύ 300 χμ.³⁹. Ἡ πειρατία ἐνδημοῦσε στό Αἰγαῖο καί τήν Ἀδριατική⁴⁰, οἱ Καταλανοί, οἱ Βενετοί, οἱ Ἡπειρώτες καί οἱ Νεοπατρινοί (οἱ δεσπότες τῆς Ἡπείρου συγγένευαν καθὼς εἶναι γνωστό μέ τοὺς δοῦκες τῶν Νέων Πατρῶν) ἦταν γιά πολὺν καιρό σέ θέση νά προσφέρουν στοὺς παραγωγούς τῆς δυτικῆς Θεσσαλίας καί προστασία καί σχετικά κοντινές ἀγορές καί κοντινά λιμάνια. Οἱ ἐπενδύσεις στή γεωργία μέ π.χ. τὴ μορφὴ ἐγκατάστασης ξένων ἐργατῶν στή δυτικὴ Θεσσαλία, συνέφερε, καθὼς φαίνεται πὼς ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους τό εἶχε ἀντιληφθεῖ καί ὁ Μ. Γαβριηλόπουλος.

Νά μὴν ἔχουν τὰ παραπάνω καμία σχέση μέ τίς πληροφορίες πού μάς δίνει ὁ Ἰωάννης Οἰκονόμου-Λαρισσαῖος ἔστω 500 χρόνια ἀργότερα; «Οἱ Χριστιανοί τῆς [πόλεως τῶν Τρικάλων] προτύτερα ἀπὸ τὸν πόλεμον μεταξύ Τοῦρκων καί Ρώσων κατὰ τό 1770 ἀνθοῦσεν [l. ἀνθοῦσαν] ἐπειδὴ κοντὰ ὅπου ἦταν προεστοί ὅλης τῆς ἐπαρχίας, εἶχαν καί πολλὰ χωρία γνήσιά τῶν ἀποκτήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπελάμβαναν μεγάλο κέρδος»⁴¹. Πιστεύουμε ὅτι κιόλας τὸν 14ο αἰ. ἡ νοτιοδυτικὴ Θεσσαλία ἀπετέλεσε πυρῆνα ἐμπορευματικῆς γεωργίας.

Τό παρατσούκλι Kara gūn φωτίζει πὼς ἀντιλήφθηκαν οἱ Τοῦρκοι τὴν κατάσταση τῶν ἀνθρώπων πού ἀφοροῦν τούτῃ τὴν ἐργασία, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους θά πρέπει ἀριθμητικά οἱ Βλάχοι καί οἱ Γραικοί νά ὑπερτεροῦσαν. Ἡ ἐξομοίωση κάτω ἀπὸ τό –μέ τὴ φιλολογικὴ ἔννοια– ἐθνικὸ πλέον ὄνομα «Γκαραγκούνηδες» ἀποτελεῖ μόνον φαινομενικὰ ἀντίφαση. Τὴν κατάσταση

39. M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Καίμπριτζ 1990 ('1985), σ. 554-561.

40. P. Charanis, «Piracy in the Aegean during the Reign of Michael VIII Palaeologus», *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves*, τ. 10, Βρυξέλλες 1950, σ. 127-137 (ἀνατυπωμένο στὸ P. Charanis, *Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire, Collected Studies*, Λονδίνο 1973)· G. Morgan, «The Venetian Claims Commission of 1278», π. *Byzantinische Zeitschrift*, τ. 69, 1976, σ. 411-438. Γιά τὴν πειρατεία στὴν Ἀδριατικὴ δὲς στὸν F. C. Lane, *Venice, A Maritime Republic*, Βαλτιμόρη-Λονδίνο 1973, passim. Δέν γνωρίζουμε νὰ ὑπάρχει μελέτη γιὰ τὴ ληστεία στὸν Ἑλλαδικὸ χώρο τὸν 14ο αἰ. Οἱ ἴδιοι θέβαια οἱ Ἀλβανοὶ ὑπὸ τὴν ἡγεσία τῶν ἀρχόντων τοὺς κάναν ἐπιδρομές καί ληστεύανε τὰ κάστρα τῆς Ἡπείρου. Τελικὰ ἐγκαταστήσανε ὅπως εἶναι γνωστό ἀρβανίτικη δυναστεία στὴν Ἄρτα. Δὲς στὸν D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267-1479*, Καίμπριτζ 1984, σ. 139 κ.εξ., ἀλλὰ καί στὸν Καντακουζηνό, ὁ.π., col. 613. Δέν ὑπῆρχαν ὅρια ἀνάμεσα latrocinium καί iustum bellum. Διαφορετικά ἦταν τὰ πράγματα στὸ Σερβικὸ κράτος τοῦ Δουσάν, ὅπου ἡ ὑπαρξὴ κεντρικῆς ἐξουσίας ἔθετε τέτοια σύνορα. Δὲς στὸν C. Jireček, «Staat und Gesellschaft in Mittelalterlichen Serbien, Μέρος 3ο», *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-Historische Klasse*, τ. 58, 2ο τμήμα, Βιέννη 1914, σ. 52 κ.εξ.

41. Ἰωάννης Οἰκονόμου-Λαρισσαῖος, ὁ.π., σ. 192.

Άρβανίτες και Γκαραγκούνηδες

τῶν Ἀλβανῶν τήν μοιράστηκαν τελικά ὅλοι οἱ κάτοικοι τῆς Θεσσαλιώτιδος, ἀντ' αὐτοῦ οἱ Ἀρβανίτες, ἴσως ἀφοῦ πρῶτα ἐξομοιώθηκαν μέ τούς Βλάχους, γλωσσικά ἐξελληνίσθηκαν. Ἀπό τούς ἴδιους τούς Βλάχους, ἄλλοι ἐξελληνίσθηκαν, ἄλλοι ὄχι.

Ἄν ὑποθέσουμε πῶς τό ὄνομα μιᾶς ὁμάδας ἀνθρώπων ἀποτελεῖ τό κλειδί τῆς λεγόμενης ταυτότητάς τους κι ἂν ἡ ἀποδοχή του, ἢ ἡ συχνά τελείως ἱστορικά παράλογη ἐμμονή σ' αὐτό, ὁδηγεῖ κάθε τόσο σέ περιπετειωδέστατες ἐθνογενέσεις (οἱ λεγόμενες *imagined communities*)⁴², τότε στήν περίπτωση τῶν Γκαραγκούνηδων τέτοια ἐξέλιξη δέν ἦταν δυνατή, ἐπειδή τό ὄνομα πού ἄλλοι τούς δώσανε, οἱ ἴδιοι μέ τό δίκιο τους τό ἀποστρέφονταν. Σάν πηγή ταυτότητας, δηλαδή αὐταξίας, ὄντας σύγχρονα φτωχοί δέν τούς ἔμενε γι' αὐτό παρὰ ἡ ἐργασία τους. Σέ τέτοιας μορφῆς ἀνθρώπινες ὁμάδες μᾶς φαίνεται πῶς πρέπει πολύ περισσότερη συμπάθεια, παρὰ σ' αὐτές πού συνιστοῦν, ἢ πού προσπαθοῦν νά ἀποτελέσουν, ἐθνικά κράτη⁴³.

Ἡ μέσω τῶν Ὀθωμανῶν σταδιακή ἐκδίωξη τῶν Βενετῶν καί ἡ ἀποθάρρυνση τῶν μὴ *dhimi* (δηλαδή τῶν Χριστιανῶν ἢ Ἑβραίων πού δέν πλήρωναν κεφαλικό φόρο καί πού δέν εἶχαν ὑποταχθεῖ στό Ἰσλάμ) ἀπό τήν ἐξάσκηση τοῦ ἐμπορίου στήν Ἀνατολική Μεσόγειο παρὰ πολύ συνετέλεσε στή γένεση τοῦ *Conquering Balkan Orthodox Merchant*⁴⁴, ὅμως τό θέμα μένει ἀνοιχτό, ἂν ἡ διαδικασία αὐτή ὁδήγησε καί στό νά δοῦν πιό ἄσπρες μέρες οἱ Βαλκάνιοι χωρικοί, ἀνεξαρτήτου θρησκευτικῆς πίστεως καί ἐθνικότητας.

Ἀντώνης Ρίζος

42. B. Anderson, *Imagined Communities*, Λονδίνο - Νέα Ὑόρκη, ²1991.

43. Ἡ σχετική μέ τίς ἔννοιες καί τά φαινόμενα πού ὑπαινισσόμαστε βιβλιογραφία εἶναι ὡς γνωστόν τεράστια. Εὐθυμῆ καί σύγχρονα μεθοδικά αὐστηρή διατύπωση τοῦ προβλήματος βρήκαμε στόν N. Reiter, *Gruppe, Sprache, Nation*. Βερολίνο 1984.

44. T. Stoianovich, «The Conquering Balkan Orthodox Merchant», π. *Journal of Economic History*, τ. 20, 1960, σ. 234-313. Γιά τούς *dhimi* κλπ. δές στό B. Braude - B. Lewis (ἐκδ.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, τ. 1-2, Νέα Ὑόρκη - Λονδίνο 1982, *passim*.

Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου

Οί τοπικές συνιστώσες μιᾶς ἐθνικῆς ιστοριογραφίας: σχόλια γιά τήν κοζανίτικη ιστοριογραφία

Ἡ τοπική ιστοριογραφία βρίσκεται σέ ἄμεση συνάρτηση καί ἀλληλεξάρτηση πρὸς τήν ἐθνική ιστοριογραφία, ὅχι ὡς μιά μονοσήμαντη σχέση αἰτίου καί αἰτιατοῦ, ἀλλά ὡς ὀργανικό κομμάτι της¹. Στὴ μικρὴ κλίμακα τῆς τοπικῆς ιστορίας δοκιμάζονται καί ἀναπτύσσονται ὅλα τὰ σχήματα τῆς γενικῆς ιστορίας. Τὸ τοπικὸ παράδειγμα τῆς Κοζάνης καί τῆς ιστοριογραφίας της παρουσιάζεται ἐδῶ ὡς ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα ποὺ ἀντικατοπτρίζει προβλήματα καί ἀναζητήσεις τοῦ ἐθνικοῦ ιστοριογραφικοῦ κορμοῦ². Ἡ συγκεκριμένη προσέγγιση προτίθεται νά παρουσιάσει τήν ιστορία τῆς κοζανίτικης ιστοριογραφίας, ὅχι ὡς τοπικὴ ιστορία, ἀλλά ὡς παράδειγμα τῆς ἐθνικῆς ιστορίας³.

Ἡ πόλη τῆς Κοζάνης μαζί μέ ὁλόκληρη τὴ δυτικὴ Μακεδονία ἀνήκει στὶς ὕστερες προσαρτήσεις ἐδαφῶν στοῦ ἐλληνικοῦ κράτος. Ἡ διοικητικὴ ὁθωμανικὴ διαίρεση, τοῦ καζᾶ τῆς Κοζάνης ποὺ ὑπαγόταν στοῦ βιλαέτι τοῦ Μοναστηριοῦ (Βιτώλια), ἐνσωματώθηκε στοῦ ἐλληνικοῦ κράτος, ὡς διοικητικὴ περιφέρεια ἑνὸς νομοῦ τῆς Μακεδονίας. Μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους, καί συγκεκριμένα στὶς 11 Ὀκτωβρίου 1912, τὰ ἐλληνικὰ στρατεύματα μπαίνουν στὴν Κοζάνη καί ἀρχίζει μιά νέα περίοδος ἀνακαλύψεων καί προσαρμογῶν, τόσο γιὰ τὸ ἐλληνικὸ κράτος ὅσο καί γιὰ τὴ δυτικομακεδονικὴ περιοχὴ. Ἡ περίοδος κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἀντίκτυπος αὐτῆς τῆς ἔνωσης ἀρχίζει νά γίνεται ἀντιληπτός σέ ὅλα τὰ ἐπίπεδα τοῦ δημόσιου βίου τῆς περιοχῆς, ἀλλὰ καί στὴν τοπικὴ ιστοριογραφία, εἶναι ὁ μεσοπόλεμος, μιά περίοδος ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ νέου τύπου κρατικὲς ἐπεμβάσεις σέ ὁλόκληρη τὴ Μακεδο-

1. Ὁ R. Romano διαπραγματευόμενος τὸ θέμα «Τοπικὴ Ἱστορία - Γενικὴ Ἱστορία», σημειώνει: «ὀφείλει νά ὑπολογίζει ὅτι αὐτὴ [τὴ τοπικὴ Ἱστορία] ἀποτελεῖ πάντοτε μέρος ἑνὸς εὐρύτερου μηχανισμοῦ καί ὅτι ἓνα ἐξάρτημα τοῦ μηχανισμοῦ δὲν ἔχει καί μεγάλη σημασία παρὰ μόνο ἂν τοποθετηθεῖ ἐπακριβῶς –ὀργανικά καί τοπικά– στοῦ ἐσωτερικοῦ αὐτοῦ τοῦ μηχανισμοῦ»: *Ποῦ ὁδεύει ἡ Ἱστορία; ἀναζητήσεις τῆς σύγχρονης ιστοριογραφίας*, Ἀθήνα ΕΜΝΕ-Μνήμων, 1988, σ. 52.

2. Τὸ τοπικὸ παράδειγμα χρησιμοποιεῖται ἐδῶ σέ συνάφεια πρὸς τὸ ἐρώτημα ποῦ ἔχει θέσει ὁ Β. Παναγιωτόπουλος: «ἂν σέ ιστοριογραφικὸ ἐπίπεδο τὸ τοπικὸ διατυπώνεται σχετικὰ εὐκόλα, τὸ γενικὸ ποῖο εἶναι; Εἶναι τὸ ἐθνικὸ, εἶναι τὸ περιφερειακὸ, εἶναι τὸ ζωτικὸ, τὸ θεματικὸ;»: Β. Παναγιωτόπουλος, «Γενικὸ καί Μερικὸ. Οἱ διαφορετικὲς ιστορικὲς τύχες», *Ἀπὸ τὴν τοπικὴ Ἱστορία πρὸς τὴν συνολικὴ: τὸ παράδειγμα τῆς Λευκάδας, 15ος-19ος αἰ. Πρακτικὰ Δ' Συνεδρίου Ἑπτανησιακοῦ Πολιτισμοῦ* (Λευκάδα 8-12 Σεπτεμβρίου 1993), Ἀθήνα 1996, σ. 458.

3. Οἱ πρῶτες σκέψεις αὐτῆς τῆς μελέτης παρουσιάστηκαν στὸν Βόλο, στὶς 14 Μαρτίου 1998, σέ ἐκδήλωση μέ θέμα «Τοπικὴ Ἱστορία - Ἐθνικὴ Ἱστορία», ποὺ ὁργανώθηκε ἀπὸ τὸν Δῆμο Βόλου καί τὸ Δημοτικὸ κέντρο ἱστορικῶν ἐρευνῶν, τεκμηρίωσης ἀρχείων καί ἐκθεμάτων.

Σχόλια γιά τήν κοζανίτικη ιστοριογραφία

νία. Ἡ Κοζάνη, ἀποκομμένη ἀπό τή βαλκανική ἀγορά καί συγκεκριμένα τό Μοναστήρι (Βιτώλια), πού ἦταν τό πολιτικό καί οἰκονομικό κέντρο τῆς ὁμῶνυμης ὀθωμανικῆς διοικητικῆς περιοχῆς, θά συγκροτήσῃ καί αὐτή τούς δεσμούς τῆς μέ τό ἐθνικό κέντρο, ὅχι μόνο μέσω τοῦ δημόσιου βίου καί τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων⁴, ἀλλά καί μέσω τῆς τοπικῆς ιστοριογραφίας.

Ἀντιστοίχως τό ἐλληνικό κράτος θά ἐπενδύσῃ οἰκονομικά καί πολιτικά στίς νέες περιοχές του, ἐπιδιώκοντας παράλληλα νά ὁμοιογενοποιήσῃ τίς νέες ἐδαφικές προσκτήσεις. Πρῶτο βῆμα πρὸς αὐτό τό στόχο ἀποτελεῖ ἡ μετονομασία ὄλων τῶν δυτικομακεδονικῶν οἰκισμῶν, μιά ἐνέργεια βίαιης, ἀλλά μακροχρόνια ἀποτελεσματικῆς ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τό ὀθωμανικό παρελθόν. Ἀρωγός σέ αὐτή τήν προσπάθεια ὁμοιογενοποίησης ἔρχεται πρῶτα ἡ ἀρχαία καί κατόπιν ἡ βυζαντινὴ γεωγραφία. Πρόκειται γιά μιά ἰδιαίτερα δυσχερῆ προσπάθεια, ὥστε τό ἴδιο τό ἐλληνικό Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν διὰ τῶν ἐκπροσώπων του νά ὁμολογῇ: «Ἡ συνταύτισις τῶν ἀρχαίων πόλεων πρὸς τὰς σημερινὰς καί ἐπομένως ἡ εἰς αὐτὰς φυσικὴ μεταβίβασις τῶν ὀνομάτων ἐκείνων εἶναι ἐν Μακεδονίᾳ ἰδιαιτέρως δυσχερὴς»⁵. Οἱ ἐλληνικὲς κρατικὲς προσδοκίαι καί οἱ ἰδεολογικὲς προβολές ἀπὸ καί πρὸς τὴ Μακεδονία εἶναι τμῆμα ἐνὸς μεγάλου ἱστορικοῦ προβλήματος. Ἄς περιοριστοῦμε νὰ σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι στὸ πεδίο τῆς ὁμοιογενοποιητικῆς πολιτικῆς θά στηθεῖ τό οἰκοδόμημα τῶν κύριων οἰκονομικῶν καί πολιτικῶν στόχων τῆς ἐλληνικῆς κρατικῆς πολιτικῆς στὴν περιοχή τοῦ ἐνιαίου τότε νομοῦ Κοζάνης καί Γρεβενῶν. Δύο εἶναι τὰ ἀναπτυξιακά προβλήματα πού ἀναδύονται: πρῶτον, ἡ ἀρδευτικὴ ἐκμετάλλευσις τοῦ Ἀλιάκμονα, στὸ πλαίσιο μιάς γεωργικῆς πολιτικῆς ἀναδιάταξης, πού θά συνταιριαστῇ μέ τὴν ἐγκατάστασις-ἐποικισμό τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τούς πρόσφυγες, καί δεύτερον, ἡ ἐξόρυξις τοῦ λιγνίτη ἀπὸ ἰδιῶτες ὡς καύσιμης ὕλης στὴν ἀρχὴ καί ἀργότερα ὡς πρῶτης ὕλης γιά παραγωγή ἐνέργειας. Αὐτὴ ἡ ὑποδομὴ θά καταλήξῃ μεταπολεμικὰ στὴν ἐγκαθίδρυσις τοῦ μεγαλύτερου κρατικοῦ ἔργου ἐξηλεκτρισμοῦ (Δ.Ε.Η.) στὴν Ἑλλάδα. Παράλληλα ἡ περιοχή θά ἀποτελέσῃ τό πεδίο διαμάχης καί πελατειακῆς πολιτικῆς μεταξὺ θενιζελικῶν καί ἀντιθενιζελικῶν ὁμάδων, μέ στόχο τὴν προσέλκυσις ἐκλογικῆς πελατείας.

Τό θέμα ἔχει δύο ὄψεις: τὴν πολιτικὴν προοπτικὴ καί τὸν σχεδιασμό ἀπὸ τούς κρατικοὺς φορεῖς καί παράλληλα τὴν τοπικὴν προσπάθειαν καί ἀνάγκην ἐνσωμάτωσιν στὸν ἐθνικὸν κρατικὸν μηχανισμό. Πρόκειται γιά μιά περίοδο

4. Γιά τὴ διαφοροποίησιν πού παρατηρεῖται στὸν μεσοπόλεμον ἀπὸ τούς οἰκονομικοὺς δεσμούς τῶν βαλκανικῶν πόλεων στὴν ἐθνικὴν σχέσιν μέ τό ἐλληνικὸν κράτος βλ. Νίκος Καλογήρου, «Ἡ γεωγραφία τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ: οἱ μετασχηματισμοὶ τοῦ βορειοελλαδικοῦ χώρου στὸ μεσοπόλεμον», στὸ: Γ. Μαυροκορδάτος - Χρ. Χατζηιωσήφ (ἐπιμ.), *Βενιζελισμός καὶ ἀστικός ἐκσυγχρονισμός*, Ἡράκλειο 1992, σ. 83.

5. Β. Κολοκοτρώνης (διευθ. Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν), *Μελέτη περὶ ἐξελληνισμοῦ τῶν ξένων τοπωνυμίων τῆς Μακεδονίας*, Ἀθήνα, Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον, 1925, σ. 6.

Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου

συμμετοχικής πορείας τόσο κρατικής όσο και τοπικής προς μία ομογενοποίηση που εκφράζεται σε όλα τα επίπεδα του δημόσιου βίου. Άρωγός σε αυτή την προσπάθεια θά είναι συχνά ή επιστράτευση του ιστορικού παρελθόντος.

Σε αυτό τό κείμενο θά ιστορηθούν οι έθνικοί δεσμοί της Κοζάνης με τό ελληνικό κράτος μέσα από την τοπική ιστοριογραφία. Τό παράδειγμα της Κοζάνης φαίνεται νά αποτελεί μία κανονικότητα, ή σκιαγράφιση του μερικού, ό τρόπος προσαρμογής του μερικού στό γενικό αποτελούν μέρος μιάς γενικότερης προβληματικής που αφορά την ένσωμάτωση του δυτικομακεδονικού χώρου στό ελληνικό κράτος.

Τό 1924 τυπώνεται στην Αθήνα ή πρώτη ιστορία της Κοζάνης του Παναγιώτη Λιούφη⁶. Ο κοζανίτης Π. Λιούφης είχε σπουδάσει με τή βοήθεια του Μουράττειου κληροδοτήματος στή Φιλοσοφική σχολή του Πανεπιστημίου της Αθήνας (1886-1891), μέ καθηγητές Ιστορίας τόν Κ. Παπαρρηγόπουλο καί τόν Σπ. Λάμπρο⁷. Δίδαξε στόν Πειραιά, στό λύκειο του κοζανίτη Ζήση Άγραφιώτη, καί έμπλεος από έθνικά συναισθήματα επέστρεψε στή γενέτειρα, όπου εργάστηκε ως καθηγητής (1894-1918) καί μετά ξαναγύρισε στην Αθήνα, όπου καί τύπωσε την *Ιστορία του*⁸.

Στόν πεντασέλιδο πρόλογο της *Ιστορίας* του ό Λιούφης θά εξηγήσει τόσο τούς λόγους συγγραφής της, όσο καί τή θεματολογία της. Κύριος λόγος συγγραφής του έργου είναι ή βουλγαρική προπαγάνδα στή Μακεδονία, που είχε προδιαγράψει τά όρια του σλαβισμού μέχρι τόν Αλιάκμονα, ώστε «ή μελέτη καί συγγραφή ιστοριών των πόλεων της Μακεδονίας καθίσταται αναγκαία καί άνύσιμος σήμεραν πρός γνώσιν καί έρμηνείαν της Ιστορικής εξέλιξεως της χώρας»⁹. Ο ίδιος σημειώνει καί τό κέντρο προπαγάνδας του άντι-

6. Π. Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, Αθήνα, Τυπ. Ι. Βάρτσου, 1924, Άνατύπωση από τόν Σύνδεσμο Γραμμάτων καί Τεχνών Κοζάνης 1994. Άγγελία της πρώτης έκδοσης της *Ιστορίας* δημοσιεύτηκε πρωτοσέλιδα στην έφημερίδα της Κοζάνης, *Ηχώ της Μακεδονίας*, άρ. 630, 15 Ιουλίου 1924.

7. Η πληροφορία του χρόνου φοίτησης είναι από τά Μητρώα φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών, που έπεξεργάζεται ό Κ. Λάμπας, τόν όποιο καί εύχαριστώ.

8. Μ. Παπακωνσταντίνου, *Μιά βορειοελληνική πόλη στην τουρκοκρατία. Ιστορία της Κοζάνης (1400-1912)*, Αθήνα, Έστια, 1992, σ. 198.

9. Π. Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, ό.π., σ. VIII, Τήν ανάγκη ένταξης στόν έθνικό ιστοριογραφικό κορμό μέσα από την τοπική ιστορία φαίνεται νά καλύπτουν καί οι Ιστορίες άλλων μακεδονικών πόλεων έντός καί έκτός των ελληνικών συνόρων, που έκδίδονται τά ίδια χρόνια έως τό 1935· βλ. ένδεικτικά τίς Ιστορίες που τυπώνονται στα τοπικά κέντρα: Εύστρ. Στουγιαννάκης, *Ιστορία της πόλεως Ναούσης*, Έδεσσα 1925· Εύ. Στράτης, *Ιστορία της πόλεως των Σερρών*, Σέρρες 1926· Π. Τσάλλης, *Τό δοξασμένο Μοναστήρι*, Θεσσαλονίκη 1932· καί Ιστορίες που τυπώνονται στό έθνικό κέντρο: Κ. Σκενδερίης, *Ιστορία της αρχαίας καί συγχρόνου Μοσχοπόλεως*, Αθήνα, Τυπ. Βάρτσου, 1928· Ι. Αποστόλου, *Ιστορία της Σιατίστας*, Αθήνα, Τυπ. Δημητράκου, 1929.

Σχόλια γιά τήν κοζανίτικη ιστοριογραφία

πάλου, τό χωριό Ἐμπόριο Ἑορδαίας κοντά στήν Πτολεμαΐδα. Ποιά εἶναι ἡ ταυτότητα αὐτοῦ τοῦ οἰκισμοῦ μᾶς πληροφορεῖ ἡ ἑλληνική ἐθνολογική στατιστική τοῦ Ἀθ. Χαλκιάπουλου, πού πραγματοποιεῖται λίγο πρὶν ἀπὸ τήν ἔνωση τῆς Μακεδονίας στό ἑλληνικό κράτος: στό χωριό αὐτό ἀπογράφονται, παραδόξως ἰσομερῶς, 400 Χριστιανοί ὀρθόδοξοι, 400 Χριστιανοί βουλγαρίζοντες, καί 400 μουσουλμάνοι. Λίγο νωρίτερα ἡ βουλγαρική ἀπογραφή εἶχε δώσει ἐντελῶς διαφορετικούς ἀριθμούς, 1.600 ἐξαρχικούς καί 120 ἑλληνες ὀρθόδοξους¹⁰. Ἡ ἱστορία αὐτοῦ τοῦ οἰκισμοῦ ἀποτελεῖ ἓνα ζωντανό παράδειγμα τοῦ περίπλοκου προβλήματος τῶν πληθυσμῶν τῆς μακεδονικῆς γῆς, ἀφοῦ παρέμεινε μέχρι σήμερα δίγλωσσο, ἑλληνόφωνο καί σλαβόφωνο.

Ἡ κύρια αἰτία λοιπὸν συγγραφῆς τοῦ ἔργου τοῦ Λιούφη διατυπώνεται ἀπὸ τὸν ἴδιο ὡς ἑξῆς: «ἡ σκέψις συγγραφῆς καί ἐκδόσεως ἱστορίας τῆς πόλεως πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ἑλληνικωτάτης φύσεως, καί ἀγνῆς ἐθνικῆς ὑποστάσεως τῶν κατοίκων αὐτῆς, ἀνέκαθεν τὴν γλώσσαν, τὰ ἦθη καί τὴν παιδείαν τῶν προγόνων καλλιεργούντων»¹¹. Τὰ χρόνια πού φοίτησε στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Ἀθήνας διαμόρφωσαν τὴν ἰδεολογική του συγκρότηση καί μετὰ τὴν ἔνωση τῆς πατρίδας του μὲ τὸ ἑλληνικό κράτος, μέσα ἀπὸ τὴν ἀσφάλεια πού τοῦ παρεῖχε τὸ ἐθνικό κράτος, θέλησε νὰ προσγράψει καί αὐτός τὴν ἱστορία τοῦ τόπου του στὸν κορμὸ τῆς ἐθνικῆς ἱστοριογραφίας.

Ὁ Π. Λιούφης, πού εἶχε γεννηθεῖ γύρω στὰ 1870 καί εἶχε ζήσει ὅλη τὴ δίνη τοῦ μακεδονικοῦ ἀγῶνα, εἶχε μετάσχει σὲ συνωμοτικές ἀπελευθερωτικές κινήσεις τοῦ Ἰωάννα Δραγούμη τὸ 1903 στὴν Κοζάνη¹². Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀπὸ ὀλόκληρη τὴ δυτική Μακεδονία, ἡ Κοζάνη καί ἡ ἐγγύς περιοχή της δὲν ὑπῆρξαν τόποι δραματικῶν ἐξελίξεων μέσα στὸ μακεδονικό ἀγῶνα, ὅπως συνέβη μὲ τὴν Καστοριά, τὴ Φλώρινα καί τὰ γύρω χωριά τους. Τὸ αἶσιο τέλος τοῦ ἀγῶνα γιὰ τὴν πατρίδα του εἶχε ἀναιρέσει σὲ ἓνα βαθμὸ τοὺς κινδύνους καί τοὺς φόβους πρὸς τὴν ἀντίπαλη ἐθνικοθρησκευτική προπαγάνδα ὥστε νὰ σημειώνει: «ἡτόνησεν οὕτως ὁ κύριος σκοπὸς τῆς ἐμφανίσεως τοῦ συγγράμματος», τὸ ὁποῖο εἶχε γραφεῖ πολὺ ἐνωρίτερα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅμως δὲν ἤθελε ἡ Κοζάνη νὰ εἶναι ἀπούσα ἀπὸ ἓναν ἐπικείμενο ἐθνικό ἐορτασμό, τὴν ἑκατονταετηρίδα ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους

10. Τὸ Ἐμπόριον ἀπογράφεται στὸν καζά Καϊλάριου, ὡς χωριὸ μικτὸ καί χριστιανικό, βλ. Ἀθ. Χαλκιάπουλος, *Ἡ Μακεδονία. Ἐθνολογικὴ στατιστικὴ τῶν βιλαετιῶν Θεσσαλονίκης καί Μοναστηρίου*, Ἀθήνα 1910, σ. 108. Γιά τὴ βουλγαρική ἀπογραφή βλ. D. M. Brancoff, *La Macédoine et sa population chretienne*, Παρίσι 1905, σ. 178. Ὁ Brancoff (D. Miscen) ἦταν ὁ γραμματέας τῆς βουλγαρικῆς ἐκκλησίας καί τὰ στοιχεῖα του ἦσαν τοῦ 1899. Γιά μιὰ συγκριτικὴ προσέγγιση τῶν δύο ἀπογραφῶν βλ. V. Aarbake, «Identita etnica e irredentismo in un contesto di mutamento politico e sociale. Il caso della Macedonia fra Otto e Novecento», π. *Quaderni Storici*, τ. 84/3, 1993, σ. 733-741.

11. Π. Λιούφης, *Ἱστορία τῆς Κοζάνης*, ὁ.π., σ. VI.

12. Β. Σαμπανόπουλος, *Ἡ Κοζάνη στὸ Μακεδονικό ἀγῶνα. Εἰσαγωγικὲς λεπτομέρειες*, Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ π. *Ἑλιμεϊκά*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 49-50.

πού γιορτάστηκε τό 1930, λίγα χρόνια μετά τήν έκδοση τῆς *Ἱστορίας* του. Τά ἴδια χρόνια εἶχε ἀρχίσει νά κυκλοφορεῖ καί τό *Πανελλήνιον Λεύκωμα. Ἑθνικῆς Ἑκατονταετηρίδος 1821-1921*. Δίπλα λοιπόν στό πάνθεον τῶν ἡρώων τοῦ 1821 καί ἡ ἱστορία τῆς πόλεως: «πρός δέ τούτοις τοιαύτη ἐργασία συντελουμένη ἔσται χρησιμωτάτη διά τό Πανελλήνιον λεύκωμα ἐπ' εὐκαιρία τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς ἑκατονταετηρίδος μετ' ὀλίγον χρόνον, καί τῆς πανηγυρικῆς ἐκδηλώσεως τοῦ σεβασμοῦ καί τῆς εὐγνωμοσύνης πάντων τῶν Ἑλλήνων πρὸς τό ὑψηλόν καί μέγα ἔργον τῶν κατὰ τό 1821 ἀγωνισαμένων, καί τήν τοῦ Γένους ἐλευθερίαν ἀποκαταστησάντων καί ἡ διά τοῦ ἔργου ἐμφάνι- σις τῆς ἱστορίας τῆς πόλεως παρέχει ὅπωςδῆποτε τήν μερίδα της εἰς τήν πανελλήνιον προσφορὰν τῇ μνήμῃ τῶν Ἠρώων»¹³.

Ἡ *Ἱστορία τῆς Κοζάνης* χωρίζεται σέ τρία μέρη: τό Ἱστορικόν, τό Ἐκπαι- δευτικόν καί τό Βιογραφικόν. Δέν ἀπαντᾷ ἡ ἐνότητα τῆς γεωγραφίας καί τῆς τοπογραφίας, ὅπως τῇ συναντᾷμε σέ ἄλλες τοπικές ἱστορίες, πού ἀναφέρον- ται σέ διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδας¹⁴. Ἐξάλλου τῇ συνολική γεωγραφική εἰκό- να τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας εἶχε καταθέσει στό ἔργο του ὁ Μαργαρίτης Δή- μιτσης¹⁵. Τῇ γεωγραφία τῆς περιοχῆς εἶχε δώσει σέ ἀνυπόγραφο χειρόγραφο ἔργο του ὁ Χαρίσιος Μεγδάνης, μέ τίτλο «Ἀπογραφική ἐκθεσις τοῦ μεσημ- βρινοῦ μέρους τῆς Μακεδονίας» [1818]¹⁶, ἔργο στό ὁποῖο ἔχουν γίνει οἱ πε- ρισσότερες ἱστοριογραφικές ἀναφορές ὡς πρὸς τήν ἱστορία τῆς Κοζάνης, ἀρχίζοντας ἀπό τόν Κ. Γουναρόπουλο στή μελέτη τοῦ «Κοζανικά. Περί Κοζά- νης»¹⁷. Ἡ γεωγραφική περιγραφή τῆς περιοχῆς, τό πρῶτο βῆμα στήν ἐξοικεί- ωση μέ τό ἱστορικό περιβάλλον, εἶχε, ἔστω ἀτελῶς, συντελεστεῖ. Τό αἰτού- μενο τῆς διαμόρφωσης ἱστορικῆς συνείδησης, μέ στόχο τῇ μελλοντικῇ ἔντα- ξῇ στό ἑλληνικό ἔθνος, μέσα ἀπό τῇ γεωγραφία, πού εἶχε ξεκινήσει διαυγέ-

13. Π. Λιούφης, *Ἱστορία τῆς Κοζάνης*, ὁ.π., σ. VIII-IX.

14. Ἡ ἐνότητα τῆς γεωγραφίας ἡ τοπογραφίας ἀποτελεῖ μιά κανονικότητα στίς τοπι- κές ἱστορίες. Ἐκτός ἀπό τίς τοπικές ἱστορίες, πού ἀναφέρθηκαν ἤδη, σημειώνω ἐδῶ μερικές παλαιότερες ἀπό τόν χώρο τοῦ περιφερειακοῦ ἐλληνισμοῦ, πού ἔχουν ἐνσω- ματώσει στήν προβληματική τους τῇ γεωγραφία: Ἐμμ. Κρητικίδης, *Τοπογραφία ἀρ- χαία καί σημερινή τῆς Σάμου*, Ἑρμούπολη 1869, Ἀνατύπωση: Δ. Καραβίας, Ἀθήνα 1982· Σ. Γ. Τάξης, *Συνοπτική Ἱστορία τῆς Λέσβου*, Κωνσταντινούπολη 1874 καί *Συνο- πτική Ἱστορία καί Τοπογραφία τῆς Λέσβου*, Κάιρο 1909, Ἀνατυπώσεις: Πανεπιστήμιο Αἰγαίου, Μυτιλήνη 1996 καί 1994. Γιά τῇ θεματική τῆς τοπικῆς ἱστοριογραφίας βλ. ἐπί- σης Γ. Γιαννόπουλος, «Ἡ τοπική ἱστορία», στό: *Τοπική ἱστορία καί ἀρχεῖα*. (Σάμος 26- 27 Ἀπριλίου 1991), *Πρακτικά*, Σάμος 1992, σ. 21-22.

15. Μ. Δήμιτσης, *Ἀρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας*, Μέρος Β', *Τοπογραφία*, Ἀθή- να 1874 καί *Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγομένοις καί μνημείοις σώζομένοις*, Ἀθήνα 1896 (καί τά δύο σέ φωτοανατυπώσεις τοῦ ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1988).

16. Τό κείμενο ἐκδόθηκε ἀπό τόν Μιχ. Καλινδέρη, *Γραπτά Μνημεῖα ἀπό τῇ Δυτικῇ Μακεδονία χρόνων Τουρκοκρατίας*, Πτολεμαῖδα 1940, σ. 3-25.

17. Π. Πανδώρα, τ. ΚΒ', τχ. 525, 1872, σ. 488-497.

Σχόλια γιά τήν κοζανίτικη ιστοριογραφία

στερα από τούς Δημητρίους (Δ. Φιλιππίδη, Γρ. Κωνσταντά) στό ἔργο τους *Γεωγραφία Νεωτερική* (1791)¹⁸, εἶχε ἤδη θρεῖ μερικῶς τά ἀνάλογα τοπικά του παραδείγματα. Μαζί μέ τή γεωγραφία μιά ἄλλη ἀπουσία κάνει αἴσθηση, αὐτή τῆς λαογραφίας. Νά ἐπισημάνουμε τή γνωστή καταγραφή λαογραφικῶν πληροφοριῶν σέ πολλές τοπικές ἱστορίες, μαζί μέ τήν ἀποθησαύριση τοπικῶν γλωσσικῶν ἰδιωματισμῶν, πού ἐπικεντρώνεται σέ τοπωνύμια καί ὀνοματολογικό ὕλικό. Τέτοιου εἴδους θεματολογική διάταξη συνήθως ἐπιχωριάζει σέ ἱστορίες τόπων μέ σαφές γεωγραφικό περίγραμμα καί ἀδιαμφισβήτητο ἱστορικό παρελθόν, ὅπως π.χ. τά νησιά¹⁹. Αὐτή ἡ γνωριμία μέ τόν τόπο λείπει ὁλωςδιόλου ἀπό τήν *Ἱστορία* τοῦ Λιούφη· πρόκειται γιά μιά «στρατευμένη ἰδεολογικά» τοπική ἱστορία, στήν ὁποία δέν γίνεται ἀναφορά στά ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά τοῦ τοπίου, τῆς γλώσσας, τοῦ ὕλικου βίου.

Δύο θέματα θά γίνεи προσπάθεια νά ἀναδειχθοῦν, ὅσο εἶναι δυνατόν, στήν *Ἱστορία τῆς Κοζάνης*: ἡ ἀδιάσπαστη τοπική ἱστορική συνέχεια, κατά ἀναλογία τοῦ τρίσημου παπαρρηγοπούλειου σχήματος (Ἀρχαιότητα - Βυζάντιο - Νέος Ἑλληνισμός)²⁰, ἡ ὁποία ὁλοκληρώνεται μέ μιά περιγραφή τῆς λαμπρῆς ἐλληνικῆς ἐκπαιδευτικῆς δραστηριότητος γύρω ἀπό τήν περιώνυμη σχολή τῆς Κοζάνης. Τό δεύτερο θέμα πού θά ἀναδειχθεῖ εἶναι οἱ ἀπόδημοι ἔμποροι καί λόγιοι τῆς Κοζάνης, σχεδόν κατά ἀναλογία τῶν ἡρώων τοῦ '21, πού διέθεταν ἄλλες τοπικές ἱστορίες. Ἡ πόλη-γενέτειρα ἀναδεικνύεται μέσα ἀπό τήν ἱστορία τῶν ἀπόδημων Κοζανιτῶν. Αὐτά θά εἶναι τά κύρια θέματα πού θά πλειοδοτήσουν στήν ἔνταξη τῆς κοζανίτικης ἱστορίας στόν κορμό τῆς ἐθνικῆς ἱστοριογραφίας.

Ὡς πρός τό πρῶτο θέμα ἡ σύνδεση τῆς πόλης τῆς Κοζάνης μέ τήν ἀρχαιότητα εἶναι ἀδύνατη, ἀφοῦ πρόκειται γιά μιά πόλη πού δημιουργεῖται μέσα στήν Τουρκοκρατία. Ἡ γύρω περιοχή εἶναι πλούσια τόσο σέ ἀρχαῖα ὅσο καί σέ ρωμαϊκά κατάλοιπα, μέ δυνατότερο παράδειγμα τήν Αἶανή, ἡ ὁποία ὅμως εἶναι πρόσφατη ἀρχαιολογική ἀνακάλυψη. Ὁ Π. Λιούφης δέν γνώριζε τό ἀρχαιολογικό ἔργο πού ξεκίνησε στήν περιοχή του ἀμέσως μετά τό 1912, μέ πρωτοπόρους ἀρχαιολόγους τόν Α. Ἀρβανιτόπουλο (1912) καί τόν Ν. Παπαδάκη (1913)²¹. Ὅσο γιά τόν συντοπίτη του ἀπό τή Βλάστη Ἑορδαίας, Ἀντ. Κε-

18. Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ (ἐπιμ.), Ἀθήνα, Ἑρμῆς, ΝΕΒ, 1988, σ. 33-36.

19. Αὐτή ἡ θεματολογία ἀπαντᾷ στίς ἱστορίες τῶν νήσων τῶν Κυκλάδων ἀπό τόν 19ο ἕως καί τόν 20ό αἰ., βλ. ἐνδεικτικά: Τ. Ἀμπελάς, *Ἱστορία τῆς νήσου Σύρου*, Ἑρμούπολη 1874· Ι. Ψύλλας, *Ἱστορία τῆς νήσου Κέας*, Ἀθήνα 1920· Ι. Χατζηδάκης, *Ἱστορία τῆς νήσου Μήλου*, Ἀθήνα 1927.

20. Ἡ *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* τοῦ Κ. Παπαρρηγόπουλου, ἡ ὁποία συγκροτεῖται καί τυπώνεται μεταξὺ 1860-1875· βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρρηγόπουλος*, Ἀθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1986, σ. 221 κ.ἐξ., θά χρειαστεῖ κάποιο χρόνο γιά νά διδαχθεῖ καί νά διαδοθεῖ, χρόνος ὁ ὁποῖος συμπίπτει καί μέ τό χρόνο σπουδῶν τοῦ ἴδιου τοῦ Π. Λιούφη.

21. Θ. Ριζάκης - Γ. Τουράτσογλου, *Ἐπιγραφές Ἀνω Μακεδονίας*, τ. Α', Ἀθήνα, Τ.Α.Π.Α., 1985, σ. 6-7.

Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου

ραμόπουλλο, αυτός άρχισε τή συστηματική έκδοση άρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ ἀπό τήν περιοχή λίγο μετά ἀπό τήν έκδοση τῆς *Ίστορίας* τοῦ Λιούφη²².

Ἀπομένει ἡ σύνδεση μέ τό βυζαντινό παρελθόν, ἡ ὁποία ἐπιχειρεῖται μέ-
σα ἀπό τούς ἐκκλησιαστικούς θεσμούς καί συγκεκριμένα τόν δεσμό τῆς Κο-
ζάνης μέ τό θεσσαλικό μοναστήρι τῆς Παναγίας τῆς Ὀλυμπιώτισσας στήν
Ἐλασσώνα. Τά ρευστά σύνορα τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλίας μέ τή νοτιοδυτική
Μακεδονία²³, ἡ στρατηγική θέση τῶν Σερβίων σέ σχέση μέ τή θεσσαλική πε-
διάδα²⁴ ἀποτελοῦν εὐνοϊκό πλαίσιο συσχέτισης τῶν δύο περιοχῶν. Σέ ἄμεση
συνάρτηση μέ τά ἀνωτέρω ἡ *Ίστορία τῆς Κοζάνης* τοῦ Λιούφη ξεκινᾷ μέ τή
συσχέτιση τῆς πόλης πρός τή μονή τῆς Ὀλυμπιώτισσας στή Θεσσαλία σέ
ἓνα χρυσόβουλο τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου (1336)²⁵. Στό
χρυσόβουλο, τό ὁποῖο στή συνέχεια ἀποδείχτηκε πλαστό, γίνεται ἀναφορά
στά κτήματα τῆς μονῆς Ὀλυμπιώτισσας: «περί τήν τοιαύτην σεβασμίαν μο-
νήν χωρίον ἡ Στάριστα μετά τῆς νομῆς καί περιοχῆς αὐτοῦ· εἰς τό καπετανί-
κιον Βανίτζης καί τόν Σφαρημόν»... Τό καπετανίκειον Βανίτσης ἀναπτύσσε-
ται σέ ἓνα ἄλλο ὑστερότερο μεταφρασμένο «χρυσόβουλλο» (1730), πλαστό
καί αὐτό, πού ἀποδίδεται στόν πρίγκηπα Ροδόλφο Κατακουζηνό. «Πλησίον
τῶν Σερβίων τήν χώραν Βάνιτσαν μετά τῶν νερομύλων καί τοῦ τόπου Κοζά-
νης, σὺν τῇ μικρᾷ ἐκκλησίᾳ τοῦ ἀγίου Δημητρίου καί πάντων τῶν λοιπῶν
κτημάτων καί ὑποστατικῶν, τῶν δεδομένων παρά τῶν κυριευσάντων τῆς
Βλαχίας μετά τοῦ δεκάτου τῶν γεννημάτων, ζῶων, κρασίων, δοσιμάτων, φό-
ρων τελωνίων, καί τῆς ἐλευθερίας τοῦ κτίζειν καί κατασκευάζειν παντός
εἴδους πράγματος»²⁶. Τό χρυσόβουλο τοῦ Ἀνδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου ἔχει
θεωρηθεῖ πλαστό ἀπό τόν Δ. Ζακυθινό (1930), τόν Fr. Dölger (1931) καί τόν
N. Βέη (1956)²⁷. Συνεπῶς ἡ χρονολογική ἀναγωγή τῆς πόλης στό πρῶτο μισό

22. στό ἴδιο, σ. 7. Ὁ Α. Κεραμόπουλλος ἐπισημαίνει τήν ἐθνική ἀναγκαιότητα γιά τήν
ἐναρξη ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν στή δυτική Μακεδονία καί στόν πρῶτο τόμο τοῦ *Ἡμε-
ρολογίου τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος* τοῦ Γ. Δροσίνη, Ἀθήνα 1922, σ. 305-314.

23. Ἄννα Ἀβραμέα, *Ἡ βυζαντινὴ Θεσσαλία μέχρι τό 1204. Συμβολή εἰς τήν ιστορι-
κὴν γεωγραφίαν*, Ἀθήνα 1974, σ. 28-39.

24. Γιά τή στρατηγική θέση αὐτῆς τῆς περιοχῆς ὡς ἀσπίδας ἀπό τά μεσαιωνικά χρό-
νια ἕως τούς Βαλκανικούς πολέμους, βλ. Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, «Ἡ μονή τῆς
Ζάβορδας καί ὁ οἰκισμένος χώρος στήν κοιλάδα τοῦ μέσου Ἀλιάκμονα», *Ἡ Κοζάνη καί
ἡ περιοχή της, Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου*, Κοζάνη 1997, σ. 542.

25. Π. Λιούφης, *Ίστορία τῆς Κοζάνης*, ὅ.π., σ. 21-23.

26. στό ἴδιο, σ. 23-26.

27. Γιά τήν πλήρη έκδοση τῶν ἐγγράφων, τό σχολιασμό καί τήν πλαστότητά τους
βλ. Εὐ. Σκουβαράς, *Ὀλυμπιώτισσα*, Ἀθήνα 1967, σ. 493-523. Τό τοπωνύμιο Βάνιτσα ἢ
Μπάνιτσα δέν εἶναι σπάνιο στόν βαλκανικό χώρο. Στή δυτική Μακεδονία ἐντοπίζονται
δύο ὁμώνυμοι οἰκισμοί: Ἄνω καί Κάτω Βάνιτσα μετονομασθεῖσες σέ Ἄνω καί Κάτω
Κώμη, ἐπαρχίας Κοζάνης, πολύ κοντά στήν Κοζάνη καί Βάνιτσα μετονομασθεῖσα σέ

Σχόλια γιά τήν κοζανίτικη ιστοριογραφία

του 14ου αί. αποδεικνύεται λανθασμένη· παρόλα αυτά ή σχετική ιστοριογραφία αναφέρθηκε κατ' έπανάληψη σέ αυτό τόν άνιστόρητο κοινό τόπο.

Μέσα από τήν Ιστορία τής έλληνόφωνης πόλης πού δημιουργείται στήν Τουρκοκρατία, δύο θέματα θά κυριαρχήσουν: ή τοπική διοικητική όργάνωση, κυρίως ή έκκλησιαστική, ή όποία άφορά τόσο στήν ίδρυση ναών όσο καί στή δράση τών έπισκόπων, καί λιγότερο ή Ιστορία τής κοινοτικής άρχής τής πόλης. Τό δεύτερο θέμα άφορά στήν τοπική έκπαίδευση καί βιβλιοθήκη σέ συνάρτηση μέ τήν τοπική λογιосύνη. Έκκλησία καί παιδεία είναι τά δύο θέματα γύρω από τά όποία συσπειρώνεται καί ίσχυροποιεί τίς θέσεις της, από τό 1870, τό μεγαλύτερο μέρος τής βορειοελλαδικής ιστοριογραφίας²⁸. Στο παράδειγμα τής Κοζάνης, ή μητρόπολη Σερβίων καί Κοζάνης καί ή τοπική βιβλιοθήκη έδρεύουν στήν πόλη καί άντιπροσωπεύουν συμβολικά, αλλά καί ούσιαστικά, τήν Έκκλησία καί τήν παιδεία.

Η ίδρυση τής σχολής τής Κοζάνης άνάγεται στό 6' μισό του 17ου αί.²⁹. Έξάρτημά της ήταν ή βιβλιοθήκη τής Κοζάνης, ή όποία γίνεται κοινοτική στίς άρχές του 19ου αί., καί πλουτίζεται συνεχώς μέ νέα βιβλία από τούς Κοζανίτες τής διασποράς. Στα τέλη του 19ου αί. κλείνει καί άρχίζει νά ξαναειτουργεί λίγο μετά τήν ένωση μέ τό έλληνικό κράτος. Από τότε θά πάρει διαφορετική κοινωνική διάσταση στή ζωή τής πόλης. Τό 1916 ίδρύεται τό «Αναγνωστήριο Κοζάνης»³⁰, σκοπός του: «ή πνευματική επικοινωνία τών μελών αύτου» ... «ή έξυπηρέτησις τών πνευματικών άναγκών τής κοινωνίας τής Κοζάνης». Στήν πόλη έγκαθιδρύεται ένα λαϊκής βάσης πνευματικό ίδρυμα μέ μόνο όρο τά μέλη του νά είναι 21 έτών, καί οι άναγνώστες πάνω από 17, «ήμεδαποί καί άλλοδαποί» καί νά γνωρίζουν γραφή καί άνάγνωση. Τέλος, ή διαχείριση του Άναγνωστηρίου είναι έκλεγόμενη καί λαϊκή, καί όχι έκκλησιαστική ή δημοτική³¹. Μέσα στο άναγνωστήριο ίδρύεται καί τοπικό Ιστορικό άρχείο: «έν ιδιαιτέρω τμήματι του άναγνωστηρίου θέλει ίδρυθί Ιστορικών άρχείον, τό όποϊον θά περιλαμβάνη πάν άνακαλυπτόμενον έγγραφον ή μνημείον άναγόμενον εις τήν Ιστορίαν του τόπου· ή πρός πλουτισμόν καί συντή-

Βεύη, έπαρχίας Φλώρινης, στο δρόμο από τή Φλώρινα πρός τήν Έδεσσα πρός τό θυζαντινό Όστροβο.

28. Βλ. Στέφ. Παπαδόπουλος, *Έκπαιδευτική καί κοινωνική δραστηριότητα του έλληνισμού τής Μακεδονίας κατά τό τελευταίο τέταρτο τής τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη, [Μακεδονική Βιβλιοθήκη άρ. 31], 1970 καί Σοφία Βούρη, *Έκπαίδευση καί Έθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση τής ΒΔ Μακεδονίας 1870-1904*, Αθήνα, Παρασκήνιο, 1992.

29. Ός έτος ίδρυσης ό Λιούφης άνέφερε τό 1668· πηγή του ό Χ. Μεγδάνης· βλ. *Ιστορία τής Κοζάνης*, ό.π., σ. 39. Για τή χρονολογική άνασκευή τής ίδρυσης τής σχολής βλ. Χρ. Πατρινέλλης, «Οί πρώτοι δάσκαλοι τής σχολής τής Κοζάνης (Από τόν Γεώργιο Κονταρή ως τόν Εύγένιο Βούλγαρη)», π. Ό Έρανιστής, τ. 20, 1995, σ. 5-6.

30. *Καταστατικόν του άνεγνωρισμένου σωματείου «Αναγνωστήριον τής Κοζάνης»*, Κοζάνη, Τυπ. Μ. Τζώνης, 1916.

31. στο ίδιο, άρθρα 2, 3, 30, 11-27.

ρησιν τούτου φροντίς ἀνήκει εἰς τόν διευθυντήν τοῦ ἱστορικοῦ ἀρχείου»³². Τό 1923, στήν ἐλληνική πλέον Κοζάνη, θά γίνουν τά πανηγυρικά ἐγκαίνια τῆς βιβλιοθήκης, καί ἀρχίζει ὀριστικά μιά νέα περίοδος συνεχοῦς λειτουργίας. Στήν ἐναρκτήρια ὁμιλία τῶν ἐγκαινίων θά γίνει ἡ ἀπαραίτητη ἀναδρομή στούς ἱστορικούς συντελεστές τῆς, «Χορεῖται ἀρχιερέων καί ἱερέων, πλειάδες λογίων», δίπλα σέ αὐτούς καί οἱ ἔμποροι-ἐπιχειρηματίες τῆς κοζανίτικης διασποράς, ὁ Ν. Τακιατζής, ὁ Π. Μουράτης. Στήν ἴδια ὁμιλία θά δοθεῖ καί ἡ περιγραφή τῆς πόλης μέ τή δημοσίευση ἀποσπάσματος ἀπό τό ἀταύτιστο τότε ἔργο τοῦ Χ. Μεγδάνη «Ἀπογραφική ἔκθεσις τοῦ μεσημβρινοῦ μέρους τῆς Μακεδονίας»³³.

Ἀπό τό 1923 πού ἐγκαινιάζεται ἡ δημοτική βιβλιοθήκη τῆς Κοζάνης καί τό 1924 πού τυπώνεται ἡ *Ἱστορία τῆς Κοζάνης* τοῦ Π. Λιούφη θά ἀρχίσει νά πυκνώνει ἡ ἱστοριογραφική παραγωγή γιά τήν πόλη. Ὁ διευθυντής τῆς βιβλιοθήκης Ν. Δελιαλῆς (1895-1979)³⁴, ἀπό τή δεκαετία τοῦ 1930 ἕως τή δεκαετία τοῦ 1970 ἐπιδίδεται σέ «σωστικές» ἱστοριογραφικές μελέτες, ξεκινώντας μέ ἄρθρα στήν κοζανίτικη ἐφημερίδα *Ἡχώ τῆς Μακεδονίας* γιά βυζαντινά καί μεταβυζαντινά μνημεῖα τῆς περιοχῆς, ἐκκλησιαστικά θέματα, Κοζανίτες τῆς διασποράς καί φυσικά τόν *Κατάλογο Ἐντύπων Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης*³⁵, πού τυπώθηκε μετά τόν πόλεμο, τόν μοναδικό ὁδηγό μέχρι σήμερα στή σχετική βιβλιοθήκη. Τό θεματικό τρίπτυχο πού ἀπασχόλησε κυρίως καί τόν Ν. Δελιαλῆ ἦταν ἡ θρησκευτική ὀργάνωση, ἡ παιδεία καί ἡ βιβλιοθήκη, καθώς καί οἱ Κοζανίτες τῆς διασποράς. Μέ ἀφορμή τό τελευταῖο θέμα, ὁ ἴδιος θά ἐμπλακεῖ ἐνεργῶς στόν μεσοπόλεμο στή δύσκολη διευθέτηση τοῦ κληροδοτήματος τοῦ πλούσιου κοζανίτη ἀπόδημου στήν Οὐγγαρία, Παύλου Χαρίση (1830-1902) καί θά τυπώσει καί σχετικό τόμο³⁶. Ἡ θέση τοῦ Χαρίση ἀποτυπώνεται σέ ὑπόμνημά του πρὸς τόν Γεώργιο Α': «Σκέψεις περί ἐνώσεως τῶν ἀπανταχοῦ διεσπαρμένων Ἑλλήνων διὰ τῆς Ἐκκλησίας καί τῶν Σχολείων» (Ἀθήνα 1873) στό ὁποῖο σημειώνει: «νομίζω ὅτι κατόρθωσα τῇ βοηθείᾳ τοῦ τήν Ἑλλάδα προστατεύοντος ἐθνικοῦ πνεύματος νά ἀνακαλύψω θεραπευτικόν τι μέσον, οὗτινος ὁ σπόρος μόνον ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ πολιτείᾳ τῆς Ἑλλάδος σπαρεῖς, δύναται ν' ἀναπτυχθῇ ἐπωφελῶς ὑπό τήν θερμὴν καί ὑψηλὴν βασιλικὴν σκέπην»³⁷. Οἱ στόχοι τοῦ Χαρίση καί τοῦ Δελιαλῆ διαπλέκονται γιά νά ὑφάνουν τόν ἱστό τῆς πανελληνίας ἐθνικῆς ἰδεολογίας.

32. στό ἴδιο, ἄρθρο 36.

33. Γ. Παναγιωτίδης, *Διάλεξις ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν ἐγκαινίων τῆς Βιβλιοθήκης καί τοῦ Ἀναγνωστηρίου τῆς Κοζάνης, 10 Ἰουλίου 1923*, Κοζάνη, Τυπ. Κ. Τζῶνος, 1923, σ. 15-19.

34. Γιά τή ζωή καί τό ἔργο του βλ. π. *Ἐλιμειακά*, τχ. 6-7 (: *Ἀφιέρωμα στόν Νικόλαο Δελιαλῆ*), 1983.

35. Μέρος πρῶτο, Θεσσαλονίκη 1948 καί Μέρος δεύτερο, Θεσσαλονίκη 1964.

36. Ν. Δελιαλῆς, *Ἀναμνηστικὴ εἰκονογραφημένη ἔκδοσις Π. Χαρίση, μετὰ ἱστορικῶν σημειώσεων περί τῶν ἐν Οὐγγαρίᾳ καί Αὐστρίᾳ Ἑλληνικῶν κοινοτήτων*, τ. Α', Κοζάνη 1935.

Σχόλια γιά τήν κοζανίτικη ιστοριογραφία

Δεύτερος χρονολογικά ὁ Μ. Καλινδέρης (1905-1991), ἀπό τή Βλάστη Ἑορδαίας, ὁ ὁποῖος ἦταν καθηγητής Γυμνασίου πρῶτα στήν Πτολεμαῖδα καί μετὰ στήν Κοζάνη³⁶. Ὁ συντοπίτης του ἀρχαιολόγος Α. Δ. Κεραμόπουλλος σημειώνει σέ ἕνα βιβλιοκριτικό σχόλιό του ὅτι ὁ Καλινδέρης ἦταν ὑπάλληλος στό Λαογραφικό Ἀρχεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἀλλά ἐπειδὴ δέν μπορούσε νά βρεῖ «ἀνάλογον κατοικίαν» ἔφυγε ὡς ἐκπαιδευτικός στήν Κοζάνη³⁷. Φαίνεται ὅτι οἱ δυσκολίες διαβίωσης πού παρουσίαζε ἡ πρωτεύουσα ἔσπρωξαν τόν λόγιο-φιλόλογο πίσω στόν τόπο του. Ὁ Καλινδέρης, στά ἴδια περίπου χρόνια μέ τόν Ν. Δελιαλή, ἐντόπισε πολύτιμο ἱστοριογραφικό ὑλικό καί μελέτησε καίρια θέματα, ὅπως οἱ συντεχνίες τῆς Κοζάνης, ὁ κώδικας τῆς μητροπόλεως Σισανίου καί Σιατίστης, ἡ κοινότητα τῆς Βλάστης κ.ἄ. Ἡ τοπική ἱστορία ἀποκτᾷ μέ τόν Καλινδέρη πιά ἐπιστημονικό χαρακτήρα. Τά θέματα τῆς παιδείας καί τῆς ἐκκλησίας κυριαρχοῦν καί στό δικό του ἔργο· μιά νέα ὁμως ἱστοριογραφική παράμετρος εἶναι φανερή στό ἔργο του· ὁ τοπικός βίος καί ὁ πολιτισμός, μέσα ἀπό τό θέμα τῶν συντεχνιῶν καί τῆς κοινότητας. Θά πρέπει ἐπίσης νά σημειωθεῖ ὅτι πρῶτος ὁ Καλινδέρης ἀσκεῖ κριτική στήν ἱστοριογραφική τακτική τοῦ Π. Λιούφη, μέ ἀφορμή τήν ἀπόδοση βυζαντινῆς καταγωγῆς στόν πρῶτο ἱστοριογράφο τῆς Κοζάνης, τόν Χαρίση Μεγδάνη (1768;-1823)³⁸. Ἡ ἐπιφανής βυζαντινή καταγωγή τοῦ Χ. Μεγδάνη ἀπό τὰ Σέρβια, ἀλλά καί ἡ σύνδεση τῆς οἰκογένειάς του μέ τοπικά ἀξιώματα κατά τήν Τουρκοκρατία ἐλέγχονται ὡς ἐπισημὰ καί ἀνιστόρητα³⁹. Ἡ ἀρχή αὐτῆς τῆς ἱστορικῆς παρερμηνείας ξεκινᾷ, κατά τόν Καλινδέρη, ἀπό τόν κοζανίτη γιατρό καί λόγιο Γ. Σακελλάριο, γαμπρό τοῦ Χ. Μεγδάνη, ὁ ὁποῖος ἔζησε γιά ἕνα διάστημα στήν Τσαρίτσανη⁴⁰, κοντά στή μονή Ὀλυμπιώτισσας. Ὁ Σακελ-

37. στό ἴδιο, σ. 8-9. Βλ. ἐπίσης Μ. Παπακωνσταντίνου, *Μιά βορειοελληνική πόλη*, ὁ.π., σ. 196.

38. Ὁ Μ. Καλινδέρης εἶχε σπουδάσει φιλολογία στό Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης καί ἐκτός ἀπό τή διετή ἐπαγγελματική του ἀπασχόληση, ὡς γραμματέα στό Λαογραφικό ἀρχεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, κάλυψε ὅλες τίς βαθμίδες τῆς Μέσης Ἑκπαίδευσης κυρίως στήν Κοζάνη καί στή Θεσσαλονίκη, ὅπου καί τύπωσε τά περισσότερα ἔργα του: Χρ. Μπέσσας, «Μνήμες καί κρίσεις γιά τόν Μιχάλη Καλινδέρη», π. *Παρέμβαση*, ἀρ. 102, Κοζάνη 1998, σ. 6.

39. Α. Δ. Κεραμόπουλλος, Βιβλιοκρισία: «Μ. Α. Καλινδέρη, *Σημειώματα ἱστορικά (ἐκ τῆς Δυτ. Μακεδονίας)*, τοῦ ἰδίου, *Γραπτὰ μνημεῖα ἀπό τῆς Δυτ. Μακεδονίας χρόνων Τουρκοκρατίας*, Πτολεμαῖδα 1939 καί 1940», π. *Ἀθηνᾶ*, τ. 56, 1952, σ. 324-344.

40. Π. Λιούφης, *Ἱστορία τῆς Κοζάνης*, ὁ.π., σ. 209-213.

41. Μ. Καλινδέρης, *Χαρίσιος Μεγδάνης (1768-1823)*, Ἀθήνα 1971, σ. 28-36. Ἡ ἔκδοση ἔγινε μέ τήν εὐκαιρία τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς ἐθνικῆς 150ετηρίδος καί συνοδεύεται ἀπό πρόλογο τοῦ μητροπολίτη Σερβίων καί Κοζάνης Διονυσίου.

42. Σύμφωνα μέ τό προσωπικό κατάστιχο ἐξόδων του, ὁ Γ. Σακελλάριος βρισκόταν στήν Τσαρίτσανη τό 1800-1801· βλ. Β. Σαμπανόπουλος, «Οἱ μετοικεσίες τοῦ ἱατροφιλοσόφου Γεώργιου Σακελλάρου», π. *Ἑλμειακά*, τχ. 1, 1982, σ. 45.

Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου

λάριος φαίνεται ότι μετέφερε τις πληροφορίες των χρυσοβούλων της Όλυμπιώτισσας στον Χ. Μεγδάνη. Από εδώ μπορεί να ξεκινά και η σύγχυση για τη βυζαντινή καταγωγή της οικόγενειας του Μεγδάνη σε συνάρτηση με αυτή της Κοζάνης. Στή συνέχεια ο Καλινδέρης κλείνει τον κύκλο έλέγχου των ανιστόρητων πληροφοριών, υπενθυμίζοντας ότι ο πεθερός του πατέρα του Χ. Μεγδάνη, ο έμπορος Λάτσκος Σαπουντζής, ήταν προπάππος του Π. Λιούφη⁴³, όποτε η υποτιθέμενη παλαιά βυζαντινή καταγωγή του Μεγδάνη άνα-νακλούσε στον ίδιο τον Λιούφη.

Μιά σύντομη παρένθεση για τη νεώτερη κοζανίτικη ιστοριογραφία θα παρατεθεί εδώ, πριν τελειώσουμε με τον μεσοπόλεμο απ' όπου και ξεκινήσαμε. Γύρω από τον Ν. Δελιαλή⁴⁴ κυρίως δημιουργήθηκε ένας κύκλος τοπικής λογοισύνης που πλούτισε τη Δημοτική Βιβλιοθήκη Κοζάνης με βιβλία, αρχαιο-λογικό και αρχαιολογικό υλικό. Ο δάσκαλος από την Αϊανή, Κ. Σιαμπανόπουλος, θα ξαναφέρει τη συζήτηση στην τοπογραφία με την έννοια της πατριδογνω-σίας, διασώζοντας πολύτιμες πληροφορίες για το ιστορικό τοπίο της πε-ριοχής⁴⁵. Από τους τελευταίους κρίκους αυτής της τοπικής αλυσίδας ήταν ο διάδοχος του Δελιαλή στη Δημοτική Βιβλιοθήκη της Κοζάνης, Βασίλης Σαμ-πανόπουλος (1935-1996), λάτρης και κυνηγός της κοζανίτικης ιστορικής πληροφορίας και διήγησης. Τέλος, προσανατολισμένο στις νέες ιστορικές ανάγκες, τό 1995 ιδρύθηκε τό Ίνστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης στην Κο-ζάνη, με βάση πάντα την ιστορική βιβλιοθήκη της πόλης.

Η βιβλιοθήκη⁴⁶ ήταν και παρέμεινε τό σημαντικότερο σημείο αναφοράς στην πολιτιστική ζωή της πόλης, από την πρώτη στιγμή της απελευθέρωσης της Κοζάνης, όταν ο γάλλος δημοσιογράφος J. Leune, πολεμικός ανταποκρι-τής της γαλλικής *Illustration* στο Βαλκανικό πόλεμο, έδωσε την πρώτη περι-γραφή της. Μετά την περιγραφή της επίσκεψης στη μητρόπολη της Κοζάνης,

43. Μ. Καλινδέρης, *Χαρίσιος Μεγδάνης*, ό.π., σ. 32.

44. Για τον Ν. Δελιαλή, ως εκπρόσωπο της τοπικής κοζανίτικης λογοισύνης είναι χα-ρακτηριστική ή επιφυλλίδα του Κ. Θ. Δημαρά, «Ιστορικά Κοζάνης», έφ. *Τό Βήμα*, 2 Μαΐου 1970. Για τό θέμα της τοπικής ιστοριογραφίας γενικότερα βλ. Π. Μιχαλάρης, «Η πρόσληψη της τοπικής ιστοριογραφίας», *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 1994, σ. 211-221.

45. Μέσα από τό κύριο έργο του, *Αϊανή. Ιστορία - Τοπογραφία - Αρχαιολογία*, Θεσ-σαλονίκη 1974. Ο ίδιος επίσης ήταν από τους κύριους συνεργάτες του ιστορικού-του-ριστικού-λαογραφικού τοπικού οδηγού, *Γνωριμία με τον νομό Κοζάνης*, Θεσσαλονίκη 1970.

46. Λείπει μία συνολική ιστορία της Δημοτικής Βιβλιοθήκης της Κοζάνης· βλ. Α. Σι-γάλας, «Εισαγωγή» στο έργο του Ν. Δελιαλή, *Αναμνηστική εικονογραφημένη έκδοσις Π. Χαρίση*, ό.π., σ. ε'-η' και Β. Σιαμπανόπουλος, «Κοθεντάρειος Δημοτική Βιβλιοθήκη», στο ένθετο αφιέρωμα *Έπτά Ημέρες της έφ. Καθημερινή*, 1 Οκτωβρίου 1995, Κοζάνη, ή καρδιά της Δυτικής Μακεδονίας (έπιμ. Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου).



Σχόλια γιά τήν κοζανίτικη ιστοριογραφία

τόν Άγιο Νικόλαο, οί ιερείς τόν οδηγούν πίσω από τήν ἐκκλησία: «μιά χαμηλή οίκοδομή» ... «Παράθυρα μέ τεράστια σιδερένια κάγκελα» ... «Μιά σιδερένια πόρτα πού γυρίζει στίς στρόφιγγές της θαριά καί τρικλίζοντας» ... «Μέσα στούς τοίχους, μόλις άνοιξαν τά σιδερένια παραθυρόφυλλα πού προφυλάγουν άκόμα τά παράθυρα στό έσωτερικό, θλέπουμε ράφια γεμάτα βιβλία, χάρτες, κομμάτια σκαλισμένο μάρμαρο, άγγεϊα» ... «Άπό μία δοκό τής όροφής κρέμεται ένας παλιός χάρτης. Είναι ένα πολύ σπάνιο άντίτυπο τής Χάρτας πού σχεδίασε ό Ρήγας στά 1820 (έννοεί 1796), γιά νά χρησιμέψει στούς έπαναστάτες “Έλληνες” ... «Έδω οί ιερείς έχουν συσσωρεύσει καί προφυλάξει άπό τούς Τούρκους όλα τά βιβλία πού τούς είναι άπαραίτητα γιά νά έξεγείρουν τό νεανικό πνεύμα τών παιδιών τής κοινότητας» ... «Άπό έθνική ευλάθεια συγκέντρωσαν έπίσης όλα τά άρχαία άντικείμενα πού οί πρόγονοί τους κατασκεύασαν καί πού τά ‘βρισκαν κάποτε κάποτε στή χώρα» ... «Βιβλιοθήκη καί Μουσείο ήταν φυλαγμένα μέσα σ’ αυτό τό ιερό τής έλληνικής σκέψης, πού κανένας δέν μπόρεσε νά παραβιάσει»⁴⁷. Κατά αυτόν τόν τρόπο παρουσιάζεται ή βιβλιοθήκη-μουσείο τής πόλης, θεματοφύλακας τής ιστορικής μνήμης της, έτοιμη νά ένσωματωθεί καί ιδεολογικά στόν κορμό τής έθνικής ιστοριογραφίας. Πρώτη έπίσημη πράξη άναγνώρισής της άπό τήν έλληνική πλευρά μπορεί νά άποτελεϊ ή έπίσκεψη του ίδιου του Έλευθέριου Βενιζέλου, πού μαρτυρείται εκεί τό 1918 όταν άνακηρύσσεται έπίτιμο μέλος της⁴⁸.

Ό μεσοπόλεμος είναι ή περίοδος πού θά φέρει όλη αυτή τήν έθνική άγώνια στή δημοσιότητα σέ όλα τά έπίπεδα τής τοπικής ζωής, μέ προεξάρχον στοιχείο τήν πολιτική έκφραση. Η καθημερινή ζωή αυτής τής περιόδου ξαναζωντανεύει στά έργα: *Η γιαγιά μου ή Ρούσα* καί *Η Πέτρινη πόλη* του Μιχ. Παπακωνσταντίνου⁴⁹, ό όποιος ξαναφέρνει στό προσκήνιο μέ τόν τρόπο του τή συζήτηση γιά τό μερικό καί τό γενικό γιά τήν όποία μιλήσαμε παραπάνω. Η έπαρχιακή πόλη στό συγκεκριμένο έργο μπορεί νά περάσει στήν άνωνυμία, όχι γιατί χάνει τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, αλλά γιατί γίνεται άντιπροσωπευτική περίπτωση άνάγνωσης του μερικού.

Δύο γεγονότα σημάδεψαν άμετάκλητα αυτή τή χρονική περίοδο: τό πρώτο είναι ή έλευση 31.402 προσφύγων στήν Κοζάνη, σέ σύνολο 72.962 προσφύγων στή Δυτική Μακεδονία στό διάστημα 1924-1928⁵⁰, καί τό δεύτε-

47. Τό σχετικό κείμενο του J. Leune πού αναφέρεται στήν Κοζάνη έχει μεταφραστεί άπό τό γαλλικό *Une revanche, une étape*, Παρίσι 1914 άπό τόν Ν. Νεοκλή, *Έλληνο-τουρκικός πόλεμος. Μακεδονική έκστρατεία*, Άθήνα, Πολεμική Βιβλιοθήκη Φέξη, 1914 καί άπό τόν Β. Δ. Φόρη, «Άπό τήν άπελευθέρωση τής Κοζάνης», π. *Ελιμειακά*, τ. 7/20, 1988, σ. 28-29, όπου καί τό σχετικό άπόσπασμα.

48. Γ. Παναγιωτίδης, *Διάλεξις έπ’ ευκαιρία των έγκαίνιων τής Βιβλιοθήκης*, δ.π., σ. 25.

49. Άθήνα, Έστία, 1994 καί 1995 άντιστοίχως.

50. Εύστ. Πελαγίδης, *Η άποκατάσταση των προσφύγων στή Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, Θεσσαλονίκη, Άφοί Κυριακίδη, 1994, σ. 70.

Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου

ρο είναι ότι στο ίδιο διάστημα τίθενται οί προϋποθέσεις για τή μαζική εξόρυξη των τοπικῶν κοιτασμάτων λιγνίτη καί τή μεταπολεμική βιομηχανική εκμετάλλευσή του⁵¹. Τό πρώτο –οί πρόσφυγες– εξυπηρέτησε τό δεύτερο –τήν ηλεκτροπαραγωγή– προσφέροντας έργατικό δυναμικό, δημιουργώντας μιά ολόκληρη πόλη δίπλα στήν Κοζάνη, τήν Πτολεμαΐδα⁵². Έτσι ή περιοχή ἔγινε ή βάση τῆς Δ.Ε.Η., ὡς ή κύρια ηλεκτροπαραγωγός περιοχή τῆς χώρας, ἔξαιτίας τοῦ λιγνίτη καί τῶν ὑδροηλεκτρικῶν ἔργων τοῦ Ἀλιάκμονα. Καί τά δύο αὐτά χαρακτηριστικά τῆς κοζανίτικης μεσοπολεμικῆς ἱστορίας μπορεῖ νά ἀποσιωπήθηκαν ἀπό τή νεώτερη ἑλληνική ἐθνική ἱστοριογραφία γιά μεγάλο χρονικό διάστημα, ἀλλά ή ἀπουσία τους δηλώνει ἀκριβῶς καί τούς ἰδεολογικούς προσανατολισμούς της. Ὁ παραγκωνισμός τους ἀπό τήν ἐθνική ἱστοριογραφία τούς ἐξοθέλισε καί ἀπό τήν ἀντίστοιχη τοπική.

Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου

51. Βλ. Αἰμ. Μπούσιος, *Τό ἔργο τῆς Πτολεμαΐδας ἢ ή Ἱστορία τῆς Λιπτόλ*, Ἀθήνα 1997.

52. Σοφία Αὐγερινοῦ-Κολώνια, «Ἡ πόλη τῆς Πτολεμαΐδας: Δημιουργία τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης», στό Γκύ Μπουρζέλ (ἐπιμ.), *Ἡ νεοελληνική πόλη*, Ἀθήνα, Ἐξάντας, 1989, σ. 199-220.



Τεκμηρίωση

‘Ο Τρότσκι για τόν Κάλας

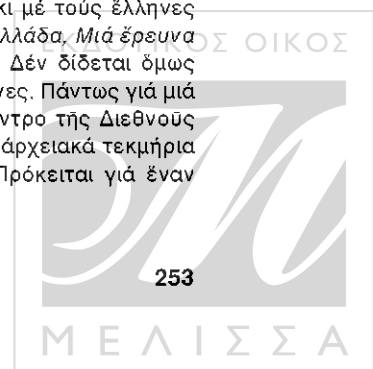
Τή χρονιά πού μάς πέρασε ό Νικόλας Κάλας είχε τήν τιμητική του. Χρειάστηκαν δέκα χρόνια από τό θάνατό του για νά ανακαλύψουν έκδότες, κριτικοί καί ιστορικοί τής λογοτεχνίας, τής φιλοσοφίας καί τής τέχνης, Τύπος καί κοινό, κείμενα πού γράφηκαν πρίν από μισό, σχεδόν, αιώνα.

Τό σημείωμα αυτό παρουσιάζει μιá έπιστολή του Λέων Τρότσκι πρós τόν Κάλας αναφορικά μέ τό βιβλίο του *Foyers d'Incendie* (Παρίσι 1938)¹. ‘Η έπιστολή αυτή, άγνωστη έως τώρα, βρίσκεται στό ‘Αρχείο Τρότσκι, στή Βιβλιοθήκη Χιοϋτον στό Πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ. Τό άρχείο αυτό είναι χωρισμένο σέ δύο τμήματα. Τό πρώτο περιέχει τά έγγραφα πού άφορούν τή δραστηριότητα του Τρότσκι στή Ρωσία έως τό 1930, όποτε έξορίστηκε στό έξωτερικό. Τό δεύτερο μέρος άφορά τά χρόνια τής έξορίας 1930-1940: Πριγκηπόνησος, Γαλλία, Νορβηγία καί τέλος Μεξικό από τά τέλη του 1936 έως τή δολοφονία στίς 21 Αύγουστου 1940. Αυτό τό δεύτερο μέρος περιέχει 86 περίπου ένδειξεις κειμένων έλληνικού ένδιαφέροντος (έκθέσεις καί έπιστολές έλληνικών τροτσκιστικών όργανώσεων ή καί ‘Ελλήνων καί ‘Ελληνοαμερικάνων όπαδών του καί άπαντήσεις)². Τό μέρος αυτό του άρχείου δέν ήταν προσσιτό στους έρευνητές πρίν από τό 1980, για λόγους άσφαλείας των προσώπων πού άναφέρονται σ’ αυτό. ‘Εξάλλου ήταν δύσκολη ή πρόσβαση καί εξαί-

Τό άρθρο αυτό, συντομευμένο, δημοσιεύτηκε στήν έφ. *Τό Βήμα*, 9 Αύγουστου 1998.

1. ‘Ελληνική έκδοση: *Έστίες Πυρκαγιάς*, Μετάφρ. Γιάννα Σαββίδου, Πρόλογος ‘Αλεξάνδρα Δελγιώργη, ‘Αθήνα, Gutenberg, 1997.

2. Λίγα έπιλεκτικά άποσπάσματα τής άλληλογραφίας του Τρότσκι μέ τούς Έλληνες ύποστηρικτές του δημοσιεύτηκαν στό *Τά άρχεία Τρότσκι για τήν ‘Ελλάδα, Μιά έρευνα της «Σοσιαλιστικής ‘Αλλαγής»*, ‘Αθήνα, Έκδόσεις «‘Αλλαγή», 1982. Δέν δίδεται όμως πλήρης εικόνα τής άλληλογραφίας καί των σχέσεων μέ τούς Έλληνες. Πάντως για μιá πλήρη εικόνα των Ελλήνων τροτσκιστών μέ τόν Τρότσκι καί τό κέντρο τής Διεθνούς άριστερης ‘Αντιπολίτευσης, θά πρέπει νά συνυπολογισθούν καί τά άρχειακά τεκμήρια στό Διεθνές ‘Ινστιτούτο Κοινωνικής ‘Ιστορίας του ‘Αμστερνταμ. Πρόκειται για έναν όγκώδη φάκελο, γύρω στίς 460 σελίδες.



Ἀντώνης Λιάκος

τίας τοῦ πλήθους τῶν ψευδωνύμων καί ἀκρωνυμίων προσώπων καί ὀργανώσεων ἀπὸ ὅλο τὸν κόσμο. Ὅταν τὸ ἀρχεῖο ἀνοιξε στοὺς ἐρευνητές, ἡ ἔρευνα διευκολύνθηκε χάρι στὴν ταξινόμηση καί στὴν καταλογογράφηση τοῦ ἀπὸ τὸν Ζάν Βάν Χάιγενουρτ, γραμματέα τοῦ Τρότσκι, καί ἀργότερα καθηγητὴ τῆς ἱστορίας τῆς μαθηματικῆς λογικῆς σέ ἀμερικανικά πανεπιστήμια³.

Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ γράφηκε στὰ γαλλικά, σέ γραφομηχανή, καί στὸ ἀρχεῖο σώζεται τὸ ἴσον τῆς, ἀποτυπωμένο μέ καρμπόν. Ὁ Λ.Τ. γράφει στὸν Κάλας εὐχαριστώντας τον γιὰ τὸ βιβλίο του. Δικαιολογεῖται γιὰ τὴν καθυστέρηση τῆς ἀπάντησης, καί τοῦ γράφει ὅτι διάβασε μερικά ἀποσπάσματα. Ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ προκύπτει ὅτι ὁ Κάλας ἔστειλε τὸ βιβλίο του στὸν Λ.Τ. μέσω τοῦ Ἀντρέ Μπρετόν. Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἐπιστολῆς θρῖσκεται στὶς κρίσεις τοῦ Λ.Τ. γιὰ τὸ βιβλίο, «βεβαιώθηκα ὅτι καταδιώκετε τὸν μυστικισμό», ἀλλὰ καί, εὐρύτερα, γιὰ τὸν ὑπερρεαλισμό: «εἶχα πάντοτε τὸ φόβο μήπως ὁ ὑπερρεαλισμός ἔχει κάποια κλίση πρὸς τὸν μυστικισμό». Ἡ τελευταία αὐτὴ κρίση, ἔχει ἰδιαίτερη σημασία. Ὁ Λ.Τ. ἦταν ἀρκετὰ ἀπομονωμένος ἐκείνη τὴν περίοδο. Οἱ δῖκες τῆς Μόσχας εἶχαν ἀποδεκατίσει τοὺς ὁπαδοὺς του, οἱ φασισμοὶ καί οἱ δικτατορίες εἶχαν πλήξει σοβαρά τίς τροτσικιστικὲς ὀργανώσεις στὴν Εὐρώπη. Ἡ νεοϊδρυμένη Τέταρτη Διεθνὴς ἀντιμετώπιζε διασπάσεις καί ἀποσκιρτήσεις, καί στὸν ἀμερικανικὸ τροτσισμό ἐμφανίστηκε μιὰ τάση (Μπάρναμ, Σάχτμαν, Ὕοτμαν) ποὺ ἔθετε σέ δοκιμασία τὸν ἴδιο τὸ μαρξισμό ὡς πολιτικὴ φιλοσοφία⁴. Εὐνόητο λοιπὸν ὅτι ὁ Τρότσκι δὲν ἐξέφραζε δημοσίως τοὺς φόβους καί τίς ἀντιρρήσεις του γιὰ τὸν ὑπερρεαλισμό. Δὲν ἠθελε προσθετεῖ ἀποξενώσεις ἀπὸ τοὺς λίγους φίλους ποὺ τοῦ εἶχαν ἀπομείνει. Καλλιεργήθηκε ἔτσι μιὰ ἀντίληψη συνάφειας ἀνάμεσα στὸν ὑπερρεαλισμὸ καί στὴ Διαρκὴ Ἐπανάσταση. Ἡ ἰδέα αὐτὴ ὀφείλεται στὸ κοινὸ μανιφέστο *Γιὰ μιὰ ἀνεξάρτητη ἐπαναστατικὴ τέχνη* ποὺ ὑπέγραψε ὁ Μπρετόν μέ τὸν Τρότσκι τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1939, λίγους μῆνες δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ στὸν Κάλας⁵. Τώρα γνωρίζουμε βέβαια ὅτι οἱ συζητήσεις ποὺ κατέληξαν στὴ συγγραφὴ τοῦ μανιφέστου αὐτοῦ, ἀνάμεσα στὸν Μπρετόν, τὸν Τρότσκι καί τὸν Μεξικανὸ ζωγράφο Ντιέγκο Ριβέρα, δὲν ἦταν χωρὶς σοβαρὲς διαφωνίες. Οἱ διαφωνίες τους μάλιστα περιστρέφονταν σέ ζητήματα ποὺ ἔθιγε ὁ Κάλας στὸ βιβλίο του. Σύμφωνα μέ τὴν Ἀνίτα Μπέρντμαν Φέφερμαν, βιογράφο τοῦ

3. Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὸν Τρότσκι εἶναι τεράστια. Μιὰ διεθνὴς ἐπισκόπηση, ἡ ὁποία ὅμως δὲν περιλαμβάνει ἐλληνικά ἔργα: Wolfgang Lubitz, *Trotsky Bibliography*, Μόναχο - Νέα Ὑόρκη - Λονδῖνο - Παρίσι, K. G. Saur, 1988.

4. Adam Westoby, Εἰσαγωγή στὸ Brunno Rizzi, *The Burocratization of the World. The USSR: Burocratic Collectivism*, Λονδῖνο - Νέα Ὑόρκη 1985, σ. 1-35 καί Λέων Τρότσκι, *Στὴν ὑπεράσπιση τοῦ Μαρξισμοῦ*, Μετάφρ. Θ. Θωμαδάκης - Η. Ροδίτη, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις «Ἀλλαγὴ», 1980.

5. Λέων Τρότσκι - Ἀντρέ Μπρετόν, *Γιὰ μιὰ ἀνεξάρτητη ἐπαναστατικὴ τέχνη*, Μετάφρ. Α. Φράγκα, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις «Ἀλλαγὴ», 1985.

Ο Τρότσκι γιά τόν Κάλας

Ζάν Βάν Χάιγκενourτ, οί συγγραφείς τοῦ Μανιφέστου διαφωνοῦσαν γιά τή σχέση καί τήν προτεραιότητα ὑποσυνειδήτου καί λογικῆς. Ὁ Τρότσκι ἐπέμενε στήν κυριαρχία τῆς λογικῆς πάνω στό ὑποσυνειδήτο, ἐνῶ ὁ Μπρετόν ὑποστήριζε τήν παράλληλη, καί ἀκόμη τήν ἀντιθετική τους πορεία⁶. Στό βιβλίο τοῦ Κάλας ἡ προβληματική αὐτή μεταφέρεται μέσα ἀπό τήν ἀντίθεση ὑποκειμενισμοῦ καί ἀντικειμενισμοῦ. Μέσα ἀπό τοὺς ὅρους αὐτοὺς ὁ Κάλας βρίσκεται πλησιέστερα στόν Τρότσκι, παρά στόν Μπρετόν. Γιά τό λόγο αὐτό ἐπομένως ἡ εὐαρέσκεια ποῦ τοῦ ἐκφράζει ὁ ἐξόριστος ἐπαναστάτης: «βεβαιώθηκα ὅτι καταδιώκετε τόν μυστικισμό, πράγμα ποῦ εἶναι διπλά παρηγορητικό».

Ἡ ἐπιστολή. Τά στοιχεῖα της: The Houghton Library, Trotskij collection, BMS Russ 13.1 (7470):

Coyacan, D.F., le 12 avril 1939

Cher Nicolas Calas

Le retard de ces lignes s'explique par mon désir de lire votre livre avant de vous écrire. Les derniers temps furent malheureusement extrêmement défavorables: maladie, visites, histoire avec mon petit-fils, etc.

Je n'ai fait qu'y jeter un coup d'oeil à deux ou trois reprises. Le livre m'intéresse beaucoup. J'ai constaté que vous faites la chasse au mysticisme, ce qui est doublement consolant: parce que notre époque est réactionnaire et parce que j'ai toujours eu l'appréhension que le surréalisme n'ait quelque inclination vers la mystique.

Mes meilleurs saluts à vous et à Breton

L.T.

Κογιοακάν, D.F., 12 Ἀπριλίου 1939

Ἀγαπητέ Νικόλα Κάλας

Ἡ ἀργοπορία αὐτῶν τῶν γραμμῶν ἐξηγεῖται ἀπό τήν ἐπιθυμία μου νά διαβάσω τό βιβλίο σας πρὶν σᾶς γράψω. Ὁ τελευταῖος καιρός ἦταν δυστυχῶς ἐξαιρετικά δυσμενής: ἀρρώστειες, ἐπισκέψεις, ἱστορίες μέ τόν ἐγγονό μου κτλ.

Δέν κατόρθωσα παρά νά ρίξω μιὰ ματιά σέ δύο ἢ τρία ἀποσπάσματα. Τό βιβλίο μέ ἐνδιαφέρει πολύ. Βεβαιώθηκα ὅτι καταδιώκετε τόν μυστικισμό, πράγμα ποῦ εἶναι διπλά παρηγορητικό. Γιατί ἡ ἐποχή μας εἶναι ἀντιδραστική καί γιατί εἶχα πάντοτε τό φόβο μήπως ὁ ὑπερρεαλισμός ἔχει κάποια κλίση πρὸς τόν μυστικισμό.

Τοὺς θερμότερους χαιρετισμούς μου σέ σᾶς καί στόν Μπρετόν

6. Ἀνίτα Μπέρντμαν Φέφερμαν, *Πολιτική, Λογική καί Ἔρωτας, Ἡ ζωὴ τοῦ Ζάν Βάν Χάιγκενourτ*, Μετάφρ. Λητώ Ἰωακειμίδου, Ἀθήνα, Ἐκκρεμές, 1997, σ. 219-221.

Ἀντώνης Λιάκος

Ἡ ἐπιστολή τοῦ Τρότσκι πρὸς τὸν Κάλας θέτει ὁρισμένα γενικότερα ζητήματα. Πρῶτο, ἓνα ζήτημα μεθόδου. Συχνὰ οἱ ἐξελίξεις καὶ τὰ ρεύματα πού ἐμφανίζονται στὸν ἑλληνικὸ πολιτισμικὸ ὀρίζοντα κρίνονται ὡς «μεταφορές» ἀπὸ τὸ κέντρο. Ἀναζητοῦνται ἐπομένως τὰ πρότυπα καὶ οἱ ἐπιδράσεις, καὶ αὐτὰ τίθενται σέ ἓνα ὑπόρρητο ἐρμηνευτικὸ πλαίσιο τὸ ὁποῖο λειτουργεῖ μέ δύο πόλους. Ἀπὸ ὧν τὸ πρότυπο, ὀργανικά δεμένο μέ τὴν κοινωνία πού τὸ παράγει, καὶ ἀπὸ κεῖ ἡ μίμησή του, συνήθως κακέκτυπη, ἀποσπασματική, λειψή. Τὸ ἴδιο μοτίβο ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὴν τρέχουσα συζήτηση περὶ ἑλληνικοῦ ὑπερρεαλισμοῦ: τί εἶναι ὁ γαλλικὸς ὑπερρεαλισμὸς καὶ τί δέν εἶναι ὁ ἑλληνικὸς. Λησμονήθηκε, ὡς φαίνεται, ἡ ἐπισήμανση τοῦ Κ. Θ. Δημαρά, ὁ ὁποῖος, ἀντιμετωπίζοντας παρόμοιους θεωρητικὲς ἔξεις γιὰ πολιτισμικά ρεύματα τοῦ 18ου αἰῶνα, θύμισε τὴ βιβλικὴ παραβολὴ γιὰ τὴ «διψῶσα ἔλαφο». Εἶναι ἡ δίψα τοῦ ἐλαφιοῦ πού τὸ ὁδηγεῖ στὴν πηγή, ἐπομένως οἱ «μεταφορές» ἔχουν τίς αἰτίες τους, καὶ αὐτές μᾶς ἐνδιαφέρουν κυρίως. Τὸ βιβλίο τοῦ Κάλας *Ἐστίες Πυρκαγιᾶς* γράφηκε ἐλάχιστο χρόνο μετὰ τὴν ἀναχώρηση τοῦ συγγραφέα ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Ἄν λογαριάσουμε ὅτι οἱ ἰδέες καὶ ἡ συγγραφή ἐνός βιβλίου θέλουν κάποιον χρόνο κυοφορίας, τότε μπορούμε νὰ συμπεράνουμε, χωρὶς μεγάλη αὐθαιρεσία, ὅτι ὁ ὀρίζοντας τῶν ἰδεῶν στὴν Ἑλλάδα τοῦ '30 δέν τρεφόταν μόνο ἀπὸ μετεωρόλιθους πού ἐπεφταν ἀπὸ ἄλλοῦ. Φυσικά ὁ Κάλας δέν εἶναι ἡ ἐνδειξη μέσων ὅρων ἀλλὰ ἡ ἐξαιρετικὴ ἐνδεικτικότητα.

Ἄν σταθοῦμε στὴ διαπίστωση αὐτὴ καὶ μάλιστα συγκρίνουμε, κατ' ἀνάλογια καὶ μέ προσεκτικὴ στάθμιση ὅλων τῶν διαφορῶν, τὴν περίπτωσιν τοῦ Κάλας μέ τὴν ἀντίστοιχὴν τοῦ Κορνήλιου Καστοριάδη, τοῦ Κώστα Ἀγελοῦ, τοῦ Κώστα Παπαϊωάννου, καὶ τοῦ Νίκου Πουλαντζά, δηλαδή μέ τὴν πρώτη ὁμάδα νεοελλήνων διανοουμένων πού ἐντάσσεται στὴ διεθνή République des Lettres, τότε θὰ πρέπει ἐνδεχομένως νὰ ξανασκεφτοῦμε τὴν ἑλληνικὴ ἐμπειρία. Δέν ἐκφράζεται βέβαια στὸ ἔργο τους μέ ὅρους ἐθνικῆς ἰδιαιτερότητας, ὅπως συνέβη μέ ἓναν ἄλλο ἰσοδύναμο διανοητὴ, τὸ Νίκο Σβορώνο, ἀλλὰ μέσω τῆς καθολικότητος τῶν ἐννοιῶν. Αὐτὴ ἐξασφάλισε ἄλλωστε τὴ διεθνή τους ἐνταξί. Ἀνήκουν ὅλοι τους ἀφετεριακά στὶς ἀποχρώσεις τῆς ἑλληνικῆς Ἀριστεράς, καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἐμπειρία ὑπῆρξε τὸ ὑπέδαφος καὶ τὸ σπερματικὸ στοιχεῖο τῆς σκέψης τους. Ἀ.χ. τὴν πολιτικὴν τὴν ἐνταξί στὸν τροτσκισμὸ καὶ τὴν ποιητικὴν στὸν ὑπερρεαλισμὸ ὁ Κάλας τὴν ἀπέκτησε στὴν Ἑλλάδα, ἀρκετὰ χρόνια πρὶν πάει στὸ Παρίσι. Ἐπομένως μέσω τοῦ ἔργου τους θὰ πρέπει νὰ ξανασκεφτοῦμε τὴν ἑλληνικὴ ἐμπειρία ὅχι μέ τούς ὅρους τῆς διπολικότητος πού ἀνέφερα, ἀλλὰ ὡς συστατικὸ στοιχεῖο τῆς κρίσης τῆς νεοτερικότητος καὶ ὡς ἐργαστήρι στὸ ὁποῖο δοκιμάστηκαν τὰ μεγάλα ζητήματα τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα: προσφυγικά κύματα καὶ ἐθνικὲς ἐκκαθαρίσεις, κρίση οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ τοῦ μεσοπολέμου, δικτατορία καὶ κατοχή, φασισμὸς καὶ ναζισμὸς, Ἀντίσταση, ἐπανάσταση καὶ ἐμφύλιος, πρακτικὲς σταλινικοῦ ὁλοκληρωτισμοῦ, ἀντικομμουνιστικὴ τρομοκρατία. Δέν εἶναι αὐτὴ ἡ ἱστορία τῆς εὐρωπαϊκῆς ἡπείρου τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα;

Ο Τρότσκι γιά τόν Κάλας

Τό δεύτερο ζήτημα πού προκύπτει από τήν ἐπιστολή ενός ἀνθρώπου τῆς πολιτικῆς σέ ἕναν ἄνθρωπο τῆς τέχνης, ἀφορᾷ τή σχέση ἀνάμεσα στούς δύο χώρους. Ἀλλά αὐτός ὁ συσχετισμός δέν μπορεῖ νά ἰδωθεῖ ἐξωτερικά, ἀλλά ἐσωτερικά. Πῶς οἱ ἴδιοι τόν ἀντιλαμβάνονταν τότε; Καί αὐτό ἀκριβῶς, τό ὁποῖο τεκμηριώνεται ἀπό τήν ἀνάγνωση τῶν *Ἑστιῶν Πυρκαγιᾶς*, δείχνει καί τήν καταστατική συνθήκη τοῦ κινήματος αὐτοῦ. Πρόκειται γιά μιά ἀπόπειρα ὀλικῆς σύνθεσης τέχνης καί πολιτικῆς, τῆς ὁποίας ἡ ἀνάγνωση μέ ὅρους σημερινούς, ὁδηγεῖ σέ παρανοήσεις. Ἀλλά αὐτή ἡ σχέση πρέπει νά ἰδωθεῖ σέ ἀντιπαραβολή, ὄχι ὅμως σέ ταύτιση, μέ τά βιογραφικά στοιχεῖα. Γιατί καθῶς μεταβάλλεται ἡ σχέση, μεταβάλλονται καί οἱ ὅροι πού τή συνθέτουν.

Ἡ σχέση τοῦ Κάλας μέ τόν τροτσκιστικό κύκλο προσώπων καί ἰδεῶν, πρίν ἀπό τήν ἀναχώρησή του ἀπό τήν Ἑλλάδα, ἔχει τεκμηριωθεῖ⁷. Γνωρίζουμε ἐπίσης τήν μακρά φιλική του σχέση μέ τόν Μιχάλη Ράπτη (Πάμπλο) ὡς τό τέλος τῆς ζωῆς τους. Ἡ διάρκεια τῆς σχέσης αὐτῆς τεκμηριώνεται καί ἀπό τή δημοσίευση ποιημάτων τοῦ Κάλας στό περιοδικό *Γιά τό σοσιαλισμό*, τό ὁποῖο ἐξέδιδε ὁ κύκλος τοῦ Πάμπλο στήν Ἀθήνα, ἀπό τό 1974 ὡς τό 1980. Ἀλλά ἡ σχέση αὐτή δέν ἦταν μονοσήμαντη, καί προπαντός χωρίς μετατοπίσεις. Τίς μετατοπίσεις αὐτές μπορούμε νά τίς δοῦμε μέσα ἀπό μιά ἄλλη βιογραφική σύνδεση.

Ποιές ἦταν οἱ σχέσεις τοῦ Κάλας μέ τόν Χάιγενουρτ, στόν ὁποῖο ἀναφερθήκαμε ἤδη; Ἀπό τή βιογραφία τῆς Φέφερμαν γνωρίζουμε ὅτι κατά τή διάρκεια τοῦ πολέμου καί μεταπολεμικά, ἀνῆκαν καί οἱ δύο σ' ἕναν κοινό κύκλο διανοομένων τῆς Νέας Ὑόρκης, καί ὅτι κοινό χαρακτηριστικό τους ἦταν ἡ ἀναθεώρηση τῶν προπολεμικῶν τους πεποιθήσεων. Μέ τήν εὐκαιρία μάλιστα τῆς ἐκατονταετηρίδας τῆς ἐκδόσης τοῦ *Κομμουνιστικοῦ Μανιφέστου* τῶν Μάρξ-Ἐγκελς (1848-1948), ὁ Χάιγενουρτ δημοσίευσε στήν ἐπιθεώρηση *Partisan Review* τό ἄρθρο «Ἰσολογισμός ἐνός αἰῶνα», τό ὁποῖο προκάλεσε αἴσθηση γιατί ἀπέρριπτε τό μαρξισμό ὡς βιώσιμη θεωρία. Ἡ Φέφερμαν ὑποθέτει ὅτι ὁ Κάλας, ὡς τακτικός συνεργάτης τοῦ περιοδικοῦ, ἦταν αὐτός ὁ ὁποῖος ἔφερε σέ ἐπαφή τόν Χάιγενουρτ μέ τό περιοδικό γιά νά δημοσιευτεῖ τό ἄρθρο. Ἀλλωστε ἐκτός τῶν ἄλλων συναντήσεων στούς κοινούς τους κύκλους καί στή δημοτική βιβλιοθήκη τῆς Νέας Ὑόρκης, ἐργάζονταν καί οἱ δύο γιά τή «Φωνή τῆς Ἀμερικῆς»⁸.

Πῶς σκεπτόταν ὅμως ὁ Κάλας αὐτές τίς μετατοπίσεις; Οἱ μελετητές τοῦ Κάλας, ὅπως ἄλλωστε καί τῶν ἄλλων ἐλλήνων ὑπερρεαλιστῶν, δέν λαμβάνουν ὑπόψη τους τίς μεγάλες μετατοπίσεις στίς συνειδήσεις πού προκάλεσε

7. Γιώργος Γιάνναρης, «Ἡ πολιτική πλευρά τοῦ Κάλας», π. *Ἡ λέξη*, τχ. 135, Ἰούλιος-Αὐγουστος 1981, σ. 417-420· Παναγιώτης Νοῦτσος, *Ἡ σοσιαλιστική σκέψη στήν Ἑλλάδα ἀπό τό 1875 ὡς τό 1974*, τ. Γ', Ἀθήνα, Γνώση, 1993, σ. 215-219, 649-651 καί Σ. Α. Μπαφαλοῦκος, «Ὁ πολιτικός Νικόλας Κάλας», π. *Διαθάζω*, τχ. 387, 1998, σ. 158-161.

8. Α. Μπέρντμαν Φέφερμαν, ὁ.π., σ. 288.

Ἀντώνης Λιάκος

ὁ Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος καί τά περί αὐτόν. Οἱ ἄνθρωποι ἄλλαξαν, καί ὄχι μόνο οἱ Ἕλληνες ὑπερρεαλιστές. Ὁ Πόλεμος ἦταν ἡ ταφόπλακα τῶν πρωτοποριῶν. Ἄλλαξε τό σχῆμα μέσα ἀπό τό ὁποῖο οἱ πρωτοπορίες ἀντιλαμβάνονταν τόν κόσμον καί τό μέλλον του κατά τόν μεσοπόλεμο. Ἀλλά οἱ ἀλλαγές αὐτές δέν ἦταν ὀριστικές. Ὅπως δείχνει καί ἡ βιογραφία τοῦ Χάιγενουρτ, στή διακύμανση τῶν ἰδεῶν ὑπῆρχε ἡ σταθερά τῶν προσωπικῶν σχέσεων ἀλλά καί ἡ ἐπαναπροσέγγιση μέ τό νεανικό παρελθόν, ἀπό μιά ἐποχή καί πέρα. Πρόκειται γιά μιά τρυφερή, καί ἐνδεχομένως νοσταλγική ἐνασχόληση μέ τό νεανικό διαμορφωτικό παρελθόν πού ἐπαναφέρει τή σχέση τέχνης καί πολιτικῆς. Ὅχι ὅμως στό πεδίο τῆς δράσης, ἀλλά τῆς ἱστορίας. Πιθανόν γι' αὐτό, σ' ἓνα ἀπό τά ὕστερα ποιήματά του ὁ Κάλας ἔχει γράψει:

*Ἄς μείνω κάπως ἀπόξω ἀπό τό θέατρο
Τοῦ Εὐριπίδη καί τοῦ Φρόντ.
Ἐξω ἐντελῶς ἀπό μονισμούς ἄθεους καί μή
Θέλω ρόλο δίχως δείχτες ρολογιοῦ
καταφεύγω στήν Ἱστορία
ἄραγε μάς θέλει;⁹*

Ἀντώνης Λιάκος

9. Νικόλας Κάλας, *Ὁδός Νικήτα Ράντου*, Ἀθήνα 1977, σ. 145.



Έρευνητικά προγράμματα

‘Η γένεση της μοντέρνας πολιτισμικής όρολογίας στis γλώσσες της Νοτιοανατολικής Εύρώπης: ή ελληνική περίπτωση

‘Η Βαλκανική Έπιτροπή της Αύστριακής ‘Ακαδημίας των ‘Επιστημών (Balkankommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften) έχει συμπεριλάβει μέσα στα πλαίσια των έρευνητικών της δραστηριοτήτων την έρευνα της γένεσης και εξέλιξης της πολιτισμικής όρολογίας (Zivilisations-terminologie) στis γλώσσες της Νοτιοανατολικής Εύρώπης¹. Για την επίτευξη ενός τέτοιου στόχου απαιτείται μακροπρόθεσμος σχεδιασμός και συνεργασία μεταξύ έπιστημόνων σέ διεθνές επίπεδο. Πρόκειται για αντικείμενο πού έχει έρευνηθεί μέχρι στιγμής ελάχιστα, ιδιαίτερα σέ συγκριτική βάση. ‘Η συστηματική μελέτη του αναμένεται νά αποδώσει σημαντικά συμπεράσματα για τούς τομείς της πολιτισμικής ίστορίας και της ίστορίας των ίδεων, καθώς και για την έφαρμοσμένη συγκριτική γλωσσολογία. ‘Απαραίτητη προϋπόθεση για τή διεξαγωγή της έρευνας μέ τρόπο πού νά ανταποκρίνεται όχι μόνο στis χρήσεις του ύλικού πού θά προκύψει όπως διαγράφονται σήμερα, αλλά και σέ μελλοντικούς σχεδιασμούς θεωρήθηκε ή δημιουργία ήλεκτρονικής τράπεζας πληροφοριών. Στόχος είναι νά διευκολυνθούν έρευνες όχι μόνο των συνεργατών του άρχικού προγράμματος, αλλά και όποιουδήποτε έρευνητή θελήσει μελλοντικά νά καταπιαστεί μέ παρόμοια θέματα, ανεξαρτήτως της έδρας των δραστηριοτήτων του.

Ός πρώτο βήμα ή Βαλκανική Έπιτροπή όρισε τή δημιουργία ενός άρχείου πληροφοριών, μέσω της αποδελτίωσης πηγών πού έχουν παίξει σημαντικό ρόλο στη δημιουργία της πολιτισμικής όρολογίας στis διάφορες γλώσσες της Νοτιοανατολικής Εύρώπης. Τό πρόγραμμα-πιλότος περιέλαβε δύο ύπο-

1. Τό πρόγραμμα, διάρκειας καταρχήν δύο ετών (Σεπτέμβριος 1995 - Αύγουστος 1997), χρηματοδοτείται από τό αύστριακό ‘Ιδρυμα Ένίσχυσης της Έπιστημονικής Έρευνας (Fonds zur Förderung der Wissenschaftlichen Forschung).

Άγαθοκλής Άζέλης - Ιωάννης Καραχρήστος

προγράμματα, πού αφορούν μία γλώσσα πού εξέλιχθηκε στή νεότερη εποχή στά πλαίσια της Αύστρουγγαρίας (Κροατικά) καί μία γλώσσα πού μιλούσαν ύπηκοοι της Όθωμανικής Αύτοκρατορίας (Έλληνικά). Ός κατάλληλο χρονικό όριο γιά τήν άρχή της έρευνας τέθηκε τό 6^ο μισό τοῦ 18ου αιώνα, όταν πνευματικά ρεύματα στά πλαίσια τοῦ διαφωτισμοῦ άρχικά καί τοῦ ρομαντισμοῦ στή συνέχεια, αλλά καί διοικητικές καί οίκονομικές μετατροπές έντός τῶν πολυεθνικῶν κρατῶν της περιοχῆς έπηρεάζουν τήν εξέλιξη της γλώσσας καί θέτουν τά θεμέλια γιά τή δημιουργία της πολιτισμικῆς όρολογίας στά πλαίσια τῶν μετέπειτα έθνικῶν κρατῶν.

Τό έλληνικό τμήμα τοῦ προγράμματος σχεδιάστηκε μέ στόχο μιά μεταγενέστερη χρήση τοῦ ύλικοῦ, ὥστε νά άπαντηθοῦν έρωτήματα της ιστορίας τῶν ίδεῶν αλλά καί της ιστορικῆς ανθρωπολογίας. Η άποδελτίωση καί καταγραφή ὅμως έγινε μέ κριτήριο τή διευκόλυνση της πρόσβασης τοῦ ύλικοῦ καί από άλλες ὀπτικές γωνίες.

Τό πρόγραμμα έχει ὡς στόχο μιά ποσοτική διεύρυνση τῶν γνώσεών μας γιά τή γλωσσική εξέλιξη μιᾶς βαλκανικῆς γλώσσας σέ μιά εποχή άνατροπῆς παραδοσιακῶν δομῶν καί συσσωρευμένης εἰσαγωγῆς νεωτερισμῶν. Σέ αντίθεση μέ αναλυτικές λεξικογραφικές μελέτες ένός κειμένου ἢ ένός συγγραφῆς, ὅπως οἱ συμφραστικοί πίνακες γιά κείμενα της Βυζαντινῆς δημῶδου² καί της Κρητικῆς λογοτεχνίας³ ἢ της έλληνικῆς ποίησης⁴, αλλά καί κειμένων πού αφορούν τήν περίοδο πού καλύπτει τό πρόγραμμα (Κοδρικᾶς⁵, Μακρυγιάννης⁶, Μοσχοπολίτης⁷, πρόλογοι κειμένων θετικῶν έπιστημῶν⁸ κλπ.), έπι-

2. Roderick Beaton - James Kelly - Τίνα Λεντάρη, *Πίνακας Συμφραζομένων τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτη. Σύνταξη Ε'*, Ἡράκλειο 1995.

3. Ντία Φιλιππίδη, *Η Θυσία τοῦ Ἀθραάμ στόν Ὑπολογιστή*, Ἀθήνα 1986.

4. Γιά παράδειγμα τοῦ Κάλβου, τοῦ Σολωμοῦ, τοῦ Καβάφη, τοῦ Ἐλύτη, τοῦ Σεφέρη. Βιβλιογραφική καταγραφή βλ. στά Π. Σ. Πίστας, «Προβλήματα έκτίμησης τοῦ λεξικολογικοῦ πλούτου τῶν ποιητικῶν κειμένων», *Ἀφιέρωμα στόν καθηγητή Λίνο Πολίτη*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 403-425, καί Maria A. Stassinopoulou, «Zum Stand der neugriechischen Lexikographie», *Indogermanische Forschungen*, τ. 92, 1987, σ. 264-272.

5. Ἀλεξάνδρα Σφοῖνη, «Λεξιλόγια καί Διαφωτισμός: Οἱ Ἐφημερίδες τοῦ Π. Κοδρικᾶ», *Νεοελληνική Παιδεία καί Κοινωνία. Πρακτικά Διεθνοῦς Συνεδρίου άφιερωμένου στή μνήμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρά*, Ἀθήνα 1995, σ. 195-220.

6. Ν. Ι. Κυριαζίδης, Ν. Ι. Καζάζης, J. Bréhier, *Τά Ἑλληνικά τοῦ Μακρυγιάννη μέ τόν ὑπολογιστή. A tagged concordance and other indices of the opera omnia of Makriyannis*, Ἀθήνα 1988.

7. Agathoklis Azelis, «Versuche zur Verschriftlichung des Aromunischen um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert», π. *Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich*, τ. 10, 1995, σ. 73-83.

8. Θ. Μπεχράκης - Ρ. Νικολαΐδης, *Στατιστική άνάλυση λεξικῶν δεδομένων. Οἱ πρόλογοι βιβλίων τῶν θετικῶν έπιστημῶν της περιόδου τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Πρόλογος J. P. Benzecri, Ἀθήνα 1990.

Ἡ γένεση τῆς μοντέρνας πολιτισμικῆς ὁρολογίας

διώκουμε τὴν καταγραφή ὑλικοῦ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ γραμματολογικὸ εἶδος τοῦ κειμένου καὶ τὴ συγκέντρωση μεγάλων συνόλων δεδομένων. Πιστεύουμε ὅτι μπορεῖ ἔτσι ἐν μέρει νὰ ξεπεραστεῖ ἡ ἄλλειψη σύγχρονης λεξιλογικῆς ὑποδομῆς γιὰ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀπὸ τὸν 18ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς, ὥστε νὰ περιοριστεῖ ὁ συχνὰ ὑποθετικὸς ὡς καὶ αὐθαίρετος χαρακτήρας ποὺ ἀναγκαστικά παρουσιάζουν τὰ συμπεράσματα τῶν σχετικῶν μελετῶν, ἐφόσον δὲν ὑπάρχουν καταγραμμένες καὶ κωδικοποιημένες γλωσσικὲς νόρμες (βλ. γιὰ παράδειγμα τὴ συχνή χρήση τοῦ ὅρου «μικτὴ» γιὰ τὴν περιγραφή κειμένων ποὺ ἀπέχουν σημαντικὰ μεταξὺ τους ὡς πρὸς τὸ γλωσσικὸ ἐπίπεδο).

Ἡ γλωσσολογία ὡς τώρα δὲν ἔχει ἐξετάσει τὴ διαδικασία συγκρότησης καὶ ἐξέλιξης τῶν ἐθνικῶν γλωσσῶν στὴ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη ἀπὸ τὸν 18ο αἰῶνα καὶ μετὰ σὲ συγκριτικὴ θάση. Οἱ γλωσσικὲς ἰδεολογίες ποὺ στόχευαν στὴν ἐθνικὴ ἀφομοίωση καθόρισαν ὡς ἓνα βαθμὸ καὶ τὰ θέματα ποὺ ἀπασχόλησαν τοὺς μελετητὲς τῶν ἐθνικῶν γλωσσῶν. Θέματα ὅπως ἡ γλωσσικὴ ὁσμωση ποὺ ξεπερνά τὰ ὅρια τῶν γλωσσικῶν κοινοτήτων κέντρισαν τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἀπέδωσαν καρποὺς μόνον στὰ πλαίσια μιᾶς ἀντίληψης ποὺ ἐπιθυμοῦσε νὰ ἀποκαθάρει τὴ γλῶσσα ἀπὸ δάνεια⁹. Ἀκριβῶς ὁμως ἡ ἐπικέντρωση τοῦ ἐνδιαφέροντος σὲ φαινόμενα γλωσσικῆς σύγκλισης ἢ ἀπόκλισης καὶ μάλιστα σὲ εὐρύτερες γεωγραφικὲς περιοχές, οἱ ὁποῖες χαρακτηρίζονται ἀφενὸς ἀπὸ γλωσσικὴ ποικιλία, ἀφετέρου ὁμως ἔχουν κάποια κοινὰ πολιτιστικά χαρακτηριστικά, ἐπιτρέπει τὴ μελέτη τῆς ἐξέλιξης τῆς γλώσσας μέσα στὰ πλαίσια τῆς συγκριτικῆς γλωσσολογίας καὶ ταυτόχρονα θέτει τὸ θεμέλιο γιὰ μιὰ πολιτισμικὴ ἱστορία τῆς γλώσσας. Μέσα ἀπὸ τὴ γλωσσικὴ ὁδὸ μποροῦν νὰ μελετηθοῦν ἡ ἀντίληψη τοῦ ἄλλου, ἡ ὑπερεθνικὴ πολιτιστικὴ ἀφομοίωση, οἱ ἐπαφές καὶ οἱ ἐπιρροές ἀπὸ ἄλλα πολιτισμικὰ μοντέλα, παράγοντες ποὺ σαφῶς ἐπηρέασαν τὴ ζωὴ τῶν λαῶν τῆς περιοχῆς, καὶ ποὺ στοὺς παρελθόν, ἐξαιτίας ἐνὸς ἐθνικιστικὰ προσανατολισμένου ρομαντισμοῦ καὶ ἐνὸς θετικισμοῦ προσερχόμενου ἀπὸ τίς φυσικὲς ἐπιστῆμες, δὲν εἶχαν θεωρηθεῖ ἄξια προσοχῆς. Ταυτόχρονα ἡ ἐμφάνιση σὲ διαφορετικὰ γλωσσικὰ ἐπίπεδα καὶ ποικίλους χρήστες –καὶ ἐδῶ πιστεύουμε ὅτι ἡ σημασία μιᾶς πολυσχιδοῦς συλλογῆς δεδομένων εἶναι ζωτικὴ– ποικίλων λεξιλογικῶν ἐκφάνσεων μιᾶς ἔννοιας ἢ ἐνὸς λεξιλογικοῦ πεδίου ἐπιτρέπει τὴν παρακολούθηση καὶ ἔνταξη στὴν ἱστορικὴ εἰκόνα τοῦ παρελθόντος φαινομένων ὅπως ἡ

9. Γιὰ τὰ Ἑλληνικά βλ. τὴ σύμφωνη μὲ δεδομένες γλωσσικὲς ἀντιλήψεις τοῦ 18ου αἰῶνα στάση τοῦ Ἀδαμάντιου Κοραΐ. Ἐνδεικτικὰ βλ. Ἀδ. Κοραΐς, *Ἦλη Γαλλο-γραικικοῦ Λεξικοῦ*, Ἐπιμ. Ἰ. Ἀλκίης Ἀγγέλου, Ἀθήνα 1994, σ. 31-32. Σημαντικὴ συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ δανεισμοῦ ὡς δημιουργικοῦ γλωσσικοῦ φαινομένου στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀποτελεῖ ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Μανώλη Τριανταφυλλίδη, *Die Lehnwörter der mittelhellenischen Vulgärliteratur*, Στρασβούργο 1909. Γιὰ τὴ γλωσσικὴ λειτουργία τῆς νεολογίας βλ. Α. Ἀναστασιάδη-Συμεωνίδη, *Ἡ νεολογία στὴν κοινὴ νεοελληνικὴ*, Θεσσαλονίκη 1986.

Άγαθοκλής Αζέλης - Ιωάννης Καραχρήστος

άσύγχρονη αποδοχή ή απόρριψη νεωτερισμών από διάφορα κοινωνικά στρώματα.

Γιά τὰ πολλαπλά ἐρεθίσματα πού προσφέρει ἡ μελέτη τοῦ λεξικοῦ μιάς γλώσσας στόν ἱστορικό ἀρκεῖ νά ἀναφερθοῦμε ἐδῶ στήν πρωτοπόρα μελέτη τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ στήν ἐπανεκδόση τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Στέφανου Κουμανούδη¹⁰ (καί γενικότερα στήν «ἐπίσκεψη» τῶν ὀνομάτων στήν ὁποία συχνά ἐπανερχόταν¹¹) καί στή μονογραφία τῆς Μαρίας Δητσα¹², πού δυστυχῶς δέ βρῆκε συνεχιστές. Τίς μεθοδολογικές ἐπιλογές τοῦ ἐλληνικοῦ μέρους τοῦ προγράμματος ἐπηρέασε ὁ καταρχήν σχεδιασμός ἀλλά καί ἡ ἐξέλιξη στήν πορεία τοῦ ὀκτάτομου λεξικοῦ *Geschichtliche Grundbegriffe*¹³ (Θεμελιώδεις ἱστορικές ἐννοιες) στό ὁποῖο ἐξετάζεται, σέ ἐκτενεῖς μελέτες, ἡ σημασιολογική ἐξέλιξη 130 βασικῶν ἐννοιῶν (π.χ. διαφωτισμός, ἱστορία, κράτος) καί κατ' ἐπέκταση λεξιλογικῶν πεδίων πού ἀφοροῦν τήν πολιτική καί κοινωνική διάσταση τῆς γλώσσας. Ἐνῶ ὅμως δανειστήκαμε τήν ἰδέα τῆς χρησιμοποίησής ὅσο τό δυνατόν περισσότερων ἐκδοσθέντων πηγῶν, ἀποφασίσαμε νά μήν περιορίσουμε ἐκ τῶν προτέρων τίς πρός μελέτη ἐννοιες, ἀλλά νά ἀφήσουμε νά προηγηθεῖ ἕνα στάδιο καταγραφῆς μεγάλου ἀριθμοῦ λέξεων καί ἐννοιῶν. Μελέτες σημαντικῶν ἐπιμέρους σημασιολογικῶν πεδίων, ὅπως αὐτά θά ἀποκρυσταλλωθοῦν στήν πορεία τῆς ἔρευνας, ἐλπίζουμε πῶς θά ἀκολουθήσουν.

Στή συνέχεια θά περιγράψουμε τό ἐπιμέρους τμήμα τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος πού ἀφορᾶ τήν ἐλληνική περίπτωση. Τό πρόγραμμα αὐτό ἐκπονεῖται στό Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν καί Νεοελληνικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης, σέ συνεργασία μέ τή Βαλκανική Ἐπιτροπή τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν. Τό σχεδιασμό του ὀφείλει στήν ἔμπνευση καί ἐπιμονή τοῦ ἐκλιπόντος καθηγητῆ τῆς ἑδρας Νεοελληνικῶν Σπουδῶν τοῦ Ἰνστιτούτου Gunnar Hering. Τό πρόγραμμα λειτούργησε στήν πρώτη του δίχρονη φάση (Σεπτέμβριος 1995 - Αὐγούστος 1997) ὑπό τήν ἐποπτεία τοῦ διευθυντῆ τῆς Βαλκανικῆς Ἐπιτροπῆς, σλαβολόγου Radoslav Katičić. Ἐπιστημονικοί συνεργάτες τοῦ ἐλληνικοῦ μέρους ἦταν οἱ μεταπτυ-

10. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Λεξικογραφία καί ἰδεολογία», Προλεγόμενα στήν ἐπανεκδόση τοῦ ἔργου τοῦ Σ. Α. Κουμανούδη, *Συναγωγή νέων λέξεων ὑπό τῶν λογίων πλασθεῖσων ἀπό τῆς ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, Ἀθήνα 1980, σ. ix-Lxix.

11. Ἐμμανουήλ Φραγκίσκος, «Ἡ τῶν ὀνομάτων ἐπίσκεψις», στό *Ἐπιστημονική Συνάντηση στή Μνήμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ*, Ἀθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1994, σ. 87-92.

12. Μαρίας Δητσα, *Νεολογία καί Κριτική. Νεόπλαστοι λογοτεχνικοί ὅροι ἀπό τή «Συναγωγή» τοῦ Σ. Α. Κουμανούδη*, Ἀθήνα 1988.

13. *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Ἐπιμ. Otto Brunner, Werner Conze καί Reinhart Koselleck, τ. 1 (A-D), τ. 2 (E-G), τ. 3 (H-Me), τ. 4 (Mi-Pre), τ. 5 (Pro-Soz), τ. 6 (St-Vest), τ. 7 (Verw-Z), τ. 8/1,2 (Register), Στουτγάρδη 1972-1977.

Ἡ γένεση τῆς μοντέρνας πολιτισμικῆς ὁρολογίας

χιακοί φοιτητές τοῦ Ἰνστιτούτου Ἀγαθοκλῆς Ἀζέλης καί Ἰωάννης Καραχρήστος καί συντονίστρια, ἀπό τήν πλευρά τοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καί Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, ἡ Μαρία Α. Στασινοπούλου.

Γιά τό ἑλληνικό μέρος ἐπιλέχθηκαν ὡς κρίσιμη χρονική περίοδος τά χρόνια 1780 ὡς 1864. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ ἐρευνώμενη περίοδος, ξεκινώντας ἀπό τό διαφωτισμό, περιλαμβάνει τήν ἐπανάσταση καί τήν πρώτη περίοδο τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, μέχρι τό τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Ὁθωνα καί τήν ψήφιση τοῦ νέου συντάγματος.

Ἡ μελέτη τῆς πολιτισμικῆς ὁρολογίας στήν ἑλληνική περίπτωση εἶναι ἰδιαίτερα σημαντική τόσο καθεαυτή, ὅσο καί ὡς παράγων σύγκρισης μέ τίς ἄλλες γλώσσες τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης γιά τούς ἐξῆς λόγους: Ἡ ἑλληνική γλώσσα, ἐκτός τοῦ ὅτι εἶναι ἡ παλαιότερη συνεχῶς ὁμιλούμενη καί γραφόμενη γλώσσα τῶν Βαλκανίων, γνώρισε καί μεγάλη διάδοση ἀνάμεσα σέ μὴ ἑλληνικούς πληθυσμούς καί ἐπηρέασε ποικίλους τομείς τῆς ζωῆς τους. Ἦταν ἡ γλώσσα τοῦ ἐμπορίου κατὰ τήν ὕστερη περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, τόσο στόν βαλκανικό χώρο, ὅσο καί στίς παροικίες στό χώρο τῆς Ἀψβουργικῆς Μοναρχίας, πού εἶχαν συγκροτηθεῖ ἀπό πληθυσμούς προερχομένους ἀπό τό χώρο τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Λειτουργοῦσε ὡς γλώσσα τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας στά Βαλκάνια, καθὼς καί ὡς γλώσσα τῆς διοίκησης στίς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες μέχρι τό 1821. Τέλος δέν πρέπει νά παραβλέψει κανεῖς ὅτι διετέλεσε γλώσσα τῆς ἐκπαίδευσης στήν περιοχή τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης μέσω τῶν ἑλληνικῶν σχολείων καί ὅτι μέσω τῆς ἑλληνοφωνῆς βιβλιοπαραγωγῆς ἔπαιξε σέ μεγάλο βαθμό τό ρόλο διαμεσολαθητῆ τῶν ἰδεῶν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ καί σέ μὴ ἑλληνικές ἐλίτ, ἐνῶ παράλληλα ἔδωσε ἀφορμή γιά μετέπειτα συζητήσεις καί ἀντιπαράθεσεις κατὰ τή διαδικασία δημιουργίας ἐθνικῆς συνείδησης σέ ὀρισμένες ἀπό τίς παραπάνω περιοχές¹⁴.

Ἐκτός ἀπό τίς πιθανές ἐπιρροές πού ἄσκησε σέ ἄλλες περιοχές τῶν Βαλκανίων ἡ ἑλληνική γλώσσα γενικά καί ἡ πολιτισμική τῆς ὁρολογία εἰδικότε-

14. Γιά τή Βουλγαρία βλ. Nadja Danova, «Λεξικογραφία καί ἰδεολογία. Ἡ περίπτωση τοῦ Constantin Fotinov (1785-1858)», στό *Νεοελληνική Παιδεία καί Κοινωνία*, ὁ.π., σ. 227-234· Gunnar Hering, «Neofit Rilski in Samokov 1828: Bemühungen um die Herausgabe einer frühen Fassung seines Griechisch-Bulgarischen Wörterbuchs», στό *Dokladi 3 Savremeneni Bălgarski Ezik, Vtori Mezdubaroden Kongres po Bălgaristika*, Sofia, 23 maj 3 juni 1986 g. Balgarska Akademija na naukite, Σόφια 1987, σ. 48-58. (= Gunnar Hering, *Nostos, Gesammelte Schriften zur Südosteuropäischen Geschichte*, Ἐπιμ. Maria Stassinopoulou, Φραγκφούρτη, Βερολίνο, Βέρνη κ.ά. 1995, σ. 177-187). Γιά τή Σερβία καί τήν Κροατία Ivan Popović, «Zum Spracheinfluss der orthodoxen Griechen auf jugoslavische Katholiken», στό Johannes Irmscher, Hans Ditten, Maria Mineemi (ἐπιμ.), *Probleme der Neugriechischen Literatur*, Βερολίνο, [Berliner Byzantinistische Arbeiten, τ. 15], 1960, τ. II, σ. 40-47.

ρα, ή μελέτη της δημιουργίας της ελληνικής πολιτισμικής όρολογίας έχει και αυτόνομη αξία, δεδομένου ότι άπαντά και σέ έρωτήματα καθαρά ελληνικά. Ός τέτοια αναφέρουμε έδω τή μελέτη της διοικητικής λ.χ. όρολογίας πού αναπτύχθηκε μέσα στίς κοινότητες της Τουρκοκρατίας, καθώς και τή βαθμιαία έγκατάλειψη ή μετεξέλιξη της, έτσι ώστε νά ανταποκρίνεται στίς ανάγκες του νεοδημιούργητου κράτους, τήν κατασκευή όρων ίκανών νά περιγράψουν τούς νέους θεσμούς πού πλαισιώνουν τό νεοελληνικό κρατικό μόρφωμα, τή συζήτηση γιά τό γλωσσικό ζήτημα, τή σχέση της γλώσσας του ελληνικού κράτους μέ τή γλώσσα της όθωμανικής περιόδου, τήν αντίληψη περί έθνους, τήν πρόσληψη του χώρου του ελληνικού έθνους, αλλά κυρίως του χρόνου, τήν πρόσληψη του παρελθόντος, κυρίως του αρχαίου. Σημαντικό ρόλο σέ αυτά τά συμφραζόμενα παίζει ή μελέτη των έπιρροών, τόσο άπό τήν Άνατολή, μέσω της όθωμανικής κυριαρχίας, όσο και άπό τή Δύση, είτε λόγω των ιταλικών κυριαρχιών, είτε εξαιτίας της έπαφής μέ τή δυτική διάνοηση κατά τήν περίοδο του διαφωτισμού.

Σέ αυτό τό σημείο όμως είναι καιρός νά αναφερθοΰμε στό πώς άντιλαμβανόμαστε τόν όρο πολιτισμική όρολογία. Κατά τή γνώμη μας πρόκειται γιά μιά εύρεία έννοια πού πρέπει νά περιλαμβάνει όλους τούς τομείς της άνθρωπινης δραστηριότητας οί όποιοι υπόκεινται στην κατηγορία της ιστορικότητας, άπό τό έπίσημο, κρατικό έπίπεδο, μέχρι τήν καθημερινή ζωή. Συνοπτικά περιλαμβάνει τίς ακόλουθες ένότητες: 1. Δίκαιο, διοίκηση και πολιτική. 2. Έπιστήμη, τεχνική, τεχνολογία. 3. Τέχνη, λογοτεχνία. 4. Έμπόριο. 5. Καθημερινή ζωή, όπου περιλαμβάνονται τομείς όπως διατροφή, ένδυμασία, κατοικία, διασκέδαση, έθιμα, κοινωνική συμπεριφορά και κοινωνικές σχέσεις.

Ένώ στό έπίπεδο του σχεδιασμού ή εύρεία σύλληψη του όρου έπιτρέπει μιά εύρεία και περιεκτική μελέτη του φαινομένου, στό έπίπεδο της πρακτικής έφαρμογής είναι δυνατό νά δημιουργήσει προβλήματα, στα όποια θά αναφερθοΰμε άμέσως.

Η πρώτη περίοδος της έργασίας μας στό έρευνητικό πρόγραμμα γιά τή δημιουργία ελληνικής πολιτισμικής όρολογίας χωρίζεται, όσον άφορά τήν σκοποθεσία, σέ δύο άνισα χρονικά τμήματα. Αρχικά (άπό τό Σεπτέμβριο του 1995 ως τό Φεβρουάριο του 1996) έργαστήκαμε διερευνητικά, άποδελτιώνοντας όρους πού άνήκουν σέ όλα τά πεδία πού αναφέρθηκαν παραπάνω. Υπό αυτή τήν όπτική γωνία άποδελτιώθηκε τό περιοδικό Λόγιος Έρμής, τό κοινοτικό άρχείο της Ύδρας και τό Λεξικόν ελληνικόν και γαλλικόν του Σκαρλάτου Βυζάντιου. Τά τρία αυτά έργα άπέδωσαν συνολικά 8.224 έγγραφές. Σέ άντίθεση μέ τήν προσέγγιση άπό τή σκοπιά της νεολογίας, δέν καταγράφηκαν μόνο νεολογισμοί, αλλά όσες λέξεις θεωρήσαμε ότι άπτονται των πολιτισμικών κατηγοριών πού περιγράψαμε, άνεξάρτητα άπό τήν έτυμολογία τους και τή διάρκεια παρουσίας τους στην ελληνική γλώσσα. Στόχος της έρευνας σ' αυτό τό στάδιο ήταν, έκτός των άλλων, και ό έλεγχος και ή πιθανή άναδιαμόρφωση των μεθοδολογικών μας έργαλείων. Τό πρόβλημα πού

Ἡ γένεση τῆς μοντέρνας πολιτισμικῆς ὁρολογίας

προέκυψε εἶχε σχέση με τό πλῆθος τῶν ἐννοιολογικῶν πεδίων πού ἔπρεπε νά ἀποδελτιωθοῦν, προκειμένου νά καλυφθοῦν καί οἱ τέσσερις ἐνότητες πού ἀναφέρθηκαν πῶς πάνω, γεγονός πού θά περιορίζε σημαντικά τόν ὄγκο τοῦ ὕλικου πού, μέ τά μέσα πού εἶχαμε στή διάθεσή μας, ἦταν δυνατό νά ἀποδελτιωθεῖ. Ἐκτός αὐτοῦ ἡ ἐπιλογή τῶν πρὸς ἀποδελτίωση πηγῶν ἦταν δύσκολη, μιά καί θά ἔπρεπε νά λαμβάνει ὑπόψη τῆς ἑνα μεγάλο ἀριθμό πηγῶν ἀνομοιογενῶν μεταξύ τους, ἀπό νομοθετικά κείμενα μέχρι ὁδηγούς μαγειρικῆς, ἔτσι ὥστε νά καλύπτονται ὅλες οἱ κατηγορίες ἐννοιῶν πού περιλαμβάνονταν στόν ἀρχικό σχεδιασμό. Ἡ πρόταση νά χρησιμοποιηθεῖ σαρωτή (scanner) ἐγκαταλείφθηκε λόγω τῶν δυσκολιῶν πού δημιουργοῦσε ἡ τυπογραφική ποικιλία τῶν κειμένων στή μετατροπή τῆς εἰκόνας σέ ἀναγνώσιμο κείμενο¹⁵. Ἐφόσον μάλιστα στόχος δέν εἶναι κατά κύριο λόγο ἡ ὑφολογική προσέγγιση τῶν κειμένων μέ τή βοήθεια στατιστικῶν δεδομένων, ἀλλά ἡ παρουσία δεικτῶν γλωσσικῶν καί εὐρύτερα πολιτισμικῶν ἐξελίξεων σ' αὐτά, προτιμήσαμε τή συστηματική ἀποδελτίωση.

Γι' αὐτούς τούς λόγους ἀποφασίσαμε νά ἐπικεντρώσουμε τήν προσοχή μας σέ ἕνα μέρος ἀπό αὐτές τίς κατηγορίες, προτιμώντας, στή δεύτερη φάση τῆς ἔρευνας, νά ἐργαστοῦμε εἰς βάθος σέ ἕνα πῶς περιορισμένο ἐρευνητικό ἀντικείμενο, παρά ἐπιφανειακά σέ ἕνα εὐρύτερο πεδίο ὄρων. Περιορίστηκαμε λοιπόν στούς τομεῖς τοῦ Δικαίου, τῆς Διοίκησης καί τῆς Πολιτικῆς, ἀφήνοντας τούς ὑπόλοιπους γιά τό μέλλον. Πέρα ἀπό τό γεγονός ὅτι αὐτές οἱ τρεῖς κατηγορίες ἐννοιῶν εἶναι ἀναπόσπαστα συνδεδεμένες μεταξύ τους, ἔπαιξε βαρύνοντα ρόλο γιά τήν ἐπιλογή τό γεγονός ὅτι ἦταν ἀπό τίς πῶς σημαντικές καί πῶς συχνές στά ἔργα πού εἶχαν ἀποδελτιωθεῖ μέχρι ἐκείνη τή στιγμή. Ἐκτός αὐτοῦ πρόκειται γιά κατηγορίες πού ἔχουν ἄμεση σχέση μέ τή διαδικασία συγκρότησης τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, διαδικασία πού λαμβάνει χώρα στήν ὑπό μελέτη περίοδο.

Ὅσον ἀφορᾷ τίς πηγές πού ἀποδελτιώσαμε, φροντίσαμε νά ἀντιπροσωπεύουν ὅλο τό φάσμα τοῦ σχετικοῦ γραπτοῦ λόγου: συντάγματα, νόμοι, λεξικά, ἐφημερίδες, περιοδικά, κοινοτικά ἀρχεῖα, ἀπομνημονεύματα, ἱστορικά κείμενα τῆς ἐποχῆς, πολιτικά κείμενα, ἀλληλογραφία. Εἶχαμε ἔτσι τή δυνατότητα προσέγγισης τῆς πολιτισμικῆς ὁρολογίας ἀπό πολλές ὀπτικές γωνίες, πού σχετίζονται μέ τή διαφορετική φύση τῆς κάθε πηγῆς. Ἐνῶ τά συντάγματα τῆς ἐπανάστασης καί οἱ νόμοι, γιά νά ἀναφέρουμε ἕνα παράδειγμα, μᾶς παρείχαν πληροφορίες σχετικά μέ τήν ἐπίσημη κρατική ὀπτική, αὐτοβιογραφικές πηγές, ὅπως τά ἀπομνημονεύματα καί ἡ ἀλληλογραφία, ἔδωσαν πλούσιο ὕλικό γιά τή μελέτη τῆς πρόσληψης αὐτῶν τῶν διαδικασιῶν στό ἐπίπεδο τῶν ὁρῶντων ὑποκειμένων, ἐπίπεδο πού ἐπίσης δέν εἶναι ὁμοιογενές, ἀλλά διαφέρει ἀνάλογα μέ τόν τόπο καταγωγῆς, τό μορφωτικό ἐπίπεδο, τήν

15. Βλ. καί Ἀλεξάνδρα Σφοῖνη, ὁ.π., σ. 197.

Άγαθοκλής Αζέλης - Ιωάννης Καραχρήστος

κοινωνική θέση του συγγραφέα. Από τη μέχρι τώρα έρευνα έγινε φανερό ότι η πολιτισμική όρολογία δεν είναι μιά αναλλοίωτη σταθερά, αλλά δημιουργείται εκ νέου ή ανασημασιοδοτείται και μετασχηματίζεται σε διαφορετικές χρονικές στιγμές και χώρους.

Οι πηγές που αποδελτιώθηκαν εκτείνονται χρονικά στην περίοδο 1780-1864 και καλύπτουν ένα μεγάλο μέρος του έλλαδικού χώρου, καθώς και τις παροικίες. Έχουν αποδελτιωθεί 50 τίτλοι (συνολικά 91 τόμοι). Η βάση δεδομένων περιλαμβάνει μέχρι στιγμής 25.024 έγγραφες. Η φύση των έννοιων που περιλαμβάνονται είναι ποικίλη, από πιά τυπικές και περιγραφικές έννοιες, όπως τα διάφορα αξιώματα, μέχρι έννοιες που αφορούν συλλογικές ταυτότητες, όπως γένος, έθνος, Έλληνας, ελληνικός, Τουρκία, Εύρωπη κλπ., είτε πολιτειακές έννοιες όπως βασιλεία, δημοκρατία, σύνταγμα, νόμοι κ.ά. Είναι ίσως περιττό να αναφερθεί πως και οι φαινομενικά τυπικές έννοιες παρέχουν πολύ σημαντικές πληροφορίες. Παραδειγματικά αναφέρουμε έννοιες όπως εκατόνταρχος, χιλιάρχος κ.ά. οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν για τους αξιωματικούς του στρατού κατά τη διάρκεια της επανάστασης και κατά την κατοδιστριακή περίοδο.

Για την αποθήκευση των πληροφοριών που προκύπτουν από την αποδελτίωση, χρησιμοποιήθηκε ήλεκτρονικός ύπολογιστής, μέσο που αφενός λύνει σημαντικά προβλήματα που προκύπτουν σχετικά με την αποθήκευση του υλικού, αλλά κυρίως προσφέρει ανεκτίμητες δυνατότητες όργάνωσης, ανεύρεσης και συνδυασμού των πληροφοριών. Για την αποδελτίωση χρησιμοποιήθηκε τό πρόγραμμα Claris FileMaker για ύπολογιστή Macintosh. Ελπίζουμε ότι τό υλικό της αποδελτίωσης θά είναι σύντομα διαθέσιμο και σε CD-ROM.

Για κάθε έννοια που άπαντάται στά κείμενα δημιουργείται ένα δελτίο, τό όποιο περιλαμβάνει τά ακόλουθα πεδία: 1. Άκριβής παραπομπή στην πηγή στην όποια άπαντάται ό συγκεκριμένος όρος. 2. Έτος συγγραφής του κειμένου. 3. Έτος δημοσίευσης. (Επειδή ή αποδελτίωση άφορά δημοσιευμένες πηγές κρίθηκε σκόπιμο νά καταγράφονται, στό μέτρο του δυνατού και οι δύο χρονολογίες, γιατί παρέχουν σημαντικές ένδείξεις για τη διάδοση του όρου και την πιθανή του επίδραση στη συγχρονία. Η δημοσίευση δημιουργούσε μεγαλύτερες δυνατότητες διάδοσης μέσω της διεύρυνσης του άναγνωστικού κοινού). 4. Ό όρος όπως άπαντάται στην πηγή. 5. Άπόσπασμα του κειμένου στό όποιο περιέχεται ό όρος, έτσι ώστε νά φαίνονται τά συμφραζόμενα στά όποια κάθε φορά χρησιμοποιείται¹⁶. 6. Συνώνυμα, έφόσον ύπάρ-

16. Συμφωνούμε με την παρατήρηση της Άλεξάνδρας Σφοίνη, δ.π., σ. 200 ότι και οι πίνακες συμφραζομένων και ή παράθεση συμφραζομένων με τόν τρόπο που περιγράφουμε έδω δεν άπαλλάσσουν βέβαια από τόν τελικό έλεγχο με βάση μιά μεγαλύτερη κειμενική ένότητα.

Ἡ γένεση τῆς μοντέρνας πολιτισμικῆς ὁρολογίας

χουν στήν πηγή, ἔτσι ὥστε νά παρέχεται, σέ συνδυασμό καί μέ τό προηγούμενο πεδίο, ἡ δυνατότητα ἐλέγχου τοῦ σημασιολογικοῦ πεδίου τῆς ἔννοιας. 7. Ὁ ἀντίστοιχος σημερινός ὅρος στήν ἐλληνική γλώσσα, ἐφόσον αὐτό εἶναι δυνατόν. 8. Ξενόγλωσσοι συνώνυμοι ὅροι πού ἀπαντοῦν στήν πηγή. Τό τελευταῖο πεδίο ἔχει διπλή σημασία. Ἀφενός ἐπιτρέπει τήν ἔρευνα τοῦ σημασιολογικοῦ πεδίου τῆς κάθε ἔννοιας, μαζί μέ τά πεδία 5 καί 6, καί ἀφετέρου ἐπιτρέπει τήν ἔρευνα τῶν πνευματικῶν ἐπαφῶν καί τούς διαύλους ἐπικοινωνίας μέ τό ἐξωτερικό.

Μακροπρόθεσμος στόχος τοῦ προγράμματος εἶναι ὁ διαρκῆς ἐμπλουτισμός τῆς ὑπάρχουσας τράπεζας πληροφοριῶν μέ τή συνέχιση τῆς ἀποδελτίωσης, καθώς καί ἡ παρουσίαση τῶν πορισμάτων μέ ἄρθρα καί μονογραφίες. Ἡ τράπεζα δεδομένων εἶναι ἀνοιχτή σέ ἐρευνητές καί μπορεῖ εἴτε νά χρησιμοποιηθεῖ ἐπί τόπου στή Βιέννη εἴτε νά ζητηθοῦν ἐπιμέρους δεδομένα πού ἀποστέλλονται σέ δισκέτα. Θέλουμε σ' αὐτό τό σημεῖο νά τονίσουμε τήν πεποίθησή μας πώς ἡ ἔρευνα, ἰδίως σέ τόσο μεγάλους τομεῖς, ἀποτελεῖ μιᾶ συλλογική ἀνοιχτή διαδικασία ἀνταλλαγῆς γνώσεων καί ἐμπειριῶν. Ὡς ἐκ τούτου θεωροῦμε κριτικές παρατηρήσεις, πού ἐλπίζουμε νά προκύψουν ἀπό αὐτή τήν παρουσίασή μας, ὄχι ἀπλῶς ἐπιθυμητές καί εὐπρόσδεκτες ἀλλά κυριολεκτικά ἀπαραίτητες γιά τήν ἐπιτυχημένη συνέχιση τῆς προσπάθειάς μας.

Ἀγαθοκλῆς Ἀζέλης - Ἰωάννης Καραχρήστος

Χρονικό

Ἡ Βιβλιογραφία τοῦ Φίλιππου Ἡλίου

Τό πρῶτο ἀπό τὰ κείμενα πού ἀκολουθοῦν δημοσιεύθηκε στήν ἐφ. Ἡ Αὐγή, 15 Μαρτίου 1998 (Ἐνθέματα, ἀρ. 63, σ. 25) καί τό δεύτερο στό Ἀντί, 22 Μαΐου 1998, σ. 46-49. Αὐτό τό τελευταῖο εἶναι μιᾷ ὁμιλίᾳ στήν Ἑταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ τῆς Σχολῆς Μωραΐτη κατά τήν παρουσίαση τοῦ πρώτου τόμου τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας τοῦ 19ου αἰῶνα τοῦ Φίλιππου Ἡλίου. Ὁ συντάκτης τους, ὡστόσο, θεωρεῖ ὅτι ἡ τελική τους θέση ἀνήκει στίς σελίδες τοῦ «Χρονικοῦ» τῶν Ἱστορικῶν.

Σ.Α.

Τό ὄργανο τοῦ ἱστορικοῦ

Exegi monumentum

Ἡ ἐπιβλητικότητα τοῦ πρώτου τόμου τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας τοῦ 19ου αἰῶνα τοῦ Φίλιππου Ἡλίου ἔχει ὡς φυσικό παρακολούθημα τή λεπτειότητα: καί οἱ δύο μαζί ἐκφράζουν τό ὑψηλό, ὄχι τό ἀπρόσιτο. Αὐτό τό ὑψηλό εἶναι ἀπαύγασμα μιᾶς διπλῆς γνώσης: τῆς γνώσης τῆς τεχνικῆς τοῦ βιβλίου καί τῆς γνώσης τῶν περιεχομένων του, γνώσεις καί οἱ δύο ἱστορικές. Καθορίζουν τήν ὑποστασιακότητα, ὅπως θά μάς ἔλεγε ὁ ἴδιος, τοῦ ἔργου του, ἡ ὁποία ὑποδέχεται καί ἀναδεικνύει μέσω τῆς συνείδησης τοῦ ωραίου τὰ ἀντικείμενά του, δηλαδή τὰ βιβλία ὡς ὑλικές κατασκευές προορισμένες στήν ἀγορά καί ὡς ὀχήματα νοημάτων. Οἱ βιβλιογραφίες εἶχαν καταλήξει σέ τυποποιημένες περιγραφές τοῦ ὀχήματος καί παρά τὰ πρῶτα ἀνοίγματα πρὸς τήν κατεύθυνση τῶν ὀχουμένων θεώρησαν ὅτι αὐτή ἡ τυποποιημένη περιγραφή ἐξαντλοῦσε τό σύνολο τῶν ὑπηρεσιῶν πού εἶχαν νά προσφέρουν. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι στήν ὀπτική αὐτή ἡ βιβλιογραφία ἀποσπᾶται ἀπό τή βιβλιολογία καί προφανῶς, στό μέτρο ὅπου εἶναι διαχρονική, ἀπό τήν ἱστορία. Ἀπό τήν τελευταία ἔμενε μόνο ἡ χρονολογική ἐνδειξη. Ὁ Φίλιππος Ἡλίου ἀνέτρεψε αὐτή τή βολική συνήθεια πολύν καιρό πρὶν ἀπό τήν ἐμφάνιση αὐτοῦ τοῦ μνημειώδους, καθὼς θά λέγαμε ἂν δέν εἶχε τριφτεῖ καί νοθευθεῖ κι αὐτή ἡ λέξη, τοῦ μνημειώδους, λέγω, ἔργου. Καί τοῦτο γιατί ὁ Φίλιπ-

προς Ήλιού νοεῖ τό βιβλιογραφικό του σχέδιο μέσα ἀπό ἓνα ἄλλο, ὥστόσο σύμφυτο, σχέδιο, ἓνα σχέδιο ἱστοριογραφικό. Αὐτό ὑποβάλλει τήν τεχνική καί τή θεματολογία, στό ἐσωτερικό κάθε βιβλιογραφικοῦ λήμματος, τῆς καταγραφῆς, χωρίς τοῦτο νά καταργεῖ τήν ἐσωτερική λογική καί τήν αὐτόνομη τεχνική τῆς βιβλιογραφίας. Ἡ τελευταία γίνεται μιά μέθοδος πού παράγει ὄργανα, ὅσο ἡ ἴδια τό ἐπιτρέπει, περισσότερο «ἐπιχειρησιακά» γιά τό σκοπό πού θέλει νά ἐξυπηρετήσῃ, ἀλλοιῶς τήν ἱστορία καί ὄχι θέβαια ἀποκλειστικά τήν ἱστορία τοῦ βιβλίου, δείκτη μιᾶς συνολικότερης ἱστορίας. Μέ δυό λόγια, ἓνας ἱστορικός μᾶς ἔδωσε ἓνα ὄργανο γιά νά γίνουμε ἱστορικοί, ὑποδεικνύοντας συγχρόνως τά πεδία μας.

Τό βιβλίο γιά τό συγγραφέα αὐτοῦ τοῦ ὄργανου εἶναι μιά μονάδα μέ τή δική της χρονικότητα πού καλεῖται νά πάρει τή θέση της σέ σειρές ἱκανές νά ἐκφράσουν συλλογικά διαχρονικά φαινόμενα κατ' ἐξοχή πνευματικά. Ἡ κάθε μονάδα θά χρησιμοποιηθεῖ ὡς δείκτης συναιρεμένος σέ δείκτες γενικούς ἢ σέ ἄλλη ὀπτική σέ δείκτη γενικό ὑποταγμένο στήν οἰκεία του διαχρονία. Ὅλα αὐτά μοιάζουν ἀπλά καί στό χέρι τοῦ καθενός πού ἔχει ὑπομονή καί σχολαστικότητα, ἐφαρμογή κάποιων παγίων κανόνων πού ἐπιτρέπουν τυποποιημένες, συνεπῶς ἀντικειμενικές, περιγραφές. Συγκροτώντας τίς μονάδες του, πού ἀνάγονται πρὶν καί μετά τά χρονολογικά ὅρια αὐτοῦ τοῦ τόμου, ἔδειξε ὅτι οἱ πάγιοι κανόνες δέν εἶναι καί τόσο «ἀντικειμενικοί» καί κυρίως ὅτι δέν προσφέρονται στή συγκρότηση τῆς ἴδιας τῆς ἱστορίας τοῦ κάθε βιβλίου: γιατί τό βιβλίο μπορεῖ νά ἔχει κατασκευαστικές τύχες πού δέν εἶναι διακριτές στίς περιγραφές πού βασίζονται σ' αὐτούς τούς κανόνες πού καταντοῦν τυφλοί. Ἄν τοῦτο ὅμως μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ σέ μεγάλο βαθμό στήν ἔκταση τῶν γνώσεων τοῦ συγγραφέα, στήν ἀπόλυτη οἰκειότητά του μέ τά ἀντικείμενα τῆς ἔγνοιας του, ἡ ἔνταξη τῆς ἱστορίας τοῦ κάθε ἐντύπου στή βιβλιογραφική μέθοδο εἶναι ἀπόρροια μιᾶς γενικότερης ἀντίληψης γιά τήν ἴδια τήν ἱστορία καί γιά τήν πολλαπλότητα τῆς ἀποδεικτικῆς ἀξίας τοῦ κάθε βιβλίου. Αὐτοῦ τοῦ τύπου τό μείζον σκεπτικό ὁδηγεῖ καί σέ διαφορετικό εἶδος περιγραφῆς: ἐκεῖ ἀκόμη ὅπου κρατιέται ἓνας ἀπό τούς δοκιμασμένους τρόπους, ἡ ἀναγραφή λόγου χάρη τῆς σελίδας τοῦ τίτλου, ἡ ἀνεπάρκεια τοῦ τρόπου αὐτοῦ ὡς πρὸς ἄλλες, ὄχι αὐστηρῶς βιβλιολογικές, ζητήσεις (ἀνάμεσα στίς ὁποῖες οἱ τρόποι μετάδοσης τοῦ μηνύματος) θεραπεύεται μέ τή συστηματική φωτογραφική ἀναπαράσταση τῆς ἴδιας τῆς σελίδας τοῦ τίτλου, μέ ἄλλα λόγια ἡ σύγχρονη τυπογραφική τεχνική ἔρχεται ὄχι νά διακοσμήσῃ ἀλλά νά ἀνταποκριθεῖ σέ ἀπαιτήσεις ἐρευνητικές.

Ἡ ἱστορία τοῦ καθενός βιβλίου δέν θγαίνει μόνο ἀπό τά ἐσωτερικά του στοιχεία ἀλλά καί ἀπό ἐκτός κειμένου πληροφορίες: ἡ ἐπιλογή τῶν τελευταίων γίνεται πάλι μέ ἱστορικά κριτήρια καί στή βάση ὁροθετήσεων πού δέν ἀναιροῦν τή βιβλιογραφία ὡς σύστημα· ἀνταποκρίνονται σέ μιά θεωρία γιά τή δεκτικότητα, τῆς ὁποίας σέβονται τή συγχρονικότητα. Ἡ τυπογραφική ἱστορία τοῦ κάθε βιβλίου δέν ὑπαγορεύεται ἀπό κάποιο θετικιστικό ζῆλο πού θά μπορούσε νά χάσει τό σκοπό του: ὑπαγορεύεται ἀπό τήν ἀνάγκη τοῦ κα-

Χρονικό

θορισμού του κάθε αντικειμένου της βιβλιογραφίας ως μονάδας μέτρησης ή ως μετρούμενης ποσότητας. Καί πάλι πριν από τη συγκρότηση της μεθόδου υπάρχει η φιλοσοφία της σύνθεσης.

Δέν είναι πρόθεση του σημειώματος αυτού να επαναλάβει όσα μέ σαφή-νεια καί χάρη εκθέτει ως προς τό σχέδιό του ο Φίλιππος Ήλιού στίς εισαγωγικές σελίδες του έργου του κι ακόμη περισσότερο να δείξει μέ αριθμούς ποιά είναι ή δική του συμβολή στη «διάσωση» όσων γεγονότων καταχωρίζει στο έργο του: θά πώ μόνο μαζί του ότι τό δικό του ψηφιδωτό έχει ελάχιστη απόκλιση από ό,τι είναι δυνατό να ανασυσταθεί ως προς την παραγωγή βιβλίου από τό 1801 ως τό 1818· ακόμη ότι έχει δώσει τό βαθμό αυτής της απόκλισης. Θέλει απλώς τό σημείωμα τουτο να μεταφέρει κάτι από την ιστορική συνείδηση που κατευθύνει τό έργο αυτό καί από την όποια διαπνέεται ή κάθε του γραμμή. Ό,τι στο κύριο σώμα του βιβλίου προσφέρεται ως τεκμήριο που προβλέπει τίς απαιτήσεις της ιστορικής έρευνας καί συγχρόνως την κατευθύνει, εκφράζεται σε ιστοριογραφικό επίπεδο στίς σελίδες της εισαγωγής: είναι οι άνετες σελίδες που συνθέτουν επίπονες προγενέστερες καί συνεχείς έρευνές του καί αναδεικνύουν μέσα από τά καταχωριζόμενα στο κύριο σώμα του βιβλίου τεκμήρια τόν ιστορικό σφυγμό της εποχής τους. Οι δυο πρώτες δεκαετίες του 18' αιώνα, αν συνδέονται μέ τόν θραδικίνητο χρόνο που πηγαίνει πιο πίσω απ' αυτές κι αν έχουν ως άμεσώτερο έφαλτήριο την τελευταία δεκαετία του περασμένου αιώνα, ωστόσο είναι δυο δεκαετίες έμφανώς διακριτές, μέ μεγαλύτερη πυκνότητα των φαινομένων καί μέ άναμφίβολες διαφοροποιήσεις: άνάμεσα στίς τελευταίες ή συλλογική φυσιογνωμία των λογίων, τόσο ως προς τά ήλικιακά τους χαρακτηριστικά, όσο καί ως προς την κοινωνική τους φυσιογνωμία. Νά γιατί μιά σκεπτόμενη βιβλιογραφία γίνεται όργανο ιστορικής έρμηνείας, άνταποκρινόμενη, στο παράδειγμα, σε αίτήματα περιοδολόγησης, καί όχι άποθήκη γνώσεων, ώφελίμων βέβαια αλλά τυφλών.

Τά βιβλία για τόν Φίλιππο Ήλιού παραπέμπουν ως τεκμήρια της ιστορίας σε μιά εύρύτερη συνάφεια καί στην αντίστοιχή της δέσμη προβλημάτων: είναι προϊόντα ένταυτώ έμπορικά καί πνευματικά καί ή δεύτερη ιδιότητά τους είναι καθοριστική της πρώτης· διακινούνται καί ή διακίνησή τους είναι ύπόφορη άναγκών που δέν είναι δυνατό να έξυπηρετηθούν από τό ύφιστάμενο σύστημα έμπορικής διακίνησης αλλά καί παραγωγής. Τό λόγιο βιβλίο που κατά κανόνα εκφράζει την καινοτομία θά ανακαλύψει άλλους παράλληλους άγωγούς χρηματοδότησης καί διακίνησης, θά συγκεντρώσει διάσπαρτα καί συγκλίνοντα ένδιαφέροντα μέσω του συστήματος των συνδρομητών: νά γιατί μιά βιβλιογραφία θά πρέπει να έντάσσει τούς καταλόγους των συνδρομητών στα ζητούμενά της καί να άσχολείται μέ όσα προβλήματα προκαλεί ή σύνθεσή τους.

Τό βιβλίο έχει χρονικότητα, γεωγραφία, παραγωγούς καί χρήστες καί κυρίως άνταποκρίνεται σε διαφορετικές άνάγκες: οι συνδρομητές έπιτρέπουν, μέ τόν τρόπο μέ τόν όποιο αναγράφονται, να άποκατασταθεί ή γεωγραφία

των λογίων κατά κύριο λόγο βιβλίων και ή φυσιογνωμία των αναγνωστών, κάποτε κατ' έπιθυμία αναγνωστών ή θεματολογία των βιβλίων έπιτρέπει νά φανούν οι έμμενές, οι παραδοσιακότητες και οι καινοτομίες· οι ρυθμοί και τά έπίπεδα παραγωγής σέ συνάρτηση μέ τό περιεχόμενο, μέ τό μήνυμα, των βιβλίων αφήνουν νά φανεϊ, σέ σχέση μέ την άκτίνα διάδοσης και τή φυσιογνωμία των άποδεκτών, ή πολιτισμική και κοινωνική μορφή του κόσμου στον όποιο άπευθύνονται· ή προέλευση κάθε κατηγορίας βιβλίων και οι τρόποι μετάπλασης ή συγκρότησης του περιεχομένου τους, μεταφράσεις κατά κύριο λόγο προκειμένου για τό λόγιο βιβλίο, δείχνουν τον τύπο ένσωμάτωσης της έλληνικής παιδείας στο εύρωπαϊκό πρότυπο, στην έποχή των Φώτων στη δική μας περίπτωση. Όλοι αύτοί οι άξονες συντίθενται σέ ένα ύφάδι όπου μέ σταθμητό τρόπο, μέ «άποπληθωρισμό» των άριθμών, δηλαδή των βιβλιογραφικών μονάδων, διαρθρώνεται στίς σελίδες της είσαγωγής όχι μόνο ή ιστορία του έλληνικού βιβλίου των δύο πρώτων δεκαετιών του ιθ' αιώνα, αλλά τό πολύπλεγμα των διανοητικών στάσεων μέ τό μακροχρόνιο θάρος των άδρανειών και τό κοινωνικό και πολιτισμικό του έδρασμα. Όλα ταύτα υπάρχουν, καθώς έλεγα, ως μεθοδικά συγκροτημένο τεκμηριωτικό σωμα στη βιβλιογραφική συναγωγή· στα τεκμήρια άλλοιώς μιας στατικής και συγχρόνως δυναμικής, τελικώς προσαρμοστικής ιστορικής κίνησης.

Κοντολογής, έχουμε μπροστά μας μία βιβλιογραφία σχεδιασμένη από έναν ιστορικό και ταυτοχρόνως ένα μήνυμα για τίς ιστορικές σπουδές και την όργάνωσή τους· πρόκειται για ένα έργο προσωπικό στο όποιο συνέκλιναν άρκετές βουλήσεις ή έτοιμότητες, όχι βέβαια εκείνες όσων έχουν τή δύναμη νά άποφασίζουν για την τύχη των βιβλιολογικών, βιβλιογραφικών και των καθόλου ιστορικών σπουδών· γενναιόψυχο και ύψηλης πνευματικής έμβέλειας έργο, θά ήταν περίεργο νά θρει ύποδοχές την ώρα της συντέλεσής του στην πνευματική μετριότητα και μικροψυχία, της όποίας τον ιστορικό χρόνο μπορούμε νά τον άνιχνεύσουμε σέ όσα μās έχει άφηγηθεί και μās άφηγείται ο Φίλιππος Ήλιού.

Τό βιβλίο αυτό είναι ή έντυπη μορφή ενός τμήματος μιας έτοιμης βιβλιογραφίας του έλληνικού έντύπου όχι μόνο του ιθ' αιώνα αλλά και των προηγούμενων· προαναγγέλλει συνεπώς τον τύπο καταγραφής και ιστοριογραφικής χρήσης της συνολικής έλληνικής πνευματικής παραγωγής πού πολλαπλασιάστηκε και διαδόθηκε μέ την τυπογραφία. Αύτά τά έργα, πριν οι λέξεις φορτωθούν μέ τόσα νοήματα ώστε νά μή λένε τίποτε, τά έλεγαν έθνικά και μεγάλης πνοής. Στούς ιστορικούς έρχονται νά θυμίσουν αν όχι νά διδάξουν ποιές ύποχρεώσεις τούς γεννά τό ιστορικό τεκμήριο. Σέ όσους διαχειρίζονται τον πολιτισμό και την παιδεία έρχονται νά τούς δείξουν σέ ποιά πεδία θά έπρεπε νά στρέψουν την προσοχή τους. Όσο για τούς πρώτους είναι βέβαιο ότι θά πάρουν, καθώς λέγεται, τό μήνυμα, κατ' έπιλογή όπως συνήθως συμβαίνει· είναι ωστόσο τέτοιας σαφήνειας και ρητότητας, ώστε δέ γίνεται νά τό άγνοήσει κανείς ούτε πλέον νά μιλά για όσα αυτό μās είπε μέ τρόπους διαφορετικούς από τούς δικούς του.

Χρονικό

“Ένα έρμηνευτικό σύστημα

Μέ την άδειά σας, ἄς μοῦ συγχωρεθεῖ ν' ἀρχίσω ὅχι μέ τό ἴδιο τό βιβλίο ἢ τό συγγραφέα του, ἀλλά μέ τήν ὑποδοχή τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, τοῦ πρώτου τόμου τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας τοῦ 19ου αἰώνα, 1801-1818 τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ. Δέν πρόκειται μόνο γιά τά πολλά δημοσιεύματα πού προκάλεσε τό βιβλίο αὐτό ἀμέσως μέ τήν ἐκδόσή του, οὔτε γιά τά σημαντικά ὀνόματα πού ὑπογράφονται στά δημοσιεύματα αὐτά, ὀνόματα ἀνάμεσα στά ὁποῖα συγκαταλέγονται ὅσα ἀνήκουν στούς πλέον ἀρμόδιους νά μιλοῦν γιά ἔργα σάν αὐτό κι ἐκεῖνα πού ἀνήκουν σέ ὅσους δίνουν τόν τόνο σέ ἄλλα, μή ταυτόσημα μέ τό ἀντικείμενό του, πεδία. Πρόκειται γιά κάτι οὐσιαστικότερο, γιά τήν ἀνάγκη κατάθεσης μιάς μαρτυρίας γιά τήν ἐπικοινωνία μέ τό ἔργο πού μᾶς ἔδωσε ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ, δηλαδή γιά τίς δυνατότητες ἐπικοινωνίας πού τό ἔργο τοῦτο προσφέρει. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ ἀνάγκη γιά μαρτυρία εἶναι συγχρόνως ἡ ἀποτύπωση ἑνός πνευματικοῦ κλίματος: δέν τό προσδιορίζουν μετέωροι ἰδεολογισμοί κι ἀκόμη περισσότερο ἡ ἔλξη τῆς μόδας· τό προσδιορίζει ἡ συνείδηση ὅτι ἡ διαμόρφωση μιάς ἀποψης γιά τόν κόσμο περνᾷ μέσα ἀπό τά τεκμήρια τῆς χρονικῆς ὑπόστασης τοῦ κόσμου αὐτοῦ. Πρόκειται γιά συνείδηση ἱστορική.

Σ' αὐτή τήν τόσο ἀναγκαία συνείδηση στίς ἐποχές τῆς ἐνοχῆς λήθης ἔδωσε ἔναυσμα νά ἐκδηλωθεῖ ἕνα ἔργο πού, σέ ἄλλου χέρια, θά μπορούσε νά εἶναι ἕνα καλό καί πάντα οὐδέτερο ἐργαλεῖο γιά εἰδικούς χρήστες πού καθένας τους θά τό ὑπέτασσε στίς δικές του ἀνάγκες, χωρίς τό ἴδιο νά μπόρῃ νά ἐπιβάλλει τίς δυνατότήτές του. Ἀλλά ἡ ὑποδοχή τοῦ ἔργου τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ δέν δείχνει μόνο ὅτι ὑπάρχει μιά ἱστορική κοινότητα πού ξέρει νά ἐκτιμᾷ καί νά τιμᾷ, μιά κοινότητα στήν ὁποία ἀντιπροσωπεύονται ὅλες οἱ ἡλικίες καί συγκλίνουν τά περισσότερα ἱστοριογραφικά ἐνδιαφέροντα. Δείχνει ὅτι ὑπάρχει μιά κοινότητα μέ φιλότητα καί ὅτι ἡ φιλότητα αὕτη ἀναδύεται ἀπό τή συμμετοχή στήν ἱστορική ἔγνοια ἢ ἀλλοιῶς στήν ἔγνοια γιά τούς τρόπους μέ τούς ὁποίους δημιουργεῖται ἡ πρόσληψη τῆς πραγματικότητας, τῆς ὄντολογίας, τῆς ἱστορίας. Γι' αὐτό θεωρῶ ὡς πολύτιμες καταθέσεις ὅσες ἦρθαν ἀπό τούς μή εἰδικούς τῆς βιβλιογραφίας, ἀλλά ἀπό ὅσους συμμετέχουν στή γνωστική διαδικασία τῆς κατασκευῆς μιάς βιβλιογραφίας.

Πόσους ἀγκαλιάζει αὕτη ἡ φιλότητα δέν χρειάζεται νά μετρηθεῖ, γιατί ἡ μέτρηση θά κατέστρεφε τή δυνατόλογιά της: εἶναι μιά φιλότητα ἐπεκτάσιμη σέ τούτη ἢ σέ μιά ἄλλη στιγμή, δείκτης πάντα τοῦ οὐσιαστικοῦ εὗρους τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν, τῆς ἐνοποιητικῆς τους δύναμης. Ὅσοι ἐμφορῶνται ἀπ' αὐτή δέν εἶναι ἀπλῶς φίλοι τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ, εἶναι συνειδήσεις πού, δυνάμει ἢ θέσει, μετέχουν στή δική του σχέση μέ τήν ἱστορία. Αὐτά ὡς πρὸς τήν ἀξία τῆς μαρτυρίας τους.

Τό ἴδιο τό βιβλίο τώρα. Τό γνωρίζετε ἤδη οἱ περισσότεροι ἐξ αὐτοψίας, καθώς λένε οἱ βιβλιογράφοι. Ὅσα γράφηκαν γι' αὐτό ἔχουν ἀναδείξει τό χαρακτηριστήρα του καί ἐπισημάνει τά προηγούμενά του, καταδείξει συνεπῶς τήν

εύρηματικότητά του. Πίσω του υπάρχει μία παράδοση πού φαίνεται μεγάλη και συνενώνει πολλαπλής προέλευσης δυνάμεις: μεγάλο όρόσημο ο Αίμίλιος Legrand, πρίν απ' αυτόν ο Άνδρέας Παπαδόπουλος Βρετός και πίσω απ' αυτόν ή βιβλιοθήκη του Guilford· πιά πρίν οί έκτός βιβλιογραφικού σχεδίου προπάτορες πού άπαριθμούσαν έργα όταν βιογραφούσαν, σάν νά συντάσσανε ληξιαρχικές πράξεις, τούς συγγραφείς τους· μετά από όλους αυτούς ή μεγάλη στιγμή γιά τή βιβλιογραφία του ιθ' αιώνα μέ τόν Δημήτριο Γκίνη και τόν Βαλέριο Μέξα μέ κοντινό πρόγονο τόν Στέφανο Κουμανούδη. Όλα αυτά είνai γνωστά, όπως είνai γνωστό ότι τή βιβλιογραφική συνείδηση τή δημιούργησε, παρά τό προηγούμενο του Βρετού, ο Αίμίλιος Legrand μέ άναμενόμενη μικρή ύποδοχή από τήν πλευρά των συλλογικών σωμάτων. Τή συνείδηση τή διατήρησαν πολλοί και κάποια στιγμή, τή δεκαετία του '60, ήρθε νά τή συστηματοποιήσει ως προς τά χρονικά όρια τής Βιβλιογραφίας των Γκίνη και Μέξα ο Κ. Θ. Δημαράς: ύποκίνησε μία σειρά βιβλιογραφικών έρευνών μονταρισμένων στό σύστημα των τελευταίων, λιγότερο πληροφοριακό από τό αντίστοιχο του Legrand. Άνθρωποι του βιβλίου, όπως ο Νάσος Χατζηδήμος και ο Γεώργιος Λαδάς ή ο Νάκης Πιέρης, άκολούθησαν τόν άναλυτικότερο τρόπο παρουσίασής του και μάς έδωσαν τίς γνωστές βιβλιογραφικές συναγωγές πού έμπλουτίζουν τίς δικές του ή καλύπτουν τά άβιβλιογράφητα από τόν ίδιο χρόνο. Άλλοι, όπως ο Λέανδρος Βρανούσης, συγκέντρωσαν πλούσια βιβλιογραφική ύλη και νωρίς, όπως ο Μ. Μανούσakas, ή άργότερα, όπως ο Θωμάς Παπαδόπουλος, έδωσαν συστηματικές βιβλιογραφίες πού άνήκουν στα χρονικά όρια τής λεγρανδικής. Ο Νικόλαος Μαυρης συνέχισε τή βιβλιογραφία των Γκίνη και Μέξα χωρίς νά άξιωθεί νά τή φέρει σέ δημοσιότητα. Στο κάλεσμα του Δημαρά άνταποκρίθηκαν πολλοί: δέν θά συγκατάλεγα άνάμεσα τους τόν κατ' έξοχή συνοδίτη και συνδιαλεγόμενο του, τό φίλο του Φίλιππο Ήλιού, αυτόν πού παρουσίασε τή μεγαλύτερη συγκομιδή γιά τόν ιθ' αιώνα, πολύ πρίν από τήν παρουσίαση του έργου πού γιορτάζουμε σήμερα.

Άν ο έλληνικός Διαφωτισμός, ιδιαίτερα ο Κοραής, και ή συνείδηση γιά τήν άνάγκη των ποσοτικών μετρήσεων των πνευματικών φαινομένων άποτελούσαν δυό από τά πολλά κοινά ενδιαφέροντα πού συνέδεαν, μέ όλο τό βάθος πού μπορεί νά έχει αυτή ή λέξη, τίς δυό προσωπικότητες, ώστόσο ο Φίλιππος Ήλιού έρχόταν νά συναντηθεί μέ τόν Κ. Θ. Δημαρά έχοντας πάρει άλλους δρόμους, εκείνους πού ύποδείκνυε ή μαρξική πρόσληψη τής ιστορίας, όταν άνάμεσα στα έρωτήματά της ήταν ή δημιουργία και ή λειτουργία εκείνου του κοινωνικού μορφώματος πού άποκαλούσαμε άστική τάξη και τό άναζητούσαμε κάπου στόν ιη' αιώνα, γιά νά τό άναιρέσουμε μέσω τής επανάστασης στόν είκοστό. Ός προς τό τελευταίο, οί έγνοιες των δυό προσώπων δέν ήταν φυσικά κοινές. Κοινή ήταν ή έγνοια γιά τούς τρόπους μέ τούς όποιους αυτό τό κοινωνικό μόρφωμα έγινε φορέας ίδεών πού έρχονταν νά τιμήσουν όχι νά διαιωνίσουν τίς πνευματικές και συνάμα διανοητικές, γιατί όχι ήθικές, συνέχειες. Οί δρόμοι πού οδηγούσαν στην κατανόηση του αιτούμενου περνούσαν και από τήν πνευματική, όχι όμως άποκλειστικά από τήν

Χρονικό

πνευματική παραγωγή. Τοῦτο ἐξηγεῖ γιατί ὁ Φίλιππος Ἑλίου αἰσθάνεται τήν ὑποχρέωση νά μνημονεύσει κάπου στό βιβλίο του τό ὄνομα τοῦ Νίκου Σβορώνου. Ἡ πνευματική ὁμως παραγωγή ὁδηγεῖ στά συστατικά της στοιχεῖα, στίς μονάδες της, δηλαδή στό ἔντυπο. Ἀπό κεῖ ὡς τή βιβλιογραφία ὁ δρόμος μπορεῖ νά εἶναι μακρινός ἀλλά πλησίον. Αὐτές τίς μονάδες τίς χρησιμοποιοῦν στίς ἀρχές τοῦ '60 ἀλλά μέ προγενέστερη ἐτοιμασία γιά νά μετρήσει τή διάδοση τοῦ βιβλίου καί μαζί μ' αὐτό τῶν ἰδεῶν τῶν ὁποίων εἶναι τό ὄχημα, γιά νά ἀποκαταστήσει μέσω τῶν παραληπτῶν του τά κοινωνικά δίκτυα πού τό δεξιῶνεται καί συγχρόνως τό προάγουν. Μέ δυό λόγια ὁ Φίλιππος Ἑλίου συναντιέται μέ τόν Κ. Θ. Δημαρά, συμπορεύεται μαζί του, συνδιαλέγεται, συμμετέχει στό δικό του πάθος μέ τό ὁποῖο τροφοδοτεῖ τό δικό του καί φέρει σέ πέρας ἕνα δικό του ἱστοριογραφικό σχέδιο. Οἱ ἐρμηνευτικές προϋποθέσεις τοῦ ἱστοριογραφικοῦ σχεδίου δέν εἶναι καθ' ὅλα κοινές, ἔχουν ὁμως στήν πράξη ὑψηλοῦ βαθμοῦ σύγκλιση, στό μέτρο ὅπου τά παρατηρούμενα ἀρθρώνονται, σέ ἕνα πρῶτο ἐπίπεδο, σέ ἐρμηνευτική περιγραφή.

Οἱ ποσοτικές μετρήσεις ὑποβάλλονται ὡς μέθοδος ἀπό κάποιες ἄλλες μετρήσεις, ἂν μποροῦν νά κληθοῦν ἔτσι, ποιοτικοῦ χαρακτήρα: στά πνευματικά φαινόμενα προεξάρχουν κατά τή διαδικασία τῆς ἀποτίμησης τῆς κίνησης τῶν ἰδεῶν τά ἔργα τομῆς πού δέν εἶναι δεδομένο ὅτι εἶναι συγχρόνως καί ἔργα αἰχμῆς. Στό βαθμό ὅπου τό αἰτούμενο εἶναι ἡ διάχυση τῶν ἰδεῶν, εἶναι ἐπόμενο ἡ ποσοτική ἔκφραση τῶν ὀχημάτων τους, δηλαδή τῶν ἐντύπων στήν περίπτωσή μας, νά ἀποτελεῖ συνάμα θεωρητική καί μεθοδοτεχνική προϋπόθεση. Γίνεται, νομίζω, ἐμφανής ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο ἕνας ἱστορικός, ἕνας ἱστορικός τῶν κοινωνικῶν φαινομένων, ἀναγκασμένος νά συγκροτήσει ὁ ἴδιος τά τεκμηριωτικά του σώματα, φτάνει στή συγκρότηση βιβλιογραφίων ἀπό τίς ὁποῖες πρόκειται νά ἀνακύψουν ἄλλες τεκμηριωτικές σειρές, μέ ἄλλους βαθμούς συναιρέσεων καί διακρίσεων, μέ διαφορετικές μεθόδους ἐπιλογῆς τῶν μονάδων, ἀποπληθωρισμένες στό ἐπίπεδο τῆς σύνθεσης. Αὐτό εἶναι, σέ ἄκρα ἀφαίρεση, τό διανοητικό ὑφάδι τοῦ ἱστορικοῦ πού ἔχει λόγους νά φτειάξει ὁ ἴδιος τά τεκμηριωτικά του σώματα. Στή συγκεκριμένη περίπτωση τό αἰτούμενο ἦταν νά δειχθεῖ σέ ποῖο βαθμό τά ἐντατικά φαινόμενα ἦταν ἡ αἰχμή τῶν ἐκτατικῶν ἢ, μέ ἄλλα λόγια, σέ ποῖο βαθμό οἱ διαφοροποιήσεις ἦταν συγχρόνως κάθετες καί ὀριζόντιες: ἡ ἐμμονή καί λειτουργική συνοχή τοῦ παραδοσιακοῦ ἐντύπου δέν θά συνηγοροῦσαν ὑπέρ τῆς ταυτότητας αὐτῆς. Γιά νά φτάσουμε ὁμως ὡς ἐκεῖ, χρειάζεται ἡ διάσωση τῶν φαινομένων.

Τά φαινόμενα ἐδῶ εἶναι τά ἔντυπα. Ὁ τρόπος διάσωσης εἶναι τό σκεπτικό τοῦ ἱστορικοῦ. Δέν εἶναι δεδομένο ὅτι ἡ διάσωση θά ἦταν δυνατό νά γίνει χωρίς τό σκεπτικό αὐτό: τοῦτο μπορεῖ νά γίνει δυνατό μόνο ἀφοῦ δοθεῖ μέ ἀπόλυτη σαφήνεια τό ὑπόδειγμα πού προκύπτει ἀπό τό σκεπτικό αὐτό καί τότε ὁ τεκμηριολόγος μπορεῖ νά συγκροτήσει τά σώματα τεκμηρίων τῶν ὁποίων ἔχει ἀνάγκη ὁ ἱστορικός. Τό πρόσωπο στό ὁποῖο θέλουμε νά δεῖξουμε σήμερα τή φιλία καί τήν ὀφειλή μας δέν βολεύεται στόν ὀρισμό «ὁ ἱστορι-

κός του βιβλίου», δέν βολεύεται σέ καμιά μεθοδική, δηθεν, κατηγοριοποίηση πέρα από εκείνη πού, χωρίς αναλυτική χρησιμότητα, θά συνοψιζόταν στή φράση «ή ὅλη ἱστορία μέσω πεδίων παρατήρησης». Τό βιβλίο εἶναι ἓνα ἀπ' αὐτά, ἓνας δείκτης τοῦ ἱστορικοῦ βηματισμοῦ πού παραπέμπει σέ ἄλλους δείκτες μέ διαφορετική, κάθε φορά, τονικότητα. Εἶναι ὅμως ἓνα πεδίο παρατήρησης πού ἔχει τούς δικούς του καθορισμούς, ὅσο κι ἂν αὐτοί μποροῦν μέσω ἐρμηνευτικῶν προτάσεων νά ὑπαχθοῦν σέ γενικεύσεις.

Τό βιβλίο λοιπόν: εἶναι συγχρόνως προϊόν βιοτεχνικό ἢ βιομηχανικό καί πνευματικό, ἄλλοιῶς ἀξία οἰκονομική καί πνευματική καί πρὶν ἀπ' ὅλα πράγμα· εἶναι ἀντικείμενο χρήσης, ἀλλά ἡ χρήση δέν εἶναι ἐνιαία καί συγχρόνως ὡς πράγμα βρίσκεται σέ συνάρτηση μέ τή χρήση του· ἡ χρήση ἀφορᾷ τό μυαλό καί τό σῶμα, ἀλλά ὄχι μέ τόν ἴδιο τρόπο πάντα, τουλάχιστο τό μυαλό· ἐκφράζεται μέ λέξεις ἀλλά καί μέ εἰκόνες, διαφορετικῆς σημαντικῆς ἱκανότητος οἱ τελευταῖες· ἀπευθύνεται στά μάτια ἀλλά καί σ' αὐτιά, στήν ἀφή ἀλλά κάποτε εἶναι ἀπρόσιτο στήν ἀφή, ὁρισμένοι μόνο ἔχουν τό δικαίωμα στήν ἀφή. Πῶς ὅλα τούτα μαζί μέ τά πολλαπλάσιά τους πού προκύπτουν ἀπό ἄλλες διασταυρούμενες ταξινομήσεις μποροῦν νά χωρέσουν σέ μιά βιβλιογραφία; Ποῦ «ἀνάγκη στήναι»; Δέν πρόκειται νά ἀναφερθῶ σέ ὅλα αὐτά καί στίς δυνατότητες ἀναπαράστασής τους σέ μιά βιβλιογραφία. Θέλω ἀπλῶς νά θυμίσω ὅτι ὅλα αὐτά εἶναι τό σκεπτικό τοῦ ἱστορικοῦ πού συγκροτεῖ μιά βιβλιογραφία καί ὅτι ὅλα αὐτά ὀρίζουν τό αὐτόνομο διακριτικό σύστημα τῆς βιβλιογραφίας.

Ἐπιτρέψτε μου ἀκόμη νά θυμίσω μιά στοιχειώδη βιβλιογραφική ἐρώτηση: κάθε ἐντυπο εἶναι ἓνα βιβλίο; Ξέρουμε ὅλοι ὅτι ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀρνητική καί ὅτι δέν ὑπάρχει ὁμοφωνία ὡς πρὸς τό ἂν κάθε βιβλιογραφία περιέχει τό σύνολο τῶν ἐντύπων ἢ μόνο ὅσα ξεπερνοῦν τό ὄριο τῶν δυό σελίδων. Κάθε τίτλος λοιπόν δέν ἀποτελεῖ βιβλιογραφική μονάδα, δέν εἶναι βιβλίο ἢ φυλλάδιο. Πρόκειται ἀπλῶς γιά σχολαστικές μεθοδικότητες ἢ γιά οὐσιαστικές διακρίσεις ἱκανές νά ἀποτρέψουν τήν παραμόρφωση τῶν παρατηρήσεων; Ἀπό τή βιβλιογραφία τοῦ Φίλιππου Ἡλίου ἀποκλείονται τά μονόφυλλα: προορίζονται σέ ἄλλου τύπου κωδικοποιήσεις καί προφανῶς ὁ ἀποκλεισμός αὐτός δέν ὑπακούει ἀποκλειστικά σέ τυπικά ποσοτικά κριτήρια ἀλλά σέ οὐσιαστικότερες διακρίσεις ὡς πρὸς τή λειτουργικότητα τοῦ βιβλίου μέ ὅ,τι τοῦτο συνέλκει ὡς πρὸς τήν ἴδια τήν ἰδέα τοῦ βιβλίου στήν ἐποχή ὅπου τοῦτο παράγεται καί στή δική μας ἐποχή. Τοῦτο σημαίνει ὅτι κάθε τυπογραφική παραγωγή δέν εἶναι συνώνυμη μέ τό φυλλάδιο καί τό βιβλίο, χωρίς τοῦτο νά ἀποκλείει τήν κωδικοποίηση κάθε τυπογραφικῆς παραγωγῆς. Ἀπό ποῦ ἔρχεται τό διακριτικό κριτήριο; Προφανῶς ἀπό ἓνα σκεπτικό πού μπορεῖ νά μετέχει σέ πολλά ἄλλα, ἀνάμεσα στά ὁποῖα ὅσα ἀναφέρονται στά συστήματα ἐπικοινωνίας, ἀλλά πρωτίστως ἀπό τό σκεπτικό τοῦ ἱστορικοῦ πού ὑποτάσσει στή δική του ὀπτική ὅλα τά ἄλλα: τοῦ ἱστορικοῦ πού βιβλιογραφεῖ. Ἀπό τή μιά στοιχειώδη ἐρώτηση στήν ἄλλη, ἄς μοῦ ἐπιτρέψετε νά ἀναφερθῶ στήν ὀπτική παράσταση τοῦ τίτλου.

Χρονικό

Κάθε άναγραφή στη βιβλιογραφία του Φίλιππου Ήλιού συνοδεύεται από μία φωτογραφική άναπαράσταση της σελίδας του τίτλου σέ σμίκρυνση: ή άναπαράσταση αυτή δέν διασώζει μόνο όσα συστατικά στοιχεία της σελίδας του τίτλου δέν είναι ταυτοσήμως άναπαραστήσιμα από την τυπογραφική μεταγραφή και, κυρίως, δέν γίνεται για νά έξυπηρετήσεί αίσθητικώς τόν σημερινό άναγνώστη. Είναι ένας τρόπος πού έπιτρέπει άναγωγές στη σημασιολογία του τίτλου πέρα από όσες έξυπηρετούνται από την τυπογραφική του μεταγραφή: ό τίτλος είναι ένα μήνυμα έκφερόμενο μέ διαφορετικούς τρόπους και μέ τά δικά του σημεία, έτούτοι κι εκείνα μεταβαλλόμενα άνάλογα μέ τό χρόνο, μέ τό είδος του βιβλίου, μέ τή σταθερότητα ή τή ρευστότητα της ταυτότητάς του. Μιά προβληματισμένη βιβλιογραφία, όπως αυτή πού τιμούμε σήμερα, προλαβαίνει αυτές τίς ιστορικές ζητήσεις πού, δυστυχώς, οι εύάριθμες έλληνικές έφαρμογές τους δέν έχουν κοινοποιηθεί στο εύρος πού θά έπρεπε.

Πέρα από τή σελίδα του τίτλου, κάθε βιβλίο έχει την έσωτερική του οικονομία ως προς τούς τρόπους παρουσίασης του κειμένου: ό Φίλιππος Ήλιού είναι έξαιρετικά άναλυτικός στις περιγραφές του ως προς τό σημείο αυτό και συγχρόνως όροθετεί μέ ακρίβεια και συνέπεια, χωρίς νά μεταφέρει μηχανικά τούς περιγραφικούς τρόπους μιας άναλυτικής κωδικολογίας, οι όποιοι, κοντά στ' άλλα, προσδιορίζονται από τό γεγονός ότι τό περιγραφόμενο άντικείμενο είναι μοναδικό. Κυρίως όμως κάθε βιβλίο έχει μία κατασκευαστική ιστορία, την όποία ή βιβλιογραφία παρακολουθεί από τή στιγμή όπου τό χειρόγραφο μετατρέπεται σέ σελιδοποιημένο, μέ άρίθμηση ή χωρίς άρίθμηση, έντυπο: δέν πρόκειται μόνο για μία ιστορία άνιχνεύσιμη στις έπανεκδόσεις του ίδιου βιβλίου, αλλά και στις κατασκευαστικές τύχες της ίδιας έκδοσης μέ τά έτεροχρονισμένα έξώφυλλα, τίς προσθήκες σελίδων, τίς διαφορετικές άναγραφές έκδοτών. Όλα αυτά μοιάζουν άυτόνόητα: δέν ήταν άυτόνόητα, έγιναν άυτόνόητα από τή στιγμή όπου ή γνώση αυτών των κατασκευαστικών τυχών έφεραν τόν Φίλιππο Ήλιού νά κάνει πολλαπλές άυτοψίες των άντιτύπων του ίδιου βιβλίου.

Έμεινα σέ μερικά από τά τυπικά στοιχεία μιας βιβλιογραφίας, για νά άφήσω νά φανεί πόσα άυτόνόητα δέν είναι άυτόνόητα και πόσο ή περιγραφή του βιβλίου ως πράγματος μπορεί νά προβλέπει πολλαπλές χρήσεις του ως ιστορικού τεκμηρίου. Τό βιβλίο όμως δέν είναι άναπαραστήσιμο άποκλειστικώς μέσω των σημείων πού τό χαρακτηρίζουν ως πράγμα: έχει ένα περιεχόμενο και μία πατρότητα πού δέν διακρίνονται πάντα στη σελίδα του τίτλου. Ή βιβλιογραφία χρειάζεται νά γίνει έρμηνευτική μέσα σέ σαφώς προδιαγεγραμμένα όρια και μέ συνεκτικούς τρόπους έκφοράς. Ό Φίλιππος Ήλιού επέλεξε τόν τρόπο εκείνο πού μέσω χαρακτηριστικών παραθεμάτων άποτυπώνεται τό πνευματικό και ιδεολογικό κλίμα του βιβλίου ή, όπου θεώρησε ότι τουτο ένδεικνυται, συνόψισε σέ ένα δικό του σύντομο σχόλιο ό,τι άφορά τό μήνυμα του βιβλίου, τό συγγραφέα του, τό πρότυπό του. Έτσι τά ύπομνήματα πού συνοδεύουν τίς βιβλιογραφικές άναγραφές στοιχειοθε-

τουὺν τήν ἱστορία καθενὸς βιβλίου τόσο στήν κειμενική ὥς καί στήν ὕλική της διάσταση: εἰδολογικά λήμματα τῶν εὐρετηρίων ἐπιτρέπουν νά ἀναχθοῦν οἱ ἐπὶ μέρους πληροφορίες σέ σύνολα, σέ δίκτυα κεκτημένων γνώσεων καί σέ ἀφετηρίες ἐρμηνευτικῶν προτάσεων. Γιατί, ἂν μιά βιβλιογραφία διαχρονική εἶναι τό ὑπόστρωμα γιά τήν ἱστορία τοῦ βιβλίου, ἡ βιβλιογραφία τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ εἶναι, πέρα ἀπό ἓνα ὑπόστρωμα καί μιά κωδικοποίηση πρόσθετων πληροφοριῶν, ἓνα θεματικό σύστημα γιά τήν ἱστορία αὐτή. Τό σύστημα συγκροτεῖται, ὅπως λέγαμε, μέ τά εὐρετήρια, τά συγκεντρωτικά λήμματα τῶν ὁποίων θεραπεύουν, δίπλα στίς βιβλιολογικές καί βιβλιογραφικές, ζητήσεις ἱστορικές, ζητήσεις πού ἀποβλέπουν στήν ἱστορική σύνθεση. Αὐτά ὡς πρὸς τό περιγραφικό μέρος τοῦ ἔργου, χωρίς νά τελειώνουμε μαζί τους ὡς πρὸς τό πολύπλεγμα τῆς περιγραφῆς. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νά ἀναφερθῶ σέ μιά ἄλλη στοιχειώδη προϋπόθεση μιάς βιβλιογραφίας, τό πού κεῖται τό βιβλίο.

Κεῖται φυσικά στίς βιβλιοθηκές, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες καί οἱ προσωπικές: ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ εἶναι ἐξαντλητικός στήν παράθεσή τους, ὅχι βεβαίως ἀποκλειστικά γιά νά διευκολύνει τό χρήστη ἀλλά γιά νά δώσει μιά γεωγραφία τῆς διάσωσης τοῦ βιβλίου καί τῶν «τυχηρῶν» τῆς, ὅπως αὐτά φαίνονται ἐναργέστερα στήν περίπτωση τῶν προσωπικῶν βιβλιοθηκῶν. Δέν πρόκειται ὅμως, ἐξυπακούεται, γιά μιά ἱστορία τῶν βιβλιοθηκῶν, ὅπως δέν πρόκειται γιά μιά ἱστορία τοῦ κάθε βιβλίου μέσα ἀπό τίς ἀτομικές του χρήσεις. Συνείδηση τῶν ὁρίων καί ἐδῶ, διάκριση συνεπῶς καί τῶν στοιχείων πού διασώζονται στήν περιγραφή: τό βιβλίο δέν παύει νά εἶναι τό δείγμα μιάς σειρᾶς καί, γιά τό λόγο αὐτό, σωστά, καμιά ἀναφορά στίς ἀποτυπώσεις πού ἄφησε πάνω σ' αὐτό ὁ ἓνας ἢ ὁ ἄλλος χρήστης του, ἀναφορά αὐτονόητα ἀναγκαῖα γιά ἄλλου τύπου ζητήσεις. Ἐνα βιβλίο ὑπάρχει στό τῶρα καί στό τότε: ἐνδέχεται νά προκάλεσε ἀπηχήσεις στό τότε κι αὐτές ἐκφράζουν κάτι ἀπό τή σχέση του, καί τούς ἀναβαθμούς τῆς, μέ τήν ἐκδοτική του στιγμή: ἐπισημαίνεται γιατί, εἶπαμε, ἡ βιβλιογραφία αὐτή ἀνάγεται σέ συγχρονική ἱστορία τῶν ἀντικειμένων τῆς.

Τό βιβλιογραφικό σῶμα προαναγγέλλει, ἀφηγεῖται μερικῶς καί μεθοδεύει τήν ὅλη ἱστορία τοῦ βιβλίου στίς δυό πρώτες δεκαετίες τοῦ 19' αἰῶνα. Ὡστόσο αὐτή ἡ ἱστορία εἶναι μιά συνολικότερη ἱστορία μέσω τοῦ βιβλίου, μέσω ἑνός ἀπό τούς δείκτες τῆς. Τήν ἀφήγηση τῆς ἱστορίας αὐτῆς μάς δίνει ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ στίς πυκνές εἰσαγωγικές σελίδες του, ὅπου τά καθέκαστα τοῦ βιβλιογραφικοῦ σώματος ὁργανώνονται σέ ἱστορικά, δηλαδή ἐνταυτῶ πραγματολογικά καί ἐννοιολογικά, σχήματα καί ἡ διάσωση τῶν φαινομένων μεταγράφεται σέ ἱστορική ἐννοιολογία. Ἐδῶ τό βιβλίο συναιρεῖται σέ πνευματικά γένη, παύει νά εἶναι μονάδα: ἐκφράζει συλλογικά φαινόμενα καί συγχρόνως τά διακρίνει. Ἀκόμη, τό βιβλίο εἶναι ἓνα κινούμενο ὄχημα, ἡ τροχιά τοῦ ὁποίου ὁρίζει μιά γεωγραφία πού δέν εἶναι ἐκείνη τῆς διάσωσής του, ἐκείνη τοῦ πού κεῖται. Ἡ ἱστορία τοῦ βιβλίου εἶναι συγχρόνως μιά ἱστορία τῆς παραγωγῆς του, μιά ἱστορία τῶν ἰδεῶν καθ' ἑαυτῶν καί στό πεδίο τῆς

Χρονικό

συλλογικής τους πρόσληψης, δηλαδή μιά ιστορία της διάδοσης των ιδεών ἄρα μιά ιστορία των κοινωνικών υποδοχών αὐτῶν των ιδεών καί των συγκρούσεων τίς ὁποῖες συνεπάγονται. Ἔτσι φτάνουμε σέ μιά ιστορία των συλλογικών πνευματικῶν φαινομένων καί των κοινωνικών τους συνδηλώσεων ἢ καθορισμῶν καί σέ μιά ιστορία των συλλογικῶν σωμάτων εἴτε αὐτά ὀρίζονται ἀπό τούς παραγωγούς εἴτε αὐτά ὀρίζονται ἀπό τούς χρήστες των βιβλίων, κατηγορίες φυσικά μερικῶς ἐπικαλυπτόμενες. Αὐτά τά ζητήματα, ὁργανωμένα σέ ποσοτικές ἐρμηνευτικές προβάσεις, ἀποτελοῦν τούς μεγάλους θεματικούς ἄξονες τοῦ ἱστοριογραφικοῦ μέρους τῆς Βιβλιογραφίας τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ.

Ἐλεγα πῶς πρὶν ὅτι στίς πρώιμες ἐγνοιες τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ ἦταν ἡ μέτρηση των φαινομένων γιά νά φανεῖ ποιά εἶναι ἡ ἐπίπτωση στά συλλογικά σώματα τοῦ νεωτερισμοῦ καί ποιά ἡ ἀντίσταση τῆς παράδοσης, ἀλλοιῶς ποιά εἶναι ἡ σχέση των ἐντατικῶν μέ τά ἐκτατικά φαινόμενα σέ ὅ,τι ἀκριβῶς ἀφορᾷ τό νεωτερισμό καί τήν παράδοση, πῶς συναρθρώνονται μεταξύ τους. Ἡ πρώτη εἰκοσαετία τοῦ 19 αἰῶνα τοῦ παρέχει ἕνα πεδίο παρατήρησης πού τοῦ ἐπιτρέπει νά μετρήσει ἀπό τό ἕνα μέρος τά φαινόμενα καί, ἀπό τό ἄλλο, νά τά συγκρίνει μέ τά προγενέστερα, μάλιστα μέ τά ποιοτικῶς συγγενέστερα, ἐκεῖνα τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 19 αἰῶνα: οἱ διαφορές εἶναι ἐμφανεῖς, ὄχι μόνο γιατί στόν ἀρχόμενο 19 αἰῶνα θά κυριαρχήσει ὁ Κοραΐς μέ τόν ἀστερισμό του, ἀλλά καί γιατί πληθαίνει ἐντυπωσιακά τό σῶμα των λογίων, γιατί ἀκριβῶς διαμορφώνεται ἕνα νέο σῶμα λογίων πολλαπλάσιο ἀπό ἐκεῖνο πού ὑπῆρχε μιά δεκαετία πρὶν, κάτι λιγότερο ἀπό διπλάσιο ἀπό ἐκεῖνο πού ὑπῆρχε μιά πεντηκονταετία πρὶν. Μοιάζουν ὅλα τοῦτα ἀπλά; Εἶναι ἡ πρώτη ἐφαρμογή των ἀρχῶν μιᾶς κοινωνιολογίας τοῦ βιβλίου σέ διαχρονικό ἀνάπτυγμα, μιά πρώτη πλήρης κοινωνική ἱστορία τοῦ βιβλίου πού παράγεται ἀπό τά ἑλληνικά πολιτισμικά περιβάλλοντα καί ἀπευθύνεται σ' αὐτά. Τά ἴδια ἰσχύουν καί σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τούς κοινούς τόπους μιᾶς παιδείας πού ἀνήκει σέ ἕναν εὐρύτερο περίγυρο, τόν εὐρωπαϊκό, στή διαφωτιστική του κατά κύριο λόγο ἐκδοχή: καί ἐδῶ οἱ σταθμίσεις εἶναι τά ἐργαλεῖα πού ἐπιτρέπουν νά προσδιορισθοῦν οἱ κοινοί τόποι, ὅπως μέ ἰδιαίτερη σαφήνεια φαίνονται στίς μεταφράσεις πού ἐπιμελῶς ἐντοπίζονται καί ταυτίζονται στό βιβλιογραφικό σῶμα καί ἀξιοποιοῦνται ὡς πολιτισμικοί δείκτες στήν ἱστορική διαπραγμάτευση. Γιά πρώτη ἐπίσης φορά μέ σταθμητό τρόπο ἀναδεικνύεται τό δίκτυο διακίνησης των βιβλίων καί μάλιστα των λογίων βιβλίων καί ἡ φυσιογνωμία των ἀναγνωστῶν ἢ ὑποστηρικτῶν των βιβλίων αὐτῶν, ἡ γεωγραφική τους κατανομή καί διαγράφονται τά πολιτισμικά ὅρια τῆς νεοελληνικῆς παιδείας μέσω τῆς ἐρευνας τοῦ πλέγματος των συνδρομητῶν: γιά πρώτη φορά, ὄχι ἀποκλειστικά σ' αὐτό τό βιβλίο, ἀλλά γιά πρώτη φορά στίς μελέτες τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ.

Δέν θά εἶχε κανένα νόημα νά συνοψίσω ὅσα μέ συνθετική ἀδρότητα καί πλήρη θεματική κατανομή ἀναπτύσσει στίς σελίδες πού φέρουν τόν τίτλο «Τό ἑλληνικό βιβλίο στά χρόνια τῆς ἀκμῆς τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ»,



Χρονικό

ούτε ακόμη νά παρουσιάσω λεπτομερώς τις τεχνικές πού εφαρμόζει στο βιβλιογραφικό σώμα· ούτε επίσης νά επιμείνω στην προσωπική του εισφορά στην ανάκαλυψη νέων τίτλων ή στην ταύτιση των έμμέσως γνωστών. Όλα αυτά τά τελευταία τά βρίσκει κανείς στα λήμματα της Βιβλιογραφίας καί στους καταλόγους των πηγών της καί των βιβλιοθηκών. Αντιθέτως θά είχε νόημα νά τονίσω ότι ο πρώτος τόμος της *Ελληνικής Βιβλιογραφίας του 19ου αιώνα* έχει πίσω του καί μπρός του μιά τεράστια συγκομιδή της οποίας αποτελεί δείγμα πού κι αυτό είχε προαναγγελθεί στα 1975 σέ μιά βιβλιογραφία της ίδιας έμβέλειας πού μάς έδωσε ο Φίλιππος Ήλιού, στηριγμένη στα κατάλοιπα του Αίμίλιου Legrand.

Όσους συνέδραμαν στή συγκομιδή καί στην όργάνωση του ύλικού αυτού τους μνημονεύει απλόχερα ο ίδιος: έγώ θά άρκεστώ στο όνομα της Πόπης Πολέμη, στην όποία άλλωστε όφείλεται καί ή πρώτη έρευνα της σελίδας του τίτλου για την όποία μίλησα πιο πριν. Μέ τον κίνδυνο ότι γίνομαι μονότονος, άφηστε με νά επαναλάβω ότι ή συγκομιδή αυτή καί τά δείγματά της, από τά όποια τό έκπρεπότερο είναι αυτό πού γιορτάζουμε σήμερα, είναι έργο του ιστορικού καί άπόρροια του σκεπτικού του. Θά πρέπει νά προσθέσω ότι άποτελεί ή συγκομιδή αυτή ένα τεράστιο τεκμηριωτικό σώμα καί ότι ή διαχείρισή της προϋποθέτει αυτό πού φέρεται ως «βιβλιολογικό εργαστήρι» στον τίτλο του έργου, δηλαδή ένα συλλογικό έρευνητικό όργανο.

Δέν θά ήθελα νά τελειώσω μέ τά πικρά λόγια πού φέρνουν οί πικρές σκέψεις. Τό έργο του Φίλιππου Ήλιού είναι έργο προσωπικό πού κινητοποιεί ενδιαφέροντα καί δημιουργεί όμοψυχία, τή φιλότητα για την όποία μιλούσα πιο πριν. Αν υπήρχε στους διαχειριστές των πολιτισμικών κριτηρίων μιά στοιχειώδης επίγνωση ως προς τους όρους μέ τους όποιους γίνεται ή διαχείριση αυτή, τότε τό Βιβλιογραφικό εργαστήρι θά είχε γίνει έρευνητικός θεσμός, αλλά για νά είχε συμβεί αυτό τά όρια της φιλότητας θά έπρεπε νά έχουν περιλάβει καί άλλες ανθρώπινες ποιότητες, τό μήνυμα νά έχει βρεϊ υποδοχές σέ άλλους αποδέκτες. Τά δρώμενα των τελευταίων ο Παναγιώτης Κονδύλης τά θεώρησε, γράφοντας για τό βιβλίο του Φίλιππου Ήλιού, ότι ανήκουν στο πεδίο της σάτιρας. Καθώς δέν υπάρχει ούτε αυτή, άς πούμε μετριώτερα ότι έχουν γίνει αντικείμενο εύθυμογραφίας. Όσο για τον Φίλιππο, τον άκούω νά λέει μέ μιά παλιά φωνή: «σώπα καί προσπέρνα».

Σπ. Ι. Άσδραχάς



Χρονικό

‘Από τόν Διαφωτισμό στίς ‘Επαναστάσεις: ό Ρήγας καί ό κόσμος του Διεθνές Συμπόσιο στους Δελφούς

Τό Διεθνές Συμπόσιο «‘Από τόν Διαφωτισμό στίς ‘Επαναστάσεις: ό Ρήγας καί ό κόσμος του», πού οργανώθηκε από τό Εύρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών¹, πραγματοποιήθηκε στό πλαίσιο τής έπιστημονικής κινητοποίησης γιά τά 200 χρόνια από τόν θάνατο του Ρήγα. Παράλληλα μέ τόν τιμητικό έορτασμό, ή συνάντηση είχε σκοπό τήν αντικειμενική προσέγγιση ενός ιστορικού προσώπου πού έγινε κατεξοχήν αντικείμενο ιδεολογικών χρήσεων σέ σχέση μέ τήν έποχή του. Ό σκοπός διασφαλίστηκε από τή συμμετοχή πολλών έπιστημόνων από τήν ‘Ελλάδα, τήν Εύρώπη, τίς βαλκανικές χώρες, τήν Τουρκία καί τή Ρωσία, καί από τό θεματολογικό εύρος του Συμποσίου.

Οί εισηγήσεις πού παρουσίασαν οί 35 σύνεδροι οργανώθηκαν γύρω από τρείς θεματικούς άξονες: Α. *Τά ρεύματα του Διαφωτισμού καί οί άνασχητικές ροπές*, Β. *Ό Ρήγας καί ό κόσμος του*, Γ. *Τά έπαναστατικά κινήματα καί οί «δημοκρατικοί Γάλλοι»*.

Στήν πρώτη θεματική ένότητα ό λόγος γιά τή σχέση Διαφωτισμού καί κοινωνικών κινήματων, γιά τόν άναπροσδιορισμό τής παραδοσιακής πολιτικής καί τίς άντιφάσεις πού διέπουν τόν πολιτικό λόγο, γιά τούς μηχανισμούς άνάσχεσης στόν χώρο τής Κεντρικής καί Νοτιοανατολικής Εύρώπης. Οί σύνεδροι άναφέρθηκαν στόν ρόλο του Διαφωτισμού στή συγκρότηση νέας ταυτότητας πού υπερβαίνει τήν τοπικότητα καί στίς άντιφάσεις τής *‘Εγκυκλοπαιδείας* στόν όρισμό του έθνους ως πολιτικού/πολιτισμικού σώματος, πού προοιωνίζονται τή σύγκρουση άνάμεσα στή διπλή ύπόστασή του (Ε. Benrekassa), στόν διαφωτισμένο δεσποτισμό του ‘Ιωσήφ Β’ στήν Αύστρία καί στήν τεταμένη σχέση του μέ τον Ιακωβινισμό καί τή Γαλλική ‘Επανάσταση (Ε. Wangermann), στήν άντιφατική πολιτική τής Γαλλικής ‘Επανάστασης άπέναντι στους Έλληνες, μυθοποιητική γιά τόν άρχαιοελληνικό κόσμο, άπαξιωτική γιά τόν σύγχρονο (Μ. Vonelle). Άναφορικά μέ τήν όθωμανική έπικράτεια, οί όμιλίες έστιάστηκαν στήν άμφιλεγόμενη στάση τής όθωμανικής γραφειοκρατίας άπέναντι στή Γαλλική ‘Επανάσταση καί στους βαλκανικούς έθνικισμούς, οί όποιοι ως τό τέλος του 19ου αιώνα θεωρήθηκαν, περισσότερο από κοινωνικό γεγονός, άπώλεια έδαφών καί άποστασίες (Ι. Ortayli) καί, τέλος, στήν αντίδραση του Πατριαρχείου στίς έπαναστατικές (δées μέ άναφορά στόν «λόγο περί ύποταγής» (Κ. Πιτσάκης) καί στό κίνημα των Κολυθάδων (Δ. Άποστολόπουλος).

1. Τό Συμπόσιο έγινε στους Δελφούς, στίς 25-28 Ιουνίου 1998. Τήν έπιστημονική έπιτροπή αποτέλεσαν οί Φ. ‘Ηλιού (πρόεδρος), Ε. Γλύκατζη-Ahrweiler, Σπ. Άσδραχάς, Κ. Βεργόπουλος, Χ. Καλλιγά, Κ. Λάππας.

Στήν επομένη θεματική ένότητα ιδιαίτερα απασχόλησαν τούς όμιλητές οί τρόποι δεξίωσης τών νέων ιδεών στόν έλληνικό χώρο, ή διαμόρφωση τών συνειδήσεων μέσα από τή συνάντηση διαφορετικών ιδεολογικών ρευμάτων μέ τίς συνακόλουθες παραμορφώσεις τους, οί ανανεώσεις καί οί συνέχειες, όπως αποδεσμεύονται από τό έργο του Ρήγα καί τίς προσλήψεις του έργου. Έξετάστηκαν τά επαναστατικά έργα του καί οί ιδεολογικές τους παράμετροι: ή σύνδεσή του μέ τόν ριζοσπαστικό Διαφωτισμό τών Βαλκανίων καί οί όφειλές του στόν Μοισιόδακα, παρά τή διαφοροποίησή τους ως πρός τήν πρόταση γιά διέξοδο από τήν κρίση τής Όθωμανικής Αυτοκρατορίας (Π. Κιτρομηλίδης), ή «γνωσιοανθρωπολογία» του, βασιζόμενη σέ πολιτικά καί κοινωνικά γνωρίσματα κατά τό γαλλικό σύνταγμα του 1793 (Π. Νοῦτσος), ή προσαρμογή του πολιτικού λεξιλογίου του γαλλικού συντάγματος του 1793 σέ ελληνική όρολογία μέ πολλαπλές σημάνσεις πού μαρτυροῦν συνέχειες (Α. Σφοίνης), ή απόπειρα απόδοσης ενός «έθνικού» χώρου Ιστορικού-πολυπολιτισμικού μέ ένοποιητικό παράγοντα τόν έλληνισμό στή *Χάρτα* (Γ. Τόλιας), τά τραγούδια του καί τό μέλος τους, θυζαντινό γιά τόν «Θούριο», εύρωπαϊκό γιά τά άλλα τρία μέ πρότυπο τή Μασσαλιώτιδα καί τό «Freut euch des Lebens» (Γρ. Στάθης).

Παρουσιάστηκε τό διαφωτιστικό έργο του: τό *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα* (Γ. Καράς), οί μεταφράσεις θεατρικών έργων – ειδικότερα, τά *Ολύμπια* του Μεταστάσιου (Δ. Σπάθης) καί ή γλώσσα τής μετάφρασης, ιδιάζουσα καί δύσκολη γιά τό ανέθασμα θεατρικής παράστασης (Σπ. Εὐαγγελᾶτος). Οί νέες εὐαισθησίες προσεγγίστηκαν μέσω τής μελέτης τών διατροφικών συμπεριφορών σέ διάφορα κείμενα καί έπισημάνθηκε ή αποστροφή πρός τά διατροφικά πρότυπα τής Ἀνατολῆς, αλλά καί ή απουσία σχέσης μέ τή γαστρονομία του Διαφωτισμοῦ (Α. Ματθαίου). Ἐγινε ακόμη απόπειρα ανίχνευσης νέων αναπαραστάσεων του σώματος καί του φύλου μέσω του *Σχολείου ντελικάτων έραστών* (Α. Λιάκος).

Έρευνήθηκε ή πρόσληψη τής πολιτικής πρότασης του Ρήγα στήν άκραία άρνητική έκδοχή της από τόν Μιχαήλ Πετδικάρη, έρμηνευόμενη ως μακραιώνη έσωτερίκευση καί αποδοχή τής κατάκτησης (Σπ. Ἀσδραχάς), καθώς καί ή πρόσληψή της από τόν Κοραή μέσω του «Ροπάλου του Ἡρακλέους» (Φ. Ἡλιού). Ἡ συγκριτική μελέτη του «Θούριου» καί του «Υμνου» του Σολωμοῦ έδειξε τήν απομάκρυνση από τόν οίκουμενισμό καί τή στροφή πρός τήν κατεύθυνση τής έθνικῆς ιδεολογίας (Α. Πολίτης).

Προσκομίστηκαν νέα στοιχεία γιά τή δράση του Ρήγα από ρωσικές αρχειακές πηγές, όπου τό κίνημα έμφανίζεται νά έχει πλατιά απήχηση, πράγμα άνησυχητικό γιά τή ρωσική πολιτική πού ανταγωνίζεται τή γαλλική έπιρροή στήν όθωμανική επικράτεια (G. Arsh): επίσης στοιχεία καί πληροφοριακό υλικό από αὐστριακές πηγές σέ σχέση μέ τή σύλληψη καί τή φυλάκισή του (Α. Μουταφίδου).

Ἡ τελευταία θεματική ένότητα περιέλαβε ανακοινώσεις σχετικές μέ τίς ιδεολογικές ζυμώσεις καί τήν κινητοποίηση τών κοινωνικών δυνάμεων στόν

Χρονικό

έλληνικό και ευρύτερο βαλκανικό χώρο, στο πλαίσιο του ανταγωνισμού των Δυνάμεων κατά τα τέλη του 18ου μέ αρχές του 19ου αιώνα. Έξετάστηκαν: η μετάβαση από την κοινότητα στις πολιτικές διαδικασίες στα Έπτάνησα, όπου, ήδη από τα τέλη του 17ου αιώνα, οι κοινωνικές αλλαγές εύννοούν την ανάπτυξη πολλών δυνατών ταυτοτήτων και τη συναίνεση των τάξεων (Ν. Καραπιδάκης), η επαναστατική όψη του κερκυραϊκού τυπογραφείου (Γ. Μπώκος) οι έντονες κοινωνικές διαφοροποιήσεις στη Σάμο και ο σχηματισμός νέων στρωμάτων από έμπορους, φορείς νέων ιδεών, τους Καρμανιόλους (Μ. Βουρλιώτης), τα χωριστικά κινήματα των πασάδων και η σχέση του Ρήγα με τον Πασθάνογλου, τους Βούλγαρους και τους Όθωμανούς (R. Gradeva), η ένταξη του Σουλίου και της Μάνης στα επαναστατικά σχέδια του Ρήγα και της Φιλικής (Β. Παναγιωτόπουλος), οι Σουλιώτες ως έτερότητα και οι έκμεταλλεύσεις τους εκ μέρους της ελληνικής έθνικής ιδεολογίας μέχρι την τελική άφομοίωση (Β. Ψιμούλη), τό ιδεολογικό και πνευματικό κλίμα στις Ήγεμονίες σε σχέση με τις επαναστατικές κινήσεις, που έμφανίζονται έντονότερες στη Μολδαβία παρά στη Βλαχία όπου βρίσκεται ο Ρήγας (Α. Pîrpidi), ο σερβικός Διαφωτισμός και η σχέση του με τον ίωσηφινισμό, η δράση του ίακωβίνου Martinovic και του διαφωτιστή Obradovic και ο παραλληλισμός τους με τον Ρήγα (L. Trgoncovic, M. Stojanovic).

Η τελευταία συνεδρία αφιερώθηκε στην απήχηση του έργου του Ρήγα και στην απεικόνιση του προσώπου του: στη βουλγαρική και στην τουρκική ιστοριογραφία (Ν. Danova, Π. Στάθη), σε κείμενα του φιλελληνισμού (Λ. Δρούλια), στις ελληνικές βιογραφίες του (Κ. Λάππας) και στην εικονογραφική παράδοση (Β. Καρκαγιάννη-Καραμπελιά). Από την άγνοια, την απόρριψη, τη ρομαντική εξιδανίκευση ως την ήρωοποίηση, η εικόνα του Ρήγα πέρασε μέσα από πολλές μεταμορφώσεις, ανάλογα με τις εκάστοτε συγκυρίες ή σκοπιμότητες. Στο κλείσιμο του Συμποσίου αποτιμήθηκε ο Ρήγας ως εκπρόσωπος των μέσων όρων της εποχής του, εποχής κρίσης και κοινωνικών ανακατατάξεων, φορέας συνεχειών και νέων ιδεολογικών αναζητήσεων.

Παράλληλες έκδηλώσεις πλαισίωσαν τό συνέδριο: δύο εκθέσεις αφιερωμένες στα βιβλία της περιόδου του νεοελληνικού Διαφωτισμού (μέ τη φροντίδα του Κ. Στάικου) και στις εικόνες του Ρήγα (μέ επιμέλεια της Βάσιας Καρκαγιάννη-Καραμπελιά). Καί των δύο εκθέσεων κυκλοφόρησαν αναλυτικοί κατάλογοι. Μιά συναυλία του Μουσικού Λυκείου Παλλήνης, υπό τη διεύθυνση του Χ. Μητροπάνου μέ τραγούδια του Ρήγα και, τέλος, θεατρική παράσταση (*Τά Όλύμπια* του Μεταστάσιου, σε μετάφραση του Ρήγα, από τον θίασο του Άμφι-θεάτρου, σε σκηνοθεσία του Σπ. Εύαγγελάτου). Μέ την ευκαιρία του συνεδρίου, κυκλοφόρησαν επίσης, σε φωτομηχανική ανάπτυξη, σπάνια φυλλάδια και κείμενα της εποχής.

Άλεξάνδρα Σφοίνη



Μνήμη Παναγιώτη Κονδύλη

Μιά από τις σημαντικότερες φυσιογνωμίες της σύγχρονης ευρωπαϊκής σκέψης, ο Παναγιώτης Κονδύλης πέθανε στις 11 Ιουλίου 1998, σέ ηλικία πενήντα πέντε ετών.

Τά *Ιστορικά*, τών οποίων ο Παναγιώτης Κονδύλης υπήρξε ένας από τούς πρώτους συνεργάτες, σχεδιάζουν νά αφιερώσουν, στά επόμενα τεύχη τους αναλυτικές προσεγγίσεις γιά τή σημασία καί τήν ἐμβέλεια τοῦ ἔργου του.

Στό τεῦχος αὐτό ἀναδημοσιεύονται ὁ ἐπικήδειος λόγος πού ἐξεφώνησε ὁ Γιάννης Καλλιόρης, καί δύο κείμενα τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ καί τοῦ Σπύρου Ἀσδραχᾶ, πού δημοσιεύθηκαν ὅλα στό *Ἀντί* (τεύχη 665 καί 666). Εἶναι μιά πρώτη καί συμβολική συμμετοχή τοῦ περιοδικοῦ στήν ἀποτίμηση τοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου διανοητῆ Παναγιώτη Κονδύλη.

ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ

Παναγιώτης Κονδύλης, «ὁ παλαιός καί ἐκλεκτός μας φίλος»

Ἄν γιά τή σύγχρονη ἀτομική συνείδηση, πού βιώνει τόν ἑαυτό της σάν ἀπόλυτη πραγματικότητα, ὁ θάνατος συνιστᾷ ἐξ ὀρισμοῦ σκάνδαλο καί παραλογισμό, εἶναι ἐξίσου παράλογος καί σκανδαλώδης ἀπό τή μεριά καί τῆς ὁμάδος, ὅταν χτυπᾷ αἰφνιδίως ἓνα της μέλος στήν ἀκμή μιάς ἐξοχῆς δημιουργικῆς δραστηριότητος, καί διακόπτει ἓνα ἔργο πού πῆγαινε ἀπό κορυφή σέ κορυφή, καί πού ὁ ἐπόμενος σταθμός του θά ἦταν μιά τρίτομη *Κοινωνική ὀντολογία*, ἀπό τήν ὁποία μόνον ὁ πρῶτος τόμος ἔχει γραφτεῖ.

Ἡ ὁδύνη γιά τήν ἀπροσδόκητη καί τόσο παράλογη ἀπώλεια τοῦ «παλαιοῦ καί ἐκλεκτοῦ μας φίλου», ἐμποδίζει αὐτή τή στιγμή τήν ψυχραιμὴ ἀποτίμηση ἢ καί τήν ἀπλή ἔστω περιγραφή ἑνός ἔργου μεγάλου σέ ὄγκο, ὑψηλοῦ σέ ποιότητα καί θεματολογικά πολυμεροῦς. Ἐνα μόνο μπορούμε νά ποῦμε χωρίς δισταγμό: ὁ θάνατός του συνιστᾷ πραγματική ἀπώλεια τόσο γιά τήν Ἑλλάδα ὅσο καί γιά τόν εὐρωπαϊκὸ πνευματικὸ πολιτισμό. Γιατί ὁ Κονδύλης υπήρξε φυσιογνωμία διεθνoῦς διαμετρήματος, καί καθὼς ἐδημοσίευε συστηματικά στή γερμανικὴ γλῶσσα, τό ἐκτόπισμά του στάθηκε ἀσύνορο. Ἀλλωστε, τὰ ἀφιέρωματα πού ἔγιναν στό ἔργο του (στήν Ὑλλανδία λ.χ.), ὅπως καί οἱ διακρίσεις πού τοῦ ἀπονεμήθηκαν κατὰ καιροῦς (μεταξύ τῶν

Μνήμη Παναγιώτη Κονδύλη

οποίων τό βραβεῖο Χοῦμπολτ, ἀλλά κυρίως τό πολύ τιμητικό μετάλλιο Γκαίτε, πού ἀπό τοὺς Ἕλληνες μόνον ὁ Κ. Τσάτσος τό εἶχε ἀξιωθεῖ), καθὼς καί ἡ κυκλοφορία τῶν βιβλίων του στό ἐξωτερικό, μαρτυροῦν γιά τό πόσης ἐκτιμῆσεως ἔχαιρε πέραν τῶν συνόρων τῆς Ἑλλάδος, πέραν ἐπίσης τῶν συνόρων καί τῆς Γερμανίας.

Ἄν ὅμως ἀνήκει στήν εὐρωπαϊκὴ κουλτούρα, ἀνήκει ἐπίσης καί στήν Ἑλλάδα, γιά τὴν ὁποῖαν ἐνδιαφερόταν ἀδιαλείπτως: μετέφραζε πάντοτε τὰ βιβλία του ὁ ἴδιος, καί φρόντιζε νὰ προσθέτει ἐκτεταμένους προλόγους καί ἐπίμετρα προκειμένου νὰ μιλήσει γιά τὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα, συγγράφοντας μάλιστα καί σημαντικὴ ἐργασία μὲ ἀντικείμενο τὴς φιλοσοφικῆς ἰδέας τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Κι ὅλ' αὐτὰ σέ γλώσσα δουλεμένη, χειμαρρῶδη, διαυγέστατη, διατυπωμένη μὲ ἀνεση καί ἀκρίβεια, καί τυπωμένη πάντοτε μὲ τὴν εὐγένεια καί τὴν ἀρχοντιά τοῦ πολυτονικοῦ.

Κι ἐδῶ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ αὐτὴ του ἡ ἐκπληκτικὴ ἱκανότητα ἐργασίας, αὐτὴ ἡ μεγάλη προσληπτικὴ καί ἀφομοιωτικὴ του δύναμη, πού τὸν ἔκανε, κατὰ κάποιον τρόπο, τρομερὴ διανοητικὴ μηχανή, ἡ ὁποία καταβρόχθιζε ἑκατοντάδες βιβλία σέ ἑπτὰ γλώσσες, καί ἔγραφε χιλιάδες σελίδες σέ δύο, ζώντας πάντα λιτὰ καί κατὰ περιόδους ἀσκητικά, μὲ πρόγραμμα ἐργασίας καί ζωῆς αὐστηρό, χωρὶς ὥστόσο νὰ εἶναι φυγάνθρωπος καί νὰ παραμελεῖ φίλους καί συναναστροφές. Καί ἦταν ἔτσι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἀκόμη τῶν φοιτητικῶν μας χρόνων: εἶχε ταχθεῖ στὴ σπουδὴ καί τὴν πνευματικὴ ἐργασία, καί ἔμεινε ἀνένδοτα συνεπὴς μέχρι τό τέλος.

Ἐντελῶς πρόχειρα καί σχηματικά, θὰ μπορούσαμε νὰ κατατάξουμε τό ἔργο του σέ τέσσερις κατηγορίες, ἀλληλοτεμνόμενες ὅσο καί διακριτές:

α. Σέ βιβλία πού ἀφοροῦν περισσότερο τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας καί τῶν ἰδεῶν, ὄντας πραγματεῖες, θὰ λέγαμε φιλοσοφολογίας, μὲ τὴν πιὸ γόνιμη σημασία τοῦ ὅρου. Σ' αὐτές ὑπάγεται *Ἡ κριτικὴ τῆς μεταφυσικῆς στὴ νεώτερη σκέψη*, καί κυρίως τό δίτομο ὀγκῶδες σύγγραμμα *Ὁ εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμός*, ἔγκυρο καί πολύτιμο βοήθημα γιά καθηγητές, ἐρευνητές καί φοιτητές. Αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὶς ἐργασίες του διακρίνουν δύο κυρίως χαρακτηριστικά: Πρῶτον, ἡ ὑπεύθυνη ὡς πρὸς τὴν ἀκρίβεια καί τὴν πιστότητά της ἔκθεση τῶν διαφόρων φιλοσοφικῶν, οἰκονομικῶν, κοινωνιολογικῶν καί πολιτικῶν θεωριῶν, διότι ὁ Κονδύλης τὶς ἐγνώριζε πάντοτε ἀπὸ τὴν πηγή, κι ὅταν λ.χ. μιλοῦσε γιά τὸν ἅγιο Θωμά, τὸν εἶχε διαβάσει ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τό λατινικὸ κείμενο, καί φυσικά ἐξ ὀλοκλήρου – καθὼς χειριζόταν εὐχερῶς ἑπτὰ γλώσσες (μαζί μὲ τὰ ἀρχαῖα καί τὰ λατινικά), ἡ ἐπάρκειά του ὑπῆρξε πλήρης καί ἡ διανοητικὴ του ἐντιμότητα ὑποδειγματικὴ.

Τό δεύτερο χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι δέν ἐπρόκειτο γιά ἀπλὴ ἔκθεση θεωριῶν, ἀλλὰ γιά κριτικὲς καί σημασιολογικὲς συσχετίσεις ἰδιοφυεῖς, πού παρουσίαζαν μὲ βάθος καί ἐνάργεια τό σύνολο πεδίο τῶν ἀλληλεπιδράσεων τόσο μεταξὺ τῶν διαφόρων θεωριῶν καί φιλοσοφικῶν συστημάτων, ὅσο καί

μέ τις εκάστοτε κοινωνικές συνθήκες, συνυφαίνοντας έτσι γόνιμα τήν έρμηνεία μέ τήν εξήγηση.

β. Ή δεύτερη κατηγορία άφορά έργασίες πού άποτελοϋν προσωπική συμβολή στην καθαρή, θά λέγαμε, θεωρία. Έδω άνήκει λ.χ. τό *Ίσχύς καί άπόφαση*. Ο Κονδύλης, σ' αύτής τής κατηγορίας τά κείμενα –πού σημειωτέον εΐναι άπότοκα ενός έλεύθερου άπό βαρειές βιβλιογραφίες, άλλ' όχι λιγώτερο πειθαρχημένου στοχασμοϋ–, άναμετριέται, μεταξύ άλλων, καί μέ ένα δυσκολώτατο έπιστημολογικό πρόβλημα, άλυτο μέχρι στιγμής: πώς νά άποσυνδέσει έντελώς τίς διαπιστώσεις άπό τίς αξιολογικές κρίσεις, καί άναζητώντας ένα άρχιμήδειο σημείο έξω άπό τήν κοινωνική όλότητα, νά άρθει ύπεράνω της καί νά δει τά πράγματα μέσα άπό μιά συνολική προοπτική πού νά υπερβαίνει όλες τίς έπιμέρους, έπιτυχάνοντας έτσι τό μάξιμουμ τής άντικειμενικότητας στη γνώση.

Τό πρόβλημα, βέβαια, αύτό δέν λύνεται μόνο στό επίπεδο τών θεωρητικών προκειμένων, αλλά άναγκαιοί έμπράγματα έπαληθεύσεις, στίς όποιες ό Κονδύλης ίσως νά προχωροϋσε άν ό θάνατος δέν τόν προλάβαινε. Άλλά κι άν δέν τό κατόρθωσε –άλλωστε άναρωτιέται κανείς άν αύτό εΐναι άνθρωπίνως δυνατόν–, τουλάχιστον τοϋ άνήκει ή τιμή ότι διάλεξε νά άναμετρηθεί μέ ένα τέτοιο πρόβλημα.

γ. Ή τρίτη κατηγορία συνιστά στιβαρό προσωπικό στοχασμό πάνω στην έπικαιρική προβληματική τής σύγχρονης έποχής, ό όποιος εκτείνεται σέ διάστάσεις μακροσκοπικές, αλλά μέ άφετηρία καί έναύσματα άπτές κοινωνικές πραγματικότητες κατ'ά τά μεγάλα δομικά τους στοιχεία. Έτσι, πολιτική φιλοσοφία, κοινωνιολογία, πολιτική, οίκονομία, έπιστημολογία αλλά καί γνώση τών μεγάλων καλλιτεχνικών ρευμάτων, θά συνθέσουν πρισματική θεώρηση όλων σχεδόν τών τομέων τοϋ έπιστητοϋ, γιά νά περιγράψουν, σέ επίπεδο πλέον πλανητικό, τό πρόσωπο τής έποχής, τή δυναμική καί τίς βαθιές της άντιφάσεις, τά άδιέξοδα τής μαζικοδημοκρατικής, όπως τήν άποκαλοϋσε, κοινωνίας, άγωνιώντας γιά τή διατήρηση τής ποιοτικής πλευράς τής ζωής άπέναντι στίς αύταπάτες τής άνεξέλεγκτης «προόδου» καί τίς καταστροφές τοϋ ίσοπεδωτικού λαϊκισμού, καί διατυπώνοντας θάσιμους φόβους γιά τό μέλλον. Έδω άνήκουν τά βιβλία: *Ή παρακμή τοϋ άστικού πολιτισμοϋ* (1991) καί *Ή πλανητική πολιτική μετά τόν ψυχρό πόλεμο* (1992), καθώς καί πολλά άρθρα καί μελετήματα σέ γερμανικά καί ελληνικά έντυπα, ένω ή όγκώδης *Θεωρία τοϋ πολέμου* (1997) συγκεντρώνει χαρακτηριστικά όλων τών προηγούμενων κατηγοριών.

δ. Τέλος, πρέπει νά γίνει ιδιαίτερη μνεία τοϋ τεράστιου μεταφραστικού, άπό πέντε γλώσσες, έργου τοϋ. Τέσσερεις έκδοτικοί οίκοι εϋτύχησαν νά τόν έχουν έμπνευστή καί συνεργάτη σ' αύτό: ό Κάλβος, άπ' όπου ξεκίνησε καί όπου, μεταξύ άλλων, μετέφρασε, προλόγισε μνημειωδώς καί ύπομνημάτισε τά *Άπαντα* τοϋ Μακιαβέλι· ή *Γνώση*, όπου ίδρυσε καί διήύθυνε τή σημαντικώτατη «Φιλοσοφική καί Πολιτική Βιβλιοθήκη», παρουσιάζοντας εξήντα θεμελιώδη έργα τοϋ σύγχρονου στοχασμοϋ, τών όποίων τίς μεταφράσεις έθε-

Μνήμη Παναγιώτη Κονδύλη

ωρούσε ο ίδιος· παράλληλα, συνεργάστηκε με τις εκδόσεις *Στιγμή*, όπου επιμελήθηκε μία μικρότερη σειρά κλασικών κειμένων, και εξέδωσε τό δικό του *Ίσχύς και απόφαση*, ενώ, πρόσφατα, στις εκδόσεις *Νεφέλη*, ανέλαβε να παρουσιάσει 12 μεγάλα κλασικά έργα του νεώτερου εύρωπαϊκού πολιτισμού, αλλά δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει τη σειρά.

Τέλος, πρέπει να ειπωθεί και τοῦτο: Ὁ Κονδύλης ἔμεινε ἔκτος ἑλληνικοῦ πανεπιστημίου καθὼς καὶ ὁποιοδήποτε ἄλλου θεσμοῦ. Ἡ Φιλοσοφικὴ Ἀθηνῶν, πιστὴ σὲ μιὰ παράδοση πού θέλει νὰ ἀποκλείονται οἱ σπουδαῖοι γιὰ νὰ μὴν ἐπισκιάζονται οἱ μέτριοι κι οἱ συμπλεγματικοί, ἀπέρριψε παλαιότερα τὴν ὑποψηφιότητά του – κι ὁ Κονδύλης ἦταν πολὺ ὑπερήφανος γιὰ νὰ ξαναεπιχειρήσει. Στὴν οὐσία, ὅμως, τὸ Πανεπιστήμιο δὲν ἀπέκλεισε τὸν Κονδύλη ἀλλ' ἀποκλείστηκε τὸ ἴδιο ἀπ' αὐτόν. Διότι ὁ Κονδύλης ὑπῆρξε κινητὸ πανεπιστήμιο ἀπὸ μόνος του.

Γιάννης Καλλιόρης

Οἱ πνευματικοὶ θηματισμοὶ τοῦ Παναγιώτη Κονδύλη

*In ne fût rien
même pas Académicien*

Μπορεῖ νὰ μοιάζει κοινότοπο, καὶ ὅπωςδήποτε ἡ προσωπικὴ φιλία θὰ πρέπει νὰ παίζει κι ἐδῶ τὸ ρόλο της, ἀλλὰ ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα: μὲ τὸ θάνατο τοῦ Παναγιώτη Κονδύλη ἡ εὐρωπαϊκὴ σκέψη, καὶ ἡ ἑλληνικὴ, ἔχασαν ἓναν ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικούς τους ἐργάτες κι ἓναν ἀπὸ τοὺς πιὸ θαρραλέους δημιουργούς. Πολὺ νωρὶς, ὁ Κονδύλης εἶταν πενηνταπέντε ἐτῶν, καὶ κάπως ἄδικα, ἀγκαλὰ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἰσχυριστῇ κανεὶς πὼς ὑπάρχουν δίκαιοι θάνατοι.

Δὲν εἶμαι ἀρμόδιος νὰ μιλήσω μὲ ἐπάρκεια γιὰ τὸ σύνολο τοῦ ἔργου του. Γιὰ τὰ θέματα ὅπου οἱ πνευματικὲς του ἀναζητήσεις καὶ οἱ συγγραφικὲς του ἐπιδόσεις διασταυρώνονταν μὲ τὰ ἐνδιαφέροντά του, μπορῶ νὰ καταθέσω τὴ μαρτυρία μου: πρόκειται γιὰ ἔργα σπάνιας διεισδυτικότητος, ἐντυπωσιακῆς εὐρυμάθειας καὶ ἀσπογῆς ἐρευνητικῆς ὑποδομῆς. Ἀλλὰ δὲν πρόκειται γι' αὐτὸ σήμερα, κι ἴσως, ὅπως ἐλπίζω, νὰ ἔχω τὴν εὐκαιρίαν νὰ μιλήσω, ἀλλοῦ, ἀναλυτικότερα, καὶ γι' αὐτὲς τὶς πλευρὲς καὶ γιὰ τὴν ἀνθρώπινη παρουσία του. Γιὰ ἄλλα θὰ εἶναι ὁ λόγος μου.

Πέρα ἀπὸ τὰ ἐπιμέρους θέματα πού τὸν ἀπασχόλησαν στὴ μακρὰ, ἐντυπωσιακὴ, σειρά τῶν μεγάλων του ἔργων –καὶ ὅσο σημαντικά κι ἂν εἶναι αὐτά– ἐκεῖνο πού θέλω νὰ συγκρατήσω, αὐτὴ τὴν ὥρα, ἀπὸ τὴν πνευματικὴ παρουσία τοῦ Παναγιώτη Κονδύλη, εἶναι οἱ γνωστικὲς καὶ μεθοδολογικὲς του ἐπάρκειες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀπέρρεαν ὅλα τὰ ἄλλα.

Πρώιμα διαμορφωμένη, ή εύρύτατη παιδεία του τοῦ επέτρεπε νά ἔχει τίς συνολικές γνωστικές ἐτοιμότητες πού καθιστοῦσαν πιό ἄνετη, καί πιό ἀποτελεσματική, τήν προσέγγιση καί τή διερεύνηση τῶν ἐπιμέρους θεμάτων. Ἡ συνολική καί σέ βάθος γνώση καί ἐποπτεία τῶν ἐκφάνσεων τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ εἶχε ὡς συνέπεια οἱ ἐπιμέρους θεματικές νά διαθέτουν ἐξ ὑπαρχῆς τό ἐπαρκές πλαίσιο, πού ὁδηγοῦσε στήν κατανόησή τους καί στήν ἀποκατάσταση τῶν ἀδιόρατων συνοχῶν πού συγκροτοῦν τίς ἀντιθετικές ἐνότητες τῶν κοινωνιῶν καί τοῦ κόσμου. Ἡ ἰδιομορφία τοῦ συγκεκριμένου δέν μετατρέποταν, στή σκέψη τοῦ Παναγιώτη Κονδύλη, σέ μοναδικότητα, ἤ σέ σειρές μοναδικότητων, πού λειτούργησαν ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἱστορικές, δηλαδή τίς κοινωνικές, πλαισιώσεις. Καί ἡ ἐξαντλητική, κάθε φορά, μελέτη τοῦ ὑπό διερεύνηση συγκεκριμένου, ἐντασσόταν, μονίμως, καί μέ ἐπιμονή, στίς συνέχειες καί τίς ρήξεις ἐνός κόσμου πού κινεῖται μέ τούς ρυθμούς τῆς διαχρονικότητας καί τῶν μεγάλων διαρκειῶν.

Σ' αὐτήν τή συνολική ἐποπτεία, ὅπου οἱ στιγμές καί οἱ βραχεῖες διάρκειες ἐντάσσονται σέ σύνολα, γιά νά ἀποκατασταθεῖ τό νόημά τους, θά πρέπει νά ὀφείλεται καί ἡ σιγουριά πού ἐμφάνιζε ὁ πνευματικός βηματισμός τοῦ Παναγιώτη Κονδύλη, καί οἱ ρυθμοί τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς του. Ὁ ἴδιος εἶταν σέ θέση, καί τό εἶχε κάνει περισσότερες ἀπό μία φορές, μέ παραδειγματική ἐπιστημονική ἐντιμότητα, νά τροποποιεῖ καί νά προσαρμόζει τά πορίσματά του, ἐκεῖ ὅπου ἡ μελέτη τῶν πραγματικότητων δέν ἐπαλήθευε τό ἀφετηριακό θεωρητικό σχῆμα.

Δασκάλους θά πρέπει νά εἶχε πολλούς, ἰδίως στή Γερμανία. Τοῦ ἴδιου τοῦ ἄρεσε νά θυμᾶται, μέ συγκίνηση καί τρυφερότητα, τόν Φῶτη Ἀποστολόπουλο, τόν ἀφανή καί ἀποτελεσματικό διδάσκαλο τῶν ἀριστερῶν νέων τῆς γενιάς τοῦ Παναγιώτη Κονδύλη.

Στήν ἐπάρκεια τῆς παιδείας του, καί προφανῶς ὡς συνέπειά της, θά πρέπει νά προσθέσουμε τή σπάνια (δηλαδή σπανίζουσα) μεθοδολογική του αὐστηρότητα καί τόν ἀπόλυτο σεβασμό πού ἐπεδίωκε νά ἔχει στά ἐργαλεῖα τῆς δουλειᾶς του καί στίς πραγματικότητες πού, μέ τά ἐργαλεῖα αὐτά, ἐπιχειροῦσε νά ἀποκρυπτογραφήσει. Ἐκεῖνο πού πρυτάνευε στή σκέψη του εἶταν ἡ ἀνάγκη νά ὁδηγηθοῦμε, προκειμένου νά ἐννοήσουμε τόν κόσμο καί τίς κοινωνικές λειτουργίες, σέ ἀναλύσεις καί κατανοητικά σχήματα πού θά ἐξοστράκιζαν ὅ,τι θά μπορούσε νά νοηθεῖ ὡς ἐπιθυμητή ἐκβαση ἢ ὡς βολонταριστική παρέμβαση τοῦ μελετητῆ/ἐρευνητῆ. Μαθητῆς τοῦ Μάρξ, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ὁ μέγας του δάσκαλος καί σημάδεψε, ὅσο κανεῖς ἄλλος, τή σκέψη του, ὁ Παναγιώτης Κονδύλης ἐπεδίωκε νά ὁδηγηθεῖ, καί νά ὁδηγήσει, στήν ἀναζήτηση τῶν «ὄντως ὄντων», στούς πυρήνες τῆς πραγματικότητας καί στίς ἀλληλοδιαπλοκές τῶν γενεσιουργῶν αἰτίων. Ἀπό ἐκεῖ καί πέρα τό πεδίο ἔμενε ἀνοιχτό γιά νά μελετηθοῦν τά δευτερογενῆ φαινόμενα, ἢ τά ἐπιφαινόμενα, στίς πραγματικές ἱστορικές τους διαστάσεις, μέ ὅλη τή θαρύτητα πού ἐμφανίζουν στίς ἱστο-

Μνήμη Παναγιώτη Κονδύλη

ρικές διαδρομές, αλλά γι' αυτό πού όντως ύπηρεξαν καί όχι γι' αυτό πού έπιθυμήθηκε νά είναι.

Σπάνια έχω συναντήσει, στίς αναγνώσεις μου, άλλον στοχαστή πού, όπως ό Παναγιώτης Κονδύλης, έπιχείρησε, μέ τόση έπιμονή καί τόσο καλά άποτελέσματα, νά συλλάβει τό καίριο, τό ούσιώδες καί τήν άναγκαία συνθήκη τών πραγμάτων: τών μορφωμάτων τής κοινωνίας, τής σκέψης καί τής ίδεολογίας, καί μέ τόν τρόπο αυτόν νά άναχθει σέ έρμηνευτικές προτάσεις τίς όποιες δέν ύπονόμεινε ή κατεστημένη γνώση καί τά παραδομένα άξιακά πρότυπα καί, όπωςδήποτε, δέν έρχόταν νά άλλοιώσει ή έπιδίωξη ίδεολογικών καταφάσεων ή άλλου τύπου σκοπιμοτήτων, όποιες κι άν μπορούσε νά είναι αυτές.

Ή Έλλάδα καί τά προβλήματά της άπασχόλησαν τόν Παναγιώτη Κονδύλη καί ένα σημαντικό τμήμα του είναι άφιερωμένο στή διερεύνηση καί τήν άνάλυση έλληνικών πραγματικοτήτων. (Στά έργα αυτά συγκαταλέγω, βέβαια, καί τή μνημειώδη συναγωγή του καί μετάφραση τών κειμένων του Μάρξ καί του Ένγκελς γιά τήν Έλλάδα, τήν Τουρκία καί τό Άνατολικό ζήτημα καί, όπωςδήποτε, τούς δεκάδες τόμους τής «Φιλοσοφικής καί Πολιτικής Βιβλιοθήκης», αυτό τό έξαιρετικό όργανο τής μετακένωσης τών πιό σημαντικών έργων τής δυτικοευρωπαϊκής παιδείας στήν καθ' ήμās γλώσσα καί σκέψη).

Ή έλληνική πνευματική κοινωνία δέν διέθετε, όπως φάνηκε, έπαρκεις ύποδοχές γιά νά δεξιωθεί τό σημαντικό αυτό έργο. Όχι γιά νά τό άποδεχθεί, πράγμα πού δέν άποτελοῦσε ζητούμενο, αλλά άπλως γιά νά τό συζητήσει. Νά τό συζητήσει μέ σοβαρότητα καί έπάρκεια, μέ τούς όρους, δηλαδή, πού επέβαλλε αυτό τοῦτο τό έργο. Καί νά τό έντάξει στους προβληματισμούς της: έστω καί γιά νά τό άναιρέσει.

Ή Έλλάδα δέν εΐταν, στή σκέψη του Παναγιώτη Κονδύλη, ό τόπος τών έξιδανικεύσεων καί τών συνενοχών. Οί μυστικοί δεσμοί πού δένουν τούς άνθρώπους μέ τόν τόπο τους τόν όδήγησαν νά έπιστρέφει, συνεχώς, καί ένw είχε τή δυνατότητα του μόνιμου καί ένδοξου έκπατρισμού, στήν Έλλάδα, τούς άνθρώπους της καί τά προβλήματά της. Όχι ως (συμ)μέτοχος μιās άδιέξοδης, άναποτελεσματικής καί, τελικώς, α-ίστορικής έλληνολατρίας. Άλλά μέ τό ψυχρό μάτι του άναλυτή, ό όποιος εΐταν σέ θέση νά χρησιμοποιήσει, καί γιά τά πράγματα πού άγαπούσε καί τόν πλήγωναν, τά ίδια νοητικά έργαλεΐα καί τήν ίδια άσπογη έρευνητική στάση πού θά χρησιμοποιούσε άν μελετούσε όποιοδήποτε άλλο, πιό άπόμακρο θέμα.

Ή Έλλάδα, στή σκέψη του Παναγιώτη Κονδύλη, εΐταν ένας τόπος, όπως όλοι οί άλλοι τόποι. Εΐταν, όμως, ό δικός του ό τόπος. Ή πνευματική του έντιμότητα καί ή έπιστημονική του έπάρκεια δέν του επέτρεπαν, όταν καταπιανόταν μέ θέματα τής νεοελληνικής ίστορίας καί ίδεολογίας –τής παλαιότερης, καί σκέπτομαι έδώ τίς καίριες συμβολές του στήν ίστορία του νεοελ-

ληνικού Διαφωτισμού· ή της πιά πρόσφατης, μέ τίς ήθελημένα, ὅπως πιστεύω, προκλητικές τοποθετήσεις του γιά τήν κατάσταση τής ἑλληνικῆς κοινωνίας στόν αἰώνα μας καί στήν ἐποχή μας– δέν τοῦ επέτρεπαν μεθοδολογικές ἐκπτώσεις πού θά ἀπέρρεαν ἀπό συναισθηματικές φορτίσεις καί συνεισφορές ἀλλοιώσεις τῶν λειτουργιῶν τοῦ ἐρευνητοῦ πού στοχάζεται καί τοῦ στοχαστοῦ πού δέν ξεχνᾷ ὅτι εἶναι πολίτης.

Τό συνολικό συμπέρασμά του ἀπό τή θεώρηση τής ἑλληνικῆς πραγματικότητας δέν εἶταν αἰσιόδοξο. Ἀντιθέτως εἶταν ἄκρως ἀπαισιόδοξο, καί, τά τελευταῖα χρόνια, πολλαπλασιάζονταν στά γραπτά του, μέ ήθελημένα, ἐπαναλαμβάνω, ὀξύτητα, διαπιστώσεις καί διατυπώσεις γιά μιά συνεχιζόμενη πτωτική πορεία, μέ ἐλαχιστοποιημένες προοπτικές μεταστροφῆς. Ἴσως γιὰτί γινώριζε πῶς ἡ αὐτοσυνειδησία, πού θά μπορούσε νά ὁδηγήσει στήν ἐπίγνωση τῶν πραγματικότητων καί σέ ἀντιστροφή τής πορείας, προϋπέθετε, καί προϋποθέτει, ἕναν ἀνελέητο αὐτοέλεγχο καί μιά κριτική ματιά, ἀπαλλαγμένη ἀπό ἀλλοτριωτικές δεσμεύσεις καί αὐτοὑπονομευόμενες ἐπαγγελίες. Μιά κριτική ματιά πού δέν χαρίζεται σέ κανέναν καί σέ τίποτε, γιὰτί τότε θά ἀνατρεπόταν ἡ χρηστική τῆς ἐμβέλεια καί ἡ ἀποτελεσματικότητα τοῦ ἐγχειρήματός της.

Αὐτή ἡ «πληγωμένη Ἑλλάδα πού πληγώνει» δέν γιάτρεύεται μέ τό νά κρύβει, μέ σεμνότητα ἢ μέ ἀναισχυντία, τίς πληγές της. Ὁ Παναγιώτης Κονδύλης τά ἐγινώριζε πολύ καλά ὅλα αὐτά. Διέθετε καί τό πνευματικό ἦθος καί τήν ἐπιστημονική τόλμη πού τοῦ επέτρεψαν νά διατυπώσει τίς ἀντιλήψεις του, καί τά πορίσματα τῶν ἐρευνῶν καί τῶν θεωρητικῶν του προσεγγίσεων, χωρίς ἐκεῖνες τίς συμφιλιωτικές ἐκπτώσεις πού ὁδηγοῦν στούς τελεσφόρους συγκερασμούς καί στίς αὐτοακυρώσεις.

Ἄλλά ποιός θυμᾶται πιά, στίς ἡμέρες μας, ἐκείνους πού ἔλεγαν ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι ἐπαναστατική;

ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΟ, ἄσχετο ἀπό τά προηγούμενα καί συναφές.

Στήν ἐκκλησία τῆς Ἑρυθραίας, τήν ἡμέρα τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας, κοίταζα τά πρόσωπα καί τά στεφάνια. Οἱ συγγενεῖς, θέβαια, ὀλίγοι φίλοι καί συναγωνιστές ἀπό τά χρόνια τά παλαιά, συνεργάτες καί φίλοι πρόσφατων ἐποχῶν, οἱ ἐκδότες καί οἱ τυπογράφοι μέ τούς ὁποίους εἶχε συνεργαστεῖ. Καί τά στεφάνια: τῶν φίλων καί τῶν συνεργατῶν, κάποιων ἀνθρώπων πού τόν ἐγινώριζαν λίγο ἀλλά εἶταν σέ θέση νά ἐκτιμήσουν τό ἔργο του καί τήν προσφορά του, καί ἐλάχιστες συλλογικότητες: ὁ «Ὁμιλος Μελέτης τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», τά Ἱστορικά, τό Πάντειο Πανεπιστήμιο καί ἡ Φιλοσοφική Σχολή τῶν Ἱωαννίνων. Καί, ὅπως θά μπορούσε νά τό περιμένει κανείς, χωρίς νά τό ἐλπίζει, ἡ σιωπηλή ἀπουσία τῆς Πολιτείας. Ἐνας ἀπό τούς σημαντικότερους Ἕλληνες στοχαστές τοῦ αἰώνα μας εἶχε πεθάνει καί ἡ ἑλληνική Πολιτεία τόν τίμησε μέ τήν ἀδιάφορη σιωπή της. Σκεπτόμουν τί θά συνέβαινε ἐκείνη τήν ἡμέρα ἂν ὁ νεκρός προερχόταν ἀπό τίς περιοχές τοῦ λαϊκοῦ τραγουδιοῦ ἢ τοῦ ἐλαφροῦ θεάτρου. Ὅχι πῶς εἶναι κακό νά τιμᾶται, ἔστω καί μέ τήν ἀναπόφευκτη κραυγαλέα ὑπερβολή, ἡ μνήμη καί ἡ προ-

Μνήμη Παναγιώτη Κονδύλη

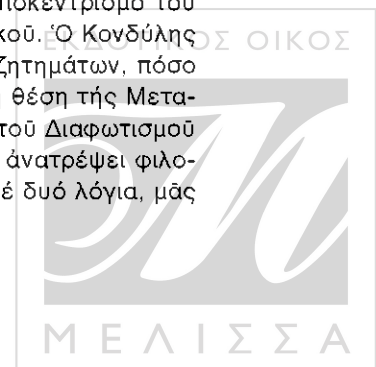
σφορά αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων. Δείχνει, ἀπλῶς, ποιές, ἀνάμεσα στίς μορφές τοῦ σύγχρονου μας πολιτισμοῦ, ἡ Πολιτεία, καί ὄχι μόνον αὐτή, θεωρεῖ ὅτι πρέπει νά τιμᾷ καί νά ἀναδεικνύει. Καί σκεπτόμουν πῶς, τελικά, ἴσως καί νά εἶναι καλύτερα ἔτσι. Γιά νά γνωρίζουμε ποῦ βρισκόμαστε καί σέ ποιοὺς δρόμους περπατοῦμε.

Φίλιππος Ἡλιοῦ

Ὁ Παναγιώτης Κονδύλης καί ὁ ἐλληνικός Διαφωτισμός

Τά ἔντεκα μελετήματα πού συγκροτοῦν τό βιβλίο τοῦ Παναγιώτη Κονδύλη Ὁ νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οἱ φιλοσοφικές ἰδέες (Θεμέλιο, 1988), ἂν δέν ἔχουν τήν ἐποπτεία τῶν μεγάλων του συνθέσεων, ἔχουν μιά ἰδιαίτερη ἀξία γιά τήν ἔρευνα τῆς δεξίωσης τῶν ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀπό τήν ἐλληνική λογιόσυνη κατά τό δεύτερο ἡμισυ τοῦ 19 αἰῶνα καί τίς ἀρχές τοῦ ἐπόμενου: ἡ ἰδιαίτερη ἀξία συνίσταται στό γεγονός ὅτι ὁ Κονδύλης μπορεῖ ὄχι ἀπλῶς νά ἐντάσσει τά ἐλληνικά φαινόμενα στήν εὐρύτερή τους εὐρωπαϊκή συνάφεια, ἀλλά κυρίως νά καταδεικνύει τό ἀκριβές νόημα τῶν ἐννοιῶν στή δεδομένη στιγμή καί νά διαγράφει τά ἀκριβῆ ὅρια τοῦ ἐλληνικοῦ φαινομένου καί τό βαθμό τῆς συγχρονικότητάς του μέ τό ἀντίστοιχο εὐρωπαϊκό. Ὁ ἐλληνικός Διαφωτισμός δέν ἦταν γιά τόν Κονδύλη μιά ἐρευνητική καί στοχαστική προτεραιότητα πού τόν ὀδηγεῖ στόν εὐρωπαϊκό Διαφωτισμό, ἀλλά ἡ ἀπόληξη τῆς ἐνασχόλησής του μ' αὐτόν τόν τελευταῖο: ἔτσι στό πρόσωπό του ἡ δεξίωση τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ στήν Ἑλλάδα βρῖσκει τόν ἰδανικό μελετητή, ἐκεῖνον δηλαδή πού εἶναι σέ θέση νά ἀναγνωρίζει κάθε στιγμή σέ τί τελικῶς συνίσταται αὐτή ἡ δεξίωση καί νά δείχνει ποιές ἦταν οἱ τομές πού ἡ νέα φιλοσοφία ἐπέφερε στό παραδοσιακό φιλοσοφικό σῶμα.

Ἴσως ὅλα αὐτά φαίνονται αὐτονόητα, δέν εἶναι ὥστόσο αὐτονόητες καί δεδομένες οἱ ἐφαρμογές, δηλαδή τό ιστοριογραφικό ἀποτέλεσμα: ἂν ὁ ἐλληνικός Διαφωτισμός ἔχει ἀποτελέσει προνομιοῦχο πεδίο τῆς ἐλληνικῆς ιστορικῆς ἔρευνας, ὥστόσο ἡ ἔρευνα αὐτή δέν προσανατολίστηκε μέ ἐπαρκή τρόπο σέ μιά ἱστορία τῶν ἰδεῶν, πού ξεπερνώντας τίς εὐρετικές καί συγκριτικές τῆς προϋποθέσεις θά ἀναγόταν σέ μιά ἀναγνώριση τῆς συγχρονικῆς σημασίας τῶν ἰδεῶν αὐτῶν, σέ μιά ἀναγνώριση, λόγου χάρη, τῆς σημασίας πού εἶχε ἡ μετάβαση ἀπό τή νοησιарχία στόν ἀνθρωποκεντρισμό τοῦ Διαφωτισμοῦ καί μέσω αὐτοῦ στήν ἀνασῆμανση τοῦ πολιτικοῦ. Ὁ Κονδύλης μᾶς ἔδειξε πόσο ἀπαραίτητη εἶναι ἡ ἀναποθέτηση τῶν ζητημάτων, πόσο γιά παράδειγμα ἔχει σημασία νά γνωρίσουμε ἀπό κοντά τή θέση τῆς Μεταφυσικῆς μέσα στό σύστημα σκέψης τῶν δεκτῶν τῶν ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ ἢ νά ξανασκεφτοῦμε ἂν ὁ δειλός πλατωνισμός ἐρχόταν νά ἀνατρέψει φιλοσοφικές καί θεολογικές μονιμότητες ἢ νά τίς διαιωνίσει. Μέ δυό λόγια, μᾶς



έδειξε ότι η μελέτη του ελληνικού Διαφωτισμού προϋποθέτει μία πνευματική σκευή διαφορετική από εκείνη με την οποία ξεκινήσαμε, ότι για να γραφούν αυτά τα έντεκα κείμενα έπρεπε να έχει προηγηθεί η μεγάλη του σύνθεση για τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό (1981).

Ο Κονδύλης φυσικά μας θυμίζει ότι η ανάλυση και η ιστοριοποίηση των φιλοσοφικών έννοιων δεν άρκουν για να εξηγήσουν τον τρόπο και τον τύπο της δεξίωσής τους σε πνευματικές και κοινωνικές συλλογικότητες, όπως οι ελληνικές, χαρακτηριζόμενες από «υποπλασία» όπως ο ίδιος λέγει: η κοινωνιολογική πρόβαση, δηλαδή η συστάθμιση των κοινωνικών όρων δεξίωσης, αποτελεί τό απαραίτητο συμπλήρωμα της ιστορίας των ιδεών. Βέβαια τούτο δεν είναι μία καινοφανής σκέψη, είναι ωστόσο ένα εργαλείο ικανό να μας εξηγήσει, τι συνέβαινε στην πράξη και παρουσιαζόταν με ιδιαίτερη έμφαση στα πεδία της συμβίωσης του νεωτερισμού με τις παραδοσιακές σταθερές: στην όπτική αυτή μας μιλά για μεθερμηνεία, του Χριστιανισμού, λόγου χάρη, στον Κοραή. Και τούτο ίσως μπορεί να φανεί αυτονόητο, δεν είναι ωστόσο μία αυτονόητη εφαρμογή στην ιστορική πρακτική: παραπέρα, η μεθερμηνεία όρίζει περισσότερο πεδία ρήξεων παρά προσαρμογών και όπωσδήποτε δεν σημαίνει πάντοτε μηχανισμούς αποκρύψεων. Στην όπτική αυτή μας έδωσε υποδειγματικές σελίδες σχετικές με τη θέση των έξ αποκαλύψεως άληθειών στο έργο των Διαφωτιστών ή με τη συνεκτικότητα του συντηρητικού έκκλησιαστικού λόγου πού, μέσω της ακρότητάς του, δείχνει τη συνολική, πλέον, άνατρεπτικότητα του λόγου των φιλοσόφων.

Δέν προτίθεται σ' αυτό τό σύντομο σημείωμα να δείξω πού αυτά τά μελετήματα του Παναγιώτη Κονδύλη ήρθαν να άποκαταστήσουν στίς σωστές τους διαστάσεις θέματα, και μάλιστα καίρια, του ελληνικού Διαφωτισμού και πού άνέτρεψαν όρισμένες από τίς θεβαιότητες ή τίς εύκολες άποτιμήσεις της προηγούμενης έρευνας ή να άναδείξουν τά εύτυχή της εύρήματα και τίς εύστοχες θεωρήσεις της. Θά ήθελα μόνο να έπισημάνω τίς μεθοδολογικές ύποχρεώσεις πού μας επέβαλε με τά λίγα αυτά κείμενα, ύποχρεώσεις πού προσδιορίζουν και την ίδανική φυσιογνωμία του ιστορικού των ιδεών, και μάλιστα των «μετακενούμενων» ιδεών, και άκόμη τον τύπο των έρωτημάτων πού πρέπει να θέτουμε και τον τρόπο με τον όποιο θά πρέπει να τά ιστοριοποιούμε: άνάμεσα στα πολλά παραδείγματα, τό πρόβλημα του ύλισμού, οι δυνατότητες ύποδοχής του σε συνάρτηση ωστόσο με την άνθρωποκεντρική και πολιτική ουσία αυτού του άφομοιούμενου ως προς τό γενικό του σχήμα Διαφωτισμού από τά περιβάλλοντα της ελληνικής λογισύνης.

Η έρευνα του Κονδύλη στα κείμενα των έκφραστών του ελληνικού Διαφωτισμού συναντιέται με την προγενέστερη και την έμβαθύνει: άν ό μετριοπαθής χαρακτήρας του είχε ήδη ύποδειχθεί κι άν είχαν ήδη συνδηλωθεί οι κοινωνικοί του καταναγκαστικοί προσδιορισμοί, παρέμενε ωστόσο να δείχθει γιατί και σε ποιό βαθμό προσέκρουε στην παραδοσιακή αντίληψη του κόσμου προκαλώντας έντάσεις δυσεξήγητες σε σχέση με τη δική του τονικότητα. Με άλλα λόγια τίθεται τό ζήτημα της άριστοτελικής κυριαρχίας πού

Μνήμη Παναγιώτη Κονδύλη

πηγαίνει μαζί με τό ζήτημα της έμμονής της θεολογικής έρμηνείας του κόσμου: στην έρμηνευτική του πρόθεση ο Κονδύλης προσδιόρισε τή συνοχή αυτού του κόσμου της παράδοσης καί έδειξε σέ ποιό επίπεδο τοποθετούνταν ή σύγκρουση, έπισημαίνοντας τήν έσωτερική άδυναμία μετριάσμου της συνοχής του παραδοσιακού συστήματος· συγχρόνως έδειξε τά όρια μέσα στά όποια μπορούσε νά κινηθεί ή μερική του προσαρμογή, είτε αυτή είχε νά κάμει μέ τήν έλληνική αρχαιότητα είτε μέ τόν πλατωνισμό πού καλούνταν νά στηρίξει θεολογικές ανάγκες. Έδειξε έτσι ότι δυό κινήματα μέ κοινό παρονομαστή τό μετριάσμό, δέν ήταν δυνατό νά συγκλίνουν παρά όταν τό ένα άπ' αυτά, τό διαφωτιστικό, μπορούσε νά άπορροφηθεί άπό τό παραδοσιακό: άν δέν προχώρησε πρός τήν κατεύθυνση αυτή μέ συστηματικές διερευνήσεις, άνοιξε όπωςδήποτε τό δρόμο, υποδεικνύοντας συγχρόνως ποιές ήταν οί δυνατότητες μεθερμηνείας της παράδοσης σέ άλλες έποχές καί συγκυρίες. Όπως συνέβη μέ τό Διαφωτισμό, έτσι καί ως πρός τήν κατεύθυνση αυτή άνοιξε τή βασιλική όδό μέ τό στοχαστικό του έργο γιά τή μαζική δημοκρατία καί τό σύνδρομό της, τή μαζική κουλτούρα. Ό ίδιος προσέφερε ένα άμεσο παράδειγμα γιά τό εύρος των όρίων των πνευματικών έκδηλώσεων εκείνων πού άφηγε τή φροντίδα γιά τήν έρμηνεία τους στην κοινωνιολογική πρόθεση: τό δυσβάστακτο πνευματικό του εύρος ήταν μεγαλύτερο άπό εκείνο πού διαθέτουν οί πνευματικοί μας θεσμοί, μέ έκδηλο έκφραστή τό άθηναϊκό Πανεπιστήμιο πού τόν τίμησε μέ μιά άπό τίς πολλές συνεπείς του άπορρίψεις.

Σπ. Ι. Άσδραχάς



Βιβλιοκρισίες

Οί άφορισμοί

ΠΑΝΑΓΙΤΗΣ Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, *Άφορισμός: Η προσαρμογή μίας ποινής στις ανάγκαιότητες της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα, Έθνικό Ίδρυμα Έρευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Έρευνών, [Θεσμοί καί Ίδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία], 1997 (80, 508 σ.)

Τό πρόγραμμα «Θεσμοί καί Ίδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία» εΐναι ένα από τά εύτυχέστερα έρευνητικά προγράμματα του Κέντρου Νεοελληνικών Έρευνών του Έθνικού Ίδρύματος Έρευνών. Στην ένασχόλησή του μέ τούς θεσμούς της τουρκοκρατούμενης ελληνικής κοινωνίας, την Ιστορία καί τή θεωρία τους, έχει παρουσιάσει, παράλληλα μέ άλλες έρευνητικές ζητήσεις καί πολλά συναφή δημοσιεύματα των συνεργατών του, όρισμένες βασικές έργασίες ύποδομής, πού έχουν ήδη καταστεί άπαραίτητα έργα άναφοράς στις σχετικές έρευνες. Στο επίκεντρο της εύρεΐας αυτής έρευνητικής άναζήτησης, την όποία έχει σχεδιάσει καί κατευθύνει ό Δημ. Γ. Άποστολόπουλος, θρέθηκε από την άρχή, σχεδόν άυτονόητα, ό κατ' έξο-

χήν «επίσημος» θεσμός έξουσίας του τουρκοκρατούμενου ελληνισμού, καί γενικότερα του τουρκοκρατούμενου όρθόδοξου κόσμου: ή Όρθόδοξη Έκκλησία ύπό τό Οικουμενικό Πατριαρχείο. Τό Πατριαρχείο έντάσσεται εύθύς έξ άρχής στη νέα μετά την Άλωση πραγματικότητα καί στο θεσμικό πλαίσιο της, την όθωμανική έννομη τάξη, καί άναλαμβάνει –πέρα από την πνευματική– καί κοσμική έξουσία στο σύνολο των όρθοδόξων ύπηκόων της άυτοκρατορίας, επί των όποιων άσκει εύρεις διοικητικές, κανονιστικές, δικαιοδοτικές καί δημοσιονομικές άρμοδιότητες. Τis έξουσίες αυτές τό Πατριαρχείο διαχειρίζεται είτε άπ' εύθείας από τό κέντρο είτε μέσω του εξαίρέτου δικτύου των εκκλησιαστικών έπαρχιών του, μητροπόλεων, άρχιεπισκοπών καί έπισκοπών, των όποιων οί άρχιερείς –ύπό τόν άπόλυτο έλεγχο, άλλωστε, του Πατριαρχείου, ως προς την έκλογή τους καί την περαιτέρω τύχη τους– μετέχουν έτσι στην άσκηση της έξουσίας. Έξ άλλου τό Οικουμενικό Πατριαρχείο, θεσμικά ύπεύθυνο έναντι της κρατικής έξουσίας γιά τό σύνολο των όρθοδόξων εκκλησιών της Άυτοκρατορίας, άσκει καί εκ του λόγου αυτού, έντονη την έπιρροή του στά άλλα τρία πατριαρχεία της Άνατολής καί τις άλλες άυτόκέφαλες εκκλησίες πού βρίσκονται στο έδαφος της Όθωμανικής Άυτοκρατο-

¹ Άποσπάσματα του κειμένου αυτού χρησιμοποΐήθηκαν, σέ συνεπτυγμένη μορφή, γιά την παρουσίαση του βιβλίου στην έφ. Καθημερινή (27 Όκτωβρίου 1998).

Βιβλιοκρισίες

ρίας, και πού ο ρόλος τους καθίσταται ένιότε σχεδόν δορυφορικός του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Τό Πατριαρχείο διατηρεί συγχρόνως υπό τήν πνευματική του εξάρτηση και τις εκκλησίες των μη τουρκοκρατούμενων ελληνικών περιοχών που βρίσκονται υπό Ένετική διοίκηση, επί των οποίων ή πραγματική του επιρροή είναι περισσότερο ή λιγότερο χαλαρή, ανάλογα και με τις πολιτικές συγκυρίες.

Τά δημοσιεύματα του έρευνητικού αύτου προγράμματος εγκαινίασαν τό 1987 οι Δ. Γ. Άποστολόπου και Π. Δ. Μιχαηλάρης με μία αναλυτική καταγραφή του περιεχομένου μιας πρώτης τάξεως ιστορικής πηγής: τής περίφημης Νομικής Συναγωγής του πατριάρχη Ίεροσολύμων Δοσιθέου (1680), ή οποία διασώζει περίπου μία χιλιάδα πατριαρχικές πράξεις, οι περισσότερες από τις οποίες δέν είναι γνωστές από άλλοι. Άναμένεται ή έκδοση ενός δευτέρου τόμου, πού θά περιέχει τή φιλολογική και ιστορική μελέτη τής πηγής αύτης, τής οποίας όμως γνωρίζουμε πλέον τό άκριβές περιεχόμενο. Ό Δ. Άποστολόπουλος έντόπισε και παρουσίασε τό 1992, σέ μία έξαντλητική μελέτη, τά μόνα σωζόμενα σπαράγματα από τόν «ιερό κώδικα» των έπισήμων πράξεων του Πατριαρχείου άκριβώς κατά τή μεταβατική, και έν πολλοίς διαμορφωτική, περίοδο τής πρώτης πενηκονταετίας μετά τήν Άλωση. Τό 1988 ή Μάχη Παΐζη-Άποστολοπούλου είχε δημοσιεύσει ένα άλλο ανάλογο τεκμήριο πού έντόπισε: τά άνεπίσημα πρόχειρα σχεδιάσματα («παρασχέδια») πατριαρχικών πράξεων από τις άρχές τής τρίτης δεκαετίας μετά τήν Άλωση. Στο ίδιο πλαίσιο, και με τέτοιας ποιότητας υποδομή και θωράκιση, ετοιμάζεται, από τήν ίδια ομάδα, ένα ευρύτερο έργο μακράς πνοής: ή λεπτομερής καταγραφή όλων των μεταβυζαντινών πατριαρχικών πράξεων πού μάς είναι γνωστές, είτε από τό κείμενό τους, είτε μόνον από μαρτυρίες – έργο πού προορίζεται νά άποβεί πολύτιμο έργαλειο έρευνας, και φυσικά όχι

μόνο για τά εκκλησιαστικά πράγματα, συνέχεια του ανάλογου μνημειώδους, και πολύτιμου, έργου για τή βυζαντινή περίοδο (*Les Regestes*), πού μάς χάρισαν οι Άσσομψιονιστές πατέρες του Γαλλικού Ίνστιτούτου Βυζαντινών Μελετών. Ή σειρά συμπληρώνεται με τήν έκδοση διεξοδικών μελετών-μονογραφιών σχετικά με επί μέρους θεσμούς τής ίδιας περιόδου. Τό 1995 δημοσιεύθηκε ή διδακτορική διατριβή τής Μάχης Παΐζη-Άποστολοπούλου για τόν θεσμό τής Πατριαρχικής Έξαρχίας, ένα παράπλευρο πρós τις κυρίως «επαρχίες» εκκλησιαστικό διοικητικό και διαχειριστικό θεσμό πού είχε αναπτύξει ή πατριαρχική πρακτική. Καί μόλις πρόσφατα, με έτος έκδόσεως τό 1997, τελευταίο μέχρι στιγμής στη σειρά των δημοσιευμάτων του προγράμματος (ή οποία είχε εγκαινιάσει, όπως είδαμε, άκριβώς πριν από μία δεκαετία με ένα βιβλίο πού συνυπέγραφε ό ίδιος συγγραφέας), ή διδακτορική διατριβή του Παναγιώτη Μιχαηλάρη για τόν άφορισμό – τό κυριότερο δηλαδή και τό ισχυρότερο από τά όπλα πού διέθετε, στό πνευματικό και στό κοινωνικό επίπεδο, ή Έκκλησία για νά εξασφαλίσει τήν άποτελεσματική λειτουργία της και τήν έπιβολή τής κοινωνικής τάξης και του έλέγχου των ιδιωτικών, κοινωνικών και δημόσιων συμπεριφορών πού έπιδιώκει. Θέμα λοιπόν πού έντάσσεται αυτόνόητα στην προβληματική του προγράμματος, άφού αναφέρεται στά μέσα και τις πρακτικές πού χρησιμοποιεί ό θεσμός για τήν έπιβολή του.

Τί είναι άκριβώς ό άφορισμός; Στίς «κλασικές» εκκλησιαστικές πηγές είναι άπλώς ή πνευματική ποινή («επιτίμιο») πού συνίσταται στην, προσωρινή ή διαρκέστερη, άποκοπή από τήν εκκλησιαστική κοινωνία, από τή συμμετοχή στην άγιαστική ζωή τής Έκκλησίας, κατ' έξοχήν στη στέρηση τής δυνατότητας συμμετοχής στό μυστήριο τής Εύχαριστίας. Ή ποινή (τό «επιτίμιο») μπορεί νά έπιβληθεί από τόν πνευματικό (τόν έξομολόγο) στό πλαίσιο του μυστηρίου τής μετανοίας, δηλαδή

κατά τὴν ἐξομολόγησιν· ἀλλὰ καὶ ἐκτός ἐξομολογήσεως, ἀπὸ τὸν οἰκεῖο ἐπίσκοπο, στὸ πλαίσιο τῆς γενικῆς ποιμαντικῆς τοῦ μέριμνας, ἂν πρόκειται γιὰ κανονικὸ ἀδίκημα (ἢ «ἀμάρτημα») ποῦ ἐγίνε ἐυρύτερα γνωστὸ. Μὲ τὴν ἔννοια αὐτῇ, ὁ ἀφορισμὸς εἶναι ἓνα αὐστηρὸ θέβαια πνευματικὸ μέτρο στὸ πλαίσιο τῆς ἐκκλησιαστικῆς πειθαρχίας, ποῦ ἐπιβάλλεται σὲ σοβαρὲς κατὰ θέσιν περιπτώσεις, ἀλλὰ ποῦ πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι ἡ «ἐσχάτη τῶν ποινῶν» τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου, καὶ ποῦ ἀσφαλῶς δὲν σημαίνει σὲ καμία περίπτωση ἀποκοπή ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν καί, σὲ μεταφυσικὸ ἐπίπεδο, «αἰώνια καταδίκη» τοῦ ἐπιτιμωμένου. Εἶναι ἡ συνηθέστερα μνημονευόμενὴ στοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κανόνες ποινὴ γιὰ λαϊκοὺς, γιὰ ἀδικήματα θέβαια κάποιας σοβαρότητας, ὅπως εἶπαμε: ἡ φράση τῶν κανόνων «εἰ μὲν κληρικὸς εἴη καθαιρεῖσθω, εἰ δὲ λαϊκὸς ἀφοριζέσθω» ἔχει καταστῆ σχεδὸν παροιμιώδης. Ἡ πρακτικὴ εἶναι καὶ σήμερον καὶ καθημερινή, στὸ πλαίσιο τῆς ἐξομολόγησιν τῶν πιστῶν, χωρὶς θέβαια κανεῖς ἄλλος νὰ τὸ μαθαίνει – καὶ κυρίως χωρὶς κανεῖς νὰ τὴν ἀποκαλεῖ πλέον «ἀφορισμὸς». Εἶναι πολὺ λιγότερο συνήθης σήμερον, ἀλλὰ πάντοτε ὑπαρκτή, ὅταν πρόκειται γιὰ τὴ «δημόσια», κατὰ κάποιον τρόπο, ἐπιβολὴ τῆς, ἐκτός ἐξομολογήσεως, ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο ἢ καὶ ἀνώτερη ἀπὸ αὐτὸν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή – καὶ τότε εἶναι ποῦ γίνεται ἐνίοτε γνωστὴ καὶ προκαλεῖ μάλιστα, καλῶς ἢ κακῶς, κάποιο ἐυρύτερο ἐνδιαφέρον, καθὼς συνδέεται συνήθως μὲ γεγονότα ἢ πρόσωπα τῆς δημοσιότητας. Συνήθως ὅμως, ἀκόμη καὶ στίς περιπτώσεις αὐτές, δὲν χρησιμοποιεῖται πιά γιὰ αὐτοῦ τοῦ εἵδους τὸ ἐπιτίμιο ὁ ἐπίσημος καὶ «κλασικὸς» ὅρος «ἀφορισμός».

Καὶ τοῦτο γιὰτὶ ὁ ὅρος «ἀφορισμός» ἀπέκτησε σταδιακὰ, μέσα ἀπὸ μιά ἐξέλιξη ποῦ ἔχει τίς καταβολὰς τῆς ἡδὴ στοὺς ὑστεροβυζαντινοὺς χρόνους, μιά πολὺ διαφορετικὴ, καὶ «δυσώνυμη», ἔννοια. Ὑπὸ τὸ ὄνομα αὐτὸ γίνεται πλέον, ἐδῶ καὶ αἰῶνες, ἀντιληπτὴ, μὲ τὴν ἀντίστοιχη μάλιστα

ψυχολογικὴ καὶ συναισθηματικὴ φόρτιση, μιά ποινὴ, ὅχι μόνον ἐντελῶς ἄλλης ἐμβέλειας ἀπὸ τὸν «κλασικὸ» ἀφορισμὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων, ἀλλὰ ἐντελῶς ἄλλης φύσεως, ἄλλης «ποιότητας», ποῦ, αὐτῇ, συνεπάγεται πράγματι, στήν ἐκκλησιαστικὴ ἀντίληψη, τὴν ὀριστική (πλὴν μεταμελείας) ἀποκοπή ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, τὴν ἀποξένωση ἀπὸ τὸν Χριστὸ καὶ τὴν «ἐν Χριστῷ σωτηρία». Μὲ λίγα λόγια, ὁ ὅρος «ἀφορισμός» δέχθηκε, στήν κοινὴ χρῆση, μιά ἐννοιολογικὴ «ἀναβάθμιση», ποῦ τὸν ἐταύτισε (ἐνίοτε ὑπὸ τὸν κάπως ἀδόκιμο προσδιορισμὸ: «μέγας ἀφορισμός») μὲ τὸ ἀνάθεμα, τὴν «ἐσχάτη» πράγματι τῶν ἐκκλησιαστικῶν ποινῶν· ποινὴ ποῦ κανονικὰ προορίζεται κατ' ἐξοχίαν γιὰ τοὺς ἀρνητὲς τῆς πίστεως: τοὺς συνοδικὰ καταδικασμένους αἰρετικούς καὶ τοὺς ἀποστάτες ἀπὸ τὸν χριστιανισμό (τοὺς τελευταίους μάλιστα, ἐκ τῶν πραγμάτων, ἢ «ποινὴ» σχεδὸν δὲν τοὺς ἀφορᾷ: ἔχει διαπιστωτικὸ μάλλον χαρακτήρα) – ἢ ἔστω, γιὰ τοὺς, συνοδικὰ πάλι καταδικασμένους, πρωτεργάτες ἐκκλησιαστικοῦ σχίσματος ἢ παρόμοιας μείζονος ἐκκλησιολογικῆς ἀνωμαλίας. Ἐνδεικτικὸ εἶναι ὅτι στὸ Βυζάντιο, ὅποτε ἐγίνε, γιὰ ἐμφανεῖς λόγους πολιτικῆς σκοπιμότητος, ἀπόπειρα νὰ ἐπεκταθεῖ ἡ χρῆσις τῆς «ἐσχάτης» αὐτῆς ποινῆς τουλάχιστον στὸ σοβαρότερο ἀπὸ τὰ ἐγκλήματα τοῦ κοσμικοῦ δικαίου, τὴν καθοσίωση –τὴν ἐσχάτη προδοσίαν κατὰ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας–, ἢ ἀπόπειρα αὐτῇ πάντοτε τελικὰ ναυάγησε, καὶ τοῦτο παρὰ τὴ γνωστὴ ἄμεση σύνδεση ἐκκλησίας καὶ πολιτείας οὐσιαστικὰ σὲ μιά ἔννομη τάξη: προσέκρουε στήν ἐκκλησιαστικὴ ἀντίδραση, ἀκριβῶς λόγῳ τῆς ἐξαιρετικῆς εἰδικῆς φύσεως καὶ τοῦ εἰδικοῦ προορισμοῦ τῆς ποινῆς αὐτῆς, ποῦ τῆς προσδίδουν «σωτηριολογικὸ» χαρακτήρα. Ἄλλωστε δὲν γνωρίζουμε παρὰ τρεῖς ὅλες κι ὅλες παρόμοιες περιπτώσεις στὴ βυζαντινὴ ἱστορία (εἶναι τὸ θέμα τῶν λεγομένων «τριῶν συνοδικῶν τόμων») – ἄλλο ἂν τὰ κείμενα τῶν βυζαντινῶν ἐκείνων συζητήσεων ἐπρόκει-

Βιβλιοκρισίες

το νά χρησιμοποιηθούν, μέ κατάλληλη «έπεξεργασία», στη νεότερη Ελλάδα, γιά νά θεμελιώσουν (αργότερα καί γιά νά ανατρέψουν) τό γραφικό εκείνο «άνάθεμα» κατά τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, πού μάλλον ἦταν καί ἡ μοναδική περίπτωση ἐπιβολῆς «ανάθεματος» ἢ «(μεγάλου) ἀφορισμοῦ» στά νεότερα χρόνια, ἀπό τήν κανονικά συγκροτημένη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος. Γιατί, βέβαια, τά περί «ἀφορισμοῦ» τοῦ Ροῖδη ἢ τοῦ Καζαντζάκη κλπ., πού κατά καιρούς ἀκούονται καί γράφονται, ἀνήκουν στό χῶρο τῆς σύγχρονης μυθοπλασίας... Ἀπό μία στιγμή καί ἔπειτα ἄλλωστε εἶχε νομοθετικά ἀποκλειστεῖ πλεόν στήν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος (καί στήν ἡμιαυτόνομη Ἐκκλησία τῆς Κρήτης), κάπως αὐθαίρετα ἀλλά γιά λόγους εὐεξήγητης προνοίας, ἡ δυνατότητα ἐπιβολῆς τέτοιας μορφῆς «προσωπικοῦ ἀφορισμοῦ» χωρίς τή σύμπραξη τοῦ πολιτικοῦ παράγοντα.

Ἀλλά ἡ σύγχυση αὐτή στήν ὁρολογία ἔχει τό, ἡθελημένο, ἀντίκρουμά της στήν πρακτική τῆς Τουρκοκρατίας. Ἡ ἔννομη τάξη τῆς Ἐκκλησίας στερεῖται μέσων καταναγκασμοῦ – ἡ προσφυγή στήν (ὀθωμανική) κοσμική ἐξουσία, πού δέν εἶναι, ἄλλωστε, πάντοτε ἐφικτή, εἶναι καί ἔντονα ἀνεπιθύμητη, καί γιά λόγους ἀρχῆς καί ἐντυπώσεων καί γιά λόγους οὐσίας: ἡ Ἐκκλησία ἀποθαρρύνει συστηματικά τήν προσφυγή τῶν μελῶν της στήν «ἐξωτερική» δικαιοσύνη γιά τίς ὑποθέσεις τους καί ἐπιθυμεῖ, γιά προφανεῖς λόγους, νά τονίσει, καί πρὸς τοὺς «ἔξω» καί πρὸς τοὺς «δικούς» της, τήν ἐπάρκεια καί τήν ἀποτελεσματικότητα τῆς δικῆς της δικαιοδοσίας. Ἔτσι ὀφείλει νά ἀναπτύξει ἓνα δικό της κυρωτικό σύστημα. Καί ἐπειδὴ τά μέσα πού διαθέτει εἶναι μόνο πνευματικά, τά ἀνάγει σέ μέσα ἔντονης ψυχολογικῆς καί συναισθηματικῆς πίεσης, μεταφυσικοῦ τρόμου καί κοινωνικοῦ καταναγκασμοῦ καί ἀποδοκιμασίας, ὥστε νά ἐπιτελοῦν τήν προληπτική καί τήν κατασταλτική λειτουργία τους. Ἐφαρμόζει λοιπόν τόν «ἀφορισμό» ὡς συνήθη πλεόν καί τρέχουσα

ἐκκλησιαστική ποινή, κυρίως γιά λαϊκοὺς, μέ τή συχνότητα μέ τήν ὁποία φέρεται στοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κανόνες, τήν ὁποία μάλιστα καί ἐπαυξάνει περαιτέρω, ἐπεκτείνοντας οὐσιαστικά τή δυνατότητα χρήσης τοῦ ἀφορισμοῦ σέ κάθε δυνατό παράπτωμα τοῦ ἰδιωτικοῦ, κοινωνικοῦ καί οικονομικοῦ βίου, ἀκόμη καί σέ κάθε ἐπιμεμπτη συμπεριφορά ἢ καί ἀπλή συναλλακτική ἀσυνέπεια, σέ ἔκταση καί σέ βαθμό πού μᾶς φαίνεται σήμερα, μέ τά δικά μας βέβαια κριτήρια, ἀπίστευτος. Ἀλλά τό οὐσιώδες εἶναι ὅτι ἡ ποινή πού ἐπιβάλλεται ὑπὸ τό ὄνομα τοῦ «ἀφορισμοῦ» δέν εἶναι πλεόν ὁ ἀφορισμός τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων (αὐτός διατηρεῖται στό ἐκκλησιαστικό ὄπλοστάσιο, γιά χρήση, κατά τήν κρίση τοῦ πνευματικοῦ, στό μυστήριο τῆς ἐξομολόγησης), ἀλλά ὁ ὁμώνυμος του, πού ἔχει προσλάβει τό περιεχόμενο, τόν χαρακτήρα καί τίς συνέπειες τοῦ «ανάθεματος» («μέγας ἀφορισμός»), καί λειτουργεῖ μέ τοὺς καταλυτικούς ὁρους ἐκείνου: «κατάρα», κοινωνικός ἀποκλεισμός σ' αὐτὴ τή ζωὴ (ἄλλωστε, κατά κανόνα, ὁ ἀφορισμός ἐπεκτείνεται καί σέ ὅσους συμπροσεύχονται, ἀλλά καί ἐν γένει συναναστρέφονται, μέ πρόσωπα πού ἔχουν ὑποβληθεῖ σέ ἀφορισμό), καί προεξόφληση τῆς αἰώνιας καταδίκης στήν ἄλλη. Τό στοιχεῖο τοῦ μεταφυσικοῦ φόβου ἐπιτείνεται σέ πραγματικό τρόπο μέ τά φρικτά κείμενα ἀφορισμοῦ πού διαμορφώνονται, μέ τήν ὅλη διαδικασία πού ἀκολουθεῖται ἐνίοτε γιά τήν πανηγυρική ἐπιβολή καί ἀπαγγελία του, μέ τίς ἀρές πού τόν συνοδεύουν, μέ τή στέρηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς κήδευσης καί τῆς ταφῆς σέ ἱερό χῶρο πού αὐτονοήτα συνεπάγεται ὁ ἀφορισμός, καί κυρίως μέ τήν πρόβλεψη μιᾶς ἀπαίσιος τύχης πού ἐπιφυλάσσεται στά γήινα λείψανα τοῦ ἀφορισμένου, πού θά μείνουν ἀδιάλυτα καί τρομέρα στή θέα, ἀψευδῆς εἰκόνα τῆς τύχης πού ἀντιμετωπίζει ἤδη ἡ ψυχὴ του.

Ἡ «ἐπιτυχής» χρήση τοῦ ἀφορισμοῦ ἐπιφέρει σταδιακά τήν ἐπέκταση τῆς πρακτικῆς αὐτῆς καί πολύ πέρα ἀπὸ τήν κυ-

ρίως λειτουργία της ως ποινής. Ἔτσι ὁ ἀφορισμός χρησιμοποιεῖται ὡς προληπτικό μέτρο (ἀπειλή ἢ καί ἐκ τῶν προτέρων ἐπιβολή ἀφορισμοῦ γιά ὅποιον τελέσει ἢ παραλείψει ὀρισμένη πράξη ἢ δέν συμμορφωθεῖ σέ συγκεκριμένη ἐκκλησιαστική ἀπόφαση ἢ ἐντολή), ὡς δικονομικό μέσο ἀπόδειξης, παράλληλο πρὸς τόν θεβαιωτικό ὄρκο ἢ ἰσχυρότερο ὑποκατάστατό του (ἐθελούσια ὑποβολή τοῦ ἐνός μέρους σέ ἀφορισμό γιά τήν περίπτωση πού ψεύδεται ἢ ὑποβολή τοῦ ἀντιδίκου σέ ἀφορισμό γιά τήν περίπτωση πού ψευσθεῖ κλπ.), ὡς μέσο ἐνίσχυτικό τοῦ ὑποσχετικού ὅρκου, ὡς μέσο ἐκτέλεσης (ὑποβολή σέ ἀφορισμό τοῦ διαδίκου, ἂν δέν συμμορφωθεῖ στήν ἐκκλησιαστική δικαστική ἀπόφαση), ὡς «ἀστυνομικό» μέσο γιά τήν ἐξίχνιαση τῆς ἀλήθειας (ὑποβολή σέ ἀφορισμό τοῦ ὑπαίτιου μιάς πράξης ἂν δέν ἐμφανισθεῖ, ἢ ὅσων τόν γνωρίζουν ἂν δέν τόν καταδώσουν). Ἔτσι, ἐκτός ἀπό τήν ἐξαιρετικά ἐκτεταμένη διάδοση, προκύπτει πλέον ἡ δυνατότητα ἐπιβολῆς ἀορίστων, ἀνωνύμων, γενικῶν, ὑπό αἴρεση ἢ γιά μελλοντικά συμβάντα ἀφορισμῶν, οἱ ὅποιοι θά λειτουργοῦν καί θά ἐπιφέρουν τά ἀποτελέσματά τους –τουλάχιστον στό μεταφυσικό πεδίο– αὐτομάτως, μόλις ἐπέλθει ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο ἔχουν ἐπιβληθεῖ ἢ ἀπειληθεῖ. Διεύρυνση ἐπομένως τοῦ κύκλου τῶν δυνάμει «ἀφορισμένων» –καί τῆς πλανώμενης μεταφυσικῆς ἀπειλῆς καί τοῦ φόβου: μπορεῖ πλέον νά εἶναι κανεῖς ἀφορισμένος χωρίς νά τό ξέρει παρὰ μόνον ὁ ἴδιος, ἴσως οὔτε καί ὁ ἴδιος, παρὰ μόνον ὁ Θεός– ἀλλά μέ τίς ἴδιες πάντοτε ὁλέθριες συνέπειες, γιά τήν ψυχή του. Ἀλλά καί τότε, ἂν κάποιος πεθάνει χωρίς νά ἔχει λυθεῖ ὁ ὑπαρκτός καί γνωστός ἢ ὁ ἐνδεχόμενος ἀγνωστός ἀφορισμός του, ἢ ἴδια ἡ Ἐκκλησία, θεματοφύλακας («ταμιούχος») τῆς θείας χάρις, μπορεῖ μέσω τοῦ οἰκείου ἐπισκόπου νά τόν λύσει, μέ τίς φροντίδες τῶν οἰκείων τοῦ νεκροῦ, εἴτε ὅταν ἐμφανίζονται τά «ἀνησυχητικά» συμπτώματα στό λείψανο τοῦ νεκροῦ, εἴτε καί προληπτικά: νέο στοιχεῖο πού προσδίδει

πρόσθετο κύρος καί ἐξουσία στήν ἐκκλησιαστική ἀρχή, καί κυρίως στό ἐπισκοπικό ἀξίωμα (ἄλλωστε, τουλάχιστον κατ' ἀρχήν, ἀρχιερέας εἶναι καί ὁ μόνος δικαιούμενος νά ἐπιβάλει «ἀφορισμό») – καί δυνατότητες περαιτέρω κατάλληλης «ἀξιοποίησής» του. Ποιός γνωρίζει σήμερα πιά ὅτι σέ ὅλες τίς κηδεῖες ἢ τά μνημόσυνα πού γίνονται καθημερινά, μέ συμμετοχή ἀρχιερέα, ἢ ἐκφωνούμενη εὐχή δέν ἀνήκει στήν κανονική ἀκολουθία τῆς κηδεῖας ἢ τοῦ μνημοσύνου, ἀλλά εἶναι ἡ εὐχή γιά τήν λύση τοῦ ἀφορισμοῦ! Ἡ συχνότητα τῶν ἀφορισμῶν στήν Τουρκοκρατία γιά κάθε αἰτία, ἀλλά καί ὁ πολλαπλασιασμός τῶν πιθανοτήτων γιά τήν ὑπαρξη ἀγνωστων, «λανθανόντων» ἀφορισμῶν, ὁδηγοῦσε τοὺς οἰκεῖους τῶν νεκρῶν ὅλο καί συχνότερα στήν προσφυγή, συχνά γιά προληπτικούς ἀπλῶς λόγους, στίς καλές ὑπηρεσίες τοῦ ἀρχιερέως – ὥστε τελικά οἱ σχετικές ἀρχιερατικές εὐχές, πού ἐξαίρουν μάλιστα ρητά τή σπουδαιότητα τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος καί τή σημασία τῆς ἀρχιερατικῆς παρουσίας, νά ἐνταχθοῦν «ἀνεπαισθήτως» στή συνήθη ἀκολουθία τῆς κηδεῖας ἢ τοῦ μνημοσύνου (μέ συμμετοχή ἀρχιερέα), ὡς σταθερό πλέον τμήμα τῆς.

Αὐτήν τήν ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρουσα, γιά τήν κατανόηση τῆς ἀσκησης τῆς ἐξουσίας καί τοῦ κοινωνικοῦ ἐλέγχου ἀπό τήν Ἐκκλησία καί γιά τή λειτουργία τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοσύνης, πρακτική μελετά διεξοδικά ἡ ἐξαιρετικά ἐπιμελημένη ἐργασία τοῦ Π. Δ. Μιχαηλάρη, διατρέχοντας ὁλόκληρη τήν πορεία τῆς «προσαρμογῆς» τῆς «στῆς ἀναγκαιότητες τῆς Τουρκοκρατίας». Ὁ ὄγκος τοῦ ὕλικου, ἡ ποικιλία τῶν μορφῶν καί τῶν περιπτώσεων, τό μεγάλο, σχετικό, χρονικό εὖρος τῆς περιόδου, οἱ ἀπαιτήσεις πολλαπλῆς ἀπό διαφορετικές ὀπτικές γωνίες θεώρησης, ἡ διαπλοκή τοῦ ἀντικειμένου πολλῶν ἐπιστημονικῶν κλάδων καί τῶν μεθόδων τους, ἀπαίτησαν γιά τήν ἐργασία αὐτή μακρό καί μεγάλο μόχθο καί ὑποχρέωσαν τόν συντάκτη νά ὑ-

Βιβλιοκρισίες

περπηδήσει ένα πλήθος εμφανών ή αφανών δυσχερειών. Στίς πολύπλευρες αυτές απαιτήσεις ο Π. Δ. Μιχαηλάρης ανταποκρίθηκε με πολύ ικανοποιητικό τρόπο, δόμησε στέρεα την εργασία του, οροθέτησε με σαφήνεια το θέμα του, θέμα πού «ξεχείλιζε» από όλες τις πλευρές, δάμασε τό «άτίθασο» υλικό του, τίς πηγές καί τή μεθοδολογία, καί έδωσε τή συγκροτημένη εργασία πού περιμέναμε.

Μέσα από τό σχεδόν χαώδες, όπως είπαμε, υλικό γιά τό θέμα, ο συγγραφέας έπρεπε βέβαια νά κάνει τίς έπιλογές του – ως πρός τίς περιπτώσεις καί τά κείμενα. Ένδεχεται νά είχε κανείς νά προτείνει διαφορετικές έπιλογές ή προσθήκες. Θά έπιθυμούσα νά έβλεπα μιά εύρύτερη κάλυψη του θέματος του άφορισμού στήν έκκλησία τής Κύπρου, στήν όποία ή πρακτική φαίνεται νά είναι τρέχουσα επί αιώνες πρίν από τήν εκεί Τουρκοκρατία, ως τό κύριο κυρωτικό μέσο πού διαθέτουν τά έπισκοπικά δικαστήρια, πού άπονέμουν τή δικαιοσύνη μεταξύ των Έλλήνων ήδη κατά τή Λατινοκρατία, μέ βάση τήν λεγομένη *Bulla Cypria* (1260). Στήν παράγραφο γιά τήν χρήση του άφορισμού γιά τήν «ένίσχυση του κύρους δημοσίων πράξεων», θά μπορούσε νά ένταχθεί ένα σημαντικό έγγραφο του έξαιρετικά οικείου στον Π. Δ. Μιχαηλάρη Δοσιθέου Ίεροσολύμων (1706), ό όποιος καλεί τόν άρχιεπίσκοπο πρῶην Πεκίου Άρσένιο Γ΄ Crnojević καί τούς άλλους αύτεξόριστους από τό 1690 στήν Αύστρία Σέρβους άρχιερείς νά διατηρήσουν, παρά ταύτα, τήν κανονική έκκλησιαστική τους έξάρτηση από τή σερβική άρχιεπισκοπή του Ρεέ, καί νά τό βεβαιώσουν «μέ έπιτίμιον άλύτου άφορισμού καί άναθέματος αιώνιου» (Κ. Δελικάνης, *Πατριαρχικά Έγγραφα*, τ. Γ΄, Κωνσταντινούπολη 1905, σ. 908-909). Συναφείς μέ τό θέμα τής «προσφυγής τής πολιτικής έξουσίας στίς “ύπηρεσίες” τής ποινής» (σ. 431-444) είναι οί πληροφορίες ότι στο θεοκρατικό καθεστώς του Μαυροβουνίου, τό ισχυρότερο όπλο του ήγεμόνος-έπισκόπου ήταν «ή θρησκευτική αύτου έξουσία καί αι

άπειλούμεναι πνευματικά ποινάι»· μετά τήν έκκοσμίκευση του καθεστώτος από τόν Danilo Β΄ (1851), ό ήγεμόνας «έγκαταλελειμμένος ως έμεινεν εις τάς μικράς αύτου δυνάμεις τάς έπιγείους, κατέφυγεν έξ ανάγκης εις θίαια μέτρα διά νά περιστείλῃ καί χαλιναγωγήσῃ τόν δυσήνιον εκείνον λαόν, όστις άλλοτε, έν καιρῷ τής πνευματικής έξουσίας, άν ούχί κατά πάντα, έν μέροςι τούλάχιστον, ύπήκουεν, φοβούμενος τάς πνευματικές ποινάς» (Έπαμ. Φραγκούδης, *Όδοιπορικόν Μαυροβουνίου* [1856-1857], Λευκωσία 1994, σ. 75, 83).

Πρόκειται, σέ κάθε περίπτωση, γιά έπιλογές του τί θά πρέπει νά ένταχθεί σέ ένα τόσο εύρύ, άκόμη καί από χρονική καί τοπική άποψη, θέμα, καί τί νά παραλειφθεί – έπιλογές πού άναπόφευκτα έχουν υποκειμενικό χαρακτήρα. Θά είχε ένδεχομένως κανείς –όπως σέ κάθε έργο τέτοιας εύρύτητας– καί επί μέρους τυπικές παρατηρήσεις σέ ειδικά σημεία. Θά μπορούσαν νά υποδειχθούν κάποιες θελωτίσεις, όχι τόσο στήν άνάπτυξη, αλλά ένίοτε στή διατύπωση, σέ όρισμένα άκρως «τεχνικά» θέματα, κυρίως νομικά, νομοκανονικά ή θεολογικά, πού δέν άνήκουν βέβαια στήν κυρίως άρμοδιότητα του συγγραφέα του έργου. Όχι σπάνια έχει κανείς τήν έντύπωση ότι, όταν ο συγγραφέας χρησιμοποιεί παλαιότερα κείμενα (κυρίως θυζαντινά), δέν έπιτυγχάνει πάντοτε τήν άπαραίτητη διάκριση μεταξύ του «κλασικού» άφορισμού των έκκλησιαστικών κανόνων καί του «άφορισμού» πού μάς άπασχολεί έδῶ, ό όποιος έχει προσλάβει τόν χαρακτήρα, τήν «ποιότητα» καί τίς συνέπειες του «άναθέματος»: μία μικρή πανταχού παρούσα παγίδα, ιδίως σέ ό,τι άφορά στον τρόπο έπιβολής καί στα άποτελέσματα των δύο έντελώς διαφορετικών, όπως είδαμε, ποινών, αλλά καί στήν ιεράρχησή τους, σέ σχέση μέ άλλες ποινές. Κυρίως, όταν πρόκειται γιά κληρικούς, σέ σχέση μέ τήν καθάρηση: φράσεις όπως «έπιβάλλεται ο άφορισμός ή καί ή καθάρηση, όταν τό παράπτωμα είναι πολύ σοβαρό»

(σ. 224) φαίνονται έντελώς άδόκιμες σέ συμφραζόμενα τοῦ 17ου καί 18ου αἰώνα, όταν ὁ άφορισμός = άνάθεμα ἔχει πλέον προσλάβει τήν έννοια ποινής άσύγκριτα βαρύτερης από τήν καθαίρεση. Ὡς πρός τήν καθαίρεση φαίνεται, άλλωστε, νά υπάρχει καί κάποια γενικότερη σύγχυση στό βιβλίο: βλ. π.χ. τήν, άκατανόητη σ' έμένα, φράση: «[ή βαρύτερη ποινή πού προορίζεται γιά τούς Ιερωμένους] εἶναι ή καθαίρεση, καί μάλιστα όταν συνοδεύεται από τήν στέρση τής ιεροσύνης» (σ. 74). Παρόμοια σύγχυση φαίνεται νά προκύπτει καί όταν γίνεται λόγος γιά τίς περιπτώσεις «άφορισμών» τής σύγχρονης έποχής (σ. 452-453), όπου π.χ. τό άπλό έπιτίμιο «άκοινωνησίας» (= άφορισμοῦ κατά τήν «κλασική» έννοια) πού εἶχε έπιβληθεῖ, κάποια στιγμή, στόν Ἀντώνη Τρίτση καί σέ συνεργάτες του, κληρικούς καί λαϊκούς, σέ σχέση μέ τό ζήτημα τής έκκλησιαστικής περιουσίας, ή άλλες παρόμοιες περιπτώσεις (άνάλογο εἶναι καί τό έπιτίμιο υπό τό όποιο τελούν, σήμερα, δύο άπειθαρχοί «ιερωνυμικοί» μητροπολίτες) φαίνεται νά έξομοιώνονται μέ τόν «άφορισμό» = άνάθεμα (τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου κλπ.); πρόκειται γιά δύο όσο γίνεται διαφορετικά πράγματα. Ἀλλά, θέβαια, αυτά εἶναι «ψιλά γράμματα» πού άναφέρονται σέ τεχνικές λεπτομέρειες, καί δέν θίγουν τήν όλη άξιέπαινη συγκρότηση τοῦ βιβλίου. Ἐχουμε πλέον μία στέρεα δομημένη συνολική παρουσίαση τοῦ θέματος καί μία σταθερή βάση γιά κάθε περαιτέρω έπί μέρους διερεύνηση.

Γιατί τό θέμα τών άφορισμών ἔχει, όπως εἶπαμε, πολλές όψεις. Τίς μέρες άκριβώς αυτές έκδόθηκε στην άθηναϊκή σειρά «Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte» (Athenen Reihe, Bd. 12) ή διδακτορική διατριβή στό Παρίσι τής Ἀριάδνης Γερούκη *Les excommunications à Corfou (XVII^e et XVIII^e siècles): criminalité et attitudes mentales*, Ἀθήνα-Κομοτηνή 1998, όπου προσεγγίζεται από κοινωνιολογική-άνθρωπολογική κυρίως άποψη τό θέμα τών άφορισμών σέ μία μή

τουρκοκρατούμενη, αὐτή τή φορά, έλληνική κοινωνία, στην Κέρκυρα τοῦ 17ου καί τοῦ 18ου αἰώνα – όπου, όπως καί γενικότερα στό Ἐπτάνησα, ή πρακτική τοῦ άφορισμοῦ παρουσιάζει ιδιαίτερη έξαρση, όπως ἔχουν δείξει καί άλλες έργασίες, μέ πρωτοπόρα τά παλαιότερα δημοσιεύματα τοῦ π. Α. Τσίτσα («Ἀφορισμοί στή χώρα καί στό μόρργα τών Κορφών», *Δελτίον Ἀναγνωστικῆς Ἐταιρείας Κερκύρας*, τ. 13, 1976' πθ. καί στόν Μιχαηλάρη τήν παράγραφο «Βενετοκρατούμενες περιοχές», σ. 412-420).

Ἐλπίζω ότι ἔχει καταστεί σαφής ή πολλαπλή σημασία τής μελέτης τοῦ φαινομένου γιά τήν ιστορία τοῦ τουρκοκρατούμενου έλληνισμοῦ από πολλές άπόψεις: ιστορία τών θεσμών, τών νοοτροπιών, τών ιδεών, ιστορία τοῦ δικαίου, κοινωνική καί οικονομική άκόμη ιστορία, φυσικά καί έκκλησιαστική ιστορία. Εἶπαμε ότι τό βιβλίο τοῦ Π. Δ. Μιχαηλάρη άναποκρίθηκε στίς πολλαπλές αὐτές άπαιτήσεις. Πρέπει όμως νά έπισημάνουμε ιδιαίτερα καί τό εύανάγνωστο τοῦ έργου, παρά τόν «τεχνικό» χαρακτήρα όρισμένων από τά ζητήματα πού έξετάζονται, καί χωρίς νά θίγεται σέ τίποτε ὁ έπιστημονικός όπλισμός του: ή άμεση συνάφεια τοῦ θέματος μέ μορφές καί έκδηλώσεις τοῦ καθημερινοῦ, τοῦ ιδιωτικοῦ καί τοῦ δημόσιου βίου, οἱ πληροφορίες καί τά περιστατικά, ένίοτε μέ γραφικές από τή φύση τους λεπτομέρειες, από τήν κοινωνική καί τή συναλλακτική ζωή, από τά έκκλησιαστικά, θέβαια, πράγματα, από τή «μικρή» καί τή «μεγάλη» ιστορία, ή πανταχοῦ παρούσα «δράση τών (στοχαστικῶν ή λιγότερο στοχαστικῶν) προσαρμογῶν», καθιστοῦν τό βιβλίο αὐτό καί άληθινά εύφρόσυνο άνάγνωσμα. Ἐνας άριθμός τυπογραφικῶν λαθῶν ἔχει, σχεδόν άναπόφευκτα πλέον, διαφύγει από τήν, έμφανώς πάντως προσεκτική, έπιμέλεια τοῦ κειμένου: σέ μερικές περιπτώσεις μάλιστα παρατηρεῖται καί μία δυσεξήγητη συσσώρευση: π.χ. στην παρατιθέμενη από σύγχρονο έργο γαλλική φράση «un fidèle tué par les barbares avant

Βιβλιοκρισίες

qu'il ait pu être absous», όπου συγκεντρώνονται τέσσερις λανθασμένες λέξεις σέ μισή περίπου γραμμή (σ. 153). Θά πρέπει όμως, παρά τις σχολαστικές αυτές παρατηρήσεις, νά ἐξαρθεί ή, γνωστή καί ἀπό τίς ἄλλες ἐκδόσεις αὐτοῦ τοῦ προγράμ-

ματος, ἀναμφισβήτητη καλαισθησία στήν τυπογραφική ἐμφάνιση, πού προσθέτει στήν ἱκανοποίηση ἀπό τή μελέτη τοῦ πολύ χρήσιμου αὐτοῦ ἔργου.

Κων. Γ. Πιτσάκης

Ἀπογραφές πληθυσμοῦ Κυθήρων

Ἀπογραφές πληθυσμοῦ Κυθήρων (18ος αἰ.), Ἀθήνα, Ἑταιρεία Κυθηραϊκῶν Μελετῶν, 1997, τ. Α', 483 σ. (Πρόλογος: Χρ. Μαλτέζου), τ. Β', 588 σ., τ. Γ' (Εὐρετήρια), 127 σ., Ἑπιμέλεια: Κ. Τσικνάκης.

Μία σημαντική ἐκδοση γιά τήν ἔρευνα τῆς ἱστορικής δημογραφίας τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου ἔλαβε χώρα τελευταία. Πρόκειται γιά ὀκτώ ἀναλυτικές, κατά νοικοκυριό, βενετικές ἀπογραφές τοῦ κυθηραϊκοῦ πληθυσμοῦ, πού ἀπόκρινται στό ἱστορικό Ἀρχεῖο Κυθήρων καί καλύπτουν τόν 18ο αἰώνα (κατά χρονολογική σειρά: 1721, 1724, 1753, 1760 περίπου, 1770 περίπου, 1772, 1784 καί 1788). Γιά κάθε νοικοκυριό δίνονται, στίς ἀπογραφές, οἱ ἀκόλουθες πληροφορίες: ὀνοματεπώνυμο τοῦ ἀρχηγοῦ (σύζυγος-πατέρας ἢ χήρα) καί ἡ ἡλικία του· ὑπόλοιπα συγγενικά ἢ μὴ μέλη, μέ τήν ἡλικία τους καί κατά ἡλικιακή κατηγορία (ἐνήλικοι ἄνδρες, γέροντες, ἀγόρια, ἐνήλικες γυναῖκες καί κορίτσια). Τά νοικοκυριά ἔχουν καταγραφεῖ μέ βάση τό γεωγραφικό διαμέρισμα (*Distretto*) τοῦ νησιοῦ καί τήν ἐνορία (*Parochia*) στήν ὁποία ἀνήκαν¹.

Ἀπό τήν προηγούμενη περιγραφή, καθίσταται εὐλόγο πῶς τά δεδομένα ἐπιτρέπουν τήν διερεύνηση σέ βάθος τῆς δημογραφικῆς κατάστασης στό νησί: ἀρχίζοντας ἀπό τήν ἐξέλιξη τοῦ πληθυσμοῦ (σέ ἐπίπεδο οἰκιστικῆς μονάδας καί στό σύνολο), εἶναι δυνατόν νά μελετηθοῦν, ἐπίσης, καί μάλιστα μέ ἀναλυτικό τρόπο, ἡ σύνθεσή του κατά ἡλικία καί φύλο, τό μέσο μέγεθος τῶν νοικοκυριῶν καί ἡ μορφή τους (πυρηνική, διευρυμένη, σύνθετη). Ἐκτός αὐτοῦ, τό διαθέσιμο ὀνομαστικό ὕλικό ἀποτελεῖ μία εὐπρόσδεκτη πρώτη ὕλη, γιά τήν προέκταση τῆς μελέτης πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση· τά πορίσματα δέ αὐτῆς τῆς ἐργασίας δυνατόν νά συμπληρώσουν τίς ἤδη μελετηθεῖσες δημογραφικές παραμέτρους ἢ νά δώσουν ἀπαντήσεις σέ ἄλλα σχετικά ζητήματα (ὅπως οἱ πληθυσμιακές μετακινήσεις).

Βέβαια, οἱ ἀπογραφές δέν παρουσιάζουν ἀπόλυτη ὁμοιογένεια, κωλύοντας ἔτσι τή διαχρονική εξέταση τῶν δεικτῶν σέ ὅλες τίς περιπτώσεις. Τά προβλήματα τοῦ εἴδους δύνανται νά ἐπιλυθοῦν μέ τήν ἐπεξεργασία τῶν ἀναλυτικῶν (ἡλικιακῶν) δεδομένων, ἂν καί, στό συγκεκριμένο σημείωμα, θά περιοριστοῦμε, ἀπλῶς, σέ μία πρώτη ἐπεξεργασία τῶν συγκεντρωτικῶν στοιχείων πού δίνουν οἱ ἀπογραφές (μέ

1. Γιά ἀνάλογες βενετικές ἀπογραφές, τῆς Πρέβεζας: Κώστας Κόμης, «Ὁ πληθυσμός τῆς Πρέβεζας τό 17ο καί 18ο αἶωνα», π. *Ἡπειρωτικά Χρονικά*, τ. 31, Ἰωάννινα 1994, σ. 165-178· τοῦ ἴδιου, «Ἡ διαδικασία δημογραφικῆς ἀνάπτυξης μιᾶς μικρῆς πόλης: Ἐπτανήσιοι καί ἄλλοι ἔποικοι στήν Πρέβεζα (18ος αἰώνας)», *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Ἐπτανησιακοῦ Πολιτισμοῦ* (Λευκάδα, 8-12

Σεπτεμβρίου 1993), Ἀθήνα 1996, σ. 257-299· τοῦ ἴδιου, «Τά δημογραφικά χαρακτηριστικά τῆς Πρέβεζας (18ος αἰ.)», π. *Μνήμων*, τ. 19, 1997, σ. 143-160. Τό πρωτογενές ὕλικό θά συμπεριληφθεῖ σέ μελλοντική ἐργασία, ὑπὸ ἐκδοση.

Άπογραφές πληθυσμού Κυθήρων

έξαιρηση αυτή του 1721, όπου παραλείπονται). Έτσι, παρατηρούμε, κατ' αρχήν, ότι ο συνολικός πληθυσμός του νησιού παρουσιάζει γενικώς αύξητική πορεία, από 5.046 ψυχές τό 1724 σέ 7.581 τό 1788. Οί επιμέρους αποκλίσεις, σχετικά ασήμαντες, όφείλονται πιθανότατα σέ έλλείψεις στην καταμέτρηση, ενώ ή έξαιρηση τής απογραφής του 1772 (όπου άπαντα τά μεγέθη είναι σαφώς χαμηλότερα) άξίζει νά διερευνηθεί ιδιαίτερα. Μεταθέτοντας τήν προσοχή μας στην άναλογία των γερόντων επί του συνόλου, διαπιστώνουμε ότι κινείται γύρω στό 4%: τό 1753 άκριθώς 4%, τό 1760 περίπου 4,5%, τό 1770 περίπου 4,6%, τό 1772 3,9%, τό 1784 3,7% καί τό 1788 επίσης 3,7%. Συνεχίζοντας μέ τή σύνθεση του πληθυσμού κατá φύλο, παρατηρείται ή αριθμητική κυριαρχία των άρρένων: τό 1724 53% επί του συνόλου, τό 1753 51,4%, τό 1760 περίπου 51,1%, τό 1770 περίπου 50,9%, τό 1784 53,2% καί τό 1788 64,7%. Έξαιρηση άποτελεί ή άπογραφή του 1772 στην όποία οί άνδρες άποτελούν τό 49,8% του συνόλου, στοιχείο τό όποίο, έν τούτοις, όφείλεται κατá πάσα πιθανότητα στον έλλιπή χαρακτήρα τής άπογραφής. Πάντως, καθώς γνωρίζουμε, ή αριθμητική κυριαρχία του άνδρικού πληθυσμού άποτελεί σύνηθες φαινόμενο στις άπογραφές του παρελθόντος, μέ παραμέτρους τόσο άντικειμενικού όσο καί υποκειμενικού τύπου². Όσον άφορά στην περίπτωση των συγκεκριμένων τεκμηρίων,

άπό τά συγκεντρωτικά μεγέθη ειδικά του 1724, σχετικά άναλυτικότερα, καθίσταται δυνατή ή διερεύνηση τής άναλογίας κατá επιμέρους ήλικιακή κατηγορία: 54% στον παιδικό πληθυσμό, 56% στον ένεργό καί μόλις 42% στον γεροντικό. Κλείνουμε μέ τά συγκεντρωτικά στοιχεία, παραθέτοντας τήν άναλογία των ένεργών άνδρων: τό 1724 29,2%, τό 1753 31%, τό 1760 περίπου 30,1%, τό 1770 περίπου 32,6%, τό 1772 32,7%, τό 1784 28,7% καί τό 1788 27,9%. Κοντολογίς, γύρω στό 30%, ποσοστό πού άνιχνεύεται, έξάλλου, σέ διάφορα πληθυσμιακά σύνολα του έλληνικού (καί όχι μόνο) χώρου³. Έξυπακούεται πώς ή άξιοποίηση πού επιχειρήθηκε έδω, δέν είναι παρά ένδεικτική, έφόσον τό περιεχόμενο των άπογραφών επιδέχεται πολυεπίπεδη έπεξεργασία.

Άφήσαμε γιά τό τέλος τήν ποιοτική (καί κοπιαστική) έργασία τής τριμελούς έρευνητικής όμάδας (Αντωνία Μαρμαρέλη, Μαρία Πατραμάνη, Έμμανουήλ Δρακάκης): άρκεϊ μόνο νά σημειώσουμε ότι ή όμάδα έπαλήθευσε τά συγκεντρωτικά μεγέθη των τεκμηρίων, έργο τό όποίο, καθώς γνωρίζουμε, άπαιτεί έπιμονή καί κόπο. Όσον άφορά στην έπιμέλεια του Κώστα Τσιγκάκη έπισημαίνουμε, άπλώς, πώς άνταποκρίνεται σέ ό,τι γνωρίζουμε άπό παλαιότερες δουλειές του.

Κώστας Κόμης

2. Σπ. Άσδραχάς, *Μηχανισμοί τής άγροτικής οίκονομίας στην Τουρκοκρατία (ΙΕ'-ΙΣΤ' αιώνας)*, Άθήνα 1979, σ. 294-298· Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός καί οίκισμοί τής Πελοποννήσου 13ος-18ος αιώνας*, Άθήνα 1985, σ. 198-201· Κ. Κόμης, *Ό πληθυσμός τής Πρέβεζας*, ό.π., σ. 177· του ίδιου, *Τά δημογραφικά χαρακτηριστικά τής Πρέβεζας*, ό.π., σ. 154-156.

3. Σπ. Άσδραχάς, *Μηχανισμοί*, ό.π., σ. 295· Κ. Κόμης, *Τά δημογραφικά χαρακτηριστικά τής Πρέβεζας*, ό.π., σ. 155· του ίδιου, *Πληθυσμός καί οίκισμοί τής Μάνης 15ος-19ος αιώνας*, Ιωάννινα 1995, σ. 61.

Έμφύλιες διαμάχες και έθνικό κράτος στήν επαναστατημένη Πελοπόννησο

ΝΙΚΟΣ ΡΟΤΖΩΚΟΣ, *Έπανάσταση και Έμφύλιος στο Εικοσιένα*, Αθήνα, Πλέθρον/ Δοκίμες, 1997 (8ο, 205 σ.)

Οι έμφύλιες συγκρούσεις που έκδηλώθηκαν στη διάρκεια της ελληνικής Έπανάστασης, κατά τα έτη 1823 και 1824, προκάλεσαν τριβές και προβληματισμούς στους μελετητές τους, αποσιωπήθηκαν και αποτέλεσαν τό πεδίο λογικών άκροβασιών για να ένταχθούν σε έρμηνευτικά σχήματα διαφόρων ιστοριογραφικών προοπτικών. Αντίθετα, στο βιβλίο του Νίκου Ροτζώκου που εξετάζεται εδώ, γίνεται με έναργεια σαφές πώς οι έμφύλιοι άποτελούν παράγωγο της ίδιας της Έπανάστασης. Η πραγμάτωση του έθνικού/άπελευθερωτικού προτάγματος σημαίνει την κατάλυση της κυριαρχίας των Όθωμανών και, ταυτόχρονα, τόν επαναπροσδιορισμό των κοινωνικών σχέσεων στο έσωτερικό των πρώην κατακτημένων κοινωνιών. Οι ανάγκες όργάνωσης των πολεμικών επιχειρήσεων, έδραίωσης αλλά και νομιμοποίησης της Έπανάστασης, άπαιτούν τη συγκρότηση ενιαίας κεντρικής Διοίκησης, ενός διατοπικού συστήματος διαχείρισης της εξουσίας. Αυτό, πρακτικά, σημαίνει ότι άνοίγεται ή προοπτική για τη δημιουργία και την έμπέδωση σύγχρονων θεσμών και άρχων όργάνωσης και άσκησης της εξουσίας στη θέση και σε βάρος των παραδοσιακών, τοπικών κοινωνικών και πολιτικών δομών. Μέ άλλα λόγια, ό πόλεμος και ή Έπανάσταση δημιουργούν μία διαφορετικού τύπου πολιτική κυριαρχία και άκριβώς γι' αυτό τίθενται τά έρωτήματα: Ποιά θά είναι ή μορφή του νέου κράτους, μέσα από ποιούς συσχετισμούς δύναμης θά αναδειχθεί ή ήγεσία του και, κατά συνέπεια, ποιές θά είναι οι άρμοδιότητές της, πώς θά όρίζεται ή νομιμότητα και πώς θά επιβάλλεται ή τάξη;

Η πραγμάτωση της στρατηγικής έπι-

λογής του έθνικού, δυτικού τύπου κράτους, αλλά και μία σειρά συγκυριακών συμβάντων, φέρνουν σε αντίθεση τούς προερχόμενους από τη Δύση διανοούμενους και «πολιτικούς» με τούς εκπροσώπους των παραδοσιακών ήγεσιών της Πελοποννήσου. Αύτές, κατά τη διάρκεια της Έπανάστασης, έντάσσονται στο κεντρικό πολιτικό σκηνικό, προκειμένου να διασφαλίσουν τούς όρους άναπαραγωγής των παραδοσιακών κοινοτικών σχέσεων, από τίς όποιες άντλούν πολιτικά όφέλη και κοινωνικό κύρος ως διαχειριστές των προσόδων και των όπλων των έπαρχιών. Στην καινούργια κατάσταση όμως, οι «ξενοφερμένοι» και οι σύμμαχοί τους βρίσκονται έξ όρισμού σε πλεονεκτική πολιτική θέση, έξοικειωμένοι καθώς είναι στη διαχείριση και τόν έλεγχο των νέων κανονιστικών προτύπων άσκησης της πολιτικής και όργάνωσης της Διοίκησης.

Παρόλα αυτά, ή συμμετοχή των προυχόντων και των όπλαρχηγών στους νεοπαγείς θεσμούς συνιστά μία ιστορική τομή στα πολιτικά τους ήθη, ή όποία, όμως, σε έναν πρώτο χρόνο, δέν άπογράφεται ως τέτοια από τούς ίδιους τούς δρώντες. Η άλλαγή αυτή καθόλου δέν έχει να κάνει με την άποδοχή από μέρους τους των νεοτερικών τρόπων άσκησης της πολιτικής. Μέσα από την έμπειρία της συμμετοχής τους στα διάφορα σώματα της κεντρικής Διοίκησης, άντιλαμβάνονται πώς οι νέες συνθήκες άπειλούν τη θέση τους ως άρχόντων του τόπου. Οι συσχετισμοί που διαμορφώνονται στο πλαίσιο της κεντρικής εξουσίας άποβαίνουν τελικά σε βάρος τους. Η Διοίκηση φαίνεται να έλέγχεται όλο και περισσότερο από τό νέο πολιτικό προσωπικό, που άντιστρατεύεται τά «δικαιά» τους, καθώς έπιχειρεί να τούς άποδυναμώσει, άποκλείοντάς τούς από τά κέντρα λήψης των πολιτικών άποφάσεων.

Κάπως έτσι, σε άδρές γραμμές, αναδει-

Έμφύλιες διαμάχες στην επαναστατημένη Πελοπόννησο

κνύεται ο μηχανισμός παραγωγής της έμφύλιας σύγκρουσης κατά τη διάρκεια του 'Αγώνα και η σύνδεσή της με την επαναστατική διαδικασία των χρόνων εκείνων.

Μέσα από την ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας του βιβλίου καθίσταται φανερό πώς οι διαφοροποιήσεις και οι ρήξεις που ανέδειξε η έμφύλια διαμάχη δεν αποτελούν ένα μηχανιστικό αποτέλεσμα της διάκρισης ανάμεσα σε παραδοσιακές και σύγχρονες θεωρήσεις του κόσμου. 'Ακόμη περισσότερο, οι προεπαναστατικές αντιπαλότητες δεν εκβάλλουν ως έχουν στη συγκυρία της 'Επανάστασης. Στάσεις και συμπεριφορές που αναφέρονται στο κοινωνικοπολιτικό και πολιτισμικό πλαίσιο της κατάκτησης, επαναπροσδιορίζονται και υπερακαθορίζονται στη νέα κατάσταση από την τομή που φέρνει ο 'Αγώνας της 'Ανεξαρτησίας, εν όψει δηλαδή της εγκαθίδρυσης του έθνικού κράτους. Οι νοηματικές και οι κοινωνικοπολιτισμικές ασυνέχειες που οδηγούν στη ρήξη, παράγονται εκεί όπου οι παραδοσιακοί φορείς της εξουσίας συναντώνται με τους νέους πολιτικούς θεσμούς της κεντρικής Διοίκησης και επιχειρούν να ένταχθούν σ' αυτούς. Συγκυριακά φαίνεται να τους ἐλέγχουν, ἐνεργούν ἐξ ὀνόματός τους, ἀντλούν νομιμοποίηση ἀπ' αὐτούς καὶ ὄχι ἀπὸ τὰ παραδοσιακὰ δίκτυα καὶ τίς κοινότητες. Όμως, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι συμμετέχουν στὴν ἐμπέδωση τοῦ νέου πλαισίου, οἱ πρακτικὲς τους δείχνουν ὅτι ἀγνοοῦν ἢ καὶ παραβλέπουν, ὅπως εἶναι πολὺ λογικὸ, τὴν οὐσία, τίς ἀρχές καὶ τοὺς κανόνες λειτουργίας τῶν σύγχρονων θεσμών, ὅλα ἐκεῖνα τὰ νοηματικὰ συμφραζόμενα πού παραπέμπουν στὴν πολιτικο-κοινωνικὴ φιλοσοφία καὶ πρακτικὴ πού γεννιέται στὴ Δύση τῶν Νέων Χρόνων.

Τίποτε ὅμως δὲν εἶναι «ὅπως παλιά». Ἡ συμμετοχὴ τοῦ παραδοσιακοῦ κόσμου στὰ γεγονότα τῆς 'Επανάστασης, ἀπαιτεῖ τὴν ὑπαγωγή του στίς διαδικασίες συγκρότησης σύγχρονου κράτους. Δὲν εἶναι τυχαῖο, ἄλλωστε, ὅτι ὁ λόγος τῶν «ἐξεγερμένων», δηλαδή οἱ ἐπικλήσεις πού δι-

καιολογοῦν τὴ δυσφορία τῶν Πελοποννησίων, διαμεσολαβημένος θέβαια ἀπὸ τὴ γραφίδα τῶν γραμματικῶν, ἐκφέρεται καὶ ἀνασυγκροτεῖται στὸ νεότερικὸ λεκτικὸ. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς οἱ «ἐξεγερμένοι» ἰσχυρίζονται ὅτι οἱ ἐν λόγω κανόνες καὶ ἀρχές (ὁ νόμος, τὸ Σύνταγμα, τὰ δίκαια τοῦ ἔθνους) παραβιάζονται ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους τους. Οἱ γλωσσικοὶ κώδικες τοῦ σύγχρονου κράτους τείνουν πλέον νὰ κατισχύσουν, μὲ ἀναπότρεπτες συνέπειες γιὰ τὸν παραδοσιακὸ πολιτικὸ πολιτισμὸ.

Τὸ διακύβευμα πού τέθηκε γιὰ πρώτη φορά στὰ χρόνια τοῦ Εἰκοσιένα καὶ ὀδήγησε, ἀρχικά, στοὺς ἐμφύλιους πολέμους καὶ ἀργότερα, ὡς τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα, σὲ μιά σειρά τοπικῶν ἐξεγέρσεων, συνίσταται στὴν ἀρμοδιότητα ἐνὸς δυτικοῦ τύπου κράτους νὰ ὀρίζει τὴ νομιμότητα στὰ ὅρια τῆς ἐπικρατείας του. Ἡ «νομιμοφροσύνη» πρὸς τὴν ἐθνικὴ Διοίκηση εἶναι ξένη πρὸς τὸ ἱστορικὸ βίωμα καὶ τὴν καθημερινὴ ἐμπειρία τῶν ἀνθρώπων πού ἐπαναστατοῦν – καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν φαντάζει «ὑποπτη» ἕως καὶ «ἐχθρική» στὰ μάτια πολλῶν ἀπὸ τοὺς ἀγωνιστές. Μιά μακρὰ παράδοση ἐνσωμάτωσης/ἀνταρσίας καὶ διαχείρισης τῶν προβλημάτων σὲ τοπικὸ ἐπίπεδο, τὴν ὁποία ἐκφράζουν οἱ προεστοὶ καὶ οἱ ὀπλαρχηγοί, προσδιορίζει τὸν ρόλο τῶν τοπικῶν ἱεραρχιῶν ἀποκλειστικὰ σὲ συνάρτηση μὲ τὴν τήρηση τῆς τάξης καὶ τὴν φοροδοτικὴ τους συνέπεια πρὸς τὴν κεντρικὴ Διοίκηση. Ἀντιθέτως, στὴ σύγχρονη ἀντίληψη πού μεταφέρουν οἱ ἄνθρωποι τῆς Διοίκησης, ἡ νομιμοποίηση τῶν προταγμάτων ἐνὸς συγκεντρωτικοῦ κράτους γίνεται ἀντιληπτὴ στὴ βάση τῆς κοινῆς ἐθνικῆς ταυτότητας τῶν ἐπαναστατῶν – μιᾶς ταυτότητας ὅμως πού τότε δημιουργεῖται. Μὲ αὐτὴν τὴν ἐννοία ἡ μὴ ἀποδοχὴ τοῦ ὑπὸ συγκρότηση σύγχρονου θεσμικοῦ πλαισίου ἀκυρῶνει τὴν κίνηση πολιτικῆς αὐτονομίας τοῦ ἔθνους καθὼς, ἐπίσης, καὶ τὴν ἴδια τὴν 'Επανάσταση, ἀφοῦ ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ πράξη ἐπιναφορὰς στὸ θεσμικὸ καθεστῶς τῆς κατάκτησης.

Βιβλιοκρισίες

Γεγονότα, όπως αυτά του έμφυλιου, δείχνουν τους ιστορικούς περιορισμούς στην ύποδοχή των εθνικών ιδεών στις τάξεις των επαναστατών. Η σύγκρουση ή, αλλιώς, η διάσπαση του «σώματος του έθνους» φαίνεται ότι δεν ήταν δυνατόν να αποτραπεί, ακριβώς έπειδή στη σκέψη των ίδιων των πρωταγωνιστών τά διακυβεύματά της θεωρούνταν πιά σημαντικά από τη διατήρηση της «έθνικης» ενότητας.

Τέλος, ακολουθούν δύο παρατηρήσεις που άφορούν τον τρόπο διαχείρισης των πηγών, ό οποίος θεαίως συναρτάται με τους έρευνητικούς στόχους που θέτει ο συγγραφέας. Δεν επιχειρεί λοιπόν την παράθεση κάθε σχετικής πληροφορίας, ούτε φαίνεται να εξαντλεί τά στοιχεία που θα μπορούσαν να βρίσκονται στη διάθεσή του. Ούτως ή άλλως δεν προσπαθεί να κάνει μια αναλυτική καταγραφή και χρονολόγηση των γεγονότων των έμφυλιών, αλλά δοκιμάζει μία έπαρκή και θάσιμη έρμηνευτική προσέγγιση στά κείμενα που άφησαν οι πρωταγωνιστές, αποκωδικοποιώντας τό λόγο τους και έντάσσοντάς τον στό ιστορικό πλαίσιο εντός του οποίου παράγεται. Τό ιστοριογραφικό πρόβλημα που διατρέχει την έργασία δεν είναι τόσο ή παρουσίαση αυτού που όντως έγινε, αλλά οι έρμηνείες που οι άνθρωποι απέδωσαν στόν κόσμο τους, τόν όποιο είδαν να αλλάζει δραματικά. Ό Ν. Ροτζώκος προβαίνει σέ μία άνάγνωση των πηγών μέ κατεύθυνση την άνάδειξη των νοημάτων που οι ίδιοι οι συμμετέχοντες επένδυσαν στά γεγονότα. Έτσι, χρησιμοποιώντας κατά βάση άποσπάσματα Άπομνημονευμάτων άγωνιστών (χωρίς να άπουσιάζουν οι άλλες συγχρονικές μαρτυρίες), καταφέρνει να παρουσιάσει τούς μηχανισμούς κατανόησης και έξορθολογισμού από μέ-

ρους τους, τόσο της ροής των κοινωνικών εξέλιξεων που διαδραματίστηκαν στά χρόνια τους, όσο της δικής τους έμπλοκής σέ αυτά.

Παρά ταύτα, όπως έπισημάνθηκε και παραπάνω, οι κώδικες της γραφής που χρησιμοποίησαν οι προύχοντες και οι άγωνιστές, στην προσπάθειά τους να καταθέσουν τίς μαρτυρίες τους γιά τά γεγονότα της Έπανάστασης και φυσικά γιά τούς έμφυλιους πολέμους, έχουν διωλισθεί άναδρομικά από νεοτερικές προσλήψεις του κόσμου, που επικρατούν και διαμορφώνουν την περίοδο της συγγραφής των Άπομνημονευμάτων. Δεν πρόκειται γιά ένα λόγο που άπεικονίζει τή στάση των πρωταγωνιστών κατά τή διάρκεια των γεγονότων, αλλά γιά έκ των ύστέρων μαρτυρίες που γράφονται υπό τή μέριμνα άποδοχής και δικαίωσης στην πολιτικοκοινωνική και πνευματική συνάφεια που διαμορφώνεται μετά τό 1830. Άρα, ό,τι γνωρίζουμε γιά τίς άπόψεις τους, τίς έκτιμήσεις τους και τίς έπιλογές τους, κοντολογίς γιά τήν ταυτότητά τους στόν καθεαυτό χρόνο των γεγονότων που άφηγούνται, δεν είναι παρά τό συμπέρασμα που προκύπτει μέσα από τήν άνάλυση της μνήμης, των σιωπών και των παραλήψεων του λόγου τους. Υπό αύτή τήν έννοια, στην έργασία που εξέτάσαμε, ή μεταγενέστερη κατάθεση των πρωταγωνιστών λαμβάνει περισσότερο τό χαρακτήρα του «κλειδιού», που άποκωδικοποιείται και άναδεικνύει τίς διαβαθμίσεις της μνήμης, επιτρέποντας συμπεράσματα γιά τίς στάσεις και τίς νοοτροπίες των δρώντων προσώπων σέ κρίσιμες και όριακές περιόδους γιά τούς ίδιους και τήν κοινωνία που τούς περιέβαλλε.



Ἡ Ἑλλάδα τοῦ Γεωργίου Α΄

Greek Society in the Making, 1863-1913: Realities, Symbols and Visions, Ἐπιμέλεια: Philip Carabott, Aldershot, Ashgate/Variation, [Publications for the Centre of Hellenic Studies, King's College London, 3], 1997 (8ο, xiv+239 σ.)

Ὁ συλλογικός αὐτός τόμος ἀπαρτίζεται ἀπὸ δεκατέσσερα κείμενα, βασισμένα σέ ισάριθμες συνεδριακές ἀνακοινώσεις Ἑλλήνων (κυρίως) ἐπιστημόνων πού ἐγίναν στὸ Λονδίνο τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1995. Τὰ περισσότερα συνιστοῦν παρουσιάσεις ἢ προσεχτάσεις τῶν ἄμεσων ἐρευνητικῶν ἀσχολιῶν τῶν συγγραφέων τους καὶ κινουνοῦνται ἐπομένως σέ θεματικά πλαίσια ἀρκετὰ στενά, ἀλλὰ ἡ ποικιλία τῶν προσεγγίσεων καὶ τῶν θεμάτων δικαιώνει τὸν ἐπιμελητὴ, πού χαρακτηρίζει τὸν τόμο «ἀντανakλαστικό καὶ συστατικό στοιχεῖο τῶν ἀνανεωτικῶν ἐξελίξεων τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς ιστοριογραφίας».

Ἀπὸ τοὺς συνεργάτες του ὁ Χ. Χατζηιωσήφ καταπιάνεται μὲ τίς ταξικές διαιρέσεις τῆς ἑλληνικῆς ὑπαίθρου στὴν περίοδο 1863-1909, ἀξιοποιώντας προβληματισμούς πού ἔχει διατυπώσει στὸ βιβλίο του *Ἡ γηραιὰ σελήνη*. Ἀκολουθοῦν δύο μελέτες πού ἐξετάζουν τὴν κοινωνικὴ συγκρότηση καὶ τίς ἰδεολογικὲς λειτουργίες ἰσάριθμων φιλεργατικῶν σωματείων, τῆς Ἑργατικῆς Ἀδελφότητος Κέρκυρας (Γρ. Παλλίδας) καὶ τοῦ Ἑργατικοῦ Κέντρου Βόλου (Λ. Ἀποστολάκου). Ἀντίθετα, ἡ Ε. Γαρδίκα-Κατσιαδάκη καταγίνεται μὲ τὴν σταδιοδρομίαν ἑνός «Ἑλλήνα ἀστοῦ», τοῦ διοικητῆ τῆς Ἑθνικῆς Τράπεζας Ἰωάννη Βαλαωρίτη. Οἱ ἀντιλήψεις καὶ οἱ φιλοδοξίες τοῦ ἑλληνικοῦ ἀστικοῦ κόσμου θίγονται ἀκόμη μὲ τίς παρουσιάσεις τοῦ Χ. Λούκου γιὰ τὴν προσπάθεια τῶν Συριανῶν νὰ κατασκευάσουν στὸ νησί τους σιδηρόδρομο, τῆς Ε. Μπαστέα γιὰ τὸ ρόλο τοῦ πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ, καὶ τῆς Χ. Κουλούρη γιὰ τὴ δομὴ καὶ τὴ λειτουργία

τοῦ Ἑθνικοῦ καὶ τοῦ Πανελληνίου Γυμναστικοῦ Συλλόγου.

Ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα σέ «παλιές» καὶ «καινούργιες» ἰδέες τονίζεται σέ ἀρκετές συνεργασίες. Ἡ Κ. Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου περιγράφει τὰ ἐμπόδια πού συνάντησε ἡ διάδοση τῆς σχολικῆς παιδείας στὰ χωριά τῆς Τουρκοκρατούμενης Κρήτης, ἐνῶ ἡ Μ. Ἀναστασοπούλου σκιαγραφεῖ τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ μαχητικὸ φεμινισμό τῆς Καλλιρρόης Παρρέν καὶ τὸ «δειλὸ» φεμινισμό τῆς Ἀλεξάνδρας Παπαδοπούλου. Μὲ τὴ σειρά του, ὁ Β. Μακρίδης ἀναλύει διεισδυτικῶς τὴν ἔννοια τῆς «ἐκκοσμίκευσης» καὶ ἐκθέτει τίς ἀντιδράσεις πού γέννησε στοὺς φορεῖς τῆς Ὁρθοδοξίας. Στὴ μελέτη τῆς Σοῦζαν Μάρτσαντ γιὰ τίς ἀνασκαφές τῆς Ὀλυμπίας (1868-1881), ἡ ἰδεολογικὴ διαμάχη ἐπικεντρώνεται στὴ Γερμανία, ὅπου ἡ φιλελληνικὴ παράδοση ἀντιμετωπίζει τὴν «ρεαλιστική» τοῦ Βίスマρκ καὶ τὴν ἀντικλασικὴ τοποθέτηση ἑνός ἀνανεωμένου γερμανικοῦ ἐθνοκεντρισμοῦ.

Ἡ σύζευξη ἀνάμεσα στὸν «ἐκσυγχρονισμό» καὶ τὰ σύμβολα τοῦ ιστορικοῦ παρελθόντος χρησιμεύει ὡς ἀφετηρία καὶ στὸν Γ. Μαργαρίτη, πού πραγματεύεται τίς «κοινωνικὲς ὀψεις τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου», συσχετίζοντας γεγονότα φαινομενικά ἐτερόκλητα – τὴν πατριωτικὴ ὑστερία πού συνόδεψε τοὺς Ὀλυμπιακοὺς τοῦ 1896, τὴν κηδεῖα τοῦ Παύλου Μελά (1905) καὶ τὴν μελοδραματικὴ αὐτοκτονία δύο ἐραστῶν στὴν Ἀθήνα τοῦ 1911. Ἡ μορφή τοῦ Μελά χρωματίζει καὶ τὴ μελέτη τοῦ Β. Γούναρη, πού κάνει ὥστόσο μιὰ πρωτότυπη προσέγγιση τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα, θίγοντας τίς κοινωνικὲς καὶ ἰδεολογικὲς διεργασίες πού συνόδευσαν τὴν στρατολόγηση τῶν ἐθελοντῶν στὰ καφενεῖα καὶ τίς ἐπαύλεις τῆς κοσμικῆς Ἀθήνας. Τέλος, ἡ Κατερίνα Γαρδίκα-Ἀλεξανδροπούλου ἐξετάζει τὴν ἐμφάνιση συμβόλων καὶ ἀντιλήψεων σέ κείμενα Ἑλλήνων

Βιβλιοκρισίες

πολιτικῶν πού διαπραγματεύτηκαν πολιτειακά ζητήματα, ὅπως ὁ Δεληγιώργης, ὁ Τρικούπης ἢ ὁ Βενιζέλος. Ὅπως καί σέ άλλα κείμενα τοῦ τόμου, ἡ ἀνίχνευση διαφοροποιήσεων στίς «νοοτροπίες» ἐκτοπίζει ὡς στόχος τίς περιγραφικές καί συστηματικές προσεγγίσεις καί συνδέεται μέ τήν ἀναπαραγωγή μεθόδων καί προτύπων τῆς σύγχρονης κοινωνιολογίας.

Ἡ τάση αὐτή δέν ὁδηγεῖ, βεβαίως, σέ ἐνότητα ἀντιλήψεων. Ἡ ἀναγωγή τῶν ἰδεολογικῶν ζυμώσεων σέ μιά σχηματική ἀντιπαράθεση ζευγῶν ἀποτελεῖ συχνά μιά εὐκόλη ἐρμηνεία: «νεωτερικότητα» καί «ἀδράνεια», πατριῶτες δάσκαλοι καί «ἀλύτρωτοι χωρικοί», πολεοδομικός ἐκσυγχρονισμός καί «ὀθωμανικό παρελθόν», Καλλιρρόη Παρρέν καί Ἀλεξάνδρα Παπαδοπούλου. Ἀλλά ἔτσι γιά παράδειγμα, ἡ διφορούμενη στάση τῶν Κρητικῶν ἀγροτῶν ἀπέναντι στούς δασκάλους τους δέν ἐξηγεῖται ὡς σύγκρουση δύο μηχανισμῶν ἐξουσίας (τῆς οἰκογένειας καί τοῦ σχολείου), ἀλλά σχετίζεται τελικά μέ τήν «ἄννοια» καί «δαισιδαίμονία» πού διακρίνει τούς πρώτους, ὥσπου αὐτή νά σαρωθεῖ νομοτελειακά μέ τό «ἄνοιγμα» τῆς τοπικῆς κοινωνίας. Στήν οὐσία, οἱ «ἰδέες» καί «νοοτροπίες» διακρίνονται σέ σύγχρονες, ὀρθολογικές, φωτισμένες καί προοδευτικές ἀπ' τή μιά, καί σέ πατροπαράδοτες, ἐνστικτώδεις, καταδικαστέες καί *στάσιμες* ἀπ' τήν ἄλλη. Ἡ «παραδοσιακή» κοινωνία θεωρεῖται ἐξ ὀρισμοῦ παθητικός ἀποδέκτης, καί τό μόνο πού μπορεῖ νά μετρηθεῖ εἶναι ὁ βαθμός τῆς «ἀντίστασης» πού παρουσιάζει στή νεωτερικότητα. Ἡ διαπίστωση, ἐπομένως, ὅτι μερικά ἀπ' τά γνωρίσματα αὐτῆς τῆς νεωτερικότητας (ὅπως ἡ εὐθυγράμμιση τῶν δρόμων) γίνονται ὁμόφωνα δεκτά, ἐνῶ άλλα (ὅπως ἡ καθιέρωση τῶν οἰκοδομικῶν ἀδειῶν) συναντοῦν προσκόμματα, ὁδηγεῖ στό θεώρημα πῶς οἱ Ἕλληνες «βίωναν ταυτόχρονα τό χῶρο μέ σύγχρονο καί προ-σύγχρονο τρόπο» (Μπαστέα). Ὅταν μάλιστα τό *διαδικό* αὐτό σχῆμα συνδέεται μέ τήν ἀντίθεση τρικουπισμοῦ-δηλι-

γιαννισμοῦ, στήν οὐσία ἔχουμε μπροστά μας μιά παραδοσιακότατη ἀδράνεια τῆς ἐλληνικῆς ιστοριογραφίας, κι εἶναι ἐνδιαφέρον πόσο ἀπέχουν τέτοιες θέσεις ἀπό τή διαπίστωση τῆς Κ. Γαρδίκα, πού τονίζει τήν πολιτική πρωτοτυπία τῶν μεθόδων καί στόχων τοῦ Δηλιγιάννη.

Ἀντίθετα, τό κείμενο τοῦ Β. Μακρίδη γιά τήν ἐκκοσμίκευση τῆς Ὀρθοδοξίας παρουσιάζει μιά διαλεκτικότερη ἐκδοχή τῆς σύγκρουσης καινούργιου καί παλιοῦ. Ὁ μελετητής τονίζει τοὺς ἐνδογενεῖς παράγοντες πού ἀπέκλειαν τήν ἀνάπτυξη ἀξιόλογου ἀντικληρικαλικοῦ κινήματος, παρά τήν ὁρατή φθορά τῆς Ἐκκλησίας, καί ἐπισημαίνει τήν ὑπέρβαση τῆς σύγκρουσης χάρις στήν καλλιέργεια τοῦ «ἐλληνο-χριστιανικοῦ ἰδεώδους» ἀπό τή μιά κι ἐνός «ὀρθόδοξου φονταμενταλισμοῦ» ἀπό τήν ἄλλη. Ὁ Γ. Μαργαρίτης καί ἡ Α. Ἀποστολάκου δίνουν κι ἄλλα παραδείγματα ἰδεολογικῶν συγκρητισμῶν, πού δύσκολα ὑποτάσσονται σέ μονοδιάστατες ταξινομήσεις: ἡ ἀρθρογραφία τῆς ἐφ. Ἀκρόπολις (1896) συνδυάζει μιάν ἀρχαιολατρία «σχεδόν παγανιστική» μέ τήν καταδίκη τοῦ κράτους καί τῶν πτυχιούχων – εἴμαστε κιόλας στό χῶρο τοῦ πρωτοφασισμού. Τό Ἐργατικό Κέντρο Βόλου τιμᾷ τίς μορφές τοῦ Χριστοῦ, τοῦ Μάρξ καί τοῦ Σολωμοῦ· ὑποδέχεται μέ κόκκινες σημαίες τό κίνημα στό Γουδί· ἀλλά γιατί ἡ ἐφημερίδα του, ὁ *Ἐργάτης*, διαλέγει τή στιγμή αὐτή γιά νά μεταπηδήσει στήν καθαρεύουσα;

Ἡ περίπτωση τοῦ Βόλου θέτει φυσικά τό ζήτημα μιᾶς δεύτερης ἀντίθεσης, τῆς ταξικῆς. Καί στό Βόλο καί στήν Κέρκυρα ἐπισημαίνεται ἡ διάκριση ἀνάμεσα στοὺς «δωρητές» ἢ «καθοδηγητές» πού πατρονάρουν τά σωματεῖα καί τοὺς καθαυτοὺς «ἐργάτες» πού τά ἐπανδρώνουν. Οἱ πρώτοι εἶναι συνήθως ἔμποροι, γιατροί ἢ δικηγόροι· οἱ δεῦτεροι μπορεῖ νά εἶναι μισθωτοί (ὅπως οἱ καπνεργάτες τοῦ Βόλου), ἀλλά συχνότατα πρόκειται, τυπικά, γιά ἐλεύθερους ἐπαγγελματίες (παπουτσηδες, μπογιατζήδες κλπ.). Μία τέτοια «ἐργατιά» μπορεῖ νά ἦταν σύλληψη ξεκάθαρη

γιά ὅσους τὴν ἀποτελοῦσαν (καί σ' αὐτὴν θά θασιστεῖ ἡ ὁποία «ταξικὴ συνείδηση»), παραβίαζε ὥστοςο τὰ οὐσιαστικά κριτήρια τοῦ «προλεταριάτου», ὅπως τὰ καθόρισε ἡ μαρξιστικὴ σημειολογία.

Ἀνάλογα προβλήματα συναντάμε στὴν ὑπαιθρο. Ἐδῶ, ὁ Χ. Χατζηιωσήφ κατακρίνει τὴν τάση μελετητῶν ὅπως ὁ Κ. Τσουκαλὰς καὶ ὁ Γ. Δερτιλὴς νὰ ὑποβιάσουν τὸ ρόλο τῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων καὶ τονίζει τὸ διαχωρισμὸ τῆς ἐποχῆς ἀνάμεσα σέ «γεωργούς» καὶ «κτηματίες». Ἡ διαφορὰ τῶν δύο ἀπόψεων μοῦ φαίνεται ὥς ἓνα σημεῖο ζήτημα ἔμφασης, δεδομένου ὅτι ὅλοι στὴν οὐσία παραδέχονται μία κατάσταση ἰσορροπίας μεταξὺ τῶν τάξεων ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς κρίσης τῆς σταφίδας. Εἶναι ὥστόσο φανερὴ ἡ διάσταση στοῦ ζήτημα τῆς μεταρρύθμισης τοῦ 1871, στὴν ὁποία ὁ Χατζηιωσήφ διαθλέπει τὴ διεύρυνση τῶν ἀνισοτήτων ἀνάμεσα στὴ μικρὴ καὶ τὴ μεσαία γαιοκτησία. Καίρια εἶναι ἐπίσης ἡ ἐπισημάνση τοῦ συμπληρωματικοῦ χαρακτήρα ποὺ παρουσίαζε γιὰ τοὺς ὀρεινοὺς μικροῖδιοκτῆτες ἡ μισθωτὴ ἐργασία στοὺς ἀμπελώνες τῶν «κτηματιῶν», γιατί δείχνει πῶς ἡ οἰκονομικὴ ἀντίθεση ἐργοδοτῶν καὶ ἐργαζομένων δὲν συνέπιπτε μὲ ταξικὴ διαμάχη γαιοκτημόνων-ἀκτημόνων. Ἡ παρατήρηση μπορεῖ νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ σ' ἄλλες ὁμάδες ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ (ἰδιαίτερα στὶς νησιωτικὲς περιοχές) καὶ συνδέεται μὲ τὴν κατανόηση τῆς κινητικότητος στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία. Γιατί κι ἂν ἀκόμα ἐντοπίζουμε ἀξιόλογη κινητικότητα στὸν τομέα τοῦ *ἐπαγγελματικοῦ καθεστώτος* (μεροκαματιάρηδες, κολλῆγοι καὶ μικροῖδιοκτῆτες τεῖνουν νὰ συγχέονται), κάτι τέτοιο δὲ σημαίνει ἀναγκαστικά καὶ *ταξικὴ κινητικότητα* (γιὰ παράδειγμα μετατροπὴ τῶν «γεωργῶν» σέ «κτηματίες»).

Στὰ ψηλότερα σκαλοπάτια τῆς κοινωνίας διακρίνουμε τοὺς Βαλαωρίτηδες τῆς Ε. Γαρδίκας-Κατσιαδάκης, ποὺ κατὰ περίπτωση κάνουν τὸν ἔμπορο, τὸν τραπεζίτη, τὸ γαιοκτήμονα, τὸν πολιτικὸ, τὸν ποιητὴ, τὸ δικηγόρο, τὸ γενικὸ γραμματέα. Ἡ ἐρευνήτρια θέτει τὸ ἐρώτημα ἂν ὁ Ἰωάννης Βαλαωρίτης μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ «ἀστός» καὶ μολονότι ἀπαντᾷ θετικά, δέχεται ὅτι οἱ Ἕλληνες «ἀστοί» δὲν πίνουν κανένα ἀπ' τὰ δύο κριτήρια τοῦ κλασικοῦ ὁρισμοῦ τῶν ἀστών, τὴν ὑπαρξὴ ἐπιχειρηματικοῦ κεφαλαίου καὶ τὴν ἀντίθεση πρὸς μίαν κυρίαρχη γαιοκτημονικὴ ἀριστοκρατία. Ἀναρωτιέται κανένας σέ τί, τελικά, χρησιμεύει ὁ ὅρος. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, εἶναι φανερό πῶς ὁ Βαλαωρίτης κινεῖται ἀπὸ τὰ πρῶτα τοῦ χρόνια στοὺς ἀνώτερους κοινωνικοὺς κύκλους, μὰ αὐτὸ δὲν ὀφείλεται στὰ κεφάλαιά του, ἀλλὰ στὴ μόρφωσή του (τὴν ὁποία χρηματοδοτοῦσε θέβαια ἢ «φεουδαρχικῆς» προέλευσης γαιοκτησία τοῦ πατέρα του) καὶ προπάντων στὶς γνωριμίες τῆς οἰκογενείας του. Μολονότι εἶδε ἀρχικά σάν ὑποβιβασμὸ τὴν πρόσληψή του στοὺς θεσσαλικοὺς σιδηροδρόμους, συμφιλώθηκε μὲ τὴ σταδιοδρομία τοῦ τραπεζικοῦ, καὶ παρὰ τὴν ἀντιπάθειά του γιὰ τοὺς «χαθιαροχανίτες» τῆς Πόλης, στοῦ τέλους δὲ δίστασε νὰ συμπεθερέψει μὲ τοὺς Μουρούζηδες. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ ἀνερχόμενο ἀστό ἢ ξεπεσμένο ἀριστοκράτη; Τελικά, μίᾶ πειστικὴ ἀνάλυση τῶν ταξικῶν διαφοροποιήσεων στὴν Ἑλλάδα ἴσως θά ἔπρεπε ν' ἀρχίσει μ' ἓνα γερό ξεσκαρτάρισμα τῆς καθιερωμένης ὁρολογίας.

Μιχάλης Κοκολάκης

1. Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα θλέπε ἐπίσης Κ. Γαρδίκας-Ἀλεξανδροπούλου, «Ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία τὴν ἐποχὴ τοῦ Χ. Τρικούπη», Δ. Τσαούσης (ἐπιμ.), *Ὅψεις τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας τοῦ 19οῦ αἰῶνα*, Ἀθῆνα, Ἑστία, 1984, σ. 189-190.

Άσκήσεις μνήμης

ΡΕΑ ΓΑΛΑΝΑΚΗ, Έλενη, *ή ο Κανένας*,
Αθήνα, Άγρα, 1998 (8ο, 252 σ.)

*‘Η ιστορία είναι μία ιδιαίτερη
μέθοδος μελέτης του παρόν-
τος με τη βοήθεια γεγονότων
πού ανήκουν στο παρελθόν.*

Μπόρις Αϊχενμπάουμ

Τό νέο βιβλίο της Ρέας Γαλανάκη βασί-
ζεται στην περιπετειώδη ζωή της ζωγρά-
φου Έλενης Άλταμούρα (1821-1900), πού
μεγάλωσε στη μετεπαναστατική Ελλάδα
του 19ου αιώνα και υπήρξε ή πρώτη Έλλη-
νίδα με την άνυποχώρητη τόλμη νά σπου-
δάσει συστηματικά την τέχνη της στην
Ίταλία έναντι σε όλους τούς κοινωνι-
κούς καταναγκασμούς της εποχής, τούς
όποιους παρέκαμψε με εύφάνταστους
όσο καί έκκεντρικούς τρόπους: μεταμφιε-
στηκε σε άντρα καί μπήκε στούς άνεγνω-
ρισμένους εικαστικούς κύκλους της γει-
τονικής χώρας, μεταστράφηκε στόν κα-
θολικισμό προκειμένου νά νομιμοποιήσει
τά έξώγαμα τέκνα της μέσω ενός συμβα-
τικού γάμου, πού ένταφίασε ένα θυελλώ-
δη έρωτα με τόν Ίταλό όμότεχνό της
Σαβέριο Άλταμούρα· επιστρέφοντας στην
Έλλάδα, άφου εξέασκησε με έπιτυχία την
τέχνη της επί μία είκοσαετία περίπου
στην πρωτεύουσα, άποσύρθηκε τό τελευ-
ταίο τέταρτο του αιώνα στίς γενέθλιες
Σπέτσες, όπου έχασε τά παιδιά της, έκοψε
όριστικά τούς δεσμούς της με τή ζωγρα-
φική καί, σε πλήρη σχεδόν άπομόνωση,
έγκλειστη σε διηνεκές πένθος, στά όρια
του λόγου καί της παράνοιας, έσθησε
άθόρυβα άφήνοντας πίσω της πληθος τά
έρωτηματικά καί τίς εικασίες.

Κείμενο πού έκφωνήθηκε στίς 19 Ίουνίου
1998 στή *Στοά του βιβλίου*, κατά την παρουσία-
ση του μυθιστορήματος της Ρέας Γαλανάκη.
Τμήμα της εισήγησης παρουσιάστηκε στην έφ.
Τό Βήμα (21 Ίουνίου 1998).

Είναι σχεδόν σίγουρο ότι οι κριτικοί θά
κατατάξουν καί αυτό τό βιβλίο της Γαλα-
νάκη στίς μυθιστορηματικές βιογραφίες,
έκτιμώντας κάπως μονότροπα τό γεγονός
ότι «λογοτεχνίζει» τόν βίο ενός ιστορικού
προσώπου καί ότι πρόκειται γιά μυθιστό-
ρημα πού στηρίζεται σε άρχαιακό ύλικό,
σε βιογραφικά δεδομένα, σε μαρτυρίες,
έγγραφα καί γεγονότα· δέν είναι βεβαίως
έδώ ό κατάλληλος χώρος γιά νά συζητη-
θούν οι πολλαπλές διασταυρώσεις, οι
πλούσιοι συνδυασμοί πού μπορεί νά προ-
κύψουν από τή συνάντηση της Ιστορίας
καί της λογοτεχνίας. Μένοντας πάντως
περισσότερο στην ζώνη της μυθοπλασίας,
καί από μία άλλη σκοπιά, θά τόνιζα πώς έν
προκειμένου αντιμετώπιζουμε σε πλήρη
έξέλιξη καί ένα είδος «οικογενειακού μυ-
θιστορήματος», με όλες τίς ψυχαναλυτι-
κές συνδηλώσεις του όρου, την κατα-
σκευή δηλαδή καί την προβολή μιάς φαν-
ταστικής ταυτότητας.

Παρά τό γεγονός ότι τά δύο προηγού-
μενα μυθιστορήματα της συγγραφέως (*Ο
βίος του Ίσμαήλ Φερικ πασά*, 1989 καί *Θά
ύπογράφω Λουί*, 1993) είναι άνδροκεντρι-
κά, σε αντίθεση με τή γυναικοκεντρική
προοπτική του τελευταίου, συναρμολο-
γούν όλα μία βαθύτερη λογική, έκκινούν
καί δορυφορούν γύρω από τό ίδιο τραυ-
ματικό κέντρο: τόν διχασμό, τή διπλή ταυ-
τότητα, τό δίτοπο, διώνυμο καί δίφυλο
πλάσμα, πού παλεύει άπεγνωσμένα νά
συμφιλιώσει τά δυό μισά κομμάτια του
έαυτου του, νά υπερβεί τή *σχάση*, πού τόν
όδηγει άφευκτα στην ήττα, στην αύτοκτο-
νία, στην τρέλα. Από αυτή την άποψη,
μπορεί κανείς νά μιλήσει γιά *μυθιστορη-
ματική τριλογία*, πού μοιάζει νά ολοκλη-
ρώνει μία εύρύτερη σύλληψη, ένα γενικό-
τερο προβληματισμό γιά τόν έλληνικό 19ο
αίωνα, τόν έθνοκεντρισμό καί τόν ρομαν-
τισμό του, τίς κεντρομόλες καί τίς φυγό-
κεντρες τάσεις του, τά αδιέξοδα καί τίς
άντιφάσεις του, τή «μεγάλη», τή συλλογι-

κή επανάσταση και τις μικρές, ατομικές επαναστάσεις, τις προσωπικές επαναστατικές επιλογές που διαταράσσουν πάγιες νοοτροπίες της καθημερινότητας και ανατρέπουν προαιώνια ήθη. Και είναι σημαντικό να παρατηρήσει κανείς ακόμη πώς η «μυθιστορηματική» Έλένη εμφανίζεται ως οιονεί ανάπτυγμα της «διηγηματικής» Όλγας, της επίσης διχασμένης ήρωίδας του πρώτου από τα τρία *Όμόκεντρα διηγήματα* (1986), ή ιστορία της οποίας γίνεται λαϊκό παραμύθι και σφραγίζεται από τη διχλωτή κουλτούρα της, τη βουλιμία της για γνώση, το ισόθιο έρωτικό μαράζι και την απόσυρσή της από τα έγκόσμια («δέν βγήκε από τό σπίτι ώπου πέθανε, γριά»). Λεπτομέρειες που δηλώνουν, πιστεύω, πώς η Έλένη, ή ο Κανένας ώριμαζε επί μακρόν και ο «μύθος» και ο «τύπος» της αναζητούσαν τό πλαίσιο, την αγκίστρωση στην ιστορία ώστε να προκύψει τό *μυθιστόρημα*. Καλό άγκυροβόλι, μεταξύ άλλων, είναι ο θρύλος της Λασκαρίνας, της Μεγάλης Κυράς των Σπετσών, που ρίχνει τόν θαρύ ίσκιο της σε όλο τό κείμενο και *προτυπώνει*, κατά κάποιον τρόπο, την Ιστορία της γενναίας κόρης. Η Έλένη μεγαλώνει υπό τη σκέπη της, τη στοιχειώνει ή μορφή της, την έχει διά βίου σημείο αναφοράς της για όσα κατορθώνει και όσα παθαίνει και ποτέ δέν λησμονεί ότι πρώτη ή Μεγάλη Κυρά της έμαθε τό στοιχειώδες για την τέχνη της, πώς δηλαδή «ή ζωγραφική μπορεί να αποδώσει τό ίδιο πρόσωπο μέ πολλές εικόνες, είτε από την ίδια την έλευθερία της τέχνης είτε διότι ένα πρόσωπο *είναι πάντα πιό πολλά*». Και βρίσκω σοφό τό εύρημα της Γαλανάκη να θάλει μοναδικό παραστάτη και μάρτυρα του άργου τέλους της Έλένης, κεραυνοβολή-μένης από τη μοίρα, άποσυρμένης στο κά-τεργο της μοναξιάς και της τρέλας, την κουτσή, άπλοϊκή και άμόρφωτη, την πιστή δούλα Λασκαρίνα, χλωμό άπείκασμα του ένδοξου όνόματος. Θλιβερή καρικατούρα της ήρωικής συνονόματής της, όπως και ή κυρά της «άπομεινάρι θαυμαστό έρμιάς και μεγαλείου», αυτή ή Λασκαρίνα φέρνει

τόν μύθο στα μέτρα της πυρπολημένης και άποτεφρωμένης ζωής και, ζωντανό σύμβολο της έκπτωσης, παρωδία του παρελθόντος, συμπληρώνει την αινιγματική κακογραφία του παρόντος.

Τό κείμενο χωρίζεται σε τρία άνισα μέ-ρη, τό πρώτο (κεφ. Α-Δ) και τό τελευταίο (κεφ. Υ-Ω) σε τριτοπρόσωπη αφήγηση, τό μεγαλύτερο και μεσαίο μέρος (κεφ. Ε-Τ) σε πρωτοπρόσωπη, δηλαδή άνοίγει και κλείνει μέ «ούδέτερη», έξωτερική φωνή, *επικά* (δέν είναι τυχαίο ότι τά κεφάλαια του βιβλίου αριθμούνται από τό Α έως τό Ω, *σάν ραψωδίες*)· στο μεσαίο μέρος, τό *λυρικότερο*, παρεμβαίνει δυναμικά ο πρωτοπρόσωπος λόγος της ίδιας της ήρωίδας, μοιρασμένος επίσης συμμετρικά σε έναλ-λασσότερες όκτώ όρθογράμματα και όκτώ πλαγιογράμματα αφηγήσεις, είδος σπασμένου καθρέφτη που συνδυάζει κα-λειδοσκοπικά τη διαφάνεια μέ τη θαμπά-δα, μικρές φωτεινές και φαιές κηλίδες. Είναι τό μέρος που άποτελεί τη ραχοκο-καλιά του βιβλίου και λόγω έκτασης και λόγω κατασκευαστικής τεχνικής. Σε αυτό τό μεσαίο μέρος της πρωτοπρόσωπης έλεγείας, διασταυρώνονται και άλληλοτέ-μνονται δύο νήματα –θά μπορούσε κανείς και να τά χρωματίσει: τό *κόκκινο* και τό *μαύρο*. Άκολουθώντας τα, οδηγούμαστε σε δύο διακριτούς κόσμους, σε δύο έπίπε-δα που ώστόσο συνυπάρχουν, συγκατοι-κούν μέσα στη διαφορά τους και έπιτεί-νουν τό σχιζοειδές της αφήγησης. Από τη μία, ή εύτακτη, γραμμική αναπόληση του παρελθόντος, ή γεωμετρία των παθών, ή χρονολογική παράταξη και τακτοποίηση των περασμένων («Νόμιζα ότι διαδοχικές Έλένες είχαν βαδίσει στην όδό του βίου μου γεννώντας καθεμιά τους πρίν χαθεί την επόμενη της»): τό κόκκινο ένδυμα του άλλοτινου θριάμβου· από την άλλη, ο έγκλεισμός στην «άποθήκη» των Σπε-τσών, τό μαύρο ένδυμα του τωρινού πέν-θους, «ο ένεστώς της τρικυμίας», ή γηρα-σμένη μορφή, τό δυσκίνητο σώμα, τό λο-ξοδρομισμένο μυαλό, που συνεχίζει ψη-λαφητά –σάν τυφλός– τις έμμονές μιάς

Βιβλιοκρισίες

αείζωσης αφήγησης. Άσκήσεις μνήμης για την έγκλειστη Έλένη, πού καθηλωμένη στο νησί της νιότης της, φάσμα του παλιού έαυτού της, έχοντας κάψει στην κυριολεξία τό παρελθόν της, παίζει με τά αποκαΐδια του στην έρημιά της, τά συνταιριάζει και τά ξεδιαλέγει όπως τύχει, πότε με την πατροπαράδοτη νοικοκυροσύνη του φύλου της, πότε με την παραφορά και την άλλοκοτιά του Κανένα, του καλλιτέχνη πού επίσης υπήρξε μία από τίς πολλές έκδοχές του είναι της και εξακολουθεί νά της επιβάλλει μέ πείσμα ψαλιδισμένα όράματα και θάματα.

Η έναρξη του κειμένου (τό πρώτο μέρος) φαίνεται νά ακολουθεϊ φρόνιμα τούς κοινούς τόπους της βιογραφικής μεθόδου, δηλαδή νά ξεκινά από τά παιδικά χρόνια της ήρωϊδας: είναι ή προνομιακή στιγμή όλων των (αυτό)βιογραφικών αφήγησης και άνεξάντλητη πηγή άναμνήσεων και Ιστοριών· στο βάθος, τά παιδικά χρόνια αποτελούν σχεδόν πάντα ισχυρό κίνητρο γραφής, μοιάζουν μέ τό μαγικό κουτί των ταχυδατυλουργών, εκείνο μέ τό διπλό πάτο, από όπου θά ξεπηδήσουν όλα τά μετέπειτα θαύματα, οί φαντασμαγορίες και τά πάθη μιάς ζωής. Άν σέβεται όμως τούς κανόνες του βιογραφικού παιχνιδιού ή Γαλανάκη, τό κάνει γιά νά καταστήσει θεαματικότερη την άνατροπή τους, τή διασάλευσή τους: τηρεί και προσεταιρίζεται τό στερεότυπο γιά νά τό υπονομεύσει και νά τό τοξινώσει επιδέξια. Όλο τό μεσαίο μέρος, πού μπορεί νά εκληφθεϊ ως *αυτοβιογραφία* ή άποσπάσματα από *προσωπικό ήμερολόγιο*, έγκιβωτίζεται στο μεγάλο βιογραφικό πλαίσιο, άναιρεί τή συνοχή και τή γραμμικότητα της νηφάλιας αφήγησης και, μέ τόν νόθο, «ύβριδικό» χαρακτήρα του, την άμφίσημη διττογραφία του και τή ραψωδική λογική του, άποσυντάσσει, καταγγέλλει τή δηθεν άντικειμενικότητα της βιογράφησης: συγχέονται τά γενολογικά περιγράμματα, φανερώνονται επιδεικτικά οί ραφές της ύφανσης, ή έτερογένεια των υλικών του αγάλματος, πού πάει νά στη-

θεϊ, νά άπαθανάτισει έναν ψευδεπίγραφο βίο. Τηρείται λοιπόν ή σύμβαση της βιογραφίας αλλά στά σπλάχνα της τοποθετείται ή νάρκη πού την άκυρώνει, ή *αυτογραφία* πού υποθλάπει την *έτερογραφία* και πού, μέ τή σειρά της, έναλλάσσει τό πρόσωπο και τό προσωπείο, τόν ήρωα και τόν σωσία του, διπλασιάζοντας, πολλαπλασιάζοντας τίς έκδοχές, βραχυκυκλώνοντας, τελικά, την αυτοβιογραφική δίοδο. Η Έλένη παραιτείται από μιά συγκεκριμένη ταυτότητα· όταν την έπισκοπείται ή Καλλιρόη Παρρέν στίς Σπέτσες και γυρεύει επίμονα νά διακόψει την άσκητική σιωπή της, άναρωτιέται: «ποιάν από όλες τίς Έλένες πού υπήρξα έννοούσε άκριβώς, και τί άραγε θά της ζητούσε». Σέ άλλο σημείο της διήγησής της άναφέρει: «Δέν είχε σημασία μέ ποιό όνομα θά υπέγραφα τίς έξετάσεις, τίς σπουδές και τά έργα μου, μιάς και τό Χρυσίνη, άκόμα και τό Μπούκουρα ή Μπούκουρη, μεταφρασμένα Ιταλικά δέν διαχώριζαν τό φύλο. Θά ζούσα έφεξής ως ένας Κανένας», και άλλου σαρκάζει την τυφλότητα των συγγενών της, όταν της ζητούν από την Άθήνα νά τούς στείλει ένα πληρεξούσιο και όργιζονται μαζί της «έπειδή γιά νά τούς σκάσω ή νά τούς καθυστερήσω, καθώς υποστήριξαν, άντί γιά τό συζυγικό Ιταλικό μου όνομα, αϊφνης υπέγραφα μέ τό πιό γνήσιο πατρικό μου, τό Χρυσίνη». Πολυωχυμία, πού έξουδετερώνει κάθε ταυτότητα και οδηγεί στην πλήρη άπόσβεση του έγώ (= Κανένας), στην έξαφάνιση κάθε ναρκισσισμού, ό όποιος όμως έπιστρέφει υπό μιά μορφή άρνητική, συστηματική και έμφατική, και στήνει τό θέατρο του «έγώ ως φαντάσματος», του «έγώ ως νεκρού». Έχει επίσης ενδιαφέρον νά παρατηρήσει κανείς ότι όλον αυτόν τόν όνομαστικό λαβύρινθο, τή διχασμένη ταυτότητά της, ή Έλένη την κληροδοτεί στο γιό της· άν ζούσε ό Ιωάννης, θά άποτελούσε ένδεχομένως ενδιαφέρουσα φιγούρα στο πάνθεον των δίσσμων και δίσβουλων ήρώων της Γαλανάκη: Τζοβάννι Μαρία Κριζίνι, «έλκοντας στο όνομά σου τρία άλλα, του κύρη

μου καπετάν Γιάννη, της μάνας μου Μαρίας και τό γνήσιο οικογενειακό έπωνυμό μου, τό Χρυσίνη» ... «Άφού ξγινε ό γάμος, γράφτηκες ώς Τζοβάννι Μαρία Άλταμούρα» ... «Στήν Έλλάδα, τό Ιταλικό σου όνομα έξελληνίστηκε στο Έωάννης Άλταμούρας»: στίς άτελεύτητες συνομιλίες μέ τούς νεκρούς της, ή Έλένη ζωγραφίζει ξανά και ξανά τό γενεαλογικό της δέντρο, και πότε κρύβεται πότε προβάλλει στά κλαδιά του, σωσίας του έαυτού της. Τό γεγονός ότι σέ αυτό τό «αυτοβιογραφικό» μεσαίο μέρος οι «φωτεινές» και οι «σκοτεινές» άφηγήσεις είναι ισάριθμες (όκτώ σύν όκτώ) δηλώνει άκριβώς την άδυναμία της Έλένης νά επιλέξει ποιά όψη του έαυτού της μπορεί νά την έκπροσωπεί έπάξια. Θά μπορούσε νά κρατήσει πολύ άκόμη αυτός ό χορός των όνομάτων, πού ματαιώνει εϊρωνικά κάθε άπόπειρα ταύτισης. Στο τρίτο πλέον μέρος, όταν έπιλογίζουν «οι άλλοι», μαθαίνουμε ότι γιά τούς πολλούς ή Έλένη ή ό Κανένας ήταν ή άλαφροίσκιωτη, ή μάγισσα «κυρά Λένη»...

Στήν ούσία, άτενίζουμε μιά τρίπτυχη θανατογραφία. Ό τόνος του τέλους δίνεται από την άρχή: ήδη στο πρώτο μέρος, ένδειξεις, ύπαινιγμοί και φευγαλέα λυγρά σήματα προϊδεάζουν γιά την κατάληξη της Ιστορίας πού έχει ξεκινήσει μέ τή ήλιόλουστα χρόνια της «μικρής Έλένης» στο νησί: στο ίδιο νησί πού γίνεται και ό τάφος της, τό σκηνικό γιά την τελετουργική έξοδο στο πένθιμο τρίτο και τελευταίο μέρος, πού μπερδεύει τή έπιθαλάμια μέ τή μοιρολόγια του «τελευταίου γάμου» και όπου ή πιστή Λασκαρίνα, κορυφαία, και ό χορός των άμόρφωτων γυναικών ξεορκίζουν την «άφορεσμένη» ζωή και τόν «σημαδιακό» θάνατο: τό κόκκινο κρεμέζι, πού σφράγισε τή παιδικά όνειρα, επανέρχεται ως κόκκινη σκουριά και τυλίγει τό σπίτι της νεκρής, ξεθάφοντας τό μαύρο μιάς ζωής και έπιβάλλοντας τό φαιοκόκκινο ως άνεξίτηλο χρώμα του πένθους. Ούροθόρος όφης, τό κείμενο θρίσκει στο τέλος την άρχή του, την Έλένη «και πάλι άθωωμένη», μέσα στο «θαύμα μιάς άφα-

νοϋς, μιάς τρυφερής, μιάς άσταμάτητης άνάστασης», και βρίσκει και τόν ρυθμό του, την περιοδικότητα, την κυκλική άνάσα της προφορικής παράδοσης, ή όποία πλέον αναλαμβάνει τή διαχείριση και την έπιβίωση του «μύθου» της Έλένης στίς γενιές πού θά διαδέχονται ή μιά την άλλη. Δέν πρόκειται λοιπόν γιά κείμενο εύθυγραμμης πορείας, αλλά γιά ένα πολύπλεγμα, έναν ιστό άράχνης, όπου χάνεται κανείς προς στιγμήν, αλλά ξαναβρίσκει τό κέντρο, ξαναβρίσκει τό παρελθόν νά ζεί μέσα στο παρόν, πριν κονιορτοποιηθεί και γίνει άχνη του θρύλου.

Στή λαμπρή παράδοση του βιογραφικού μυθιστορήματος (πού δέν είναι άκριβώς «μυθιστορηματική βιογραφία» μήτε «ιστορικό μυθιστόρημα»), τό όποιο μέ άκρα συνέπεια καλλιεργεί ή Γαλανάκη, άνήκουν κείμενα όπως ό άνδρόγυνος Όρλάντο (1928) της Βιρτζίνια Γούλφ, Η άληθινή ζωή του Σεμπάστιαν Νάιτ (1941) του Ναμπόκοφ, ούσιαστικά ένα δοκίμιο περί βιογραφίας υπό μορφή μυθιστορήματος ή, πιο κοντά μας, τό βιογραφικό μυθιστόρημα πού έγραψε ή Μαργκερίτ Ντυράς μέ άφορμή την Έμιλυ Ντίκινσον, τό Emily L. (1987). Δέν τή άναφέρω ως μέτρο σύγκρισης, ούτε άλλωστε είναι τή μόνα πού έκπροσωπούν τό είδος «άφήγηση ζωής» (récit de vie), μήτε ύπαινίσσομαι σκοτεινές «έπιδράσεις», «πρότυπα» και «πηγές». Υποδεικνύω απλώς και άλλες έκδοχές του βιογραφικού στη λογοτεχνία, πού θά μπορούσαν νά μάς άπεγκλωθίσουν έπιτέλους από τό μονόδρομο της «μυθιστορηματικής βιογραφίας».

Τό χαρτοβασίλειο πού άντίκρισαν οι συγγενείς της Έλένης άνοίγοντας τό σφραγισμένο και «στοιχειωμένο» σπίτι, μετά τό θάνατό της, δηλαδή ένα χάος βιβλίων, έφημερίδων και περιοδικών, τετράδια μέ ρητά και άπόκρυφα περιεχόμενα, έγγραφα, χειρόγραφους καταλόγους των βιβλίων πού διάβαζε, άναρίθμητες έπιστολές και σημειώματα, δείγματα μιάς πυρετικής γραφομανίας, δήλωνε ένδεχομένως την άνομολόγητη πρόθεσή της νά γράψει

Βιβλιοκρισίες

κάποτε τό «μυθιστόρημα τής ζωής της», σκαλίζοντας συνεχώς τό παρελθόν, μαζεύοντας τά κομμάτια του, μή πετώντας τίποτε· αυτό τό «οικογενειακό μυθιστόρημα», τό «οικογενειακό μυστικό» κάνει παρανάλωμα του πυρός ό άδελφός της, στό ρόλο του ιεροεξεταστή: ένίοτε, βλέπετε, άνασκαλεύουμε τό παρελθόν όχι άναγκαστικά γιά νά βρούμε καί νά σώσουμε ρίζες, αλλά άκριθώς γιά νά μπορέσουμε έπιτέλους νά τίς κόψουμε, νά τίς ξεκάνουμε.

Σάν μυθιστόρημα: άν δέν είχε ήδη κατοχυρωθεί ό τίτλος¹, θά μπορούσε κάλλιστα νά συνοψίσει έπιγραμματικά τή ζωή τής Έλένης Άλταμούρα, πού κατόρθωσε νά σκηνοθετήσει τόν βίο της, όπως κάθε γνήσιος καλλιτέχνης, νά ζήσει ως άλλος, νά καταργήσει τά όρια άνάμεσα στό «πραγματικό» καί στό «πλασματικό», διαβαίνοντας τό λοξό σύνορο πού τό είπαν «τρέλα»

γιά νά όρίσουν πρόχειρα τή διαφορά, τήν παράβαση του κανόνα, τήν απόκλιση από τήν ευθεία, τήν υπερερμηνεία των σημείων· φαινόμενα πού γοητεύουν, παρασύρουν, τά έπιζητούμε στά λογοτεχνήματα, στό «μυθιστόρημα», αλλά προξενούν τήν άμηχανία, τήν όχληρότητα, θέτουν σέ κίνηση μηχανισμούς άπώθησης όταν γειτνιάζουν μέ τήν εύρυθμη καθημερινότητά μας. Αυτόν τόν μυθιστορηματικό βίο μεταγράφει μυθιστορηματικά ή Ρέα Γαλανάκη, μέ μελετημένη δηλαδή τεχνική, μέ άρτιες «δέσεις» καί «λύσεις», μέ μαστορικές κορυφώσεις καί ύφeses, φανερές καί κρυφές συμμετρίες καί άντιστίξεις, προσφέροντας έπιτέλους στήν άστεγη Έλένη Άλταμούρα, έναν περίπου αιώνα μετά τό θάνατό της, «ένα δικό της δωμάτιο» στά δώματα τής λογοτεχνίας μας.

Λίζυ Τσιριμώκου

1. Άναφερόμαστε, βεβαίως, στό πρόσφατο βιβλίο του Γ. Κιουρτσάκη, *Σάν Μυθιστόρημα*, Άθήνα, Κέδρος, 1995.



Βιβλία που έλαβαν Τά Ιστορικά

Έφη Αθδελά, *Ιστορία και Σχολείο*, Αθήνα, Νήσος, 1998 (8ο, 176 σ.)

Έφη Αθδελά - Αγγέλικα Ψαρά (έπιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1998 (8ο, 462 σ.)

Χριστίνα Γ. Αγγελίδου, *Μιχαήλ Ψελλός: ή ματιά του φιλοτέχνου*, Αθήνα (ανάτ. από τό π. Σύμμεικτα, τ. 12), 1998.

Έλευθ. Π. Αλεξάκης, *Μάνη. Γένη και οικογένεια*, Δεύτερη έκδοση, Αθήνα, Τροχαλία, 1998 (8ο, 344 σ.)

Θανάσης Αλεξίου, *Περιθωριοποίηση και ένσωμάτωση. Η κοινωνική πολιτική ως μηχανισμός έλέγχου και κοινωνικής πειθαρχίας*, Αθήνα, Έκδόσεις Παπαζήση, 1998 (8ο, 332 σ.)

Ηλίας Αναγνωστάκης, *Όταν τό κρασί γίνεται πάγος*, Αθήνα (ανάτ. από τόν τόμο: *Άμπελοοινική ιστορία στό χώρο της Μακεδονίας και Θράκης*, Ε' Τριήμερο Έργασίας, Νάουσα 17-19 Σεπτεμβρίου 1993), ΠΤΙ-ΕΤΒΑ, 1998.

Αναπτυξιακή Καρδίτσας (ΑΝ.ΚΑ. Α.Ε.), *Μιά απόπειρα γιά Έλληνο-Τσιγγάνικο γλωσσάρι στόν Τσιγγάνικο οίκισμό των Σοφάδων*, [Καρδίτσα 1997] (8ο, 194 σ.)

Αποστόλης Ανδρέου, *Ζητήματα Διοίκησης της Εκπαίδευσης*, Αθήνα, Βιβλιογονία, 1998 (8ο, 112 σ.)

Νίκος Ανδριώτης, *«Τό μικρό ταξίδι»*. Η άφιξη και εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στίς Οίνουσες, Αθήνα, Ναυτικό Μουσείο Οίνουσων, 1998 (8ο, 148 σ.)

Βασίλης Άνθης, *Ένα ταξίδι, μιά ζωή*, Γ' έκδοση συμπληρωμένη, Αθήνα 1997 (8ο, 272 σ.)

Δαυίδ Άντωνίου, *Νεόφυτος Νικητόπουλος (1795-1846)*, Αθήνα 1998 (8ο, 40 σ.)

Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, *Η φιλοσοφική σκέψη στην Ελλάδα*, τ. Β': *Η φιλοσοφία μεταξύ επιστήμης και θρησκείας*, Αθήνα, «Γνώση», 1998 (8ο, 714 σ.)

Αρχεία βιομηχανικών επιχειρήσεων. Ζητήματα διαχείρισης, Πρακτικά Συνεδρίου Εύρωπαϊκού προγράμματος «Leonardo 1995», Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1998 (8ο, 180 σ.)

Sp. Asdrachas, *Agricoltura e rapporti di proprietà*, Ρώμη (ανάτ. από τόν τόμο: *Il Mediterraneo centro-orientale*, Έπιμέλεια: Massimo Costantini), 1998.

Σπ. Ι. Άσδραχάς, *Λέανδρος Βρανούσης 1921-1993: Οί δύο ιστορίες*, Αθήνα (ανάτ. από τό π. Ό Έρανιστής, τ. 21), 1997.

Lisa Bénou, *Le codex B du Monastère Saint Jean - Prodrome (Serrès)*. A (XIII-XVe siècles), Παρίσι, Association Pierre Belon - Maison des Sciences de l'Homme, 1998 (8ο, XII+580 σ.)

Peter Brown, *Ο κόσμος της ύστερης αρχαιότητας 150-750 μ.Χ.*, Μετάφραση: Έλένη Σταμπόγλη, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1998 (8ο, 238 σ.)

Νικόλαος Γάτσος, *Βολιώτικες αναμνήσεις*, Αθήνα, Δημοτικό Κέντρο Ιστορικών Έρευνών, Τεκμηρίωσης, Αρχείων και Έκθεμάτων Βόλου (ΔΗ.Κ.Ι.), χ.χ. (8ο, 192 σ.)

Λάμπρος Γριθέλλας, Νίκος Καραφύλλης, Βασίλης Μαγόπουλος, *Έγχειρίδιο τοπικής ιστορίας γιά σχολική χρήση*, Καρδίτσα 1997 (8ο, 240 σ.)

Franca Cosmai - Stefano Sorteni, *Dispacci da Costantinopoli di Ferigo Foscari 1792-1796*, 2 τ., Βενετία 1996 (8ο, 818 σ.)

Massimo Costantini (έπιμ.), *Il Mediterraneo centro-orientale tra vecchie egemonie*, Ρώμη, Bulzoni Editore, 1998 (8ο, 196 σ.)

Έλιζα-Άννα Δελβερούδη, *Ο Αλέξαν-*

Βιβλία πού έλαβαν Τά Ιστορικά

δρος Σούτσος ή πολιτική καί τό θέατρο, Άθήνα, Πορεία, 1997 (8ο, 132 σ.)

Χρήστος Α. Δερμεντζόπουλος, *Τό ληστρικό μυθιστόρημα στην Ελλάδα. Μύθοι-Παραστάσεις - Ίδεολογία*, Άθήνα, Πλέθρον, 1997 (8ο, 270 σ.)

Δήμος Άθηναίων - Πνευματικό Κέντρο, *Άθηναϊκός κλασικισμός*, [Σύμμεικτος τόμος] συνεργάζονται: Έφη Άνδρεάδη, Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, Hermann Kienast, Νέλλη Μισιρλή, Μάνος Μπίρης, Κατερίνα Κορρέ, Κατερίνα Μόμτσιου-Τοκατλίδου, Κατερίνα Δεμενεγή-Βιριράκη, Άριστέα Παπανικολάου-Κρίστενσεν, Δ. Φίλιππίδης, Βασιλική Πετρίδου, Γρηγόρης Πουλημένος, Διονύσης Ζήβας, Γιάννης Μιχαήλ], Άθήνα 1996 (4ο, 139 σ.)

Δήμος Άρεόπολης, *Α' Συμπόσιον 1997. Η Μάνη μέσα στους αιώνας. 100.000 χρόνια*, Υπεύθυνος έκδοσης: Νικ. Καλαποθαράκος, χ.τ. [1998] (8ο, 94 σ.)

Έλληνική Άρχαική Έταιρεία, *Η πρόσβαση στά άρχαια: δυνατότητες δεοντολογία, άπόρρητο, Στρογγυλή τράπεζα*, Άθήνα, 24 Άννουαρίου 1998, Εισηγήσεις: Φίλιππος Ήλιού, Νίκος Καραπιδάκης, Βασίλης Κρεμμυδάς, Λίλιαν Μήτρου, Γιώργος Μητροφάνης, Ζήσιμος Συνοδινός, Άθήνα 1998 (8ο, 56 σ.)

Έλληνική Άρχαική Έταιρεία - Διεθνές Συμβούλιο Άρχαίων (Δ.Σ.Α.), *Κώδικας Δεοντολογίας των Άρχαιονόμων*, (Έγκριθείς άπό τή Γενική Συνέλευση του Δ.Σ.Α. στη 13 Σύνοδό της, Πεκίνο, 6 Σεπτεμβρίου 1996), Μετάφραση: Νίκος Παντελάκης, Ζήσιμος Συνοδινός, Άθήνα 1998 (8ο, 8 σ.)

Έταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού καί Γενικής Παιδείας, *Οί ποιητές του Γ. Π. Σαββίδη*, Διήμερο στη μνήμη του Γ. Π. Σαββίδη, Άθήνα 1998 (8ο, 312 σ.)

Ariadni Gerouki, *Les excommunications à Corfou (XVIIe et XVIIIe siècles): criminalité et attitudes mentales*, Άθήνα-Κομοτηνή, [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte Athener Reihe 12], Editions Ant. N. Sakkoulas, 1998 (8ο, 338 σ.)

Μαίρη Ζάγκλη-Μπόζιου, *Γενικός Κατάλογος Άρχαίου* [του Σπουδαστηρίου Ιστορίας Νέων Χρόνων του Πανεπιστημίου Ίωαννίνων], Ίωαννίνα 1998 (8ο, 32 σ.)

Φίλιππος Ήλιού, *Ιστορίες της «Έπιθεώρησης Τέχνης»*, Άθήνα (άνάτ. άπό τό Έπισημονικό Συμπόσιο «Έπιθεώρηση Τέχνης» μιά κρίσιμη δωδεκαετία), Έταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού καί Γενικής Παιδείας, [1997].

Αίμιλία Θεοδοπούλου, *Οί έπιδημίες στη Θεσσαλονίκη κατά τό 10' αιώνα. Η πανώλης καί ή χολέρα*, (άνάτ. άπό τά Πρακτικά του ΙΖ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου), χ.χ.

Ίνστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Ίδρυμα Τεχνολογίας καί Έρευνας, *Ο Μεγας Άλέξανδρος στην ευρωπαϊκή τέχνη*, [Κατάλογος έκθεσης], Επιμέλεια: Νίκος Χατζηνικολάου, Θεσσαλονίκη, Όργανισμός Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Εύρώπης, 1997 (4ο, 690 σ.)

Θεόφιλος Καίρης, *Άλληλογραφία*, Έκδομένη υπό Δημητρίου Ι. Πολέμη. Μέρος Τρίτον: *Έπιστολαί προς Θεόφιλον Καίρην*, Τόμος Πρώτος: 1808-1939, Άνδρος, Καίρειος Βιβλιοθήκη, 1998 (8ο, 334 σ.)

Κωνσταντίνου Καντούνια, *Νέον Θέατρον. Ήτοι Θεωρητική Συλλογή, έκ διαφόρων συγγραμμάτων...*, Άλεξάνδρειο 1868, Φωτομηχανική επανέκδοση. Εισαγωγή: Μαρία-Χριστίνα Χατζηϊωάννου, Κοζάνη, Δημοτική Βιβλιοθήκη Κοζάνης, 1998 (8ο, ΧΧΧΙΙ+κς+788 σ.)

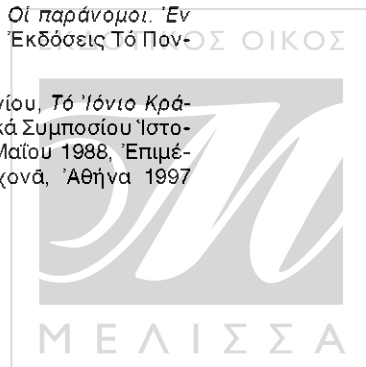
Άλέκα Καραδήμου-Γερολύμπου, *Μεταξύ Άνατολής καί Δύσης. Βορειοελλαδικές πόλεις στην περίοδο των Όθωμανικών μεταρρυθμίσεων. Βόλος, Θεσσαλονίκη, Ίωαννίνα, Σέρρες, Άλεξανδρούπολη, Καβάλα*, Άθήνα, Τροχαλία, 1997 (8ο, 334 σ.)

Μιχάλης Γ. Καρθουνάκης, *Άναδρομή στά περασμένα. Αναμνήσεις καί προσωπικά θιώματα*, Άθήνα 1997 (8ο, 72 σ.)

Βασίλης Καρδάσης, *Κατάλογος Ιστορικού Άρχαίου Όλυμπακού Πειραιώς*, Άθήνα, Δοκιμές, 1997 (8ο, 886 σ.+πίν.)

Σταύρος Κασιμάτης, *Οί παράνομοι. Έν ειδει επιλόγου*, Άθήνα, Έκδόσεις Τό Ποντίκι, 1998 (8ο, 54 σ.)

Κέντρο Μελετών Ίονίου, *Τό Ίόνιο Κράτος, 1815-1864*, Πρακτικά Συμποσίου Ιστορίας, Κέρκυρα, 21-24 Μαΐου 1988, Επιμέλεια: Παναγιώτα Μοσχονά, Άθήνα 1997 (8ο, 550 σ.)



Βιβλία που έλαβαν Τά Ίστορικά

Δημήτρης Κιούκας, *Η τραγική παράμετρος της προόδου. Πολιτιστικές προϋποθέσεις της Δημοκρατίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1998 (80, 192 σ.)

Άντωνία Κιουσπούλου, *Χρόνος και ηλικίες στη βυζαντινή κοινωνία. Η κλίμακα των ηλικιών από τα άγιολογικά κείμενα της μέσης εποχής (7ος-11ος αί.)*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Έλληνικής Νεολαίας-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Έρευνών Ε.Ι.Ε., 1997 (80, 168 σ.)

Γιώργος Κόκκινος, *Από την ιστορία στις ιστορίες. Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας*, Αθήνα, Έλληνικά Γράμματα, 1998 (80, 488 σ.)

Κώστας Κόμης, *Βενετικά Κατάστιχα Μάνης-Μπαρδούνιας (άρχές 18ου αιώνα). Τεκμήρια οίκονομίας και ιστορικής δημογραφίας*, Αθήνα, Έλληνικά Γράμματα, 1998 (80, 184 σ.)

Κώστας Κόμης, *Τσιγγάνοι: Ιστορία, Δημογραφία, Πολιτισμός*, Αθήνα, Έλληνικά Γράμματα, 1998 (80, 48 σ.)

Παναγιώτης Κονδύλης, *Από τον 20ό στον 21ο αιώνα. Τομές στην πλανητική πολιτική περί το 2000*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1998 (80, 192 σ.)

Παναγιώτης Κονδύλης, *Τό άόρατο χρονόγιο της σκέψης. Απαντήσεις σε 28 έρωτήματα*, Αθήνα, Νεφέλη, 1998 (80, 152 σ.)

Κώστας Β. Κουκουριδής, *Στοιχεία Λαογραφίας στο έργο του Κοραή*, Αθήνα 1998 (80, 144 σ.)

Χριστίνα Κουλούρη, *Άθλητισμός και όψεις της άστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και Άθλητικά σωματεία (1870-1920)*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Έλληνικής Νεολαίας - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Έρευνών Ε.Ι.Ε., 1997 (80, 450 σ.)

Άλεξάνδρα Κραντονέλλη, *Έλληνική πειρατεία και κούρσος τον 1Η' αιώνα και μέχρι την έλληνική επανάσταση [θάσει των έλληνικών και γαλλικών αρχείων]*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», 1998 (80, 384 σ. + χάρτης)

Βασίλης Κρεμμυδάς, *Τό Είκοσιένα: Η*

προβολή του λαϊκού στοιχείου, Αθήνα (ανάτ. από τό Έπιστημονικό Συμπόσιο «Επιθεώρηση Τέχνης» μιά κρίσιμη δωδεκαετία), Έταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, [1997].

Κώστας Κριμπάς, *Έπεκτείνοντας τον Δαρβινισμό και άλλα δοκίμια*, Αθήνα, Νεφέλη, 1998 (80, 277 σ.)

Κώστας Κριμπάς, *Η Άνώτατη παιδεία τον καιρό της Χούντας*, Αθήνα (ανάτ. από τό π. Άντί, τχ. 651, 653 και 654), 1998.

Μανώλης Λαμπρίδης, *Τρία μελετήματα. Τό ήθικό πρόβλημα στην ποίηση του Σεφέρη - Τό σύμπαν του Κάφκα (κατά τον Georg Lukács) - Πρώτη εισαγωγή στο έργο του Georg Lukács*, Αθήνα, Έκδόσεις Μανδραγόρας, 1998 (80, 112 σ.)

Μιχάλης Θ. Λαφαζάνης, *Έξι έπιστολές λογίων προς τον τυρναθίτη δάσκαλο Ιωάννη Πέζαρο (1783-1786)*, Λάρισα (ανάτ. από τον 29ο τόμο του Θεσσαλικού Έμερολογίου), 1996.

Μιχ. Θ. Λαφαζάνης, *Πέντε άνέκδοτες έπιστολές επισκόπων προς τον Ι. Πέζαρο*, Λάρισα (ανάτ. από τό Πρακτικά του 3ου Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών), 1997.

Μιχ. Θ. Λαφαζάνης, *Πέντε έπιστολές λογίων προς τον τυρναθίτη δάσκαλο Ιωάννη Πέζαρο (1786-1790)*, Λάρισα, (ανάτ. από τον 32ο τόμο του Θεσσαλικού Έμερολογίου), 1997.

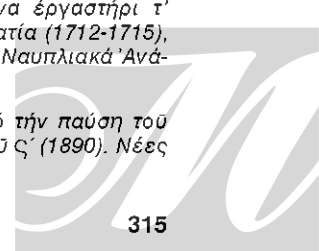
Μιχάλης Θ. Λαφαζάνης, *Τέσσερες έπιστολές του ιεροδιακόνου Μακαρίου προς τον Ιωάννη Πέζαρο 1786-1790*, Λάρισα (ανάτ. από τον 33ο τόμο του Θεσσαλικού Έμερολογίου), 1998.

Άντώνης Λιάκος, Κώστας Γαγανάκης, Έφη Γαζή, Γιώργος Κόκκινος, Ιουλία Πεντάζου, Γιώργος Σμπιλίρης, *Ο εύρωπαϊκός πολιτισμός και οι ρίζες του, Α' Λυκείου - Μάθημα έπιλογής*, Αθήνα, Έργανισμός Έκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, 1998 (80, 200 σ.)

Εύτυχία Δ. Λιάτα, *Ένα έργαστηρι τ' Αναπλιού σή Βενετοκρατία (1712-1715)*, Ναύπλιο (ανάτ. από τό π. Ναυπλιακά Άνάλεκτα, τ. 3), 1998.

Χρ. Λούκος, *Γύρω από την παύση του Πατριάρχη Γρηγορίου του 3' (1890). Νέες*

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ



315

ΜΕΛΙΣΣΑ

Βιβλία που έλαβαν Τά Ιστορικά

μαρτυρίες, Αθήνα (ανάτ. από τό π. *Ο Έρα-νιστής*, τ. 21), 1997.

Χρήστος Λοῦκος, *Η προσωπικότητα και η επισημονική δράση του Έλευθερίου Πρεβελάκη. Σκέψεις με αφετηρία τό προσωπικό του αρχείο*, Αθήνα (ανάτ. από τό Δελτίο του Κέντρου Έρεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Έλληνισμού, τ. Α'), Ακαδημία Αθηνών, 1998.

Χρήστος Λοῦκος, *Θάνατοι από πείνα στη Σύρο, 1941-1944. Μύθοι και πραγματικότητες*, Αθήνα (ανάτ. από τό Δελτίο του Κέντρου Έρεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Έλληνισμού, τ. Α'), Ακαδημία Αθηνών, 1998.

Γιάννης Λυμπερόπουλος, *Ο Άλη πασάς και οι θαυότερες καταβολές των πολιτισμικών επιδιώξεών του*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κόνιτσας, 1998 (80, 72 σ.)

Δώρα Φ. Μαρκάτου, *Τά κατάλοιπα του Ιωάννη Δαμθέργη (1887-1937)*. I. *Αρχείο της Έταιρείας της ύπέρ των Πατρίων Αμύνης*. II. *Αρχείο πανελληνίων έράνων κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους*. III. *Αρχείο Κεντρικής Έπιτροπής 100ετηρίδος της Έθνικής Παλιγγενεσίας*, Αθήνα, [Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους 30], 1996 (80, 160 σ.)

Νίκος Μέλλιος, *Λιθαδειά 19ος-20ός αιώνας. Όψεις της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας της πόλης*, χ.τ., Δήμος Λεθαδεών, 1997 (80, 32 σ.)

Πιέτρο Μεταστάζιο, *Τά Όλύμπια*, σέ μετάφραση Ρήγα Βελεστινλή, [Πρόγραμμα παράστασης], Επιμέλεια κειμένων προγράμματος: Δημήτρης Σπάθης - Πόπη Πολέμη, Αθήνα, Άμφι-θέατρο Σπύρου Εύαγγελάτου - Εύρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, 1998 (116 σ.)

Κλαίρη Μισσοτάκη, *Η ποιητική στρατηγική μιάς ιστορικής έμπειρίας. Σύντομος οδηγός για την ανάγνωση της Μεσογείου του Μπρωντέλ, Θεσσαλονίκη* (ανάτ. από τό π. *Έντευκτήριο*, άρ. 40), 1997.

Αικατερίνη Μιχαλοπούλου, Πάρις Τσάρτας, Μαρία Γιαννησοπούλου, Παναγιώτης Καφετζής, Εύδοκία Μανόλογλου, Άννα Μάρκου, Εύανθία Τσακίρη, Στέλιος Άλειφάντης, Εύάγγελος Πρόντζας, *Μακεδονία και Βαλκάνια. Ξενοφοβία και ανάπτυξη*,

Αθήνα, ΕΚΚΕ - Έκδόσεις Άλεξάνδρεια, 1998 (80, 640 σ.)

Μαρία Μπακαδήμα-Ξουργιά - Σωτηρία Τσατσά-Πατσουράκη, *Δημόσια, Δημοτικά και ιδιωτικά έργα στην πόλη και την έπαρχία Μεσολογγίου κατά τά έτη 1894-1903*, Μεσολόγγι, [Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αρχεία Ν. Αίτωλοακαρνανίας άρ. 4], 1997 (80, 256 σ.)

Αϊκ. Μπεκιάρογλου-Έξαδακτύλου, *Κώδικες Βορειοδυτικής Μικράς Άσίας (1870-1928) (Πόντου-Βιθυνίας-Αιολίδος, Ιωνίας, Καρίας) (ΓΑΚ, Ταμείο Άνταλλαξίμων)*, τ. Β', Αθήνα, [Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους], 1996 (80, 184 σ.)

Χαράλαμπος Μπουρνάζος, *Κυριακός Καλλίνικος Κριτοβουλίδης. Βιογραφικά και Έργογραφικά*, Χανιά (ανάτ. από τό π. *Έλλωτία*, τ. 6), 1997.

Γεώργιος Μπώκος, *Τά πρώτα ελληνικά τυπογραφεία στο χώρο της «καθ' ήμās Άνατολής» (1627-1827)*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1998 (80, 548 σ.)

Μάχη Παϊζη-Άποστολοπούλου, *Ο Διονύσιος Α' και τό μοναστήρι της Κόνιτσας. Νέες γνώσεις από νέες αναγνώσεις*, Δράμα (ανάτ. από τόν τόμο: *Η Δράμα και η περιοχή της*), 1998.

Σοφία Παλαμιώτη, *Λαϊκές βιβλιοθήκες. Όδηγός για την όργάνωσή τους*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1998 (80, 408 σ.)

Νικόλαος Πανταζόπουλος, *«Νά γένη ή γλώσσα της διοικήσεως και ό διερμηνευτής των ένεργεία πολιτών»*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press / Έκφραση, 1998 (80, 152 σ.)

Νικόλαος Πανταζόπουλος, *Νεοελληνικό Κράτος και εύρωπαϊκή κοινότητα. Ό καταλυτικός ρόλος των Βαυαρών*, Αθήνα, Παρουσία, 1998 (80, 270 σ.)

Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Ένα άγνοημένο χειρόγραφο Χριστιανικής άστρονομίας. Τό «Τρόπαιον κατά Κοπερνίκανών» του Γρηγοράσκου Μπαλανίδη*, Ιωάννινα 1994 (80, 204 σ.)

Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Ο Κοζανίτης Λόγιος Έμπορος Γεώργιος Ρουσιάδης*, Ιωάννινα (ανάτ. από τό π. *Δωδώνη*, τ. ΚΑ', τχ. 1), 1995.



Βιβλία που έλαβαν Τά Ιστορικά

Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Τό πρωτόλειο του Άθανάσιου Ψαλίδα: Νηφάλιος καί Φιλόπυρος*, Ίωάννινα, Πανεπιστήμιο Ίωαννίνων, 1995 (80, 86 σ.)

Μίλτης Χ. Παρασκευαΐδης, *Ζωγραφιές της παραδοσιακής Άγίας Παρασκευής Λέσβου*, Άθήνα 1998 (40, 96 σ.)

Άντώνης Πάρδος, Άρχαιο Ι. Μ. Παντοκράτορας. *Έπιτομές έγγραφων, 1039-1801*, Μέρως Α', Άθήνα, Έθνικό Ίδρυμα Έρευνών, [Ίνστιτούτο Βυζαντινών Έρευνών, [Άθωνικά Σύμμικτα 5], 1998 (80, 294 σ.)

Άργύρης Π. Π. Πετρονώτης, *Χατζηουσταλάρ (Hacıustalar). Ο πρωτομάστορας Χατζή - Άντώνης καί οί δύο μαστόροι αδερφοί του*, Άθήνα (άνάτ. από τό π. *Μικρασιατικά Χρονικά*, τ. 20), 1998.

Κωνσταντίνος Γ. Πισάκης, *Μία Νεοελληνική Ερίτομη Canonum Aucta: Ίωάννου ή Παρθενίου Ίσπαναίου, «Σύνοψις Νέα Βιβλίου Νομικού καί Περί Έξομολογήσεως» (1753)*, Άθήνα-Κομοτηνή (άνάτ. από τό *Analecta Atheniensia ad Ius Byzantinum Spectantia*, τ. 1), 1997.

Edmond Rognon, *Η καθημερινή ζωή τό έτος 1000*, Μετάφραση: Σταύρος Βλοντάκης, Άθήνα, Έκδόσεις Παπαδήμα, 1998 (80, 432 σ.)

Άλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά Χρόνια. Ίδεολογίες καί Νοοτροπίες στην Έλλάδα του 1830-1880*, Δεύτερη έκδοση, Άθήνα, ΕΜΝΕ-Μνήμων, 1998 (80, 160 σ.)

Άλέξης Πολίτης, *Υποσημειώσεις καί παραπομπές*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Έκδόσεις Κρήτης, 1998 (80, 32 σ.)

Ευάγγελος Δ. Πρόντζας, Νικόλαος Πανταζόπουλος. *Έργογραφία στην ιστορία των θεσμών: νέα αντικείμενα καί κατευθύνσεις*, Βόλος Δημοτικό Κέντρο Ίστορικών Έρευνών, Τεκμηρίωσης, Άρχείων καί Έκθεμάτων, 1998 (80, 72 σ.)

Ε. Πρόντζας, *Συστήματα άξιων στον όρθόδοξο μοναχισμό. Τό Καθημερινό καί τό άργοςάλευτο στη νεώτερη περίοδο της Μονής Ξενιάς*, Άλμυρός, (άνάτ. από τό *Άρχαιοφθιτικά Β'*, τ. 1), 1997.

Άλέξης Γ. Κ. Σαββίδης, *Η βυζαντινή καί μεταβυζαντινή περίοδος της Σαμιακής ιστορίας καί ή εξέλιξη της έρευνας*, Άθή-

να (άνάτ. από τό π. *Σαμιακές Μελέτες*, τ. Β'), 1996.

Άλέξης Γ. Κ. Σαββίδης, *Θερμουργός Άντιχριστοφορίτης άνήρ αίμάτων. Η τύχη του Στεφάνου Άγιοχριστοφορίτη κυρίου όργάνου του Άνδρονίκου Α' Κομνηνού*, Άθήνα (άνάτ. από τόν τόμο: *Έγκλημα καί τιμωρία στό Βυζάντιο*, Επιμέλεια: Σπ. Τρωιάνος), Ίδρυμα Γουλανδρή-Χόρν, 1997.

Άλέξης Γ. Κ. Σαββίδης, *Προοπτικές γιά ένα Corpus μεσαιωνικής Θεσσαλικής προσωπογραφίας*, Λάρισα (άνάτ. από τό *Πρακτικά Γ' Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών*), 1997.

Γκεόργκι Σαχναζάροφ, *Τό τίμημα της Έλευθερίας. Η μεταρρύθμιση του Μ. Γκορμπατσόφ (1985-1991) μέ τά μάτια του συνεργάτη του*, Μετάφραση: Θεόδωρος Ψαλιδόπουλος, Πρόλογος ελληνικής έκδοσης: Γρηγόρης Φαράκος, Άθήνα, Έλληνικά Γράμματα, 1997 (80, 454 σ.)

Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, *Ιστορία καί φιλολογία: οί κριτικές άποτιμήσεις τους*, Άθήνα (άνάτ. από τό *Έπιστημονικό Συμπόσιο «Επιθεώρηση Τέχνης» μιά κρίσιμη δωδεκαετία*), Έταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού καί Γενικής Παιδείας, [1997].

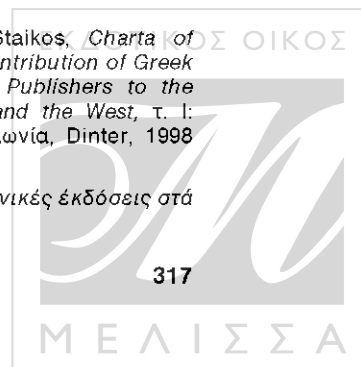
Γεώργιος Ν. Σπίγγος, *Η τοπική αύτοδιοίκηση στην Κέρκυρα 1864-1998*, Κέρκυρα, Έκδόσεις Άπόστροφος, 1998 (80, 518 σ.)

Γρ. Θ. Στάθης, *Ίάκωβος Πρωτοψάλτης ό Βυζάντιος († 23 Άπριλίου 1800)*, Άθήνα (άνάτ. από την *Έπιστημονική Έπετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Άθηνών*, τ. ΑΒ'), 1980.

Κ. Σπ. Στάικος, *Βιβλιοθήκες Άπό την Άρχαιότητα έως την Άναγέννηση καί Σημαντικές Ούμανιστικές καί Μοναστηριακές Βιβλιοθήκες (3000 π.Χ.-1600 μ.Χ.)*, [Κατάλογος έκθεσης], Άθήνα, Έθνική Πνακοθήκη - Μουσείον Άλεξάνδρου Σούτσου, 1997 (40, ιγ'+281 σ.)

Konstantinos Sp. Staikos, *Charta of Greek Printing. The Contribution of Greek Editors, Printers and Publishers to the Renaissance in Italy and the West*, τ. Ι: *Fifteenth Century*, Κολωνία, Dinter, 1998 (40, Ixix+ 558 σ.)

Κ. Σπ. Στάικος, *Έλληνικές έκδόσεις στά*



Βιβλία πού έλαβαν Τά Ιστορικά

χρόνια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, Κατάλογος έκθεσης για τό Διεθνές Συμπόσιο «Από τόν Διαφωτισμό στίς Έπαναστάσεις: Ό Ρήγας καί ό κόσμος του», Άθήνα, Εύρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, 1998 (4ο, 302 σ.)

Κώστας Στάικος - Μανούσος Μανούσκας, *Τά Έλληνικά Άρχετυπα πού εκδόθηκαν στή Φλωρεντία (π. 1475-1500)*, [Κατάλογος έκθεσης], Άθήνα 1998 (4ο, 8+III+68 σ.)

Συνάντηση, Πεζά καί ποιήματα δημιουργών πού πήραν μέρος στήν πρώτη συνάντηση συγγραφέων στήν Κοζάνη τόν Ιούνιο 1996, Κοζάνη, Ίνστιτούτο Βιβλίου καί Ανάγνωσης, 1997 (8ο, 116 σ.)

Σπύρος Τζόκας, *Άνάπτυξη καί έκσυγχρονισμός στήν Ελλάδα στά τέλη του 19ου αιώνα. Ύπανάπτυξη ή εξαρτημένη ανάπτυξη*, Άθήνα, Θεμέλιο, 1998 (8ο, 240 σ.)

Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, *Ίστορική δημογραφία. Από τίς δημογραφικές διαδικασίες στίς συλλογικές νοοτροπίες καί συμπεριφορές*, Άθήνα, Έκδόσεις Παπαζήση, 1998 (8ο, 160 σ.)

Στέριος Φασουλάκης, *Δημοκρατικό Ημερολόγιο. Άντανακλάσεις καί διαθλάσεις τής επαναστατικής ιδεολογίας στόν ελληνικό χώρο*, Άθήνα (άνάτ. από τήν *Επιστημονική Έπετηρίδα τής Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Άθηνων*, τ. ΛΑ'), 1997.

Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, *Ό Γεώργιος Α. Καρτάλης καί ή δημαρχία του στο Βόλο (1955-1956)*, Βόλος 1997 (8ο, 48 σ.)

Μανόλης Χατζηδάκης - Εύγενία Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά τήν άλωση (1450-1830)*, τ. 2: *Καβαλλάρος-Ψαθόπουλος*, Άθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Έρευνών Ε.Ι.Ε., 1997 (4ο, 468 σ.)

Θανάσης Χρήστου, *Κωνσταντίνος Δημητρίου Σχινάς (1801-1857). Η ζωή - Τό έργο - Η εποχή του*, Άθήνα, Συλλόγος πρός Διάδοσιν Όφελίμων Βιβλίων, 1998 (8ο, 374 σ. + πίν.)

Φίλιππος Όραιόπουλος, *Ό νεοελληνικός λόγος για τήν αρχιτεκτονική στήν πόλη. Τό χωρικό μοντέλο τής ελληνικής Άνατολής*, Άθήνα, Έστία, 1998 (8ο, 444 σ.)

Περιοδικά

Άρχειακά Νέα, Ένημερωτικό Δελτίο τής Έλληνικής Άρχειακής Έταιρείας, άρ. 17, Ιούλιος 1998 (4ο, 54 σ.)

Βαλκανικά Σύμμεικτα, τ. 9, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1997 (8ο, 348 σ.)

Δοκιμές, Έκδοση μεταπτυχιακών φοιτητών, Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, τ. 7, Άθήνα 1998 (8ο, 272 σ.)

Δωδώνη, Μέρος Τρίτο, Έπιστημονική Έπετηρίδα του Τμήματος Φιλοσοφίας - Παιδαγωγικής καί Ψυχολογίας, τ. 25, Ίωάννινα, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ίωαννίνων, 1996 (8ο, 376 σ.)

ΗΥΦΕΝ, Βήμα για τήν τυπογραφία, τ. Α', τχ. 1, Θεσσαλονίκη, Άνοιξη 1998 (8ο, 88 σ.)

Λάμπρος Κατσώνης, Διμηνιαία περιοδική έκδοση του όμωνύμου συλλόγου Λεβαδέων, έτος 9ο, άρ. 61, Νοέμβριος-Δε-

κέμβριος 1997 (4ο, 26 σ.) άρ. 62, Ίανουάριος-Μάρτιος (4ο, 24 σ.) άρ. 63, Άπρίλιος-Ιούνιος 1998 (4ο, 20 σ.)

Σύγχρονα Βήματα Θεολογικά - Φιλοσοφικά - Κοινωνικά - Πολιτιστικά, Τριμηνιαίο περιοδικό Χριστιανικού Προβληματισμού, έτος 29, άρ. 105, Ίανουάριος-Μάρτιος 1998 άρ. 106, Άπρίλιος-Ιούνιος 1998.

Σύμμεικτα, Έτήσια περιοδική έκδοση του Ίνστιτούτου Βυζαντινών Έρευνών του Έθνικού Ίδρύματος Έρευνών, τ. 12, Άθήνα 1998 (8ο, 320 σ.)

Τά νέα του Ε.Λ.Ι.Α., άρ. 51, Άθήνα, Άπρίλιος-Ιούνιος 1998 (32 σ.) άρ. 52, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1998 (32 σ.)

Τά τετράδια του ΙΝ.Β.Α. 1995-1998, άρ. 3 (: τρία χρόνια για τό βιβλίο καί τήν άνάγνωση στήν Κοζάνη), Κοζάνη 1998 (8ο, 32 σ.)



ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ HISTORICA

Parait deux fois par an

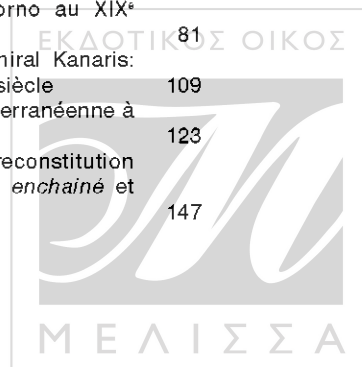
DIRECTION

SPYROS ASDRACHAS - PHILIPPE ILIOU - VASSILIS PANAYOTOPOULOS

ÉDITIONS «MELISSA», DIRECTEUR GIORGOS RAYAS

Sommaire

<i>Georges Tofias</i>	«Grèce spacieuse»: la Carte de Rhigas et les limites de l'hellénisme	3
<i>Yannis Koumbourlis</i>	Concepts polyvalents et projet politique: un exemple tiré de C. Paparrigopoulos	31
<i>Chryssa A. Maltezou</i>	L'héritage antique dans l'idéologie des Grecs sous domination vénitienne	59
<i>Dimitris G. Apostolopoulos</i>	Manuels juridiques au Patriarcat de Constantinople au premier siècle après la conquête et la compilation manuscrite de 1564	67
<i>Despina Vlami</i>	Sociabilité - ambitions politiques - investissements économiques: la montée des marchands grecs dans l'hierarchie sociale de Livorno au XIX ^e siècle	81
<i>Anna Matthaïou</i>	Brillat Savarin et le poisson de l'amiral Kanaris: les livres grecs de cuisine au XIX ^e siècle	109
<i>Rena Molho</i>	Le judéo-espagnol: une langue méditerranéenne à Salonique du XX ^e siècle	123
<i>Antonis Glitzouris</i>	«Fêtes des Delphes» (1927, 1930): la reconstitution du chœur antique au <i>Prométhée enchaîné</i> et aux <i>Suppliantes</i> d'Eschyle	147



<i>Efi Avdela</i>	Notions controversées: protection et résistance dans les rapports des Inspecteurs de Travail, 1914-1936	171
<i>Stratis Bournazos</i>	La «grande école nationale» de Makronissos, 1947-1950	203
APPROCHES		
<i>Antonis Rizos</i>	Albanais et «Garagounides» au XIV ^e siècle	231
<i>Maria Christina Hatzioannou</i>	Coordonnées locales d'une historiographie nationale: commentaire sur l'historiographie de Kozani	240
DOCUMENTATION		
<i>Antonis Liakos</i>	Trotsky et Calas	253
PROGRAMMES DE RECHERCHE		
<i>Agathoklis Azelis - Ioannis Carachristos</i>	La naissance de la terminologie culturelle moderne dans les pays du sud-est européen: la cas grec	259
CHRONIQUE		
<i>Sp. I. Asdrachas</i>	La Bibliographie de Philippe Iliou	268
<i>Alexandra Sphini</i>	Des Lumières aux Révolutions: l'univers de Rhigas. Colloque International à Delphes	280
MÉMOIRE DE PANAJOTIS KONDYLIS		
<i>Yannis Kallioris</i>	Oraison funèbre	283
<i>Philippe Iliou</i>	Les cheminements intellectuels de Panajotis Kondylis	286
<i>Sp. I. Asdrachas</i>	Panajotis Kondylis et le mouvement des Lumières en Grèce	290
COMPTE-RENDUS		
<i>Con. G. Pitsakis</i>	Les excommunications	293
<i>Costas Komis</i>	Dénombrements de population de l'île de Cèrige	300
<i>Yannis Kouris</i>	Luttes fratricides et état national au Péloponnèse durant la Révolution	302
<i>Michalis Kokolakis</i>	La Grèce du roi Georges I	305
<i>Lisy Tsirimokou</i>	Exercices de mémoire	308
	Livres reçus	313

CORRESPONDANCE - ABONNEMENTS: *HISTORICA*, ÉDITIONS «MELISSA», 10, RUE NAVARINOU, 106 80 ATHÈNES ABONNEMENT ANNUEL POUR L'ÉTRANGER, 25\$

Diffusion: ATHÈNES, Librairie «Melissa», 10, rue Navarinou, 106 80 Athènes, Tél. (01) 3600865
THESSALONIKI, Librairie P. Rayas, 41, rue Tsimiski, Tél. (031) 229010

